

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ

ΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 103

ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ

ΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ

ΔΙΑ ΤΑ 60 ΕΤΗ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΑΘΗΝΑΙ 1986

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ. ια'
Ἐγκύκλιος Ἐπιτροπῆς ἐκδόσεως	1-11
Πρόλογος	1-11
Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς	12-16
Ἐπιστημονικὸν ἔργον (1928-1985)	17-18
N.K. ΛΟΥΡΟΣ: Ὁ φίλος μου Γιώργος Μυλωνᾶς	19-37
M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ: Βεργίνα. Ἀρχαιολογία καὶ Ἱστορία	38-39
Π. ΧΑΡΗΣ: Ἀρχαιολογία καὶ Λογοτεχνία	40-49
M.Θ. ΜΙΤΣΟΣ: Ἀπὸ τὰ πολεμικὰ γεγονότα τοῦ ἔτους 412 π.Χ. εἰς τὴν Βόρειον Χίον	50-58
M. GARAŠANIN: Remarques sur la néolithisation dans le Sud-est européen et au Proche-Orient	59-66
J. IRMSCHER: Die Ausgrabungen der Staatlichen Museen zu Berlin auf Samos als Wissenschaftspolitisches Phänomen	67-73
N.K. SANDARS: Some Early Uses of Drafted Masonry around the East Mediterranean (pls. 1-2)	74-84
J. MELLAART: Hatti, Arzawa and Ahhiyawa; a review of the present stalemate in historical and geographical studies (maps A-B)	85-98
IONE MYLONAS SHEAR: The Panagia Houses at Mycenae and the «Potter's Shop» at Zygouries	99-107
F. SCHACHERMEYR: Der kleinasiatische Küstensaum zwischen Mykene und dem Hethiterreich	108-123
MARIA C. SHAW: The Lion Gate Relief of Mycenae Reconsidered (pls. 3-4)	124-125
P. ÅSTRÖM: A Dance Scene from Mycenae	126
W.D. TAYLOUR: Bronze «Hairpins» from a Tholos in Messenia?	127-135
TH. PAPADOPOULOS: A Mycenaean Inlaid Dagger from Messenia (?) in Japan	136-143
E.L. BENNETT, Jr.: The Inscribed Stirrup Jar and Pinacology	

Ä. ÅKERSTRÖM: A Mycenaean Pictorial Vase Fragment from Tiryns	144-147
S. HOOD: A Mycenaean Horns of Consecration (pls. 5-6)	148-151
K. KILIAN: Ein mykenisches Beleuchtungsgerät	152-166
P. AMANDRY: Sièges mycéniens tripodes et trépied pythique (pls. 7-11)	167-184
G. SÄFLUND: Girls and Gazelles. Reflections on Theran Fresco Imagery (pls. 12-13)	185-190
X.Π. ΚΑΡΔΑΡΑ: Μυκῆναι καὶ Λιβύη κατὰ τὴν ΥΜ Ι ἐποχὴν. Kefti: Οἱ πρῶτοι Αἰγυπτίῳται (πίν. 14-15)	191-217
A.Γ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ: Ἡ μινωικὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας (πίν. 16)	218-232
SP.E. ΙΑΚΟΒΙΔΗΣ: Destruction Horizons at Late Bronze Age Mycenae (pls. 17-38)	233-260
ST.G. MILLER: Poseidon at Nemea (pls. 39-46)	261-271
Π. ΜΕΤΑΞΑ MUHLY: Οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης Βιάννου (πίν. 47-49)	272-283
PH.P. BETANCOURT: The Chronology of Middle Minoan Plain Cups in Southern Crete	284-292
E. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ: Κυκλαδικὰ τῆς Σκύρου (πίν. 50-51)	293-299
I. PINI: Nochmals zu einem tönernen Siegelabdruck des Museums Iraklion (Taf. 52)	300-303
I.M. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ: Οἱ ὄψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων – Μέρος Β' (πίν. 53)	304-322
Δ. ΔΑΝΙΗΛΙΔΟΥ: <i>Sitopotinija</i> τῶν Μυκηνῶν καὶ μυκηναϊκὴ Πότνια	323-342
I. ΤΡΑΥΛΟΣ: Τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (πίν. 54-57)	343-347

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΙΜΗΤΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ

Φίλε κ. Συνάδελφε,

Συμπληρώνονται 60 χρόνια ανασκαφικοῦ ἔργου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Μυλωνᾶ, ὁ ὁποῖος, μὲ ὑγεία, ἀκμὴ καὶ μὲ μεγάλη δραστηριότητα, συνεχίζει τὸ σπουδαῖο ἐπιστημονικὸ τοῦ ἔργο.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας ὁ Καθηγητὴς Γεώργιος Μυλωνᾶς εἶναι Γενικὸς Γραμματεὺς, ἀπεφάσισε παμψηφεί νὰ μὴν ἀφήσει νὰ παρέλθει ἀπαρατήρητη μιὰ τόσο σπάνια ἐπέτειος, ἀλλὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἐκδοση ἑνὸς τιμητικοῦ τόμου ἐργασιῶν συναδέλφων, φίλων καὶ μαθητῶν σὰν ἐκδήλωση τῆς μεγάλης ἐκτιμήσεως τῆς ἐπιστημονικῆς του προσφορᾶς.

Νομίζουμε ὅτι θὰ θελήσετε νὰ συμμετάσχετε στὴ συλλογικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση, γι' αὐτὸ καὶ σᾶς παρακαλοῦμε νὰ μᾶς γνωρίσετε μέχρι 30 Νοεμβρίου 1983 τὴν πρόθεσή σας καὶ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας σας, τὴν ὁποία θὰ πρέπει στὴ συνέχεια νὰ στείλετε (Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα) μέχρι 30 Ἀπριλίου 1984.

Μὲ τιμὴ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ
ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αἰσθάνομαι βαρὺ τὸ χρέος, ἀλλὰ καὶ μείζονα τὴν τιμὴν νὰ διατυπώσω ὅσα ἐκ προσωπικῆς γνωριμίας μετὰ τοῦ Καθηγητοῦ-Ἀκαδημαϊκοῦ ἀπεκόμισα. Τοῦτον συν-ήντησα διὰ πρώτην φοράν πρὸ πεντηκονταετίας κατὰ τὴν ἐπίσκεψίν μου εἰς τὴν ἱερὰν Πόλιν τῆς Δήμητρος, τὴν Ἑλευσίνα. Κοινοὶ φίλοι καὶ διδάσκαλοι μὲ συνέστησαν εἰς τὸν ἐξ Ἀμερικῆς ἐλθόντα Ἑλληνα ἀρχαιολόγον διὰ νὰ μετάσχη εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἀπὸ τότε διαρκῶς μέχρι σήμερον διατηρῶ τὴν ὡραίαν εἰκόνα τοῦ εὐσταλοῦς ἀνδρός, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπον ἔλαμπε προδίδον σπινθηροβόλον πνεῦμα.

Σήμερον, ὡς φίλος, συνεργάτης καὶ Πρόεδρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, κατέχομαι ἀπὸ συγκίνησιν ἐπὶ τῇ σκέψει, ὅτι ὁ Πανάγαθος μὲ ἡξίωσε τῆς ἐξαιρέτου τιμῆς νὰ προλογίσω τὸν ἀφιερωτικὸν τόμον, τὸν ὁποῖον οἱ εὐγνώμονες μαθηταὶ του, οἱ συνάδελφοι ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ φίλοι ἐπιστήμονες ἄλλων εἰδικότητων, κύρους καὶ ἀναγνωρίσεως διεθνοῦς, συναπεφάσισαν νὰ ἐκδώσουν, ἵνα συλλογικῶς τιμήσουν τὸν ἄνδρα, ὅστις ὄντως ἐπὶ τρία τέταρτα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰς τὴν σπουδὴν καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν, μὲ τὴν πλουσίαν καὶ πρωτότυπον συγγραφικὴν παραγωγὴν, τὰς ἀνασκαφὰς, ἀκόμη καὶ τὴν ἀνέγερσιν Μουσείων καὶ τοῦ Πνευματικοῦ κέντρου τῶν Μυκηνῶν, τὸν ἄνδρα ὁ ὁποῖος νύκτας καὶ ἡμέρας μοχθεῖ ἀπὸ τῆς χαραυγῆς ἄχρι τοῦ μεσονυκτίου, ἵνα βοηθήσῃ τοὺς ἀρίστους ἐκ τῶν νέων θεραπευτῶν τῆς Ἀρχαιολογίας, πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ ζήλου διὰ νέας ἀνασκαπτικὰς ἀνακαλύψεις πρὸς δόξαν τῆς πολιτιστικῆς παραδόσεως τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος.

Μόλις τώρα ἀντιλαμβάνομαι πόσον δύσκολον εἶναι νὰ ἐγκωμιάσῃ κανεὶς καὶ τὸν ἀξιώτερον εἰς ἐπαίνους, ἐφ' ὅσον ὁ τιμώμενος εἶναι παρών, τὰ δὲ ἐγκώμια ὅσον πηγαῖα καὶ αὐθόρμητα καὶ ἄν εἶναι, ὅσον ἀληθῆ καὶ δίκαια, εἶναι πάντοτε παρεξηγήσιμα. Ἀλλ' ἐνόμισα ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ διστάσω πρὸ τοῦ καθήκοντος, πρὸ τῆς ἐπιταγῆς, τῆς ἐσωτερικῆς φωνῆς τῆς παροτρυνούσης εἰς διακήρυξιν τῶν κεκρυμμένων συναισθημάτων, θέλετε εὐγνωμοσύνης, θέλετε καθήκοντος, θέλετε ἀναγνωρίσεως, θέλετε ἀγάπης.

Κατ' ἐμὲ ὁ Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς, γέννημα καὶ θρέμμα τῆς ἐνδόξου καὶ ἄλλοτε πεφημισμένης Ἰωνίας, εἶναι διδάσκαλος ὑποδειγματικός, μεταδίδων ἐκ τοῦ πλούτου τῶν γνώσεών του, βοηθούμενος ὑπὸ τῆς ἀξιοθαυμάστου μνήμης, ὀξυνοίας καὶ κριτικῆς ἐπιστημονικότητος, ὅ,τι ἄριστον, κατὰ τρόπον ἐπαγωγόν, προκαλοῦντα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ στηρίζοντα τὴν προσπάθειαν τῶν μουμένων εἰς τὴν γνῶσιν. Εἶναι ἀνασκαφεὺς ἀπαράμιλλος καὶ μελετητὴς ὑποδειγματικός. Εἶναι ὁ συνετὸς σύμβουλος τῶν ἀποζητούντων τὴν βοήθειαν εἰς ἐμφανιζόμενα ἀρχαιολογικὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα. Εἶναι ὁ ἀκάματος ἐρευνητής, ὁ τῆς Ἑλευσίνος καὶ τῶν Μυκηναίων λάτρης, ὁ ἀποφασιστικὸς εἰς δρᾶσιν, ἐργαζόμενος πέραν τοῦ ἐπιτρεπτοῦ ὑπὸ τῆς ἡλικίας εἰς ἀνασκαπτικὰς ἐργασίας. Βαθεῖα γνώσις τοῦ ἀντικειμένου τῶν ἐρευνῶν του καὶ ἰσχυρὰ βούλησις διακρίνουν τοῦτον ἀκόμη καὶ εἰς τὰ διοικητικὰ καὶ ἄλλα θέματα. Εἰς τὰς συζητήσεις, εἰς ἐπιτροπὰς καὶ συμβούλια ἢ προσωπικότης τοῦ ἐπιστήμονος αὐτοπροβάλλεται καὶ ἐπιβάλλεται. Ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ὁ συνάδελφος, ὁσάκις πρόκειται νὰ ἐκφέρῃ γνώμην ἐπὶ συζητουμένων ἐπιστημονικῶν θεμάτων, εἰσακούεται μετὰ προσοχῆς, διότι γνωρίζει νὰ κατοχυρώσῃ δι' ἐπιχειρημάτων τὰς κρίσεις του.

Παρὰ τὴν πρόθεσίν μου νὰ συντάξω σύντομον πρόλογον, ὥς εἴθισται, παρεσύρθην ἀλλὰ καὶ δὲν αἰσθάνομαι δι' αὐτὸ ἔλεγχον. Τοῦναντίον φρονῶ ὅτι ὀφείλω νὰ ἀποδώσω τὴν δικαίαν ὀφειλὴν εἰς τὸν πολυτάλαντον καὶ διακεκριμένον Καθηγητὴν-Ἀκαδημαϊκόν, ἡμέτερον δὲ φίλον καὶ συνεργάτην. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ ἐπομένως καὶ ἐν εἰσέτι χάρισμα, τοῦτο μεταξὺ τῶν πολλῶν, νὰ ἐξάρω, τὸν πλούσιον δηλ. συναισθηματικὸν κόσμον, τὸν ἐγκρυπτόμενον εἰς τὴν εὐαίσθητον ψυχὴν τοῦ πάντοτε σοβαροῦ ἐπιστήμονος. Ἀριστον παράδειγμα ἢ θαυμαστὴ καὶ ἱεροτελεστικὴ ὁμιλία του ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἱερᾶς μνήμης τοῦ ἐθνομάρτυρος Μητροπολίτου Σμύρνης Χρυσόστομου. Συνεκινήθη τότε βαθύτατα ἐπὶ τῇ περιγραφῇ τῶν ἱστορικῶν στιγμῶν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Χρυσοστόμου Σμύρνης, ὥς τοῦτο προσωπικῶς εἶδε, διαφυγὼν ὥς ἐκ θαύματος καὶ ὁ Καθηγητὴς τὸ μαρτύριον. Συνεκινήθη ὁ ὁμιλητὴς Ἀκαδημαϊκὸς καὶ συνεκίνησε καὶ ὁλόκληρον τὸ πολυπληθέστατον ἀκροατήριον μέχρι δακρύων.

Ἡ ἀκάματος φιλεργία, τὰ ἐξαίρετα πνευματικά του χαρίσματα, ἀνέδειξαν τοῦτον εὐρυμαθέστατον καὶ γλωσσομαθέστατον, ἐπιστήμονα διεθνοῦς κύρους, ἐρευνητὴν ἀρχαιολόγον ἄριστον, διδάσκαλον εὐγενικὸν καὶ χαρίεντα. Οἱ «συνόντες» ἔχουν πάντοτε νὰ ὠφεληθοῦν ἐκ τῆς μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίας. Ἐχει οὗτος τὸ χάρισμα νὰ φωτίζῃ, νὰ διδάσκῃ ἐκ τοῦ πλούτου τῶν γνώσεών του καὶ νὰ εὐφραίνῃ, μάλιστα μὲ ἐπίκαιρα εὐφυολογήματα καὶ διδακτικώτατα ἀνέκδοτα, ἅτινα ἢ ἀξιοζήλευτος μνήμη του τὸν βοηθεῖ πάντοτε εἰς τὸ νὰ παρεισάγῃ εἰς τὰς μετὰ τῶν συνομιλητῶν του συνδιαλέξεις, ὥστε ὁ λόγος του νὰ γίνεται εὐπρόσδεκτος καὶ ὠφέλιμος.

Καὶ νῦν δὲν ἔχομεν ἢ νὰ εὐχηθῶμεν ἀπὸ μέσης καρδίας, ὅπως τὰ ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ γερηνίου Νέστορος τῆς Ἀρχαιολογίας, ἡμετέρου σεβαστοῦ συναδέλφου καὶ φίλου, νὰ εἶναι ὅσον - ὅσον μήκιστα, ἵνα καὶ ἡ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ ὑπὸ τὴν διοίκησίν του Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καρποῦνται πᾶν τὸ ὠφέλιμον ἐκ τῆς σοφίας καὶ τῆς πείρας αὐτοῦ καὶ ὅπως καὶ ἅπαντες οἱ νεώτεροι σκαπανεῖς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, διδάσκονται ἐκ τῆς σοφίας, τοῦ ἠθους καὶ τοῦ παραδείγματός του.

Σεβαστὲ καὶ ἀγαπητὲ Καθηγητὰ καὶ Ἀκαδημαϊκὲ κ. Μυλωνᾶ εἰς σὲ ἐφαρμόζονται καὶ οἱ τοῦ Παροιμιαστοῦ λόγοι:

«Δόξαν σοφοὶ κληρονομήσουσιν» (Παροιμ. 3,35).

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Ἀκαδημαϊκός

Πρόεδρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

Ὁ ἀρχαιολόγος ἀναλαμβάνει θαυματουργικὸν ρόλον ἀπαραίτητον διὰ τὴν διατήρησιν τῆς μνήμης καὶ τὸν ὀρισμὸν τῆς προόδου ὅποιασδήποτε ἀνθρωπίνης δημιουργίας ἀξίας τοῦ ὅρου «πολιτισμός», μὲ τὸ νὰ ἐπαναφέρῃ στὴ ζωὴ τὰ ἔργα ἀνδρῶν καὶ νὰ ἀποδίδῃ λαλιὰ σὲ σιωπηρὰ καὶ ἐρειπωμένα μνημεῖα τοῦ παρελθόντος. Μόνον ὀλίγοι σὲ κάθε γενεὰ εἶναι προωρισμένοι νὰ ἐρευνοῦν τὴν ἐνεργοποιούσαν ἀμοιβαιότητα τοῦ παρελθόντος πρὸς τὸ παρόν, πού ἀποτελεῖ τὴν πραγματικὴν ὑποχρέωσιν τοῦ ἀρχαιολόγου καὶ τοῦ ἱστορικοῦ. Μεταξὺ τῶν ὀλίγων αὐτῶν ἐρευνητῶν πρέπει νὰ τεθῇ καὶ ὁ Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς, τὸν ὁποῖον τιμᾷ ἡ παρεχόμενη εἰς τὸν παρόντα τόμον ὁμολογία φίλων καὶ συναδέλφων.

Ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς τοῦ Ἑμμανουὴλ ἐγεννήθη εἰς τὴν Σμύρνην τὴν 9ην Δεκεμβρίου τοῦ 1898. Ἀπεφοίτησε ἀπὸ τὴν μεγαλῶνυμον Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης τὸ 1915 καὶ ἀπὸ τὸ Ἀμερικανικὸν Κολλέγιον Παραδείσου Σμύρνης τὸ 1918. Ὄταν τὸ 1919 αἱ πολεμικαὶ συνθήκαι τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου ἐπέτρεψαν τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὰς Ἀθήνας δι' ἀνωτέρας σπουδᾶς, ἐνεγράφη ὡς δευτεροετῆς φοιτητῆς εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπεφοίτησε τὸν Μάιον τοῦ 1922, ἐνῶ ὑπηρετεῖ εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Στρατὸν εἰς τὸ Τάγμα Προσκολλήσεως τῆς Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἰκογενειακαὶ ὑποχρεώσεις ἐπέβαλαν τὴν παραμονὴν του εἰς τὴν Σμύρνην μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἐκ Μ. Ἀσίας, ὅτε δὲ κατόπιν ἐπικινδύνων προσπαθειῶν νὰ διαφύγῃ εἰς Σάμον μετὰ ὀλίγων συστρατιωτῶν του ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, μετέσχε τῆς μαρτυρικῆς ζωῆς τῶν ἐγκλείστων σκλάβων Ἑλλήνων εἰς τὰ βάρβαρα στρατιωτικὰ στρατόπεδα τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Μαγνησίας καὶ ἐγίνε αὐτόπτης μάρτυς τῆς καταστροφῆς τῆς Ἰωνίας ἀπὸ τοὺς ἀγρίους «μπαζιμπουζούκους» τοῦ Κεμάλ. Μιὰ σκοτεινὴ βραδιά τῶν ἀρχῶν Μαρτίου 1923 κατῴρθησε νὰ δραπετεύσῃ ἀπὸ τὸ στρατόπεδον αἰχμαλώτων Σμύρνης καὶ κολυμβώντας νὰ ἀναρριχηθῇ καὶ νὰ κρυβῇ σὲ ἐμπορικὸ Γαλλικὸ ἀτμόπλοιο πού θὰ ἀπέπλεε τὴν ἐπομένην, ὅτε τὸν ἀντελήφθησαν δύο ναῦται τοῦ πληρώματος καὶ τὸν παρέδωσαν εἰς τὰς Τουρκικὰς ἀρχάς. Ἡ ἀποτυχία του αὐτὴ τοῦ ἐστοίχισε ἀνεκδὴλῶτα μαρτύρια καὶ βασανισμούς. Μόνον μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, ὡς λέγει, ἐπέζησε γιὰ νὰ δῇ λευτεριά. Ἡ ἄδρᾶ καταβολὴ χρυσῶν λιρῶν πού ἐδανείσθη ἀπὸ τοὺς ἄλλοτε Ἀμερικανοὺς καθηγητάς του, καὶ κατέβαλεν εἰς τοὺς βαρβάρους φύλακάς του, ἐπέτρεψε τὴν περίληψίν του εἰς τοὺς καταλόγους τῶν ἀνταλλαξίμων καὶ τὴν αἰσίαν ἐπιστροφὴν του εἰς τὸν Πειραιᾶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1923. Τὸ Πάσχα τοῦ ἔτους ἐκείνου ἐωρτάσθη μὲ ἰδιαιτέραν λαμπρότητα, διότι ἦτο τὸ πρῶτον ἐλεύθερον Πάσχα μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ ἡ πρώτη συνάντησις τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας πού εἶχαν ἐπιζήσει καὶ εἶχαν καταφύγει εἰς τὰς Ἀθήνας. Τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὸ Πάσχα προσελήφθη ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν ὡς βοηθὸς τοῦ ἀρχιτέκτονος Stuart Thomson εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε ἀνατεθῇ ἡ οἰκοδομὴ τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Ἡ ὑπηρεσία καὶ παραμονή του εἰς τὴν Ἀμερικανικὴν Σχολὴν τοῦ παρέσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνανήψῃ ἀπὸ τὴν ψυχικὴν φθορὰν τῆς αἰχμαλωσίας καὶ νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαιολογίας. Πρὸς τοῦτο τοῦ ἦτο δυνατόν νὰ χρησιμοποιῇ τὴν θαυμασίαν βιβλιοθήκην τῆς Σχολῆς καὶ νὰ ἐπωφελητῇ τῶν διαλέξεων πρὸς τοὺς ἐταίρους τῆς Σχολῆς τοῦ διευθυντοῦ τῆς Bert Hodge Hill, τοῦ ὑποδιευθυντοῦ Carl W. Blegen, τῶν καθηγητῶν Walter Miller, Carl Buck, David M. Robinson, Campbell Bonner, William Dinsmoor, κλπ. Ἡ συνεργασία του μὲ νεωτέρους Ἀμερικανοὺς ἐπιστήμονας καὶ ἰδίᾳ τοῦ Benjamin Merritt, J.P. Harland, L.B. Holland, Oscar Broneer καὶ αἱ διαλέξεις τῶν καθηγητῶν τῆς Σχολῆς, διήνοιξαν νέους ὁρίζοντας εἰς τὸν ἐπανακάμψαντα εἰς τὴν ζωὴν αἰχμάλωτον τῶν Τουρκικῶν ὁρδῶν καὶ ἐστερέωσαν τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀφιέρωσιν τὴν ζωὴν του εἰς τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῆς ἀρχαιολογίας.

Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἰς τὸν νεαρὸν βοηθὸν ἀντιτίθεντο διάφοροι ὑπηρεσιαὶ γραμματείας καὶ ταμείου τῆς Σχολῆς. Τὸ 1925, ὅτε ἐπερατώθη ἡ κατασκευὴ τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης, τοῦ ἀνετέθη ἡ διευθέτησις τῶν σπανίων βιβλίων τῆς συλλογῆς τοῦ δωρητοῦ Ἰωάννου Γενναδίου, πού θὰ ἐστεγάζοντο εἰς τὸ κτίριον ἐκεῖνο καὶ ἡ ἀντιγραφὴ τῶν καταλόγων. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀπέβη πολύτιμος διὰ τὸν φιλόλογον ἀρχαιολόγον, διότι τὸν ἐμύησε εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν Ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ εἰς τὴν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην τῆς ζωῆς καὶ δράσεως τῶν εὐρωπαϊῶν ταξιδιωτῶν εἰς τὴν τουρκοκρατούμενην ἀκόμη Ἑλληνικὴν περιοχὴν.

Ἀπὸ τοῦ 1923-1928 ἠκολούθησεν ἐπιμελῶς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν καὶ τὰς ἐργασίας τοῦ Bert Hodge Hill εἰς τὴν Παλαιὰν Κόρινθον καὶ τοῦ Carl W. Blegen εἰς τὴν Νεμέαν καὶ τὰ Ἀγιοργήτικα. Τὸ 1928 τοῦ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ ὀργανώσῃ καὶ νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Ὀλύνθου ὑπὸ τὸν David M. Robinson, ὁ ὅποιος τοῦ ἀνέθεσε τὴν μελέτην καὶ δημοσιεύσιν τῶν νεολιθικῶν λειψάνων τῆς Ὀλύνθου, πού ἀπετέλεσαν τὸν πρῶτον τόμον τῆς μεγάλης σειρᾶς τῶν Ὀλυνθιακῶν δημοσιευμάτων. Εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1926 χρόνους ἀκόμη κατῴρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ὕλικόν διὰ τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν πού τὸ 1927 ὑπέβαλε εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἀνηγορεύθη διδάκτωρ μὲ τὸν βαθμὸν ἄριστα τῆς Σχολῆς καὶ τὸ 1928 ἡ διατριβὴ του *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι* ἐδημοσιεύθη ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν. Ἡ πρώτη αὐτῇ ἔκδοσις ἔγινε ἀρχὴ εὐτυχοῦς συνεργασίας πού διήρκεσε ἥμισυ σχεδὸν αἰῶνα.

Τὸ 1925 ἐνυμφεύθη τὴν Λέλα Παπάζογλου, πού εἰς τὰ χρόνια τῆς δημιουργίας, τῆς χαρᾶς καὶ τῆς θλίψεως ἀπέβη σταθερὸς παραστάτης καὶ ἀφωσιωμένη μητέρα τῶν τεσσάρων παιδιῶν τῶν. Ὁ χαμὸς τοῦ πρεσβυτέρου του ἀδελφοῦ Δημητρίου εἰς τὰ κάτεργα τοῦ Κεμάλ στὴν Μ. Ἀσία καὶ οἱ ἐπακολουθήσαντες θάνατοι τῶν γονέων του ἐπλήρωσαν ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον τὴν ζωὴν του μὲ κατάθλιψιν καὶ ἀπαισιοδοξίαν ἀπὸ τὴν ὁποίαν βαθμηδὸν ἀπηλλάγη.

Νέος καὶ ἐπιστημονικῶς καρποφόρος σταθμὸς εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Μυλωνᾶ ἀπέβη ἡ ἀπόφασίς του νὰ ἐπισκεφθῇ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τὸ 1928 καὶ νὰ παρακολουθήσῃ ἐπὶ ἐν ἔτος ἀνώτερα μεταπτυχιακὰ μαθήματα Ἀρχαιολογίας εἰς τὸ Johns Hopkins University ὑπὸ τὸν καθηγητὴν David M. Robinson. Μὲ ὑποτροφίαν τοῦ ιδρύματος ἐκείνου, τὴν γνωστὴν ὡς Vogeler Fellowship, ἐνεγράφη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βαλτιμόρης τῆς πολιτείας Maryland, παρηκολούθησε μεταπτυχιακὰς σπουδὰς καὶ συγχρόνως ἔδιδε διαλέξεις μὲ ἀρχαιολογικὰ θέματα εἰς ὀλίγα γειτονικά Πανεπιστήμια. Εἰς τὸ τέλος τοῦ

ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1928-1929 τοῦ ἀπενεμήθη ὁ δεῦτερος διδακτορικὸς τίτλος τῆς Φιλοσοφίας, Ph. D., καὶ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ὑπέγραφε συμβόλαιον διδασκαλίας γιὰ ἓνα χρόνον μὲ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Chicago. Ἠλπίζετο ὅτι τὸ συμβόλαιον ἐκεῖνο θὰ ἠκολούθει μακροχρόνια παραμονὴ εἰς τὴν μεγαλοῦπολιν ἐκείνην, ὁ σκληρὸς ὅμως νόμος τῆς ἐποχῆς διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἀλλοδαπῶν ἀκόμη καὶ καθηγητῶν, παρὰ τὰς ἐνεργείας τοῦ Πανεπιστημίου, τὸν ἠνάγκασε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1930. Ἡ λυπηρὰ ἐκείνη ἐμπειρία τὸν ἐδίδαξε πῶς ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Νόμου, ἀκόμη καὶ εἰς περιπτώσεις ἰσχυρῶν παραγόντων, θεμελιώνει μία Πολιτεία καὶ ἐνισχύει τὴν δημιουργικὴν ζωὴν τῆς.

Τὰ δύο ἀκαδημαϊκὰ ἔτη ποὺ ἠκολούθησαν τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀφιερώθησαν εἰς τὴν μελέτην τῆς τοπογραφίας τῆς Ἀττικῆς, εἰς τὴν συναγωγὴν ἀτλαντος τῶν προϊστορικῶν τῆς θέσεων, εἰς ὀλιγόωρον διδασκαλίαν εἰς τὸ Γυμνάσιον Ἰωάννου Μεταξᾶ, εἰς τὴν πρώτην περίοδον ἀνασκαφῆς τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ καὶ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς συνεργασίας του εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Ἐλευσίνος ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Κουρουνιώτην. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐμπειρία, ἡ συναχθεῖσα κατὰ τὰ δύο ἔτη, ἀπέβη διδακτικωτάτη καὶ ἐβεβαίωσε τὴν θέσιν τοῦ Μυλωνᾶ εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1931 ὁ Μυλωνᾶς ἐδέχθη τὴν πρόσκλησιν τοῦ University of Illinois νὰ διδάξῃ ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἐκεῖνο, καὶ τὸ τέλος τοῦ Αὐγούστου τὸν εὗρε μετὰ τῆς οἰκογενείας του, τῆς Λέας Παπάζογλου Μυλωνᾶ καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξάνδρου, ἐγκατεστημένον εἰς τὴν Urbana, Illinois, τὴν ὡραίαν αὐτὴν ἐπιστημιούπολιν. Μὲ χτυποκάρδι ἤρχισε τὴν διδασκαλίαν του τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1931 ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀπόφασιν ἡ ἐργασία του νὰ μὴ ἀμαυρώσῃ τὴν αἴγλην τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος. Μὲ κατάπληξιν ἐπληροφορήθη ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ θρυλικοῦ Prof. Sophocles τοῦ Harvard καὶ τοῦ νέου Φουτρίδη ἦτο ὁ μόνος Ἕλλην ἐπιστήμων ποὺ θὰ ἐδίδασκεν εἰς Ἀμερικανικὸν Πανεπιστήμιον. Εἰς τὴν ἑδραν τοῦ πάντοτε ἐνεθυμεῖτο τὴν βαρεῖάν του κληρονομίαν, καὶ ἐπανελάμβανε στὸν ἑαυτὸν του ὅτι ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ φανῇ ἀντάξιος ἀντιπρόσωπος καὶ παρουσιαστής τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς δημιουργίας. Ἡ φιλία καὶ ἡ ἀδελφικὴ ὄντως βοήθεια Ἀμερικανῶν συναδέλφων, τοὺς ὁποίους εἶχε γνωρίσει κατὰ τὴν θητείαν του εἰς τὴν Ἀμερικανικὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν, ὑπῆρξεν ἀνεκτίμητος, καὶ ἰδίᾳ τὸ πατρικὸν ἐνδιαφέρον εἰς τὰς προσπάθειάς του τοῦ διευθυντοῦ τοῦ τμήματος καθηγητοῦ William Abbott Oldfather ἀπέβη καθοριστικὸν καὶ θεμελιῶδες.

Ἡ διδασκαλία τοῦ νέου Ἑλλήνος διδασκάλου ἀπέκτησε ταχεῖαν φήμην καὶ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους πλῆθος φοιτητῶν-ἀκροατῶν κατέκλυζαν τὰς αἰθούσας του. Αἱ εἰδικαὶ διαλέξεις ποὺ προωρίζοντο διὰ τὸ πολὺ κοινὸν ἔγιναν δημοφιλεῖς, καὶ ἡ ἀφοσίωσις του εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἀπέβη παροιμιώδης καὶ ἐπεσφράγισε τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1931-1932 μὲ τὴν ἐκδοσιν τῆς μελέτης του *Ἡ προϊστορικὴ Ἐλευσίς*.

Αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι ποὺ ἐπεκράτουν εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τὸ 1933, ἰδίᾳ εἰς τὰ συμπολιτειακὰ Πανεπιστήμια, δὲν ἦσαν εὐνοϊκαὶ διὰ οἰκονομικὴν βελτίωσιν καὶ οὕτω τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1933, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Washington University, εἰς St. Louis, ἤρχισε νὰ διδάσκῃ ἀρχαιολογίαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἐκεῖνο. Εἰς τὴν πολυάνθρωπον καὶ ἐμπορικωτάτην ἀλλὰ καὶ φιλόμουσον ἐκείνην πόλιν ὁ Μυλωνᾶς εὗρε πρόσφορον τὸ ἔδαφος διὰ τὴν καλλιέργειαν ἐνδιαφέροντος καὶ συμπαραστάσεως,

ὄχι μόνον τῶν φοιτητῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινοῦ διὰ τὴν Ἑλληνικὴν πολιτιστικὴν προσφοράν. Ἡ συνεχιζομένη κατὰ τὸ θέρος συνεργασία του μὲ τὸν Κ. Κουρουνιώτη στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑλευσίνος, τοῦ παρέσχε νέον ἐνδιαφέρον ὑλικὸν ποὺ ἐδημιούργει ἐνθουσιασμοὺς εἰς τὰ βαθμηδὸν αὐξανόμενα ἀκροατήριά του. Εἰς σχετικῶς ὀλιγόχρονον διάστημα ἀνῆλθε τὰς διαφόρους ἀκαδημαϊκὰς βαθμίδας – Assistant Professor, Associate Professor, Professor – καὶ τὸ 1937 ἀνηγορεύθη τακτικὸς καθηγητὴς καὶ Chairman τοῦ τμήματος τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ φήμη του ὡς ἐπιτυχοῦς καὶ ἐμπνευσμένου διδασκάλου καὶ ἀνασκαφέως ἐκυκλοφόρει εἰς ὅλον ἐνυρνομένους κύκλους δημιουργώντας δελεαστικὰς προτάσεις ἀπὸ διάφορα Πανεπιστήμια· ἐπροτίμησε ὁμως νὰ παραμείνῃ εἰς τὸ Washington University διὰ τὴν εὐκαιρίαν ποὺ τοῦ παρεῖχε δι' ἔρευναν, ἐλευθερίαν διδασκαλίας καὶ ταξίδια εἰς τὴν Ἑλλάδα. Δι' ἐν μόνον ἔτος ἐπέστρεψε εἰς τὸ Illinois University (1939-1940) διὰ νὰ διδάξῃ ὡς τακτικὸς Καθηγητὴς ἀρχαιολογίαν.

Τὰ χρόνια τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου τὸν εὗρηκαν εἰς τὸ Washington University. Λόγω τῆς ἡλικίας του δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ πολεμήσῃ μὲ τοὺς ἀδελφούς του, ἀλλὰ ὑπηρετήσε παντοιοτρόπως τὴν πατρίδα μὲ ὁλόψυχον συμβολὴν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Greek War Relief ποὺ τὸν ὥρισε διευθυντὴν ὑπεύθυνον τῶν κεντρῶν πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ θαῦμα τῆς ἐποποιίας τῆς Πίνδου περιέτρεχε πόλεις καὶ χωριά διὰ νὰ ἐξιστορήσῃ τὸν ἥρωικὸν ἀγῶνα εἰς τοὺς συμπολίτας Ἀμερικανοὺς καὶ τοὺς ὑπερηφάνους Ἑλληνας καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν συμπαράστασιν καὶ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ὑπερανθρώπου ἥρωικῆς προσπάθειας.

Ἡ διεύθυνσις τοῦ Πανεπιστημίου, παραβλέπουσα τὰς ἀπουσίας καὶ τὰς πατριωτικὰς του ἐξάρσεις, τὸν ἐβοήθησεν ἐκθύμως εἰς ὅλας τὰς προσπάθειάς του. Θὰ παραμείνῃ ἀλησμόνητος ἡ 25η Μαρτίου τοῦ 1942, διηγεῖται ὁ Μυλωνᾶς, ὅταν ὁ πρύτανης Dr. George R. Throop εἰς γενικὴν τοῦ Πανεπιστημίου συγκέντρωσιν ὕψωσε τὴν κυανόλευκον, τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν, εἰς τὸν κεντρικὸν ἴστον τοῦ Πανεπιστημίου καὶ μὲ λόγια ἐμπνευσμένα ἐξεθείασε τὸν ἥρωισμόν καὶ τὴν θυσίαν τῶν ἀπογόνων τῶν ὑπερασπιστῶν τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Σαλαμῖνος. Οὐρανομήκεις ζητωκραυγαὶ ἐκάλυψαν τὸ τέλος τοῦ λόγου καὶ τὸ πλῆθος αὐθορμήτως ὑπεσχέθη τὴν συμπαράστασιν του εἰς τὸν ἥρωικὸν ἀγῶνα.

Διαλέξεις, ἔρανοι, παρουσιάσεις τῆς Ἑλληνικῆς ἐποποιίας εἰς τὰ Ἡπειρωτικὰ βουνὰ καὶ ἐκκλήσεις διάφοροι προσετέθησαν εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν διδακτικὴν του ἐργασίαν, ἀκόμη καὶ μαθήματα τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῶν κρατῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου εἰς ἀξιωματικούς τῆς Ἀμερικανικῆς στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης καὶ Διοικήσεως εἰς τὸ Washington University καὶ εἰς τὸ University of Missouri, μετέβαλαν τὴν ἡρεμὸν ζωὴν τοῦ καθηγητοῦ εἰς ἀέναον κίνησιν, μελέτην καὶ σταυροφορίαν. Ὁ ἐνθουσιασμός καὶ ἡ χαρὰ ποὺ ἠκολούθει τὴν ἐπιτυχίαν τῆς πολλαπλῆς του ἐνασχολήσεως δὲν ἐστάθησαν ἱκανὰ νὰ ἀπομακρύνουν τὴν ὑπερκόπωσιν καὶ νὰ στερεώσουν τὸ καταπονούμενον σῶμα. Τὸ 1943 παραμένει εἰς τὴν μνήμην του ὡς ἔτος ἀσθενειῶν καὶ διαμονῆς του εἰς νοσοκομεῖα· ἀλλὰ καὶ ὅσα ὑπέφερε μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, ἐπέρασαν καὶ ἐλησμονήθησαν. Προτοῦ τελειώσῃ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἤρχισε νέον κεφάλαιον ζωῆς, ἐργασίας καὶ προκοπῆς.

Ὡς διεφαίνετο τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου καὶ ἐθεμελιοῦτο ἡ πεποιθήσις εἰς τὴν Νίκην τῶν Συμμάχων, ἐπολλαπλασιάσθη ἡ προσπάθεια τῶν λεγομένων Βουλγα-

ρομακεδόνων της Ἀμερικῆς νὰ ἐπηρεάσουν τὴν κοινὴν γνώμην τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν καὶ τοῦ Καναδᾶ ὑπὲρ τῶν ἀνόμων συμφερόντων των. Μὲ τὴν χαρακτηρίζουσιν τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς κουτοπονηρίαν, ἐφεῦρον τὸ «Μακεδονικὸν Ἔθνος» καὶ μὲ ἐπιμονὴν ἐζήτουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Μακεδονίας. Εἰς τὴν πρότασιν των αὐτὴν ὑπεκρύπτετο βέβαια ἡ βουλγαρικὴ προσπάθεια τῆς προσαρτήσεως ξένων Ἑλληνικῶν ἐδαφῶν. Σ' αὐτὴν τὴν ψευδοῖστορίαν ἔπρεπε νὰ ἀντιταχθῇ ἡ ἀλήθεια. Δυστυχῶς αἱ Κυβερνητικαὶ ἀρχαὶ δὲν ἐθεώρησαν ἀναγκαίαν τὴν καταπολέμησιν τῆς αὐθαιρέτου προσπάθειας τῶν «Βουλγαρομακεδόνων». Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἐγνώριζον ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ ἠσθάνοντο ἰδιαιτέραν συμπάθειαν διὰ τοὺς λαοὺς ποὺ ἐμάχοντο διὰ τὴν ἐλευθερίαν των, διὰ τοῦτο καὶ ἐπρόβαλαν μὲ αὐξανόμενον πάθος τὴν ψευδοῖστορίαν τῆς ἐλευθέρας Μακεδονίας, μαχομένης διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν της. Εἰς τὴν προθήκην τοῦ ψευδοῖστορικοῦ αὐτοῦ δημιουργήματος προσειλκύσθησαν ἀρκετοὶ εὐκολόπιστοι συμπαραστάται. Ὁ ἀριθμὸς των ηὐξάνετο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καὶ μὲ τὴν αὔξησιν αὐτὴν ἐδιπλασιάζετο τὸ θράσος τῶν ψευδοῦπερασπιστῶν τῆς ἐλευθερίας ποὺ τότε ἐστράφη καὶ πρὸς τὰ Σχολεῖα καὶ πρὸς τὴν ὀργάνωσιν ἐθνικῶν συνεδρίων ὑποστηρίξεως τῶν σκοπῶν των. Εἰς τὴν Ἰνδιανάπολιν τῆς Ἰνδιάνας μετεφέρθη ἀπὸ τὸ St. Louis τὸ κέντρον τῆς δράσεως των καὶ εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην ἐσχεδιάσθη ἡ σύγκλησις μεγάλου συνεδρίου. Ἡ διαρκὴς ἀντιπαράθεσις τῆς ἀληθείας ὑπὸ τοῦ Μυλωνᾶ ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴν καὶ ἡ σθεναρὰ ἐξέγερσις τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Ἰνδιανὰ πόλεως ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του, ἐματαιώσε τὴν σύγκλησιν τοῦ συνεδρίου. Ἀκόμη καὶ τὸ κέντρον τῆς δραστηριότητός των μετεφέρθη τότε ἀπὸ τὴν Ἰνδιανάπολιν εἰς τὸν Καναδᾶ, ὅπου ἀκόμη διατηρεῖται.

Διατριβὴ παλαιοῦ μαθητοῦ του, τοῦ Χρήστου Ἀναστάσωφ, πλήρως μεταμορφωθείσα καὶ συμπληρωθεῖσα μὲ προπαγανδιστικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ψευδεῖς πληροφορίας, ἐδημοσιεύθη τὸ 1938 μὲ τὸν τίτλον *The Tragic Peninsula* καὶ κατέστη ἡ πηγὴ τῶν ψευδολογιῶν τῶν «Βουλγαρομακεδόνων». Ὁ Μυλωνᾶς ἐθεώρησε καθήκον του νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν ψευδολογίαν, ἀφοῦ ἄλλοι ἀρμόδιοι ἐπιστήμονες ἐσιώπων, καὶ ἤρchiσεν ἐντατικὴν μελέτην τῆς ζωῆς τῶν Βαλκανίων, καὶ σειρὰν ὁμιλιῶν βασισμένων. εἰς τὴν μελέτην ἐκείνην. Αἱ ὁμιλίαι του εἰς ἰδιωτικοὺς συλλόγους καὶ σχολεῖα εὗρον ἐξ ἴσου καλὴν ὑποδοχὴν πρὸς τὰς ἀρχαιολογικάς του διαλέξεις. Ἀργότερα, τὸ 1946, μὲ ἐξοδα τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ St. Louis αἱ ὁμιλίαι αὐταὶ ἐξεδόθησαν εἰς βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον *The Balkan States, an Introduction to their History*. Τὴν παρόρμησιν καὶ ἐκδοσιν εἰς βιβλίον τῶν ὁμιλιῶν του ἐκείνων ἔδωσε τυχαῖον γεγενὸς μὲ πρωταγωνιστὴν τὸν υἱὸν του Ἀλέξανδρον, ποὺ ἐπαναλαμβάνει ὁ καθηγητὴς μὲ εὐχαρίστησιν ὁσάκις παρουσιασθῇ ἡ εὐκαιρία. Εἰς παρατηρήσεις διὰ τοὺς «Βουλγάρους τῆς Μακεδονίας» εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας, ἡ διδασκάλισσα τοῦ δωδεκαετοῦς Ἀλεξάνδρου ἀνέφερε τὰ ὅσα διέδιδεν ἡ βουλγαρικὴ προπαγάνδα. Εἰς τὰς βραδινὰς συνομιλίας γιὰ τὸ θέμα τοῦ καθηγητοῦ μὲ τὴν γυναῖκα του ὁ Ἀλέξανδρος εἶχεν ἀκούσει ἀντίθετα πράγματα. Γι' αὐτὸ παρεκάλεσε τὸν πατέρα του νὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ μελετήσῃ τὰς σχετικὰς διαλέξεις του καὶ ἀπὸ αὐτὰς ἐκράτησε τὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ ἐχρειάζοντο καὶ τὰ παρουσίασε εἰς τὸ ἐπόμενον μάθημα τῆς Ἱστορίας, ἀντικρούοντας τὰς πληροφορίας τῆς διδασκαλίσσης πρὸς μεγάλην ἀγαλλίασιν τῶν συμμαθητῶν του. Ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἐδήλωσεν ὅτι τὰ στοιχεῖα του τὰ εὗρε εἰς τὰς διαλέξεις τοῦ πατέρα του γιὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Βαλκανίων, ἡ διδασκάλισσα τοῦ εἶπε: «Ἀλέξανδρε, σὲ παρακαλῶ νὰ πῆς εἰς τὸν πατέρα σου, ποὺ ἦτο καὶ δικός μου καθηγητὴς, πὼς γνώσεις καὶ διαλέξεις ποὺ εἶναι κλεισμένες στὰ

συρτάρια τοῦ γραφείου δὲν ὠφελοῦν κανένα καὶ πρέπει νὰ δημοσιεύωνται γιὰ νὰ βοηθοῦν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἀληθείας. Ἄλλως μάταια δουλεύουν οἱ σοφοὶ εἰς τὰς προσπάθειάς των». Καὶ τελειώνοντας ὁ Καθηγητὴς προσθέτει: Ἀποτέλεσμα τῆς παρατηρήσεως, ποῦ εἶναι ἐπὶκαιρὸς ἀκόμη καὶ σήμερα, ἦτο ἡ ἔκδοσις τοῦ μόνου ἔργου του γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Τὸ βιβλίον γιὰ τὰ Βαλκάνια ἐτυπώθη καὶ ἐστάλη εἰς τοὺς Γερουσιαστὰς καὶ Βουλευτὰς τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ κοινοβουλίου, εἰς τοὺς πολιτικούς βουλευτὰς, ὡς καὶ εἰς καθηγητὰς καὶ διδασκάλους τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀμερικανικῶν Ἰδρυμάτων καὶ Σχολῶν καὶ εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ τύπου. Ἴσως τὸ βιβλίον ἐβοήθησε εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν βουλγαρικῶν σκοπῶν καὶ συνετέλεσε εἰς τὴν μεταφορὰν τῆς δραστηριότητός των εἰς τὸν Καναδᾶ.

Τὸ τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου καὶ ὁ ἀφανισμὸς τοῦ Χίτλερ καὶ τῶν φασιστικῶν συστημάτων τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἰαπωνίας ἠῤῥξῃσε τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τὴν τελικὴν νίκην καὶ ἐπικράτησιν τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἰσότητος. Ἐδημιούργησε ἀτμόσφαιραν ἀκμῆς καὶ προόδου σπανίας ἀκόμη καὶ διὰ τὰ Ἀμερικανικὰ Πανεπιστήμια, εἰς τὰ ὁποῖα διακρίνονται τώρα καὶ Ἑλληνοαμερικανοὶ ἐπιστήμονες, ἀκόμη καὶ πολλοὶ πρόσφυγες ἐρευνῶνται ἀπὸ τὴν γηραιὰν Εὐρώπην. Μὲ τὸν χαρακτηρίζοντα ἐνθουσιασμὸν καὶ μὲ ἠῤῥξημένην αἰσιοδοξίαν καὶ ἐργατικότητα ὁ Μυλωνᾶς κατηύθυνε τὰς προσπάθειάς του τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τῆς παραμονῆς του εἰς τὰς Η.Π.Α. πρὸς τρεῖς κατευθύνσεις. *Πρῶτον*: Ἐπεδόθη μὲ ζῆλον εἰς τὴν ἀγαπητὴν του πρὸς τοὺς νέους διδασκαλίαν, ποῦ περιελάμβανε τὰ πανεπιστημιακὰ του μαθήματα εἰς τὸ Washington University, ἀλλὰ καὶ εἰς βραχυχρονίους ἐμφανίσεις εἰς ἄλλα Πανεπιστήμια καὶ Ἰδρύματα: π.χ. αἱ διαλέξεις εἰς τὴν σειρὰν τῶν μαθημάτων πρὸς τιμὴν τοῦ Charles K. Colver τοῦ Brown University, τοῦ Rhode Island (1961), αἱ Page - Barbour Lectures, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιργινίας (1955), αἱ περίφημοι Charles Elliott Norton Lectures εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ τμήματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς, τὰ μαθήματά του ὡς Annual Professor τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν (1951-52 καὶ 1963-64) καὶ ὡς διευθυντοῦ τῶν καλοκαιρινῶν προγραμμάτων (1950 καὶ 1951), τὰ μαθήματά του εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ χορηγίαν τοῦ Fulbright Research Project (1954). Τὰ πανεπιστημιακὰ αὐτὰ μαθήματα τοῦ προσεκόμισαν πλείστας ὅσας τιμὰς· τὴν ἀναγόρευσιν του ὡς Rosa May Distinguished University Professor ἀπὸ τὸ Washington University (1966), τὴν ἐπίτιμον τακτικὴν καθηγεσίαν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1954), τὴν ἔνταξιν του εἰς τοὺς ἐταίρους καὶ παραμονὴν του εἰς τὸ Institute for Advanced Study τοῦ Princeton (1955, 1959 καὶ 1968), τὴν ἐπιψήφισιν του ὡς μέλους τῆς American Academy of Arts and Sciences (1961) καὶ ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1957), τὴν ἀναγόρευσιν του εἰς τιμητικὰς διδακτορίας LL.D. τοῦ Ohio State University (1959), L.H.D., τοῦ Ohio Wesleyan University (1959), L.H.D. τοῦ Southern Illinois University (1960), δ.Φ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1970), Litt.D. τοῦ Washington University (1971). Ἡ ἀγάπη καὶ ἀφοσίωσις τὴν ὁποίαν ἐπέδειξαν καὶ ἀκόμη ἐπιδεικνύουν οἱ φοιτήσαντες ὑπ' αὐτὸν νέοι, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν τιμητικὴν του ἀναγόρευσιν ὡς τακτικοῦ μέλους εἰς τὰ σωματεῖα των, ΦΒΚ, Σκαρβαῖοι, ΔΕΠ, ΗΣΦ, ΦΚΕ, ΦΚΦ· ἔτι δὲ ἡ ἐκτίμησις ποῦ ἔτρεφε δι' αὐτὸν ἡ κοινωνία τοῦ St. Louis ἀπεδείχθη μὲ τὴν παμπηφεὶ ἐκλογὴν του ὡς μέλους τοῦ Town and Gown (1948)· ἤδη τὸ 1936 εἶχε συμπεριληφθῇ εἰς τὸ «Who is Who in America», τὸ δὲ 1971-

1972 εἰς τὸν πρῶτον τόμον τοῦ Marquis «Who is Who in the World».

Πολὺ στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν ὑπῆρξε καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ πρὸς διάδοσιν τῆς γνώσεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς συμβολῆς εἰς τὸν δυτικὸν πολιτισμὸν καὶ τρόπον ζωῆς. Εἰς τοῦτο πρόσφοροι ἀπεδείχθησαν αἱ διαλέξεις ποὺ ἔδωσε ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν εἰς ἄλλα, πλὴν τοῦ Washington University, Ἰδρύματα καὶ Πανεπιστήμια. Αἱ διαλέξεις αὐταὶ ἀνῆλθον εἰς τὸν μοναδικὸν διὰ τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἐπιστήμας ἀριθμὸν τῶν 1028. Ἡ χιλιοστὴ διάλεξις τοῦ ἑωρτάσθη πανηγυρικῶς ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ εἰς τὸ St. Louis. Εἰς τὴν ἑορτὴν ἐκείνην προσέτρεξαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητάς του, παλαιοὶ καὶ νέοι, οἱ ὅποιοι τότε ἐθεμελίωσαν τὴν προσπάθειαν ποὺ ἐξησφάλισε τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους διὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Μυκηνῶν τοῦ διδασκάλου των. Κατὰ τὴν ἑορτὴν ἐκείνην ὁ Μυλωνᾶς ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τῶν μελῶν ὡς σοφὸς διδάσκαλος καὶ πλὴν τοῦ τίτλου τοῦ Distinguished University Professor τοῦ Washington University τοῦ ἀπεδόθη ὁ ἀρχαῖος τίτλος τοῦ «Καλοῦ κἀγαθοῦ» εἰς ἀναγνώρισιν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του καὶ τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν πανεπιστημιακὴν νεολαίαν.

Ἀκόμη τὸ Washington University εἰς ἀναγνώρισιν τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεώς του ἐδημιούργησε τέσσαρας νέας ὑποτροφίας μὲ τὸν τίτλον George E. Mylonas Scholarships in the Humanities, ποὺ δίδονται κατ' ἔτος εἰς ἀριστεύοντα φοιτητάς.

Ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ ἀνεχώρησεν ἀπὸ τὰς Η.Π.Α. καὶ διέκοψε τὴν συμβολὴν του εἰς τὸ ἔργον τοῦ Washington University καὶ τὴν Ἀμερικανικὴν παιδείαν ἐν γένει, ὁ Μυλωνᾶς ἐδέχθη μερικὰς ἀπὸ τὰς πολλὰς προσκλήσεις ἰδρυμάτων πέραν τῶν ὁρίων τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Τὸ 1968 ἔδωσε σειρὰν διαλέξεων εἰς τὸ International Christian University τοῦ Τόκιο τῆς Ἰαπωνίας, εἰς τὰ Πανεπιστήμια Canterbury, Otago, Victoria καὶ Auckland, τῆς Νέας Ζηλανδίας, εἰς τὰ Πανεπιστήμια τοῦ Sydney, New England, Melbourne, Monash, Australian National, Hogarth University τῆς Τασμανίας, Adelaide καὶ West Australian University, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Νοτίου Ἀφρικῆς, εἰς τὸ Witwatersrand University τοῦ Johannesburg, εἰς τὸ Rande Afrikaanse University τῆς Pretoria, εἰς τὰ Πανεπιστήμια τοῦ Cape Town, Grahamstown καὶ Durban.

Εἰς τὸν κατάλογον τῶν διαλέξεων του πρέπει νὰ προστεθοῦν αἱ πολυάριθμοι ἀνακοινώσεις του εἰς ἀμερικανικὰ καὶ διεθνῆ ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ ἰδίᾳ αἱ ἀνακοινώσεις του εἰς τὸ 4ον διεθνὲς συνέδριον τῆς Ρώμης (1958), εἰς τὸ συνέδριον τῶν Κλασσικῶν Σπουδῶν τοῦ Λονδίνου (1959) καὶ ἡ συμβολὴ του εἰς τὸ διεθνὲς συνέδριον διὰ τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας τῆς Ἀκροπόλεως, τοῦ ὁποίου καὶ προήδρευσε τὸ 1984.

Μὲ ζῆλον καὶ δημιουργικὴν ἐπιτυχίαν ὁ Μυλωνᾶς ἀπὸ τὸ 1928 ἐπεδόθη εἰς τὸν δευτερον τομέα προσπαθειῶν του, εἰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας καὶ ἐρεῦνας. Αὐταὶ περιλαμβάνουν συμμετοχὴν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῆς Ὀλύνθου (1928, 1932, 1938, ὅτε διωρίσθη συνδιευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς) ὡς διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν Μηκυβέρνης (1938), τοῦ Πολυστύλου καὶ Ἀκροποτάμου (1938), τοῦ Ἀγίου Κοσμά (1930, 1931, 1952), τῆς Ἐλευσίνας (συνδιευθυντὴς 1931-1934, διευθυντὴς 1952-1954, 1956-1957), συνδιευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς τῶν βασιλικῶν τάφων τοῦ Β Ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν (1951-1954), διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τοῦ 1958 μέχρι σήμερον. Φαίνεται ὅτι ἡ τύχη ἐβοήθησε τὸν Μυλωνᾶ νὰ ἀνασκάψῃ δύο ἐκ τῶν σπουδαιότερων κέντρων τοῦ ἀρχαίου κόσμου: τὴν Ἐλευσίνα, τὸν χῶρον τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων καὶ τὰς Μυκήνας τῶν Ὀμηρικῶν Ἑπῶν. Ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τοῦ διδασκάλου του Χρήστου Τσούντα προσεπάθησε μὲ ἐπιτυχία καὶ διαρκῶς προσπαθεῖ νὰ δημοσιεύῃ ὅσο τὸ

δυνατὸν ταχύτερα τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν του, ποὺ ἀποτελοῦν ἄλυσιν δημοσιευμάτων, κατάλογος τῶν ὁποίων παρέχεται εἰς τὸ τέλος τῆς βιογραφίας του.

Αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ δημοσιεύσεις τοῦ ἐξησφάλισαν διεθνῇ ἐπιστημονικὴν ἀναγνώρισιν καὶ τιμὰς καὶ τὸν ἀνέδειξαν ὡς ἓνα ἐκ τῶν ἐκλεκτῶν φορέων τῆς ἐπιστήμης εἰς τὰς Ἑνωμένας Πολιτείας καὶ τὴν Ἑλλάδα.

Τὴν ἐπιστημονικὴν του δρᾶσιν, ποὺ διήρκεσε ἡμισυ καὶ πλέον αἰῶνα, ὁ Μυλωνᾶς ἐπλαισίωσε μὲ κοινωνικὴν πολύχρονον συμβολὴν ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὠφελήθη ἡ Ἑλληνικὴ παροικία τοῦ St. Louis ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ὑπόθεσις. Ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν κατὰ τὸ διάστημα τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου (1942-1945) ὑπηρέτησεν ὡς μέλος τοῦ Ἀμερικανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ καὶ ὡς Warden τῆς κωμοπόλεως University Hills, Missouri, ὅπου ἡ οἰκογένειά του εἶχεν ἐγκατασταθῇ, τώρα περιλαμβάνουσα τὴν σύζυγον, τὸν υἱὸν καὶ τρεῖς θυγατέρας. Διωργάνωσε τὸν τοπικὸν ἀρχαιολογικὸν σύλλογον καὶ ὑπηρέτησεν ὡς πρόεδρος του (1941-1968). Πλειστάκις ἐδημοσίευσεν ἄρθρα εἰς τὰς ἐφημερίδας τῆς περιοχῆς ὑπεραμυνόμενος τῶν δικαίων τῆς πατρίδος καὶ ἀντικρούων τὴν Βουλγαρικὴν προπαγάνδαν διὰ τὴν διαφημιζομένην ἀνεξαρτησίαν τῆς Μακεδονίας.

Πρὸς ὄφελος τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ St. Louis ἔδωσε πολλὰς ὁμιλίας πατριωτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ ἐβοήθησε τὴν σύστασιν ἑορτῆς τῆς Ἡμέρας τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἑορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Πατρίδος.

Ἐκτὸς τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν παροικίαν τοῦ St. Louis εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν ὡς μέλος τῆς Ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς (τῆς Managing Committee) ἀπὸ τοῦ 1948 μέχρι τοῦ 1968, ὡς ἀντιπρόεδρος τῆς Ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Σχολῆς ἀπὸ τοῦ 1951-1958, ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς διὰ τὴν Γεννάδειον Βιβλιοθήκην ἀπὸ τοῦ 1952-1968. Ὁργάνωσε καὶ διηύθυνε τρεῖς περιοδείας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα (1963, 1966, 1969) διὰ τοὺς παλαιοὺς φοιτητάς, τοὺς συναδέλφους καὶ φίλους ἐγκατεστημένους εἰς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Ἀμερικῆς, ἱδρύσας τὴν ἐν Ἀμερικῇ Mycenaeae Foundation, Inc., σκοπὸς τῆς ὁποίας ἐτέθη ἡ ἐξεύρεσις πόρων διὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ ἱδρύσις πνευματικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ κέντρου εἰς τὴν πάλαι ποτὲ πρωτεύουσαν τοῦ Ἀγαμέμνονος. Τὸ κέντρον αὐτό, τὸ «Μυκηναίων Μέλαθρον» ποὺ ἐγκαινιάσθη τὸ 1969, περιλαμβάνει ἓνα κεντρικὸν κτίριον, τμῆμα τοῦ ὁποίου παραχωρεῖται εἰς τὴν σημερινὴν κοινότητα τῶν Μυκηνῶν διὰ τὴν χρησιμεύσιν ὡς κοινοτικὸν γραφεῖον, ἱατρεῖον καὶ αἴθουσα διαλέξεων, μὲ βιβλιοθήκην 3.000 τόμων καὶ ἓν μικρότερον κτίριον, τὸν ξενῶνα, τὸ McCarthy House, διὰ τὴν στέγασιν ἀρχαιολόγων μελετητῶν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ὅλον συγκρότημα ἐγένετο καὶ διατηρεῖται δαπάναις τῶν μαθητῶν, φίλων καὶ θαυμαστῶν τοῦ διδασκάλου ποὺ δὲν ἐδέχθη νὰ δοθῇ τὸ ὄνομά του εἰς τὰ κτίρια, ἐδέχθη ὅμως τὴν πρότασιν τοῦ Mycenaeae Foundation νὰ διευθύνῃ τὸ συγκρότημα καὶ νὰ παραμείνῃ εἰς αὐτὸ μετὰ τῆς οἰκογενείας του μέχρι τοῦ θανάτου του. Τὸ κέντρον αὐτὸ ἤνοιξε τὰς πύλας του εἰς ἐπίσημον τελετὴν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1969 μὲ συμμετοχὴν ὄχι μόνον τοῦ σημερινοῦ χωρίου ἀλλὰ καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας. Τότε ὁ διδάσκαλος ἀνεκηρύχθη δημότης τῶν Μυκηνῶν διὰ τὰς πολλαπλὰς προσφορὰς του εἰς τὴν πρόοδον τοῦ χωριοῦ.

Ἡ συμβολὴ του ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Archaeological Institute of America ἐπεβραβεύθη ὅταν τὸ 1957 ἐψηφίσθη Πρόεδρος τοῦ περιφήμου αὐτοῦ Ἰνστιτούτου μὲ τὰ 65 τμήματά του εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς καὶ πόλεις τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ

του Καναδά, με αντιπρόεδρον τὸν σεβαστὸν καὶ περίφημον προῖστοριολόγον Carl Blegen, τὸν ἄλλοτε προϋστάμενόν του εἰς τὴν Ἀμερικανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἀξία τῆς διακρίσεως αὐτῆς καθίσταται φανερά ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν ἱστορίαν του τὸ αἰωνόβιον αὐτὸ ἐπιστημονικὸν ἴδρυμα, κλάδους τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, τὰ γραφεῖα τῆς Ἀγκύρας καὶ τοῦ Καΐρου, ἐξέλεξε πρόεδρον ξένον, οὐχὶ γηγενῆ Ἀμερικανόν· ὁ ξένος αὐτὸς ἦτο Ἑλληνα, ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς. Ἡ προεδρία διὰ δευτέραν φορὰν (1959-61) ἀνετέθη εἰς τὸν Μυλωνᾶ· ὑποψηφιότητα διὰ τρίτην περίοδον ποῦ τοῦ προετάθη δὲν ἐδέχθη διότι ἡ σκληρὰ μοῖρα ἐπεφύλαξεν στὴν οἰκογένειά του κτύπημα φθοροποιὸν μετὰ τὸν ἀδόκητον θάνατον ἀπὸ αὐτοκινητιστικὸν ἀτύχημα τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξάνδρου, ποῦ μόλις εἶχεν ἀρχίσει τὴν σταδιοδρομίαν του ὡς Assistant Professor τῆς Ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Pittsburgh. Τὸ Institute ἀπέδειξε τὴν βαθεῖαν πρὸς τὸν Μυλωνᾶ ἐκτίμησιν καὶ ὑποχρέωσιν ὅταν τὸν διετήρησε ὡς ἐπίτιμον πρόεδρόν του μετὰ τὸ τέλος τῆς δευτέρας προεδρίας καὶ μέχρι σήμερον. Ἀκόμη τὸ Archaeological Institute of America, τὸ 1970, τοῦ ἀπένειμε τὸ μέγα χρυσοῦν μετάλλιόν του εἰς ἔνδειξιν τιμῆς καὶ ἀναγνωρίσεως τῆς προσφορᾶς του εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Πολιτεία ἀνεγνώρισε τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ κοινωνικὴν του προσφορὰν ὅταν ἡ πρωτεύουσά της, ἡ Washington, τοῦ ἀπένειμε τὴν χρυσοῦν κλεῖδα τῆς πόλεως. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀνωτάτη ἡγεσία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἐξετίμα τὴν συνεργασίαν τοῦ Μυλωνᾶ εἰς σπουδαίας προσπάθειάς τῆς χώρας, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Προέδρου Richard M. Nixon τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1968. Εἰς αὐτὴν ἔγραφε ὁ νεοεκλεγείς Πρόεδρος: «Dear Mr. Mylonas. As you may know, I have pledged to bring into this Administration men and women who by their qualities of youthfulness, judgement, intelligence and creativity, can make significant contributions to our country. I seek the best minds in America to meet the challenges of this rapidly changing world. To find them, I ask for your active participation and assistance. You, as a leader, are in a position to know and recommend exceptional individuals... I will appreciate greatly, Mr. Mylonas, your taking time from your busy schedule to participate in this all-important programme. Sincerely, Richard M. Nixon».

Καὶ σημειώνει ὁ Μυλωνᾶς στὸ περιθώριον τοῦ γράμματος: «εὐτύχημα ποῦ ἡ γλυκεῖα φωνὴ τῆς Κίρκης δὲν κατάρθωσε νὰ σβήσῃ τὴ φλόγα τοῦ Νόστου καὶ ἀντὶ τῆς Washington καὶ πάλιν αἱ Μυκῆναι».

Ὁ τότε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος κ. Κ. Καραμανλῆς εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ ἀκούσῃ τὴν ἐκκλήσιν τοῦ Μυλωνᾶ διὰ τὴν ἀνάδειξιν τῆς Ἀρχαιολογίας εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐνίσχυσίν της ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Πολιτείαν, κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπισήμου γεύματος πρὸς τιμὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ εἰς Washington, D.C., τὸ 1961, εἰς τὴν αἴθουσαν τελετῶν τοῦ State Department. Τὰς διαβεβαιώσεις καὶ τὴν ἐνθάρρυνσιν ποῦ ἔδωκε εἰς τὸν μόνον Ἑλληνα προσκεκλημένον εἰς τὸ γεῦμα ὁ Κ. Καραμανλῆς ἐπραγματοποίησεν ὡς Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας κατὰ τὰ ἔτη 1976-1985, καὶ ὕψωσε τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπιστήμην εἰς τὸ προσκίνηριον τῆς διεθνοῦς προσπάθειας. Ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία, μὴ ὑπολειφθεῖσα εἰς τὴν διεθνή πρὸς τὸν Μυλωνᾶ ἐκτίμησιν, τὸν ἐτίμησε διὰ τὸ ἔργον του μετὰ δύο παράσημα, τὸν Σταυρὸν τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Β' Τάγματος Γεωργίου τοῦ Α' (1955) καὶ τὸν Σταυρὸν τῶν Ἀνωτέρων Ταξιαρχῶν τοῦ Β' Τάγματος τοῦ Φοίνικος (1965). Διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν του ἐπίδοσιν ἐξελέγη μέλος πολλῶν

ξένων σωματείων, ἐν οἷς τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ Society of Antiquarius τοῦ Λονδίνου, ἰσόβιος δὲ ἐταῖρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ περίοδος τῆς δράσεως τοῦ Μυλωνᾶ τῶν ἐτῶν 1968-1985 εἶναι ἐξ ἴσου ἐνδιάφερουσα καὶ ὑπῆρξεν ἐξ ἴσου ἀποδοτικὴ πρὸς τὰς προηγουμένας. Ὁ νέος του τίτλος εἰς τὸ Washington University, the Distinguished University Professor in the Humanities, τοῦ ἐπέτρεπε τὴν συνέχισιν διδασκαλίας καὶ πέραν τοῦ χρονικοῦ ὁρίου συνταξιοδοτήσεως. Αἱ ὑψηλαὶ ἐκ τῆς θέσεώς του ἀπολαβαί, αἱ τιμαὶ ποὺ τοῦ ἐπεδαψίλευσαν οἱ συμπολίται του εἰς τὸ St. Louis καὶ ἡ αὔξησις τῆς εὐμαρείας τῆς οἰκογενείας του συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς συνεχίσεως τῆς παραμονῆς του εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας. Ἡ μεγάλη ὁμως ἔφεσις τοῦ νόστου, ποὺ ὑπέβασκε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ξενιτιᾶς καὶ σταδιοδρομίας του καὶ ἐγιγαντώθη μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, κατέστη ἀβάστακτη πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1967. Ἡ ἀπόφασις ἐπιστροφῆς εἰς τὴν Πατρίδα ἐλήφθη τότε, καὶ ὅπως ἔγραφε σὲ φίλους καὶ συναδέλφους Ἀμερικανούς, ποὺ τὸν συνεβούλευον νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν θέσιν του, ἡ ὥρα εἶχε φθάσει νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ ἀφιερῶσιν τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του ὅχι μόνον εἰς τὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Πατρίδα εἰς τὸν τομέα τῆς δράσεώς του. Τὸ 1968 συνεδυσάσθη ἡ ἐπιστροφή τῆς οἰκογενείας εἰς τὴν Πατρίδα μὲ τὸν γύρον τοῦ κόσμου καὶ σειρὰν διαλέξεων εἰς διαφόρους χώρας καὶ Πανεπιστήμια τῆς Ὑφηλίου.

Ἡ ἀναχώρησις ἀπὸ τὸ ἀεροδρόμιο τοῦ St. Louis θὰ παραμείνῃ, λέγει ὁ Μυλωνᾶς, ἀλησμόνητος. Εἰς αὐτὸ εἶχαν συγκεντρωθῇ παλαιοὶ καὶ νέοι φοιτηταί, συνάδελφοι καὶ φίλοι πραγματικοί, ποὺ ἐγνώριζαν τὴν ἄμετρον ἐπιθυμίαν τοῦ δασκάλου διὰ τὸν νόστον. Ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ἀποχαιρετιστήρια λόγια τῆς Καλυψοῦς πρὸς τὸν Ὀδυσσεά (Ὁμ. ε 204 κέ.), προσέφερον ἄνθη καὶ μὲ νεοελληνικὴν προφορὰν καὶ τὸ κατάλληλον μέτρον ποὺ τοὺς ἐδίδαξεν, ἐκραύγαζαν:

*«οὕτω δὴ οἰκόνδε φίλῃν ἐς πατρίδα γαῖαν
αὐτίκα νῦν ἐθέλεις ἰέναι; σὺ δὲ χαῖρε καὶ ἔμψης»*

– καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς φίλους ἀπαντοῦσε μὲ δάκρυα στὰ μάτια:

*«ἀλλὰ καὶ ὥς ἐθέλω καὶ ἐέλδομαι ἥματα πάντα
οἴκαδ' ἐλθέμεναι καὶ νόστιμον ἡμᾶρ ἰδέσθαι».*

Μὲ ἀγάπην παλαιοὶ φίλοι καὶ συνάδελφοι ἐδέχθησαν τοὺς ξενιτεμένους εἰς τὴν Ἀθήνα καὶ μετέβαλαν τὸν γυρισμὸν εἰς ἡμέραν χαρᾶς καὶ προσδοκίας. Ἡ προτέρα ἐπιστημονικὴ του συμβολὴ καὶ ὑπόστασις ἀνεγνωρίσθη σχεδὸν ἀμέσως καὶ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1969 ὁ Μυλωνᾶς ἐξελέγη παμψηφεῖ, μὲ μίαν μόνον λευκὴν ψήφον, μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ δὲ 1980 πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας. Εἰς τὴν προσπάθειάν του ὀφείλεται ἡ ὀργάνωσις τοῦ Κέντρου Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἡ δημιουργία νέων ἀνασκαφικῶν προγραμμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ ἐπιστημονικὴ του ἔρευνα εἰς τὴν Ἑλευσίνα καὶ τὰς Μυκῆνας συνεχίσθη καὶ εἰς τὰ τέσσαρα χρόνια ποὺ ἐπηκολούθησαν (1972-1975), ἐδημοσιεύθησαν μὲ τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν πέντε πολύτιμοι τόμοι σχετικοὶ μὲ τὰς ἀνασκαφὰς του εἰς τὰ μεγάλα ἐκεῖνα ἀρχαῖα κέντρα. Ἡ πολύτιμος συνεργασία του μὲ τὴν Ἑταιρείαν συνεχίσθη ὅτε τὸ 1969 ἐξελέγη μέλος τοῦ Συμβουλίου τῆς καὶ τὸ 1979 Γενικὸς Γραμματεὺς, λειτουργήματα ποὺ πληροῖ ἕως σήμερα. Ὡς ἀξιωματοῦχος τῆς Ἑταιρείας εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰ

ἀρχαιολογικά προγράμματα πού ἀνελήφθησαν καὶ συνεχίζονται εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην, τὴν Στερεάν, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Κρήτην μὲ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἐμπνευσμένην συμπαράστασιν τοῦ τέως Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κ. Κωνσταντίνου Καραμανλῆ, πού ἐξησφάλισεν ἀπὸ τὴν Πολιτείαν τὰ ἀπαιτούμενα κονδύλια. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ὁ Γ. Μυλωνᾶς κατέστη ὁ Νέστωρ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Ἦδη ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη διέρχεται μίαν περίοδον ἀκμῆς πού τῆς χαρίζει ἡγετικήν θέσιν εἰς τὸ προσκήνιον τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Ἀκόμη ἡ συμβολὴ του εἶναι σημαντικὴ ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν ἐρευναν τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Ἐλευσίνος, τὴν ὁποίαν τώρα μερίζεται μὲ τὸν παλαιὸν συνεργάτην του καὶ καθηγητὴν Σπύρον Ἰακωβίδην καὶ ἔως πρόσφατα μὲ τὸν παλαιὸν συνεργάτην καὶ φίλον ἀείμνηστον Ἰωάννην Τραυλόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς στερεώσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τῶν κατακομβῶν τῆς Μήλου.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν συμβολὴν του ὁ Μυλωνᾶς βοηθεῖ τὰς ἐνεργείας διαφόρων κοινωνικῶν σωματείων, μεταξύ τῶν ὁποίων πρωτεύουσιν θέσιν κατέχουν τὸ Σωματεῖον τῆς Νέας Σμύρνης καὶ ὁ Σύνδεσμος Σμυρναίων. Τὰ δύο Σωματεῖα εἰς ἀναγνώρισιν τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ τῆς συμβολῆς του τὸν ἀνεκήρυξαν Ἐπίτιμον Ἐταῖρον των, ἡ δὲ Ἑστία Νέας Σμύρνης τὸν ἐτίμησε καὶ μὲ τὸ χρυσοῦν μετάλλιον τῆς. Ἐπίτιμον Δημότην τὸν ἀνεκήρυξε καὶ ὁ Δῆμος τῆς Ἐλευσίνος (1981) καὶ τὸν ἐτίμησε μὲ τὸ χρυσοῦν μετάλλιον του. Πολλοὶ εἶναι οἱ σύλλογοι καὶ τὰ σωματεῖα, κοινωνικὰ καὶ ἐπιστημονικά, πού τὸν κατέταξαν μεταξὺ τῶν μελῶν των. Μὲ ἄμετρον αἰσιοδοξίαν ὁ Μυλωνᾶς προσβλέπει πρὸς τὸ μέλλον καὶ παρὰ τὰ 87 χρόνια του, πού ἐλαφρῶς φέρει ἀκόμη εἰς τοὺς ὤμους, προγραμματίζει ἐργασίαν καὶ δράσιν πού χαρακτηρίζει τὴν νέαν γενεάν τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν.

Ἐπειδὴ ἡ προσπάθεια καὶ ἡ ἀπόδοσις καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλην περιγραφὴν ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὰς δημοσιεύσεις ἑνὸς πραγματικοῦ ἐπιστήμονος, παραθέτομεν ὡς κατακλείδα τῆς βιογραφίας του χρονολογικὸν κατάλογον τῶν ἔργων του.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΕΡΓΟΝ 1928-1985

- «Προϊστορικά εγρήματα ἐκ τῆς Ὀλύνθου», *Ἀρχ. Δελτίον* (= *ΑΔ*) 11, 1927-1928 (1930), Παράρτημα, 40-41.
- Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι (Ἀθῆναι 1928) (Βιβλ. Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀρ. 24). Ἀνατύπωση μὲ προσθήκη 1975.
- The Neolithic Settlement of Olynthus (Excavations at Olynthus I: 1929)* (Baltimore 1929).
- «A Bronze Statuette of Heracles», *Art Bulletin* 12, 1930, 219-225.
- «Οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἱστορικά Ἑλληνικά φύλα», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* (= *ΑΕ*) 1930 (1932), 1-29.
- «Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Κοσμά», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* (= *ΠΑΑ*) 5, 1930, 319-323.
- «Τὰ Μινύεια ἀγγεῖα καὶ αἱ προϊστορικαὶ περίοδοι τῆς Μακεδονίας», *ΠΑΑ* 6, 1931, 106-113.
- «Ἐρυθρόμορφος κρατὴρ Ἐλευσίνος», *ΑΕ* 1931 (1933) 53-68.
- «Ἐλευσινιακὰ πάρεργα», *ΑΔ* 14, 1931-1932 (1935), Παράρτημα, 41-48.
- «Προϊστορικὴ Ἐλευσίς», *Ἐλευσινιακὰ* I, 1-183 (Ἀθῆναι 1932).
- «Eleusis in the Bronze Age», *American Journal of Archaeology* (= *AJA*) 36, 1932, 104-117.
- «Τὸ προϊστορικὸν νεκροταφεῖον καὶ ὁ συνοικισμὸς τοῦ Ἀγίου Κοσμά», ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἀνθρωπολογικὴν Ἑταιρείαν Ἀθηνῶν, *Ἱατρικὰ Χρονικὰ* 1932, 31-44.
- «Pre-Persian Pottery from Olynthus», *Excavations at Olynthus* V, 15-63, πίν. 18-43 (Baltimore 1933).
- Μετὰ τοῦ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ: «Excavations at Eleusis 1932», *AJA* 37, 1933, 271-286.
- «Notes on Greek Migration», *Stentor* 1, 1933, 3-7.
- «Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους», *ΑΕ* 1933 (1935) 131-134.
- «The Excavations at Olynthus», *Johns Hopkins Alumni Magazine* 12, 1934, 135-139.
- «Excavations at Hagios Kosmas», *AJA* 38, 1934, 258-279.
- «A statue of Artemis», *Bulletin of City Art Museum of St. Louis* 20, 1935, 18-20.
- «The Date of the Introduction of the Greek Alphabet», *Classical Bulletin* 12, 1936, 54-56.
- «The Stele of Kallistrate in the Museum of St. Louis», *Art Bulletin* 18, 1936, 103-105.
- «Eleusiniaka», *AJA* 40, 1936, 415-431.
- «Ὁ ἐνεπίγραφος ἑτερόστομος ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἡ Ἑλλαδικὴ γραφή», *ΑΕ* 1936 (1937) 61-100.
- «A Mycenaean Figurine at the University of Illinois», *AJA* 41, 1937, 237-247.
- «A So-Called Minoan Vase from Macedonia», *Man* 37, 1937, 70-72.
- «Burial Customs of the Early Helladic and Middle Helladic Periods», *Proceedings of the Missouri Academy of Science* 4, 1937, 53-56.
- «Ἡ Πρωτοελλαδικὴ καὶ ἡ μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ», *ΑΕ* 1937, Α', 40-47.
- «Prehistoric Epigraphy and Greek Ethnology» (περίληψις), *AJA* 41, 1937, 114.
- Μετὰ τοῦ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ: «Ἀνασκαφαὶ νεολιθικῶν συνοικισμῶν Ἀκροποτάμου καὶ Πολυστύλου», *ΠΑΕ* 1938, 103-111.
- Μετὰ τοῦ Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ: «Γαληνός - Θασίων ἐμπόριον», *ΑΕ* 1938 (1940) 53-59.
- Μετὰ τοῦ DAVID M. ROBINSON: «The Fourth Campaign at Olynthus», *AJA* 43, 1939, 48-77.
- «The Olynthian House of the Classical Period», *Classical Journal* 35, 1940, 389-402.

- «Greek Vases in the Collection of Washington University in St. Louis», *AJA* 44, 1940, 187-211.
- «Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ παράδοσις», *Ἐπιτύμβιον Χρήστου Τσούντα, Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ. Ἐπίμετρον ΣΤ'* τόμου, 1939-40 (1941) 415-422.
- «Athens and Minoan Crete», *Harvard Studies in Classical Philology*, Supplement I, 1940, 11-36.
- «Μακεδονία νεολιθική», *Μακεδονικά* 1, 1940, 247-263.
- «The Site of Akropotamos and the Neolithic Period of Macedonia», *AJA* 45, 1941, 557-576.
- «Why Study the Past», *Athene* 2, 1941, 13-14 καὶ 40.
- The Hymn to Demeter and Her Sanctuary at Eleusis*, Washington University Studies - New Series: Language and Literature no. 13 (St. Louis 1942).
- «Prehistoric Macedonia, Part I», *Studies in Honor of Frederick W. Shipley*, Washington University Studies-New Series: Language and Literature, no. 14 (St. Louis 1942) 55-74.
- «The Temple of Demeter at Eleusis» (περίληψις), *AJA* 46, 1942, 120.
- «A Note on the Painter of the Cerberus Amphora of Washington University», *AJA* 46, 1942, 368-369.
- «J.D.S. Pendlebury», *AJA* 46, 1942, 412.
- «Excavations at Meczyberna, 1934 and 1938», *AJA* 47, 1943, 78-87.
- «The Lykaian Altar of Zeus», *Classical Studies in Honor of William Abbott Oldfather* (University of Illinois Press 1943) 122-133.
- Rhodes, Queen of the Dodecanese* (St. Louis 1943) 24.
- «Athletic Honors in the Fifth Century, B.C.», *Classical Journal* 39, 1944, 278-289.
- «The Antiquities of Greece», *Athene* 5, 1944, 34-37 καὶ 64, ἐκτυπῶθῃν διὰ δευτέραν φοράν ὑπὸ τοῦ *Philhellene* 1944, 3-5 καὶ 11.
- «The Bronze Statue from Artemision», *AJA* 48, 1944, 143-160.
- «The Hymn to Demeter», *Classical Weekly* 38, 1945, 180-182.
- «A Signet Ring in the City Art Museum of St. Louis», *AJA* 49, 1945, 557-569.
- «The Eagle of Zeus», *Classical Journal* 41, 1946, 203-207.
- «Crete in the Dawn of History», *The NW. Missouri State Teachers College Studies* (1946) 81-103.
- The Balkan States, An Introduction to Their History* (St. Louis 1946).
- «The Oecus Unit of the Olynthian House», *Excavations at Olynthus XII* (Baltimore 1946) 369-398.
- «Eleusis and the Eleusinian Mysteries», *Classical Journal* 43, 1947, 130-146.
- The Balkan States, An Introduction to their History*² (St. Louis 1947).
- J.H. MAMAS, *Divination*, «Preface» (New York 1947) XVII-XXI.
- «Homeric and Mycenaean Burial Customs», *AJA* 52, 1948, 56-81.
- «Prehistoric Greek Scripts», *Archaeology* 1, 1948, 210-220.
- «Religion in Prehistoric Greece», εἰς *Forgotten Religions*, ἔκδ. Vergilii Fernie, The Philosophical Library (New York 1949) 147-167.
- «Mystery Religions in Greece», εἰς *Forgotten Religions*, ἔκδ. Vergilii Fernie, The Philosophical Library (New York 1949) 171-191.
- «Aghios Kosmas. Its Settlements and Cemetery», Part I, *Year Book*, The American Philosophical Society 1949, 272-273.
- «Youth of Marathon», *Archaeology* 2, 1949, 121-123.
- «Aghios Kosmas», Part II, *Year Book*, The American Philosophical Society 1950, 230-231.
- Ἐκδότης: *Studies Presented to David M. Robinson* I (St. Louis 1951).
- «Introduction», *Studies Presented to David M. Robinson*, I-XLV.

- «The Cult of the Dead in Helladic Times», *Studies Presented to David M. Robinson I*, 64-105, πίν. 3.
- «The Figured Mycenaean Stelai», *AJA* 55, 1951, 134-147.
- Ἐκδότης μετὰ τῆς DORIS RAYMOND: *Studies Presented to David M. Robinson II* (St. Louis 1952).
- Μετὰ τοῦ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: «The New Shaft Graves of Mycenae», *Archaeology* 5, 1952, 194-200.
- «Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Κοσμά 1951», *AE* 1952 (1955) 117-134.
- Μετὰ τοῦ Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ: «Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνι», *ΠΑΕ* 1952, 53-72.
- «Ἡ προέλευσις τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου* (1953) 42-53.
- «Ἀνασκαφὴ νεκροταφείου Ἐλευσίνος», *ΠΑΕ* 1953, 77-87.
- «Μυκηναϊκὴ παιδικὴ ταφὴ Ἐλευσίνος», *AE* 1953-54, Ἐπιμνημόσυνος τόμος Γ.Π. Οἰκονόμου, Μέρος Α' (1955) 35-44.
- «Ὅμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 4, 1953-1954, 263-285.
- «Ἀνασκαφὴ νεκροταφείου Ἐλευσίνος», *ΠΑΕ* 1954, 50-65.
- «Μυκηναϊκὰ εἰδώλια», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 5, 1954-1955, 139-152.
- Μετὰ τοῦ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: «The New Circle of Mycenae», *Archaeology* 8, 1955, 43-50.
- «The Cemeteries of Eleusis and Mycenae», *Proceedings Amer. Philos. Soc.* 99, 1955, 56-67.
- «Πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς Ἐλευσίνος», *ΠΑΑ* 1955, 29-38.
- «Ἀνασκαφὴ νεκροταφείου Ἐλευσίνος», *ΠΑΕ* 1955, 67-77.
- «Τὰ τεῖχη τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 6, 1955-1956, 167-177.
- «Mycenaean Greek and Minoan-Mycenaean Relations», *Archaeology* 9, 1956, 273-279.
- «Seated and Multiple Mycenaean Figurines in the National Museum of Athens», *The Aegean and its Near East*, 110-121.
- «Ἀνασκαφὴ νεκροταφείου Ἐλευσίνος», *ΠΑΕ* 1956, 57-62.
- «Continuation of Excavation at the Cemetery of Eleusis», *Year Book, Am. Ph. Soc.* 1956, 349-351.
- «Ἐλευσινιακά», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 7, 1956-1957, 177-198.
- «Une amphore du peintre de la Chimère», *Latomus* 28, 1957, 357-362.
- Ancient Mycenae, The Capital City of Agamemnon* (Princeton University Press 1957).
- Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος (Ἀθῆναι 1957) (Βιβλ. Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀρ. 39).
- «The Grave Circles of Mycenae», *Minoica* 1958, 276-286.
- «Ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων», *Τιμητικὸς τόμος Ἀ. Ἀλιβιζάτου* (1958) 3-9.
- «Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν, Μέρος πρῶτον, Ἀνασκόπησις», *AE* 1958 (1961) 153-207.
- «Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν, Τομεὺς Α'», *ΠΑΕ* 1958, 146-155.
- «Μαρτυρίαι Χριστιανῶν συγγραφέων διὰ τὰ Μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 9, 1958-1959, 7-58.
- Τὰ Φοινίκεια γράμματα τοῦ Κάδμου* (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 23 - ἀριθ. 5) (1959).
- Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton University Press 1959).
- «Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1959, 141-145.
- «Οἱ χρόνοι τῆς ἀλώσεως τῆς Τροίας καὶ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 10, 1959-1960, 408-466.
- «Ἐλευσίς καὶ Διόνυσος», *AE* 1960 (1965) 68-118.
- Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton University Press 1961).

- «The West Cemetery of Eleusis», *Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica* 1 (1961) 261-266.
- «Ἀνασκαφή ἀκροπόλεως Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1961, 155-160.
- «Τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς», *Ἐπιστ. Ἑπετ. Φιλολ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν* 12, 1961-1962, 291-355.
- «Burial Customs», εἰς *A Companion to Homer* (1962) 478-488.
- «Two statuettes from Mycenae», *AJA* 66, 1962, 303-304.
- «Three Late Mycenaean Knives», *AJA* 66, 1962, 406-408.
- «The Luvian Invasions of Greece», *Hesperia* 31, 1962, 284-309.
- «An Inscribed Sherd from Mycenae», *Kadmos* 1, 1962, 95-97.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1962, 57-66.
- «Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν. Μέρος δεῦτερον. Οἱ περίβολοι, αἱ πύλαι καὶ αἱ ἄνοδοι», *ΑΕ* 1962 (1965) 1-199 καὶ πίνακες 37.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1963, 99-106.
- «Grave Circle B of Mycenae», *Studies in Mediterr. Archaeology* VII, 1964, 10.
- «Priam's Troy and the Date of its Fall», *Hesperia* 33, 1964, 352-380.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1964, 68-77.
- «Τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, Ἐπίλογος», *Ἐπιστ. Ἑπετ. Φιλολ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 9, 1965, 13-62.
- «Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 337 ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Χαλκίδος», *ΑΕ* 1965 (1967) 1-6.
- «Ἡ βορεία πύλη τῶν Μυκηνῶν», *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Α'* (1965) 213-227.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1965, 85-96.
- Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton University Press 1966).
- «The East Wing of the Palace of Mycenae», *Hesperia* 35, 1966, 419-426.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1966, 103-114.
- «Ὁ Φάναξ τῶν πινακίδων», *ΑΕ* 1966 (1967) 127-148.
- Ὁδηγὸς Μυκηνῶν* (Ἀθῆναι 1967). Ἀνατύπωση 1975
- Mycenae, A Guide to its Ruins and its History* (Athens 1967).
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1967, 7-19.
- «A Tablet from Mycenae», *Kadmos* 7, 1968, 65-67, πίν. 1-2.
- Mycenae's Last Century of Greatness* (Sydney University Press 1968).
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1968, 5-11.
- «Legend and Archaeology», *AAA* 2, 1969, 69-72.
- «Vases with Bird Representations», *AAA* 2, 1969, 210-212.
- «A silver cup from Mycenae», *AAA* 2, 1969, 375-376.
- «A new tablet from Mycenae, MY Fu 711», *Kadmos* 9, 1, 1970, 48-50.
- «Ἡ γένεσις τοῦ Μυκηναϊκοῦ Πολιτισμοῦ», *ΠΑΑ* 45, 1970, 200-214.
- «Vases with Bird Representations-II», *AAA* 3, 1970, 89-91.
- «The Lion in Mycenaean Times», *AAA* 3, 1970, 421-425.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1970, 118-124.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1971, 146-156.
- «Burial Customs of the Middle and Late Bronze Ages», *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory, Athens, April 5-11, 1971* (Athens 1972) 113-114.
- Τὸ θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Μυκηνῶν* (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 33) (1972). *ΠΑΑ* 47, 1972, 129-134 καὶ 230-238.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1972, 114-126.
- Ὁ ταφικὸς κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν*, τ. Α-Β (Ἀθῆναι 1972-1973) (Βιβλ. Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀρ. 73).
- «Contribution to the Religion of the Achaeans. Acts of the International Archaeological Sympo-

- sium», *The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean, Nicosia 27th March - 2nd April 1972* (Nicosia 1973) 101-104.
- «Αί Μυκῆναι τοῦ Ἀγαμέμνονος», *ΠΑΑ* 48, 1973, 80-94.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1973, 99-107.
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1974, 89-92.
- Τὸ δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνας*, τ. Α'-Γ' (Ἀθῆναι 1975) (Βιβλ. Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀρ. 81).
- «Ἀνασκαφή Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1975 Α', 153-161.
- «New Evidence on Mycenaean Religion: The Late Bronze Age Shrines and Altars of Mycenae, c. 1300-1200 B.C.», *Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium International sur les Religions de la Préhistoire* (Capo di Ponte 1975) 243-252.
- Μυκηναϊκὴ θρησκεία: Ναοί, βωμοὶ καὶ τεμένη* (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 39) (1977). *ΠΑΑ* 51, 1976, 119-129 καὶ 172-185.
- Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1979 κέ.
- «Κρητο-Μυκηναϊκὴ Σφίγξ», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο 1976*, τόμ. Α', 1 (Ἀθῆνα 1980) 352-362.
- ΠΑΑ* 55, 1980, 5-12 καὶ 26-58.
- «Ἡ Πελοπόννησος ὡς ἐκπολιτιστικὸν κέντρον κατὰ τὴν ὑστέραν ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ», *Περίληψεις ἀνακοινώσεων Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πάτραι 25-31 Μαΐου 1980*, σελ. 33.
- Μετὰ τοῦ Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ: «Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνας», *ΠΑΕ* 1980, 61-63.
- Μυκῆναι. Τὰ μνημεῖα καὶ ἡ ἱστορία τους* (Ἀθῆναι 1981).
- «The Cult Centre of Mycenae», *Proceedings of the British Academy, London* 67, 1981, 307-320 (Oxford University Press).
- ΠΑΑ* 56, 1981, 1-6.
- «Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνας», *ΠΑΕ* 1981 Α', 155-156.
- ΠΑΑ* 57, 1982, 6-28.
- Μετὰ τοῦ Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ: «Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνας», *ΠΑΕ* 1982, 181-182.
- Πολύχρυσοι Μυκῆναι* (Ἀθῆναι 1983).
- Μετὰ τοῦ Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ: «Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνας», *ΠΑΕ* 1983 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Βλ. *Τὸ Ἔργον* 1983, 57-59.
- Μετὰ τοῦ ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗ: «Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Βλ. *Τὸ Ἔργον* 1984, 59-61.
- Μετὰ τοῦ ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗ: «Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν», *ΠΑΕ* 1985 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Ο ΦΙΛΟΣ ΜΟΥ ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ

Πρέπει να μεταφέρω τη μνήμη μου καμιά είκοσαριά χρόνια πίσω για να συναντήσω στον Άγιο Λουδοβίκο του Μισούρι (Η.Π.Α.) το ζεύγος Γ. Μυλωνά. Ήμουν καλεσμένος να χειρουργήσω στο εκεί Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο από έναν κοινό μας φίλο τον καθηγητή Sam Soule που με φιλοξενούσε στο σπίτι του. Άλλα το βράδυ εκείνο θα τρώγαμε στην Πανεπιστημιακή Λέσχη για να γνωρίσω με την ευκαιρία της παρουσίας μου στην πόλη τον μεγάλο συμπατριώτη μου.

Όποιος έχει συναντήσει τη χαμογελαστή ροδαλή μορφή του, ξέρει πόσο γοητευτική είναι ή πρώτη κιόλας επαφή μαζί του. Ακολουθεί ή σοβαρή κουβέντα, πάντα σοφή και ευχάριστη, αλλά και ή πεταχτή με χιούμορ και τὰ ανεξάντλητα έμπειρα ανέκδοτα, που σαν πίδακας αναβλύζουν από την πολύχρονη μνήμη του.

Είμαι υπερήφανος για τον συμπατριώτη μου και για την τωρινή φιλία μου μαζί του. Είχα ακούσει πώς είχε όργώσει τις Μυκήνες συμπληρώνοντας του Schliemann τις ανακαλύψεις και πώς το διεθνές κύρος του ήταν τεράστιο. Στα ίχνη του Τσούντα είχε κάνει θαύματα που τον ανάδειξαν σε όλον τον κόσμο.

Θαρρώ πώς άμεσως άναψε ανάμεσά μας ό σπινθήρας που θα όλοκληρώνε άργότερα τη φιλία μας. Όταν στα 1970 πρόβαλε – όπως και άρμοζε – ή ύποψηφιότητά του στην Άκαδημία, το παρασκήνιο μάλλον δέν τον γνώριζε προσωπικά. Είχε βέβαια ακούσει τη φήμη του. Έτσι πρόσθεσα με την τυχερή άνάμνησή μας στις Ένωμένες Πολιτείες τον διαπρύσιο προεκλογικό θαυμασμό μου για τον άνδρα. Από τότε ανακαλύψαμε μαζί πώς ήμουν λίγους μήνες μεγαλύτερός του, πράγμα που με το άστεϊρευτο χιούμορ του έπικαλείται όταν νομίζει πώς χρειάζεται.

Μελίρρυτος όμιλητής από την έδρα στην Άκαδημία παρεμβάλλει συχνά στη συζήτηση της Όλομέλειας τη γνώμη του με κάποια πονηριά που ακούγεται πάντα με ιδιαίτερο σεβασμό. Είναι μάλιστα κάποτε όξυς με το χαμόγελο, αλλά πάντα μετρημένος και προσεκτικός να μην τύχει να θίξει συναδέλφους. Η όμιλία του για την καταστροφή της πατρίδας του Σμύρνης συγκίνησε βαθύτατα όλους τους Έλληνες και θα μείνει άλησμόνητη.

Θά ήθελα να ήμουν σε θέση να έκφραστώ για το μεγάλο έργο του. Διάβασα τελευταία μιá έμπεριστατωμένη όμιλία του στη Βρετανική Άκαδημία για τις Μυκήνες. Μάταια προσπάθησα να συγκρατήσω τις τεχνικές περιγραφικές εκφράσεις που πλαισιώνουν την Ιστορία. Και ξαφνικά έλαβα τις «Πολύχρυσες Μυκήνες». Ποιός θνητός θα μπορούσε να περηφανευτεί στην έποχή της ωραίας και άτυχης προφητικής Κασσάνδρας πώς μιá μέρα οί άνθρωποι θα κρατούσαν στα χέρια τους τις «Πολύχρυσες Μυκήνες»; Έπρεπε να επιζήσουν οί απόγονοι του Άριστοφάνη που διαθέτουν όλες τις κληρονομικές αποδείξεις της «ευτράπελης» καταγωγής τους, και να γεννηθοϋν μερικοί έμπνευσμένοι «τυμβωρύχοι» για να ξεθάψουν πολύχρυσα παρελθόντα.

Άνάμεσα σ' αϋτούς, το Έλληνόπουλο που πρόσμενε την ένωση της άποικιακής γενέτειράς του με το σώμα της πατρίδας του, και έζησε ήμέρες τραγικές, κατόρθωσε με την καρδιά στη σκαπάνη να όλοκληρώσει την ένσωμάτωση του παραμυθιοϋ. Η πύλη των

Λεόντων είναι τώρα ανοιχτή για να προσφέρει τους θησαυρούς της ακόμα και στα τουριστικά μυρμήγκια που ποδοπατούν το φιλόξενο χώμα του Ἀγαμέμνονα. Στη στήλη των ονομάτων που προλογίζουν τις «Πολύχρυσες Μυκῆνες» ἡ μετριοφροσύνη ἄφησε ἓνα κενό, που θὰ συμπληρωθεῖ μὲ μεγάλα χρυσὰ γράμματα ἀπὸ τὸν θαυμασμὸ καὶ τὴν τιμὴ τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸν περίμοχθο βίῳ του, που τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀνοίξει τάφους, γεμάτους ἀνεκτίμητους θησαυρούς.

Συνοψίζοντας μὲ ἐλληνικὴ καλαισθησία τὴν σοφία του ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς, πέρασε μαζί μὲ τις Πολύχρυσες Μυκῆνες στὴν ἱστορία που ξέρει νὰ ἐκτιμᾷ, νὰ εὐγνωμονεῖ καὶ νὰ μάχεται τὴ λήθη.

Ἡ Μαιευτικὴ ὅμως ὅσο καὶ ἂν τὴν μεταχειρίστηκε ὁ Σωκράτης ἀπέχει φεῦ πολὺ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογία (ἀκόμα καὶ λόγῳ ἡλικίας τῶν ἐνδιαφερομένων!). Ἡ Γυναικολογία ὅμως που ἐκτείνεται ὡς τὰ βάθη τῆς γῆς μοῦ ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθῶ τις ἀτέλειωτες «σεμνές» ἀλλὰ πάντα «πιπεράτες» ἱστορίες τοῦ Γιώργου, που μετὰ τὰ συναδελφικά γεύματα, δὲν ἀφήνουν κανέναν ἄλλο νὰ μιλήσει, ἀλλὰ καὶ κανέναν νὰ θέλει νὰ διακόψει! Γιατί νὰ διακοπεῖ ἡ γοητεία που ξαπλώνεται ἀπὸ τὰ λόγια του καὶ κατακτᾷ καὶ τὰ δύο φύλα; Στὸ Φάληρο τὸ ὠραῖο καὶ φιλόξενο σπίτι του μαρτυρεῖ τοῦ Γιώργου καὶ τῆς σεβαστῆς συμβίας του τὴν ἀρχοντιά. Στὶς Μυκῆνες ὅπου ἔχει ἐγκαταστήσει τὴν ἰδιοκτήτη πνευματικὴ καὶ ρομαντικὴ στέγη του, ἡ φιλοξενία τοῦ ζεύγους ἀνταγωνίζεται τὴν κλασικότητα τοῦ περιβάλλοντος.

Δὲν θὰ ἤθελα ὅμως γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀνεπάρκειά μου μὲ κανένα τρόπο νὰ λείψω ἀπὸ τὴ δυνατότητα που μοῦ προσφέρουν οἱ ἀγαπητοὶ πρωτόβουλοι τούτου τοῦ τιμητικοῦ βιβλίου. Γιὰ νὰ βροντοφωνήσω τὴν ἀγάπη μου καὶ τὸν σεβασμὸ μου γιὰ τὸν Γιώργο Μυλωνᾶ σὰν ἄνθρωπο, σὰν φίλο καὶ σὰν διάσημο ἐπιστήμονα. Καὶ μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία θὰ ἤθελα νὰ ὑποβάλω καὶ πρὸς τὴν πολύτιμη σύζυγό του τὸν σεβασμὸ μου γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ πλαίσιο που κέντησε γύρω στὸν ἐρευνητὴ στὰ μακρὰ χρόνια τοῦ ἀγῶνα του. Τουλάχιστο 35 χρόνια ἔμειναν μαζί στῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τὴν ἐπιβλητικὴ τύρβη, χωρὶς αὐτὴ νὰ ξεβάψει ἀπάνω στὴν ἀσάλευτη ἐλληνικότητά τους τὴν βαθιὰ ριζωμένη στὰ μεγάλα πρότυπα τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ Γυναικολογία, βλέπετε, ἔχει τὸ προνόμιο νὰ ρίχνει τοὺς προβολεῖς της καὶ πρὸς τις προϋποθέσεις!

Ἔτσι ἐπιθυμῶ νὰ ἐκδηλώσω καὶ πρὸς τοὺς δύο τὰ εἰλικρινέστατα αἰσθήματα τοῦ φιλικοῦ ζευγαριοῦ, που τοὺς εὐχεται ὑγεία καὶ ἀνεκτὴ μακροήμερευση μὲ ὅση γίνεται στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, εὐτυχία.

Ἀθήνα, 1985.

Ν.Κ. ΛΟΥΡΟΣ

ΒΕΡΓΙΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο A.D. Momigliano στο έναρκτήριο μάθημά του στο University College του Λονδίνου (19 Φεβρουαρίου 1952) με θέμα: «George Grote and the Study of Greek History», παρατηρούσε: «never before have so many fundamental discoveries challenged the historian». Καί άμέσως πρόσθετε: «We are apt to forget that seventy or eighty years ago Cnossus, Mycenae, Delphi, Olympia, Smyrna, Priene and Olynthus did not exist for historical purposes». Για να καταλήξει: «If evidence in itself were a source of inspiration, what could be more inspiring than all this evidence of which Grote and his generation knew practically nothing?»¹.

Οί παρατηρήσεις αυτές του εξαίρετου ιστορικού ισχύουν για την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας γενικά. Όμως, αν εξαιρέσουμε τις γνώσεις που προσκόμισε ή αρχαιολογία για τις περιόδους που ονομάζουμε προϊστορικές, για τις όποιες δεν είχαμε καμιά πληροφορία από τις γραπτές πηγές, ή συμβολή της αρχαιολογίας στην ιστορική γνώση της αρχαίας Ελλάδας έρχόταν να συμπληρώσει τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, που είχαν επιτρέψει στους ιστορικούς να πλησιάσουν και να φωτίσουν τον αρχαίο κόσμο σε ικανοποιητικό βαθμό. Κάποτε βέβαια ή γνώση που πρόσφερε ή αρχαιολογική έρευνα στάθηκε καιρία και άποφασιστική, ενώ πολλές φορές κάλυψε ουσιαστικά κενά και διέλυσε ασάφειες και άβεβαιότητες, όμως πάντοτε σχεδόν ήταν συμπληρωματική. Αυτό όλα για την ιστορία των πόλεων της νότιας Ελλάδας. Όμως από τα μέσα του 4ου προχριστιανικού αιώνα παρουσιάζεται στο προσκήνιο της ελληνικής ιστορίας μιá νέα δύναμη, που μέσα σε λίγα χρόνια άπλώνει την κυριαρχία της όχι μονάχα σ' όλόκληρη την Ελλάδα αλλά και σ' όλόκληρη τη δυτική Ασία και την Αίγυπτο. Έννοώ βέβαια τó βασίλειο των Μακεδόνων. Ωστόσο οί πληροφορίες των γραπτών πηγών για τó κράτος και την ιστορία του λαού αυτού είναι τόσο πενιχρές και άβέβαιες, ώστε με πολλή δυσκολία οί ιστορικοί κατορθώνουν να τόν παρακολουθήσουν ως τις άρχές του 5ου π.Χ. αιώνα. Όμως ακόμη και για τόν 5ο και τó πρώτο μισό του 4ου αιώνα οί ιστορικές μας γνώσεις περιορίζονται στα σημεία εκείνα που οί Μακεδόνες είχαν κάποια έπαφή με τά κράτη της νοτιότερης Ελλάδας, ώστε έτσι παρενθετικά να μνημονεύονται στις γραπτές πηγές. Έτσι ή προσφορά της αρχαιολογικής έρευνας στη γνώση της ιστορίας των Μακεδόνων και της Μακεδονίας άποχτούσε πρωταρχική σημασία τόσο για τούς αρχαιολόγους όσο και για τούς ιστορικούς. Για τόν λόγο αυτό οί αρχαιολογικές άνασκαφές των τελευταίων χρόνων στη Μακεδονία, που πρόσφεραν πολύτιμα στοιχεία στους έρευνητές της ιστορίας της, άποχτούν ιδιαίτερη σημασία. Στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσω να εκθέσω συνοπτικά την αρχαιολογική συμβολή στην ιστορική γνώση μιās συγκεκριμένης θέσης και παράλληλα να δείξω την άλληλοεξάρτηση της ιστορικής και της αρχαιολογικής έρευνας, όπως προκύπτει από τις άνασκαφές της Βεργίνας.

1. A.D. MOMIGLIANO, *Studies in Historiography* (London 1969) 56 κέ., τά άποσπάσματα σ. 67-68.

Στὰ 1855 ὁ Léon Heuzey ἀνακαλύπτει στὶς βόρειες πλαγιὲς τῶν Πιερίων, κοντὰ στὸ χωριὸ Παλατίτσια, τὰ ἑρείπια ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ ἀνακτόρου². Τὸ 1861 μαζί με τὸν ἀρχιτέκτονα H. Daumet κάνει τὶς πρῶτες ἀνασκαφές στὸ ἀνάκτορο καὶ ἀποκαλύπτει στὴν περιοχὴ ἕναν ἀπὸ τοὺς πρῶτους μακεδονικοὺς τάφους³. Μὲ τὴ συνθετικὴ διάθεση τῶν ἐρευνητῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στὴν προσπάθεια μιᾶς ἱστορικῆς τοποθέτησης. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνακτόρου, τοῦ τάφου καὶ λειψάνων ἀπὸ τεῖχη ἐπάνω στὸ βουνὸ τὸν ὁδηγεῖ στὴν ἀναζήτησιν τῆς πόλης, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀνήκουν ὅλα αὐτὰ τὰ λείψανα. Ἡ θέσις τῶν μεγάλων μακεδονικῶν πόλεων, Πέλλας, Βεροίας, Αἰγῶν-Ἐδεσσας εἶναι γνωστὴ (ἢ τουλάχιστον θεωρεῖται γνωστὴ). Ἔτσι καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ ἄγνωστη πόλις ποὺ βρῆκε πρέπει νὰ ταυτίζεται μετὰ τὴν πόλιν «Βάλλα», μιὰ πόλις σχεδὸν ἄγνωστη καὶ ἀσήμαντη. Ὅμως τελειώνοντας τὸ κείμενό του γιὰ τὴν περιοχὴ προσθέτει λίγες γραμμὲς – προφητικὲς θὰ μπορούσαμε νὰ τὶς θεωρήσουμε σήμερα – ποὺ μαρτυροῦν πόσο μπορεῖ κάποτε, ἴσως διαισθητικά, ὁ στοχαστικὸς ἀρχαιολόγος νὰ συλλάβει τὴν ἀλήθεια. Γράφει: (ὁ.π. 226) «Pourtant, s'il reste encore une chance de percer le mystère qui pèse sur l'histoire, sur les institutions et sur la topographie même de la Macédoine, s'il y a encore quelque espérance de tirer d'un épais oubli les antiquités d'un peuple qui a joué un rôle considérable dans le monde, nous avons la conviction que la solution de ces difficultés est cachée sous les collines de Palatitza. Quel que soit le nom de cette cité inconnue, l'importance de ces ruines en fait quelque chose comme Pompei pour la Macédoine. Il y aura pour nous un certain honneur à avoir les premiers appelé avec persistance sur le point l'attention des voyageurs et des savants».

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τῆς περιοχῆς ξανάρχισε μόνον στὰ 1938 ἀπὸ τὸν Κ.Α. Ρωμαῖο, ποὺ συνέχισε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἀποκάλυψε καὶ ἕναν ἀκόμη μακεδονικὸ τάφο⁴. Ὁ Ρωμαῖος στὴ δημοσίευσή τοῦ τάφου δέχεται τὴν ταύτιση τοῦ L. Heuzey μετὰ τὴ Βάλλα· πιστεῦε μάλιστα πὼς ἡ ἀνεύρεση ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ ἀναγλύφου μετὰ παράσταση λυρωδοῦ Ἀπόλλωνα τὴν ἐνισχύει, γιατί ἡ ἀρχαία Βάλλα σχετιζόταν μετὰ τὸν «Πύθιον τόπον». Ὅταν ἄρχισα τὸ 1952 τὴν ἀνασκαφικὴ μου ἐρευνα στὴν περιοχὴ δὲν εἶχα καμιὰν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἁποψῆς αὐτῆς· ἀκριβέστερα, τὴν δεχόμουν χωρὶς νὰ τὴν ἀμφισβητῶ. Ὡστόσο, ὕστερα ἀπὸ τὶς πρῶτες μου ἐρευνες, ἄρχισα νὰ ἀμφιβάλλω γι' αὐτήν. Δημοσιεύοντας τὸ 1955 μιὰν ἐπιτύμβια στήλη ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴ Μεγάλῃ Τούμπα τῆς Βεργίνας ἔγραφα: «C'est de cette région exceptionnellement riche en antiquités macédoniennes, mais sur laquelle nous ne pouvons pas encore mettre un nom ancien ...» καὶ πρόσθετα σὲ ὑποσημείωση: «Heuzey a supposé que ce pourrait être Balla... L'hypothèse reste incertaine et attend des éléments nouveaux de la recherche archéologique pour être acceptée ou rejetée»⁵. Σὲ μεταγενέστερες δημοσιεύ-

2. L. HEUZEY, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie* (Paris 1860).

3. L. HEUZEY - H. DAUMET, *Mission Archéologique de Macédoine* (Paris 1876) 176 κέ.

4. Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, «Τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας», *ΑΕ* 1953/4 (Α'. Τόμος εἰς μνήμην Γ.Π. Οἰκονόμου), 141-150, τοῦ ἴδιου, *Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Βεργίνας* (Ἀθῆναι 1951).

5. *BCH* 79 (1955) 87.

σεις μου⁶ επαναλαμβάνω την αμφισβήτησή μου, προσθέτοντας ότι ο οικισμός της Βεργίνας αναπτύχθηκε σε λαμπρή πόλη, ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα του μακεδονικού ελληνισμού που περιμένει την αρχαιολογική σκαπάνη για να αποκαλύψει τα σπουδαία οικοδομήματά του. Η σκέψη μου, στηριγμένη μονάχα στα αρχαιολογικά τεκμήρια, ήταν όρθη, αλλά περιορισμένη. Χρειάστηκε η συμβολή του ιστορικού για να γίνει το αποφασιστικό βήμα. Ο N.G.L. Hammond συνδυάζοντας την ιστορική έρευνα με τη γνώση του αρχαιολογικού υλικού και έχοντας μια βαθιά και άμεση γνώση των τοπογραφικών προβλημάτων, μπόρεσε να συλλάβει την όρθη λύση. Η Βεργίνα ήταν οι Αιγές, ή πρώτη πρωτεύουσα των Μακεδόνων. Την άποψη αυτή διατύπωσε για πρώτη φορά στο Α' Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, της Θεσσαλονίκης, τον Αύγουστο του 1968⁷ και τα επιχειρήματά του τα δημοσίευσε με κάθε λεπτομέρεια στον τόμο I της Ιστορίας της Μακεδονίας⁸. Στην όρθη κατεύθυνση κινήθηκε η σκέψη του ιστορικού όχι μονάχα με την όρθη εκτίμηση των λίγων ιστορικών πληροφοριών που διέθετε, αλλά προπάντων με την όρθη εκτίμηση των αρχαιολογικών εύρημάτων. Είναι βέβαιο πως στην τελική του απόφαση οδήγήθηκε από την ύπαρξη των επιβλητικών έρειπίων του ανακτόρου και από την παρουσία του μαρμαρίνου θρόνου στον τάφο που είχε ανασκάψει ο Κ.Α. Ρωμαίος προπολεμικά.

Όμως αποφασιστική σημασία στην επιχειρηματολογία του Hammond έχει μια επιγραφική μαρτυρία. Σε μιάν επιγραφή του τέλους του 4ου π.Χ. αιώνα όπου αναγράφονται εισφορές πόλεων της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας προς το Άργος (IG IV, 617,15) για τη νότια Μακεδονία υπάρχει η επιγραφή: *ἐξ ..γεαν ΘΘΘ Αιγ..... ἐξ Εδέσσας ΘΘΘ Αιγιν.* Ο Foucart είχε συμπληρώσει: *ἐξ Αἰγεᾶν* και η συμπλήρωση αυτή είχε γίνει γενικά αποδεκτή, αφού άλλωστε είναι η μόνη δυνατή. Αυτό σημαίνει πως οι δύο αυτές πόλεις, Αίγαι και Έδεσσα, ήταν διαφορετικές και μάλιστα ισοδύναμες οικονομικά, αφού εισφέρουν το ίδιο ποσό. Άλλα και πριν από τον Hammond, η Φανούλα Παπάζογλου είχε αποσυνδέσει τις Αιγές από την Έδεσσα, όπου τις τοποθετούσαν ως τότε όλοι οι ιστορικοί και αρχαιολόγοι⁹. Και η Φ. Παπάζογλου στήριξε την κρίση της σε μιάν αδιαφιλονίκητη αρχαιολογική μαρτυρία. Σε μιάν επιγραφή από την Εύβοια (IG XII⁹, 1187) αναφέρεται: *Ἀμύντας Μένωνος Μακεδῶν ἐξ Αἰγῶν*, ενώ σε μιάν άλλη (IG XII⁹, 1135) *Κλεοπάτρα Κασσάνδρου Μακέτη ἐξ Ἑδέσσης*. Και οι δύο επιγραφές χρονολογούνται στον 3ο π.Χ. αιώνα, βεβαιώνοντας έτσι αδιάψευστα ότι Αίγαι και Έδεσσα δεν μπορούσαν να είναι η ίδια πόλη. Όμως η Φ. Παπάζογλου περιορίστηκε σ' αυτή την αποσύν-

6. Vergina, *The Prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace* (Lund 1964) 5, Βεργίνα I. Τὸ νεκροταφείον τῶν τύμβων (Ἀθήναι 1969) 286.

7. Αρχαία Μακεδονία. Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ 26-29 Αὐγούστου 1968 (Θεσσαλονίκη 1970) 65.

8. N.G.L. HAMMOND, *A History of Macedonia I* (Oxford 1972) 156 κέ.

9. PH. PAPAZOGLU, *Makedonski Gradovi u Rimsko Doba* (*Les cités macédoniennes à l'époque romaine*) (Σκόπια 1957) με σύντομη γαλλική περίληψη, σ. 110-111, γαλ. μετ. σ. 343. Είναι δίκαιο να σημειώσουμε ότι ένας πολύ αξιόλογος έρευνητής του μακεδονικού χώρου, ο T.L.F. TAFEL, από τον περασμένο κιόλας αιώνα είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ταύτιση Έδεσσας και Αιγῶν ήταν λανθασμένη: *De via militati Romanorum Egnatia* (Tübingen 1842) 48 κέ. βλ. και M.B. HATZOPOULOS, «A Century and a Lustrum of Macedonian Studies», *The Ancient World* 4 (1981) 92.

δεση και ἄφησε στὸν Ἀγγλο ἱστορικὸ ἀνοιχτὸ τὸν δρόμο γιὰ τὴν ὀριστικὴ ταύτιση, κάνοντας μόνον ὑπαινιγμὸ γιὰ πιθανὴ τοποθέτηση τῶν Αἰγῶν στὰ Λευκάδια, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ ὡς τότε σημαντικοὶ μακεδονικοὶ τάφοι.

Ἡ πρόταση ὥστόσο τοῦ Hammond ἦταν θεωρητικὰ καλὰ θεμελιωμένη καὶ ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ μερικοὺς ἱστορικοὺς¹⁰. ὥστόσο οἱ συνέπειες στὴν ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα θὰ ἦταν τόσο οὐσιαστικὲς ἀπὸ τὴν παραδοχὴ της, ὥστε ἄλλοι ἐρευνητὲς διατηροῦσαν ἀκόμη πολλὰς ἐπιφυλάξεις καὶ ἦταν διστακτικοὶ στὴν ἀποδοχὴ της. Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους ἀνῆκα καὶ ἐγώ, πὺ ἐρευνοῦσα τὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ μου χρόνια (ἀρχικὰ ὡς βοηθὸς τοῦ Ρωμαίου, ἀπὸ τὸ 1952 καὶ ὕστερα μὲ δικές μου ἐρευνητικὲς προσπάθειες ἢ σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνάδελφο Γ. Μπακαλάκη). Ὅμως τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τοῦ 1976 μὲ ὑποχρέωσαν νὰ ζητήσω τὴ βοήθεια τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας καὶ ἔτσι ὄχι ἀπλὰ νὰ παραδεχτῶ τὴν ἄποψη τοῦ Hammond, ἀλλὰ νὰ τὴν ἐνισχύσω μὲ τρόπο ἀποφασιστικό.

Τὸ 1952 εἶχα ἐπιχειρήσει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ «Μεγάλῃ Τούμπα», ἓνα τεράστιο τύμβο διαμέτρου 110 μ. καὶ μέσου ὕψους ± 12 μ., ἡ ὁποία βρισκόταν στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἐκτεταμένου νεκροταφείου τῶν τύμβων, πὺ ἀπλωνόταν βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς Βεργίνας¹¹. Ἐπανελάβα τίς προσπάθειές μου τὸ 1962 καὶ 1963¹² ἀνοίγοντας ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μιὰ μεγάλῃ δοκιμαστικὴ τάφρο πὺ ἔφτασε σὲ βάθος 11.50 μ. Ἀνάμεσα στὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης εἶχαν βρεθεῖ ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ ἐπιτύμβιες στήλες. Σημείωσα τότε¹³: «Αὐτὰ μετὰ τῶν εὐρημάτων τῆς προηγούμενης ἀνασκαφῆς (ἀνασκαφῆς τοῦ 1962), γραπτῆς στήλης κ.ἄ. ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ Τούμπα κατεσκευάσθη ἐκ χωμάτων καταστραφέντων τύμβων τοῦ παρακειμένου νεκροταφείου». Τὸ 1976 ἐπανελάβα τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Μεγάλῃς Τούμπας προχωρώντας ἀπὸ τὴν προηγούμενη τάφρο πρὸς τὸ κέντρο. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀνάμεσα στὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ κατεστραμμένα ἐπιτύμβια μνημεῖα¹⁴. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως τὰ συντριμμένα κομμάτια ἦταν πάρα πολλὰ. Ἐνας πρῶτος ὑπολογισμὸς ὡδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα ὅτι προέρχονται ἀπὸ δέκα τουλάχιστον ἐπιτύμβια μνημεῖα· προσθέτοντας σ' αὐτὰ τὰ εὐρήματα τῶν δύο προηγούμενων ἀνασκαφῶν, καθὼς καὶ τὰ παλαιότερα τυχαῖα εὐρήματα¹⁵, συγκεντρῶναμε 19 τουλάχιστον ταφικὰ μνημεῖα (κυρίως στήλες). Ἡ παλαιότερη διαπίστωσή μου ὅτι τὰ λείψανα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ παρακείμενο νεκροταφεῖο φαίνεται ὅτι ἦταν ὀρθή. Ἡ ἔκταση ὅμως τῆς καταστροφῆς ἀποδεικνυόταν τώρα ἐξαιρετικὰ μεγάλῃ καὶ ὁ τρόπος πὺ συντελέσθηκε ἐξαιρετικὰ βάναντος. Τὸ ἐρώτημα πὺ ἀπαιτοῦσε ἀπάντηση ἦταν σημαντικό: ποιὸς καὶ γιατί κατέστρεψε τὸ νεκροταφεῖο; Θεώρησα αὐτονόητο πὺς ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ αὐτὸς ἢ αὐτοὶ πὺ κατασκεύασαν τὴ Μεγάλῃ Τούμπα γιὰ δύο λόγους: 1) Οἱ Ἕλληνες ἔδειχναν πάντοτε ἐξαιρετικὸ σεβασμὸ καὶ δέος ἀπέναντι στοὺς νεκροὺς καὶ

10. Βλ. λ.χ. GEORGE CAWKWELL, *Philip of Macedon* (London 1978) γραμμένο πρὶν ἀπὸ τὸ 1976, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τοῦ προλόγου: 30.11.76.

11. ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα I. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Ἀθήνα 1969), ΠΑΕ 1952, 211-13.

12. BCH 87 (1963) 802.

13. AA 19 (1964) Χρονικά, 366.

14. AAA IX (1977) 124-126.

15. BCH 79 (1955) 88-101.

στούς τάφους των και δὲν θὰ ἐπιχειροῦσαν ποτὲ μιὰ τόσο ιερόσυλη πράξη. 2) Ἦταν παράλογο νὰ καταστρέψουν ἐπιτύμβια μνημεῖα γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἄχρηστο ὑλικὸ στὴν κατασκευὴ τοῦ τύμβου, ἀφοῦ βέβαια οὔτε χῶμα οὔτε πέτρες τοὺς ἔλειπαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό.

Στὴν ἀναζήτησιν τοῦ δράστη τῆς ιερόσυλης πράξης διαθέταμε μονάχα ἓνα στοιχεῖο: τὴν πιθανὴ χρονολογία τῆς. Ἡ καταστροφὴ πρέπει νὰ εἶχε συντελεσθῇ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., κάπου γύρω στὰ 275 π.Χ., ἀφοῦ ὅλα τὰ κομμάτια ποὺ εἶχαν βρεθῇ ὡς τότε χρονολογοῦνταν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου ἢ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου προχριστιανικοῦ αἰώνα. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ στοιχεῖο βοήθησε ἀποφασιστικὰ στὴν ἔρευνα. Θὰ μπορούσα νὰ προσθέσω ὅτι καὶ ἡ ἀγαθὴ τύχη, ποὺ θέλησε νὰ φτάσει ὡς ἐμᾶς ἀπὸ τὸν Πλούταρχο μιὰ «ἀσήμαντη» φαινομενικὰ πληροφορία. Ὁ Χαιρωνέας ἱστορικὸς στὴ βιογραφίᾳ τοῦ Πύρρου, κεφ. XXVI, ἀναφέρεται στὴν ἐκστρατεία τοῦ ἐναντίον τῆς Μακεδονίας τὸ 274 π.Χ. Μᾶς πληροφορεῖ ὅτι νίκησε τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ, ὁ ὁποῖος ὑποχώρησε, ἀφήνοντας στὸν βασιλέα τῆς Ἡπείρου ἐλεύθερο τὸν δρόμο γιὰ τὴν κατάληψη πολλῶν μακεδονικῶν πόλεων. Καὶ συνεχίζει: «*Μετὰ τὴν μάχην δὲ εὐθὺς ἀνελάμβανε τὰς πόλεις, τῶν δὲ Αἰγαιῶν κρατήσας τὰ τε ἄλλα χαλεπῶς ἐχρήσατο τοῖς ἀνθρώποις καὶ φρουρὰν Γαλατικὴν ἐν τῇ πόλει κατέλιπε τῶν μετ' αὐτοῦ στρατευομένων· οἱ δὲ Γαλάται γένος ἀπληστότατον χρημάτων ὄντες ἐπέθεντο τῶν βασιλέων αὐτόθι κεκηδευμένων τοὺς τάφους ὀρύττειν, καὶ τὰ μὲν χρήματα διήρπασαν, τὰ δὲ ὅσα πρὸς ὕβριν διέρριψαν*» (26,6). Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ μαρτυρία ἀποτέλεσε πολὺτιμο στοιχεῖο, ποὺ ἔδωσε τὴν ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεταν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. «Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ Γαλάτες δὲν θὰ περιορίστηκαν στὴ σύλληψιν τῶν βασιλικῶν τάφων, ἀλλὰ θὰ προχώρησαν σὲ μιὰ γενικὴ καὶ βάρβαρη λεηλασία τῶν τάφων τοῦ πλούσιου νεκροταφείου τῶν Αἰγῶν. Τὰ συντριμμένα ταφικὰ μνημεῖα τῆς Βεργίνας πρέπει νὰ εἶναι τὰ λείψανα αὐτῆς τῆς καταστροφῆς. Μιὰ τέτοια μοναδικὴ ιερόσυλη ἐνέργεια μπορούσε νὰ προέρχεται μόνον ἀπὸ βαρβάρους. Καὶ ἡ χρονολογία τῶν μνημείων ἐπικουρεῖ ἀβίαστα τὸν ταυτισμὸ τῶν εὐρημάτων μετὰ τὰ μνημεῖα τῆς γαλατικῆς ιεροσυλίας». Αὐτὸ ἦταν τὸ συμπέρασμα ποὺ μπορούσα νὰ συναγάγω ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν εὐρημάτων τοῦ 1976 καὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πλούταρχου καὶ ποὺ δημοσίευσα στὴ σύντομη ἐκθεσὴ τῆς ἀνασκαφῆς¹⁶. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτό, βεβαιώνοντας τὴν ταύτισιν τῆς Βεργίνας μετὰ τὴς Αἰγῆς, ἔριχνε καινούριον φῶς σὲ ὅλα τὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς, ποὺ ἀποχτοῦσαν ἔτσι νέες διαστάσεις, ἱστορικὰ σημαντικῆς. Τὸ τεράστιον σὲ ἔκτασιν καὶ μοναδικὸ σὲ πλοῦτον καὶ διάρκειαν νεκροταφεῖον τῶν τύμβων ἔπαυε νὰ εἶναι αἰνιγματικόν· καὶ οἱ γνωστοὶ μακεδονικοὶ τύμβοι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς μιὰ συνέχεια τῶν τύμβων αὐτῶν, ποὺ μᾶς δίνουν τὰ παλαιότερα δείγματα τοῦ πανάρχαιου ταφικοῦ ἐθίμου τῶν Μακεδόνων. Τὸ σημαντικότερον ὅμως ἦταν πῶς τὸ ἐπιβλητικὸν ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας ἔβρισκε πιά ἄνετα τὴ θέσιν του μέσα στὴν παλαιὰ πρωτεύουσαν τῶν Μακεδόνων, ὅπου καὶ ἐπίσημες τελετὲς γίνονταν καὶ οἱ βασιλεῖς θάβονταν μετὰ ἐπίσημον τρόπον. Ἀκόμη σὲ μιὰ τέτοια πόλιν ἦταν εὐεξήγητη ἡ παρουσία τόσων καὶ τέτοιων ταφικῶν μνημείων, σὰν αὐτὰ ποὺ εἶχαμε ὡς τότε βρεῖ μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας. Σὲ ἓνα μάλιστα ἀπ' αὐτὰ, τὸ

16. AAA IX (1977) 127.

πρώτο πού είχε βρεθεί τυχαία τὸ 1948 ἀπὸ στρατιῶτες πού ἔσκαβαν χαρακώματα, ὑπῆρχε ἐπίγραμμα, τοῦ ὁποίου τὸ ἱστορικὸ νόημα ἦταν ἀδύνατο νὰ συλλάβω ὅταν τὸ εἶχα δημοσιεύσει τὸ 1955 (*BCH* 79 (1955) 88 κέ.). Ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ ἐπιγράμματος ἦταν ὁ ἀκόλουθος: *φῦσε πατήρ, θρέψεν δὲ ἡδ[ε Μα]κεδον[ίη]*. Νομίζω ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἐπιγράμματος χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο «*Μακεδονίη*» ὅχι μὲ τὴν εὐρεία καὶ γι' αὐτὸ κάπως ἀκαθόριστη γεωγραφικὴ ἔννοια πού καλύπτει τὴν ἑκτασὴ τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, ἀλλὰ μὲ τὴ στενότερη, πού χαρακτηρίζει τὴν ἀρχικὴ κοιτίδα τῶν Μακεδόνων, τὴν περιοχὴ πού ὁ Ἡρόδοτος ὀνομάζει μὲ τὴν ἑκφραση «*Μακεδονίς γῆ*» (Ἡρόδ. 7, 127, 1). Ὁ ὄρος «*μακεδονίς*», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Hammond¹⁷ «*must refer in a restricted sense to the land of the Macedones proper*». Ἐτσι ἡ ἑκφραση τοῦ ἐπιγράμματος: «*ἡδε Μακεδονίη*» δὲν ἀποτελεῖ μιὰν ἄχρωμη γεωγραφικὴ ἀναφορά, ἀλλὰ ἐγκωμιαστικὴ μνεῖα τῆς πανάρχαιας πατρογονικῆς γῆς, ὅπως θὰ ταίριαζε στὸν ποιητικὸ λόγο τοῦ ἐπιγράμματος.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ταύτιση τῶν Αἰγῶν, ἡ συσχέτιση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Πύρρου καὶ τῆς γαλατικῆς καταστροφῆς τοῦ νεκροταφείου τῶν Αἰγῶν ὁδηγοῦσε καὶ σὲ ἄλλα συμπεράσματα πού συνόψισα στὴν ἑκθεση τῆς ἀνασκαφῆς¹⁸: «Ὁ Ἀντίγονος Γονατᾶς κατόρθωσε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα νὰ ἀνακτήσει τίς μακεδονικὲς περιοχές, βέβαια καὶ τὴν ἱερὴ πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων. Ὁ ἴδιος πρέπει νὰ στάθηκε αὐτόπτης μάρτυρας τῶν συλημένων βασιλικῶν τάφων. Αὐτὴ ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία μπορεῖ νὰ τὸν ὁδήγησε σὲ δύο ἐνέργειες: 1) σὲ κάποιον ἐναγισμό καὶ ἀποκατάσταση τῶν νεκρῶν καὶ τῶν τάφων πού βεβηλώθηκαν καὶ 2) στὴ φροντίδα νὰ ἀσφαλιστοῦν τόσο αὐτοί, ὅσο καὶ τοῦ ἴδιου ἡ τελευταία κατοικία. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει αὐτό, τηρώντας τὴν πανάρχαια μορφή τοῦ ταφικοῦ τύμβου, μόνον ἓνας τρόπος ὑπῆρχε: νὰ κατασκευάσει ἓναν τύμβο τόσο μεγάλο, πού νὰ ἀποθαρρύνει κάθε ἱερόσυλο νὰ ἐπιχειρήσει τὴν ἐκσκαφὴ του». Καὶ κατέληγα: «Ἄν οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς ἔχουν, ὅπως νομίζω, κάποια λογικὴ στερεότητα, τότε ἡ Μεγάλῃ Τούμπῃ τῆς Βεργίνας ἀποχτᾶ ἐντελῶς ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς μπορεῖ νὰ μᾶς χαρίσει τὴν πιὸ ἀπίστευτὴ ἀμοιβή». Ἡ «ἀμοιβή» πού προσδοκοῦσα ἦταν βέβαια ἡ ἀνεύρεση τῶν βασιλικῶν τάφων, ὅπως ἀπερίφραστα τὸ εἶχα διατυπώσει σὲ ἓνα ἐκλαϊκευτικὸ μου ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα «*Τὸ Βῆμα*» (3.10.1976) μὲ τίτλο: «Βεργίνα καὶ Αἰγαί» (βλ. Μαν. Ἀνδρόνικου, *Ἱστορία καὶ Ποίηση* (Ἀθήνα 1982) 46-52), ὅπου ἔγραφα: «Τώρα πιά οἱ προσδοκίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς (τῆς Μεγάλῃς Τούμπας) μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξαιρετικές. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀπίστευτὴ ἐλπίδα πὼς κάτω ἀπὸ τὴν τεράστια ἐπίχυσή της καλύπτει τάφους Μακεδόνων βασιλέων ἀποχτᾶ τὴ θεωρητικὴ της θεμελίωση».

Ἐτσι οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες ὅχι μονάχα ἐρμήνευσαν μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πού εἶχαμε ὥς τὸ 1976, ἀλλὰ στάθηκαν καὶ ὁδηγητικοὶ παράγοντες γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, πού θὰ ἐπιβεβαίωνε ἢ θὰ ἀνέτρεπε τίς ὑποθέσεις μας, ὅτι δηλαδὴ κάτω ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Τούμπῃ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν συλημένοι βασιλικοὶ τάφοι καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, πιθανότατα ἀσύλητος. Τὰ

17. *A History of Macedonia*, I, 430-1.

18. *AAA* IX (1977) 128-29.

ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐπόμενων χρόνων (1977-1983) ὑπῆρξαν τόσο ἀπροσδόκητα καὶ πλούσια, ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε μονολεκτικά ὅτι ἐπιβεβαίωσαν ἢ ἀνέτρεψαν τὶς ὑποθέσεις μας, ἀφοῦ ἄλλες ἀπ' αὐτὲς ἐπιβεβαιώθηκαν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, ἐνῶ ἄλλες ἀποδείχθηκαν ἐσφαλμένες. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, τὸν συνδυασμὸ δηλαδὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς μὲ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, εἶναι ὅτι γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς στάθηκε ἀπαραίτητος γιὰ τὴν ἐρμηνεία τόσο τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ὅσο καὶ τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν ποὺ διαθέτουμε.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα ποὺ ἔχω κάνει ὡς τώρα¹⁹, στὴ Μεγάλῃ Τούμπα τῆς Βεργίνας ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1977 ἓνας «κιβωτιόσχημος» τάφος, διαστάσεων 3.50×2.09 μ., συλημένος, καὶ ἓνας μεγάλος μακεδονικὸς τάφος ἀσύλητος· δίπλα στὸν κιβωτιόσχημο τάφο ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ἑνὸς ὑπέργειου οἰκοδομήματος διαστάσεων 9.60×8 μ. Τὸ 1978 ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἀκόμη ἀσύλητος μακεδονικὸς τάφος σὲ μικρὴ ἀπόσταση βορειότερα ἀπὸ τὸν πρῶτο. Τέλος τὸ 1980, ἀνατολικά τοῦ πρώτου ἀσύλητου τάφου καὶ τοῦ ὑπέργειου οἰκοδομήματος ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἀκόμη μακεδονικὸς τάφος, ἀλλὰ ὄχι μονάχα συλημένος καὶ κατεστραμμένος, ἀλλὰ ὁλότελα σχεδὸν λιθολογημένος. Ὅτι οἱ τρεῖς διατηρημένοι τάφοι ἦταν βασιλικοὶ δὲν εἶχαμε δυσκολία νὰ τὸ καταλάβουμε· τὰ πλούσια εὐρήματα ἦταν ἓνα πρῶτο στοιχεῖο· πρὶν ὅμως κι ἀπ' αὐτὰ οἱ μοναδικὲς τοιχογραφίες τους, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἔργα μεγάλων ζωγράφων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, μᾶς βεβαίωναν γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσης μας. Γιὰ κάτι ἀκόμη μπορούσαμε νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα: καὶ οἱ τρεῖς τάφοι χρονολογοῦνται μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἀναμφισβήτητα αὐτὰ δεδομένα μπορούσαμε νὰ τὰ ἀντιπαραθέσουμε στὴν προηγούμενὴ μας ὑπόθεση, ποὺ εἶχε προκύψει ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν προγενέστερων ἀνασκαφῶν. Ἡ ἀντιπαραθέση αὐτὴ ἐπιβεβαίωνε ὀρισμένα σημεῖα τῆς ὑπόθεσης, ἀλλὰ ἀνέτρεπε ὀρισμένα ἄλλα. Βεβαίωνε τὴν ὑπαρξὴ βασιλικῶν τάφων, ἀλλὰ ἀπέκλειε τὴν ὑπαρξὴ τάφου τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος ἐνίσχυε, ἂν δὲν βεβαίωνε ἀπόλυτα, τὴν ἐρμηνεία τῆς γαλατικῆς καταστροφῆς, ἀφοῦ διαπιστώνουμε ὅτι ἡ σύληση πρέπει νὰ ἐγίνε ὄχι ἀπὸ συνηθισμένους καὶ ἔμπειρους τυμβωρύχους, ἀλλὰ ἀπὸ ἄπληστους καὶ βάρβαρους συλητὲς, ποὺ χτύπησαν βάνανσα πολλὰ σημεῖα τῶν τοίχων, ἀνοίγοντας μάλιστα σ' ἓναν ἀπ' αὐτοὺς τρύπα, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ, κάτι ποὺ ποτὲ δὲν θά

19. Πρέπει νὰ τονίσω γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ δημοσιεύματα ἔχουν προκαταρκτικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ δώσω ὀριστικὰ στοιχεῖα πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης τοῦ ὑλικοῦ, ἢ ὁποία δὲν εἶναι δυνατό νὰ πραγματοποιηθεῖ προτοῦ τελειώσει ἡ ἀποκατάσταση στὸ σύνολό του. Θέλω νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι τὴ στιγμὴ ποὺ γράφω αὐτὸ τὸ κείμενο μόλις τελείωσε ἡ ἀποκατάσταση τῆς χρυσελεφάντινης ἀσπίδας καὶ συνεχίζεται ἡ ἐργασία τῆς συντήρησης τῶν ὀργανικῶν ὑλικῶν ποὺ βρέθηκαν στοὺς δύο ἀσύλητους τάφους. Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά μου θεωρῶ χρήσιμο νὰ παραθέσω τὰ κυριότερα: «Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Μεγάλῃς Τούμπας», *AAA* X (1978) 1-39 (ἀγγλικὴ μετάφραση σ. 40-72, γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ μετάφραση σὲ ἰδιαίτερο τεῦχος), «The Tombs of the Great Tumulus at Vergina», *Proceedings of the XI International Congress of Classical Archaeology* (London 1978) 39-56, «The Finds from the Royal Tombs at Vergina», *Proceedings British Academy* LXV (1979) 355-367, «Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῶν Αἰγῶν (Βεργίνας)», στὸ ἔργο: *Φίλιππος, Βασιλεὺς Μακεδόνων* (Ἀθῆναι 1980) 188-230 (καὶ ἀγγλικὴ, γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ ἐκδοσὴ), «Ὁ βασιλικὸς τάφος τῆς Βεργίνας καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ νεκροῦ», *AAA* XIII (1980) 156-167 (καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση σ. 168-178). Μπορῶ νὰ προσθέσω τώρα καὶ τὸ πρόσφατο βιβλίο: *Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι καὶ οἱ ἄλλες ἀρχαιότητες* (Ἀθῆνα 1984).

έκαναν «επαγγελματίες» τυμβωρύχοι. Τέλος τὸ γεγονός ὅτι καὶ τὰ δύο ἀνοίγματα τῶν συλητῶν εἶχαν κατὰ κάποιο τρόπο φραχθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴ σύληση μαρτυρεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι τοῦτο ἐγίνε ὄχι ἀπὸ τοὺς ἰδίους, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον ποὺ φρόντισε ἀργότερα νὰ καλυφθεῖ καὶ νὰ προστατευθεῖ ὁ τάφος.

Ἄν ὅμως ὁ κιβωτιόσχημος τάφος μαρτυροῦσε θετικὰ γιὰ τὴ γαλατικὴ καταστροφὴ, οἱ δύο ἄλλοι μεγαλύτεροι τὴν ἀπέκλειαν. Ὡστόσο οἱ ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις μᾶς ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ πρόβλημα ποὺ παρουσιάζεται. Οἱ τρεῖς τάφοι φαίνεται ὅτι καλύπτονταν ἀρχικὰ ἀπὸ ἓναν κοινὸ τύμβο ποὺ δὲν εἶχε ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ 4 μ. Οἱ Γαλάτες, «ὀρύττοντας» τοὺς τάφους, βρῆκαν στὸν τύμβον αὐτὸ τὸν κιβωτιόσχημο τάφο μὲ ἄφθονα χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ ἀντικείμενα. Ἰκανοποιημένοι ἀπὸ τὴ λεία τοὺς πίστεψαν πὼς στὸν τύμβον αὐτὸ δὲν ὑπῆρχαν ἄλλοι τάφοι καὶ ἀναζήτησαν ἄλλον τύμβο γιὰ σύληση. Τοῦτο ἄλλωστε ἦταν, ὅσο γνωρίζουμε, ὁ κανόνας· κάτω δηλαδὴ ἀπὸ ἓναν τύμβο νὰ ὑπάρχει ἓνας μόνον τάφος.

Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μας λοιπὸν ὑπόθεση, ποὺ στηρίχθηκε στὴν πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου, ἀποδείχθηκε ὀρθὴ ἢ ὑπαρξὴ βασιλικῶν τάφων κάτω ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Τούμπα, λανθασμένη ὅμως ἢ γνώμη ὅτι ὁ τεράστιος αὐτὸς τύμβος ἐγίνε γιὰ νὰ προστατεύσει τὸν τάφο τοῦ Ἀντιγόνου. Ὡστόσο ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῆς Μεγάλῃς Τούμπας ἐπιβεβαιώθηκε ὀριστικά, ἀφοῦ κανένα εὔρημα μέσα στὴν ἐπίχωση δὲν εἶναι νεότερο ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα. Ἀλλά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μας ὑπόθεση, ὅλα τὰ εὑρήματα ἔθεταν νέα προβλήματα, ποὺ δὲν ἦταν δυνατό νὰ περιοριστοῦν καὶ νὰ λυθοῦν μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας χωρὶς τὴ συνδρομὴ τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, ἐνῶ παράλληλα πρόσφεραν πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἱστορικὸ.

Τὸ πρῶτο καὶ καίριο πρόβλημα ἦταν ἡ ταυτότητα τοῦ νεκροῦ – ἢ τῶν νεκρῶν – τοῦ μεγάλου ἀσύλητου τάφου. Μέσα σ' αὐτὸν βρέθηκαν δύο ταφές, μία στὸν θάλαμο καὶ μία στὸν προθάλαμο. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὰ καμένα ὀστά εἶχαν τοποθετηθεῖ μὲ ἐξαιρετικὴ φροντίδα μέσα σὲ χρυσὲς λάρνακες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀποτεθεῖ μέσα σὲ μαρμάρινες σαρκοφάγους. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέταση τῶν ὀστῶν ἔδειξε ὅτι τὰ ὀστά τοῦ θαλάμου ἀνήκαν σὲ ἄνδρα ἡλικίας 35 - 55 ἐτῶν περίπου καὶ τοῦ προθαλάμου σὲ γυναῖκα ἡλικίας 25 περίπου χρόνων, ἀκριβέστερα μεταξὺ 20 καὶ 30 χρόνων²⁰. Ἡ χρονολόγηση τοῦ τάφου καὶ τῶν ἀντικειμένων ποὺ βρέθηκαν μέσα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὸν δὲν ἦταν δύσκολη· ὅλα μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν μέσα στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα μὲ ἀπόλυτὴ ἀσφάλεια καὶ μὲ πολὺ μεγάλη πιθανότητα μέσα στὸ 3ο τέταρτο τοῦ αἰῶνα (350-325 π.Χ.). Κατὰ εὐτυχὴ ἱστορικὴ συγκυρία στὸ μακρότατο αὐτὸ διάστημα μόνον δύο βασιλεῖς πέθαναν καὶ τάφηκαν στὴ Μακεδονία, ὁ Φίλιππος II καὶ ὁ γιὸς του Φίλιππος III, ὁ Ἀρριδαῖος· ὁ πρῶτος τὸ 336 π.Χ. καὶ ὁ δεῦτερος τὸ 317 π.Χ. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ νεκρὸς τοῦ μεγάλου τάφου τῆς Βεργίνας πρέπει νὰ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο.

Ἡ χρονολογία τῶν εὐρημάτων ὁδηγεῖ περισσότερο πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει στὸν Φίλιππο II, ἀλλὰ μόνη αὐτὴ δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ ἐπιβεβαιώσει αὐτὴ τὴ γνώμη οὔτε νὰ ἀποκλείσει μὲ ἀσφάλεια τὴν ἄλλη πιθανότητα, ὅτι δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τάφο

20. H. I. XIROTIRIS - FR. LANGENSCHIEDT, «The Cremations from the Royal Macedonian Tombs of Vergina», *AE* 1981 (1983) 142-160.

τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου, ἀφοῦ καὶ ἂν ὅλα τὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται μέσα στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ χρησιμοποιήθηκαν ὡς κτερίσματα δέκα ἢ καὶ περισσότερα χρόνια ἀργότερα (ὡς θεωρητικὴ τουλάχιστον ὑπόθεση ἢ ἀποψη αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀπορριφθεῖ). Γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιο συμπέρασμα ἀσφαλέςτερο ἤμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ προχωρήσουμε ἀντιπαραθέτοντας ἱστορικὲς μαρτυρίες καὶ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Ἡ ὑπαρξὴ μέσα στὸν τάφο δύο λαρνάκων μὲ τὰ ὅστὰ ἐνὸς ἄνδρα καὶ μιᾶς γυναίκας ἀποτελοῦσε ἓνα στοιχεῖο ποὺ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ταύτιση τῶν νεκρῶν. Γνωρίζαμε ὅτι ὁ Φίλιππος Ἀρριδαῖος εἶχε ταφεῖ μαζί μὲ τὴν γυναῖκα του Εὐρυδίκη στὶς Αἰγές ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο²¹. Αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ μαρτυρία φαινόταν ὅτι δίνει τὴν ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας τῶν νεκρῶν τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῆς Βεργίνας²². Ὅστόσο προσεχτικότερη ἐκτίμηση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων ποὺ διαθέταμε σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μὲ ἔπεισαν πὼς ἡ ἐρμηνεία αὐτῇ, ὅσο κι ἂν φαινόταν ἐλκυστικὴ, δὲν ἔδινε τὴν ὀρθὴ λύση τοῦ προβλήματος²³. Ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου δὲν περιορίζεται στὴν πληροφορία ποὺ ἀναφέραμε. Ἡ ταφὴ τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου καὶ τῆς Εὐρυδίκης ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο δὲν ἦταν ἡ κανονικὴ ταφὴ ποὺ ἐγίνε ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του. Ὁ Φίλιππος καὶ ἡ γυναῖκα του εἶχαν ἐκτελεσθεῖ ἀπὸ τὴν Ὀλυμπιάδα τὸ καλοκαίρι ἢ τὸ φθινόπωρο τοῦ 317 π.Χ. (Διόδ. Σικελ. XIX,11,3-7, Αἰλιανός, *Ποικ. Ἱστορ.* 13.36). Δὲν γνωρίζουμε τίποτα γιὰ τὴν ταφὴ ποὺ ἀκολούθησε τὸν θάνατό τους. Ἡ ταφὴ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω ἐγίνε ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο ἀρκετοὺς μῆνες ἀργότερα, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 316 π.Χ., ὅταν εἶχε σκοτώσει τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ ἀνέλαβε οὐσιαστικὰ καθήκοντα βασιλέως (Διόδ. Σικελ. XIX,52.5: *βασιλικῶς ἤδη διεξάγων τὰ κατὰ τὴν ἀρχήν ...*). Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ Διόδωρος μᾶς πληροφορεῖ (δ.π.), ὅτι μαζί μὲ τοὺς δύο ὁ Κάσσανδρος ἔθαψε καὶ τὴ μητέρα τῆς Εὐρυδίκης Κύννα, ἡ ὁποία ἐπίσης εἶχε ἐκτελεσθεῖ, γεγονός ποὺ μᾶς ἔκανε νὰ περιμένουμε στὸν κοινὸ τάφο καὶ τὰ λείψανα αὐτῆς τῆς τρίτης νεκρῆς. Γιὰ νὰ ἀποφύγω ὅμως τὴν ἄσκοπη συζήτηση, δέχομαι ὡς πιθανὴ τὴν περίπτωσι τῆς ταφῆς τῆς Κύννας σὲ ἄλλο τάφο, καὶ περιορίζομαι στὴν κοινὴ ταφὴ τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους. Ἡ πρώτη ταφὴ τῶν δύο ἐκτελεσθέντων μπορούσε νὰ εἶναι εἴτε ὁλόσωμος ἐνταφιασμὸς (inhumation) εἴτε ταφὴ τῶν ὁστών ὕστερα ἀπὸ καύση (cremation). Ἡ ταφὴ αὐτὴ δὲν ἔχει βέβαια καμιά σχέση μὲ τὸν βασιλικὸ τάφο τῆς Βεργίνας. Ἄν θεωρήσουμε τὸν τάφο τῆς Βεργίνας ὡς τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου καὶ τῆς Εὐρυδίκης, ἀναφερόμαστε βέβαια στὴν ἐπαναταφὴ ποὺ ἔκανε μὲ βασιλικὲς τιμὲς ὁ Κάσσανδρος. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι προκύπτουν ὀρισμένες ἀνυπέρβλητες δυσκολίες ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα καὶ ἀναμφισβήτητα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα.

1. Γιατί τὰ λείψανα τῶν δύο νεκρῶν δὲν τοποθετήθηκαν στὸν νεκρικὸ θάλαμο, ἀλλὰ μόνον τὰ ὅστὰ τοῦ βασιλέα σ' αὐτόν, ἐνῶ τὰ ὅστὰ τῆς συζύγου του τοποθετήθηκαν

21. ΔΙΟΔ. ΣΙΚΕΛ. XIX 52,5.

22. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωσι τῶν εὐρημάτων δημοσιεύθηκε ἄρθρο σὲ καθημερινὴ ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν (*Ελευθεροτυπία* 13.2.1978) μὲ τὴν ὑπογραφή Ἑμμ. Ζάχος, ποὺ ὑποστήριξε τὴν ἀπόδοσι στὸν Φίλιππο Ἀρριδαῖο καὶ στὴν γυναῖκα του Εὐρυδίκη.

23. Στὸ κείμενο αὐτὸ περιορίζομαι σὲ μιὰ ἐπιχειρηματολογία ποὺ ἀναφέρεται μόνο στὸ θέμα μας, ποὺ εἶναι ὁ συνδυασμὸς ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν στοιχείων, καὶ δὲν ἀσχολοῦμαι μὲ τὸ γενικότερο θέμα τῆς ταυτότητας τοῦ νεκροῦ ποὺ ἀπαιτεῖ διεξοδικὴ ἐξέτασι τῶν ἀρχαιολογικῶν προβλημάτων.

χωριστὰ στὸν προθάλαμο, ὅπου, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζουμε ἀπὸ τοὺς μακεδονικοὺς τάφους, δὲν γίνεται ταφή²⁴;

2. Στὴν περίπτωση τῆς κοινῆς ἐπαναταφῆς τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους ὁ Κάσσανδρος θὰ κατασκεύαζε μὲ χρονικὴ ἄνεση τὸν κατάλληλο τάφο. Ἀλλὰ ὁ τάφος τῆς Βεργίνας ἔχει ὁρισμένες ἐντελῶς μοναδικές κατασκευαστικὲς ιδιορρυθμίες.

α) Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο πῶς ἡ καμάρα δὲν κατασκευάστηκε ἐνιαία· εἶναι πρόδηλο καὶ στὸν πιὸ ἄπειρο θεατὴ ὅτι ἡ καμάρα τοῦ προθαλάμου κατασκευάστηκε σὲ μιὰ δευτέρη φάση καὶ δὲν εἶναι ἐνιαία μὲ τὴν καμάρα τοῦ θαλάμου, ὅπως συμβαίνει σὲ ὅλους ἀνεξαίρετα τοὺς μακεδονικοὺς τάφους. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν πλευρικῶν τοίχων ἀπέδειξε ὅτι στὴν πρώτη φάση κατασκευάστηκαν οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι ὥς τὸ ὕψος ποὺ ἔφτανε μιὰ σειρὰ λίθων κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας· στὴ συνέχεια συνεχίστηκε ἡ κατασκευὴ τοῦ θαλάμου· ἀφοῦ τελείωσε ἐντελῶς ὁ θάλαμος συνέχισαν τὴν κατασκευὴ τοῦ προθαλάμου, χωρὶς μάλιστα νὰ ἀκολουθήσουν τὸν ἴδιο τρόπο στὴν τοποθέτηση τῶν λίθων.

β) Τὴν προηγούμενη παρατήρηση συμπληρώνει καὶ ἐνισχύει ἡ παρατήρηση ὅτι τὰ ἐπιχρίσματα τοῦ θαλάμου ἔχουν γίνεи μὲ προφανὴ βιασύνη, ὥστε σὲ κανένα σημεῖο δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ τελικοῦ στρώματος, ποὺ ἦταν λεπτὸ καὶ χρωματιζόταν· ὅλοι οἱ τοῖχοι ἔχουν μείνει μὲ τὰ πρῶτα τραχιὰ ἐπιχρίσματα. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι ἔχουν γίνεи τόσο γρήγορα, ὥστε διαφέρει ὁ χρωματισμὸς τους στὰ διάφορα σημεῖα τῶν τοίχων. Ἀντίθετα τὰ ἐπιχρίσματα τοῦ προθαλάμου εἶναι τελειωμένα καὶ ἐξαιρετικὰ καλῆς ποιότητος· στὸ κάτω μέρος ἦταν λευκά, ἐνῶ στὸ ἐπάνω κόκκινα (πομπηιανό)· ἀκόμη ὑπάρχει μιὰ ταινία μὲ διακοσμητικοὺς ρόδακες. Αὐτὰ ὅλα μαρτυροῦν ὅτι ἐνῶ ὑπῆρχε βία νὰ τελειώσει ἡ κατασκευὴ τοῦ θαλάμου μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο, γιὰ νὰ συντελεσθεῖ ὅσο πιὸ σύντομα ἦταν δυνατό ἡ ταφή, δὲν ὑπῆρχε ὁ ἴδιος λόγος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ προθαλάμου. Ἄν ὁμως ὁ τάφος προοριζόταν γιὰ τὴν κοινὴ ἐπαναταφὴ τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου καὶ τῆς Εὐρυδίκης, μὲ τὴν προοπτικὴ μάλιστα νὰ ταφοῦν ὁ ἕνας στὸν θάλαμο καὶ ἡ ἄλλη στὸν προθάλαμο, ὅλες αὐτὲς οἱ κατασκευαστικὲς ἀνωμαλίες θὰ ἦταν ἀνεξήγητες.

3. Ἐπάνω στὴν καμάρα τοῦ τάφου βρέθηκε ἕνας σωρὸς ἀπὸ ὠμοπλίνθους μὲ ἴχνη πυρᾶς καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς ἄρκετὰ καμένα ἀντικείμενα (δύο σιδερένια ξίφη, μιὰ αἰχμὴ δόρατος, σιδερένιες ἵπποσκευές, καμένα κομμάτια ἀπὸ ἔλεφαντοστὰ καὶ ἄλλα). Αὐτὰ ὅλα (καὶ οἱ πλίνθοι καὶ τὰ ἀντικείμενα) πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν πυρὰ ὅπου ἔγινε ἡ καύση τοῦ νεκροῦ· ὕστερα ἀπὸ τὴν καύση φαίνεται ὅτι μαζεύτηκαν, μεταφέρθηκαν καὶ ἀποτέθηκαν ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ νεκροῦ. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ τάφου ἐνταφιάστηκε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν καύση του. Πέραν ὁμως αὐτοῦ ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη ἀνασκαφικὸ στοιχεῖο ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ἀναμφισβήτητο τὸ πρῶτο αὐτὸ συμπέρασμα. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀντικείμενα βρέθηκαν καὶ 6 χρυσὰ βαλανίδια μὲ 2 κομμάτια ἀπὸ χρυσὰ φύλλα βαλανιδιάς, ποὺ ἀνήκουν στὸ μεγάλο χρυσὸ στεφάνι ποὺ ὑπῆρχε μέσα στὴ χρυσὴ λάρνακα τοῦ θαλάμου, ἐπάνω στὰ καμένα ὀστά. Ἐφόσον ὁμως ὁ νεκρὸς τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας ἐνταφιάστηκε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν καύση του καὶ ἐπάνω στὸν τάφο του τοποθετήθηκαν ὕλικά ἀπὸ τὴν πυρὰ του, ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ

24. Μία μονάχα πιθανὴ ἐξαίρεση γνωρίζω σ' ἕναν τάφο τῆς Ἀμφίπολης, ΠΑΕ 1960, 69-71, ὅπου στὸν προθάλαμο ὑπάρχει ἕνα εἶδος «κλίνης».

Φίλιππος Ἀρριδαῖος. Ἐν ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του εἶχε καεῖ, δὲν ἦταν δυνατό νὰ σώζονταν τὰ ὑπολείμματα τῆς πυρᾶς του ὕστερα ἀπὸ τόσους μῆνες· ἂν πάλι εἶχε γίνει τὴν πρώτη φορὰ ὁλόσωμος ἐνταφιασμός (inhumation) εἶναι ἀδιανόητο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τόσους μῆνες τοποθέτησαν τὸ ἀποσυντεθειμένο του πτώμα στὴν πυρὰ²⁵.

Αὕτῃ ἡ τελευταία (3) ἀνασκαφικὴ διαπίστωση ἀποτελεῖ, πιστεύω, ἀποφασιστικὸ λόγο γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Φίλιππος Ἀρριδαῖος.

Ἀλλὰ προτοῦ τελειώσουμε μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου καὶ τῆς Εὐρυδίκης πρέπει νὰ προσθέσουμε ἓνα ἀκόμη ἱστορικὸ στοιχεῖο ποὺ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ὁ Φίλιππος Ἀρριδαῖος ἦταν γιὸς τοῦ Φιλίππου II καὶ τῆς Λαρισαίας Φιλίνας²⁶ ἀπὸ γάμο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 358 π.Χ., ὥστε ἡ γέννησή του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ἐνωρίτερο στὰ 357 π.Χ.²⁷. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅταν πέθανε πρέπει νὰ ἦταν τὸ πολὺ 40 ἐτῶν. Ἡ Εὐρυδίκη εἶναι κόρη τῆς κόρης τοῦ Φιλίππου Κυρνήνης (ἢ Κύννας), ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία γυναῖκα τοῦ Αὐδάτα, μὲ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ Ἀμύντα (Ἀμύντα IV), γιὸ τοῦ Περδίκκα III. Ὁ γάμος αὐτὸς πρέπει νὰ ἔγινε στὰ 337 π.Χ.²⁸, ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ Εὐρυδίκη ὅταν πέθανε δὲν μπορούσε νὰ εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ 19 χρονῶν. Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέταση τῶν ὀστέων καταλήγει, ὅπως εἶδαμε, στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ὀστά τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου τῆς Βεργίνας ἀνήκουν σὲ ἄνδρα ὄχι μικρότερον ἀπὸ τὰ 35 καὶ ὄχι μεγαλύτερον ἀπὸ τὰ 55 χρόνια, αὐτὸ σημαίνει μιὰ πραγματικὴ ἡλικία 40 - 50 χρόνων. Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα δὲν ἀποκλείει βέβαια τὴν περίπτωση τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴ δεχτοῦμε πρέπει νὰ φτάσουμε στὰ ὀριακὰ σημεῖα τῶν πιθανοτήτων. Γιὰ τὰ ὀστά τοῦ προθαλάμου ἡ ἐξέταση καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς ἀνήκουν σὲ γυναῖκα ἡλικίας γύρω στὰ 25 χρόνια, ὅπωςδὴποτε ὄχι νεότερη τῶν 20 καὶ ὄχι μεγαλύτερη τῶν 30. Ἀλλὰ ἡ Εὐρυδίκη στὴν πιὸ ἀκραία περίπτωση μόνις ποὺ θὰ εἶχε φτάσει τὰ 20. Ἐτσι τὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀσφαλεῖς ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τὸ ἐπιβεβαιώνει ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέταση τῶν ὀστέων ὅταν ἀντιπαραβληθεῖ πρὸς τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε.

Ἐν ὅμως ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου καὶ τῆς Εὐρυδίκης, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ τάφος τῆς Βεργίνας ἀνήκει στὸν Φίλιππο II. Στὸ κείμενο αὐτὸ δὲν θὰ ἀναπτύξω ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ μὲ κάνουν νὰ ἀποδέχομαι αὕτῃ τὴν ἀπόδοση· θὰ περιοριστῶ καὶ πάλι στὸν συσχετισμὸ ὀρισμένων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων μὲ τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ ἔφθασαν ὥς ἐμᾶς.

Μποροῦμε νὰ ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐξέτασης τῶν ὀστέων. Ἡ ἡλικία τοῦ ἀνδρός, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὴν ἡλικία τοῦ

25. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι δέχεται, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ δυσκολία τοῦ προβλήματος, ἡ Ph. LEHMANN, ὅταν γράφει (AAA XIV [1981]141): «Clearly, they (Φίλιππος Ἀρριδαῖος καὶ Εὐρυδίκη) were buried after Olympias caused Philip III to be killed and forced Eurydike to commit suicide. But there is no indication that they were cremated. The precise circumstances of their burial, later exhumation, cremation, and final burial by Kassander will, unfortunately, never be known».

26. ΑΘΗΝ. 13.557 b-e.

27. Βλ. J.R. ELLIS, *Philip II and Macedonian Imperialism* (London 1976) 213.

28. Βλ. ELLIS, ὁ.π. 217 καὶ 250 σημ. 13.

Φιλίππου ΙΙ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου του· ἦταν τότε 46 χρόνων, εἶχε δηλαδὴ ἀκριβῶς τὴ μέση τιμὴ ἡλικίας ποὺ προσδιορίζουν οἱ ἀνθρωπολόγοι. Ὅσο γιὰ τὴν ἡλικία τῆς γυναίκας (20 - 30 χρόνων) αὐτὴ δὲν ἀποκλείει τὴν τελευταία σύζυγο τοῦ Φιλίππου, τὴν Κλεοπάτρα²⁹, ποὺ γνωρίζουμε ὅτι δολοφονήθηκε ἀπὸ τὴν Ὀλυμπιάδα σύντομα ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατό του, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ θέμα τῆς ταυτότητας τῆς γυναικείας ταφῆς τοῦ προθαλάμου³⁰.

Ἐνα ἄλλο εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Μεγάλης Τούμπας ὑπῆρξε ἀπροσδόκητο, ἀλλὰ πολὺ σημαντικόν. Ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὅτι δίπλα στὸν πρῶτο κιβωτιόσχημο τάφο βρέθηκαν τὰ θεμέλια ἐνὸς ὀρθογώνιου ὑπέργειου οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ ὑπῆρχαν μονάχα μερικὰ συντριμμένα κομμάτια μαρμάρινα. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ἡ χρῆση δηλαδὴ μαρμάρου, ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴ λαμπρότητα τοῦ μνημείου, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι στὸ γειτονικὸ ἀνάκτορο κανένα στοιχεῖο τῆς ἀνωδομῆς δὲν ἦταν μαρμάρينو (ὅλα ἦταν πῶρινα). Ἡ θέση τοῦ δίπλα στοὺς τάφους ἀποκλείει τὴν ἐρμηνεία του ὡς ναοῦ. Ἀκόμη λιγότερο δυνατὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεία του ὡς οἰκίας, τὴν ὁποία ἀποκλείει ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θέση τοῦ καὶ ἡ μορφὴ του. Ἡ πιθανότερη ἄποψη εἶναι, νομίζω, ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκοδόμημα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῶν παρακείμενων νεκρῶν, δηλαδὴ γιὰ «ἡρώο». Καὶ σὲ τέτοια περίπτωσι θεωρῶ λογικὸ νὰ σχετίσω τὸ «ἡρώο» αὐτὸ πρὸς τὸν νεκρὸ τοῦ μεγάλου τάφου (βλ. καὶ N.G.L. Hammond, *Alexander the Great* (New Jersey 1980) 41). Ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή του, ὁ David Lewis εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ γράψει γιὰ νὰ μοῦ θυμίσει τὴν ὑπαρξὴ στὴ «χειρότερη δυνατὴ πηγὴ» (the worst possible source), στὸν Ψευδοκαλλισθένη, μιᾶς περιέργης πληροφορίας. Γράφει λοιπὸν ὁ συγγραφέας αὐτὸς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἀφοῦ ἔθαψε μὲ πολυτέλεια τὸν πατέρα του ἱδρυσεν ἐπάνω στὸν τάφο του ναόν³¹. Σὲ προηγούμενο ἄρθρο μου³², ἀναφέροντας τὴν πληροφορία τοῦτη σημειῶνα: «I leave it to the historians to assess the credibility of Pseudokallisthenes' testimony that Alexander founded a «temple» upon his father's tomb. I simply point out the peculiar coincidence of an unprecedented item of information and an unexpected archaeological find». Πέρα ὅμως τῆς πληροφορίας τοῦ Ψευδοκαλλισθένου οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ λατρεία τοῦ Φιλίππου ΙΙ ὑπάρχουν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀγνοηθοῦν³³.

29. Βλ. ST. M. BURSTEIN, «The Tomb of Philip II and the succession of Alexander the Great», *Echos du Monde Classique, Classical Views* XXVI, N.S. 1 (1982) 149.

30. Γιὰ μιὰν ἄλλη γυναῖκα τοῦ Φιλίππου, βλ. N.G.L. HAMMOND, «Philip's Tomb' in Historical Context», *GRBS* 19 (1978) 335-56.

31. PSEUDO-CALLISTHENES, *Historia Alexandri Magni, Recensio Vetusta*, vol. I, 2.11: ... κοσμήσας αὐτῷ τάφον πολυτελῆ κατέθετο τὸ σκηνώμα αὐτοῦ, ἐπ' αὐτῷ τῷ τάφῳ καθιδρύσας ναόν, ...

32. *AAA* XIII (1980) 170.

33. Τὸ πρόβλημα τῆς λατρείας τοῦ Φιλίππου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ· ὑπάρχει γι' αὐτὸ ἐκτεταμένη καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία. Βλ. λ.χ. L. CERFAUX - J. TOUDRIAN, *Le culte des souverains dans la civilisation greco-romaine* (Tournai 1956), C. HABICHT, *Gottmenschen und griechische Städte* (München 1970²), ANNA MARIA PRESTIANI GIALLOMBARDO, «Φιλίππικα I: Sul «Culto» di Filippo II di Macedonia», *Siculorum Gymnasium*, N.S.a. XXVIII (1975) 1-57, E.A. FREDRICKSMEYER, «Divine Honours for Philip II», *TAPA* 109 (1979) 52-56. G.T. GRIFFITH, in N.G.L. HAMMOND and G.T. GRIFFITH, *A History of Macedonia*, II (Oxford 1979) 691-95.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὶς συζητήσεις γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν μαρτυριῶν καὶ γιὰ τὴ σημασία ἢ τὸν χαρακτήρα αὐτῆς τῆς λατρείας, ὑπάρχει ἡ συγκεκριμένη πληροφορία τοῦ Διοδώρου (XVI,92,5) ὅτι τὴ μέρα τῆς δολοφονίας τοῦ Φιλίππου στὸ θέατρο τῶν Αἰγῶν, προτοῦ ὁ ἴδιος φθάσει σ' αὐτὸ «εἶδωλα τῶν δώδεκα θεῶν ἐπόμενε ταῖς τε δημιουργίαις περιττῶς εἰργασμένα καὶ τῇ λαμπρότητι τοῦ πλούτου θαυμαστῶς κεκοσμημένα· σὺν δὲ τούτοις αὐτοῦ τοῦ Φιλίππου τρισκαιδέκατον ἐπόμενε θεοπρεπὲς εἶδωλον, σύνθρονον ἑαυτοῦ ἀποδεικνύντος τοῦ βασιλέως τοῖς δώδεκα θεοῖς»³⁴. Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ταφή του τὸ «θεοπρεπὲς εἶδωλο» τοῦ Φιλίππου τοποθετήθηκε στὸ ναόσχημο λαμπρὸ ἡρῶο ποὺ ὑψώθηκε δίπλα στὸν τάφο του; Νομίζω ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε κάθε λόγο νὰ πραγματοποιήσει μιὰ τέτοια χειρονομία, ἂν ὄχι γιὰ νὰ θεοποιήσει τὸν πατέρα του, τουλάχιστον γιὰ νὰ τὸν «ἀφηρωίσει», μὲ μιὰ πράξη ποὺ μαρτυροῦσε σεβασμὸ πρὸς τὴν τελευταία θέληση τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ παράλληλα ἀποτελοῦσε εὐστοχη πολιτικὴ πράξη πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις³⁵. Γιατὶ ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅλες τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς ἡ διαδοχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸν θρόνο τῆς Μακεδονίας δὲν ἦταν χωρὶς προβλήματα γι' αὐτόν, ἀλλὰ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς βασιλέα τῆς Μακεδονίας εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ ἀνταπαιτητὲς τοῦ θρόνου καί, πιθανότατα, τὴ δυσπιστία μιᾶς μερίδας τοῦ λαοῦ του³⁶.

Τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ὑποχρέωναν νὰ ἐκπληρώσει ὅσο πιὸ γρήγορα μποροῦσε τὶς ὑποχρεώσεις τῆς βασιλικῆς ταφῆς τοῦ πατέρα του καὶ νὰ ἐπιστρέψει τὸ συντομότερο στὴν Πέλλα³⁷. Αὐτὴ ἡ ἀνάγκη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπροσδόκητη δολοφονία τοῦ Φιλίππου ἀποτελοῦν ἐπαρκεῖς, νομίζω, λόγους γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε ὅλες τὶς κατασκευαστικὲς ἀνωμαλίες ποὺ παρουσιάζει ὁ τάφος τῆς Βεργίνας καὶ μαρτυροῦν ἀσυνήθιστη βιασύνη στὴν ἐτοιμασία τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ ταφή τῶν καμένων ὁστῶν στὸ μικρότερο δυνατό χρονικὸ διάστημα. Ἔτσι οἱ ἀρχαιολογικὲς παρατηρήσεις ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὴν ταφή τοῦ Φιλίππου Ἀρριδαίου, ὄχι μονάχα δὲν ἀποκλείουν τὴν ἀπόδοση τοῦ τάφου στὸν Φίλιππο II, ἀλλὰ τὴν ἐνισχύουν μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ, ἀφοῦ μόνον οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες τοῦ αἰφνίδιου θανάτου του στὶς Αἰγές, τῆς ἄμεσης ἀνάρρησης στὸν θρόνο τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς ἐπιτακτικῆς καὶ ἄμεσης ἀνάγκης ἐπιστροφῆς του στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους, θὰ μποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὶς ἀνωμαλίες ποὺ ὑπάρχουν στὴν κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ τάφου³⁸.

34. Γιὰ τὴν προέλευση αὐτῆς τῆς πληροφορίας καὶ τὴν ἀξιοπιστία της, βλ. GIALLOMBARDO, *ὁ.π.* 30 κέ., ὅπου ἀναλυτικὴ συζήτηση τοῦ προβλήματος καὶ τοῦ χωρίου· βλ. ἀκόμη G.T. GRIFFITH, *ὁ.π.* 682 κέ.

35. Μιὰ σύντομη ἀλλὰ εὐστοχη ἀνάλυση τῆς «ἀνήσυχης» κατάστασης ποὺ δημιούργησε ὁ θάνατος τοῦ Φιλίππου δίνει ὁ GRIFFITH στὸ ἔργο ποὺ μνημονεύσαμε, ἰδ. σ. 684 κέ.

36. N.G.L. HAMMOND, *Alexander the Great*, 38 κέ.

37. Ἐν, ὅπως φαίνεται, ἀποδειχθεῖ ὀρθὴ ἡ ἄποψη τοῦ M.B. HATZOPOULOS, «The Oleveni Inscription and the Dates of Philip II's Reign», *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage* (by W. LINDSAY ADAMS - EUGENE N. BORZA) 21-42, ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Φιλίππου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸν Ὀχτώβρι τοῦ 336 π.Χ. καὶ ὄχι τὸν Αὐγούστο, τότε γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη νὰ τελειώσῃ τὸ συντομότερο δυνατό τὶς τελετὲς τῆς ταφῆς (πρβ. HATZOPOULOS, *ὁ.π.* 38).

38. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσω, γιὰ νὰ ἀποφύγω πιθανὴ παρεξήγηση, ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ «ἡρώου» θὰ πρέπει νὰ ἔγινε ἀργότερα καὶ μὲ ἄνεση χρόνου, ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν ἄμεση ταφή τοῦ νεκροῦ.

Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἐπιχειρήσουμε τὴν προσπάθεια συνδυασμοῦ τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν παρατηρήσεων γιὰ νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ταυτότητα τῶν νεκρῶν καὶ τῶν δύο ἄλλων τάφων, τοῦ συλημένου κιβωτιόσχημου καὶ τοῦ ἀσύλητου μακεδονικοῦ, ὅπου ὑπῆρχαν τὰ καμένα ὅστὰ ἐνὸς πολὺ νέου, ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμη περάσει τὴν παιδικὴ ἢ τὴν πρώτη ἐφηβικὴ ἡλικία. Κρίνω ὅμως ὅτι οὔτε τὸ κείμενο αὐτὸ προσφέρεται γιὰ μιὰ τέτοιαν ἀναζήτησι (γιατὶ θὰ ἐκτεινόταν πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιτρεπτὰ ὅρια) οὔτε ἔχουμε, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα ποὺ θὰ θεμελίωναν μὲ ἐπάρκεια ὁποιαδήποτε συμπεράσματα. Γι' αὐτὸ θὰ συνεχίσω στὴν ἴδια κατεύθυνση τὶς προσπάθειές μου ἐπιχειρώντας νὰ ἐρμηνεύσω τὴν κατασκευὴ τοῦ τεράστιου τύμβου, ποὺ εἶναι, ὅσο γνωρίζω, μοναδικὸς σὲ ὁλόκληρῃ τῇ Μακεδονίᾳ. Σημείωσα στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου ὅτι ἡ «Μεγάλῃ Τούμπα» τῆς Βεργίνας εἶχε διάμετρο 110 μ. καὶ μέσο ὕψος ± 12 μ. Πρόσθεσα ἀκόμη ὅτι οἱ βασιλικοὶ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπ' αὐτὴν καλύπτονταν ἀρχικὰ ἀπὸ ἓναν μικρότερο καὶ χαμηλότερο – συνηθισμένο θὰ ἔλεγα – τύμβο καὶ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ ἐπιβλητικοῦ αὐτοῦ τύμβου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸ 275 π.Χ. οὔτε πολὺ νεότερη ἀπὸ τὴ χρονολογία αὐτὴ, ὅπως τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐπίχωσης, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κομμάτια τῶν συντριμμένων ἐπιτύμβιων στηλῶν. Οἱ ἀρχαιολογικὲς αὐτὲς πληροφορίες μὲ εἶχαν ὀδηγήσει πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν βασιλικῶν τάφων στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ τύμβου μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ, ὁ ὁποῖος θέλησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὄχι μόνον νὰ προστατεύσει παλαιότερους βασιλικοὺς τάφους ποὺ εἶχαν ὑποστῇ τῇ σύληση τῶν Γαλατῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀσφαλίσει τὸν δικό του τάφο ἀπὸ παρόμοια μελλοντικὴ βεβήλωση. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως ὁλόκληρου τοῦ τύμβου ἔδειξε ὅτι δὲν ὑπάρχει τάφος ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ. Τοῦτο σημαίνει πὼς ὁ τεράστιος αὐτὸς τύμβος κατασκευάστηκε, ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο πάντα, ἀλλὰ μονάχα γιὰ τοὺς παλαιότερους αὐτοὺς βασιλικοὺς τάφους. Γιατί; Ποιὸς λόγος μπορεῖ νὰ ὀδήγησε τὸν Ἀντίγονο στὴν κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου ποὺ εὐστοχα χαρακτηρίστηκε ὡς «a monument» ποὺ ἦταν «truly a herculean labor»³⁹, πολλὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν τάφων αὐτῶν; Θεωρῶ αὐτονόητο πὼς ὁ τάφος γιὰ τὸν ὁποῖο κατασκευάστηκε ὁ μνημειακὸς αὐτὸς τύμβος ἦταν ὁ μεγάλος βασιλικὸς τάφος μὲ τὴ διπλὴ ταφὴ. Θεωρῶ ἀκόμη ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ ἀποφάσισε καὶ νὰ πραγματοποιήσει ὁ Ἀντίγονος τὴν κατασκευὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποὺ ἀπαιτοῦσε τεράστια ἐργασία, γιὰ τὸν τάφο ἐνὸς τόσο ἀσημαντοῦ βασιλιᾶ, ὅπως ἦταν ὁ Φίλιππος Ἀρριδαῖος. Ὑποθέτω πὼς ἡ ὑπαρξὴ του θὰ εἶχε σχεδὸν ξεχαστεῖ στὰ χρόνια τοῦ Ἀντιγόνου, ὅπως ἦταν σχεδὸν ξεχασμένος ἀπὸ τοὺς νεότερους ἱστορικοὺς πρὶν ἀπὸ τὸ εὐρημα τῆς Βεργίνας. Δὲν ἰσχύει βέβαια τὸ ἴδιο μὲ τὸν πατέρα του τὸν Φίλιππο II. Θὰ ἀποτελοῦσε, ἴσως, λογικὴ δικαιολογία γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου τύμβου ἡ σκέψη ὅτι μιὰ καὶ ὁ τάφος τοῦ πιὸ σημαντικοῦ βασιλέα ποὺ ἦταν θαμμένος στὶς Αἰγές εἶχε διαφύγει ἀπὸ τὴ γαλατικὴ σύληση, ἄξιζε νὰ προστατευθεῖ μελλοντικὰ ἀπὸ μιὰ παρόμοια ἱερόσυλὴ ἐνέργεια. Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αὐτὴ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία διαθέτουμε, νομίζω, κάποιες ἱστορικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐρμηνεύσουμε «ἱστορικότερα» (ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἐκφραση) τὴν ἀπόφαση τοῦ Ἀντιγόνου.

39. BURSTEIN, ὁ.π. 147.

Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης (XVIII,4,1-6) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του εἶχε ἀφήσει γραπτὲς ἐντολὰς γιὰ ὀρισμένα σχέδια ποὺ εἶχε στὸν νοῦ του νὰ ἐκτελέσει· αὐτὰ εἶναι τὰ γνωστὰ ὡς «ὑπομνήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου». Ὑστερα ὁμῶς ἀπὸ τὸν θάνατό του οἱ διάδοχοί του, μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ στρατοῦ τῶν Μακεδόνων, ἀποφάσισαν νὰ μὴν ἐκτελέσουν τὰ σχέδιά του γιὰ τὴν ἑξαιρετικὰ δαπανηρά. Ὁ Διόδωρος μνημονεύει ἀπὸ τὰ σχέδια αὐτὰ ὅσα θεωρεῖ «μέγιστα καὶ μνήμης ἄξια». Τελευταῖο ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἀναφέρει: «τοῦ δὲ πατρὸς Φιλίππου τάφον πυραμίδι παραπλήσιον μὲν τῇ μεγίστῃ τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον». Μερικοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν αὐθεντικότητα αὐτῶν τῶν «ὑπομνημάτων». Γνωρίζουμε ὥστόσο πῶς ὁ Διόδωρος τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πληροφοριῶν του γιὰ τὸ 18ο βιβλίο του τὸ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ χαμένο ἔργο τοῦ Ἱερώνυμου τοῦ Καρδιανοῦ, ἐνὸς ἱστορικοῦ ποὺ ἔζησε στὸ περιβάλλον τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του καὶ ποὺ δὲν ἔχει, ὅσο γνωρίζω, ἀμφισβητηθεῖ ἢ ἀξιοπιστία του⁴⁰. Γνωρίζουμε ἀκόμη πῶς ὁ Ἱερώνυμος ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, στὴν αὐλὴ τοῦ ὁποῖου ἔζησε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ μὲ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε τακτικὴ ἀλληλογραφία⁴¹. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Ἱερώνυμος εἶχε κάνει λόγο στὸν Ἀντίγονο γιὰ τὶς προθέσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπέστρεψε στὶς Αἰγὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν Γαλατικὴ καταστροφὴ θεώρησε πῶς ἦταν πιά σκόπιμη ἡ ἐκτέλεση τοῦ παλαιοῦ σχεδίου τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἔτσι λοιπὸν ἀποφάσισε νὰ τὴν ἐκτελέσει κατασκευάζοντας ἐπάνω στὸν τάφο τοῦ Φιλίππου τὸν τεράστιο τύμβο, ποὺ κρατοῦσε τὴ μορφή τοῦ πατροπαράδοτου τύμβου τῶν Μακεδόνων, ἀλλὰ μὲ τὸ μέγεθός του ἦταν «παραπλήσιος» μὲ πυραμίδα.

Θὰ ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη ἐξέταση ἢ συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γνώση τῆς Μακεδονίας τῶν πολυάριθμων ἐπιτάφιων μνημείων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας. Ἔχουμε κιόλας μιλήσει γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ πρόσφερε στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὁ συσχετισμὸς τους μὲ τὴν γαλατικὴ καταστροφὴ. Πολὺ μεγαλύτερη ὁμῶς εἶναι ἡ συμβολὴ ποὺ μποροῦν νὰ προσφέρουν στὴ μελέτη τῶν μακεδονικῶν ἀνθρωπωνυμίων καὶ ἐπομένως καὶ στὸ θέμα τῆς ἐθνικότητος τῶν Μακεδόνων, ἀφοῦ οἱ ἐπιγραφές τους ἀναγράφουν περισσότερα ἀπὸ 70 ὀνόματα, ποὺ ἀνάγονται τὰ περισσότερα σὲ μιὰν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Φιλίππου, ὀρισμένα μάλιστα στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα⁴².

Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας θέλησαν νὰ ἀντλήσουν ἀμέσως ὅσες πληροφορίες νόμιζαν ὅτι τοὺς προσφέρουν τὰ εὐρήματα τῆς Βεργίνας καὶ ἔτσι ἀπὸ τὸ 1978 καὶ ὕστερα οἱ δημοσιεύσεις τῶν ἱστορικῶν ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὰ εἶναι πολὺ περισ-

40. Βλ. τελευταῖα N.G.L. HAMMOND, *Alexander the Great* (1980) 300-304, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ «γραπτὲς ἐντολές» στὸν Κρατερό καὶ τὰ ἀντίστοιχα «ὑπομνήματα» εἶναι ἀσφαλῶς αὐθεντικά. Ὅταν ἔγραφα τὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲν εἶχα ὑπόψη μου τὸ πρόσφατο βιβλίο τῆς J. HORNBLOWER, *Hieronymus of Cardia* (Oxford 1982). Τώρα εἶναι ἀδύνατο νὰ συζητήσω τὶς ἀπόψεις της (βλ. καὶ βιβλιοκρισία τοῦ A.B. BOSWORTH, *JHS* CIII (1983) 209-10).

41. W.W. TARN, *Antigonos Gonatas* (1969) 245-247.

42. Βλ. ANDRONIKOS, *Proc. Br. Ac.*, 357, καὶ τὴν προσεχὴ δημοσίευσή τους ἀπὸ τὴν κ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη.

σότερες από τις αρχαιολογικές. Το ύλικό που φάνηκε ότι τους προσφέρει ή αρχαιολογική έρευνα δημιούργησε την έλπίδα ότι ή συνέχιση των ανασκαφών μπορεί να αποκαλύψει και άλλα μνημεία με ιδιαίτερη ιστορική σημασία. Στο συμπόσιο που έγινε στην Washington τον Νοέμβρη του 1980 με την ευκαιρία της έκθεσης μακεδονικών αρχαιοτήτων που είχε τον τίτλο «The Search for Alexander», ό Eugene N. Borza παρατηρούσε: «... we historians are impatient, knowing how much we stand to gain from continued excavation and that we are for the first time on the verge of understanding an internal Macedonian history». Καί στη συνέχεια αναφερόταν σε συγκεκριμένους στόχους: «Is it possible to identify and set aside for future excavation potentially rich sites? As one example I think of the areas on the periphery of Vergina ... There are presumably important historical monuments in this region, including the early Macedonian capital and perhaps even the theater where Philip II was assassinated». Ούτε ό ίδιος, υποθέτω, ούτε και εγώ μπορούσαμε να φαντασθούμε ότι την ίδια χρονιά που δημοσιευόταν τό κείμενό του⁴³, θα φτάναμε στην αποκάλυψη αυτού που θεωρούσε ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά μνημεία της περιοχής: του θεάτρου⁴⁴.

Πραγματικά τό καλοκαίρι του 1982 αποκαλύφθηκε στη Βεργίνα τό θέατρο των Αιγών. Είναι ακόμη πρόωρη οποιαδήποτε λεπτομερειακή συζήτηση, αφού οί ανασκαφικές εργασίες δέν έχουν ολοκληρωθεί. Μπορώ ώστόσο να δώσω σ' αυτό τό κείμενο όρισμένα στοιχεία που βοηθούν, πιστεύω, την ιστορική έρευνα. Τό πιο σημαντικό άπ' αυτά είναι, νομίζω, ή θέση του. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βόρεια από τό ανάκτορο (όχι μεγαλύτερη από 60 μ.) και ή ύψομετρική διαφορά ανάμεσα στα δύο οίκοδομήματα επέτρεπε σε όποιον καθόταν στη βόρεια βεράντα του ανακτόρου να παρακολουθήσει την παράσταση άνετα. Είναι άξιοσημείωτο επίσης πώς τό θέατρο απέχει από τά δυτικά τείχη της πόλης, που ακολουθούν μιάν αρκετά βαθιά χαράδρα, λιγότερο από 100 μ. Αύτά τά δύο στοιχεία μās επιτρέπουν να αναπλάσουμε με ενάργεια τά δραματικά περιστατικά της δολοφονίας του Φιλίππου, που γνωρίζαμε από τη διήγηση του Διοδώρου (XVI,93,1,94,1-4).

Ό Φίλιππος πάντρευε την κόρη του Κλεοπάτρα με τον βασιλιά της Ήπειρου Άλέξανδρο. Οί τελετές γίνονταν στις Αιγές. Την πρώτη μέρα έγιναν λαμπρά συμπόσια στο ανάκτορο. Την επομένη μέρα θα τελούνταν άγώνες και όλοι οί καλεσμένοι και ό λαός συγκεντρώθηκαν στο θέατρο πριν ακόμη φέξει. Μόλις ανέτειλε, ό Φίλιππος έστειλε στο θέατρο τά άγάλματα των δώδεκα θεών και μαζί μ' αυτά, δέκατο τρίτο, τό δικό του. Ύστερα, με την άκολουθία του βγήκε από την ανατολική είσοδο του ανακτόρου και κατέβηκε πεζός την κατηφορική όδό που όδηγοϋσε στην ανατολική πάροδο του θεάτρου. Έκει έδωσε έντολή στους δύο Άλεξάνδρους, τον γιό του και τον γαμπρό του να προχωρήσουν στις θέσεις τους και στους σωματοφύλακές του να κρατηθούν σε κάποια απόσταση. Καί προχώρησε προς την όρχήστρα. Τότε ό Πausανίας με μιá κελτική μάχαιρα τον χτύπησε και τον άφησε νεκρό. Πριν προλάβουν να καταλάβουν οί φρουροί τι

43. «Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times», *National Gallery of Art, Washington, Studies in the History of Art*, vol. 10 (1982) 26.

44. Πόσο μακρινή θεωρούσε την έλπίδα του φαίνεται από τη χαρακτηριστική έκφραση: «... perhaps even the theater».

ἀκριβῶς ἔγινε, ὁ δολοφόνος ἔτρεξε πρὸς τὰ ἄλογα ποὺ τὸν περίμεναν κοντὰ στὴν πύλη τοῦ τείχους, μιὰ ἀπόσταση ποὺ δὲν χρειαζόταν περισσότερα ἀπὸ εἴκοσι δευτερόλεπτα γιὰ νὰ τὴν καλύψει. Ἀτύχησε ὁμως, μπλέχτηκε τὸ σαντάλι του σὲ ἓνα κλῆμα καὶ ἔτσι τὸν πρόλαβαν καὶ τὸν σκότωσαν. Χωρὶς τὴ γνώση τῆς θέσης ποὺ μᾶς πρόσφερε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, ὅλη αὐτὴ ἡ περιγραφή ἄφηνε πολλὰ ἐρωτηματικὰ καὶ ἀπορίες. Τώρα ὁμως καταλαβαίνουμε πόσο ἀπλὸ καὶ πραγματοποιήσιμο ἦταν τὸ σχέδιο τόσο τῆς δολοφονίας ὅσο καὶ τῆς διαφυγῆς τοῦ δολοφόνου. Γιατὶ ἦταν ἀπολύτως βέβαιος πὼς θὰ προλάβαινε νὰ φτάσει στὴν πύλη προτοῦ συνέλθουν οἱ πιθανοὶ διώκτες τοῦ ἀπὸ τὴν ἐκπλήξη τοῦ ἐγχειρήματος. Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ ἔβγαινε ἀπὸ τὰ τείχη καὶ περνοῦσε τὴ χαράδρα μὲ τὴ βοήθεια τῶν συνενόχων του θὰ ἀκολουθοῦσε τὰ βουνὰ πρὸς τὴ δυτικὴ Μακεδονία, ἀπ' ὅπου καταγόταν⁴⁵.

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ θεάτρου πρόσθεσε ἀκόμη ἓνα σοβαρὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Βεργίνας μὲ τὶς Αἰγές. Ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1980 δὲν περιορίστηκε μονάχα σ' αὐτό. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ θεάτρου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ἑνὸς μικροῦ ναῦσκου, ὁ ὁποῖος εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καὶ τὴν εἴσοδό του στὴ βόρεια πλευρά. Ἐξω ἀπὸ τὸν ναό, κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του, βρέθηκαν βάσεις ἀναθηματικῶν ἀγαλμάτων. Σὲ μία ἀπ' αὐτὲς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή *ΕΥΡΥΔΙΚΑ ΣΙΡΡΑ ΕΥΚΛΕΙΑΙ*. Τὰ γράμματα εἶναι χαραγμένα μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια καὶ ἡ μορφὴ τους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐπιγραφή στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή προκύπτει ὅτι τὸ ἀνάθημα ἔγινε πρὸς τὴ θεὰ Εὐκλεία ἀπὸ τὴν Εὐρυδικὴ Σίρρα. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε βέβαιον ὅτι ἡ ἀναθέτρια δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ σύζυγο τοῦ Ἀμύντα ΙΙΙ, δηλαδὴ τὴ μητέρα τοῦ Φιλίππου ΙΙ, ἀφοῦ τὸ πατρωνυμικὸ της (Σίρρα) εἶναι ἐντελῶς σπάνιον καὶ θὰ ἦταν πολὺ ἀπίθανον νὰ πρόκειται γιὰ συνωνυμία. Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ποιότητα τόσο τῆς ἐπιγραφῆς ὅσο καὶ τῆς βάσης. Πέραν ὁμως τούτου ἡ ὑπαρξὴ καὶ τῶν δύο ἄλλων βάσεων ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια μορφὴ καὶ τὴν ἴδια ποιότητα ὑλικοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ βάσεις αὐτὲς ἀνήκαν σὲ βασιλικά ἀναθήματα. Μολονότι ἡ ταύτιση τῆς ἀναθέτριας τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὴ βασίλισσα τῆς Μακεδονίας ἦταν ἐξαιρετικὰ πιθανή, ἓνα νεότερον εὔρημα ἤρθε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει μὲ τὸν πιὸ ἀπροσδόκητο τρόπο. Στὴν περιοχὴ τῆς Βεργίνας σὲ μιὰ ἀπόσταση 1 χλμ. περίπου βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ, ἡ κ. Αἰκ. Τσιγαρίδα ἀνέσκαψε μιὰ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Στὰ ὑλικά ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὑπῆρχαν κομμάτια ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίσματα. Μιὰ βάση ἑνὸς κίονα τοῦ βόρειου στυλοβάτη πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ βάση κάποιου ἀρχαίου μνημείου στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἐπιγραφή. Κατὰ τὴ μετατροπὴ της σὲ βάση κίονα ἔκοψαν τὸ ἐπάνω μέρος τῆς

45. Στὴν περιγραφή ποὺ προηγήθηκε θεωρήσαμε ὡς προϋπόθεση ὅτι τόσο τὸ θέατρο ὅσο καὶ τὸ ἀνάκτορον τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου βρίσκονταν στὴν ἴδια θέση μὲ αὐτὰ ποὺ ἔχει ἀποκαλύψει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Τὸ ἀνάκτορον ποὺ γνωρίζουμε χρονολογεῖται μὲ μεγάλη πιθανότητα στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Θεωρῶ ὁμως πολὺ πιθανὸ πὼς στὴν ἴδια θέση πρέπει νὰ προϋπῆρχε παλαιότερον, ὅπως μαρτυροῦν μερικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κεραμεικὰ ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τοῦ ἀνακτόρου. Ὅσο γιὰ τὸ θέατρο θεωρῶ πιθανὴ τὴ χρονολόγησή του μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ ὑποστηρίξω μὲ ἀσφαλὴ στοιχεῖα ὅτι ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου. Νομίζω ὁμως ὅτι καὶ ἂν, ὡς κατασκευή, εἶναι νεότερον, βρίσκεται στὴν ἴδια θέση ὅπου καὶ τὸ θέατρο στὸ ὁποῖο ἀναφερόμαστε, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι ὁ θεατρικὸς χώρος εἶναι καθιερωμένος καὶ δὲν μετατοπίζεται χωρὶς σοβαρὸ λόγο.

βάσης και μαζί μ' αὐτὸ τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν γραμμάτων. Ἡ καταστροφή θὰ ἦταν ἀνεπανόρθωτη, ἂν οἱ χριστιανοὶ οἰκοδόμοι εἶχαν καταστρέψει λίγο χαμηλότερα τὴ βάση. Τὰ ὑπολείμματα ὁμως τῶν γραμμάτων ποὺ σώθηκαν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαβάσουμε χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία τὸ ὄνομα: *Εὐρυδίκη Σύρρα*. Ἡ μορφή καὶ ἡ ποιότητα τῶν γραμμάτων εἶναι ἐντελῶς ὅμοια μὲ τῆς ἐπιγραφῆς στὴ βάση τοῦ ναῖσκου τῆς Εὐκλείας. Ἡ ἀπουσία τρίτης λέξης – ὀνόματος θεότητας σὲ δοτικὴ ἢ τοῦ ρήματος ἀνέθηκε – δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἀναθηματικὴ, ἐπιτρέπει ὁμως τὴ σκέψη ὅτι μπορεῖ νὰ εἰκονίζει πορτραῖτο τῆς ἴδιας τῆς Εὐρυδίκης. Τὸ εὔρημα εἶναι τόσο πρόσφατο (Σεπτέμβρης τοῦ 1983), ὥστε δὲν ἔχουμε ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομερέστερη ἀνάλυση⁴⁶. Ὅπωςδήποτε ἡ ἀνέυρεση μιᾶς δεύτερης βάσης τῆς ἴδιας περίπου ποιότητας, ἐνισχύει νομίζω ἀποφασιστικὰ τὴν ταύτιση τῆς Εὐρυδίκης Σύρρα τῆς Βεργίνας μὲ τὴ βασίλισσα τῆς Μακεδονίας, γιατί μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο πολὺ σημαντικὸ πρόσωπο. Καὶ ἂν ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι, ὅπως πιστεύω, ἀσφαλῆς, ἐνισχύει πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία τὴν ταύτιση τῆς περιοχῆς μὲ τὶς Αἰγές, γιατί θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἡ ὑπαρξὴ ἀνακτόρου, θεάτρου, βασιλικῶν τάφων καὶ βασιλικῶν ἀναθημάτων σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη πόλη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, εἴτε τὴν πρώτη, δηλ. τὶς Αἰγές, εἴτε τὴ δεύτερη, τὴν Πέλλα. Ἀλλὰ ἡ ἐπιγραφή – ἢ οἱ ἐπιγραφές – τῆς Εὐρυδίκης προσφέρει ἓνα ἀκόμη ἱστορικὸ στοιχεῖο. Μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ πολὺ δραστήρια μητέρα τοῦ Φιλίππου ἐξακολουθοῦσε νὰ ζεῖ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ νὰ ἔχει μιὰ ἐνεργὸ παρουσία μὲ τὶς δημόσιες αὐτὲς πράξεις. Ἄν μάλιστα δὲν διστάζαμε νὰ ἐκφέρουμε μιὰ τολμηρὴ ὑπόθεση, θὰ μπορούσαμε νὰ σχετίσουμε τὸ ἀνάθημα τῆς Εὐρυδίκης πρὸς τὴν Εὐκλεία μὲ τὴ νίκη στὴ Χαιρώνεια καὶ ἔτσι νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἐπιγραφὴ⁴⁷. Μιὰ τέτοια χρονολόγηση δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη πρὸς τὴ μορφή τῶν γραμμάτων οὔτε πρὸς τὴν πιθανὴ ἡλικία τῆς Εὐρυδίκης ποὺ πρέπει νὰ γεννήθηκε περὶ τὸ 410 π.Χ.⁴⁸.

Στὸ κείμενο αὐτὸ ἐπιχείρησα νὰ ἐκθέσω συνοπτικὰ τὴ βοήθεια ποὺ πρόσφερε στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἡ ἱστορικὴ πληροφόρηση καὶ ἀντίστροφα τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ προσκόμισε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Ὁ συνδυασμὸς ἀρχαιολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἔρευνας ἀποτελεῖ στὴν περίπτωσή τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βεργίνας ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ καὶ διδακτικὸ παράδειγμα. Γνωρίζω ὅτι ὄχι μόνον δὲν ἐξάντλησα τὸ θέμα, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἐμνημόνευσα κἀν πολλὰ καὶ σημαντικὰ σημεῖα του. Σκόπιμα ἀπέφυγα νὰ ἀναφερθῶ στὰ πολυάριθμα εὔρηματα ποὺ εἴτε διαφωτίζουν εἴτε δημιουργοῦν ἱστορικὰ προβλήματα. Γιὰ νὰ θίξω ἓνα μόνον ἀπ' αὐτὰ θὰ θυμίσω ὅτι μέσα στὸν τάφο ποὺ πιστεύω ὅτι ἀνήκει στὸν Φίλιππο II βρέθηκε χάλκινος τρίποδας μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: *παρ' ἡέρας Ἀργείας ἐμὶ τῶν ἀφέθλων*, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογεῖται μέσα στὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα⁴⁹. Τοῦτο σημαίνει βέβαια ὅτι ἓνας Μακεδόνας βασιλιάς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πῆρε μέρος στὰ

46. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κ. Αἰκ. Τσιγαρίδα ποὺ μοῦ ἀνακοίνωσε τὸ εὔρημά της ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψή του καὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ μνημονεύσω ἐδῶ, προτοῦ τὸ δημοσιεύσει.

47. Θυμίζω ὅτι ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, 1,14,4-5, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχτισαν ναὸ στὴν Εὐκλεία, ἀνάθημα ἀπὸ τὴ νίκη κατὰ τῶν Μήδων στὸν Μαραθῶνα. Ἀλλωστε τὸ ὄνομα τῆς θεότητος εἶναι διαφανές.

48. HAMMOND, *A History of Macedonia*, II (1979) 16.

49. ANDRONICOS, *Proc. Br. Ac.*, 365.

Ἡραΐα τοῦ Ἀργού, νίκησε σὲ κάποιο ἀγώνισμα καὶ κέρδισε τὸν τρίποδα ὡς ἔπαθλο. Γνωρίζοντας τὴν παράδοση τῆς ἀργεΐτικης καταγωγῆς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ ἔχοντας τὴν πληροφορία ὅτι τόσο ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς ὅσο καὶ ὁ Φίλιππος ὁ V⁵⁰ εἶχαν τὴν προεδρία τῶν ἀγώνων (ἀγωνοθέτες), θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐπιγραφικὴ αὐτὴ μαρτυρία ὡς ἀσφαλὴ ἐνδειξὴ γιὰ μιὰ παλαιότερη σχέση τῆς μακεδονικῆς δυναστείας πρὸς τοὺς σημαντικοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀργού. Ἀπὸ μιὰν ἄλλη σκοπιὰ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ σχετίσουμε μιὰ τέτοια συμμετοχὴ στὰ Ἡραΐα μὲ τὶς πολιτικὲς κινήσεις τοῦ Περδίκκα II κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου⁵¹. Ὅμως ἡ ἱστορικὴ σημασιολόγησις τῶν εὐρημάτων τῆς Βεργίνας θὰ μπορέσει νὰ γίνῃ μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ τους μελέτη καὶ δημοσίευσή⁵². Γιατὶ μονάχα ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευσή ὅλων τῶν ἀνασκαφικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν δεδομένων θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ προχωρήσουμε στὴ συναγωγὴ καὶ ἱστορικῶν συμπερασμάτων ποὺ θὰ παρέχουν τὴν ἀπαιτούμενη πληρότητα καὶ ἀσφάλεια. Ὡς τότε καὶ ἐγώ, ὡς ἀνασκαφέας, καὶ οἱ ἄλλοι ἐρευνητές, ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, θὰ πρέπει νὰ προχωροῦμε μὲ κάθε ἐπιφύλαξη στὴ διατύπωση πρόωρων καὶ ἀβέβαιων κρίσεων⁵³.

Θεσσαλονίκη, 1983

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

50. ΠΛΟΥΤ., *Δημήτριος* 25,2. LIVIUS 27,30,9.

51. HAMMOND, *A History of Macedonia* II, 123 κέ.

52. Θεωρῶ σκόπιμο νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ἡ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν τόσο στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς συντήρησης καὶ μελέτης τῶν εὐρημάτων μᾶς ἀναγκάζει συχνὰ νὰ ἀναθεωρήσουμε ἢ νὰ διορθώσουμε προηγουμένως κρίσεις μας. Γι' αὐτὸ στὰ δημοσιεύματά μου ὕστερα ἀπὸ τὸ 1977, δίνω πάντοτε τὴ χρονολογία ποὺ γράφηκαν, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ σύγχυσις ποὺ μπορεῖ νὰ προκληθεῖ ἀπὸ μιὰ πρωθύστερη δημοσίευσή. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κάποια πληροφορία ποὺ ἔδωσα σὲ ἕνα παλαιότερο δημοσίευσμά μου δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἰσχύει, ἂν μὲ νεότερο ἔχουν δοθεῖ διαφορετικὰ ἢ πληρέστερα στοιχεῖα.

53. Εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐκτύπωση τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὅταν δημοσιεύθηκε ἡ μελέτη τῶν A.J.N.W. PRAG, J.H. MUSGRAVE, R.A.H. NEAVE: «The skull from Tomb II at Vergina», *JHS* CIV (1984) 60-78, πίν. II-VII, ποὺ προσφέρει ἀποφασιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ νεκροῦ μὲ τὸν Φίλιππο II. Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ὁ συνδυασμὸς ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γνώσεων εἶναι καίριος.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Δέν είμαι ἀρχαιολόγος, ὅμως ζῶ πολὺ κοντὰ στοὺς κόσμους, ποὺ οἱ ἀρχαιολόγοι, μὲ τὴν εὐλογημένη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους θεοὺς σκαπάνη, τοὺς ἀνεβάζουν ἀπὸ τὸ σκοτάδι στὸ φῶς. Καὶ οἱ κόσμοι αὐτοὶ δίνουν νέες διαστάσεις στὴν πείρα μας καὶ χαρίζουν στὴν εὐαισθησία μας δυνατὲς συγκινήσεις. Ἐνας Γάλλος ποιητὴς ἔχει πεῖ: Τώρα ποὺ εἶδα τὸν Παρθενῶνα, μπορῶ πιά νὰ πεθάνω. Ἐγὼ ποὺ δέν είμαι ποιητὴς, ὅταν βρίσκομαι ἀντίκρυ στὸν Παρθενῶνα, αἰσθάνομαι ὅτι ἔχει νόημα ἡ ζωὴ καὶ θέλω νὰ μὴν πεθάνω γιὰ νὰ τὸν βλέπω ὅσο μπορῶ πιὸ συχνὰ καὶ νὰ δοξολογῶ τὴν ὁμορφιά.

Χωρὶς τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τὶς ἀνασκαφές τους, θὰ ἤμαστε περισσότερο ἀνίσχυροι στὶς δύσκολες ὥρες. Ἡ φωνὴ τῆς σοφίας ποὺ ἔρχεται ἀπὸ πολὺ μακριά, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους κι ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι πολὺτιμη. Ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ μας, χωρὶς τὰ δῶρα τῶν ἀρχαιολόγων, θὰ ἔλειπαν ἀρκετὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς δυνάμεις, ποὺ ὁδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους στὶς αἰώνιες ἀλήθειες, ποὺ μαλακώνουν τὰ πάθη τους καὶ κάνουν λιγότερο σκληρὸ τὸν ἀγῶνα μὲ τὴ Μοῖρα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ποίηση μὲ τὸν μουσικὸ τῆς στίχο καὶ ἡ πεζογραφία μὲ τὸν μαγικὸ τῆς λόγου, μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐκτιμήσουμε καλύτερα αὐτὰ τὰ ἀκριβὰ δῶρα τῶν ἀρχαιολόγων, ἀναζητοῦν καὶ ἐντονότερα προβάλλουν τὴν ἀξία τους καὶ ἐρμηνεύουν τὴν ὁμορφιά τους. Καὶ ἡ ἐρμηνεία, στοὺς χώρους τοῦ πνεύματος καὶ τῆς Τέχνης, εἶναι πάντα ἀνεκτίμητη προσφορά.

Τρεῖς τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς πρώτους τοῦ ἐλληνικοῦ στίχου μπορούμε ἀμέσως νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε καὶ νὰ τοὺς θεωρήσουμε συνεργάτες τῆς ἀρχαιολογίας. Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς περιόδους τῆς ἀκμῆς του δέν ἐξέχασε τὴν ὁμορφιά τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς ποὺ ἀναδύεται μὲ τὴν ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη. Καὶ ὄχι σὲ λίγες σελίδες του ἐξιστορεῖ τὸν παγκόσμιον θαυμασμό γιὰ τὸ κάλλος τὸ ἀρχαιοελληνικὸ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Ἀκρόπολη σὰν πηγὴ ἐμπνεύσεως (Κωστῆ Παλαμᾶ, *Ἀπαντα*, τόμ. 13ος, σελ. 339-355). Καὶ θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸν «Πραξιτέλη» του (*Ἀπαντα*, τόμ. 12ος, σελ. 149-154), τὸν «Θάνατο τοῦ Παρθενῶνος» (*Ἀπαντα*, τόμ. 15ος, σελ. 524-526) καὶ νὰ σημειώσουμε ἀκόμα μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀθησαύριστα κείμενά του, ποὺ βρῆκε ἡ ἐρευνα τοῦ κ. Κ. Κασίνη σὲ παλιὲς ἐφημερίδες. Μιὰ μικρὴ ἐπιλογή: «Οἱ σκελετοὶ» [ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Φαλήρου], *Ἐμπρός*, 19 Ἰουλ. 1915, 2, «Οἱ ἀνυπόμονοι» [πάλι γιὰ τὶς ἀνασκαφές στὸ Φάληρο], *Νέα Ἡμέρα*, 22 Ἰουλ. 1915, 2, «Οἱ θησαυροὶ τῆς Κρήτης» [γιὰ τὰ εὑρήματα τῆς ὑστερομινωικῆς περιόδου], *Νέα Ἡμέρα*, 8 Ὀκτ. 1915, 1, «Τύχαι Φειδίου», *Ἐμπρός*, 3 Σεπτ. 1916, 1, «Οἱ σιδηρόδετοι» [γιὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Φαλήρου ἀπὸ τὸν Σ. Πελεκίδη], *Ἐμπρός*, 10 Σεπτ. 1916, 1, «Ἀρχαιολογήματα», *Νέα Ἡμέρα*, 4 Ἰαν. 1917, 1-2.

Ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ βιβλία τοῦ Παλαμᾶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη ἔχει τὸ ἐγκώμιό της: στὰ ποιήματα «Οἱ Τάφοι τοῦ Κεραμικοῦ», «Δεξιλέως», «Ἀγάθωνος γυνή», «Ἡγησώ», «Τῆς Ἀθηνᾶς ἀνάγλυφο», στὸ 500 τῆς σειρᾶς τῶν «Ἐκατὸ Φωνῶν» («Ἀνάγλυφα τῶν τάφων»), στὸ 960 τῆς σειρᾶς τῶν «Ἐκατὸ Φωνῶν» («Καρυάτιδες»), «Ὑμνος στὸν Παρθενῶνα» (Λόγος Γ' τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ»). Κι ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ ἀξιομνημόνευτα: «Κεραμεικός», «Τύμβος», «Ἀναδυομένη», «Παντάρκης»,

«Τὰ ἀετώματα τῆς Ὀλυμπίας», «Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους». Ἀλλὰ κι ὁ Καβάφης δὲν ὕστερεῖ σὲ ἀρχαιολογικὴ μνήμη.

Ὡστόσο, πρέπει νὰ γυρίσουμε στὸν Παλαμᾶ, γιὰ νὰ δείξουμε καλύτερα μὲ πόσους τρόπους στάθηκε κοντὰ στὰ θέματα καὶ στὰ πρόσωπα τῆς ἀρχαιολογίας. Γράφει στὴν *Ἀκρόπολη* (17 Δεκ. 1904): «Εἴμεθα οἱ τυμβωρύχοι τῶν ἀθανάτων νεκρῶν. Μέχρις ὥρας οὗτος εἶναι ὁ τίτλος τῆς δόξης τῆς νέας Ἑλλάδος. Ἡ ἀρχαιολογία. Τίποτε ἄλλο». Καὶ παρακάτω ὁ Παλαμᾶς, στὶς ἴδιες σελίδες του, σκιαγραφεῖ δυὸ ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἀρχαιολόγους μας: τὸν Ἰωάννη Σβορώνο καὶ τὸν Χρῆστο Τσουντα: «Ὁ Σβορώνος εἶναι ποιητῆς μεταξὺ τῶν ὁμοτέχνων του. Ἡ σειρὰ του, ὅλη ἔμπνευσις καὶ ὅλη φαντασία, κινεῖ τὸν θαυμασμὸν καὶ συναρπάζει. Ἀλλ' ἐπὶ τίνων στερεῶν θεμελίων πατεῖ αὐτὴ ἡ ἔμπνευσις καὶ πόσον φωτεινὰ διαβλέπει ἡ φαντασία ἐκείνη! Ὁ Ἑφῆβος τῶν Ἀντικυθήρων, τὰ Ἑλευσίνια μυστήρια, τὸ μέγα ἀνάγλυφον τῆς Ἑλευσίνος, τὰ νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου, ἐν βυζαντινὸν λάβαρον, δὲν ἐνθυμοῦμαι τώρα ποῖα καὶ πόσα προβλήματα τῆς νομισματολογίας καὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης ἰδιαίτερα, προῆλθε κατὰ νέον τρόπον ἐπισκοπῶν, δεξιῶς θέτων καὶ τολμηρῶς λύων! Τί κατεδαφιστῆς δυνατὸς καὶ τί εὐγλωττος προασπιστῆς τῶν γνωμῶν του!» Καὶ δὲν εἶναι λιγότερο φειδωλὸς σὲ ἐπαίνους γιὰ τὸν Χρῆστο Τσουντα: «Μετρημένος, ὀλιγόλογος, σχεδὸν σιωπηλός, ἀποφεύγων τὴν τύρβην, καλυπτόμενος ὑπὸ σκιάν, ἐχθαίρων τὸ φῶς, ἀλλὰ κερδίζων εἰς βάθος, τὸ πλάτος τὸ ὁποῖον καταφρονεῖ. Εἶναι ὁ ἥρεμος καὶ κάρπιμος μελετητῆς τοῦ Μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὸ περὶ Μυκηνῶν σύγγραμμά του κλασσικόν. Δύναται νὰ τὸ ἀναγνώσῃ περισσῶς ὠφελούμενος ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμων, δύναται εὐαρέστως νὰ ἐγκύψῃ ἐπὶ τῶν σελίδων του ὁ ἐραστῆς τῆς τόσον μακρυσμένης καὶ τόσον σημαντικῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὰς πρώτας ἀπωτάτας πηγὰς τῆς ἐλληνικῆς ψυχῆς, πᾶς μελετητῆς τῶν παρελθόντων. Ὅλος ὁ Τσουντας ὁ ἀπέρिटτος καὶ γλυκὺς καὶ διαυγὴς καὶ ἐγκρατῆς καὶ πνευματώδης ἀκόμη, εὐρίσκεται εἰς τὰς παγκοσμίου φήμης Μυκῆνας του».

Στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου τοῦ 1897, ὁ Πρεσσαντέ, ὁ ὀνομαστὸς συνεργάτης τοῦ Παρισινοῦ *Χρόνου*, εἰδικότατος γιὰ τὰ «δελτία ἐξωτερικοῦ», παραμερίζει τὸ κύριο ἔργο του, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παλαμᾶς στὴν *Ἑσπερινή Ἀκρόπολη* (12 Αὐγ. 1897), γιὰ νὰ τονίσῃ καὶ νὰ ἐκτελέσῃ ἐν μεγαλοπρεπῇ συμφωνίᾳ τὸ «Ἐπιθανάτιον ἄσμα τοῦ Παρθενῶνος», ὑψώνει φωνή, εἰδοποιεῖ τὸν κόσμον ὅτι ὁ Παρθενὼν κινδυνεύει, ὅτι εἶναι καταδικασμένος σὲ θάνατο, ἀλλὰ καὶ καλεῖ τὴν Εὐρώπην νὰ τρέξει «σταυροφόρος πρὸς βοήθειάν του διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τὸν κτηνωδέστατον τῶν κινδύνων δι' ὧν ποτὲ ἠπείλησεν ὁ Καιρὸς τὸ ἀριστούργημα τῶν ἀριστουργημάτων». Σημειώνει ὁ Παλαμᾶς ὅτι δύο εἰδικότατοι, ὁ Γερμανὸς Δροῦμ καὶ ὁ Γάλλος Magne, ἔχουν «ἐγκατασταθῇ» στὴν Ἀκρόπολη καὶ ὅτι «αἱ ἐκθέσεις των περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ κινδυνεύοντος μνημείου ἀντήχησαν εἰς ὅλα τὰ κέντρα καὶ εἰς πᾶσαν γωνίαν τοῦ πολιτισμοῦ».

Πέρασαν ἀπὸ τότε ὀγδόντα ἔξι χρόνια κι ὁ Παρθενὼν μένει στὴ θέση του, ἀλλὰ καὶ πάντα κινδυνεύει. Οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι κάνουν τὸ χρέος τους. Κι ὁ τιμητικὸς αὐτὸς τόμος ἔρχεται στὴν ὥρα του. Θέλω νὰ πῶ ὅτι προσφέρεται στὸν ἀρχαιολόγο, ποὺ μοχθεῖ κι αὐτὸς μαζὶ μὲ ὁμάδα ἐκλεκτῶν συνεργατῶν του, γιὰ νὰ νικηθεῖ ὁ Χρόνος καὶ νὰ ὑψώνεται πάντα ὁ Παρθενὼν μὲ τὴ διπλὴ ἀξία του: Μὲ τὴ μορφή τῆς ἀπόλυτης ὁμορφίᾳς καὶ μὲ τὸ κήρυγμα εἰρήνης ποὺ κάνει στὸν τόσο ταραγμένο κόσμο τῆς ἐποχῆς μας – τὸ κήρυγμα ποὺ ἀναπηδᾷ ἀπὸ κάθε ἔργο ἀληθινῆς τέχνης.

ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΕΜΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 412 π.Χ. ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΟΡΕΙΟΝ ΧΙΟΝ

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΙΣ

Ἀνέκαθεν διετέλεσεν ἡ ἰωνικὴ Χίος σύμμαχος τῶν Ἀθηναίων. Ὡς ναυτικὴ δύναμις ἦτο φυσικὸν νὰ πρόσκειται εἰς τούτους κατὰ τοὺς ἐκάστοτε συνασπισμοὺς πόλεων-κρατῶν, ὅχι δὲ εἰς τὴν ἐτέραν μεγάλην ἐν Ἑλλάδι δύναμιν, τὴν δωρικὴν Σπάρτην. Διὰ πρώτην ἐν τούτοις φοράν κατὰ Ἰούλιον τοῦ ἔτους 412 ἀπέστη ἡ νῆσος τῆς μετὰ τῶν Ἀθηναίων συμμαχίας, τοῦτο δὲ συνέβη ἐξ αἰτίας τῆς κατὰ Φθινόπωρον τοῦ προηγουμένου ἔτους (413) ἐξουθενώσεως τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος, μὲ τὸ ὁποῖον εἶχον οὗτοι ἐπιχειρήσει τὴν εἰς Σικελίαν ἐκστρατείαν. Ἡ ὑπερπόντιος ἐκείνη περιπέτεια ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, τῆς ὁποίας ἡ τελευταία φάσις διεδραματίσθη ὀλίγα ἔτη βραδύτερον κατὰ τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς ναυτικὴν ἥτταν (Αὐγούστος/Σεπτέμβριος 405 π.Χ.) καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ὑποταγὴν τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν Σπάρτην. Αἱ πολιτικαὶ ἐξελίξεις μετὰ τὴν ἀτυχὴ διὰ τὰς Ἀθήνας ἔκβασιν τῆς εἰς Σικελίαν ἐκστρατείας δὲν ἦσαν οἷαι μετὰ ἀπὸ ἑνα συνήθη καὶ ὅχι ἐπιτυχὴ πόλεμον διεξαχθέντα μεταξὺ δύο πόλεων-κρατῶν. Αἱ συγκρούσεις τῶν δύο συνασπισμῶν κατὰ τὸν ἀποκληθέντα πελοποννησιακὸν πόλεμον εἶχον διεξαχθῆ ἐπὶ χρονικόν τι διάστημα εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν Σικελίαν συγχρόνως, ἀπεσκόπουν δὲ εἰς τὴν ἐπικράτησιν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου τῆς μιᾶς τῶν δύο τούτων δυνάμεων, παραμεριζομένης ὀριστικῶς τῆς ἐτέρας. Ὁ ἀγὼν διεξήγετο μετ' ἐντάσεως καὶ συνεχείας ἐπὶ τε τοῦ διπλωματικοῦ καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπιπέδου. Εἰς ἑκάτερον τῶν δύο μερῶν ἦσαν συντεταγμένοι μικραὶ καὶ μεγάλαι αἱ περισσότεραι τῶν ἑλληνικῶν πόλεων· τὸν πυρῆνα τῶν μετὰ τῆς Σπάρτης ἀγωνιζομένων πόλεων ἀπετέλουν αἱ μετέχουσαι τῆς πελοποννησιακῆς Συμμαχίας.

Ἦδη μετὰ τὴν στρατιωτικὴν ἀποδυνάμωσιν τῶν Ἀθηναίων συνεπεία τῆς ἐν Σικελίᾳ συμφορᾶς καὶ τοῦ στρατωνισμοῦ τοῦ ἐχθροῦ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ κλεινοῦ ἄστεως, ἀνεμνετο ὡς φυσικὸν ἐπακόλουθον ἀποστασία τῶν μετὰ τῶν Ἀθηναίων συμμαχοῦσων πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ πλεόν, εἶχον κουρασθῆ ἐκ τοῦ παρατεινομένου πολέμου. Προηγήθη ἐν τούτοις ἡ ἀπαραίτητος μετὰ ἀπὸ μίαν ἐθνικὴν περιπέτειαν τροποποιήσις τοῦ πολιτεύματος, περισταλείσης τῆς ἰσχύος τῆς ἀκράτου ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας.

Διαρκοῦντος ἀκόμη τοῦ χειμῶνος 413 αἱ σπουδαιότεραι ναυτικαὶ πόλεις, ἐκεῖναι τῆς Εὐβοίας, τῆς Λέσβου καὶ ἡ Χίος προῆλθον εἰς μυστικὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς πανισχύρου Σπάρτης ἐπὶ σκοπῷ ἀποχωρήσεώς των ἐκ τῆς μετὰ τῶν Ἀθηναίων συμμαχίας. Οἱ Σπαρτιαταὶ ἀνταπεκρίθησαν κατὰ πρῶτον εἰς τὰς προτάσεις τῶν Χίων, ἀποβλέψαντες εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς πόλεως, τὴν ἰσχυρὰν δηλαδὴ ναυτικὴν δύναμιν καὶ τοὺς δασιλεῖς οἰκονομικοὺς πόρους τῆς. Αἱ σχετικαὶ συζητήσεις διεξήγοντο ἐν Σπάρτῃ μετὰ περιωρισμένου ἀριθμοῦ Χίων, προφανῶς ὀλιγαρχικῶν, διὰ λόγους ἀσφαλείας καὶ πρόληψιν ἀνεπιθυμῶν ἀντιδράσεων· παρετείνοντο ὁμως ἐξ αἰτίας τῆς συμπεσοῦσης ἐορτῆς τῶν Ἰσθμίων, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς ἐπιμονῆς τῶν Σπαρτιατῶν νὰ βεβαιωθῶσι προηγουμένως

περί τοῦ δηλωθέντος (ἐκ μέρους τῶν συμπρασσόντων Χίων) ὡς ὑπάρχοντος ἀριθμοῦ πλοίων καὶ τῆς φημολογουμένης οἰκονομικῆς εὐρωστίας τῆς Χίου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶχον ἤδη ἀποστείλει εἰς τὴν νῆσον ἄνθρωπον ἔμπιστον, τὸν Φρῦνιν, ἄνδρα περίοικον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐπεβεβαίωσε ταῦτα. Ὅταν κάποτε οἱ Ἀθηναῖοι διεπίστωσαν τὰ τεκταινόμενα ἦτο πλέον ἀργά, διότι ἀσήμαντος εἰς ἀριθμὸν ναυτικὴ μονάς, ἥς μετεῖχε καὶ ὁ (εἰς τὸ ἐχθρικὸν πρὸς τὴν πατρίδα του στρατόπεδον μεταπηδήσας) Ἀλκιβιάδης, εἶχεν ἀποβιβασθῇ αἰφνιδιαστικῶς εἰς τὴν νῆσον διαρκούσης μάλιστα συνεδριάσεως τῆς τοπικῆς Βουλῆς (ἐκ παρασκευῆς τοῦτο βεβαίως) καὶ εἶχεν ἐπιβληθῇ (Ἰούλιος 412). Τῆς ἐκ πέντε πλοίων συνισταμένης ναυτικῆς μονάδος ἡγεῖτο ὁ Λακεδαιμόνιος Χαλκιδεύς¹. Εὐθὺς μετὰ τοῦτο ἀπέστησαν καὶ οἱ πιστοὶ εἰς τοὺς Χίους Ἐρυθραῖοι καὶ οἱ Κλαζομένιοι καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν διὰ κατασκευῆς ὀχυρωματικῶν ἔργων διασφάλισιν τῆς ἀποστάσεως². Ἀγῆματα τῶν πελοποννησιακῶν πλοίων ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου³, ἐνῶ διὰ μείζονα ἀσφάλειαν ἀπεδυναμώθη ὁ σημαντικὸς στόλος τῶν Χίων διὰ κατακερματισμοῦ του. Καὶ δύο μὲν μοῖραι αὐτοῦ, ἡ μία ἐξ 25 πλοίων ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις διὰ τὴν ἀποστασίαν τῆς Μιλήτου, ἡ ἄλλη τῆς Λεβέδου, ἐνῶ τρίτη ἐκ 13 πλοίων ἔσπευσεν εἰς Λέσβον διὰ τὴν ἀποστασίαν τῆς Μηθύμνης καὶ τῆς Μυτιλήνης καὶ ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ της.

Ἡ εἶδσις τῆς προσχωρήσεως τῆς Χίου εἰς τὸ ἀντίπαλον στρατόπεδον, ἡ ραγδαία ἀποστασία τῶν ἄλλων ἰωνικῶν πόλεων καὶ ἡ ὥς ἐκ τούτου μετατόπισις τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς τὸ κέντρον τῆς Ἰωνίας, ἐξ ἧς ἦντλουν τὴν πολεμικὴν ἰσχὺν καὶ εὐρωστίαν των οἱ Ἀθηναῖοι, κατεθορύβησε τούτους. Εἰς τὴν ὄχι εὐχάριστον ταύτην κατάστασιν ἦλθε νὰ προστεθῇ συμμαχία (τροποποιηθεῖσα δις μετ' οὐ πολὺ) τῶν Πελοποννησίων καὶ τῶν συμμάχων μετὰ τῶν ἀείποτε караδοκούντων Περσῶν στρεφομένη κατὰ τῶν Ἀθηναίων⁴ (Θέρος 412). Κατεστραμμένοι οἰκονομικῶς, μειουμένων τῶν φίλων, ἀλλὰ πληθυνομένων τῶν ἐχθρῶν, ἐφοβοῦντο εὐλόγως, ὅτι ἀφοῦ ἡ μεγίστη τῶν συμμαχίδων πόλεων ἀπέστη, τὸ παράδειγμά της θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλαι. Ἀντιμετώπιζον ἐν ὀλίγοις τὸν περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα. Ἀπὸ τὰ ληφθέντα μέτρα τῆς στιγμῆς μαρτυροῦνται τὰ ἑξῆς: 1) Ὑπῆρχον κατατεθειμένα εἰς ἱερὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως 1.000

1. Εἶναι ἀξιοθαύμαστος ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπιχειρήσεως ταύτης μέχρι καὶ τῆς τελευταίας λεπτομερείας της, ὀφειλομένη προφανῶς εἰς τὸν δαιμόνιον Ἀλκιβιάδην. Ὁ ἐπιτετραμμένος τῶν Σπαρτιατῶν καὶ ὁ ὑπόλογος τῆς εἰς Σικελίαν ἐκστρατείας ἐξέπλευσαν μὲ τὰς πέντε ναῦς ἐκ τῶν παραλίων τῆς Λακωνικῆς ἐν πάσῃ μυστικότητι καὶ σπουδῇ κατευθυνόμενοι πρὸς Χίον. Συνελάμβανον κατὰ τὸν πλοῦν καὶ παρελάμβανον μεθ' ἑαυτῶν ὅσους συνήντων, ἵνα μὴ οὗτοι, ἀφικνούμενοι εἰς τὸν πρὸς δὴν κατηνύοντο τόπον, γίνωσιν αἴτιοι κοινολογήσεως καὶ ἀποτυχίας τῆς ἐπιχειρήσεως. Δὲν ἐπλευσαν κατ' εὐθείαν πρὸς τὸν στόχον των, ἀλλ' ὠρμίσθησαν εἰς παραλίαν τῆς ἐναντι μικρασιατικῆς Ἐρυθραίας, ὅπου ἄφησαν ἐλευθέρους τοὺς συλληφθέντας κατὰ τὸν πλοῦν. Ἐκεῖ συνηντήθησαν μὲ δμάδα τῶν συμπρασσόντων Χίων (προφανῶς ἀνέμενε τούτους), οἱ ὁποῖοι ἀπήτησαν ἐπιμόνως νὰ πλεύσωσιν ἀμέσως κατὰ τῆς νήσου· τοῦτο καὶ ἐγένετο πρὸς κατάπληξιν τῶν μὴ μετεχόντων τῆς ἐπιβουλῆς Χίων, οἵτινες ἀπετέλουν μέγιστον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 14,1 κέ.

2. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 14,3, καὶ οἱ μὲν ἀφροστώτες ἐν τειχισμῷ τε πάντες ἦσαν καὶ παρασκευῇ πολέμου.

3. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 17,1.

4. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 18,2 (καὶ 37. 58), καὶ τὸν πόλεμον τὸν πρὸς Ἀθηναίους κοινῇ πολεμοῦντων βασιλεὺς καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι.

τάλαντα, ἤδη ἀπ' ἀρχῆς τοῦ πολέμου (προβλεπομένου τούτου μακρᾶς διαρκείας), χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα δημόσια χρήματα, ὧν θὰ ἐπετρέπετο ἡ χρησιμοποίησις μόνον εἰς περίπτωσιν, καθ' ἣν ξένη ναυτικὴ δύναμις θὰ ἐπέπλεε κατὰ τῆς πόλεως καὶ θὰ ἔδει νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἄμυνά της. Ἐὰν παρὰ τὸν ἀπαγορευτικὸν τοῦτον ὅρον (ὁ ὁποῖος ἀπεσκοπεῖ νὰ προφυλάξῃ ἀπὸ ὀλεθρίας ἐπιβουλᾶς τῶν δημαγωγῶν) ἤθελε γίνεαι πρότασις ἀναλώσεως τῶν χρημάτων τούτων δι' ἄλλην περίπτωσιν, θὰ ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου ὁ διανοηθεὶς τοιοῦτόν τι⁵. Μὲ τὰ 1.000 ταῦτα τάλαντα, ἀφοῦ νῦν παρεμερίζετο νομίμως ὁ λόγος τῆς ἀπαγορευτικῆς διατάξεως, ἔπρεπε νὰ ναυπηγηθοῦν ἀμέσως ἐπαρκῆ εἰς ἀριθμὸν πλοῖα. 2) Ἀπέσπασαν 20 ναῦς ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἐναυλόχουν συνεχῶς εἰς τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς καὶ ἔπεμψαν ταύτας εἰς Ἰωνίαν. Χαρακτηριστικὸν τῶν προθέσεων τοῦ ἀντιπάλου εἶναι τὸ ἐξῆς: Ὑπῆρχον 7 νῆες τῶν Χίων μετέχουσιν εἰς ἐπιχειρήσεις ὁμοῦ μετ' ἀθηναϊκῶν εἰς τὰ βορειοανατολικά παράλια τῆς Πελοποννήσου. Αὗται ἐχαρακτηρίσθησαν νῦν ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων λεία πολέμου· οἱ ἐπ' αὐτῶν δοῦλοι ἡλευθερώθησαν, οἱ λοιποὶ τῶν πληρωμάτων ἐρρίφθησαν σιδηροδέσμιοι εἰς τὰς φυλακάς⁶.

Μοῖραι τῶν συγκεντρουμένων νηῶν, ἀνακληθεῖσαι ἀπὸ τὰς θαλάσσας, εἰς ἃς εὗρισκοντο ἐν διατεταγμένῃ ὑπηρεσίᾳ, ἀπεστέλλοντο ἐν τάχει μετὰ στρατοῦ πρὸς τὴν Ἰωνίαν. Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἀνεκτῆθησαν διὰ τούτων αἱ πόλεις τῆς Λέσβου. Αἱ πολεμικαὶ δραστηριότητες συνεχίσθησαν ἔντονοι, ὥστε ἀρχομένου τοῦ Φθινοπώρου πολλαὶ πόλεις τῆς Ἰωνίας εἶχον ἀλλάξει κυρίους ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην. Κύριος στόχος ἀμφοτέρων τῶν ἀντιπάλων ἦτο ἡ Ἰωνία. Αἱ ἐπὶ τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῆς Θράκης ἀθηναϊκαὶ κτήσεις ἐτίθεντο ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ. Τοὺς Ἀθηναίους ἐνδιέφερεν ἰδιαιτέρως ἡ ἀνάκτησις τῆς Χίου. Ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς νήσου διαρκούντος τοῦ θέρους 412 διεξήγαγον οἱ στρατηγοὶ Λέων καὶ Διομέδων μὲ τὰ περὶ Λέσβον ναυλοχούντα πλοῖα τῶν, ὁρμώμενοι ἐξ Οἰνουςσῶν, τῶν παρακειμένων αὐταῖς νησίδων καὶ τῶν ἐναντι μικρασιατικῶν παραλίων. Εἰς τὰς δραστηριότητας ταύτας ἐντάσσονται ἐπιδρομαὶ μετ' ἀποβάσεως ἀγμάτων εἰς Καρδαμύλην καὶ Βολίσκον (Βολισσὸν) τῆς βορείου Χίου. Εἰς ἀπόκρουσίν των ἔσπευσε στρατὸς ἐκ τῆς πρωτευούσης τῆς νήσου, ἀπωθήθη ὁμως οὗτος ἐκεῖθεν μὲ σοβαρὰς ἀπωλείας. Ἐπηκολούθησε κακὴ μεταχείρισις τῶν περὶ τὰς δύο ταύτας σημερινὰς κωμοπόλεις οἰκισμῶν (*ἀνάστατα ἐποίησαν τὰ ταύτη χωρία*). Εἰς δύο ἀκόμη ἀποβάσεις των εἰς Φάνας καὶ Λευκόνιον ἡττήθη ὁ στρατὸς τῶν Χίων⁷. Εἶναι φυσικόν, ὅτι διὰ τὴν παγίωσιν τῆς εἰς τὰ μέρη ταῦτα τῆς βορείου Χίου θέσεώς των θὰ προέβησαν εἰς τὴν κατασκευὴν ὀχυρωματικῶν ἔργων, ὡς τοιαῦτα μαρτυροῦνται εἰς ἀναλόγους περιπτώσεις. Μοῖρα ἐξ ἄλλου τοῦ περὶ τὴν Λέσβον ναυλοχούντος ἀθηναϊκοῦ στόλου, προφανῶς μετὰ τὰς ὡς ἄνω ἐπιτυχεῖς ἀποβάσεις, κατέλαβε καὶ ἤρχισε νὰ τειχίζῃ τὸ Δελφίνιον κείμενον βορείως καὶ ὄχι μακρὰν τῆς πρωτευούσης, θέσιν φύσει ὀχυρὰν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἔχουσιν φυσικοὺς λιμένας⁸. Μετὰ τὰς ἀτυχίας των ταύτας οἱ Χῖοι δὲν ἐτόλμων νὰ ἀντιπαραταχθοῦν, ἀφήσαντες οὕτως εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Ἀθηναίων τὴν χώραν, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Μηδικῶν διετέλει εὐημεροῦσα καὶ ἀκμάζουσα.

5. ΘΟΥΚΥΔ. II 24,1.

6. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 9,2: 10,3: 15,2.

7. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 24,2-4.

8. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 38,1.

Ἡ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀτυχιῶν διαμορφωθείσα ψυχολογικὴ κατάστασις τῶν κατοίκων εἶχεν ὡς ἐξῆς κατὰ περιγραφὴν τοῦ Θουκυδίδου (VIII 38,3): οἱ Χῖοι εἶχον πληγὴν κατὰ τὰς προηγηθείσας πολλὰς μάχας· δὲν εἶχον ἁρμονικὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις· ἂν φαινομενικῶς ἡσύχαζον, τοῦτο ὠφείλετο εἰς φόβον, ἀφοῦ οἱ ἐπ' ἀττικισμῷ ἐνοχοποιηθέντες συμπολῖται εἶχον ἐκτελεσθῆ κατὰ διαταγὴν τοῦ Σπαρτιάτου ἁρμοστοῦ Πεδάρиту. Τὴν πρὸς ἀλλήλους καχυποψίαν ἐπέτεινε τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐξουσία ἦτο εἰς χεῖρας τῶν ὀλίγων, ὅχι νομίμως περιελθοῦσα. Τέλος, διότι πλὴν ἄλλων λόγων ἡ ὑπὸ τὸν Πεδάρиту δύναμις κατοχῆς δὲν ἐκρίνετο ἀξιόμαχος. Πρεσβεία τῶν πρὸς τὸν εἰς Μίλητον εὐρισκόμενον ναύαρχον τῶν Σπαρτιατῶν Ἀστύοχον, αἰτουμένων βοήθειαν, δὲν ἔσχε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Τὴν ἀπροθυμίαν τοῦ ταύτην κατήγγειλεν ὁ Πεδάριτος εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους, τῶν ὁποίων ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν Ἀστύοχον ἐκλονίσθη (*ἐπιστέλλει περὶ αὐτοῦ ἐς τὴν Λακεδαίμονα ὁ Πεδάριτος ὡς ἀδικοῦντος*)⁹.

Ἄλλ' ἡ νῆσος εἶχεν ἀπομονωθῆ καὶ αἱ συνέπειαι τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἦσαν ἔντονοι καὶ ὀδυνηραί. Διὰ τοῦτο ὅταν βραδύτερον εἶχε μετασταθμεύσει ὁ Ἀστύοχος, διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν, εἰς Καῦνον (ἐκ Μιλήτου) οἱ Χῖοι καὶ ὁ Πεδάριτος, καίτοι ἐγνώριζον τὴν ἀπροθυμίαν τοῦ ναυάρχου, πέμψαντες ἀγγελιαφόρους ἐζήτουν παρὰ τούτου νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν κρισιμότητα τῆς καταστάσεως καὶ διὰ συμπάσης τῆς ὑπ' αὐτὸν δυνάμεως ἔλθῃ ἄρωγός, παύόμενος νὰ ἀδιαφορῇ διὰ τὴν μεγίστην τῶν ἐν Ἰωνίᾳ συμμαχίδων πόλεων, ἡ ὁποία ὅχι μόνον ἀπὸ θαλάσσης εἶχεν ἀποκλεισθῆ, ἀλλὰ καὶ κατὰ ξηρὰν ἐφθείρετο δι' ἐνεργουμένων ληστρικῶν ἐπιδρομῶν¹⁰. Οἱ δοῦλοι δηλαδὴ τῶν Χίων ἦσαν τόσον πολλοί, ὥστε μόνον ἐκεῖνοι τῶν Λακεδαιμονίων ὑπερέβαλλον τούτους εἰς ἀριθμόν¹¹. Αἱ σχέσεις μετὰ τῶν κυρίων τῶν ἦσαν κακαί, σκληραὶ ἐξ ἄλλου αἱ τιμωρίαι τῶν εἰς περιπτώσεις ἀδιαφορίας διὰ τὴν ὀφειλομένην νομιμότητα. Ἐπεζήτουν, ὡς ἦτο φυσικόν, εὐκαιρίας ἐκδικήσεως καὶ τῆς ἐν προκειμένῳ ἀνωμάλου καταστάσεως ἔσπευσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν. Ὅταν λοιπὸν ἐφάνη, ὅτι ἡ ἀποβιβασθεῖσα ἀθηναϊκὴ δύναμις εἶχε σταθεροποιήσῃ τὴν θέσιν τῆς διὰ τῆς ἀνεγέρσεως ὀχυρωματικῶν ἔργων, ἤρχισαν οἱ δοῦλοι νὰ αὐτομολοῦν καθ' ὁμάδας πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ ὡς γνωρίζοντες τὴν χώραν ἐβλαψαν μεγάλως ταύτην¹². Ἐζήτουν λοιπὸν οἱ Χῖοι ἀπὸ τὸν Ἀστύοχον, ὅτι ἐφ' ὅσον ὑπῆρχεν ἐλπίς καὶ δυνατότης νὰ διακωλυθῇ ὁ μὴ συμπληρωθεὶς εἰσέτι τειχισμὸς τοῦ Δελφινίου, τὸ ὁποῖον θὰ περιεβάλλετο διὰ στρατοπέδου καὶ μεγαλυτέρου εἰδικοῦ ὀχυρώματος προστατεύοντος τὰ ἀνελκυσμένα ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πλοῖα, νὰ ἔλθωσιν εἰς βοήθειαν. Λόγῳ ἐν τούτοις ἀπαραιτήτου παρουσίας τοῦ εἰς νοτιώτερα σημεῖα τοῦ μετώπου δὲν ἀνταπεκρίθη διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν εἰς τὴν αἴτησιν Χίων καὶ Πεδάρиту¹³.

Μὲ τὸ μέρος τῶν Ἀθηναίων ἀρχομένου τοῦ ἔτους 411 π.Χ. εἶχον ἀπομείνει αἱ νῆσοι Λέσβος, Σάμος καὶ Κῶς, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν μικρασιατικῶν παραλίῶν ἡ Ἀλικαρνασσός, τὸ

9. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 38,4: 39,2, πρὸς γὰρ τὰς τοῦ Πεδάρиту ἐπιστολάς ὑπώπτευν αὐτόν.

10. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 40,1.

11. Ὁ BELOCH ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ «Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt», σ. 234 ὑπολογίζει, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου κατέκουν τὴν νῆσον ὅχι περισσότεροι τῶν 30.000 ἐλεύθεροι, ἀλλὰ 100.000 δοῦλοι.

12. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 40,1 κέ., 41,1.2.

13. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 40,3.

Νότιον καὶ αἱ Κλαζομεναί. Ἀκόμη καὶ ἡ σημαντικὴ Ρόδος εἶχεν, ἄνευ σοβαρᾶς ἀντιστάσεως, προσχωρήσει κατὰ Ἰανουάριον 411 εἰς τοὺς μετὰ τοῦ σατράπου Τισσαφέρωνους ἐν ἄγαστῇ συμποίᾳ συνεργαζομένους Λακεδαιμονίους. Τούτων τὰ πλοῖα ἀνέλκυσθέντα διήλθον ἐκεῖ τὸ ὑπόλοιπον τοῦ χειμῶνος. Ἐν τῇ ἀπογνώσει των ὡς μὴ ἔχοντες πρόσβασιν εἰς τὴν θάλασσαν, ὑφιστάμενοι ἐξ ἄλλου διαρπαγᾶς καὶ λεηλασίας τῶν ἐπὶ τῆς νήσου περιουσιῶν των διενόηθησάν τινες τῶν κατοίκων νὰ προωθήσουν τὴν πόλιν πρὸς τὸ μέρος τῶν Ἀθηναίων. Τούτου ἔλαβον γνῶσιν οἱ ἄρχοντες, οἱ ὅποιοι προσεποιήθησαν μὲν ὅτι δὲν ἀπέδωκαν σημασίαν εἰς τὴν ἐνέργειαν ἐκείνην, ἀλλὰ δὲν παρέλειψαν νὰ καλέσουν τὸν εἰς τὰς ἔναντι Ἐρυθρᾶς εὐρισκόμενον ναύαρχον τῶν Λακεδαιμονίων Ἀστύοχον, ἀποβλέψαντες εἰς τὸ πῶς θὰ διευθετηθῇ ἄνευ σοβαρῶν συνεπειῶν ἡ πρωτοβουλία ἐκείνη. Εἰς τὴν πρόσκλησίν των ταύτην ἀνταπεκρίθη νῦν ὁ ναύαρχος καὶ διαπεραιωθεὶς εἰς τὴν νῆσον ἐπεδόθη εἰς τὴν καταλογὴν ὁμήρων· δὲν συνεπλήρωσεν ὁμως τὴν ἀποστολὴν του ἐξ αἰτίας ἐπιτακτικωτέρων ἀναγκῶν εἰς τὴν ἔναντι μικρασιατικὴν παραλίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ἔσπευσε¹⁴. Τέλη τοῦ 412/ἀρχαὶ 411. Διαρκοῦντος τοῦ χειμῶνος νέα ἐκκλησις ἐξεπέμφθη πρὸς τοὺς διαχειμάζοντας ἐν Ρόδῳ Λακεδαιμονίους. Κομιστὴς ἐκ μέρους τοῦ Πεδάριτου ἦτο ὁ Λάκων Ξενοφαντίδας, ὅστις ἐκθέτων τὴν ἐν Χίῳ ὑπάρχουσαν κατάστασιν, ἐπεσήμανεν ὅτι, ἡ ἀνέγερσις τοῦ τείχους παρὰ τῶν Ἀθηναίων εἶχεν ἤδη συντελεσθῇ καὶ ἂν δὲν σπεύσουν ἐκεῖσε μὲ τὸ σύνολον τοῦ στόλου θὰ χαθῇ ἡ ὑπόθεσις Χίου. Ἐπειδὴ καὶ ἐν προκειμένῳ δὲν ἐξεδηλώθη θετικὴ ἀνταπόκρισις, ὁ Πεδάριτος μὲ τοὺς περὶ αὐτὸν καὶ τοὺς Χίους πανστρατιᾷ προσέβαλε τὸ περὶ τὰς ναῦς ὀχύρωμα, κατέλαβε τμημά του καὶ ἐκυρίευσεν ἀνελκυσμένας ναῦς τινὰς τῶν Ἀθηναίων, οἱ ὅποιοι ἀντεπετέθησαν, ἔτρεψαν τούτους εἰς φυγὴν καὶ ἐφόνευσαν πολλοὺς τῶν Χίων καὶ αὐτὸν τὸν Πεδάριτον¹⁵. Ὡς ἦτο φυσικόν, ἡ κατάστασις ἐν τῇ νήσῳ ἐπεδεινώθη, διότι ὁ ἀπὸ θαλάσσης ἀποκλεισμός ἐνετάθη, αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν δούλων συνεχίζοντο καὶ ἡ πείνα ἦτο φοβερά¹⁶.

Αἱ ἐκκλήσεις πρὸς Λακεδαιμονίους ἐκ Χίου διὰ παροχὴν βοηθείας ἐλήφθησαν ἐπὶ τέλους ὑπ' ὧν τελευτῶντος τοῦ χειμῶνος. Μετὰ τὴν κατάληψιν δηλαδὴ τοῦ Ὠρωποῦ (πόλεως ὑπηκόου τῶν Ἀθηναίων) ἐκ μέρους τῶν Βοιωτῶν, αἱ εὐβοϊκαὶ πόλεις ἐπεκαλέσθησαν τὴν βοήθειαν τῶν Πελοποννησίων, ἵνα δυνηθοῦν νὰ ἐξουδετερώσουν σχετικὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἀθηναίων. Εἰς τὸ αἶτημα ἐν τούτοις τῆς ἐπὶ τούτῳ εἰς Ρόδον ἀφιχθείσης πρεσβείας τῶν Ἐρετριέων δὲν ἀνταπεκρίθησαν, προτιμήσαντες νὰ βοηθήσωσι τὴν κακουμένην Χίον. Οὕτω μὲ τὸ σύνολον τῶν ἐν Ρόδῳ ναυτικῶν δυνάμεων των ἐξέπλευσαν ἐκεῖσε. Κατὰ τὸν πλοῦν συνηντήθησαν μετὰ τοῦ παραπλέοντος ἀθηναϊκοῦ στόλου, ἀμφότεροι ὁμως ἀπέφυγον ἑναρξιν ἐχθροπραξιῶν καίτοι ἦτο κοινὴ συνείδησις, ὅτι ἦτο ἀδύνατον ἄνευ ναυμαχίας νὰ βοηθηθῶσιν οἱ Χῖοι¹⁷.

Εἰς τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τὰς διεξαχθείσας ἀρχομένου τοῦ θέρους 411 ἀναφέρονται ἀκόμη οἱ Χῖοι. Λήγοντος δηλαδὴ τοῦ ἔαρος ὁ Σπαρτιάτης Δερκυλίδας ἐπορεύθη περὶ μετὰ μικρᾶς δυνάμεως ἐκ Μιλήτου εἰς τὸν Ἑλλησποντον, σκοπεύων νὰ ἀποσπᾷ

14. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 24,6: 31,1.

15. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 55,2-3.

16. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 56,1.

17. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 60,3.

τὴν Ἄβυδον, παλαιὰν ἀποικίαν τῶν Μιλησίων, ὥς καὶ ἄλλας πόλεις τῆς περιοχῆς, ἀπὸ τῆς μετὰ τῶν Ἀθηνῶν συμμαχίας. Εἰς βοήθειαν τῶν κινδυνευουσῶν πόλεων ἔσπευσαν ἐκ Χίου οἱ Ἀθηναῖοι μὲ 24 ναῦς ὑπὸ τὸν Στρομβιχίδην¹⁸.

Ἐκτοτε δὲν μνημονεύονται πολεμικὰ γεγονότα λαβόντα χώραν περὶ τὴν Χίον καὶ φαίνεται ὅτι εἶχεν ἀρθῇ ὁ κατὰ θάλασσαν ἀποκλεισμός τῆς νήσου. Μία ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Δελφίνιου καὶ δι' ἐφόδου κατάληψις τούτου ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων μαρτυρεῖται¹⁹ κατὰ τὸ 406.

Β. ΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΤΩΝ ΛΕΠΤΟΠΟΔΩΝ

Μὲ τὰς ἐπιδρομὰς καὶ παρουσίαν τῶν Ἀθηναίων εἰς Καρδαμύλην καὶ Βολίσκον ἀπεσκοπεῖτο ἢ ἐπ' αὐτῆς τῆς νήσου ἀπόκτησις μονίμου στρατιωτικῆς βάσεως, συνεχοῦς ἀπειλῆς κατὰ τῶν ἐν τῇ πόλει ὀλιγαρχικῶν καὶ τῆς ὑπὸ τὸν Πεδάριτον φρουρᾶς τῶν Πελοποννησίων καὶ βεβαίως ἀπώτερος στόχος ἦτο νὰ συμβάλουν αὐταὶ εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου. Διὰ τὸ Δελφίνιον μαρτυρεῖται κάτι τὸ μονιμώτερον, ἥτοι τειχισμός, συντελεσθεὶς ὄχι ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην, ἀφοῦ οἱ Χῖοι καὶ ὁ Πεδάριτος ἐξήτουν ἕως ἔτι ἐλπίς καὶ δυνατόν κωλῦσαι, τειχιζόμενον τοῦ Δελφίνιου καὶ ἀτελοῦς²⁰ ὄντος. Ἡ θέσις ἐπλεονέκτει ἐναντι ἄλλων ὥς, χωρίον ἄλλως τε ἐκ γῆς καρτερόν καὶ λιμένας ἔχον καὶ τῆς τῶν Χίων πόλεως οὐ πολὺ ἀπέχον. Βεβαίως ἢ ὀχύρωσις τοῦ Δελφίνιου ἦτο πρωταρχικῆς σημασίας, διότι τοῦτο εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν πρωτεύουσάν μὲ τὰ Καρδάμυλα, τελευταῖον καὶ βορειότερον ἀσφαλῆ λιμένα τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία ἔχει προικισθῇ δασιλῶς ὑπὸ τῆς φύσεως μὲ σειρὰν μικροτέρων καταφυγίων διὰ πλοῖα (Ἄμπελος, Πάρπαντα, Λαγκάδα, Ἀγ. Ἰωάννης Θόλος κλπ.). Τούτων ὅλων αἱ εἰσοδοὶ εἶναι ἐστραμμέναι πρὸς τὴν Λέσβον καὶ τὰς μικρασιατικὰς ἀκτᾶς. Ἡ παραλιακὴ ἑκτασις μεταξὺ Καρδαμύλων καὶ τῆς ἐτέρας νοτιώτερον καὶ τότε καὶ σήμερον σημαντικῆς θέσεως, τῆς Βολισσοῦ, εἶναι ἀλίμενος καὶ βραχώδης, μόνον δὲ κατ' ἀποστάσεις μικραὶ ἀμμώδεις λωρίδες (παραλία Ἀμάδων, Βικίου, Καμπιῶν, Λεπτοπόδων – Ἀγιάσμων, Εὐτύχιας, Ἀγ. Μαρκέλλης) εἰς ἐκβολὰς χειμάρρων διακόπτουν τὴν ἀγριότητα τῶν ἀκτῶν. Ὅριζεται δ' αὕτη ἀπ' Ἀνατολῶν καὶ Δυσμῶν διὰ κατερχομένων πρὸς τὴν θάλασσαν ὀγκωδῶν ἀποφύσεων τῶν ὀρέων Πελιναίου καὶ Ἀμανῆς. Τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν μερῶν τούτων μὲ τὴν πρωτεύουσάν ὥς καὶ μεταξύ των ἐπέτρεπον μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμῃ ἐτῶν ἡμιονικὰ μονοπάτια (τοῦτο μὲ ὅλην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως). Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὀρέων ὑψοῦται ὀγκώδης αὐχὴν ἀπὸ Ἀγιάσματα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Βολισσοῦ· ἐπὶ τοῦ αὐχένος τούτου εὑρίσκεται τὸ χωρίον Λεπτόποδα μὲ τὸν αἰγιαλὸν «Ἀγιάσματα», ὀνομασθέντα οὕτω ἀπὸ τὰς ἐκεῖ ἱαματικὰς πηγὰς σιδήρου καὶ θείου. Ἐκατέρωθεν τοῦ οὕτως ἐνσφηνωμένου αὐχένος δύο βαθεῖαι χαράδραι, σχηματισθεῖσαι ἢ μὲν κατὰ μῆκος τῶν δυτικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Πελιναίου διὰ τῶν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τοῦ ὄρους κατερχομένων ὀμβρίων ὑδάτων, ἢ δὲ διὰ τῶν ὑδάτων τῆς ἀνατολικῆς

18. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 63,2.

19. ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. I 5,15.

20. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 38,2: 40,3.

πλευρᾶς τῆς Ἀμανῆς, θὰ ἦσαν αἱ φυσικαὶ δίοδοι ἀπὸ τὰς παραλίας τῶν Καμπιῶν καὶ τῶν Λεπτοπόδων πρὸς τὴν Βολισσόν· ἐκείνη ὁμως τοῦ Πελιναίου εἶναι ἀκατάλληλος διὰ τοιοῦτόν τι, διότι μετὰ ἀπὸ μικρὰν πεδινὴν ἔκτασιν εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ τῶν Καμπιῶν τὸ τοπίον πρὸς τὴν ἐνδοχώραν εἶναι ἄγριον καὶ ἀδιάβατον. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐν ἔτει 412 ἐποιοῦντο τὸν πόλεμον πρὸς τοὺς Χίους ἀπὸ τῶν νεῶν, μὲ πλοῖα δηλαδὴ καὶ ἀποβάσεις ἐκ τούτων, ὁρμώμενοι ἐκ Λέσβου τῶν μικρασιατικῶν παραλίῶν, καὶ τῶν μεταξὺ τούτων νησίδων²¹. Εἰς μίαν τῶν ἐξορμήσεων ἀπεβιβάσθησαν κατὰ πρῶτον εἰς Καρδάμυλα, εἶτα εἰς Βολισσόν καὶ ἀνάστατα ἐποίησαν τὰ ταύτη χωρία· ἐξουδετέρωσαν ἐπὶ πλέον πολλοὺς ἀπὸ τοὺς σπεύσαντας εἰς βοήθειαν ἐκ τῆς πρωτευούσης. Ἐν προκειμένῳ οἱ ἐκ τῆς πρωτευούσης θὰ ἔσπευσαν ἐκεῖσε διὰ ξηρᾶς, ἀφοῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκυριάρχουν τῆς ἐναντι τῆς βορείου Χίου θαλάσσης· τοῦτο προϋποθέτει ποιὰν τινα ὀδικὴν σύνδεσιν τῆς πρωτευούσης καὶ Βολισσοῦ, τῆς ὁποίας ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους προσφέρεται κάλλιον διὰ μάχας ἀπὸ ἐκείνην τῶν Καρδαμύλων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν Ἰωνίαν, ὅταν ὁ ἕτερος τῶν ἀντιπάλων ἔθετε πόδα εἰς ἔδαφος κυριότητος τοῦ ἄλλου, ἔσπευδεν ἀμέσως νὰ ὀχυρώσῃ θέσεις ἐν αὐτῷ. Εἶναι κανὼν τακτικῆς, τοῦτο δὲ μαρτυρεῖται καὶ διὰ τὴν Χίον εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Δελφινίου καὶ τὴν ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ²². Βεβαίως δὲν γράφει τοῦτο ὁ Θουκυδίδης προκειμένου περὶ τῶν Καρδαμύλων καὶ τῆς Βολισσοῦ, ἀλλ' ἐξουσία τῶν Ἀθηναίων εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα δὲν θὰ ἦτο ἐξησφαλισμένη μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ στόλου τῶν ἐκεῖθεν, κατόπιν μάλιστα τῆς ἀναστατώσεως, τὴν ὁποίαν εἶχον προκαλέσει εἰς τὴν περιοχὴν. Τοιαῦται θέσεις θὰ ὀχυρώθησαν εἰς τὰ Καρδάμυλα καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Βολισσόν, ἡ ὁποία κειμένη εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ κέντρου εἶχεν ἀνάγκην ἡδξημένης ἐπιτηρήσεως. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην καὶ τὸ συγκεκριμένον γεγονός εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκουν οἱ πύργοι τῆς περιοχῆς Λεπτοπόδων. Οὗτοι κλιμακοῦνται ἀπὸ τῆς θαλάσσης τῶν Ἀγιασμάτων πρὸς τὸ ἄνωθεν τῶν Λεπτοπόδων κωνικὸν ὕψωμα, ὅπερ φέρει τὴν ὀνομασίαν «Τσόμπος». Ἐκεῖθεν, ἀνωτάτου σημείου τῆς περιοχῆς, ἐλέγχεται πᾶσα κίνησις ἐπὶ τῆς θαλάσσης.

Ἡ θέσις Ἀ γ ι ἄ σ μ α τ α εἶχεν ἀξιοποιηθῇ ἀπὸ παλαιοῦ, ὥς μαρτυροῦν ἐπιβιώσαντα τοπωνύμια, ὥς κ ὠ μ η (ἡ πρὸς Δυσμᾶς τῶν ἐκκλησιδίων καλλιεργούμενη ἔκτασις γῆς), ἁ μ π ε λ ῖ τ ι ς (χώρα. Ἡ πρὸς τὸ χωρίον Ἐ γ ρ η γ ὁ ρ ο ς περιοχὴ, κατάλοιπον τοῦτο τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἐκαλλιεργεῖτο ἐκεῖ ὁ περίφημος ἀριούσιος οἶνος). Λ ε υ κ ἄ ν τ ρ ι α (ἡ πηγὴ ποσίμου ὕδατος. Εἶναι ἐκπληκτικὸς ὁ ἐπιτυγχανόμενος διὰ τούτου καθαρισμὸς σκευῶν καὶ ἐνδυμάτων). Ἀνασκαφαὶ δὲν ἔχουν διενεργηθῇ, ἀλλὰ τὰ ἐκεῖ ἐκκλησιδία τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς Τιμίας Ζώνης εἶναι ἐκτισμένα μὲ ὑλικά ἐκ παλαιότερων κτισμάτων, εἰδικώτερον τὸ δεύτερον τούτων, οἰκοδομηθὲν ἐπὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἥς σφύζονται τοῖχοι ἐναντι τῆς εἰσόδου (ἀλλὰ καὶ ταύτης τὸ ὑλικὸν δομῆς ἐλήφθη ἐκ παλαιότερων κτιρίων), ὥς καὶ ὠραῖον γλυπτὸν μὲ ἐγχαράκτους παραστάσεις ἐντοιχισμένον εἰς τὸ κατώφλιον τῆς εἰσόδου εἰς τὸ Ἱερόν. Ἐπὶ τοῦ μεταξὺ

21. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 24,3.

22. ΘΟΥΚΥΔ. VIII 55,2, λέγων ὅτι τὸ τεῖχος τῶν Ἀθηναίων ἤδη ἐπιτετέλεσται καί, εἰ μὴ βοηθήσουσι πάσαις ταῖς ναυσίν, ἀπολείται τὰ ἐν Χίῳ πράγματα.

τῶν δύο ἐκκλησιδίων φρέατος εἶναι ἐκτισμένη στήλη λίθου μὲ χαραγμένην ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴν (= D. Hunt ἐν BSA 1940-45, 41) δυναμένην νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος. Αὕτη, τὸ φρέαρ, ὡς καὶ τὸ ἀνωτέρω γλυπτὸν ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν διαρρύθμισιν τοῦ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιδίων ἀκαλύπτου χώρου ἐν ἔτει ± 1926. Καὶ μόνη ἡ ἐπιγραφὴ προωρισμένη εἰς ἐξυπηρέτησιν ναυτιλλομένων (;) εἶναι δεῖγμα τῆς σημασίας, ἣν εἶχεν ἡ θέσις.

Τὰ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Τσόμπου ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνωτάτου σημείου της θεμέλια διπλοτοίχου δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς φρυκτώριον. Σφῶνται εἰς μῆκος 1.000 περίπου μέτρων. Ἀπὸ τὸ παρατηρητήριον τοῦτο θὰ μετεδίδοντο πρὸς ἄλλα ἐπὶ τῆς πρὸς Βολισσὸν ὁδοῦ φρυκτώρια τυχὸν ἐμφανίσαις ἐχθρικῶν πλοίων κινουμένων ἐπὶ τῆς ἀνοικτῆς θαλάσσης μεταξὺ Ἀγιασμάτων καὶ τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Λέσβου. Ὅχι μακρὰν τοῦ Τσόμπου καὶ εἰς ἀπόστασιν 400 περίπου μέτρων ἐκατέρωθεν του εὐρίσκεται ὁ «Παληόπυργος» καὶ ὁ Πύργος «Στοῦ Πατριάρχου». Ὁ πύργος εἰς τὸν Παληόπυργον εἶναι πηλοῦ ἀναβλυζούσης πηγῆς ὕδατος. Εἶναι ὁρατὸς ἀκόμη, εἰς τὴν θέσιν ἔνθα ὠρθοῦτο οὗτος, ὁ λάκκος ἀποπείρας ἀνασκαφῆς του. Πολλαὶ δεκάδες ἀκεραίων τετραπλεύρων πελεκητῶν λίθων (μῆκ. 1.30, ὕψ. 0.40 καὶ πᾶχ. 0.54 μ.), μὲ δύο μεγαλύτερας καὶ τρεῖς μικρότερας ὁπὰς διὰ τὴν ἐγχυσιν τοῦ συνεχόντος αὐτὰς μολύβδου (ὄρα σχ. ἐν «Ἀρχαιοότητες βορείου Χίου», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις*, τόμ. 2ος, τευχ. 4ον, σελ. 5) ἔχουν κυλισθῇ ἐπὶ τοῦ πρανοῦς. Πήλινος λύχνος μεθ' ὑποδοχῶν διὰ δύο θρυαλλίδας εὐρέθη εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων νοτιώτερον εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Μιχ. Μίτσοῦ διαρκούσης τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος καὶ παρεδόθη εἰς τὸ Μουσεῖον Χίου. Τοῦ σχήματος τούτου, ἐν χρήσει κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα, ὑπάρχουν τρεῖς λύχνοι εἰς τὸ Μουσεῖον Χίου, δι' οὐδένα ὁμῶς τούτων σημειοῦται ποῦ εὐρέθη. Λεῖψανα οἰκήσεων εἰς τὰ πέριξ, ἀπὸ τὰς ὁποίας νὰ προέρχεται οὗτος, δὲν ὑπάρχουν. Ἡ σχέσις του κατὰ ταῦτα πρὸς τὸν πύργον δύναται νὰ θεωρῇται βεβαία. Τοῦ πύργου «Στοῦ Πατριάρχου», κειμένου εἰς θέσιν πλουσίαν εἰς ὕδατα, σφῶζεται τμήμα κατωφλίου πυλῶνος μήκους 1.65 μ. (σχ. ἐν «Ἀρχαιοότητες βορείου Χίου», ἔ.ἀ.σελ. 6) ἐκτισμένου νῦν ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγροῦ ἰδιοκτησίας κληρονόμων γερο-Γιάννη Μπινίκου (κατοίκων Λεπτοπόδων). Ὁλη ἡ περιοχὴ πρὸς Δ. τῆς θέσεως, ἔνθα ἦτο ὁ πύργος, εἶναι πλήρης ἐπεξεργασμένων λίθων (ὄχι ἀκεραίων), διαστάσεων μεγ. σφῶσμ. μῆκ. 1.20, μεγ. σφῶσμ. ὕψ. 0.40 μ., οἱ ὅποιοι ἔχουν διασκορπισθῇ ἐπὶ τοῦ πρανοῦς. Εἰς τὸ ἀνωθεν τοῦ πύργου ὕψωμα, ἐπὶ τῆς κορυφῆς του, ὑπάρχουν λείψανα κτιρίου, τοῦ ὁποίου ὑφίσταται κατὰ χώραν, ἐμπεπηγμένος καθέτως, ἐπεξεργασμένος λίθος φαιοῦ τιτανολίθου. Οἱ χώροί του ἦσαν ἐπεστρωμένοι διὰ μωσαϊκοῦ δαπέδου, τοῦ ὁποίου ψηφίδες μέλανος χρώματος (ἀποτετριμμέναι βεβαίως τὴν ἄνω πλευρὰν) εἶναι διεσκορπισμέναι πέριξ. Αὗται εἶναι ὄχι τετράγωνοι καὶ συνεπῶς ὄχι νεώτεροι τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἴσως ἡσκεῖτο ἐκεῖθεν ἡ διοίκησις ἢ λατρεία ἐν αὐτῷ.

Σημαντικώτερος τῶν πύργων φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ ἐπὶ τῆς παραλίας τῶν Ἀγιασμάτων, ἐπὶ θέσεως ἔνθα εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἀνηγέρθη ἑτέρα παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ εἰς νεωτέρους τὸ ὑπάρχον νῦν ἐκκλησίδιον τοῦ Ἀγ. Ἰσιδώρου. Ἐσχάτως ἐγιναν ἐπισκευαὶ τούτου, ἄφθονον δὲ οἰκοδομικὸν ὕλικὸν τοῦ πύργου καὶ τῆς βασιλικῆς (ἐπίκρανα παραστάδων κλπ.) ἐξεθεμελιώθη διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως. Ὁ πύργος οὗτος, ἀθέατος ἐν μέρει ὀπισθεν τοῦ εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν παραλίαν λιθίνου ὄγκου, ἦτο τὸ πρῶτον σημεῖον ἀντιστάσεως εἰς τὸν ἀπὸ θαλάσσης ἀποβιβαζόμενον. Ἄλλος πύργος εἶναι ὁ ἐν θέσει «Ἀγία Εἰρήνη» εἰς τὸ κτῆμα Κωνσταντίνου Μάρκου ἢ «πουλι» (ἐγγὺς τοῦ

ὁμωνύμου ἐκκλησιδίου περιοχῆς Λεπτοπόδων / Ἀγρελωποῦ), εἰς ἐπικαίρον σημεῖον, ἀποσκοπῶν νὰ ἐπιτηρῇ πλοῖα ὄχι κυρίως ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοῦ πελάγους ἀρμενίζοντα, ἀλλὰ τοιαῦτα παρακάμπτοντα τὴν ἄκραν «ἅγιοι Πάντες» καὶ ἐκεῖθεν πλέοντα κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς πρὸς Ἀγιάσματα. Τοῦ πύργου ἐπεχείρησε πρὸ 55 ἐτῶν ἀνασκαφὴν ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ ἀγροῦ ἐξ ἧς διεπιστώθη, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους πλείονες δόμοι τοῦ κάτω τμήματος τοῦ κτίσματος σφύζονται κατὰ χώραν.

Ὁ ἐν θέσει Πύργος τοιοῦτος θὰ ἔφρασσε τὴν δίοδον εἰς ἀποβιβαζόμενον ἐχθρὸν εἰς τὴν παραλίαν Καμπιῶν καὶ ἐπιχειροῦντα ἐκεῖθεν νὰ πλαγιοκοπήσῃ τοὺς πύργους Σ τοῦ Πατριάρχῃ, Παληόπυργου καὶ Τσόμπον.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν πύργων ἀπεβλέψαμεν εἰς τὴν στρατιωτικὴν σκοπιμότητα. Τίνα ἄλλον προορισμὸν εἶχον οἱ ὄχι μακρὰν ἀπ' ἀλλήλων πύργοι καὶ εἰς τόσον περιωρισμένον χώρον ἀνεγερθέντες; ὅπωςδὴποτε ἐπροστάτευον διερχομένην ἐκεῖθεν στρατιωτικῆς σημασίας ὁδὸν (ἢ ἐξυπηρέτουν μεταλλοφόρον περιοχὴν;). Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ ἐκκίνησις θὰ ἐγένετο ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης πρὸς τὴν ἐνδοχώραν, εἰς τὴν δευτέραν ἀπὸ τῆς ἐνδοχώρας πρὸς τὴν θάλασσαν. Εἰς τὴν περιοχὴν, ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ, δὲν διεπιστώθησαν ἐρείπια οἰκισμῶν, οἱ ὅποιοι ὄχι μόνον ἐπεβάλλετο νὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἦσαν σημαντικοί, ἐὰν πρὸς τούτους συνδέωνται οἱ πύργοι. Ἀλλὰ ἡ περιοχὴ τυγχάνει πετρώδης, ἄγονος καὶ δασώδης τὸ πλεῖστον, κατάλληλος πρὸς βοσκὴν μικρῶν ζώων καὶ τούτων περιωρισμένου ἀριθμοῦ. Ὅριζόντια τμήματα ἐδάφους ἢ φυσικαὶ κοιλότητες τούτου ὑπάρχουν μόνον αἱ γενόμεναι διὰ χειρὸς ἀνθρώπου, διὰ νὰ προσαρμοσθῇ τοῦτο πρὸς τὸν σκοπὸν ὅστις ἐπεδιώκετο. Καὶ ὁ Τσόμπος, ἀλλὰ καὶ τὰ μετὰ τούτου συνεχόμενα ὑψώματα, εἶναι ἐξαιρετικῶς λεπτόγαια (ὄρα καὶ τὴν ὀνομασίαν τοῦ χωρίου Λεπτόπεδα) καὶ ἐπὶ πλέον πρηνῇ. Λίθος κυλινδρούμενος ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῶν θὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ ἱλιγγιῶδες κατρακύλισμά του, ἂν δὲν ἐμπλακῇ εἰς θάμνον τινά.

Ἀφοῦ δὲν ἔχουν διενεργηθῇ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι θὰ βασισθῶμεν διὰ τὴν χρονολόγησιν εἰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις. Κατ' ἀναζήτησιν θραυσμάτων ἀγγείων τὸ ἔδαφος ἐφάνη φειδωλόν, προφανῶς λόγῳ βραχυχρονίου χρήσεως τῶν κτιρίων, ὥς καὶ τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ταῦτα ἐξυπηρέτησαν. Διὰ τὸν Παληόπυργον ὑπάρχει ἡ περίπτωσις τοῦ λύχνου. Εἰς τὸν πύργον ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀγροῦ μας σπόνδυλος λεπτοῦ κίονος μετὰ ραβδώσεων, ἐκ τιτανολίθου φαιοῦ χρώματος. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ εἰς ἐπίρρωσιν τοῦ ὅτι οἱ πύργοι ἐξυπηρέτουν στρατιωτικὰς ἀνάγκας τὸ ἐξῆς: ΝΔ. τοῦ πύργου τούτου ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ ἐγγύς τοῦ πύργου ἐδάφους ἀναβλύζουσαι πηγαὶ ἀρκετοῦ ὕδατος²³, διὰ τῶν ὁποίων ἀρδεύονται νῦν κηπάριά τινα ἀπέχοντα ἀλλήλων. Αὗται ὅμως δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν τότε διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ κατασκευασθέντος πύργου, ἀλλὰ, ἀφοῦ ἐμάστευσαν τὰ ὕδατα εἰς ἀνυποψίαστον πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ πύργου μέρος, ἀνώρυξαν ἐκεῖ δεξαμενὴν, ἐξ ἧς διωχετεύετο ὑπογείως τὸ ὕδωρ πρὸς τὸν πύργον διὰ πηλίνων σωλήνων, οἱ ὅποιοι εὑρέθησαν κατὰ τὴν καλλιέργειαν. Ἡ τοιαύτη ἐνέργεια προνοίας μᾶς φέρει ἐγγύτερον πρὸς τὸν σκοπὸν, τὸν ὁποῖον ἐξυπηρέτει ὁ πύργος,

23. Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν τὰ ὀρεινὰ τῆς περιοχῆς Λεπτοπόδων ἔχουν ἀφθονώτερα ὕδατα ἀπὸ ἐκεῖνα πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης.

ἤτοι νὰ μὴ εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποστερηθοῦν οἱ ἐν αὐτῷ τοῦ θεοῦ δώρου ἐκ μέρους ἐπιτιθεμένου ἐχθροῦ.

Τὸ ὑλικὸν δομῆς τῶν πύργων προέρχεται ἀπὸ δύο τοῦλάχιστον λιθοτομίας. Ἀπὸ τὴν μίαν ἀπεσπάρσθησαν οἱ λίθοι διὰ τοὺς πύργους Ἁγίας Εἰρήνης καὶ Ἀγιασμάτων, ἀπὸ τὴν ἄλλην, προφανῶς τοῦ Σκούλη (τεφρὸς τιτανόλιθος) οἱ λίθοι διὰ τοὺς πύργους εἰς τὰ ὄρεινὰ καὶ πιθανῶς ἐκεῖνον εἰς τὸν Πύργον. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θέλει διαπιστώσει, ἐὰν οἱ πύργοι καὶ οἱ λίθοι δομῆς των ἔχουν τὰς αὐτὰς εἰς ὅλους τοὺς πύργους διαστάσεις²⁴, ὥς καὶ ἂν ἐλειάνθησαν οὗτοι διὰ τῶν αὐτῶν ἐργαλείων, ἂν δηλαδὴ εἶναι ὄντως σύγχρονοι, ἤτοι νὰ συνετελέσθῃ ἡ ἀνέγερσίς των κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐπιβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου παράγοντος.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

24. Ἐπὶ τοῦ παρόντος αἱ διαστάσεις ἀκεραίου τοιοῦτου λίθου προερχομένου ἐκ πύργου εἶναι αἱ ἀνωτέρω δηλωθεῖσαι διὰ τὸν Παληόπυργον.

REMARQUES SUR LA NEOLITHISATION DANS LE SUD-EST EUROPEEN ET AU PROCHE-ORIENT

Il y a longtemps déjà que l'étude de la néolithisation attire l'attention dans la recherche préhistorique du Sud-Est européen. Qu'il suffise de mentionner à ce sujet les noms d'auteurs tels V.G. Childe, V. Milošević, D. Theocharis, V. Dumitrescu, auxquels s'ajoutent du côté yougoslave ceux d'A. Benac, D. Srejović et de l'auteur de ces lignes. C'est récemment que deux colloques organisés par l'Académie des Sciences et des Arts de Bosnie-Herzégovine et l'Académie des Sciences de Pologne (Département de Cracovie) ont été dédiés à ces problèmes¹. La plupart des participants à ces réunions (à l'exception de D. Srejović, Colloque Sarajevo 21 et suiv.; S. et J. Kozłowski, *ibid.*, 93 et suiv. et de l'apport commun de Srejović, S. et J. Kozłowski au Colloque de Cracovie, 195 et suiv.) se bornèrent presque exclusivement aux problèmes du néolithique ancien classique (à céramique), en laissant plus ou moins de côté l'époque plus ancienne depuis le paléolithique ou l'épipaléolithique, comportant plusieurs étapes désignées par différents auteurs de termes souvent insuffisamment définis tels protonéolithique, préneolithique, néolithique précéramique ou acéramique, mésolithique à céramique etc.² Le fait est dû à l'état toujours insatisfaisant de la recherche comportant parfois des lacunes à première vue presque infranchissables — c'est ainsi qu'entre le bassin de la Méditerranée orientale et le Bas-Danube le territoire de la Bulgarie est inexploré à ce sujet, de même du reste qu'entre la Grèce du Nord et les Portes de Fer danubienne (Djerdap) ceux de la Macédoine yougoslave et de la majeure partie de la Serbie —, ainsi qu'à l'application de points de vue théoriques parfois foncièrement différents — autochtoniste ou diffusioniste — laissant de côté la situation géomorphologique, climatologique et pédologique de certaines régions. Pour le néolithique ancien classique cet état de choses a déjà été relevé par l'auteur de ces lignes aux deux colloques mentionnés: «Aucune des deux thèses (soit autochtoniste et diffusioniste — M.G.) ne saurait être acceptée sans réserve. La néolithisation doit être considérée comme un processus compliqué et complexe, dont le mécanisme comprend plusieurs composantes soit des déplacements de groupes humains, des transmissions d'éléments nouveaux (soit: l'acculturation — M.G.) et le rôle plus ou moins actif ou passif des populations autochtones plus anciennes»³. Il paraît donc nécessaire de projeter ces

1. «Mécanisme de néolithisation dans certaines régions de l'Europe», *Godišnjak (Annuaire) Centra za balkanološka proučavanja* 14, 1978, Sarajevo 1978 (abr. *Colloque Sarajevo*); «Les problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe». *Académie des Sciences de Pologne, Section de Cracovie*, 1980 (abr. *Colloque Cracovie*).

2. A. BENAC, *Colloque Cracovie*, 35 et suiv.

3. M. GARASANIN, *Colloque Sarajevo*, 31 et suiv. surtout 32; cf. Id., *Colloque Cracovie*, 57 et suiv. Une interprétation analogue a été proposée par J. ROUSSOT-LARROQUE, *ibid.*, 175 et suiv., distinguant les formes d'une néolithisation active ou passive.

points de vue à l'époque plus ancienne précédant le néolithique classique. C'est ce que nous nous proposons d'entreprendre cette fois en confrontant les données de trois régions plus ou moins bien étudiées soit: le Proche-Orient, avant tout la Syrie-Palestine, la Thessalie et les Portes de Fer danubiennes. Ce sera également notre hommage, si humble soit-il, au prof. G. Mylonas dont l'activité infatigable a grandement enrichi nos connaissances du néolithique de la Grèce continentale et de l'Egée.

Dans les trois régions l'époque dont nous nous occupons, le néolithique précéramique du Proche-Orient et de la Thessalie, le protonéolithique des Portes de Fer, se place entre 6500 et 5500 d'après les données du radiocarbone (C14, dates non callibrées) avec pour le Proche - Orient un décalage jusqu'aux premiers siècles du VIIIme millénaire. Elle est précédée d'une période plus ancienne, préneolithique ou mésolithique. Celle-ci est caractérisée par toute une série d'innovations préparant la transition au néolithique, défini celui-ci par l'apparition de l'agriculture et de l'élevage: habitats à ciel ouverts (sortie de grottes), organisés parfois selon une sorte d'urbanisme primitif (Le-penski Vir, Ain Mallaha-Einan) avec des types d'habitations bien définis; dans l'économie le développement de la pêche et la tendance à des formes selectives de la chasse et de la cueillette, préparant l'introduction de l'économie néolithique; dans la technique de production l'essor de l'outillage en os, la première apparition de la pierre polie et parfois même, quoique de façon sporadique et éphémère, des premiers produits céramiques; dans la vie spirituelle le culte de la fertilité et des rites souvent compliqués du culte des morts⁴.

Cette continuité est bien saisissable au Proche-Orient, dans la zone d'origine d'une grande partie des plantes cultivées, soit entre la Syrie-Palestine, l'Iran et le plateau anatolien. Le néolithique apparaît ici au cours du Prepottery Neolithic A (PPNA), notamment à Jericho, ce qui correspond à la phase IIIb du site de Mureybet sur l'Euphrate, soit à l'époque un peu après le début du VIIIme millénaire jusqu'à 7600 av.n.è.⁵ Il est caractérisé par l'apparition de l'agriculture attestée à Jericho dans la présence du *Triticum dicoccum* et du *hordeum distihum* et à Mureybet IIIb par la concentration aux abords immédiats de l'habitat, observées par des recherches de palynologie, de pollène de céréales, ce qui suggère la culture des champs voisins du village⁶. L'élevage n'apparaît toutefois que plus tard au PPNB, soit à Mureybet IVb. Son existence est confirmée à Jericho par la chèvre bédouin domestiqué (*Capra hircus aegagrus*) et peut-être par le mouton, et à Beidha par le pourcentage très élevé (86.5%) de la chèvre (bédouin et *Capra Ibex nubiana*). Un pourcentage élevé de certaines espèces se trouvent toutefois dès avant le néolithique précéramique, notamment à Mureybet IIIa – protonéolithi-

4. Il est impossible de discuter ici tous les détails de ces problèmes traités dans une bibliographie souvent très riche dont nous nous bornerons qu'à mentionner les publications les plus importantes.

5. Pour l'ensemble du problème: J. CAUVIN, *Les premiers villages de Syrie-Palestine au IXme-VIIme millénaire* (1978); J. MELLAART, *Earliest Civilization of the Near East* (1965). Pour les cadres géographiques généraux *ibid.*, 13 et suiv. Pour la chronologie CAUVIN, *ouvr. cité*, 143.

6. CAUVIN, *ouvr. cité*, 74-76.

que— du boeuf et de l'âne et au Natoufien préneolithique ou mésolithique de la chèvre et de la gazelle, fait dû à des formes selectives de la chasse⁷.

La continuité entre ce néolithique et les périodes précédantes du protonéolithique (8300-8000) et du Natoufien (10000-8300), est bien saisissable dans le Proche-Orient. L'habitat à ciel ouvert dont l'apparition introduit la sédentarité, est attesté déjà au Natoufien. Il s'agit tout d'abord d'habitats organisés sur des terrasses artificiellement aménagées à la sortie des grottes ou au bord des eaux, mais parfois aussi en rase campagne (Ain Mallaha-Einan). Les habitations sont représentées par des cabanes rondes creusées dans le sol ce qui correspond à leur disposition sur les terrasses et à la technique encore imparfaite de la construction des murs. A Nahal Oren les terrasses possèdent des murs de soutènement⁸. L'habitation ronde a subi au cours des temps certains changements. C'est ainsi qu'à Mureybet IIIa immédiatement avant le début du néolithique précéramique, les cabanes ont été divisées en pièces quadrangulaires par des murs intérieurs, ce qui annonce l'apparition du bâtiment quadrangulaire attesté à Mureybet IIIb. Les premiers bâtiments de ce genre paraissent avoir été des greniers dont on connaît des analogies bien observées à Cayonu dans le Sud-Est de la Turquie⁹. Ce n'est que plus tard au PPNB (derniers siècles du VIIIe millénaire—6600) et à l'étape suivante du néolithique précéramique que l'habitation quadrangulaire, souvent de grandes dimensions se trouve en usage toujours parallèlement à la hutte circulaire¹⁰. L'organisation «urbanistique» des habitats est insuffisamment connue vu l'étendu le plus souvent insuffisante des fouilles. Il semble néanmoins qu'à Ein Mallaha, plusieurs habitations se trouvent groupées autour d'espaces libres¹¹.

La sédentarité est donc attestée ici bien avant l'introduction du néolithique précéramique. Elle s'explique par le développement de la pêche, ainsi que par la situation des habitats sédentaires à la limite de zones écologiques différentes permettant une gamme plus étendue des formes de chasse et de collecte¹².

Une continuité paraît avoir existé dans les grandes lignes dans la production technique avec son outillage en pierre taillée qui néanmoins a subi des innovations au cours des temps. L'outillage en os est également présent dès le Natoufien, de même que la technique de la pierre polie. Celle-ci n'était appliquée à la production des haches qu'à l'époque de Mureybet IV (PPNB)¹³. A noter toutefois l'apparition de quelques vases céramiques à Mureybet IIIa, soit avant le début-même du néolithique précéramique. Cette innovation est toutefois restée sans aucune suite¹⁴.

7. *Ibid.*, 79-81 et pour la gazelle 69 et suiv.

8. *Ibid.*, 22 et suiv. et pour Nahal Oren 33 et suiv., fig. 5-6. Cf. aussi MELLAART, *ouvr. cité*, 22 et suiv. et fig. 5 (Ain Mallaha-Einan).

9. R.J. BRAIDWOOD, H. CAMBEL, W. SCHIRMER, *Journal of Field Archaeology* 8 (1981) 249 et suiv. et surtout fig. 4; cf. aussi CAMBEL dans *Préhistoire du Levant, Colloques internationaux du CNRS*, No. 598 (Lyon 1980) 531 et suiv. Pour Mureybet: CAUVIN, *ouvr. cité*, 36 et suiv., fig. 8-9 (IIIa), 10 (IIIb).

10. CAUVIN, *ouvr. cité*, 47 et suiv., fig. 13 et suiv.

11. *Ibid.*, 13; MELLAART, *ouvr. cité*, 23 et suiv., fig. 5.

12. CAUVIN, *ouvr. cité*, 18-19.

13. Pour un aperçu d'ensemble *ibid.*, 87 et suiv.

14. *Ibid.*, 101 et suiv., fig. 19.

Le culte de la fertilité est attesté dès l'époque Natoufienne, par la statuette érotique d'Ain Sakhri¹⁵. Certaines statuettes assises ou de type réaliste de Mureybet IIIa (protonéolithique) ainsi que le type piriforme de Beidha au PPNB rappellent à s'y méprendre des formes du néolithique ancien classique de la Thessalie (Proto- et Pre-Sesklo)¹⁶. Vues les différences chronologiques il ne saurait être question que de convergence.

Le culte des morts est représenté par des inhumations à squelette, individuelles, et plus souvent collectives, primaires et secondaires, dans le cadre des habitats et sous les habitations. L'orientation et la position du corps semble avoir été de moindre importance. Des inhumations de crânes sont connues dès le Natoufien, un dépôt de crâne est attesté au Protonéolithique à Mureybet II. Ce culte continue à se développer au cours du néolithique. Outre les crânes surmodelés bien connus du PPNB de Jericho et de la période suivante, mentionnons à Mureybet IV des crânes disposés dans l'habitation — même sur des mottes de terre rouge¹⁷.

On constate donc au Proche-Orient une évolution successive et lente, introduite par la sédentarité et se poursuivant jusqu'à la formation du néolithique précéramique et même au-delà, au cours de cette période. Il ne saurait donc être question d'une révolution néolithique au sens de V.G. Childe, mais d'un processus de longue haleine, tel que nous l'avons déjà défini dans nos travaux précédents.

Une situation analogue, bien que différente dans le détail, a été constatée en Thessalie. On se trouve ici en présence d'un néolithique précéramique, daté par le radiocarbone vers la fin du VIIe et le début du VIe millénaire et représenté par des habitats à ciel ouvert identifiés à Argissa, Sesklo, Soufli Magula, Achilleion et Gediki, à la base de tells du néolithique ancien classique¹⁸. Il y est question de huttes circulaires et sans aucun doute à Sesklo d'une habitation quadrangulaire à tranchée de fondation¹⁹. L'existence de l'agriculture est attestée par des restes de plantes cultivées dont nous relevons surtout le *triticum dicoccum*, le *triticum monococcum* et le *hordeum vulgare*. Celle de l'élevage est représentée avant tout par des caprovines dont le pourcentage s'élève à Argissa à 84.4%, suivis des suidés (10.3%), du boeuf (5.3%) et du chien²⁰. L'industrie de la pierre, silex et obsidienne, cette dernière indiquant des contacts d'échanges avec Mélos, connaît outre des pièces taillées et des éclats, les premiers outils en pierre polie. On remarque dans l'outillage de l'os des types de spatules ca-

15. *Ibid.*, 119, fig. 23; MELLAART, *ouvr. cité*, 30, fig. 11.

16. CAUVIN, *ouvr. cité*, 117 et suiv., fig. 25,1,4; 28,1.

17. Pour le culte des morts en général *ibid.*, 127 et suiv., fig. 32-33; MELLAART, *ouvr. cité*, 42 et suiv. fig. 21.

18. V. MILOJČIĆ et collab., *Präkeramische neolithische Siedlung von Argissa in Thessalien. Deutsche Ausgr. auf der Argissa Magula in Thessalien*, 1962 (abr. *Argissa*); D. THEOCHARIS, *Αὐγή τῆς πρωτοϊστορικῆς Θεσσαλίας* 1967 (abr. *Αὐγή*); Idem et collab., *Neolithic Greece*, 1973 (abr. *Greece*). Pour les dates du C14, *ibid.*, 119 (Sesklo P1681: 5805 ± 97. Pour la Crète: 6100 - 5800).

19. *Greece*, 35; *Αὐγή*, 77-78, fig. 38.

20. J. RENFREW in *Greece*, 147 et suiv.; S. BÖKENY, *ibid.*, 165 et suiv.; Pour les espèces d'animaux v. aussi *Argissa*, 24.

ractéristiques et parmi les parures en pierre les soi-disants «Ohrpflocken»²¹. Deux statuettes féminines de Sesklo se rattachent déjà aux types du néolithique ancien classique de la Thessalie²².

Cette période a été précédée par une civilisation mésolithique attestée dans des habitats à ciel ouvert sur les bords du lac Karna et malheureusement encore peu connue. La pêche et la collecte des coquillages se trouvent à la base de l'économie. L'industrie lithique est représentée par un outillage en silex et en obsidienne. Il n'existe aucune trace d'agriculture ou d'élevage²³.

Le néolithique précéramique de la Thessalie se rattache au néolithique ancien classique. Le fait est confirmé par la situation des habitats à la base des tells, ainsi que par l'identité, pourcentage compris, des espèces de plantes et d'animaux domestiqués. A mentionner aussi les spatules, «Ohrpflocken» et les formes de statuettes. Le fait que le triticum dicoccum et le hordeum vulgare ne se trouve pas à l'état sauvage dans les Balkans, confirme l'origine procheorientale de l'agriculture. Notons du reste qu'il n'existe aucune trace à l'époque d'une transition morphologique des plantes sauvages vers les espèces cultivées. L'innovation principale du néolithique classique est représentée par la céramique monochrome claire ou peinte, typique du complexe balkano-anatolien et dont les analogies se retrouvent à Çatal Hüyük et à Haçilar²⁴. Il ne saurait donc être question dans la formation du néolithique ancien classique, que d'un mouvement d'acculturation venant de l'Est, enrichissant une base néolithique déjà existante en Thessalie.

Les relations entre le néolithique précéramique et le mésolithique sont d'autre part plus difficiles à interpréter. Selon Theocharis il serait possible d'envisager une certaine continuité dans l'industrie de la pierre²⁵. Les espèces de plantes et d'animaux domestiqués – surtout les caprovines absolument dominantes – confirment l'origine étrangère de l'agriculture et de l'élevage. Il semble également qu'une certaine explosion démographique soit intervenue au moment du néolithique précéramique, comme au Proche-Orient au cours du PPNA et à l'époque de Mureybet IIIb. Il ne s'agit donc pas ici d'une évolution spontanée comme en Syrie-Palestine et sur l'Euphrate. Il reste aux recherches avenir d'établir le mécanisme de cette transformation: par migration de groupes humains venus du dehors, par un processus d'acculturation ou par l'existence des deux composantes. Les observations de Theocharis sembleraient toutefois être en faveur d'une acculturation.

Nous nous trouvons en présence aux Portes de Fer danubiennes d'une situation sensiblement différente. Il ne peut être question ici d'un néolithique précéramique. La

21. *Αὐγή*, 79 et suiv., fig. 39-40; *Argissa*, 25 et suiv., fig. 18-19; *Greece*, 35, pl. XXII, pour les spatules: *Αὐγή*, pl. XIII.

22. *Greece*, 35, pl. XXII, 4d; *Αὐγή*, 84 et suiv., fig. 45, 1-2.

23. *Greece*, 24 et suiv., pl. XXI, d-e; *Αὐγή*, 40 et suiv., fig. 24-25.

24. M. GARAŠANIN, *Colloque Cracovie*, 58 et suiv.; idem, *Cambridge Ancient History* III,1 (1982), Chapt. II, 87 et suiv. (avec bibliographie).

25. *Greece*, 36.

civilisation précédant immédiatement l'introduction du néolithique ancien classique de type Gura Baciului (Proto-Starčevo de D. Srejović), rattaché au complexe balkano-anatolien du néolithique ancien classique, celle de Lepenski Vir-Schela Cladovei est encore purement protonéolithique²⁶. Cette civilisation dont les débuts se placent aux derniers siècles du VIIe millénaire (date absolue de Icoana Ia = Proto Lepenski Vir Brln. 1077: 6315 ± 10) s'est développée d'une civilisation plus ancienne, Cuina Turcului, attribuée par les auteurs roumains à l'épipaléolithique et au préboréal, mais qui selon Srejović serait encore en partie de la période du paléolithique final (Cuina Turcului I et IIa)²⁷.

Le groupe de Lepenski Vir-Schela Cladovei a connu dès l'origine, des habitats sédentaires sur les terrasses artificiellement aménagés, telles que nous les constatons à Lepenski Vir et à Vlasac. L'habitation à plan en trapèze, avec dans l'axe un foyer rectangulaire de pierres, apparaît à Vlasac dès la phase la plus ancienne (Vlasac Ia, b = Proto Lepenski Vir), pour parcourir au cours des étapes suivantes (Lepenski Vir Ia-e, II = Vlasac II, III) une certaine évolution²⁸. C'est ainsi que sur le site éponyme ces habitations ont été construites dès la phase Ia sur un module bien déterminé, avec des sols dans une sorte de mortier, obtenu par broyage d'un calcaire rougeâtre. On en retrouve des analogies frappantes au PPNB du Proche-Orient²⁹. Les têtes modelées sur des pierres fluviales de grandeur parfois surnaturelle, ainsi que le dallage (les soi-disantes «tables») autour du foyer des habitations apparaissent depuis la phase Ib du site éponyme. La technique de construction précise se relâche à la période Ie, les sols en maçonnerie disparaissent à Lepenski Vir II. On connaît toutefois aussi des cabanes circulaires (Proto Lepenski Vir) et à Vlasac II-III des constructions en pierre interprétées en partie comme des tentes³⁰.

Les habitats sédentaires ont été organisés sur un plan bien déterminé: les habitations s'échelonnent sur les terrasses avec au centre un espace vide³¹. Il y eut toutefois aussi des camps de base ou temporaires. C'est surtout le cas des habitats de la rive roumaine. Une interprétation semblable a été proposée pour Vlasac II-III³².

L'existence d'habitats sédentaires s'explique par les bases économiques du groupe de Lepenski Vir-Schela Cladovei. Celles-ci sont représentées par la pêche absolument dominante (les poissons sont représentés à Lepenski Vir I par 57.31% et à Vlasac, par

26. D. SREJOVIĆ, *Lepenski Vir* (Beograd 1969); D. SREJOVIĆ - Z. LETICA, *Vlasac I-II* (1978). Parmi les nombreux travaux de Srejović sur ce sujet relevons surtout ses tentatives d'interprétation dans *Balkanica* III (Belgrade 1972) 11 et suiv. et l'aperçu de synthèse dans *Praistorija jugoslovenskih zemalja* T. II (1978) 33 et suiv. Pour les sites du côté roumain V. BORONEAMT, *Prähistorische Zeitschrift* 45/I,1 et suiv. et récemment Idem, *Drobeta* 4 (1980) 27 et suiv.

27. *Vlasac* T. I, 125 et suiv.

28. *Lepenski Vir* (v.n.26) 44 et suiv.; *Vlasac* T. I, 15 et suiv.

29. CAUVIN, *ouvr. cité*, 53.

30. *Lepenski Vir*, 44 et suiv.; *Vlasac* T. I, 41 et suiv.; 51 et suiv.

31. *Lepenski Vir*, loc. cit. avec plans des habitats dans différentes phases; *Vlasac* T. I, 49 et suiv.

32. *Vlasac* T. I, 49 et suiv.

59.95% des restes d'animaux) accompagnée de la chasse et de la raccolte³³. L'organisation de la chasse selective semble être confirmée par l'accroissement inattendu des cervidés à Lepenski Vir II (53.88% par rapport à 27.12% à Lepenski Vir I) et à Icoana le nombre de suidés, avec 50% d'animaux d'un âge au dessous de deux ans³⁴. Les analyses de coprolithes entreprises par M. Carciumaru prouvent l'existence de graminées «tendant à une évolution vers les céréales». Des outils rappelant des socs de charrue ont servi probablement à l'extraction de racines dans le cadre de la raccolte³⁵.

L'outillage en pierre dénote des traits locaux dans le développement de l'industrie du quartzite caractérisée par de nombreux éclats et la technique esquillée typique du groupe de Lepenski Vir-Schela Cladovei. Les grattoirs courts et circulaires et les pièces microlithes à dos se retrouvent en Italie et dans les Balkans depuis le paléolithique final, les microlithes – trapèzes, du reste moins communs, sont typiques de la zone méditerranéenne³⁶. On connaît aussi des outils de broyage, la technique de la pierre polie et une industrie en os possédant souvent un décor géométrique phantaisiste développé sur les bases de l'ornementation locale plus ancienne et rattaché à l'art franco-cantabrique³⁷.

Les rites funéraires sont caractérisés par les inhumations à squelette – les rares incinérations de Vlasac paraissent être exceptionnelles – individuelles ou collectives, primaires et secondaires, dans le cadre de l'habitat ou des habitations et pour les tombes d'enfants, sous les sols³⁸. Le culte des crânes est bien attesté, les crânes sont parfois disposés sur des pierres plates et encerclés de pierres. A noter aussi à Proto Lepenski Vir une mandibule encerclée de pierres et d'arêtes de poissons, et dans deux habitations de Lepenski Vir Ib des tibia humains scellés dans la maçonnerie des sols³⁹. Il est digne d'attention que des tombes souvent collectives (allant jusqu'à 5 individus) se trouvent à l'intérieur des habitations. Ce fait, ainsi que les dimensions parfois très restreintes de certains bâtiments, pose le problème de l'interprétation du site de Lepenski Vir. L'idée d'un centre culturel ne saurait être exclue.

Le groupe de Lepenski Vir-Schela Cladovei devra être défini comme une civilisation protonéolithique⁴⁰, issue de l'épipaléolithique ou du paléolithique final de la région et appartenant à un sens plus large à l'évolution culturelle du monde méditerranéen. Des

33. BÓKENY in *Lepenski Vir*, 224 et suiv.; Id. in *Vlasac* T. II, 35 et suiv.

34. *Lepenski Vir*, loc. cit.; *Vlasac* T. I, 114. Pour les suidés cf. aussi BORONEAMT, *Actes du VIIIme Congrès de l'UISPP* (Belgrade 1971) T. II, 165 et suiv., surtout 170.

35. M. CARCIUMARU, *ibid.*, 53 et suiv. et in *Vlasac* T. II, 31 et suiv. Pour les outils en question v. V. DUMITRESCU, *VIII Congrès de l'UISPP*, T. I (1971) 187 et suiv., surtout 89-90.

36. D. SREJOVIĆ, J. KOZLOWSKI, S. KOZLOWSKI, *Colloque Cracovie*, 195 et suiv.; cf. A. PAUNESCU, *Evolutia ultelelor si armelor de piatra cioplita discoperite pe teritoriul Românei* (1970) 28 et suiv.

37. *Vlasac* T. I, 82 et suiv.; 98 et suiv. Pour la décoration de l'époque de Lepenski Vir et ses prédécesseurs: SREJOVIĆ, LJ. BABOVIĆ, *Umetnost Lepenskog Vira* (1983) 46 et suiv., fig. 21-24.

38. *Lepenski Vir*, 132 et suiv.; *Vlasac* T. I, 53 et suiv.

39. Pour le culte des crânes *Lepenski Vir*, loc. cit. *Vlasac* T. I surtout 75. Pour la mandibule et les tibia: *Lepenski Vir*, 132, 134.

40. Cette définition a été du reste proposée explicitement par D. SREJOVIĆ, *Praistorija jugoslovenskih zemalja* T. II, 33.

parallèles importants peuvent être constatés par rapport au Proche-Orient. Notons surtout l'organisation de l'habitat, certains détails de construction (sols en maçonnerie), les rites funéraires et la sculpture monumentale, attestée aussi au PPNB de Jericho, sous des formes et avec une interprétation toutefois différentes⁴¹: les statues de Jericho ont été interprétées comme des divinités, les têtes du groupe de Lepenski Vir-Schela Cladovei se rattachent au culte des ancêtres et du foyer. La différence chronologique très importante entre le protonéolithique de Lepenski Vir (début à la seconde moitié du VIIe millénaire), le protonéolithique (8300-8000) et le Natoufien du Proche-Orient (10000-8300), ne permettent pas d'admettre des contacts directes. Il s'agit sans doute d'une évolution convergente, basée sur une économie pratiquement identique jusqu'à la disposition des habitats sédentaires aux abords de la limite de zones écologiques différentes permettant un choix plus varié des formes de chasse et d'élevage⁴².

Non moins important le problème des relations de ce groupe avec le néolithique ancien classique dans cette partie des régions danubiennes. Précisons de suite que le groupe de Lepenski Vir-Schela Cladovei a atteint sans doute au niveau le plus élevé de la phase d'introduction au néolithique (sédentarisation, formes selectives de la chasse et de la collecte), sans toutefois en avoir dépassé la limite. Malgré le rôle dominant des bovins dans l'élevage du néolithique ancien classique (groupe de Gura Baciului-Proto Starčevo et Starčevo-même), l'existence dans un pourcentage relativement notable des caprovines, inconnues parmi les animaux de chasse de notre groupe, plaide en faveur d'une finalisation du processus venant du dehors. Il en est de même parmi les espèces de plantes cultivées du *triticum dicoccum* et du *hordeum*. La céramique monochrome claire et peinte du groupe de Gura Baciului appartient au complexe balkano-anatolien du néolithique ancien classique, bien qu'avec certaines formes locales et une technique d'exécution sensiblement moins parfaite. On devra donc admettre pour la réalisation du néolithique ancien classique des impulsions venant du dehors, soit avant tout un processus d'acculturation venant du Sud, où toutefois l'existence de certains déplacements de groupes humains à la recherche de nouvelles terres arables ne saurait être écartée⁴³.

Les faits dont il a été question dans les lignes précédentes, démontrent donc que dans les trois régions considérées la néolithisation s'est effectuée d'après des modèles différents: au Proche-Orient par un processus d'évolution interne et directe depuis le mésolithique Natoufien jusqu'au néolithique précéramique; en Thessalie, par un mouvement d'acculturation et peut-être des déplacements de groupes introduisant le néolithique précéramique et accompagnés par une seconde vague d'acculturation menant à la

41. Pour la sculpture monumentale de Jericho: MELLAART, *ouvr. cité*, 42; CAUVIN, *ouvr. cité*, 125 et suiv., fig. 30,1.

42. Les sites de Lepenski Vir et de Vlasac se trouvent dans une zone écologique fluviale, aux abords immédiats d'une zone de forêts et de montagnes et d'une zone de forêts-steppes. Vlasac T. I, 112-113.

43. C'est là ce qu'en accord avec I. Nestor nous avons désigné de migration successive, où toutefois le terme de migrations doit être compris au sens le plus vaste du mot. M. GARAŠANIN, *Colloque Sarajevo*, 44, n. 52; M. GARAŠANIN, I. NESTOR, *Actes du Ier Congrès des études balkaniques et sud-est européennes* (Sofia 1966) 21. Pour Gura Baciului, le complexe balkano-anatolien et le groupe de Starčevo v. la bibliographie citée plus haut à la n. 24.

formation du néolithique ancien classique; dans la zone des Portes de Fer danubienne par la préparation interne de la néolithisation accompagnée d'une impulsion en premier lieu d'acculturation venant du Sud et du Sud-Est et menant à l'apparition directe du néolithique ancien classique sans l'étape intermédiaire du néolithique précéramique. Ceci confirme encore une fois que le processus de néolithisation ne saurait être ramené à un dénominateur commun. Les formes et le mécanisme de ce processus diffèrent de régions à régions selon les conditions spécifiques, climatiques, écologiques et autres. Il sera donc nécessaire à l'avenir de se garder de toute généralisation et de procéder à des analyses fines et serrées dans les régions différentes atteintes par le processus compliqué et souvent inégal de la néolithisation.

Beograd

MILUTIN GARAŠANIN

DIE AUSGRABUNGEN DER STAATLICHEN MUSEEN ZU BERLIN AUF SAMOS ALS WISSENSCHAFTSPOLITISCHES PHÄNOMEN

Es war ein langer Weg, bis die Stadt des Polykrates und der Tempel der Hera und auch die archaische Statue der Ornithe aus der Gruppe des Geneleos¹, die in der letzten Phase der byzantinischen Herrschaft Piratenüberfälle, Erdbeben und Seuchen und nach der türkischen Eroberung fast ein Jahrhundert völliger Verödung über sich ergehen lassen mußten², durch den Fleiß der Archäologen und ihrer Mitarbeiter wiedergewonnen wurden, und es bedurfte der Anstrengungen von Gelehrten aus Griechenland und zahlreichen anderen Ländern³, um zu einem fundierten Überblick über die geschichtliche und kulturelle Entwicklung der Insel und ihrer Hauptstadt von der prähistorischen bis zur byzantinischen Zeit zu gewinnen⁴. Einen wesentlichen Beitrag zur Lösung dieser Aufgabe leisteten unzweifelhaft die Ausgrabungen vornehmlich am Heraion, welche in den Jahren 1910 bis 1914 durch die Berliner Museen unter Leitung von Theodor Wiegand und Martin Schede durchgeführt wurden; durch den Ersten Weltkrieg unterbrochen, setzte sie Ernst Buschor 1925 bis 1939, und nach einer erneuten Unterbrechung durch den Zweiten Weltkrieg, nach 1952, und zwar beide Male im Auftrage des Deutschen Archäologischen Instituts, fort⁵. Gegenstand unserer Aufmerksamkeit soll lediglich die erste Etappe vor dem Ersten Weltkrieg sein, und auch diese soll weniger nach den archäologischen Ergebnissen als vielmehr in ihren politischen und wissenschaftspolitischen Zusammenhängen behandelt werden. Dabei ergibt sich freilich als Handikap der Umstand, daß das Archiv der Staatlichen Museen zu Berlin nicht mehr über entsprechendes Aktenmaterial verfügt; unsere Darlegungen stützen sich daher, abgesehen von einigen Materialien des Zentralen Staatsarchivs der DDR⁶, auf die zugänglichen gedruckten Quellen.

1. ELISABETH ROHDE, *Griechische und römische Kunst in den Staatlichen Museen zu Berlin* (Berlin 1968) 74 und Abb. 58.

2. I. BAKIRTZIS in: 'Ελευθερουδάκη 'Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, 11 (Athen 1931) 311.

3. Einiges zur Forschungsgeschichte bei THEODOR WIEGAND, *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1911 (Philosophisch-historische Classe) Anhang Abh. I, 4 ff.: vgl. ferner die Bibliographien von LUDWIG BÜRCHNER, *Das ionische Samos*, I 1, Programm Amberg 1822, 4 ff. und in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung, 2. Reihe 2. Halbband (Stuttgart 1920) 2155 ff., die deutsche, englische, französische, griechische, österreichische, russische und schweizerische Autorennamen nennen.

4. Zum heutigen Stand vgl. die Bibliographie von E. MEYER in: *Der Kleine Pauly*, 4 (München 1972) 1537.

5. ERNST BUSCHOR in: *Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient* (Berlin [West] 1959) 197 ff.

6. Ich danke der Abteilung Benutzung, im speziellen Herrn Glaser, für bereitwillig gewährte Unterstützung.

Die Grabung Wiegands fiel, wie es sein Nachfolger Martin Schede, formulierte⁷, in eine Zeit höchster politischer Unruhe, in der Welt von damals im allgemeinen, vor allem aber auf Samos selbst. Obgleich die ausschließlich griechische Bevölkerung der Insel bei der Erhebung von 1821 eine hervorragende Rolle gespielt und im Verlaufe des Freiheitskampfes alle türkischen Angriffe abgewehrt hatte, fiel sie gemäß dem Londoner Protokoll der Großmächte, welches die Grenzen des zukünftigen griechischen Staates fixierte, 1830 an die Türkei zurück⁸. Gegen diese Entscheidung, die ein Ferman des Sultans bestätigte, durch welches den Samiern eine allgemeine Amnestie gewährt wurde, wandten sich diese in ihrer überwiegenden Mehrheit. Ihr Widerstand konnte erst im Juli 1834 durch vereinte Seestreitkräfte der Türkei und der Großmächte gebrochen werden: Lykurgos Logothetis und die anderen Führer des Aufstandes begleiteten an die 6000 ihrer Landsleute in das freie griechische Königreich. Für die Verbliebenen trat das Firman von 10. Dezember 1832 in Kraft, demzufolge Samos zu einem der Pforte tributpflichtigen Fürstentum (ἡγεμονία) unter einem christlichen Herrscher umgewandelt wurde⁹. Die Fürsten (ἡγεμόνες) wurden wie einst die Fürsten der Moldau und Walachei jeweils von der Pforte eingesetzt; der erste, der von 1834 bis 1850 amtierte, war der Phanariot Stephanos Vogoridis (Βογορίδης), der jedoch seinen Wohnsitz in Konstantinopel nicht aufgab, sondern seine Funktion durch Stellvertreter wahrnehmen ließ – nur einmal, 1838, hat er sein Fürstentum betreten¹⁰.

Die geschilderten politischen Gegebenheiten boten nicht ungünstige Voraussetzungen für archäologische Initiativen. Nachdem bereits 1702 der Professor der Botanik am Königlichen Pflanzengarten zu Paris Joseph Pitton de Tournefort¹¹ die Unterlage der einzigen noch aufrecht stehenden Säule des Heraions freigelegt und Vermessungen vorgenommen hatte, setzte sein Landsmann Victor Guérin 1853, welcher der Insel eine spezielle Studie widmete¹², an der gleichen Stelle den Spaten an, mußte dann aber aus äußeren Gründen resignieren¹³. 1862 nahm der 23jährige Carl Humann, der nachmalige Ausgräber Pergamons, Untersuchungen am Heraion vor¹⁴, zu denen ihn sein Lehrer der Architekt Johann Heinrich Strack angeregt hatte, der zur selben Zeit als Mitglied der sog. Preußischen Expedition in Athen weilte¹⁵. Humann folgten 1879 Paul Girard, welcher die dem Cheramyes geweihte Herastatue¹⁶ für den Louvre erwarb, und 1883

7. MARTIN SCHEDE, *Zweiter vorläufiger Bericht über die von den Berliner Staatlichen Museen unternommenen Ausgrabungen auf Samos* (Berlin 1929) 3.

8. ΒΑΚΙΠΤΖΗΣ a.a.O. 311 f.

9. ΒΑΚΙΠΤΖΗΣ a.a.O. 312.

10. Ἐλευθερουδάκη Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, 3 (Athen 1928) 352.

11. WILHELM LARFELD bei IWAN VON MÜLLER, *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft*, 1 (2. Aufl., München 1892) 374.

12. V. GUÉRIN, *Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos* (Paris 1856) 121 ff.

13. WIEGAND a.a.O. 4.

14. RICHARD SCHÖNE bei CARL SCHUCHHARDT und THEODOR WIEGAND, *Der Entdecker von Pergamon, Carl Humann* (Berlin 1930) 2.

15. LARFELD a.a.O. 401.

16. GERHARD ZINSERLING, *Abriß der griechischen und römischen Kunst* (2. Aufl., Leipzig 1972) 68 f. und 419.

Michel Clerc¹⁷; im Jahre vorher war der vermutlich im 6. Jahrhundert zur Quellwasserversorgung gebrochene Tunnel auf einer Länge von mehr als einem Kilometer unter der Leitung zweier samischer Äbte freigelegt worden¹⁸. Schließlich arbeitete in den Jahren 1902 und 1903 die seit 1837 tätige, um die Untersuchung der griechischen Bodenfunde hochverdiente Archäologische Gesellschaft zu Athen¹⁹ am Heraion²⁰; die Leitung der Grabungen hatten P. Kavvadias (Καβαδίας), Generalinspektor der Altertümer²⁰, seit 1887 Korrespondierendes Mitglied der Berliner Akademie²¹, und der Samier Themistokles Sophulis (Σοφούλης), der sich jedoch infolge seines politischen Engagements der wissenschaftlichen Aufgabe unmittelbar nur wenig widmen konnte.

Nach dem Staatsbankrott von 1893 war in Athen eine neue Bewegung, die Ἑθνικὴ Ἐταιρεία, mit einem nationalistisch-panhellenischen Programm entstanden²². Die gerechten Forderungen der noch immer unter türkischer Fremdherrschaft stehenden griechischen Bevölkerungsteile nach Anschluß an den griechischen Staat nutzend, tendierten die Extremisten der Bewegung auf die Schaffung eines Großgriechenlands und scheiterten schon bald an ihren überspannten Forderungen²³. Wenn auch im Mittelpunkt dieses neugewachsenen Nationalismus die kretische Frage stand, so konnte doch auch das suzeräne Fürstentum Samos davon nicht unberührt bleiben, wobei der Archäologe Sophulis, welcher fortan, seit 1935 als Führer der Liberalen Partei, bis zu seinem Tode am 29. Juni 1949 der griechischen Politik zugehörte²⁴, eine herausragende Rolle spielte. 1860 in Vathy (Βαθὺ) geboren, hatte er in Athen, Berlin und München Archäologie studiert und darauf in Athen als Ἐφορὸς ἀρχαιοτήτων und Privatdozent an der Universität eine ausgedehnte wissenschaftliche Tätigkeit entfaltet, bis er 1900 in seine engere Heimat zurückkehrte. Gemäß der samischen Staatsordnung bestand neben dem Fürsten eine Regierung aus vier einheimischen Persönlichkeiten, die von der Generalversammlung (Γενικὴ Συνέλευσις) der Samier gewählt wurde, den sog. Πληρεξούσιοι («Bevollmächtigten»)²⁵. Sophulis wurde immer neu in dieses Amt gewählt und zeigte sich in diesem als energischer Wahrer der samischen Rechte gegenüber den beständig wechselnden²⁶ Fürsten. Zum offenen Konflikt kam es, als der Sultan im Dezember 1907

17. ADOLF MICHAELIS, Ein Jahrhundert kunsthistorischer Entdeckungen (2. Aufl., Leipzig 1972) 68 f. und 419.

18. MICHAELIS a.a.O. 181 f.

19. WOLFGANG SCHIERING bei ULRICH HAUSMANN, *Allgemeine Grundlagen der Archäologie* (München 1969) 63.

20. WIEGAND a.a.O. 5 f.

21. J. IRMSCHER in: *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen* (Berlin 1966) 448 f.

22. *Große Sowjet-Enzyklopädie: Griechenland* (deutsch Leipzig 1956) 41 f.

23. Vgl. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΣΠΡΕΑΣ in: *Ἐλευθερουδάκη Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 5 (Athen 1929) 72.

24. Biographien von Π.Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ in: *Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 17 (Athen o.J.) 143 f. und in: *Советская Историческая Энциклопедия*, 13 (Moskau 1971) 362.

25. Β.Δ. ΘΕΟΦΑΝΕΙΑΔΗΣ in: *Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 16 (Athen o.J.) 840.

26. Vgl. die Tabelle bei ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ a.a.O. 312 (in der Zeit von 78 Jahren waren es 18 Fürsten, worin J.H. MORDTMANN in: *Enzyklopaedie des Islam*, 4 (Leiden 1934) 147 mit Recht ein Moment der Instabilität erkennt).

Andreas Kopasis (Κοπάσης) zum Ἡγεμὼν von Samos ernannte. 1856 auf Kreta geboren, hatte Kopasis in der türkischen Verwaltung der Insel gearbeitet und war in seiner weiteren Laufbahn Mitglied des türkischen Staatsrats und Μέγας ρήτωρ der christlichen Kirche geworden; nebenher verfaßte er eine Anzahl archäologischer und historischer Arbeiten²⁷. In seiner Funktion in Samos gelang es ihm nicht, ein Vertrauensverhältnis zu der Bevölkerung herzustellen, und bereits im Mai 1908 kam es zum Aufstand, als zur Stärkung von Kopasis' Position türkische Verbände in Vathy an Land gingen. Die Erhebung wurde jedoch blutig niedergeschlagen, und Sophulis, ihr Führer, zog sich mit einer Gruppe von Patrioten in das griechische Königreich zurück, während Kopasis sein Amt nunmehr wie ein fremder Statthalter führte.

In dieser bewegten und für die ruhige wissenschaftliche Arbeit denkbar ungeeigneten Situation kam es zur Kontaktaufnahme zwecks Durchführung deutscher Grabungen am Heraion. Die seit 1885 forcierte Orientpolitik des Deutschen Reiches²⁸ hatte eine Förderung wissenschaftlicher Aktivitäten mit sich gebracht, da man ja nicht nur auf politischem und wirtschaftlichem, sondern auch auf kulturellem Gebiete mit den alten Weltmächten England und Frankreich gleichzuziehen trachtete. Die Gründung des Deutschen Orientkomitees am 10. Juni 1887, hinter dem Kaiser Friedrich III., Kaiser Wilhelm II., Botschafter von Radowitz, das preußische Kultusministerium und die Generalverwaltung der Königlichen Museen in Berlin standen²⁹, gehört ebenso in diesen Zusammenhang wie die Gründung der Deutschen Orient-Gesellschaft am 24. Januar 1898, hinter die sich Industrie, Hochfinanz und Politik stellten³⁰. Doch nicht nur die orientalische, auch die klassische Archäologie profitierte von diesem Expansionsstreben: 1878 bis 1886 wurde, um nur die wichtigste Aktion zu nennen, der Altar von Pergamon freigelegt³¹, der, rekonstruiert und wiedererrichtet, heute einen der Hauptanziehungspunkte der Staatlichen Museen zu Berlin ausmacht, und ebendiese Berliner Museen bestellten eigens einen Abteilungsdirektor mit Sitz in Konstantinopel, um ihre verschiedenen Ausgrabungsprojekte planmäßig voranzubringen. In dieses Amt wurde 1899 als Nachfolger Carl Humanns, des Ausgräbers von Pergamon, Theodor Wiegand berufen; er hatte es bis 1911 inne³². Für die Grabung auf Samos sollte er zum Initiator werden.

Der 1864 Geborene war 1895 als Assistent Humanns nach Priene gekommen und hatte nach jenes Tode im Jahre 1896 die Grabungsleitung übernommen³³. Im Oktober

27. Μ. ΓΕΔΕΩΝ in: Ἐλευθερουδάκη Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, 8 (Athen 1930) 3 und Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, 11 (Athen o.J.) 193.

28. SIEGFRIED WÖLFFLING, *Untersuchungen zur Geschichte und Organisation der deutschen archäologischen Forschung im Vorderen Orient von 1871 bis 1945* (Habilitationsschrift Halle 1968) 143.

29. WÖLFFLING a.a.O. 22 f.

30. WÖLFFLING a.a.O. 26 f.

31. ELISABETH ROHDE, *Pergamon, Burgberg und Altar* (2 Aufl., Berlin 1961) 96 f.

32. CARL WATZINGER, *Theodor Wiegand, Ein deutscher Archäologe, 1864-1936* (München 1944) 76, 108, 162.

33. WATZINGER a.a.O. 65 und 70.

1897 bereiste er Samos und machte sich mit dem Museum³⁴ sowie mit den Ergebnissen der Humannschen Sondierungen von 1862 vertraut³⁵; auch besuchte er den damaligen Fürsten Stephanos Musuros³⁶ (Μουσούρος), der vordem türkischer Gesandter in Rom gewesen war, von 1896 bis 1899 in Samos residierte und darauf als Gesandter nach London geschickt wurde³⁷. Die Bedingungen für deutsche archäologische Unternehmungen auf türkischem Territorium verbesserten sich von Jahr zu Jahr; zu Priene traten Didyma und Milet, und auch Samos muß in diesem Zusammenhang gesehen werden, wollte man doch von der Basis Milet aus die Arbeiten organisieren³⁸. Wiegand stand hier mit den auf Anschluß an Griechenland drängenden Kräften mit Sophulis an der Spitze, der als Gymnasialprofessor zugleich die Altertümer der Insel betreute, auf ebenso vertrautem Fuße wie mit den zurückhaltenden Kreisen in Landwirtschaft und Handel, die auf friedliche Verständigung mit den Türken Wert legten³⁹. Deren Repräsentant war der Großkaufmann Aristoteles Stamatiadis, der als Vizekonsul des Deutschen Reiches fungierte⁴⁰. An ihn wandte sich Wiegand erstmalig, als ihm im März 1906 von privater Seite 20.000 Mark in Aussicht gestellt waren; aber die Ereignisse in und um Kreta ließen die Angelegenheit versanden⁴¹. Erst nach Beendigung der samischen Unruhen konnte am 22. Mai 1909 über Stamatiadis ein neuer Antrag eingereicht werden, welcher die Zustimmung sowohl des Fürsten wie der Regierung fand⁴². Am 1. Oktober wurde ein Vertrag abgeschlossen, den die deutsche Seite als günstig ansah⁴³;

34. Vgl. seinen Katalog der Marmorskulpturen des Museums, *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 25 (1900) 145 ff.

35. WATZINGER a.a.O. 76 f.

36. WATZINGER a.a.O. 155.

37. *Ἐλευθερουδάκη Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 9 (Athen 1930) 570.

38. WATZINGER a.a.O. 154.

39. WATZINGER a.a.O. 154.

40. Stamatiadis hatte dieses Amt seit 1894 inne. Nachdem die Funktion längere Zeit unbesetzt gewesen war, brachte am 2. Dezember 1893 Konsul Stannius in Smyrna beim Reichskanzler dafür Stamatiadis in Vorschlag. In Vathy ansässig, gehöre er einer der gebildetsten Familien der Insel an und sei, was in Samos selten, des Französischen kundig; er habe die italienische Staatsangehörigkeit erworben und fungiere bereits als spanischer und als italienischer Vizekonsul. Von Hause aus Kaufmann, beschäftige er sich vorzugsweise mit der Verwaltung des von ihm auf der Insel angelegten Telephonnetzes und eines in seinem Besitze befindlichen Landgutes. Dem Vernehmen nach sei er nicht unbemittelt und stehe beim Fürsten in gutem Ansehen. Stamatiadis' offizielle Bewerbung erfolgte daraufhin am 18. April 1894 (Zentrales Staatsarchiv der DDR. Auswärtiges Amt Nr. 52423 Blatt 100 und 106).

41. WATZINGER a.a.O. 156.

42. WIEGAND a.a.O. 3.

43. Die deutsche Botschaft in der Türkei berichtete darüber am 20. Oktober 1909 an den Reichskanzler: «Wenn es Herrn Dr. Wiegand nach langen Verhandlungen gelungen ist, am 29. v. M. einen für die Königlichen Museen in Berlin äußerst vorteilhaften Vertrag abzuschließen, so verdankt er dies allein dem außergewöhnlichen Entgegenkommen des Fürsten, welcher persönlich das größte Interesse an dem Zustandekommen des Vertrages und des erforderlichen Spezialgesetzes nahm. Die Königlichen Museen haben auf 10 Jahre das alleinige Recht zur Ausgrabung des Heratempels. Auf weitere 10 Jahre steht ihnen das Publikationsrecht der Ergebnisse zu. Ferner ist die Verteilung der Funde in einer Weise geregelt worden, wie sie durchaus den deutschen Interessen entspricht. Der Vertrag, welcher einseitig nicht mehr geändert wer-

er gewährte Wiegand für zehn Jahre das Recht, auf der ganzen Insel zu graben, und gestand dem Ausgräber Duplikate der dabei gemachten Funde zu⁴⁴.

Die Aufnahme der Arbeiten, die durch Wiegand und den Generalstabshauptmann K. Lyncker vorbereitet wurden, verzögerte sich angesichts der gespannten Lage auf der Insel bis zum 1. Oktober 1910; für die durch ihn gewährte Unterstützung war dem Fürsten Kopasis kurz vorher der Großkordon des Roten Adlerordens verliehen worden⁴⁵. Entgegen dem ursprünglich weitergehenden Programm konzentrierten sich die Ausgrabungen auf den Tempel, dessen Ort eine einsam ragende Säule anzeigte; von dem Riesenbau, wie er durch die literarische Überlieferung bekannt war, galt es, allmählich exaktere Vorstellungen zu gewinnen⁴⁶. Die Aufnahme des Grundrisses durch Armin von Gerkan und Martin Schede war daher das erste Anliegen der Ausgrabung⁴⁷. Für die Jahre 1911/12 stellte das preußische Finanzministerium 70.000 Mark zur Verfügung; dieser Betrag erhöhte sich durch private Zuwendungen u.a. vonseiten Kaiser Wilhelms II.⁴⁸ Als Regierungskommissar war während der gesamten Dauer der Grabung der hochqualifizierte Archäologe Vasilios Theophanidis bestellt⁴⁹, seit 1910 Ephoros der samischen Altertümer, später am Archäologischen Nationalmuseum und auf Kreta tätig⁵⁰.

Das Jahr 1911 brachte der Türkei den Tripoliskrieg, in dem sich Italien im türkischen Nordafrika festsetzte⁵¹. Die Bedrängnis, in die dadurch die osmanische Macht geriet – auf Samos wurde man Augenzeuge des Rückzugs der türkischen Geschwader –, gab dem samischen Unabhängigkeitsstreben neuen Auftrieb. Die Ausgrabung konnte davon nicht unberührt bleiben. Die öffentliche Meinung wandte sich gegen den Vertrag, der im Gegensatz zu dem griechischen Antikengesetz vom 24. Juli 1899⁵² den Ausgräbern einen Teil der Funde zusprach, und man hieß Wiegand einen Verächter des Griechentums, daß er mit dem «Verräter» Kopasis überhaupt in Verhandlungen eingetre-

den kann, ist bereits vom Fürsten veröffentlicht worden. Seine Majestät der Kaiser und König habe Allerhöchst seiner Freude über diesen Erfolg in einem Telegramm an Herrn Wiegand Ausdruck gegeben» (Zentrales Staatsarchiv der DDR Auswärtiges Amt Nr. 37716 Blatt 90 F.). Das Telegramm Wilhelms II. vom 30. September 1909 hatte folgenden Wortlaut: «Gratuliere bestens. Bin hocherfreut über die der deutschen archäologischen Wissenschaft vorbehaltene wichtige Aufgabe» (Ebd. Blatt 87). Im März 1911 besichtigte Wilhelm II. im Kaiser-Friedrich-Museum zu Berlin unter Führung Wiegands die ersten auf Samos gemachten Funde. Er beglückwünschte den Ausgräber «zu seinen so schnellen Erfolgen, durch die auf die hochstehende ältere Kultur Ioniens immer mehr Licht fällt» (Berliner Tageblatt vom 20. März 1911).

44. WATZINGER a.a.O. 157.

45. WATZINGER a.a.O. 158.

46. ERNST BUSCHOR bei GERHART RODENWALDT, *Neue deutsche Ausgrabungen* (Münster 1930) 34.

47. WIEGAND a.a.O. 6.

48. WATZINGER a.a.O. 158 f.

49. SCHEDE a.a.O. 3.

50. *Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 9 (Athen o.J.) 568. Von ihm stammt der archäologische Teil des Samos-Artikels in der *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 21 (Athen 1933) 500 ff.

51. *Weltgeschichte in Daten* (2. Aufl., Berlin 1973) 578 und 586.

52. THEODOR WIEGAND bei WALTER OTTO, *Handbuch der Archäologie*, 1 (München 1939) 121.

ten war⁵³. Zum Direktor der Antikenabteilung der Berliner Museen ernannt⁵⁴, siedelte Wiegand im Mai 1912 nach Berlin über⁵⁵: die Leitung der Grabung hatte bereits seit dem September 1911 Martin Schede inne⁵⁶. Am 9. März 1912 wurde Kopasis ermordet⁵⁷, während italienische Kriegsschiffe im Zuge der Besetzung des Dodekanes das Ägäische Meer blockierten⁵⁸. Am 12. April wurde Vathy beschossen⁵⁹. Trotzdem gingen in der Zeit vom 16. Januar bis zum 17. Juli unter Leitung von Schede und von Gerkan die Ausgrabungen weiter⁶⁰. Der neuernannte Fürst, der in Europa ausgebildete Verwaltungsbeamte Grigorios Vegleris (Βεγλερής)⁶¹, zeigte bei der ersten Teilung der Funde gegenüber den Ausgräbern weitgehendes Entgegenkommen; die Berliner Museen erhielten Proben der Architektur des Tempels und der plastischen Bildwerke⁶².

Noch ehe im Oktober 1912 der Erste Balkankrieg ausbrach⁶³, hatte sich die Bevölkerung von Samos, geführt von dem inzwischen zurückgekehrten Themistokles Sophoulis aufs neue erhoben. In blutigen Kämpfen wurde der Abzug aller türkischen Verbände erzwungen und in einer Denkschrift an die Großmächte die volle Autonomie der Insel gefordert. Die Anschlußklärung an Griechenland vom 11. November 1912 war der nächste Schritt; sie wurde am 2. März 1913 verwirklicht, nachdem griechische Truppen auf dem Balkan verfügbar geworden waren⁶⁴; der Friede von Bukarest im August 1913 bestätigte die Eingliederung.

Die Ausgrabungen am Heraion waren bereits am 17. Juni 1913 durch von Gerkan und den Architekten Oskar Reuther wieder aufgenommen worden⁶⁵. Sogleich nach der Anschlußklärung hatte sich Wiegand über das Auswärtige Amt an die griechische Regierung gewandt und es erreicht, daß der griechische Außenminister in einer Note vom 13. März 1913 bekanntgab, die provisorische Regierung von Samos respektiere den bestehenden Ausgrabungsvertrag⁶⁶. Der deutsche Kreuzer «Goeben», der in den Mittelmeergewässern operierte, übernahm die für die Berliner Museen bestimmten Funde⁶⁷.

Noch eine weitere Kampagne konnte Schede in der Zeit vom 9. April bis 7. Septem-

53. WATZINGER a.a.O. 159.

54. WATZINGER a.a.O. 108.

55. WATZINGER a.a.O. 160.

56. SCHEDE a.a.O. 3; vgl. auch dens., *Gnomon* 13 (1937) 110.

57. *Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 11 (Athen o.J.) 193.

58. *Weltgeschichte in Daten* a.a.O. 578.

59. WATZINGER a.a.O. 160.

60. SCHEDE, *Bericht* a.a.O. 3.

61. *Ἐλευθερουδάκη Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 3 (Athen 1928) 78; *Νεώτερον Ἑγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, 4 (Athen o.J.) 288.

62. WATZINGER a.a.O. 160.

63. *Weltgeschichte in Daten* a.a.O. 432.

64. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ a.a.O. 144.

65. SCHEDE, *Bericht* a.a.O. 3.

66. WATZINGER a.a.O. 161 f. — Zentrales Staatsarchiv der DDR. Auswärtiges Amt Nr. 37717 Blatt 121 vom 17. März 1913.

67. Es handelt sich um die Nummern 33-40 bei CARL BLÜMEL, *Die archaisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (Berlin 1963) 41 ff.

ber 1914 auf dem nunmehr griechischen Samos durchführen⁶⁸, dann setzte der Erste Weltkrieg den Grabungen der Berliner Museen am Heraion ein Ende. Erst 1925 konnten sie, nunmehr getragen von der Athener Zweigstelle des Deutschen Archäologischen Instituts, fortgeführt werden⁶⁹.

Unbestreitbar, so ergibt sich als Fazit, ist die wissenschaftliche Bedeutung der Ausgrabungen der Berliner Museen am samischen Heraion, unbestreitbar ist die gelehrte Leistung der daran beteiligten Archäologen, unbestreitbar ist aber auch ihr Zusammenhang mit dem deutschen Imperialismus, der die materiellen Voraussetzungen für jene wissenschaftlichen Arbeiten legte, weil er sich ihre Ergebnisse dienstbar zu machen strebte⁷⁰.

Berlin

JOHANNES IRMSCHER

68. SCHEDE, *Bericht* a.a.O. 3.

69. Zusammenfassend vermitteln den neueren Stand L. VLAD BORRELLI in: *Enciclopedia dell' arte antica classica e orientale*, 6 (Rom 1965) 1091 ff. sowie ERNST KIRSTEN – WILHELM KRAIKER, *Griechenlandkunde. Ein Führer zu klassischen Stätten*, 2 (5. Aufl., Heidelberg 1967) 540 ff. mit Bibliographie S. 891 f.

70. Auch WILHELM WAETZOLDT, *Jahrbuch der Preußischen Kunstsammlungen* 51 (1930) 198 gesteht zu, daß Bismarck den Berliner Museen «unter weltpolitischen Gesichtspunkten» Förderung zuteil werden ließ.

SOME EARLY USES OF DRAFTED MASONRY AROUND THE EAST MEDITERRANEAN*

(Pls. 1-2)

Buildings, the aims and techniques of the builders, always have, and still do, tell us a great deal about the society they serve: its social stratifications, its religious and political framework, and its aesthetic conventions. It is the buildings that first impress (or depress) a visitor; they are the public face of any particular society.

One of the most far-reaching achievements of architect and stone-mason is the use of fine ashlar masonry. This technique arose in unconnected parts of the globe; but sometimes peculiarities have suggested a distinct tradition, a continuity, in one fairly limited region. One such peculiarity is the use of ashlar blocks with more or less carefully worked, drafted margins.

The term «ashlar» has been used for very different kinds of masonry, and naturally the standard of finish is affected by the hardness of the stone. Granite, as used in parts of Hittite Boghazköy, cannot be trimmed to the best ashlar standards. Courses of evenly bedded stones are an essential; but it is the closeness of the jointing between individual blocks and between courses, which distinguishes the finest ashlar work from rougher masonry; the palace of Knossos from the Lion Gate at Mycenae. Weathering may account for loosening of the joints. One technique used for those famous joints where it is not possible to insert a knife blade between blocks is, after chiselling the block into shape, to rotate the upper stone on the lower until there is a perfect fit. It will be obvious that this is extremely difficult with very massive blocks without a large and skilled labour force.

The subject of this paper which is offered in gratitude and appreciation for the work of a very distinguished scholar, is the use of ashlar masonry with drafted margins that started around the last quarter of the second millennium B.C. in the eastern Mediterranean. By Classical times drafted masonry was immensely popular. Like ashlar itself it varies greatly, from the panelled blocks, finely pecked, and framed by drafted margins, that became widespread from the 6th century onwards, to much rougher work with fairly smooth margins, around part or all of the stone, and sometimes with bosses that are rough, almost rusticated.

The effect is decorative, but this is probably not the chief reason for the margins, especially in the earlier work. At Ugarit, where we have some of the earliest drafted work, Schaeffer argued that, since the ashlar stonework of the earlier palace-buildings was apparently covered with plaster or rough-cast, the rough surface of the bosses in the later buildings served as anchor for a similar coating of the stone¹. But no signs

* I am grateful for help in this paper from Mrs. K.R. Maxwell-Hyslop, Dr. P.R. Moorey and Mr. Howard Gatling, and have to thank Thames and Hudson for the use of the photographs of pls. 1-2.

1. C.F.A. SCHAEFFER, *Ugaritica* IV (Paris 1952) 7.

have been found of a coating on these walls, and a more likely purpose is that found with the walls of Samaria: the blocks being brought from the quarry rough-dressed into rectangular shape, a final dressing of the margins was done on the spot, the smooth surface of the margins being designed to show up guide-lines drawn by the masons, which enabled them to see how much they had to cut away in order to make a good fit. In fact some of the mason's guide-lines, made by red-dyed cord and plummet, have survived².

The manipulation and dressing of huge limestone blocks was an outstanding characteristic of Egyptian architecture from before 3000 B.C. (First Dynasty). A main purpose appears to have been the production of a smooth, almost mirror-like surface on which negative and positive carvings were displayed. Something rather like bossed stone-work was in fact used from the Old Kingdom, but it was hidden in the foundations and under plaster³. The majority of Egyptian buildings were of mud-brick and wood until the New Kingdom, but temples, palaces and tombs set a standard in the mason's art which was admired throughout the ancient world; foreign ambassadors and traders took home reports of their excellence, and perhaps a wish to emulate them.

No drafted margins have been found in the ashlar-built Cretan palaces, or in the mainland of Greece, where ashlar is rarer. With one exception there appears to be no drafted masonry in Anatolia in the second millennium. The earliest ashlar is at Troy, and there is some quite fine work at the very end of Troy VI. At Hattusas very large blocks of a hard stone, sometimes granite, were used, and the style is rugged, though orthostats were trimmed on the spot for the great temples, with raised edges and pilasters⁴.

The exception is the so-called «spring sanctuary» at Eflatun Pinar on Lake Beysehir, just within the borders of ancient Arzawa⁵. A massive masonry wall still stands four courses high; the jointing is quite good but the bedding is irregular; the drafted edges and the centres of the blocks are trimmed flat. Unfortunately the date is uncertain, though it probably corresponds with the latter end of the Hittite empire (pl. 1).

The palace at Ugarit cannot compare in size and splendour with Egyptian monuments of the 18th and 19th dynasties, but still it covers twice the area of the acropolis at Hattusas, which was the centre of an Empire. But Ugarit was not a territorial power like the Hittite capital; it demonstrates, on the contrary, the wealth, culture and alliances of a merchant prince, living at the centre of one of those great bazaar cities whose purpose was well described by Sir John Myres in his Frazer lecture⁶. Built throughout of ashlar, with its 90 rooms, its nine courts, its eight entrances, and its twelve stairs to

2. J.W. CROWFOOT et al., *The Buildings of Samaria, Samaria-Sebaste Reports*, I. The Building, P.E.Q. (London 1942) 71 ff., pls. 42, 44, 45.

3. W. STEVENSON SMITH, *The Art and Architecture of Ancient Egypt* (PHA Harmondsworth 1958, 1965) Chapter III ff., pl. 18a.

4. R. NAUMANN, *Architektur Kleinasiens* (Tübingen 1955) 67, 32, fig. 43, 388 etc.

5. R. NAUMANN, 70-72; J. MELLAART, *Anatolian Studies* XII (1962) 111-117; N. SANDARS, *The Sea Peoples* (London 1978) 151.

6. J.L. MYRES, *Mediterranean Culture* (Frazer Lecture, 1943).

extensive first floor apartments, its archives and workshops, its gardens and tanks; all this was made for living «the good life».

Ashlar with drafted margins only appears in the last building period, probably late 14th and early 13th centuries: the buildings round Court V with the south-west archive, the Petit Palais, the temple of Baal and the Bibliothèque of 1930 (South Façade). The drafted stone-work is for the most part on the outer walls, and in places it stands six courses high. The bedding and jointing are good, but the dressing of the bosses is rougher than at Eflatun Pinar. It is found too in the pleasant little garden of Court V with its pool fed by a stone conduit, which adjoins the archive where the last Ugaritic documents are found. These are the walls which were left standing when the palace was destroyed⁷ (pl. 2a).

Drafted masonry appears in Cyprus first in the well constructed encampment at Maa-Palaeokastro, a defended promontary between harbours that has two levels of occupation, both short-lived. The first level is LC IIC corresponding to, or slightly preceding, the destruction of level IIB at Enkomi. Ashlar walling, including some drafted masonry, appears in this level with some locally made LH IIIB pottery and local Cypriot wares. This is earlier than the ashlar buildings of Enkomi were thought to be when P. Dikaios was writing. It precedes the LH III Clb pottery of Period II (Floor I) typical also of Enkomi Level IIIA⁸. Dr. Karageorghis has suggested that the builders in this case were of mixed stock, part Mycenaean refugees flying from disturbances at home including Crete, and partly made up of Anatolian and Levantine bands who had joined them. He also points out the need to allow a certain lapse of time for the new building techniques employed at Maa-Palaeokastro to be transferred to Enkomi and Kition where they were perfected and used on a larger scale. The drafted blocks are illustrated in Karageorghis et. al. 1982 (note 8) pl. XVII, 3, south-east façade of the ashlar building in Area II.

The most obvious source for these techniques is Ras Shamra some hundred kilometres to the east of Cyprus, which we know was over-run, probably by marauding Sea-Peoples, at about the same time, though it may not have been entirely abandoned then as was once supposed⁹.

Kition was a smaller version of the Levantine Bazaar city, rich in foreign contacts, and it is at Kition that we find the highest quality of ashlar with drafted margins comparable with the best of later centuries¹⁰.

The sequence of temple buildings has been described by Dr. Karageorghis. The 13th century temples (nos. 2 and 3) were probably mud-brick on stone foundations. The new temples were built on the same sites but with different alignments, temple 3 being replaced by the much larger temple 1, while the garden between the temples was re-

7. C.F.A. SCHAEFFER, *Ugaritica* IV, pp. 28, 43-45, 105, 125-6, 150, notes 19, 20, figs. 28, 66-68, 87-9 etc.; *Syria* XII (1932) pl. XII; *Syria* XIII (1933) pl. XV, 3.

8. V. KARAGEORGHIS, M. DEMAS, B. KLING, «Excavations at Maa-Palaeokastro, 1979-82», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (Nicosia-Cyprus 1982) 86-108.

9. N.K. SANDARS, note 5, Chapter VI.

10. V. KARAGEORGHIS, *Kition* (London 1976) Chapter IV passim, pls. 46, 47, 73, 74.

tained. The foundations of temple 1 were of large irregular blocks with flat tops, but the courses above were well dressed ashlar, close-jointed and with three drafted edges. Some blocks were over 3 m. long and 1 m. high. They survive on the inner façade of the court, while the outer walls were of rough blocks and rubble-filled.

Temple 2 was rebuilt on the old foundations but to a more regular plan and drafted blocks of hard limestone were used for the inner face of the south wall (pl. 2b). Some of the finest blocks from the north wall were re-used in the 9th century Phoenician temple. Dowel holes show that there had been a second similar course, and one dowel was found. Over the whole temple area the buildings of «floor III» were superseded by «floor II» which lasted until the mid-11th century. After the great earthquake that caused the permanent abandonment of Enkomi in favour of Salamis, Kition was rebuilt on the same site. On this floor I a drafted block was used as base for a table of offerings.

No pottery later than 1000 B.C. has been found but when the Phoenician temple was built a large area was cleared to bed-rock so that 10th century material may have been lost. Tombs of the 10th and 9th century found in a cemetery in the Chrysostiros quarter of Larnaca suggest continuity and the possibility of finding buildings elsewhere to correspond¹¹. The point which I think is important is that throughout the whole 10th century «Dark Age» this superb drafted masonry was fully visible.

Dark Ages have a way of shrinking. Phoenician colonisation probably began early in the 9th century. There is archaeological evidence from that century: pottery, inscriptions, and from mid-century, temple-building. There is a tradition for the founding of Kition by the Sidonians, but a 10th century Phoenician presence is problematic and stems from a passage in Josephus' *Antiquities*, according to which Hiram I of Tyre put down a rebellion of the people of Kition, but the interpretation of the passage is doubtful¹².

The 9th century Phoenician temple of Astarte at Kition stood on the foundations of old Temple 1, but remodelled, and the blocks from temple 2 with drafted edges were set up along the outer façade of the south wall¹³. At Old Paphos there appears to be the same, or greater, continuity if the temple of Astarte was first built at the end of the 13th century and remained in use throughout most of the first millennium, under one name or another. 12th and 11th century graves excavated recently at Kouklia give evidence of considerable wealth, of literacy, and of links with Palestine and Athens, and among the blocking stones of one grave ashlar blocks with drafted edges were found, evidently from older buildings.

Even if Hiram I was not engaged in Cyprus, 9th century Phoenician stone-masons worked in the same tradition as their fathers, the builders of Hiram's temples in Tyre, and of his work for Solomon in Jerusalem, and the other «Royal Cities», Megiddo,

11. V. KARAGEORGHIS, note 10, Chapter V *passim*.

12. H.J. KATZENSTEIN, *The History of Tyre* (Jerusalem 1975) 84; S. MOSCATI, *The World of the Phoenicians* (1968) 103. V. KARAGEORGHIS, 95. R. Moorey, private communication.

13. V. KARAGEORGHIS, pls. 73, 74.

Gezer, and Hazor. These masons and architects may have had opportunity to study the drafted masonry of Ugarit and Kition.

Unfortunately nothing appears to survive of Hiram's work in Tyre or Sidon, nor apparently in Solomon's Jerusalem, where the evidence is literary and biblical. But this literary evidence is quite specific¹⁴.

Hiram supplied Solomon with cedars and cypress wood, the felling of which was under his control; he also supplied bronze-workers and masons. «Solomon's builders and Hiram's builders, and the men of Gebel did the hewing and prepared the timber and stone to build the temple (Kings I, 5, 13)». The stone was prepared in the quarries, probably not the usual practice since it is the subject of special mention «that neither hammer nor axe nor iron tool was heard in the temple while it was being built».

It has been claimed that the appearance of this masonry can be reconstructed from work at Megiddo and Hazor, not only the elaborate gates at both, but perhaps also the gate to the palace building 1723 at Megiddo. The interpretation of levels and phases is still controversial but the drafted blocks, which technically lie somewhere between the Ugaritic and Cypriot styles, also lie chronologically within this 10th century gap, before the building of Israel's new northern capital at Samaria in the 9th century¹⁵.

Omri and Ahab, like Solomon, employed Phoenician masons. The evidence here is principally archaeological, but the family connections of this house with the Phoenicians are notorious. In the buildings of the Royal quarter at Samaria there is much drafted masonry as well as exceptionally fine plain ashlar. There is drafted work in the outer defence walls and gateways, some of it very like Kition temple 2 though not so finely dressed. Elsewhere rougher work is closer to Ugarit. In the lower courses of foundation trenches, and of the platform which extends the building area, the drafting is on only two or on three borders, but it is here that the masons' guide-lines can be seen¹⁶.

The building may have begun as early as the first quarter of the 9th century and was finished soon after the middle of the century, so it should be contemporary with the Phoenician temple at Kition. After Samaria there seems to be another gap, but again it is less than it appeared till recently. In fact it should probably be filled by lost buildings in Tyre, Sidon and Byblos, where there are only remains of the 6th century now visible. For reasons which do not seem to me sufficient this work is often called «Persian».

At Sidon there was a temple of Eshmun in the 7th century while an inscription on the sarcophagus of the Eshmunazar who died around 525 claims that he and his mother

14. K. KENYON, *Royal Cities of the Old Testament*, note 2, 46 f. Y. SHILOH, *The Proto-aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry*, *Qedem* 11, Monographs of the Institute of Archaeology (Jerusalem) 1979, 82.

15. K. KENYON, note 2, pl. 24; Y. SHILOH, note 14, Chapter IV and V *passim* «Irregular Marginal Dressing» 78; Table 5, p. 65 adds Dan (late 10th century), Beth Shean (9th century) and Taanach, all with some drafted masonry. For dating of Megiddo see also Y. YADIN, Y. SHILOH and A. EITAN, *I.E.J.* 22 (1972) 161-4, and Y. YADIN, *The Art of Warfare in Biblical Lands II* (New York 1963) 287-90.

16. J.W. CROWFOOT, note 2.

built (perhaps rebuilt) the temples of Eshmun and Astarte. The podium of the temple stands 20 ft high supporting the platform, and some of the drafted blocks are very like those used at Kition, others are carved with reliefs and equal the finest work at Kition and Pasargadae¹⁷.

At Byblos again there is only the masonry of later buildings to see, but some of the best drafted blocks were re-used by the Crusaders for the Castle. Drafted blocks also survive in the harbour works at Tyre, between the Pharos and the town¹⁸, while in the far west the 8th or 7th century walls of Phoenician Los Toscanos on the south Spanish coast have blocks with well smoothed margins and rough bosses. In southern Arabia drafted masonry exists but does not seem to antedate the 6th century¹⁹.

In Lydia on the other hand, there is some evidence for 7th century drafted ashlar²⁰. At Bin Tepe near Sardis, in the great tumulus known as «The tomb of Gyges» blocks of good ashlar masonry with drafted margins stand three courses high to form a revetment for the inner tumulus. This tumulus is thought to have been built during the lifetime of Gyges, therefore before 643. Some blocks are up to 1.77 m. long and are very well finished.

Nearby in the slightly later Tomb of Alyattes there are marble blocks with drafted margins, and here the oblique strokes of the toothed chisel can be seen, and iron clamps. At Sardis itself, north of the Acropolis, there is an ashlar retaining wall with good drafted blocks; the centres of some blocks are as finely worked over as the best at Kition. The date according to Hanfmann is 6th, or possibly 5th, century, but the mason's marks connect the work closely with Ionian 6th century buildings, and also with Pasargadae; for only now do the Persians come into the picture.

The Gyges tumulus at Bin Tepe antedates the Takht-i Talli at Pasargadae (around 530-522), by perhaps as much as a century, even if the Sardis walls do not. The tooling of the great blocks of the Takht-i Talli platform is very fine, comparable with the best work at Kition and with Herodian Jerusalem. Mason's marks and a peculiar dove-tail clamp establish a direct link with Lydia and the Ionian cities, especially with Ephesus, and it has been suggested that masons were taken off the unfinished temple of Artemis to work in Persia²¹.

If this is a true picture it is hard to understand why the exposed post-exilic work on the Temple at Jerusalem should have been called «Persian» by Dunand, who was followed by Kathleen Kenyon²². The earlier post-exilic masonry at the «straight joint»

17. A. PARROT, *Les Phéniciens* (Paris 1975) 106, fig. 20, pl. 109.

18. A. POIDEBARD, *Un grand port disparu-Tyr* (Paris 1930); H.J. KATZENSTEIN, note 11; W.A. WARD (ed.), *The Interaction of Mediterranean Civilisations* (Archaeological Symposium, Beirut 1967) pl. XVI.

19. A. PARROT, note 17, pls. 276-7, Los Toscanos. C.W. BEEK, *Archaeological Discoveries in South Arabia* (1958); idem, «The Rise and Fall of Arabia Felix», *Scientific American*, December 1969, 36-48. Reference from Mrs. K.R. Maxwell-Hyslop, good drafted masonry on Marib dam.

20. G. HANFMANN, *Bulletin of the American School of Oriental Research* 170 (1963) 55 ff. 177, 1965, figs. 30, 32; 206, 1972, 16 f.

21. C. NYLANDERS, *The Ionians* (Uppsala 1970) Boreas 1; D. STRONACH, *Pasargadae* (Oxford 1978); A.B. TILIA, *A Study in the Methods of Working and Restoring Stones, East and West*, 18 (1968) 67.

22. K. KENYON, note 2, pl. 18.

with the Herodian wall on the eastern face of the south-east corner of the platform, fits well into what we know of the Phoenician and Levantine tradition, going back to the end of the second millennium. The superb Herodian walling is also less isolated if viewed from the perspective of Ugarit, Kition and the Phoenician and Solomonic cities; while Pasargadae is an off-shoot without sequel.

This is a genuine art developed on the coasts and off-shore islands of the eastern Mediterranean, not specifically Phoenician, though it was much practised and exploited by the Phoenicians and later by the Ionians. From the 6th century on it was very widely adopted over the ancient world, mostly for decorative purposes, though it may have had a purely practical origin enabling the mason to improve his work on joints and bedding.

In Kition and Samaria we cannot speak of such and such workmen, as they do at Pasargadae, but we can infer a certain stability of tradition and a certain mobility of the men responsible.

Oxford

N.K. SANDARS

HATTI, ARZAWA AND AHHIYAWA; A REVIEW OF THE PRESENT STALEMATE IN HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL STUDIES

Ever since E. Forrer announced that he had found the names of Achaean heroes in the Hittite texts from Boğazköy more than half a century ago, scholarship has been divided into those who believed in his claim, and those who did not, personified by F. Sommer. In essence it was a fight between two scholars which soon developed into a conflict in which Aegean and Anatolian scholars, became engaged – philologists, historians and archaeologists – just, as a similar conflict, purely archaeological, was going on between the merits of Minoan versus Mycenaean civilisation, confined to Greece only. In those days before M. Ventris and J. Chadwick had deciphered the Linear B script – undoubtedly an early form of Greek – Minoan and Mycenaean civilisations suffered from the ignomy of being considered illiterate in comparison with their Near Eastern neighbours and they only had Homer to fall back on, a magnificent source of inspiration, far richer than Near Eastern texts, but lacking the ultimate accolade of historical and contemporary i.e. Late Bronze Age respectability. With the decipherment, this old «chip on the shoulder» was at last removed, but to everyone's disappointment the Linear B tablets turned out to be essentially economic texts containing (so far) no historical references, no diplomatic correspondence, no geographical texts and no predecessors of Homer's immortal epics. Such of course are the hazards of archaeological discovery or of Near Eastern texts in general of which it may be said that «rarely do they tell us what we want to know». As a result we know much more of the economy and the daily life, if that is the term, of 14th century Crete or late 13th century Pylos than we know of that of the Hittite state, where the archives from its capital, Hattusa, deal almost exclusively with matters of state and religious feasts and rituals. These economic texts are as rare as they are common in Greece, and Crete, and hence not really comparable, so something of the «chip» remains.

What gives no help in elucidating the relations, real or imaginary, between Hatti and Mycenaean Mainland Greece or Crete with its mixed Minoan Mycenaean population is the assumption that the kings of Hatti («the Hittites») were the natural rulers of the whole of Anatolia and formed an Empire. Such ideas are excusable in the pre-World War II period; they seem less obvious now. It should constantly be borne in mind, as in dealing with Egypt or later Assyria, that a claim to Empire was a political stance, not a God-given fact; those who advanced it may have felt it as such, or pretended it was so; in no case have we the recorded view of those who were subdued, killed or deported, or enslaved. Constant warfare conducted by Hittite rulers hardly suggests that the rest of Anatolia were keen on becoming Hittite slaves. Until the historical records of the Hittite's opponents are unearthed – and there appears to be little interest in doing so – Hittite records dominate our picture of their history and are thus in a

purely historical sense «biased», or at best presenting us with a one-sided view. Historically this is not acceptable, whatever one might say, for in matters of this kind both sides must be heard.

Anachronistic arguments about Empires contribute nothing to our understanding: they are merely a form of classification for something one, only too often, has not really thought about. Dominance over others is one definition, whether the subjects are willing or not; integration and proper administration another. The latter is nowadays the favourite but in the case of Hatti it did not exist; the other form is often a tyranny, a far more common form of rule, and still with us today. In my view Hittite rule was a tyranny, relying on military raids, ousting local rulers, encouraging subversion, appointing Quislings and deporting unwilling populations. It might have been the political ethic of the times, but it deserves no praise and certainly does not entitle the Hittites to a degree of higher moral respect than, e.g. the Egyptians or the Assyrians. On Homer's evidence the Mycenaean Greeks were no better; some of our admiration is clearly misplaced.

In the desire to recreate a Hittite Empire (a fashion in the nineteen twenties to thirties when even the Middle Kingdom of Egypt was equipped with one), enemy states were of course denied such elevated rank, like Mitanni or Arzawa and the Hittite term *Kuirwanas* was rendered as «protectorate», rather than as «independent ruler», as is done now. Ahhiyawa and Piggaya fall in this same category, so apparently does the Arzawa state of the Seha Riverland under Tudhaliya IV. The general tendency has, however, been to regard Anatolia as a Hittite Empire and ignore such niceties, like the use of «England» when «Great Britain» is meant. Just as five million Scots are not English subjects, so the Arzawans and numerous others showed no great love for a Hittite Empire. Moreover the assumption that the whole of Anatolia was Hittite has let to some loose thinking where the term Hatti is used. Madduwatta, e.g. a Hittite vassal is offered a territory «near to Hatti»; here the term evidently means Hatti territory, not a vassal fringe. At the same period the king of Arzawa is the enemy of the king of Hatti; though not mentioned as independent or as a vassal the Hittite king clearly has no control over him. On any reconstruction of Hittite Geography, Arzawa occupies a very large portion of Anatolia with not less than four territories administered by princes of the Arzawan royal house: Seha Riverland, Wilusa, Mira-Kuwaliya and Hapalla. Hittite policy was to attempt to detach these regions and turn their rulers into Hittite vassals, with greatly varying results. To ignore Arzawa's role and lump it with a Hittite Empire, whatever its legalistic basis, strikes one as the distortion of reality. A good parallel is Scotland's war of independence against the three Edwards of England, all of whom regarded that country as a «disloyal vassal», a view not shared north of the border.

The point I am trying to make is that when history is one-sided, one usually draws the wrong conclusions. When e.g. Mycenaean pottery is found at Ephesus, or Troy, Miletus or Iasos there is an immediate tendency to think of Greek settlers or colonists in the Hittite Empire, as if pottery and its contents cannot be traded, without colonisation, as in other places. When an Anatolian pot, on the other hand turns up, besides

Mycenaean pottery as in Cyprus or in the Levant, no one thinks of colonisation and it is assumed that Mycenaeans picked it up somewhere and brought it along. In the case of Cypriote pottery the colonisation process is never invoked. It would seem that only Mycenaeans did so. The surprising feature of this type of colonisation, as Dr. Lisa French has pointed out, is that away from home the typical household figurines are no longer found. These are as much part and parcel of a Mycenaean home as icons are in modern Greek ones, and something quite indispensable. She therefore, quite correctly in my view, holds that the absence of the household gods argues against Mycenaean settlers, and the pottery must be treated as objects of trade, not settlement. One might argue that chamber tombs or graves with Mycenaean pottery as at Müsgebi, near Bodrum, strengthen the argument for settlement; but here also the typical figurines are absent. That pretty Mycenaean vases should accompany the dead would suggest a certain luxury and the use of chamber tombs may also be a borrowed feature; nobody denies commercial and cultural contacts. What they do not prove by themselves is Mycenaean settlement, viz. colonisation; for this we would need much more material evidence than a few pots and metal objects, whose presence could be explained by trade alone.

It appears to me that we have been suffering for a long time now from exaggerations; both Hittite and Egyptian military power has been inflated; Empires have been built on very insecure evidence; Mycenaean colonisation is equally unstable and the idea of a Mycenaean trading monopoly e.g. vis à vis Cyprus, the Levant or Egypt etc. seems spurious to me, as they all had ships and traded, and no doubt engaged in piracy on the side. In this unhealthy spirit of competition – everybody must excell in something, it seems – whole areas are left out or are treated as appendices of someone else, and are frequently ignored archaeologically, which reinforces the misconceptions. More than ninety percent of Mycenaean pottery found in Anatolia comes from the coastal regions of the West – to regard this as trade between the Mycenaeans and Hittites seems ludicrous to me – it shows trade with those powers that are to be located on these coasts. Similarly it strikes me as unlikely that only Mycenaean ships sailed to Alasiya (Cyprus) but no Alasiyan ships to Greece. Could it not have been the other way round as M. Astour has long since maintained in view of Near Eastern influence on Greece? Was the Mycenaean trading impulse not mainly directed toward Magna Grecia, where they may have had a monopoly? Such views, I know, are not wildly popular, yet those questions remain to be answered, and without bias, contortion and exaggeration. Unfortunately the lingering influences of antiquarianism and the desire to prove something or somebody right, be it the Bible, Homer, Forrer or Sommer may lead one from the path of objective research. We all have our likes and dislikes, but it should not influence one's objectivity; if my views on Hittite geography are regarded as anti-Mycenaean and anti-Hittite by those who feel constrained to think in those simplistic terms, so be it. There is no merit in being «plus royaliste que le roi», nor in gullibility. To challenge old views is the prerogative, and, I should like to add, the duty of each scholar, provided it is done fairly; criticism to be worthwhile should always be positive and aim at providing an alternative.

At present there are two schools of thought about the arrangement of states and

countries in Western and Southern Anatolia during the Late Bronze Age. There is an older school of thought embodied in J. Garstang and O.R. Gurney's first book on the subject, entitled *The Geography of the Hittite Empire* (London 1959), following earlier and less successful attempts at establishing a geography. As far as Western Anatolia was concerned, they accepted the equation of Millawanda with Miletus; what one might call the Southwestern approach. The other school of thought, sought Millawanda somewhere in the northwest, and was inspired by A. Goetze and first found expression in J. Macqueen's important article in *AS XVIII*, 1968, in which I wrote another article, not on the same subject but had reached very similar conclusions. This may be called the Northwestern approach, and both hinge on the existence of a route from Hatti in Central Anatolia to Millawanda, a dependency of Ahhiyawa, on the west coast of Anatolia, as people escape from there by ship to Ahhiyawa, wherever that was. At its simplest then Millawanda is on the coast, it was reached by Hittite armies (under Mursili, year 2), by Kurunta (king of Tarhuntassa), by Hattusili III and by his son Tudhaliya IV. From Millawanda and never, it would appear, from Hittite territory, Ahhiyawans and west Anatolian refugee princes operate against Hittite interests and 6000 people marked for deportation to Hatti by Hattusili III after his destruction of Iyalanda escape to Ahhiyawa, taken by Piyamaradu. The transport of such a mass of refugees by ship suggests to me that Ahhiyawa was not far away — if you can pack thirty people and their belongings into a ship some 200 ships would be needed, unless it was a question of ferrying them across, before the Hittite King arrived, a matter of evident urgency. The so-called Tawagalawa text from which we derive these details further shows a number of other countries within the radius of Millawanda and Ahhiyawa; Karkisa and Masa, possibly but not certainly Wilusa, Attarimma, and Zumarri, Lazpa and the Seha Riverland, but not Mira. Then there is the neighbouring Iyalanda and the city of Atriya, mentioned again under Tudhaliya IV where Awarna and Pina ..., Utima and Atriya have been taken from the territory of Millawanda by the Hittite King and the King of the Seha Riverland, acting in unison. One of these texts also mentions Talawa, and that Wilusa is near is evident from the Milawata Letter, in which it is recorded that its King, Walmu had fled to a country that is probably the Seha Riverland, whose King Mashuitta with Hatti are to be joint overlords of Wilusa, when Walmu is restored.

This set of place names is not unique, but occurs in earlier texts as e.g. in Mursili's Annals, 2nd year when he destroys Millawanda that had sided with Ahhiyawa and when Attarimma, Suruta and Hursanassa people fled to Arzawa.

A good century earlier, Attarsiya King of Ahhiyawa had chased Madduwatta from his land of Mt. Zippasla, which brought about Hittite intervention. Tudhaliya II then installs or reinstalls him in the Siyanti Riverland warning him not to meddle with the King of Arzawa, the main Hittite enemy. Madduwatta does so and suffers defeat, from which he is again rescued by the Hittite King. Reinstated he extends his power (the geographical or chronological order is unknown) he takes Talawa and Hinduwa, then Iyalanti, Zumarri, Zumanti, Wallarimma, Attarimma, Suruta and Hursanassa, the so-called Lukka cities. He then marries daughter to the King of Arzawa and takes over

Arzawa, takes Pitassa and Hapalla and in alliance with his old enemy Attarsiya of Ahhiya and an otherwise unknown King of Piggaya (both described as independent rulers) attacks Alasiya (Cyprus). Here the text breaks off; his further exploits remain unknown.

There is thus a considerable body of geographical evidence, though few specific details that can anchor it to known places. Whether Millawanda is at or near Miletus or alternatively at or near Çanakkale in the Troad, the link with the Great Kingdom of Ahhiyawa remains. A welcome development is the realisation that in spite of F. Sommer's *magister dixit* that there is no reason to suggest it lay not within Anatolia, it most probably did, and its influence on Anatolian affairs was channelled through its bridge-head and dependency, Millawanda. This removes Ahhiyawa from the Anatolian mainland and leaves the centre of Western Anatolia, later Lydia, free for the location of an important state, which most scholars would now agree is probably Arzawa proper (so already Garstang and Gurney). It would be natural to assume that the centre of the state would be buffered all around by provinces ruled by members of the royal house in the same way as Hatti proper was governed. There is agreement here too that Mira and Hapalla lie to the east of Arzawa proper, the former near the Lower Land (the Konya plain of Turkish geographers), the latter somewhat further west. Wilusa and the Seha Riverland, on the other hand occupy different positions in the two main schemes mentioned; they either lie to the south of Arzawa proper or to the north. Wilusa is said to have had a border with Hatti; and if Hatti will share overlordship over Wilusa with the Seha Riverland, the implication is that Wilusa lies somewhere in between. Moreover Tudhaliya IV's wars suggest that he and Mashuitta had raided the borders of Millawanda, which suggests that the Seha Riverland and Millawanda are not far away from each other. This gives one a string of states and cities of the «Lukka Land» in between as follows:

A					
H		MILAWANDA		LUGGA CITIES; ATTARIMMA, etc.	H
I		PINARA, AWARNA			A
Y	SEA	ATRIYA, UTIMA		ABAWIYA + SEHA	T
A		IYALANDA		RIVERLAND	T
W				MIRA	I
A					

One way of fixing these geographical names on a map was by equating them with similar or closely comparable names from the classical period, a method in use since the last century, when it had been applied to the names of the Sea-Peoples with startling, if mostly erroneous, «success». It had been long applied to names in Mesopotamia, Syria and Palestine and in many cases the results had been very satisfactory, even when there were no tablets to confirm the identification. Cities like Jerusalem, Jericho, Joppa, Taanach, Megiddo, Beth Shean, Beirut, Byblos, Hama or Aleppo clearly retain their old names and the same seems valid for Tarsus, Adana, or Malatya in Anatolia.

The prerequisite for this is evidently continuity, if not of occupation, then of tradition. Where migrations have swept over a country, leading to destruction and the flight of populations such comparisons of names are no guarantee. People survive, but take place names with them and the location of the new place names offer no guide as to where the old ones were. The collapse of the Late Bronze Age civilisation of Anatolia undoubtedly led to the displacement of sizeable sections of people, some bringing urbanism into areas thinly inhabited before, like the south coast of Anatolia, not apparently before the later 8th century (e.g. Xanthos). From such evidence one cannot reconstruct LBA conditions, as I have been at pains to point out for the last twenty years. Yet such is the lure of name-equations that someone as eminent as Professor Güterbock still advocates linking Dalawa and Hinduwa with Tlos and Kandyba (*AJA* 87, 1983, 134). Professor J. Chadwick on the other hand (*The Mycenaean World*, 1976, 40-41) tells a cautionary tale about such identifications, when names like Orumanthos, Ulumpiaioi, Piswa (Pisa), Erkhomenos and Korinthos turned up in the Linear B tablets as place names of the Pylos kingdom. Subsequent research showed that they could not be identical with the later locations and he suggests that refugees from the Pylos kingdom destroyed c. 1210 B.C. carried those names northwards where they stuck. Such locations could only be defended if we had good archaeological evidence for LBA occupation at Tlos or Kandyba; without it such equations must be discarded as unsound. The case is different for Miletus (Millawanda?), Iasos, Müsgebi (Zephyros??), Knidos and Troy, and Lemnos - Lamnos (Linear B) and perhaps for Ephesus (Lydian Ispis cf. Apasas, capital of Arzawa proper) but here no LBA Anatolian pottery has yet been found, only one tomb with six LH IIIA2 Mycenaean pots.

Whatever one thinks of the «weight» of the archaeological evidence there is little doubt that the Carian and Ionian coast traded with the Mycenaeans; confirmation can be found in the Pylos tablets. But who were they trading with? Arzawa, beyond any doubt and whoever at this time occupied the Carian coast, so near to Arzawan centres that the trade must have had the blessing of Arzawa. Professor M. Mellink is the latest defender of the theory that Millawanda = Miletus and Ahhiyawa is Mycenaean Greece, more particularly the kingdom of Mycenae (*AJA* 87, 1983, 138-141), a very persuasive article indeed, which essentially supports Garstang and Gurney's original proposals. She does not however spell out such an arrangement would have on Hittite Geography and H. Güterbock (*ibid.* p. 138) confesses to being unable to reconstruct a map of Hittite Asia Minor. Such a frank admission of defeat is welcome and refreshing, but it does not let others off the hook trying to produce one. Let us see then, what the geographical implications of placing Millawanda at Miletus would be.

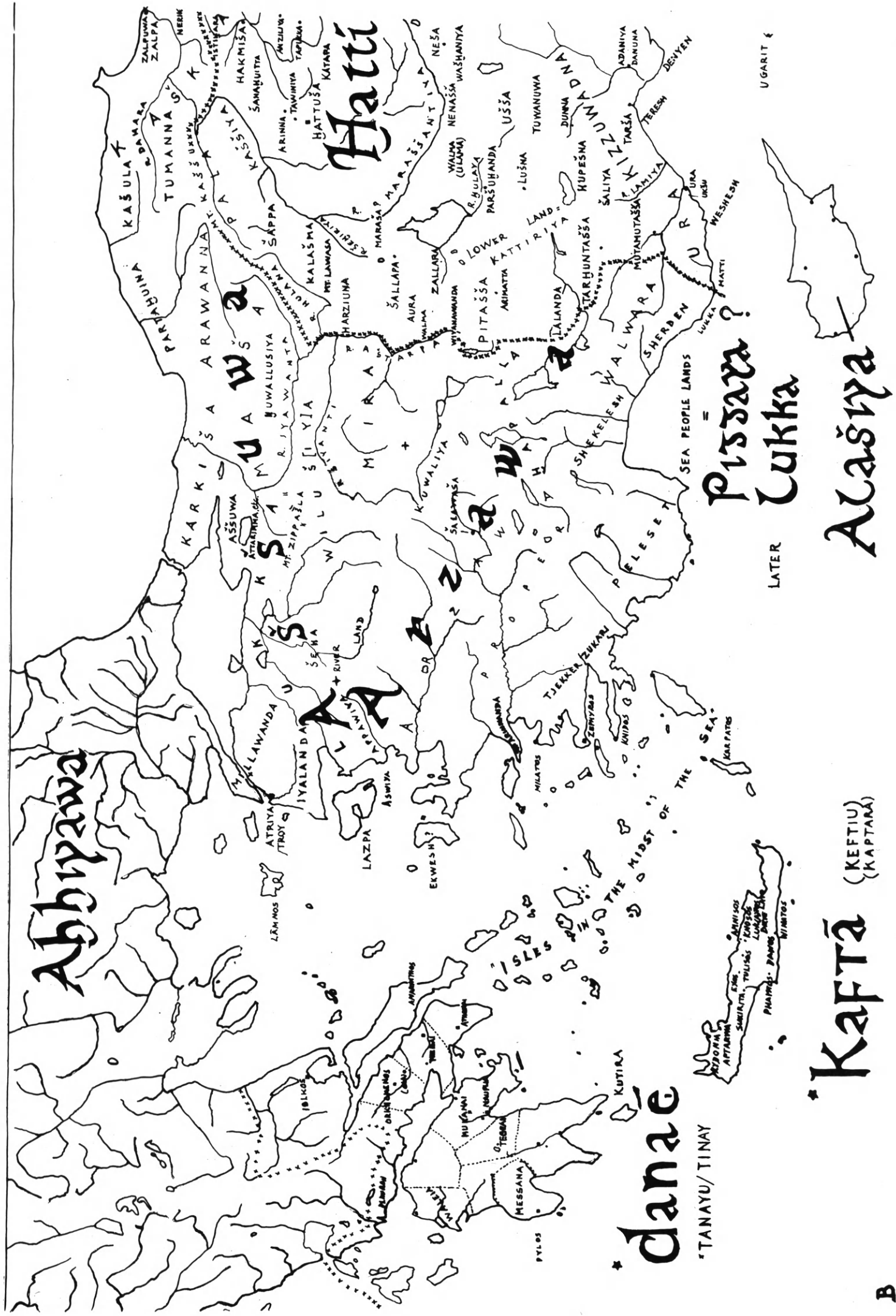
It is of course well placed for the role Millawanda played in Hittite history; independent of the Hittites, and under nominal (?) Ahhiyawan suzerainty, and ruled at the time of Hattusili III by Atpa, the son in law of Piyamaradu, an exiled king, in my view, of Arzawa, just to the north, the exact equivalent of other Arzawan states, that protected the borders of Arzawa proper. Just as the kings of Hatti strove to detach these border provinces from Arzawa, so too they strove to gain control of Millawanda. Without much success though, because of its Ahhiyawan connection, a state beyond the sea,

with whom they could not militarily cope. There is very little evidence in the texts to suggest that Ahhiyawa was ever really friendly to Hatti, on most occasions it is unfriendly, if not actually hostile. If Ahhiyawa had a friend it was Arzawa.

On the frontiers of Millawanda are Atriya, Utima, Awarna and Pina., also Iyalanda. More elusive is the Mountainland of Zippasla or the Siyanti Riverland, «granted» by Tudhaliya II to Madduwatta after he had been attacked by Atarissiya of Ahhiya. Madduwatta then conquers the Lukka cities up to the border with Millawanda, before (?) challenging Arzawa and Hatti.

If we follow M. Mellink we get the following scheme (map A): Millawanda in the Miletus area up to Milas, Iyalanda, a mountainous land, to the east of the Bafa Lake, in Mt. Latmos and beyond on the Cine Çay, with the other Lukka lands further east and southeast. The mountainous Zippasla would then probably lie in the Boz and Sandras Dağ up to the Xanthos (Siyanti River) with further cities Talawa, Hinduwa beyond: at Tlos and Kandyba – so Güterbock. As the Siyanti River is also the frontier of (later) Mira, the latter must lie on either side, to the west in Caria or to the east in Lycia, unless Mira is a later name for Zippasla, equaling the Siyanti Riverland. If Talawa, Hinduwa and Kuwalapasa lie east of the Siyanti (as the identification with Tlos and Kandyba would demand) how can they attack Iyalanda (KUB XXIII, 83)? If Madduwattas takes them then M.'s land lies to the west of them, as shown on the map. Kuwaliya, in Madduwatta's time is not part of Mira and loyal to Hatti; it would then presumably lie further north in later Caballa. There remains the Seha Riverland, not mentioned in the Madduwatta text; as its ruler shares the captives taken in a campaign against Millawanda under Tudhaliya IV, it is probably not too far away and as it is a neighbour of Arzawa (and part of it before Mursili or more likely Suppiluliuma detached it), the Maeander Valley seems an ideal location. If Abbawiya is equated with the Classical Abbaitis; the Seha Riverland and Abbawiya would have curved round the eastern end of Arzawa, which would account for its importance to Hittite rulers since Mursili II. With Hapalla between Mira and the Lower land in the Pisidian Lake District and Lalanda and Tarhuntassa in the Konya Plain, though hardly at Meydancik and Walwara etc. and more Lukka in Pamphylia and Kilikia Tracheia the whole southern belt from the Aegean to the Amanus presents a reasonable and coherent picture; see the map. Even the independent ruler of Piggaya, who appears as an ally of Atarassiya of Ahhiya and of Madduwatta in the raid on Alasiya might fit in if Piggaya is the name for Rhodes, an island with a good number of Anatolian sounding names like Lindos and Ialysos.

One Arzawa country remains to be located; Wilusa, described as «far from Hatti but loyal», though not always so as Wilusiya, a variant writing was in the Assuwa coalition destroyed by Tudhaliya II. It is linked with other countries like Karkisa, Masa, Lukka and Warsiyalla – if a Hittite king goes to war there, Willusa is obliged to render assistance. If the old Arzawa provinces formed a protective belt around the homeland, Wilusa can only lie beyond Abbawiya to the Northwest between Troy and the Balikesir region, similar to where Garstang and Gurney put it, in their map, though not in the text (p. 104) where they locate it in the middle and lower Sangarius basin, i.e. from

B

Jan. 1960

Sivrihisar (where they place Sallapa) westwards, probably centering on Eskişehir. E. Gordon long ago suggested that Wilusa might well have been the heir of Assuwa. Assuwa itself may I feel have been located around the Lake of Iznik (KBo XVI, 53 and KUB XXXIV, 34, 43) a text that describes a journey from Parduwata. Garstang and Gurney's argument that Lukka etc. are not near Wilusa I find farfetched — the text says «in your direction», but some explanation was obviously necessary with Lukka and Masa located at the other side of Anatolia. The flight of Walmu of Wilusa to the Seha Riverland and the suggestion of overlordship over that country to be shared by Hatti and the Seha Riverland suggests that the two countries are near each other (see I. Singer in *AS* XXIII, 1983, 205 ff.). On this southern scheme this is only possible by making them very large indeed if between them they form a horseshoe around Arzawa proper. This of course is no real objection — as we have no inkling of the size of any of these countries, but the question remains whether the Troad is included in Wilusa, and were these Lukka come in. Equally incomprehensible is Hattusili III's remark that Piyamaradu constantly boasts of going to Karkisa or Masa, from Ahhiyawa or Millawanda presumably, and that he has set Atpa up as king in the Seha Riverland which is feasible but has attacked Lazpas (usually identified with Lesbos). The gods of Ahhiyawa and Lazpa also occur together. Garstang and Gurney accordingly placed the Seha Riverland in the Kaikos valley north of Arzawa and Karakisa (?) in the coast between Ayvalik and Edremit, opposite Lesbos. A Seha Riverland in the small Kaikos valley seems very much in the wrong place to attack the frontiers of Millawanda-Miletus or assume joint suzerainty over Wilusa! Moreover why should Tarhunaradu have risen as king of the Seha Riverland against Hattusili III, «relying on Ahhiyawa», if the later was at Mycenae or at Millawanda - Miletus on the other side of Arzawa proper? This also does not make sense — did he perhaps expect a thousand ships to come to his assistance in Agamemnon's failed invasion of Teuthrania from which he was repulsed by Telephus (Tudhaliya IV?) in a shameful retreat (Olympian Odes, IX, 60 (Pindar) and Strabo, I.I.17 quoted in Garstang and Gurney, p. 97). Such «stories», coming from a much later age, evidently must be treated with caution — they are not and cannot be history in the LBA sense, yet folk memory is a thing few historians have come to grips with; it exists even if garbled. It would surely be unwise to suggest that the Iliad, that one great epic that depicts the Mycenaean intervention abroad, the Trojan War, with all its horrors and gory aftermath — very much to the discredit of many of its heroes, was simply invented.

The kernel of the Trojan war story is evidently that of a Mycenaean Greek attack, a combined operation of numerous kings, upon an Anatolian city and its immediate allies in the vicinity: Troia (Ilion), Thebe, Lesbos, the Lycians of Zeleia and belatedly the King of Thrace? So much we may accept, but how does this fit in with Hittite Geography? Attempts to discover a name close to Troia brought up Taruisa, part of the Assuwa coalition or confederacy, once assigned to Tudhaliya IV, but now reassigned to the second king of that name in the second half of the 15th century, far too early for the Trojan war. Endless philological arguments continue whether Wilusa can be equated with Ilios and though the general location may be approximately right and a

hapax legomenon Drdn among Muwatalli's allies in the battle of Kadesh (1215) has been hailed as Dardanoi, the evidence is paper thin and inconclusive. If a Trojan war did take place it must have been approximately in the reign of Tudhaliya IV in the second half of the 13th century B.C., unrecorded in the extant Hittite records, but as Donald Easton has suggested, possibly connected with a city called Atriya, which stood in a special relationship to Millawanda, was situated in Iyalanda and was the only fortress of that land spared by Hattusili III. It occurs on a number of occasions in the records of Tudhaliya IV, where he holds hostages from Utima and Atriya (Milawata letter). On the southern location of Millawanda or Miletus, the equation with Troy is unacceptable, however if Millawanda was in the Troad as J. Macqueen, myself and D. Easton have suggested Troy might in fact occur in the Hittite texts and in an interesting situation which could confirm the historicity of the facts on which the legend of the Trojan War is based. In order to do so we must abandon the southern location of Millawanda at Miletus (unless there are two places of that name, with the more important one in the Troad) and all that entails for the study of Hittite Geography. The northern arrangement is shown in map B. The location of Atriya = Troy would mean that Ahhiyawa is probably to be located in Thrace, and has nothing to do with Mycenaeans. These Ahhiyawans have a foothold in the Troad, the kingdom of Millawanda – in other words they control the crossing of the Dardanelles and a route into Europe, obviously a position of strength, not to be compared with a harbour on a peninsula of the Carian coast, virtually unapproachable except by sea. Professor Güterbock does not like the idea of an «assumed tin route to Bohemia», perhaps he could enlighten us where tin did come from then.

The crux remains, why were the kings of Hatti so interested in a remote corner of Western Anatolia? Mycenaean Colonisation on the Iron Age pattern might have seemed a reasonably explanation in the nineteen thirties after the traumatic events of the Greek occupation of Western Anatolia, but one might note that Ancient Greek legends preserve no memory of such an event; whereas the Trojan War is not one of colonisation, but of rivalry and revenge, like the destruction of Thebes. There can be little doubt that the Kings of Hatti could have wiped out Millawanda - Miletus and held it; holding Millawanda in the Troad, next to Thrace is quite a different matter, well nigh impossible I would say. I strongly believe that the real motif is not one of conquest or Hatti's pride, but commercial good sense; trade produces wealth, wars only consume it. The virtual absence of commercial texts from the Hittite capital may give the impression that trade was of little importance, but no country in the Late Bronze Age was self sufficient, not even Egypt. All experts agree that tin can not be found in the Near East; the nearest sources known and worked in antiquity lie either in Central Europe or south of Herat in Afghanistan. Tin had traditionally come through western Iran and Assyria or through southern Iran and Babylonia to the west; it probably still did. In a country that depends on it, alternate sources of tin would be eagerly sought; both Thrace and Greece could provide it from Central European sources; whether they did is uncertain, but Mycenaean traders from Pylos needed skilled women for its wool industry – from Lemnos, Aswia, Milatos, Zephyros and Knidos; what did they bring in

exchange? Another Anatolia export might have been horses – in the Madduwatta text they were sent as tribute to Hatti from the Lukka cities, something surprising if these are to be located in the western Taurus mountains, mule not horse country, whereas a location in the northern plains, south of the Sea of Marmara is in horse country, like the Troad, as Homer reminds us.

A study of the economic background may not be feasible on the basis of texts alone, but it should be attempted and is long overdue. No country lives by war alone, or if it tries to, not for very long.

In conclusion, I have presented the two main streams of thought on the location of the toponyms from the Hittite (and on occasion other contemporary) texts on two maps: A being the more traditional view, B, not a «revolutionary», but better «dis-sident» view in modern terms. Each should be judged on its own merits; A has at the moment the advantage that it is familiar, restores Mycenaean Greece with its splendid civilisation to an equal rank among Near Eastern neighbours (which it has anyhow, opponents might object) as the Great Kingdom of Ahhiyawa, recognised as such by the Great King of Hatti Hattusili III. Yet in no way, seen from the Greek angle, does it offer any explanation for that greatest of Greek epics, the Trojan War, fought not around Millawanda-Miletus, but far away in the dim north, towards the barbarian shores of Thrace, almost but not quite beyond the Mycenaean pale. From the Anatolian angle this reconstruction (all maps of Hittite Geography are reconstructions) seems to compress an undue amount of place names into mountain territory where LBA remains are, if not absent, very thin on the ground. Admittedly the northern equivalents, south of the Sea of Marmara are not much better surveyed, but there are permanent LBA settlements and we do not have to rely on the dubious, not to say often illegitimate name equations with classical sites, often a thousand years later. It is this practise that brings disrepute to the reconstruction of view A, which is based not on archaeological evidence so much as on the recognition of allegedly static place names, which as we all know, or should know, is often worthless, if not an illusion. The remains or importance of a classical city, without deep excavation or other knowledge of its antecedents otherwise obtained, is irrelevant for LBA geography. It cannot just be assumed. Alternately, from the post-Hittite occupation at Boğazköy nobody could have guessed that below it lay the remains of Hattusa; classical maps put it down as Pteria?, a place of no real importance. This lack of scientific procedure in studies of Hittite Geography is and will remain the main objection to view A; which takes too much for granted, and pays too little attention to archaeological research; it tries to fly before it has learned to walk.

A further argument against it is that Ahhiyawa only occurs in Hittite texts; not in itself an unsurmountable difficulty, but certainly remarkable; the term does not occur in Egyptian (Ikws, *Aqaiwasha seems pretty remote), Ugaritic, Knossos or Pylos Linear B texts, where one would expect to find it. Even more remarkable is that Amenhetep III's list (and one of Thothmes III long before) mentions both Keftiu (Crete) and Tinay, probably vocalised like Kafta and Tanaya, which can only be *Današ, land of the Danaoi, the Peloponnese. As J. Chadwick remarked, there is considerable doubt whether the Mycenaeans called themselves Achaeans. As Achaioi is not found until Homer c.

700 B.C., half a millennium later, there remains the possibility that it is a post 1200 B.C. term, henceforth used indiscriminately together with Danaoi (and Argives!) rather like English, Britons, and Anglo-Saxons, all in common use today.

I have already expressed my preference for the alternative scheme B and need not reiterate the arguments. It does no injustice to the Mycenaean civilisation, its records or trade; it would only deprive them of the dubious claim to be recognised as Ahhiyawa. On the other hand, this scheme provides us with a historical and archaeological basis at Atriya (Hisarlik) for Troy and a Mycenaean exploit celebrated as the Trojan War, no small gain I would suggest for those who believe that it is based on an actual event. That Homer should have called the destroyers of Troy Argives, Danaoi and Achaioi (Thracians) from a dimly remembered Ahhiyawa, may well be due to some confusion such as is common among poets; the Chanson de Roland has the wrong enemy, so has Shakespeare's Macbeth where a battle against the merciless MacDonwald (Act I, scene II) – from the western isles –, is described. Donald the progenitor of ClanDonald died c. 1250; Macbeth however reigned from 1040-1057. Schliemann and Blegen found that the survivors of «Homeric» Troy VII A, were augmented – after a short phase – by newcomers from Thrace, Ahhiawans in my view, with their very distinctive handmade pottery, the knobbed ware or Buckelkeramik, typical of Troy VII B 2., memories of which might conceivably have been preserved. If this sounds confusing, it is, but so also are traditions in the Argolid with descendants of Perseus and Eurystheus getting mixed up; similarly there are different accounts for the cause of the Theban war. We are dealing with pseudo-history in the case of Troy, with history in the case of Atriya, Millawanda, and Ahhiyawa. Miletus = Milatos of the Pylos tablets, a slave market for weaving women, for all its later prominence, occurs in Homer as a Carian city, inhabited by non-Greek speakers, and an ally of Troy, as Millawanda was to Atriya in the Tawagalawa text. This looks like a conflation of two different places. Against those who regard Miletus as a Mycenaean city, J.M. Cook's view that its inhabitants were probably Carians trading with Mycenaeans, should be reiterated. Similarly Homer also records Lycians both in Lycia and on the edge of the Troad, a situation that agrees with the Hittite records, about the Lukka, and with E. Laroche's observation that Lukka is Hittite (Nesite) for Luviya (Luvian, Luvian speaker), hence widespread and not always easy to locate when no place names are used. Some may have been nomadic or semi-nomadic or non-urban farming communities, fishermen or pirates. None of such details are provided by the texts at our disposal. Even the Ottoman Empire found that such people were hard to control.

Institute of Archaeology, London

JAMES MELLAART

THE PANAGIA HOUSES AT MYCENAE AND THE «POTTER'S SHOP» AT ZYGOURIES

In recent years there has developed a wide spread interest in Mycenaean domestic architecture. This is primarily the result of the excavation of a group of houses in the 1960's on the Panagia Ridge next to the Treasury of Atreus at Mycenae under the directorship of George E. Mylonas¹. In that excavation there were uncovered some of the first well preserved plans of the main floors of Mycenaean houses of the LH III B period (fig. 1). As a result, it now seems possible to establish the basic form of a Mycenaean house as distinct from that of the palaces or other buildings which may or may not be associated in some way with royalty or religion². Once the basic form of a Mycenaean house is determined, it should then be possible on the basis of this form (if correctly established) to restore the plans of the main floors of other Mycenaean houses preserved only in the basement levels. On the basis of the plans of the Panagia houses, both preserved and restored, an attempt will here be made to single out those features which represent the basic form of the Mycenaean house, and then to apply these to the basement rooms of the so-called Potter's Shop at Zygouries to see if a viable restored plan of the main floor of that building can be established. It seems a fitting tribute to George E. Mylonas that the knowledge gained because of his expert leadership and scholarly guidance in the excavations at Mycenae should be dedicated to him by a younger scholar who perhaps more than any other in the field owes him a debt of gratitude both for scholarly guidance and fatherly counsel.

The plans of the Panagia houses as restored (fig. 2) represent three different arrangements of rooms on the main floor of each building³. The simplest and incidentally the

1. G.E. MYLONAS, *ΠΑΕ* 1962, 65-66, pls. 64-65; 1963, 104-106, fig. 1, pl. 79a; 1965, 94-95, pls. 108b, 109; 1966, 111, pl. 94; *Έργον* 1962, 97-99, figs. 118-119; 1963, 70-74, figs. 71-72; 1965, 68, figs. 80-83; 1966, 97-99, figs. 115-116.

2. There is a strong tendency among scholars to associate large, well preserved houses with royalty or religion; for example the hill top dwelling found at Mouriatadha has been identified as a palace and the only other good sized building from that site has been called a temple; S. Marinatos, *Έργον* 1960, 151-152, figs. 164, 166. The House of Columns at Mycenae has been associated with the palace; G.E. MYLONAS, *Hesperia* 35 (1966) 419-426. The buildings around the West House outside the citadel of Mycenae have been called royal adjuncts, first by M. VENTRIS and J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge, 1956) 109-110; followed by others, e.g. S. MARINATOS, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 33 (1959) 161-173; L.R. PALMER, *Minoans and Mycenaean* (London, 1961) 108. The Tsountas House at Mycenae is now considered to be part of the religious center, G.E. MYLONAS, *Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν* (Athens, 1972) 27. The Panagia Houses, lying some distance from the citadel, are neither large enough nor rich enough to be classified as places or royal adjuncts nor to have any religious associations.

3. For a fuller discussion of these houses and a presentation of the evidence for the restoration of their plans, see my forthcoming book, *The Panagia Houses at Mycenae*. Figure 1 represents all the walls found

earliest of the three houses to be built, Panagia House I, Rooms 1-7, consists of a courtyard, Area 1, a vestibule, Room 3, a main chamber with central hearth, Room 5, and a rear chamber, Room 7, arranged more or less on a single axis. Parallel to Rooms 5 and 7, there is a corridor, Room 6, dividing the house into two parts. A series of small rooms appears to have lain along the east side of the house and a stairway may have existed at the north end of the corridor leading to upper levels over Room 7 and the eastern part of the house.

The second house of this series to be constructed, Panagia House II, Rooms 8-21, lies to the north of the first. It appears to have been built after Panagia House I and after the construction of the large terrace wall west of Rooms 10, 28-31 and the smaller terrace wall west of Room 18⁴. Once again a vestibule, Room 8, a main room with a central hearth, Room 9, and a rear chamber, Room 10, are identifiable. Unlike House I, however, the axial arrangement of these rooms is less well defined, probably because of the existence of House I and the terrace walls to the west and to the north which caused the plan to be slightly modified in order to fit into the available space. Some of the secondary or smaller rooms of the house, Rooms 15-21, are arranged along an axis which runs perpendicular to the axis of Rooms 8, 9, and 10. Here again it would appear that this arrangement reflects an adaptation of the plan to the area available on which to build the house since another structure, now no longer preserved, appears to have existed northwest of Panagia House II. The corridor, Room 14, since its function appears to have been to provide access to the secondary rooms, follows their orientation and thus lies perpendicular, for most of its length, to the axis of the main rooms⁵. Unlike the corridor of House I, it opens off the main room, Room 9, of the house rather than the vestibule.

The third house, Rooms 27-38, of this series is only preserved on the basement level but a detailed analysis of its walls produces reasonable evidence for the restoration of the main floor. This house, the third to be constructed, was limited on the east by House I, on the north by House II, and on the west by the heavy terrace wall which presumably supported another house, no longer preserved, higher on the hill slope to the west. The restored main floor of the house consists of a large chamber, presumably containing a central hearth, preceded by two vestibules (rather than one as in the other houses) and a so-called rear chamber, now placed to the side rather than behind the

in the excavation; some, such as the walls within Room 8, are earlier than the houses discussed here, whereas others, such as those of Rooms 23-25, are later.

4. A similar sequence of houses was noticed by A.J.B. Wace and N.W. Verdelis in the houses they excavated at Mycenae outside the fortification walls near the so-called Tomb of Clytemnestra. Cf. A.J.B. WACE, «The Mycenae Tablets, II», *Transactions of the American Philosophical Society*, 48 (1958) 6, 10; N.W. VERDELIS, «The Mycenae Tablets, III», *Transactions of the American Philosophical Society*, 52 (1962) 13. (Henceforth referred to as *Mycenae Tablets II* and *Mycenae Tablets III*).

5. Right angle turns in corridors are unusual, but here again they seem to be the result of the unusual position of the secondary rooms. A parallel for this kind of corridor can be seen in the House of Columns at Mycenae; cf. A.J.B. WACE, *Mycenae* (Princeton, 1949) fig. 33. (Henceforth referred to as WACE, *Mycenae*).

main room. A series of secondary rooms, arranged more or less on an axis parallel to the axis of the main room and vestibules, lies along the west side of the house. Noticeably absent is a corridor. Since the width of the house from east to west was limited by pre-existing structures, the addition of a corridor in House III would have decreased the width of either the secondary rooms on the west or the main room and vestibules on the east. Presumably because of a desire to keep all these rooms as wide as possible, the corridor was omitted in this house. Again the plan as established by House I appears to have been altered, as in House II, because of the limitations of space rather than because of a different architectural concept.

On the basis of these three plans, we can begin to formulate certain concepts of what kinds of rooms were to be found in a Mycenaean house. First and foremost there seems to have been a main room which dominated the others in size and which contained a central hearth. It was preceded by a vestibule, usually single in number, as in Houses I and II, but occasionally double, as in House III. A rear chamber, Room 7 in House I and Room 10 in House II, appears to have been desirable preferably behind the main room, but sometimes to the side, as in House III. This characteristic, however, does not seem to have been a necessary part of the house, as is shown in the second phase of House II when a doorway cut into the wall between Rooms 10 and 31 indicates that Room 10 was at some point separated from House II and incorporated into House III (cf. fig. 1)⁶. In addition, a series of secondary or smaller rooms often formed part of the house⁷. These were apparently arranged along an axis parallel to the axis of the main room and vestibule, if space were available, as indicated by Houses I and III, but they did not necessarily lie in this position, if space were not available, as indicated by House II. Finally a corridor leading to the secondary rooms was desirable, as in Houses I and II, but here again not necessary, as in House III. The position of the corridor was presumably determined by the position of the secondary rooms.

In all three of the houses there is an open space in front of the vestibule, which is architecturally defined in Houses I and III, Areas 1 and 27, but not in House II. This area lies at the same level as the main living area of House I but at a lower level in Houses II and III. In House I, the rudimentary elements which formed the basis of the enclosed formal courtyard can be seen. The open space in front of House I was enclosed by the rising ridge of bedrock on the west; the bedrock along this side had been roughly cut back to form a vertical face which would have served architecturally as a wall. On the east, the open area was defined by the exterior wall of Room 2. The

6. The bonded corners between the south walls of Rooms 9 and 10 and the cross wall dividing the two rooms indicates that Rooms 9 and 10 were originally constructed as part of the same house. A rear chamber is also absent in other houses of the Mycenaean period, such as Houses S and T at Aghios Kosmas and House H at Korakou; cf. G.E. MYLONAS, *Aghios Kosmas* (Princeton, 1959) drawings 14-15; C.W. BLEGEN, *Korakou* (Boston, 1921) fig. 121. (Henceforth referred to as MYLONAS, *Aghios Kosmas*, and BLEGEN, *Korakou*).

7. These again do not always occur, especially in some of the smaller houses of this period; cf. houses from Aghios Kosmas and Korakou, mentioned in footnote 6 above.

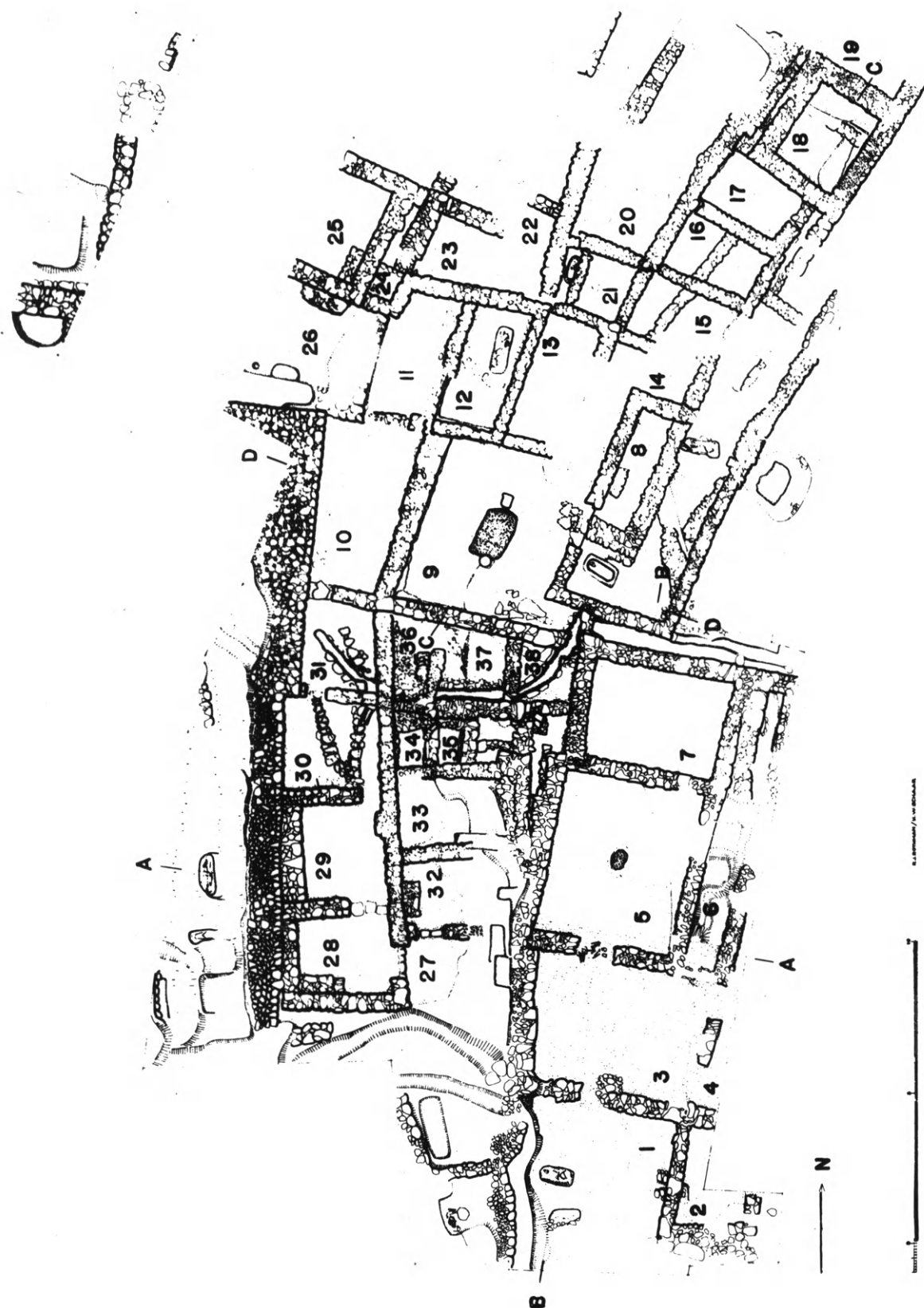

Fig. 1. The Panagia Houses.

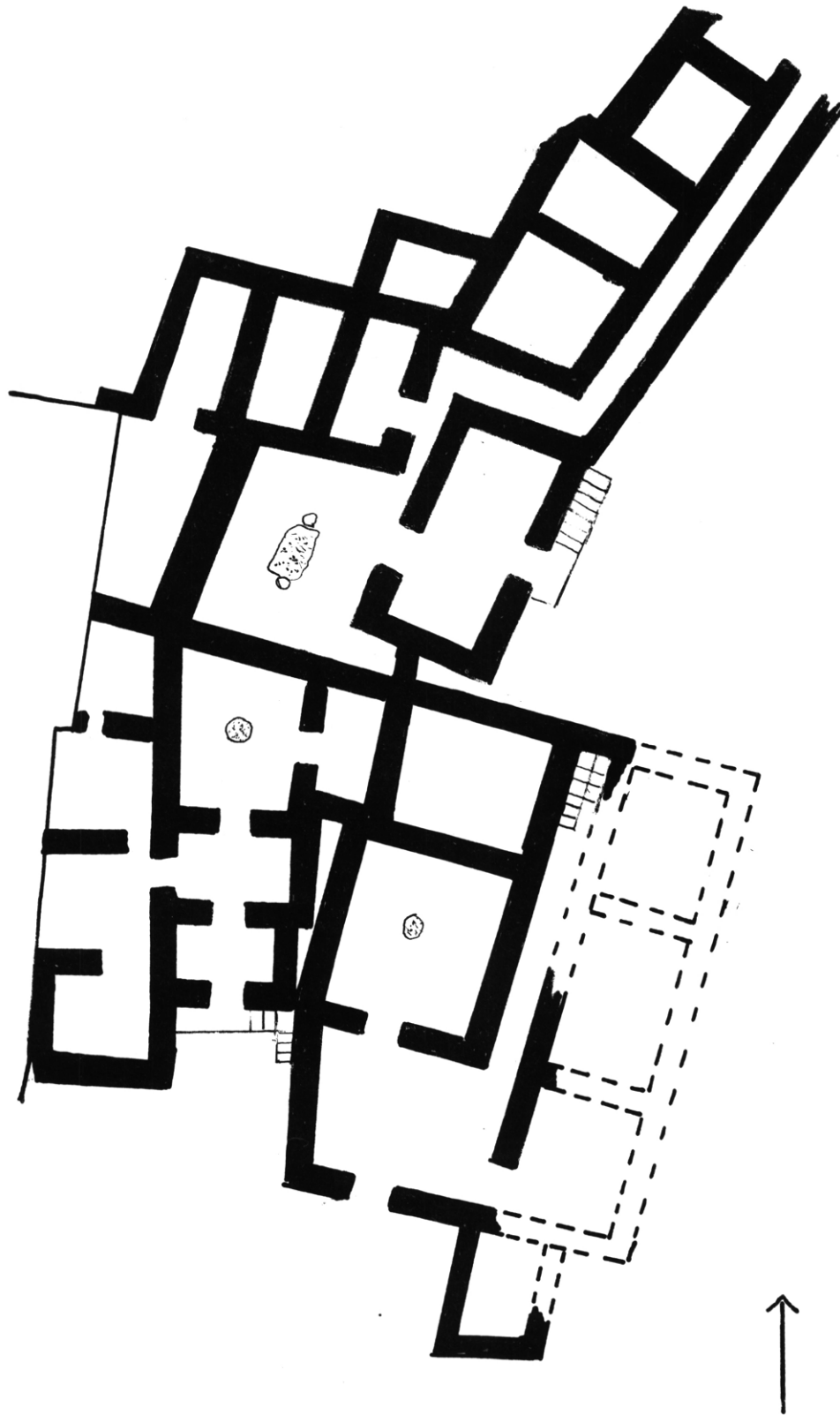

Fig. 2. Restored plans of the Panagia Houses.

courtyard of House III, Area 27, has a similar tentative architectural definition. The west side of this area was enclosed by Room 28; the east side was limited by the exterior west wall of House I, which already stood in that position when House III was first constructed. The process by which a larger area of the courtyard was defined became a simple matter of increasing the number of rooms along one side and extending the defining element (be it a bedrock ledge as in House I or a constructed wall as in House III) on the other⁸.

The discovery of chimney pots amid the remains of the houses suggests that the main room containing the hearth had no upper floor over that area of the house. On the other hand, the lower floor level of Room 7 in House I, as compared to the level of the floors in the rest of the house, and the lack of access into that room, except through a restored trap door from above, suggest that an upper floor existed over some parts of the house. In House II, the existence of a corridor leading to storerooms without doors suggests that the corridor in that house must have functioned on an upper floor, which thus has to be restored over parts of the structure. It seems logical to assume that the roof, be it flat or pitched⁹, was more or less uniform over the house. Thus the main room containing the hearth in Panagia Houses I and II would not only have dominated the house by its size but it would also have had a very high ceiling as compared to the rear chamber and the secondary rooms¹⁰.

House I was the first of this series of houses to be built¹¹. Unlike the later Houses II and III, there appears to have been no restriction of available space in which House I was to be constructed and it is noticeable that House I is the most regular in its axial arrangement. This would seem to suggest that regularity and axial arrangement were desirable, although they were not necessary as shown by House II and the position of the so-called rear chamber in House III. The west wall of House I is not straight but

8. The more developed form of the courtyard can be seen in the West House at Mycenae where a fourth wall was added to the open end entirely enclosing the court and in the House of Columns at Mycenae, where columns were added, giving it a more elaborate appearance. Cf. footnotes 4 and 5 above.

9. Concerning the controversial issue of flat roof versus pitched roof in the Mycenaean period, cf. my forthcoming book on the Panagia Houses, where I suggest that the roofs of the Panagia Houses were flat, but that both flat and pitched roofs were used simultaneously in the Mycenaean period; the choice of roof would have been determined by the location, the complexity of the building, and the degree of influence from Crete on the particular site. This solution was hinted at years ago by CH. TSOUNTAS and J.I. MANATT, *The Mycenaean Age* (London, 1897) 70-71, who suggested that private houses had pitched roofs and palaces had flat roofs. According to my suggestion, flat roofs, though possibly first appearing on the palaces, would also have been used by owners of some of the more complex houses in imitation of the palaces.

10. I restore a single storey in the area of the vestibules of Houses I and II, but this is entirely hypothetical and without proof. Whether an upper floor existed over the secondary rooms of the main living floor of Panagia House III is also a question of conjecture and not subject to proof. Since basements existed in House III, however, I am inclined to think that the ceiling height in House III was uniform over the entire area of the main living floor of that house and that a third level was not constructed over the secondary rooms.

11. Traces of earlier habitation of LH III A date were found throughout this area, but the remains were so fragmentary that it proved impossible to determine a coherent plan for the earlier period.

contains three different sections, each oriented slightly differently from its neighbors. Each of these sections corresponds to the length of one of the rooms along the west side of the house and each jog occurring in the exterior wall is masked in the interior by a cross wall dividing the rooms. This correlation between the cross walls and the exterior west wall would seem to indicate that a jog in the wall of a room was to be avoided if at all possible and that the rooms themselves were to be more or less rectangular in shape. That this is not an idiosyncrasy of House I, but probably a general characteristic of this period, is indicated by House III, where the cross wall between Rooms 30 and 31 was aligned with the pre-existing jog in the terrace wall to the west.

Doorways leading into major rooms in Houses I and II (e.g. Rooms 3, 5 and 9) were found to lie more or less on the axis of the room, whereas the doorways into the basement rooms of House III were most frequently placed in the corners of the room.

Thus on the basis of the Panagia Houses, we can further conclude that these houses contained a main room with central hearth, chimney pot and high ceiling. This chamber was preceded by a vestibule and frequently followed by a rear room. It was flanked by a corridor and a series of smaller, secondary rooms. The various elements of the house were arranged whenever possible along parallel axes, with doors into major rooms on the axis of the room and those into secondary rooms in the corners. Adjacent to the house at its front was an open area.

If these characteristics of the Panagia Houses are representative of domestic architecture of the broader Mycenaean world, then they should be reflected on other sites and in other buildings. For this reason the «Potter's Shop» at Zygouries will be re-examined and an attempt will be made to restore its upper floor.

The so-called Potter's Shop at Zygouries was excavated by C.W. Blegen in 1921-1922¹². This building consists of a series of rooms which were identified as basement storerooms because of their rough plastered walls and their contents of numerous, unused vases, which gave rise to the name of the house. The thickness of the walls and the discovery of painted wall plaster in the debris covering the rooms suggested to Blegen that the main living area was on a higher, upper floor, no longer preserved. The west side of the building was sunk into the earlier habitation fill of the hill slope and the debris from the western part of the cut was dumped along the east side to form a level terrace on which the house was built. Although no east wall was found, Blegen believed that the limits of this debris underlying the house indicated the approximate width of Room 12, as is indicated by him in his restored plan, reproduced here as fig. 3. As a working hypothesis, we may postulate that the east walls of Rooms 31 and 32 followed approximately the same line as the east wall of Room 12. The northern limit of the house appears to have been the north wall of Rooms 12 and 13. This wall lay adjacent to another wall further north. Since the excavator reported two parallel walls, it would appear that another separate building lay here, for if the room to the north

12. C.W. BLEGEN, *Zygouries* (Cambridge, Mass., 1928) 30-38 (hereafter referred to as *Zygouries*). I would like to acknowledge my thanks to Mr. Blegen who years ago gave me permission to reproduce his plan of this house.

belonged to the Potter's Shop, a single party wall would have been sufficient. The southern limit of the house is less clear. Blegen believed that it was formed by the south wall of Room 34, but this is not certain and it may be that the southern limit of the house was formed by the south walls of Rooms 33 and 32 and that Area 34 was a street.

In Area 34, no trace of a west wall was found, even though the west wall of the adjacent room, Room 33, was preserved to a height of 1.65 m.¹³ Nor was a floor found

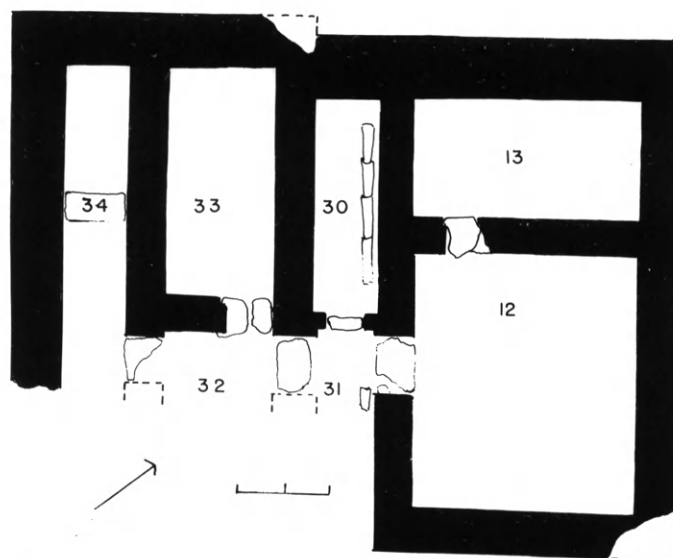

Fig. 3. Plan of the basement rooms of the «Potter's Shop» at Zygouries as restored by C.W. Blegen (*Zygouries*, fig. 25).

in Area 34, though here again traces of plastered floors were found in Rooms 12, 13, 30 and 33¹⁴. Area 34 contained a single, flat stone slab found «in situ» lying ca. 0.50 m. higher than the level of the stone threshold leading into Room 32¹⁵. West of the stone slab in Area 34, there was a stone fill rising towards the west. Parts of a covered terracotta drain were found along the south wall in the western part of the area; the drain became a stone lined channel in the eastern end. The level of the stone slab in addition to the stone packing led Blegen to suggest that this area contained a stone stairway which led from the upper part of the house to the basement¹⁶. Although stone

13. *Zygouries*, 36. Although Blegen noted on p. 31 that the walls were preserved to a height corresponding to the level of the surface of the ground before excavation, he gave no explanation for the absence of a wall at the west end of Area 34, but merely restored it on his plan reproduced here in fig. 3. If Area 34 were a street, however, there would be no need for a wall in this position.

14. *Zygouries*, 33, 34, 36.

15. *Zygouries*, 37.

16. *Zygouries*, 37.

staircases leading to basements have been found¹⁷, they are rare¹⁸, and it would indeed be surprising to find one in a house this small¹⁹. Furthermore, the existence of a drain would also seem a little redundant, since a drain running in the same direction also occurred in Rooms 30 and 31, some 6.00 meters to the north. On the other hand, if Area 34 is interpreted as a stepped street dividing the Potter's Shop from another house to the west, an immediate parallel in the stepped street with drain along its southeast side can be found southeast of the Tsountas House at Mycenae²⁰. Such an interpretation would also explain the absence of a wall at the west end of Area 34, the absence of any trace of plastered floor in the area, and the existence of two parallel drains, one covered in Area 34 and the other uncovered in Rooms 30 and 31. If this interpretation is acceptable, then we can postulate that the south walls of Rooms 32 and 33 also served as the exterior south wall of the house.

Within the limits of the house thus established, various different rooms on the basement level can be identified. The single largest one, Room 12, lay in the northeast corner of the structure²¹. Room 12 was flanked on the west by another chamber, Room 13, of similar width but much shallower depth²². A doorway in the west wall of Room 12 gave access into Room 13. Room 12 itself was reached by a corridor, No. 31-32, which led directly into the room from the restored stepped street, Area 34. West of the corridor lay two, narrow, deep rooms, Rooms 30 and 33²³. The southeast corner of the house was not preserved at the time of the excavation. The fill marking the limits of Room 12, however, extended into this area²⁴, and thus it would seem logical to restore the east wall of Rooms 31 and 32 as a continuation of the east wall of Room 12.

17. For example, in the Tsountas House at Mycenae, WACE, *Mycenae*, fig. 25.

18. For example, at Mycenae in the House of Columns, where a ramp led to the basement, and the basement rooms in the buildings adjacent to the West House, where no traces of stone-built stairs were found. WACE, *Mycenae*, fig. 32; *Mycenae Tablets II*, figs. 2-5.

19. The overall dimensions of the Potter's Shop excluding the area of No. 34 are roughly 11.50 m. by 12.50 m., which makes it similar in size to Panagia House I (ca. 10 m. by 19.20 m.) and Panagia House III (ca. 8.00 m. by 13.00 m.), but smaller than the House of the Oil Merchant (16.50 m. by 27.50 m.) and the West House (12.50 m. by 29.00 m.). Cf. WACE, *Mycenae Tablets II*, figs. 2, 4; VERDELIS, *Mycenae Tablets III*, plans I-III.

20. Cf. WACE, *Mycenae*, fig. 25. The steps in this street vary in width from 1.00 m. to 2.00 m. The alley which divided the West House and the House of the Oil Merchant is 1.70 m. whereas the lane between the House of the Oil Merchant and the House of Shields is no where more than 1.50 m. in width. The width of Area 34 in the Potter's Shop is 1.75 m. VERDELIS, *Mycenae Tablets III*, 13; WACE, *Mycenae Tablets II*, 6; *Zygouries*, 37.

21. This room is ca. 4.95 m. in width. Its length can be restored as roughly 5.50 on the basis of the stone fill underlying the room. Cf. *Zygouries*, 33-34. Blegen gave no measurement for the length of this room. The length of 5.50 m. given here was taken from his restored plan and should be considered as a rough approximation.

22. Room 13 is ca. 4.90 m. in width and ca. 2.55 m. in depth. *Zygouries*, 32.

23. Room 30 is ca. 1.40 m. by ca. 4.65 m.; Room 33 is ca. 2.45 m. by ca. 4.95 m. *Zygouries*, 34-35.

24. *Zygouries*, 12 and cf. plan on plate II, where the stone fill is shown continuing south beyond the south wall of Room 12.

The southern limit of the corner would logically follow the line of the south wall of Room 33, and indeed the position of the threshold into Room 32 from Area 34 would seem to confirm this hypothesis. The position of a second threshold between Rooms 31 and 32 suggests that there was an interior division between these two areas which aligned with the cross wall between Rooms 30 and 33 in the west half of the house. Thus we can restore with a fair amount of confidence, two rooms, No. 31 and 32, in the southeast corner of the house²⁵.

If these rooms are correctly interpreted as basement rooms, then the main living area of the house would have been on a floor above and in the interest of sound architectural practise, we may assume that the walls on the upper level followed more or less the walls on the basement level. Access to the main floor from the exterior obviously would also have to have been provided. Since this building was constructed on a hill slope with the ground level falling downward from west to east, the exterior entrance to the upper level would most naturally have been on the west where the main floor of the house would probably have lain at more or less the same level as the ground outside²⁶.

Comparison of the basement rooms makes it immediately evident that Room 12 is much larger than any of the others, and we may suspect that the area over Room 12 served as the main room of the house possibly containing a central hearth²⁷. The area over Room 13 would then have served as its vestibule and both would align with an exterior doorway placed in the west wall.

Parallel to the axis of Rooms 12 and 13 lie two narrow rooms, Rooms 30 and 31. The doorway separating these two rooms differs from the others in the basement in that it is much narrower in width and less substantial in its construction²⁸. Possibly the lighter construction used for this doorway indicates that on the upper level there was neither a doorway nor a cross wall in this position, and that the area above Room 30 formed a

25. In this restoration the dimensions of Room 31 are ca. 1.40 m. by 3.70 m. and the dimensions of Room 32 are ca. 2.45 m. by 3.70 m.

26. The position of the main entrance into the house accepted here as well as the level of the main floor, were suggested by BLEGEN, *Zygouries*, 37-38. Blegen also suggested the possibility that the upper level extended to the west into the hill top beyond the west wall of the basement. This suggestion has not been accepted here since Mycenaean walls with a completely different orientation and thus probably from another building lie in this area over the earlier rooms 17, 28, 29. Cf. *Zygouries*, pl. II, plan of excavation, and pp. 7, 21.

27. The size of this room (4.95 m. by 5.50 m.) compares favorably with the size of the main room in Panagia House I (4.50 m. by 5.40 m.) and in Panagia House II (4.75 m. by 5.50 m.). It is somewhat larger than the restored main room in Panagia House III (3.60 m. by 4.60 m.).

28. The width of this doorway is 0.90 m. The doorway into Room 13 is ca. 1.05 m. wide; the doorway into Room 12 from Room 13 is 1.21 m. wide, and the doorway into Room 33 is ca. 1.00 m. wide. *Zygouries*, 32, 34, 36. The sizes of the thresholds in these doorways are not given, but since they appear to correspond to the thickness of the walls, it can be assumed that they are roughly 0.80 m. in depth (the width of the walls as given in *Zygouries*, 31). Their width, as indicated by the plan, equals the opening of the doorway in which they stood.

single unit with the area over Room 31²⁹. If these two areas are combined into a single unit, then the form of a Mycenaean corridor is immediately recognizable³⁰.

The restored corridor would naturally lead to secondary rooms in the house which could then be restored over Rooms 33 and 32. Along the exterior south wall of the house, there would be the restored stepped street, Area 34, whose level lay lower than the level of the main floor of the house.

If Area 34 served as a street, it becomes immediately evident that the doorway between Room 32 and Area 34 only served on the basement level and that it could not have been repeated on the floor above³¹. It suggests, furthermore, the possibility that some of the other doorways, if not all of them, found in the basement level do not correspond to those of the floor above. The doorways in the basement of the Potter's Shop appear to have been placed in that position which would allow for the most direct access into the basement rooms from the restored stepped street, Area 34. Such a careful alignment of the doors does not appear to be accidental but to be part of the general design of the builders who had taken into consideration how the basement would function as a storage area on the lower level. Since such careful consideration had been given to the position of the doorways in the basement, it seems logical to assume that an equal consideration would have been given to the position of the doorways on the main floor. It was noted in the Panagia Houses that doorways into major rooms (such as Rooms 3 and 5 in House I and Room 9 in House II) tended to be on or near the axis of the room, whereas the doorways into minor rooms (as for example Rooms 29-31 in House III) tended to be in the corners, as indeed are the doorways in the basement rooms of the Potter's Shop. For this reason the doorways in the upper restored level of the Potter's Shop should logically be restored on the axis of the principal rooms. The doorway into the corridor would probably be placed in the vestibule, since it was found in this position in the more regular plan of Panagia House I, rather than in the main room where it occurred in the more irregular plan of House II.

A restored plan based on these suggestions is here presented in fig. 4³². This plan

29. In any case the area of Room 30 is so small it seems likely that it was combined on the upper level with one of the surrounding areas. The possibility of combining the area over Room 30 with that over Room 33 is unlikely because of the resulting jog in the west wall. If the area of Room 30 were combined with those of Rooms 12 and 13, in order to avoid the jog, the result would be a room of very large size by Mycenaean standards, because the cross wall between Rooms 12 and 13 would have to be eliminated, since this cross wall has no corresponding foundation in Room 30.

30. The dimensions of this restored corridor are ca. 1.40 m. by 8.80 m. Its width of 1.40 m. is slightly wider than the width of the corridors in Panagia House I (1.10 m.) and Panagia House II (1.00 m. to 1.15 m.). Its length is somewhat shorter than the corridor in House I (9.50 m.) and a good deal shorter than the corridor in House II.

31. An exterior door leading into a basement room which could not have corresponded to a doorway in an upper level occurs in the House of Columns at Mycenae. Cf. WACE, *Mycenae*, figs. 32, 34, room labeled pithoi.

32. Our new restored plan of the main floor is based on Blegen's partially restored plan of the basement illustrated here in figure 3, from *Zygouries*, fig. 25. It should be noted that the parallel walls and the right angle corners on the plan may be misleading. In *Zygouries*, 32, 34, the width from north to south of Room

contains a large dominating room which would presumably have contained a central hearth and would have served as the main living area of the house. It was preceded by a vestibule and flanked by a corridor and two secondary rooms arranged on axes parallel to the axis of the main room and vestibule. These are the very same elements which have been identified as central to a Mycenaean house on the basis of the differing plans

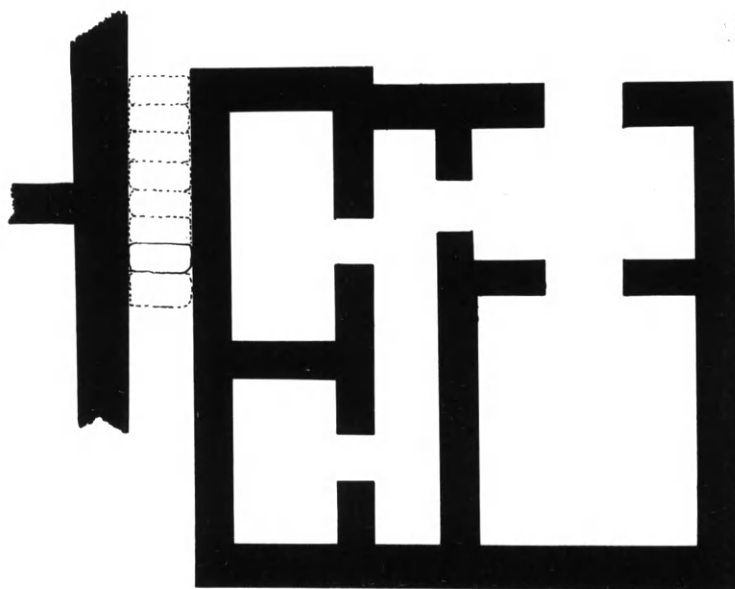

Fig. 4. New restoration of the main floor of the «Potter's Shop» at Zygouries.

of the Panagia Houses. In the Potter's Shop, the so-called rear chamber is missing and evidence for a courtyard or open area in front of the house is no longer preserved³³.

Although the four houses here considered are very modest in size compared to some

13 is given as ca. 4.90 m., whereas the width from north to south of Room 12 is given as ca. 4.95 m. even though the south wall of Room 13 appears to be slightly narrower than the south wall of Room 12, which means that Room 13 should be wider, rather than the reverse. The different widths, as reported by Blegen, would therefore suggest that the walls were not strictly parallel and that they were slightly further apart at the east end of the house than they were at the west end.

33. An examination of some of the smaller houses preserved from the Mycenaean period reveals that they often lack one or more of the characteristics noted in Panagia House I. For example the houses from Korakou: House P has two rear chambers and side rooms, but lacks a corridor and axial arrangement; House L has axial arrangement, but no secondary rooms or corridor; Houses H and O lack rear chambers, secondary rooms, and corridors, but maintain axial arrangement (BLEGEN, *Korakou*, figs. 112, 114, 121, 123). These last two houses are similar to Houses S and T at Aghios Kosmas (MYLONAS, *Aghios Kosmas*, drawings 14-15). These houses would appear to represent a simplification of the basic form as seen in Panagia House I rather than a separate architectural concept. Possibly the functions served by the secondary rooms in the larger houses were fulfilled in the smaller houses by separate one room structures, such as were found at Aghios Kosmas and Eutresis (MYLONAS, *Aghios Kosmas*, House W, p. 57, drawing

of the larger structures built in the Mycenaean world, it is of interest that those very elements which seem to form the central core of their plans are reflected in the larger dwellings³⁴ and in fact in the Mycenaean palace itself, most particularly in the Palace at Pylos, the most regular and best preserved of the palaces³⁵.

At Pylos, the dominating room, No. 6, had a central hearth and was preceded by a vestibule, No. 5. It was followed by rear chambers, No. 23 and 24, now doubled in number and obviously used for storage. The main room was flanked by corridors, No. 13, 16, 18 and No. 25, 28, 36, again doubled in number as befits the larger, grander establishment of royalty. The corridors were placed on axes parallel to the axis of the main room and its vestibule. These corridors, entered by way of the vestibule, led to secondary, smaller rooms which again flanked the main unit. The secondary rooms are much more numerous than those found in private houses; their greater number probably reflects the more complex functions of the palace compared to those of the private house. In the palace the secondary rooms also occur on either side of the courtyard, but here again the existence of Room 2 in Panagia House I beside the courtyard and Room 28 in Panagia House III form modest parallels. The palace was embellished with columnar porches and propylon, but these again reflect the greater grandeur of royalty and not a different architectural concept, since columnar porches on a very modest scale can also be found in private dwellings³⁶. The main differences between the palace

17; H. GOLDMAN, *Eutresis* [Cambridge, Mass., 1931] House B, p. 64, figs. 73-74). Such a relationship between two structures would be similar to that postulated by Blegen for the MH settlement at Korakou between the one room structure, Building B, and the larger, apsidal dwelling, House F, the MH predecessor of the Mycenaean house (BLEGEN, *Korakou*, 76-78, fig. 110). In the same class of simplification of the Mycenaean house can be placed: Krisa, Building F, first phase, Building E, second phase; most of the houses from Phylakopi; and the houses from Asine (Krisa: J. JANNORAY and H. VON EFFENTERRE, *BCH* 61 (1937) figs. 15-16; Phylakopi: T.D. ATKINSON, R.C. BOSANQUET, C.C. EDGAR, A.J. EVANS, D.G. HOGARTH, D. MACKENZIE, C. SMITH, and F.B. WELCH, *JHS* Supplement IV [1904] for example fig. 37, House J-K 23, which has main room, rear chamber and secondary rooms, but lacks corridor and vestibule; Asine: O. FRÖDIN and A.W. PERSSON, *Asine* [Stockholm, 1938] fig. 53: Room 32 would be the main room with columns, Room 31 would serve as its vestibule, Room 30 would serve as a main room in a second house with its rear chamber behind and Room 29 as its vestibule). Lack of space, sharing of party walls, and alterations of the original plans cause the smaller Mycenaean houses to be at times less coherent and regular which makes their relationship to the basic form of the Mycenaean house less immediately obvious.

34. These same basic divisions can be found at Mycenae in: the West House, the Ramp House, the Tsountas House, the House of Columns, the «M House», the newly excavated house at Plakes north of the citadel, and probably in the original design of the unfinished Cyclopaean Terrace building (VERDELIS, *Mycenae Tablets III*, 13-29; WACE, *Mycenae*, figs. 3, 25, 33; MYLONAS, *IAE* 1963, 99-104; 1975, 158-161; WACE, *BSA* 25 [1921-1923] 403-405; 48 [1953] 15-17). Outside of Mycenae, similar plans occur at Tiryns, lower city, Mouriatadha, some of the buildings at Phylakopi, note especially the so-called palace and House J, 2-3, some of the buildings at Miletus and most recently at Sparta (K. MÜLLER and H. SULZE, *Tiryns III* [Augsburn, 1930] 197; MARINATOS, *Εργον* 1960, 151-152, figs. 164, 166; ATKINSON et al., *JHS* Supplement IV [1904] figs. 49, 32; G. KLEINER, *Ist. Mitt.*, 9-10 [1959-1960] Building Period III, 13-15; H.W. CATLING, *JHS*, *Archaeological Reports for 1976-1977*, 27-34).

35. C.W. BLEGEN and M. RAWSON, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia* (Princeton, 1966) vol. I plan.

36. BLEGEN, *Korakou*, fig. 112; MYLONAS, *Aghios Kosmas*, drawings 14-15.

and the private house would appear to be size, scale, and multiplicity of rooms; the central core of both structures, however, remains the same. It may well be this basic similarity of concept lying behind both types of buildings which causes us to find difficulty in distinguishing between royal and private, and between religious and domestic. In the final analysis the variations between different Mycenaean buildings may well be found to be a function of scale and monumentality rather than basic differences in architectural concept.

Princeton

IONE MYLONAS SHEAR

DER KLEINASIATISCHE KÜSTENSAUM ZWISCHEN MYKENE UND DEM HETHITERREICH

Ephesos, Milet und mit ihnen der gesamte Küstensaum zwischen der Ägäis und Kleinasien hatten es zum Schicksal, daß sich hier zwei geographische Räume feindlich überschneiden.

Der eine Raum war der des Ägäischen Meeres mit seinen Küsten. Den können wir als einen «thalasso-zentrischen» bezeichnen, denn er umfaßte nicht nur Griechenland, sondern auch alle nördlichen und östlichen Küsten rund um die Ägäis.

Den anderen Raum bildete die kompakte Masse der Halbinsel Kleinasien. Den können wir als einen «kontinental zentrierten» bezeichnen.

Machthaber von Kleinasien wollten natürlich auch dessen Westküste beherrschen. Machthaber in der Ägäis trachteten dagegen, alle ihre Küsten, also auch die Westküste Kleinasiens mit zu besitzen. So überschneiden sich diese Machtbedürfnisse, und immer wieder mußten die Waffen entscheiden, wer in den Besitz dieses Streitobjektes kam.

Ich will nun versuchen, dieses Tauziehen hin und her zwischen den kleinasiatischen und den ägäischen Machthabern wenigstens so weit zu schildern, als ich dafür Neues beibringen kann. Dabei darf ich wohl vorausschicken, daß die «Achiava-Frage» dem Grundsätzlichen nach wohl als entschieden gelten kann, seit sich Autoritäten wie Hans G. Güterbock, Machteld J. Mellink und Emily T. Vermeule, *AJA* 87 (1983) 133ff., 138ff., 141ff., und jetzt auch der israelische Hethitologe Itamar Singer, *Anatol. St.* 33 (1983) 205ff. der von Forrer und nachher seit einem halben Jahrhundert von mir vertretenen Ansicht¹ angeschlossen haben: Daß nämlich das Großkönigtum von Achiava weder in Kleinasien selbst, noch auf Rhodos gelegen haben kann, sondern daß wir – nachdem es sich offenbar um einen mykenischen Bereich handelt – eben doch nur mit dem mykenischen Festland, also mit Griechenland selbst, zu rechnen hätten.

Fangen wir mit dem dritten Jahrtausend v. Chr. an, so entstand damals in der minoischen Kultur zugleich erstmalig ein größerer Machtfaktor, der mit seiner Flotte auch eine Seeherrschaft, eine Thalassokratie, ausübte². So beherrschte Knossos damals die kleineren Inseln und besiedelte auch an der kleinasiatischen Küste eine Reihe von Plätzen. Noch die späteren Gründungssagen berichteten das von Milet, Kolophon und Erythrai³, auch haben sich zu Milet und Iasos als älteste Keramik minoische Scherben mit

1. Vgl. dazu E. FORRER, *Mitt. D. Orient. Ges.* 63 (1924); *Forschungen* I 2, 1 (1929), weiter SCHACHERMEYR, *Hethiter und Achäer* (1935) (mit einem späteren Neudruck); *Ägäische Frühzeit* 5 (1982) 11ff.; *Griechische Frühgeschichte* (1984) 104ff.

2. S. ALEXIOU, *Die minoische Kultur* (Darmstadt 1978); N. PLATON, *Crete* (1966); S. MARINATOS, *Kreta, Thera u. d. mykenische Hellas* (1973); CHR. ZERVOS, *L'art de la Crète* (1956); SCHACHERMEYR, *Minoische Kultur des alten Kreta* (1964, 2. Aufl. 1979); *Ägäische Frühzeit* II (1979); *Griechische Frühgeschichte* (1984) 33ff.

3. Milet: PAUS. VII 2,5f.; Kolophon: PAUS. VII 3,1ff. (Kreter hellenischen Schlags?); Erythrai: PAUS.

der für Middle Minoan III charakteristischen Weißmalerei gefunden⁴, was uns in die Zeit zwischen 1700 und 1600 weisen dürfte.

Nun entstand den minoischen Palästen aber auf dem griechischen Festland eine neue Macht, die je länger desto gefährlicher wurde. Es waren die Griechen, die sich dort entweder als Danaer oder als Achäer bezeichneten⁵. Die hatten zu Anfang ihr Zentrum in Argos gehabt, aber schon die letzten Perseiden gaben Mykene den Vorzug, und hier erblühte dann auch das neue Geschlecht der Pelopiden⁶, das vor allem die Kunst des Streitwagenfahrens etwa um die Mitte des sechszehnten Jahrhunderts von Kleinasien nach Griechenland gebracht hatte.

Bis etwa 1450 vermochte aber Kreta und Knossos die minoische Thalassokratie und auch den minoischen Charakter der Stützpunkte in Anatolien aufrecht zu erhalten⁷. Seit ca. 1440 tritt uns zu Knossos jedoch bereits eine achäische Dynastie, umgeben von mykenischen Rittern, entgegen⁸ und nun mykenaisierten sich auch die bisher minoischen Plätze Kleinasien und wurden zu mykenischen Städten.

Als ein mykenischer Platz tritt uns jetzt Ephesos mit seiner (aus einem mykenischen Felskammergrab stammenden) Keramik entgegen⁹. Sie ist bereits lokaler Herstellung, steht aber dem Stil von Myk. III A irgendwie nahe. Derartige Ware, und vor allem die nachfolgende von Myk. III B, kommt dann auch in anderen Plätzen als die dominierende Gattung vor, also in Milet, Klazomenai, Erythrai, Kolophon, Iasos und Knidos¹⁰. Aus dieser Zeit fanden sich zu Milet auch typisch mykenische Felskammergräber und zu Kolophon ein mykenisches Kuppelgrab¹¹. Letzteres spricht dafür, daß in diesen Plätzen lokale Fürstlichkeiten residierten.

VII 3,7; *Griech. Rückerinnerung* (1983) 303, 309, 311; M. SAKELLARIOU, *La migration grecque en Ionie* (1958).

4. Milet: Ich habe sie im Scherbenmaterial der Gerkanschen Grabung im Berliner Museum seinerzeit bei einer Durchsicht des Materials feststellen können. — Iasos: *Annuario* 47/8 N.F. 31/2 (1969/70) 169. Vgl. *Ägäische Frühzeit* 2 (1976) 193.

5. Zum Danaer-Namen *Ägä. Frühz.* 5 (1982) 186ff., zum Achäer-Namen schon *Hethiter und Achäer* (1935) 92ff. und *Ägä. Frühz.* 5 S. 186, 189.

6. Neue Feststellungen darüber in meiner *Griech. Frühgesch.* (1984) 51ff., 60ff.

7. Ich habe das Scherbenmaterial der alten Gerkanschen Grabung seinerzeit im Museum von Berlin zur Durchsicht bekommen. Dabei waren die Keftiu-Tassen (zu diesen *Ägäische Frühzeit* 2, 1976, 222) in der Regel durchaus ganz so beschaffen, daß eine Unterscheidung von minoischer und mykenischer Erzeugung kaum möglich erschien. Außerdem waren die milesischen Exemplare aber offensichtlich dem Ton nach bereits lokaler Herstellung. Da aber in L. Min. I auch auf Rhodos noch die rein minoische Siedlung von Ialysos bestanden hat, so haben wir auch in Milet damit zu rechnen, daß sich damals dessen minoischer Charakter noch erhalten hat.

8. Eingehend darüber in der *Minoischen Kultur im alten Kreta*, 273ff.; *Ägä. Frühz.* 3 (1979) 31ff., 43ff.; *Griech. Frühgesch.* (1984) 88ff., alles das basierend auf *Jahreshefte d. Österr. Archäol. Inst.* 45 (1960) 54ff., 62ff. (wo S. 62 und 68 anstelle von 1570/60 jedesmal 1470/60 zu lesen ist).

9. *Ägä. Frühz.* 2 (1976) 194f.; *Türk Ant. Dergisi* 13 (1964) 161.

10. *Ägä. Frühz.* 2 (1976) 190ff.; CHRISTOPHER MEE, *Anatol. Stud.* 28 (1978) 121ff.

11. *Ägä. Frühz.* 2 (1976) 194f.; *Hesp.* 43 (1974) 264ff. Die Funde aus den Felskammergräbern von Milet sind einstmals in das Berliner Museum gekommen. Veröffentlicht wurden bisher nur die von K. BITTEL in *Istamb. Mitt.* 25 (1975) 301ff.

Wie verhielt es sich in diesen Zeiten aber mit Kleinasien? Gab es da auf der Gegenseite nicht ebenfalls Machtfaktoren?

Für die erste Hälfte des II. Jahrht. haben wir da leider fast keine literarischen Nachrichten, zumal sich die orientalische Geschichte damals mit den arisch-hurritischen Eroberungen weiter im Osten und Südosten abspielte, also die damit verbundene Streitwagen-Bewegung über Armenien nach Mesopotamien, Syrien und schließlich bis Ägypten ausgriff. Nur ist gewiß, daß schon in diesen Zeiten die Kunst der Streitwagenfahrt sich auch in Kleinasien verbreitet hat, weshalb sich sogar im damaligen Troia VI auffallend viele Reste von Pferdeskeletten fanden¹². Von Westkleinasien haben die Pelopiden dann die Pferdezucht und Streitwagenfahrt, wie schon erwähnt, auch nach Griechenland gebracht.

Erst in die Zeit etwa von 1400 bis 1380 fällt nach H. Otten dann einer der ältesten hethitischen Texte historischen Inhaltes, der sog. Madduwatta-Text¹³. Ihm zufolge treten uns in Kleinasien nun zwei einander feindliche Mächte entgegen, im Osten die Hethiter, im Westen aber Arzawa. Für Unruhe sorgte damals auch noch der Abenteuerer Madduwattas, vom Küstensaum her aber ein Atarissijas von Achiaa, was Forrer als einen Ächäer namens Atreus gedeutet hat. Dabei mag die Namengleichung sogar zutreffen, doch könnte es nicht unbedingt der sagenberühmte, sondern auch irgend ein anderer Atreus gewesen sein. Da diesem Text zufolge dieser Atarissijas dann sogar nach Alasia (= Kypros) übergriff, hat man allgemein gebilligt, daß mit «dem Mann von Achiaa» ein Ethnikon im Sinne von «Achäer» gemeint wäre. Ins Innere Kleinasiens mag dieser Atarissijas wohl von der Westküste aus vorgestoßen sein. Es fällt uns dabei auf, daß in diese Jahrzehnte nach 1400 ja auch die damit gleichzeitige Gattung von Myk. III A in Karien tiefer ins Land dringt und daß sie damals auch auf Kypros verhältnismäßig häufig aufzutreten beginnt¹⁴. So scheint das doch mit diesem Atarissijas, ja sogar mit Atreus zusammengehangen zu haben.

Der Madduwattas-Text fällt in die Zeit eines schwächeren Hethiterkönigs. Ihm folgte der große Suppiluliuma (1380-1345), der das Hethiterreich erst richtig konsolidierte, sich in seinen Interessen aber mehr Syrien und Mesopotamien zuneigte. So konnte sich im Westen gleichfalls ein eigener Machtstaat entwickeln, das nun immer bedeutsamer werdende Reich von Arzawa¹⁵. Für sein Ansehen ist es bedeutsam, daß sogar der ägypti-

12. AJA 41 (1937) 597ff.; BLEGEN, *Troy* III S.10 und S. 397 unter equus.

13. ALBRECHT GÖTZE, «Madduwattas», *Mitt. Vorderas. Ägypt. Ges.* 32 (1927) Heft 1 (1928), *Hethitische Texte* 3; H. OTTEN, *Boghazkoy-Texte* 11 (1969); *Äg. Frühz.* 5 (1982) 19ff.

14. Zur mykenischen Keramik in Karien vgl. unsere A.7. Für Kypros ergibt sich uns, daß in der Zeit des Kinyras mykenische III B Keramik schon sehr beliebt war und dort offenbar bereits lokal hergestellt wurde. Die Einführung solcher Betriebe erfolgte in Early III B, als es noch keine Skyphoi gab. Dieser Status ist auf Kypros weiter erhalten geblieben, während nun auf dem griechischen Festland in Middle III B auch schon Skyphoi auftraten. Skyphoi sind nach der Insel erst in Late III B mit der Eroberung von Kypros durch die Achäer gekommen (vgl. dazu *Griech. Frühgesch.* 123ff.).

15. Zu Arzawa vgl. die Monographie von SUSANNE HEINHOLD-KRAHMER (*Hethitische Texte*, Heft 8) 1977.

sche Pharaos mit dessen Fürstenhaus wegen einer ehelichen Verbindung korrespondierte¹⁶.

Nun scheint auch schon das Verlangen dieser Kontinentalmacht nach der westlichen Küste wachgeworden zu sein, denn Arzawa griff offensichtlich danach aus und wir erfahren, daß sein König ein Apaša zu seiner Residenz erhob. Dieses Apaša pflegt man gegenwärtig aber gerne mit Ephesos gleichzusetzen. Könnte das zutreffen?

Wir wüßten von diesem Apaša aus den hethitischen Texten überhaupt nichts, wenn uns nicht der nächste Hethiterkönig, Mursil (1345-1315), in seinen Annalen darüber berichten würde, daß er bereits in seinem 3. Regierungsjahre gegen den Westen vorgegangen wäre¹⁷. In diesem Zusammenhang wird nicht nur der König von Arzawa und seine Residenz Apaša, sondern auch Milet (als Milawanda) und Achiava – leider in teilsweise zerstörten Zeilen – erwähnt¹⁸. Auch erfahren wir, daß damals der Arzawa-Fürst und daß auch Apaša vom «Donnerkeil» getroffen worden sei¹⁹. Was das zu bedeuten hat, bleibt uns dunkel. Sind Blitzschläge, sind Erdbeben gemeint? Jedenfalls erfahren wir, daß der Hethiterkönig seinen Gegner so vernichtend schlug, daß dieser von Apaša aus über See in den Bereich von Achiava floh²⁰. Dort ist er dann bald auch gestorben.

Aus alledem hat man wohl mit Recht geschlossen, daß in diesem Apaša unser Ephesos zu erblicken wäre. Nur möchte ich nicht behaupten, daß es sich um mehr als um eine – allerdings recht hohe – Wahrscheinlichkeit handelt. Der eine Sohn des Ucha-LU-iš hat sich dann übrigens zum König von Achiava nach Griechenland begeben, wurde von diesem aber an den Hethiterkönig ausgeliefert²¹. Also muß damals zwischen

16. A. 3, J. KNUDTZON, *Die El Amarna-Tafeln*, Nr. 31.

17. A. 4, A. GÖTZE, «Die Annalen des Mursili» (*Mitt. Altor. Äg. Ges.* 38 [1933]); F. SOMMER, *Ahhijava-Urkunden*, *Abh. Bayer. Akad.* N.F. 6 (1932) 307ff.

18. GÖTZE ergänzt und übersetzt S. 36ff.: «weil da U[cha-LU-iš auf seiten des Königs vom Land Achiava getreten war] und das Land Milawanda [zum Übertritt] zum König vom Lande Achia[va veranlaßt hatte, da sah ich, die Sonne, nicht ruhig zu]. Und [ich] ents[andte] den Gullas, den Mala-LU-iš und Truppen und W[agenkämpfer und sie] überfielen [das Land Milawanda], sie nahmen es mit Kolonen, Rindern und Schafen». – Es versteht sich von selbst, daß bei den geringen Resten aus diesen Zeilen kein zusammenstimmender Sinn herausgeholt werden kann. Doch handelt es sich wohl um eine den Hethitern feindliche Koalition und ist Götzes Ergänzung immerhin noch etwas wahrscheinlicher als die Sommers S. 309.

19. GÖTZE S. 47 übersetzt dieses bestens erhaltene Textstück in folgender Weise: «Wie ich aber marschierteda zeigte der stolze Wettergott, mein Herr, seine göttliche Kraft und einen «Donnerkeil» schmettete er hin. Und den «Donnerkeil» sah mein Heer, und auch das Land Arzawa sah ihn, und der «Donnerkeil» ging hin und traf das Land Arzawa, auch des Uhha-LU-iš Stadt Apaša traf er». In einer Variante dieser Annalen hieß es «und Apaša, die Stadt des Uhha-LU-iš traf er».

20. GÖTZE übersetzt S. 51 den hier ebenfalls gut erhaltenen Text wie folgt: «ich... lieferte ihm (dem Sohn des Uhha-LU-iš) eine Schlacht...und ich schlug ihn. Dann verfolgte ich ihn noch und zog nach dem Land Arzawa hinüber, und in Apaša nach dem Wohnquartier des Uhha-LU-iš begab ich mich. Und Ucha-LU-iš leistete mir keinen Widerstand; er floh vor mir und übers Meer hinüber ging er zu Schiffe (???). Dort drinnen hielt er sich auf». Nach GÖTZE S. 58f. ergäbe sich eine Nennung von Achiava auch für die Söhne des Ucha-LU-iš.

21. Über den einen Sohn des Ucha-LU-iš erfahren wir nach GÖTZE S. 66f.: «Und er[ging] aus dem

den beiden Mächten Frieden und ein friedlicher, wohl auch vertragsmäßig beglaubigter Zustand eingetreten sein.

Gerade in die Zeit des frühen Mursil (also in die Jahre nach 1345) fällt aber auch die archäologisch ja bestens nachgewiesene Zerstörung der Stadt Milet, da sie bald darauf, und zwar in der keramischen Stufe von frühen Myk. III B wieder aufgebaut worden ist. Das würde uns (mit Early III B) etwa in die Zeit von 1360-1330 führen. Jetzt erst wurde der Platz zugleich stark befestigt²².

Die moderne Forschung hat sich allerdings mitunter daran gestoßen, daß das ja auf einer Halbinsel liegende Milet nun auch auf der Seeseite so stark ummauert wurde. Da wollte man hierin sogar eine hethitische Festung vermuten²³.

Für den weiteren Verlauf des 14. Jahrhunderts und für das nachfolgende 13. Saeculum macht die Stadt ihren Funden nach jedoch einen rein mykenischen Eindruck. Nur ein keramisches Fragment zeigte in mykenischer Bemalung eine Szene mit einer leider weggebrochenen Persönlichkeit, die einen wenigstens z.T. erhaltenen Königshut trug²⁴, so wie er uns auf hethitischen Siegelzylindern, auf den Skulpturen von Jasily Kaja und auch auf den Felsskulpturen von Karabel entgegentritt²⁵.

In allen den auf Mursil folgenden Zeiten der erwähnten beiden Jahrhunderte erfahren wir von Apaša (und damit wohl auch von Ephesos) überhaupt nichts mehr. Um so bedeutsamer wird uns aber die so bevorzugte Erwähnung von Milet, das die Hethiter damals Milawanda nannten, in einem Keilschrift-Brief, den ein hethitischer Großkönig an den Großkönig von Achiava richtete. Bei letzterem handelte es sich, wie wir jetzt mit Sicherheit sagen können, um den Hegemon der Achäer, der höchstwahrscheinlich in Mykene residierte. Lange Zeit war weder der Name des Briefschreibers, noch der des Adressaten (es dürfte ein Pelopide gewesen sein) bekannt, da von den drei Tafeln, aus denen der Brief bestand, nur die dritte – und auch die nur fragmentarisch – erhalten geblieben ist. Jetzt bin ich aber sicher, daß der Brief von Hattusil bald nach seiner Thronbesteigung geschrieben wurde.

Dieses Schriftstück ist uns nun aus folgendem Grunde von so großer Bedeutung: Wie allgemein bekannt, sind uns aus mykenischen Residenzen wie aus Pylos, Mykene, Ti-

Meere [und er kam.....] zum König des Landes Achiava [weg. Da] entsandte ich [die Sonne, den...] zu Schiffe, [und der König von Achiava liefer]te [ihn ihm aus] und sie führten ihn weg». Ucha-LU-iš war wohl nach einer der Inseln geflüchtet, die damals bereits unter mykenischer Kontrolle standen. Von dort hat sich sein Sohn nach Griechenland begeben, wurde dann aber ausgeliefert, was bereits auf einen Friedensschluß der Hethiter mit Achiava schließen läßt.

22. Vgl. MACHTELD MELLINK, *AJA* 68 (1964) 161f.; 71 (1967) 162f.; 73 (1968) 211f.; 76 (1972) 175f. *Istamb. Mitt.* 7 (1957) 102ff.; 9/10 (1959/60) 4ff., 13ff., 15ff.; W. SCHIERING, *ebda*, 18 (1968) 144f.; 19/20 (1969/70) 113ff.; 25 (1975) 9ff.; W. VOIGTLÄNDER, *ebda*, 17ff. (bes. S. 19 und 33f.); JÜRGEN KLEINER, *ebda*, 29 (1979) 110ff., 135f.; SCHIERING, *ebda*, 77ff., 79ff., 87.92; G. KLEINER, *Alt-Milet, Sitzber. Wiss. Ges. Univ. Frankfurt IV* (1965) Nr. 1, S. 14; C. WEICKER, *Neue deutsche Ausgrabungen* (1959) 186ff.

23. G.L. HUXLEY, *Achaean and Hittites* (1960).

24. *Istamb. Mitt.* 9/10 (1959/60) 65, Tfl. 72,1; H.G. BUCHHOLZ, *AA* 1974, 364ff.; ferner *AJA* 78 (1974) Tfl. 39, Abb. 9.

25. K. BITTEL, *Arch. f. Orientforsch.* 13 (1939-41) 181ff. *Mitt. d. Or. Ges.* 98 (1967) 1ff.; M.TH. BOS-SERT, *Asia* (Istanbul 1946) 70ff., 72ff.; JOH. FRIEDRICH, *Mélanges Emile Boisacq*, I (1937) 383ff.

ryns und Theben, vor allem aber auch aus dem mykenaisierten Knossos, Bestände von Texten in mykenischer Linear B-Schrift und griechischer Sprache erhalten. Die bedeuteten aber für uns insofern eine Enttäuschung, als sie sich vornehmlich mit Angelegenheiten der Verwaltung und ihrer Buchhaltung befaßten, aber so gut wie nichts an Diplomatischen oder sonst irgendwie an historisch unmittelbar Verwertbarem enthielten. Dafür ist dieser Brief, den wir nach einem darin genannten mykenischen Prinzen als den «Tawagalawa-Brief» bezeichnen, ein besonders wertvoller Ersatz.

Ich kann den Text des Briefes hier nicht im Detail behandeln²⁶, doch soll wenigstens das Wichtigste hervorgehoben werden²⁷.

Ganz familiär redet der Hethiterkönig seinen Partner als «*mein Bruder*» an. Und als dieser gelegentlich im Zorne die diplomatischen Sitten vergaß und eine recht unfreundliche Botschaft absandte, weist ihn der Hethiterkönig zurecht: «*Als der Bote meines Bruders hier eintraf, hat er mir keinen Gruß gebracht und keine Geschenke... Dabei hat mit mein Bruder mir als einem Gleichgestellten geschrieben, aber das Verhalten (das er dabei an den Tag legte) entspricht nicht dem Benehmen eines solchen*»²⁸.

Im übrigen betont der Hethiterkönig aber seinen Friedenswillen: «*In der Angelegenheit, in der wir wegen einer strittigen Stadt feindlich waren, in der hat mich mein Bruder umgestimmt... Nun, da wir die bewußte Angelegenheit der strittigen Stadt... beigelegt haben, was gibt es da noch weiter? Wenn irgendeiner dem andern eine Schuld eingesteht, so wird er von diesem nicht abgewiesen werden. Meine Schuld, die ich meinem Bruder gestanden habe, hat er verziehen. Ich will sie gegen meinen Bruder nicht wieder begehen*»²⁹.

In der hier angeführten Art sprechen eigentlich gar nicht Kanzleien mit Kanzleien, sondern nur Herrscher höchst persönlich mit einander. Dafür gibt es in unserem Brief aber noch Col. II 58ff. eine weitere bezeichnende Stelle. Er wurde dem Großkönig von Achiava nämlich durch ein Mitglied der Familie der Königin überbracht. Der wäre dem König von Achiava ohnehin bekannt, denn er wäre nicht nur mit dem Hethiterkönig selbst seit seinen jungen Jahren auf dem Streitwagen gefahren, sondern nachher auch mit dem Bruder des Königs von Achiava, mit Tawagalawa³⁰. So dürfte Tawagalawa wohl schon einmal in Hattusa gewesen sein, sprach vielleicht auch hethitisch und konnte daher den Inhalt des Briefes dem Adressaten auch übersetzen. Dabei wird aber

26. Für Einzelheiten vgl. meine Ausführungen in einem künftigen Band der von mir herausgegebenen «*Mykenischen Studien*», in dem ich mich auch mit den Thesen von ITMAR SINGER, *Anat. Stud.* 33 (1983) 209ff. auseinandergesetzt habe.

27. Ich habe darauf verzichtet, bei der Übersetzung, für die ich besonders diejenige von Sommer heranzog, die hethitische Wortstellung beizugehalten. Auch versuchte ich sie dem Leser, der ja den hethitischen Originaltext als Ursache für manche Unebenheit nicht zur Verfügung hat, etwas erträglicher zu machen.

28. Col. I 53ff. Col. II 13ff.

29. Col. IV 7ff. und dann 19ff. In beiden Stellen hat Sommer in einen Text die Stadt Vilusa, wenn auch mit Fragezeichen, als Ursache des Streites eingefügt, was m.E. völlig berechtigt ist, denn der Name des strittigen Platzes ist, wie mir jetzt Güterbock gütigst mitteilt, gesichert.

30. So nach der Lesung von GÜTERBOCK, der *AJA* 87 (1983) 136 das «und» zwischen Königsbruder und Tawagalawa ausschaltete.

klar, was den hethitischen und den mykenischen Adel vor allem verband, es war die gleiche Begeisterung für Wagen und Rosse, für die Wettfahrt und für den Kampf in der Streitwagenkavallerie. Daher dieses Unmittelbare selbst im diplomatischen Verkehr.

Dabei scheinen die diplomatischen Beziehungen aber doch zugleich auch von den Paragraphen abgeschlossener Verträge geregelt worden zu sein. So werden Col. I 58ff. die Bewohner von Milet vom Hethiterkönig mit besonderem Nachdruck als *Untertanen des Achiava-Königs* bezeichnet. Andererseits betont der Hethiterkönig, daß Lykien und Karien und natürlich auch das Šecha-Flußland (wohl am Mäander!) allein zum hethitischen Reiche gehörten und nur ihm untertan wären³¹. Erst der Küstenstreifen scheint dann nicht mehr zu diesem Reich gehört zu haben und hier erst handelte es sich dann um Untertanen des Achiava-Königs.

Und doch hat sich der Hethiterkönig auch hier wichtige Vorrechte, offenbar vertragsmäßig, gesichert. Der Achiava-König möge wohl die ihm genehmen Residenten in solche Küstenplätze entsenden, dagegen wäre deren endgültige Bestellung und vor allem die Erteilung eines Königstitels das alleinige Recht des hethitischen Großkönigs. Großkönig bedeutete ja, kleinere Könige zu ernennen und über ihnen zu herrschen. Das solle der König von Achiava in seinem überseeischen Bereich halten, wie er es wolle, in Kleinasien gäbe es aber nur einen Großkönig, den hethitischen.

Nun handelt unser Brief u.a. auch von einem Tawagalawa, der anscheinend sogar der Bruder des Achiava-Königs war. Der wollte sich an der anatolischen Küste eine Position schaffen und hier auch König werden. Daher seine Bitte, der Hethiterkönig möge ihn bereits durch seinen Gesandten in diese Stellung erheben, er werde nachher zu ihm kommen, um ihm zu huldigen. Der Hethiterkönig sandte ihn aber wohl seinen Gesandten, verlangte aber die Huldigungsreise und die Huldigung selbst als eine Voraussetzung für eine Rangverleihung. Da der Prinz auf diese Reihenfolge der Akte nicht einging, hat sich dieser Plan zerschlagen³².

Um das recht zu verstehen, muß man bedenken, welche große Rolle noch in der späteren Sage die neidischen und einander feindlichen Brüder gespielt haben, so Eteokles und Polyneikes, oder Atreus und Thyestes. Und in der Tat, für einen jüngeren Bruder gab es neben einem älteren als Großkönig einfach keinen Platz. So war der Großkönig vielleicht sogar froh, wenn Tawagalawa sein Glück in Kleinasien versuchte. Dort mochte er dann von Hethitergnaden König spielen.

Dabei mag der Prinz, wie schon Forrer angenommen hatte, den griechischen Namen

31. Zu Lykien vgl. Col. I 20ff. («um meine Untertanen kümmere ich mich selber»). Auch Karien scheint zu den Lukka-Ländern in weiterem Sinne gehört zu haben. Für das Šecha-Flußland haben wir sogar einen Originalvertrag Mursils (*Mitt. Vorderas. Ägypt. Ges.* 34, 1 [1930] 1ff.).

32. Ich muß hier wieder auf I. SINGER hinweisen, der *Anat. Stud.* 33 (1983) 203ff. dieses Geblänkel von Bittsteller und Hethiterkönig gar nicht dem Tawagalawa, sondern dem hethitischen Flüchtling Pijamaradu zuweisen will, der schon seit Jahren in Milet lebte und von hier aus dem Hethiterreich mancherlei Schaden zugefügt hatte. Das war nun ein erbitterter Feind des Hethiterkönigs und für den paßt die Bitte um die Verleihung eines Königtums durch den Hethiterkönig überhaupt nicht. Ich möchte die These Singers zwar nicht für ausgeschlossen, aber doch für ziemlich unwahrscheinlich halten.

Eteokles getragen haben. Nur dürfte er kaum mit dem Eteokles der thebanischen Sage identisch gewesen sein.

Neben dem soeben besprochenen Brief ist noch ein anderer fragmentiert auf uns gekommen, den wir als den Milavata-Brief bezeichnen³³, da er von einem Hethiterkönig an einen Regenten von Milavata (so der Name hier statt Milawanda) gerichtet ist. Wieder handelt es sich um eine Ernennung, der eine Huldigungsfahrt zur Veraussetzung gemacht wird und vor allem auch um Angelegenheiten der Grenze zwischen dem Territorium und dem eigentlichen Hethiterreich. Aus dem Text geht hervor, daß der Grenzverlauf von beiden Partnern einvernehmlich festgelegt worden ist³⁴.

In beiden Briefen tritt uns daher eine Art von Doppeluntertänigkeit dieses Küstenstreifens entgegen. Allerdings betrachtete der Hethiterkönig diese Regelung vom Standpunkt einer strengeren Vasallität, während es sich bei den Achäern um eine freie Vereinigung von Dynasten in Kleinstaaten handelte, die wohl einen Hegemon über sich anerkannten, die aber ihre Eigenständigkeit zu wahren wußten. Warum sich das Hethiterreich aber zu so einer geteilten Herrschaft überhaupt herbeiließ? Wohl weil die Achäer in diesem Küstenstreifen als Nachfolger der Minoer schon viel früher da waren, bevor noch die Hethiter dahin unter Mursil nach Westen vorstießen. Da mußten sie deren Priorität wenigstens in der angegebenen Weise respektieren.

Damit genug über das Schicksal des Küstenstreifens in der mykenischen Zeit. Durch den um 1200 über Vorderasien hereinbrechenden Seevölkersturm wurde das Hethiterreich vernichtet und so konnte in der «Ionischen Wanderung» um 1000 v. Chr. von Athen aus eine neue und nur ganz starke Besiedlung mit weiteren Griechen erfolgen. Danach griffen von Sardeis aus zuerst allerdings die lydischen Könige an, dann aber fiel ganz Kleinasien den persischen Großkönigen zur Beute. Als jedoch Athen als Großmacht erstarkte, mußte Persien im Frieden des Kallias wieder eine Art von Doppeluntertänigkeit bewilligen, indem es nur einen theoretischen Anspruch wahrte, den Athenern aber den Küstenstreifen bis in die Entfernung von drei Tagesmärschen überließ.

Als sich im Peloponnesischen Krieg aber Sparta mit den Persern gegen Athen verbündete, kam es zu einer richtigen Doppeluntertänigkeit, da die griechischen Städte die Herrschaft des Großkönigs anerkannten, sie aber zugleich als Mitglieder des Peloponnesischen Bundes unter Sparta standen. So allerdings nur, bis der persische Prinz Kyros zu Kunaxa sein Ende fand. Von da an sank auch die spartanische Macht und bald hatte der Perserkönig die Alleinherrschaft in Ionien zurückgewonnen.

In späteren Zeiten ist Ionien auseinandergefallen und hat es auch keine umfassenden Ambivalenzen der von uns beschriebenen Art gegeben. Doch möchte ich daran erinnern, daß im Osmanischen Reich das griechische Leben in Stambul, an der Nord- und Westküste Anatoliens wie in der Levante durch viele Jahrhunderte in höchster Blüte

33. Vgl. SOMMER, *Ahhijava-Urkunden*, 198ff.; GÜTERBOCK, *AJA* 87 (1983) 137f.; HARRY A. HOFFNER, Jr., *Archiv f. Orientforsch.* Beiheft 19 (1982) 130ff.

34. Bei HOFFNER auf S. 131 jetzt Zeile 45, früher Zeile 47. Hoffners Interpretation dieser Textpartie vermag ich leider nicht zu folgen. Wie mir Güterbock gütigst mitteilt, hat Hoffner diese seine Interpretation nun aber ohnehin aufgegeben.

belassen wurde. Frankreich hat es damals für notwendig empfunden, eine Art von Schutzherrschaft über die christliche Bevölkerung wenigstens anzudeuten. Zu einer richtigen Ambivalenz ist das aber nicht gekommen.

Und doch scheint mir eine solche Ambivalenz auch noch heutzutage nicht völlig geschwunden zu sein, denn immer noch sprechen die Ruinen der alten Griechenstädte eine zu deutliche Sprache. Sie rufen nicht nur die Touristen, sondern vor allem auch die Archäologen herbei. Die kümmern sich um das vergangene Griechentum vor allem in Ionien und machen es wieder lebendig.

Finden wir da nicht auch europäische Archäologen irgendwie in der Rolle eines Tagalawas - Eteokles? Ja, sind sie nicht viel erfolgreicher als einst der allzu hochnäsige mykenische Prinz? Scheuen sie sich doch keineswegs, den Weg nach Ankara anzutreten und dort von den Behörden ihre Lizenz, in Anatolien Grabungen durchzuführen, entgegenzunehmen, nachdem sie vorher die analogen Aufträge von ihren heimischen Behörden erhalten hatten? Auch das ist nun ein doppelter Dienst, um den wir nicht herumkommen, verbunden allerdings mit einer doppelten Anerkennung. Und können wir einen solchen Forscher, wenn er seinen Aufgaben vollauf gerecht wird, nicht auch als einen Prinzen bezeichnen?

Wien

FRITZ SCHACHERMEYR

THE LION GATE RELIEF OF MYCENAE RECONSIDERED

(Pls. 3-4)

Like other outstanding and intriguing works of Bronze Age art, the famous Lion Gate Relief at Mycenae has puzzled generations of scholars as to its exact meaning (pl. 3b; fig. 2). This, still another periodic consideration, has been prompted by a new parallel to be seen in an architectural representation in a miniature fresco from the Late Cycladic I site of Akrotiri at Thera (pl. 3a; fig. 1)¹. The connecting link between the two instances, which are separated by some 250 years, is the altar with incurved sides, which is known through both real and depicted examples spanning that period. This corpus of altars, significantly augmented by recent discoveries, provides much of the context of the discussion.

If we first turn to the Lion Gate at Mycenae we find that the two adjacent altars occupy a prominent central position, together being $\frac{1}{3}$ the width of the base of the relieving triangle. Proportionately, each altar is wider than it is tall, the ratio of width to height being about 1.16:1². Above them is a course of masonry marked by projections and recesses. The projections are probably meant to be thought of as bases, one for the column, the other two to support the forward front legs of the lions. The legs, therefore, like the column, assume, symbolically in this case, a structural, supportive function. Above the capital and what is probably its abacus (unless it is an abbreviated epistyle course), is a row of discs (ends of transverse beams) and another slab the same size as the abacus. The beams and the block above them surely represent a small part of a more extended superstructure, shortened here because of the diminishing space in the triangle. The course above the altars may have been abbreviated too.

As at Mycenae, an altar appears in the same relative position above an entranceway in a scene in a fresco frieze with peopled sea- and land-scapes from the West House at Thera. Specifically, the altar there can be seen in the long, oblong transom of the door of a building facing on the sea in what has been labelled by the excavator the «Third Town», occupying the west side of the south frieze³ (pl. 3a; fig. 1). Like the door, the

1. Because of its connection with Mycenae, the site which Professor G. Mylonas has so extensively explored and interpreted, this article is offered as a small token of appreciation to him. Not least among Professor Mylonas's many contributions is his thorough investigation of the Lion Gate and the sensible interpretation of its relief. For the latter see *Ancient Mycenae* (Princeton, 1957) 26 ff. and *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton, 1966) 17-18 and 173-176.

2. The width of the relieving triangle is given by A.J. WACE as being 3.60 m. (*Mycenae*, New York, 1964, p. 52). The altars should be about 0.65 m. wide and 0.56 m. tall each.

3. The detail of the Third Town can be seen at the right end of the frieze illustrated in colour in *Thera* VI, pl. 9. The entire fresco has been admirably discussed by its discoverer, S. Marinatos in *Thera* VI, 38-60. Of the numerous studies on the subject written since then only the more pertinent are mentioned below. Fig. 1 is a partial tracing of a detail of the Third Town. It varies from the original illustration only

transom has a wooden frame within which appear two horizontal rows of discs and two ochre brown projections with rounded ends. The stucco surface is badly damaged in the area of the right projection and in the centre of the frame. The white space thus confined by the wooden frame and the projections clearly describes the familiar Aegean altar with incurved sides, here exceptionally wide. It is possible, on the other hand, that, as at Mycenae, there were once actually two adjacent altars rather than a single elongated one, also represented at Thera⁴. In the tentative alternative restoration of this detail of the fresco the smaller altars would match very closely the proportions of the Mycenaean altars (fig. 1).

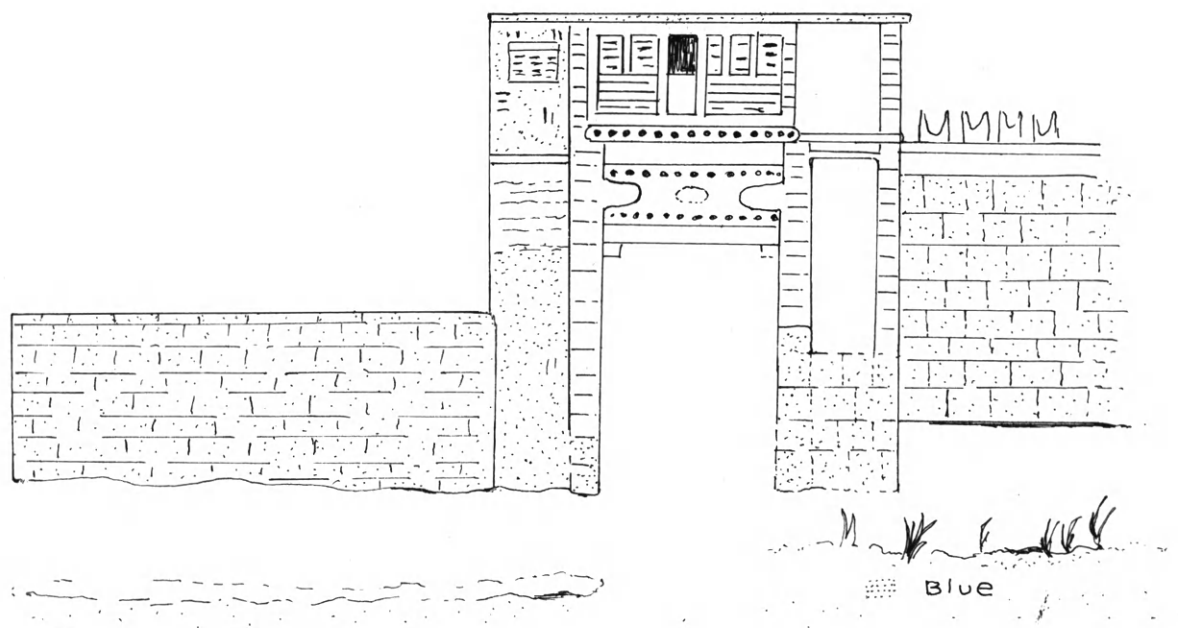

Fig. 1. Drawing of «Pylon» and City Wall in Theran fresco (based on *Thera* VI, pl. 9).

At first sight, the choice of white for the altar in the fresco suggests an open space, since white seems to be used here for openings, such as doors and windows and also for the landscape. The red discs, however, probably representing beam ends, exclude this idea, for in that case the upper row would have no structural support, while the lower row would have nothing to support. In other words, there is no apparent practical function for such an arrangement of beams in the transom. One possible solution is that the transom was screened by a white-painted, probably wooden, panel on which

slightly, where missing plaster and damaged surface allow alternative interpretations. Actual oblong transoms are preserved in a pier and door partition in the case of Xeste 3 at Akrotiri (*IAE* 1978, p. 293, fig. 3).

4. I owe this idea, evolved in a discussion in a seminar, to J.W. Shaw.

the reddish discs would have been painted as an ornament or to simulate a comparable situation where beams may have been necessary structurally. A structural use is likely in the case of two faience plaques from the Town Mosaic from Knossos where discs frame areas above and below a space centrally marked by a stylized altar, to be further discussed below (fig. 8)⁵. That this apparent lack of clarity may be only in the eye of the beholder, however, is suspected when we find the artist recording other realistic

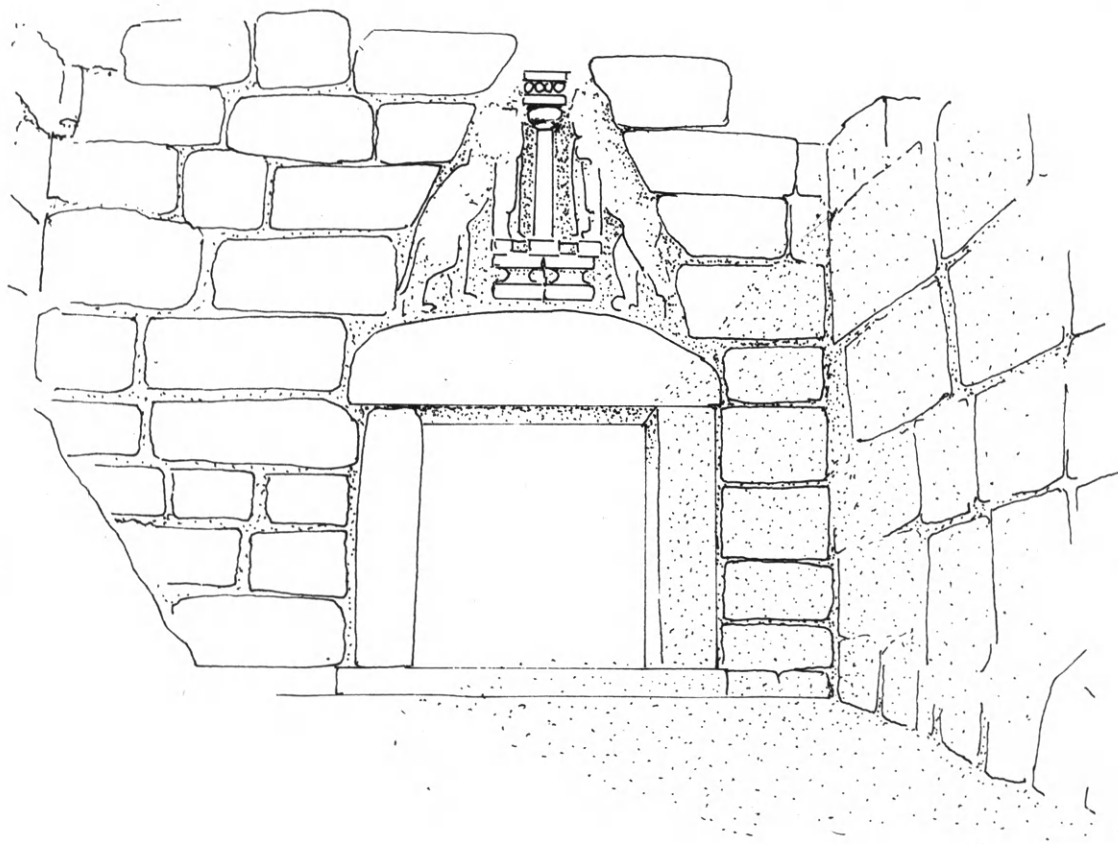

Fig. 2. Lion Gate and fortification wall, Mycenae (G. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, fig. 13).

details surprisingly meticulously in the same Thera painting. One such instance is the indication of transverse squared beams under the lintel (only the left is preserved), or the recording of the detail that the wooden door jambs were built on top of masonry, perhaps a necessary expedient against dampness due to the proximity to the sea. What is puzzling here, however, is the unequal level of the bases of the jambs. Since the base

5. The exact architectural role of these two plaques being uncertain, it is difficult there as well to determine the function of the discs. Two other fragments of faience found with, but obviously belonging to another composition than the Town Mosaic because of their large scale, outline a similar rectangle. See K. POLINGER FOSTER, *Aegean Faience of the Bronze Age* (London, 1979) 104, fig. 49, where it is described as a capital.

of the right jamb is missing, however, this inconsistency may be a matter of modern restoration. Thus, the non-joining section of the fresco depicting a row of men with a segment of the blue ashlar wall above them, now placed immediately to the right of the entrance, could be moved further right, so that the right jamb could be lowered to match the level of the existing left jamb. The base line of the masonry would still have to be higher than the jamb, suggesting, perhaps, that the wall was set back (fig. 1).

The entrance just described in the Thera fresco is part of an obviously outstanding

Fig. 3. Detail of Silver Siege Rhyton, from Mycenae
(S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece*, 161, fig. 155).

building in the represented town, both in terms of scale and position. For easy reference I shall label it a «pylon», in the sense of a distinct edifice incorporating a major entrance, the only one visible here from the seaside. It is a wide, two storied building with extensive timber incorporated in its masonry, for the panels of slit windows and for shutters upstairs, as well as for frames of windows and the door. Next to the door is a window, unusually tall, but in its position reminiscent of such door/window arrangements frequently encountered in actual buildings at Akrotiri⁶. The large window upstairs reaching almost to the floor can even be compared with the windows in the very room in which the fresco frieze appeared. Here, as there, the men looking out may be sitting on wide low sills which could serve as benches⁷. The row of beams above the transom marks, I believe, the level of the floor of the upper storey.

6. See, for instance, the Millhouse D15, the facade next to the northwest corner of Xeste 2, or the Pylon. See *Thera* VI, pls. 14 b; 25 a; *Thera* VI, pl. 23.

7. *Thera* VI, pls. 38-39. Cf. also the Queen's Megaron at the palace at Knossos: *PM* III, Frontispiece.

The pylon is attached to what Marinatos correctly interpreted as the city wall. His identification, which is often ignored, has to be further emphasized and defined. The wall is attached to either side of the towering pylon, and is painted blue with black lines indicating its ashlar masonry. Its right section is crowned by a white cornice and white horns of consecration. Behind this section of the wall, but also behind the pylon itself, there are no buildings. Instead, one gets glimpses of the landscape, rendered white with occasional spectators dispersed here and there among oval-shaped forms evoking a rocky terrain. It is important to note that the ashlar wall attached to the

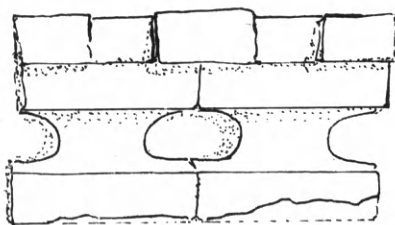

Fig. 4. Detail of altars in Lion Gate relief (G. Perrot, C. Chipiez, *Histoire de l'Art*, 1894, VI, pl. XIV).

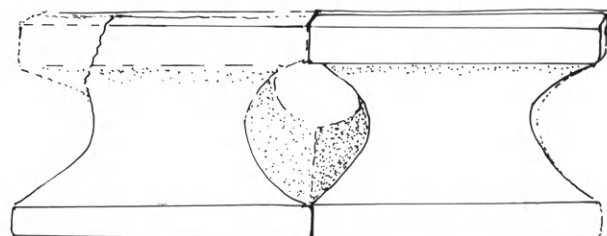

Fig. 5. Altars from Archanes (*ILN*, March 1966, 32, fig. 2).

pylon has no doors and that the buildings of the town are meant to be seen, I believe, as being behind and within it, rather than built on top of it. The slight projection of this wall beyond the facades of the buildings to the left makes it clear that they are independent (pl. 3a). This relationship becomes more explicit when we compare this depiction with an analogous one of similar date, the besieged city on the Silver Siege Rhyton from Mycenae, where a similar wall or bastion projects beyond a cluster of towering buildings (fig. 3). The fortified character of the Third Town becomes even more apparent by contrasting it with the Second Town at the east end of the same fresco frieze, where a number of houses have doors facing straight on to the marshy shore. As to the part of the blue wall bestowed with the sacred horns in the Third Town, there is no reason why it may not have done double duty, as fortification wall and temenos. Probably rightly B. Rutkowski suggested the presence of a cult area behind that part of the wall⁸. Fig. 1 here, through my intentional omission of the town buildings inside the wall, clarifies what structures were in the foreground of the scene.

The cluster of buildings and the wall below them face directly into a bay or small harbour to the left in which two red boats are stationed. The sea appears also in front

8. In «Religious Elements in the Thera Frescoes», *Thera and the Aegean World*, vol. I (1978) 661-664, especially p. 662. Rutkowski, however, disassociates the wall with the sacred horns from the «city wall», i.e., that left of our «pylon». The identical rendition of both sections of the wall, in terms of colour and masonry, suggests to me that they are part of one wall interrupted only by the pylon.

of the town which is obviously built next to the shore. Surrounded as it is on two sides by water, the town may well have been on a peninsula beyond which two more land projections are indicated, one just beyond the bay previously mentioned and one beyond another harbour to its left, above which rises the large building conventionally known as the Dove Cote because of its triangular markings. The last promontory juts into the sea, forbiddingly rocky and uninhabited. It has been rightly noted that there is much in the topography of the fresco which could reflect the coastal morphology of the area south and west of Akrotiri⁹.

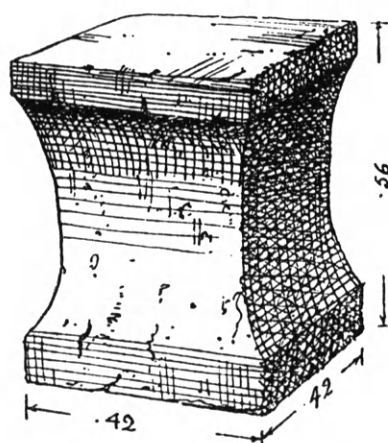

Fig. 6. Altar from House of High Priest, Knossos (*PM* IV, p. 209, fig. 160, a).

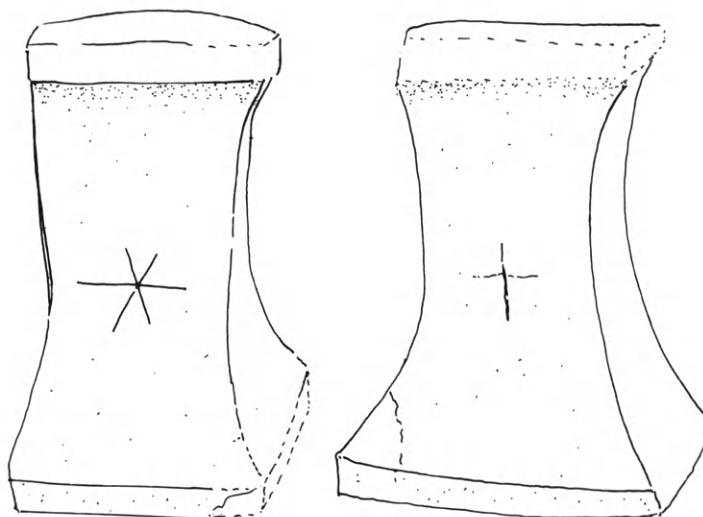

Fig. 7. Two views of altar from palace of Mallia (traced from *Études Crétoises*, vol. XII, 1962, pl. XVIII 1 and 2).

As to the direct approach from the sea and the presence of a monumental building in the fresco, there are good parallels in two LBI sites in Crete, namely the palace at Kato Zakro, where a road leading to it from the northeast must surely lead to the sea, or, in a closer analogy, Building J/T at Kommos on the southern coast of Crete, built right on the shore of the Libyan sea and fronted by a slab-paved road¹⁰. On the other hand, the combination of the immediate proximity of the town to the sea and of a fortification wall in the Thera fresco corresponds more closely to the kind of arrangement we have on the island of Kea in the LCI phase of the Hagia Irini settlement, where an occasionally towered fortification wall surrounds a town built on a small

9. See H. PICHLER and W.L. FRIEDRICH, «Mechanism of the Minoan Eruption of Santorini», in *Thera and The Aegean World*, Vol. II (1980) 16, where the possibility of a harbour directly west of Akrotiri has been suggested on the basis of the morphology of the island in pre-eruption times. See also C. DOUMAS, *Thera* (London, 1983) 55-56 and the map pointing to a possible location of the harbour (p. 13).

10. N. PLATON, *Zakros* (New York, 1971) 89-93 and J.W. SHAW, «Excavations at Kommos (Crete) during 1981», *Hesperia* 51 (1982) 192-194 and fig. 9, p. 195.

promontory¹¹. Although fortification walls of this period are known only fragmentarily on other Cycladic islands, such as Melos and possibly Tenos, there are none certainly known either in Crete or on the Mainland, which provides one more reason to believe that the Third Town should be thought of as being located on a Cycladic island and, perhaps, therefore, Thera itself¹². Interestingly, a distinct entrance, a smaller scale pylon, was found in the actual town of Akrotiri. Like the fresco pylon the real one has a second floor, which, to judge by the presence of frescoes, must have also served as living quarters¹³.

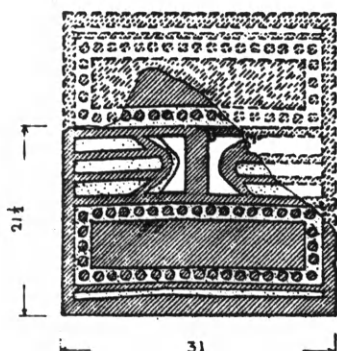

Fig. 8. Faience plaque from
Town Mosaic, Knossos
(PM I, fig. 226, N).

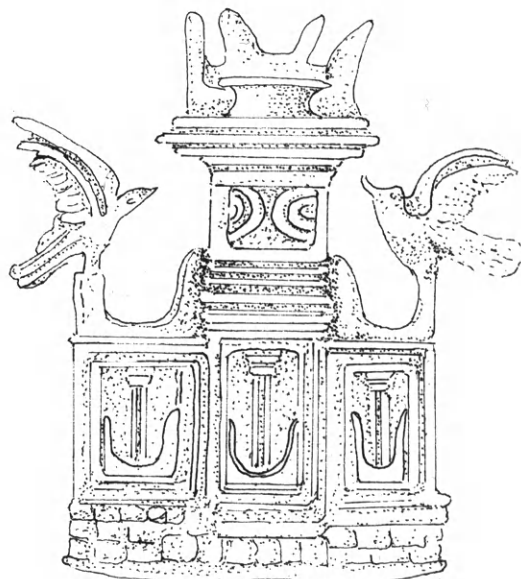

Fig. 9. Gold leaf shrine, Mycenae (traced from S.
Marinatos, *Crete and Mycenae*, 1960, pl. 205).

The type of altar encountered in the two entrances discussed so far has a long history and a wide distribution in the Bronze Age¹⁴. Evans, to my knowledge, was the first person to point out that these altars, or «sacred bases», as he otherwise labelled them, could often be connected with entrances, and as was to be expected, were found in spaces closely linked with ritual, some times identifiable as shrines. His analysis included one actual limestone altar from the House of the High Priest at Knossos (fig. 6),

11. J.L. CASKEY, «Investigations in Keos», *Hesperia* 40 (1971) 373-377 and J. DAVIS, *Fortifications at Ayia Irini, Keos* (Ph. D. dissertation, University of Cincinnati, 1977). The frescoes from the northeast bastion at Kea bear a number of similarities to the Theran frieze, such as the presence of tower-like buildings, buildings and men next to a body of water, a river or the sea and depictions of boats, in one case with dolphins painted on the hull. See K. ABRAMOVITZ, «Frescoes from Ayia Irini, Keos», *Hesperia* 49 (1980) 66 and pl. 6, a-c.

12. For Cycladic fortifications see J. DAVIS, *op. cit.*, n. 11 above, especially p. 180 ff.

13. *Thera* VII, p. 16 and plan B, pls. 22 b and 23 a.

14. For extensive references to studies of altars see H. REUSCH, «Zum Wandschmuck des Thronsaales in Knossos», in *Minoica und Homer* (Berlin, 1958) 349, n. 106. For more recent bibliography see J. SAKELLARAKIS in *AA* 20 (1965) 560 and notes 24 and 25.

several illustrations on seals and sealings from Crete and the mainland, ranging in date from LBI-III (figs. 12-14), gold leaf shrines from Shaft Grave IV at Mycenae (one in fig. 9, where we can also recognize an altar under the horns at the very top), two identical faience plaques from the Town Mosaic (one in fig. 8) and a clay model of an altar from Knossos, both dated by him to the MMII period, as well as the LMII fresco of the Throne Room of the palace at Knossos¹⁵. One of the sealings excavated by D. Hogarth at Kato Zakro, depicting two lions on either side of a portal, of which the

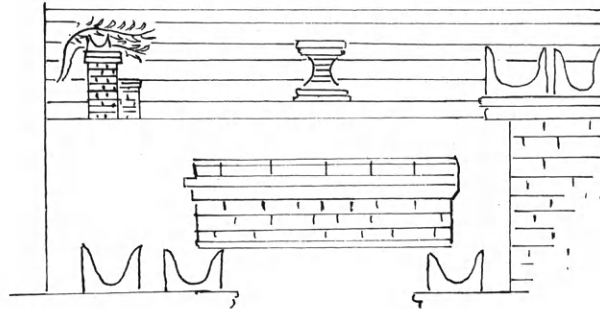

Fig. 10. Detail of Sanctuary Rhyton relief, Zakro (partial tracing from N. Platon, *Zakros*, 167).

lintel carried a simplified version of the altar as at Thera, clearly provides the closest comparison with the Lion Gate (fig. 13a).

These representations vary in their degree of stylization, but where the altar appears in an architectural setting it tends to be shown basically as two opposing concave curves, set within a squared frame. In the case of the Town Mosaic, where the altar form appears on the facade of a structure, Evans hypothesized that it copied a construction in woodwork with openings used for light (fig. 8)¹⁶. The rounded spaces on either side of the altar, when the latter was incorporated in a stylized form in a wall, Evans argued next, would at some point have been filled with the so-called half-rosette motif, examples of which in carved stone relief were already known to him both from the palace and the Atreus tholos tomb at Mycenae, from the palace at Tiryns and from his own excavations in the palace at Knossos. This stylized floral pattern was also represented in wallpainting, either as actual architectural decoration (as a frieze, probably above doors, and as a dado) and in pictorial representations of buildings, mostly in frescoes¹⁷. The best known example among several is that of the Tripartite Shrine

15. For the examples cited by Evans and his discussion of the altar see *PM* I, 220-222 and 308; *PM* II, 607-609, 664, n. 1, and 767; *PM* III, 92; *PM* IV, 202-214, 608, 612.

16. *PM* II, 607-608 and fig. 381 c.

17. See Evans's discussions in *PM* II, 588-592, 604-606, 607-609. Later other scholars became interested in the connection between the half-rosette frieze and the triglyph/metope frieze of the Doric Temple. References to the latter can be found in J.W. GRAHAM, *The Palaces of Crete* (Princeton, 1962) 197-198 and n. 11. Others have explored the symbolic significance of the pattern of the altar, especially R. DEMANGEL, «Autour d'un Hiéroglyphe Hittite», *BCH* 62 (1938) 180-193.

Fresco from the Palace of Knossos, where a dado of two half-rosettes adorns the central part of the shrine represented. Wherever the context of the carved or painted motif was known it suggested a connection with vestibules, doors, entrances — an impression further strengthened by mural and other pictorial representations. In the case of the pylon in the Theran fresco, the half-rounded brown spaces on either side of the altar within the transom, would have also been perfectly suitable frames for half-rosette patterns. Perhaps one reason why rosettes do not appear here is that their use had not

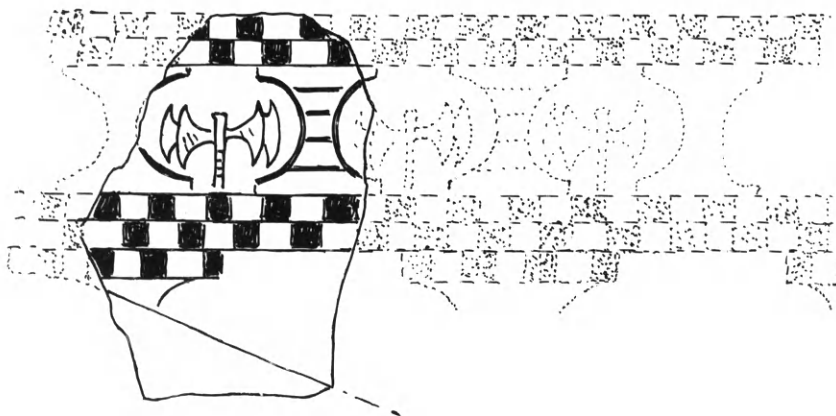

Fig. 11. Restored miniature fresco, Knossos (preserved fragment traced from *PM* III, 207, fig. 141).

become popular yet, or, as perhaps at Mycenae, the realistic depiction of the altars was more in keeping with the sober intention of the representation than their dissolution into pure ornament would have been.

Since Evans's days only a few more examples of half-rosettes have been added to those then known, such as a few fragments of stone reliefs from the vicinity of the Palace of Knossos and, in painted versions, in the frescoes of the Mycenaean palace at Pylos¹⁸. Our state of knowledge and understanding of the use of this motif, therefore, remains essentially unaltered. A small note I can add here, however, is that there may have been at some point a choice between alternative «fillers» for the spaces on either side of the motif of the altar. One such case may be represented in the architectural facade in miniature style on a small fragment of stucco found by Evans in the palace of Knossos in the so-called Ivory Deposit and partially restored here in fig. 11¹⁹. This drawing makes it clear that what Evans described as brackets are, more precisely, the spaces between successive altars. Because of their horizontal markings these altars are

18. For the new relief fragments from Knossos see *JHS* (1956-57) 21, figs. 18, 19. At Pylos fresco fragments with a half-rosette motif were found in Room 20, along with a depiction of a partially preserved altar. See M. LANG, *The Palace of Nestor at Pylos*: vol. II, *The Frescoes* (Princeton, 1969) 191 and 198. For the altar see no. 3C20 and pls. 46 and 132.

19. *PM* III, 207-208, 403 and fig. 141; *Knossos Atlas*, pl. IV, fig. 4 and pl. E, g.

comparable to the one depicted on the Sanctuary Rhyton from the palace of Zakro (fig. 10). Within one of the spaces appears a double axe, a motif which may have been repeated in the fresco frieze. In fact this alternation reflects the arrangement in the House of the High Priest at Knossos, where, Evans suggested, an altar was set between two stands with double axes²⁰. Fillers, like the double axes, may have been eventually eliminated through competition with the ultimately more popular half-rosettes. Sometimes there are horizontal bands in lieu of the rosettes, as in a new

Fig. 12. Seal from Idaean Cave (*PM* IV, 210, fig. 162).

painting from Thera (fig. 16) and in the Throne Room at Knossos (fig. 15)²¹. On the latter the bands are further marked by X-patterns.

Recent evidence relating to such altars further corroborates the idea that they were connected with entrances, where they were placed either at or near a door. Among actual examples discovered since Evans's days the most impressive are the four altars, placed one next to the other upon the stylobate of a major entrance into the important LMI building at Archanes (fig. 5). Just northwest of this entrance hall were rooms clearly connected with religious activity, to judge from the rich ritual furnishings and deposits. The strongly sacred character of the adjacent area is further indicated by the very recent discovery nearby of a large and differently shaped altar²². The full significance of all these finds and of their context will, naturally have to await further publication. The proportions of the altars at Archanes, at any rate, are very close to those of the Mycenae Lion Gate relief, though slightly wider than tall by comparison. Since their combined width is almost exactly that of the stylobate on which they stood, it is

20. *PM* IV, 202 ff. and fig. 157.

21. REUSCH (*op. cit.*, n. 14, p. 351) rightly, I believe, detected another example of an altar on a sealing from the Hieroglyphic Deposit from the palace of Knossos. This too had a horizontal band on either side with zig-zag-like markings. See *PM* IV, 626, fig. 617, b.

22. J. SAKELLARAKIS, *op. cit.*, n. 14 above and *IIAE* 1979, 331 ff. and *ILN*, March 26, 1966, pp. 32-33, especially fig. 2. For the new, large altar see the Greek newspaper, *Tà Néa*, August 10, 1983.

likely that this was intended as their usual position, although, since they were not fixed fixtures, their placement here was not necessarily permanent. They could be moved on certain occasions to other places and used singly or jointly.

Another altar is that found in the south sector of the Palace at Mallia, in Room XVIII, which is part of a complex of rooms interpreted by the French excavators as a sanctuary (fig. 7a, b). This altar, made of sandstone and marked by two «incised» signs, a star and a cross, was apparently placed right on the axis of the door to this

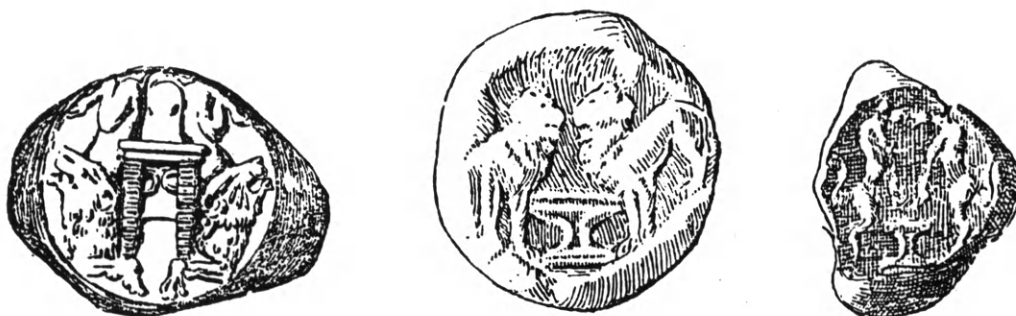

Fig. 13. Minoan sealings: a, b, from Zakro; c from H. Triadha (*PM* IV, 611, fig. 599).

room, thus almost blocking the entrance. It was set between two upright bricks, as if in a niche²³. Its proportions (0.43 m. high and 0.32 m. maximum width) are similar to those of the altar from the House of the High Priest at Knossos (0.56 m. high and 0.42 m. wide) but different from those of the altars at Mycenae and Archanes, being taller than wider. Proportions between altars obviously varied, though not necessarily as a result of a chronological development.

New pictorial representations, besides the one already discussed from Thera, include, foremost, the Peak Sanctuary rhyton from the LMI palace at Kato Zakro where such an altar appears in the relief in front of a tripartite shrine on some steps and along the axis of the building²⁴. Then there is a fragmentary LHIII fresco from the palace at Pylos, found in Room 20 opening into an exterior space, of which is preserved part of an altar with incurved sides with the foot of an animal, perhaps a deer, resting on it (pl. 4c). The original composition may well have been heraldic, as in the case of the Lion Gate relief, or in seal examples where altars are flanked by a variety of animals (figs. 13b, c and 14)²⁵.

The other example, known only through a drawing in a preliminary publication (fig. 16), is part of the Crocus Gathering scene in a wallpainting which adorned the room

23. *Études Crétoises*, vol. 12 (1962) 9-13, pls. XVI-XVIII; *Études Crétoises*, vol. 25 (1980) 217-218. See also a discussion in H. VAN EFFENTERRE, *Le Palais de Mallia et la cité Minoenne* (1980) 445-448.

24. N. PLATON, *Zakros* (New York, 1971) 165 and 167. The small altar is seen here in association with two more rectangular structures, apparently altars, a small one on the left and a large one below. See also, J.W. SHAW, «Evidence for the Minoan Tripartite Shrine», *AJA* 82 (1978) 429-448.

25. LANG, *op. cit.*, n. 18 above. Compare also with scenes on seals, in *PM* IV, 611, fig. 599.

above the lustral basin in Xeste 3, one of the best appointed buildings excavated so far at Thera²⁶. At least two altars, possibly four, seem to be preserved, placed symmetrically below (presumably in front of) a tripartite structure and acting as support for a double cornice. Behind the altars is a broad border. Over the central part of what is clearly a tripartite shrine is a seat on which is perched a female figure, with a griffin and a monkey in back and in front of her, the latter apparently handing her something and probably acting as an intermediary between her and the girls who are collecting the crocus flowers. The scheme of the altars with the band behind them is quite reminiscent of the stylized altars in the dado, on either side of the throne, in the Throne Room at Knossos (fig. 15). Further links between the two rooms include pictorial and

Fig. 14. Gem from Mycenae (G. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, fig. 124, no. 44).

actual furnishings such as the stone benches in the room in Knossos, which perhaps correspond to the bench-like structure supported by the altars in the Thera fresco, and the central seat on which the goddess seats, which is equivalent to the Knossian throne. Only the goddess/priestess is missing from the Knossian fresco, but, as H. Reusch suggested a while ago, this is the very room in which she may have made her epiphany, assuming her rightful position on the throne²⁷. The griffins in the fresco of the Throne Room imply her imminent presence. Given also the proximity of the Knossian and Thera rooms to a lustral basin, one wonders if there may have been earlier representations in Crete of the same cycle and possibly in the Throne Room itself of which we now possess only the later, LMII, version²⁸.

Despite this new knowledge, however, the question of how the altars were actually

26. *ΠΑΕ* 1980, 295.

27. REUSCH, *op. cit.*, n. 14 above.

28. A recent publication suggests that the Knossian Throne Room Complex as we now see it is a later remodelling of an earlier predecessor, with much the same plan and fixed features (ex. throne, benches). See S. MIRIÉ, *Das Throneraumareal des Palastes von Knossos* (Bonn, 1979). See also review by R. HÄGG in *Classical Journal* 78 (1982) 77-79.

used remains. A few thoughts can be offered. If altars, they could have served as tables for offerings. In two cases where such altars were shown independently of architecture, one, on a gem from the Idaean Cave (fig. 12) has plants and horns of consecration above it, while the other, a very poorly preserved relief on a pithos fragment from the Cave of Psychro, has what may be also a pair of horns with fruit or plants in its centre²⁹. Elsewhere the altars are consistently shown as pedestals and structural supports. This special function may explain why they often occur not singly, but in pairs and groups. As architectural supports they appear under a cornice or bench top, as in the fresco of Xeste 3, or under a column, as shown in the relief of the Mycenae gate and in glyptic art³⁰. The shape of such an altar is also echoed, I believe, in carpen-

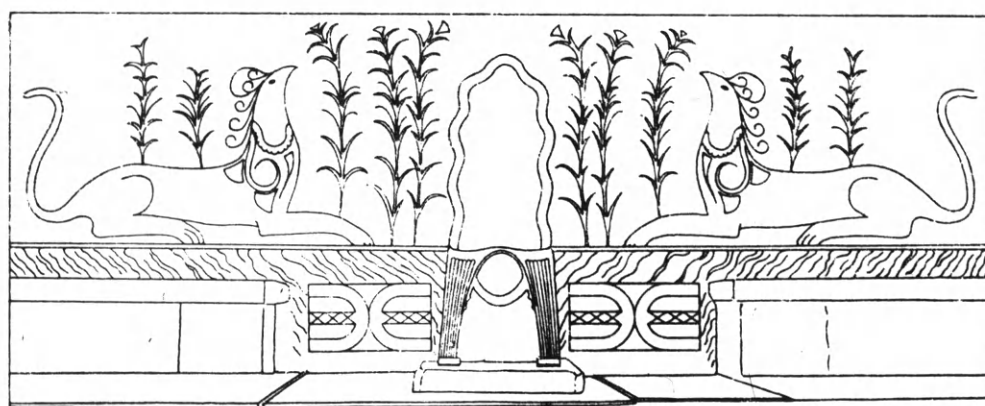

Fig. 15. Detail of Throne Room, Knossos (H. Reusch, *Minoica und Homer*, 1958, pl. 6, b).

try, as under the bench on which a lion crouches on the so-called Nestor's ring and, perhaps, under the Captain's cabin in the Flagship of the Ship Procession from the south wall frieze of the Thera miniature fresco³¹. In all these cases the «altars» may have provided physical as well as religious support. At Archanes the four altars could have been used as actually found, placed next to each other to provide a square surface at the top, or, if the occasion was an appropriate one, they could have been lined up as pedestals for a board or a cornice to be placed on top of them to form a platform or a bench. Horns of consecration could have been placed on them occasionally, as on the altars seen at the top of the gold leaf shrine from Mycenae and in the example from the Idaean cave (figs. 9 and 12, respectively). By analogy to Archanes there may be two

29. M.P. NILSSON, *The Minoan-Mycenaean Religion* (reprint, New York, 1971) 153, fig. 61 and pp. 121, 168-169 and fig. 69.

30. For a glyptic example see G. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age*, pl. 124, no. 44.

31. For Nestor's ring see *PM* III, 145-157, especially fig. 95 and col. pl. XX A. See also a special study by J. SAKELLARAKIS, «Über die Echtheit des sogenannten Nestorringes», *Proceedings of the 3rd Cretological Congress*, vol. A (1973) 303-319. For the Thera ship see *Thera* VII, pl. 9.

more altars implied behind those visible in the Mycenae relief and, in combination with the course above them, they may represent a bench or a platform.

Of the examples where the altar became an architectural ornament on a facade, that adorning the pylon in the Theran fresco may imply connections with the Lion Gate that go beyond iconographic resemblances. As at Mycenae, the Theran altar is placed above the main entrance of the particular site which also seems to be fortified. Next, the presence of horns of consecration on the wall surrounding that part of the town to the right of the pylon may suggest the presence of a sacred area in the immediate vicinity. The House of the High Priest at Knossos, the palace of Mallia, the LMI building at

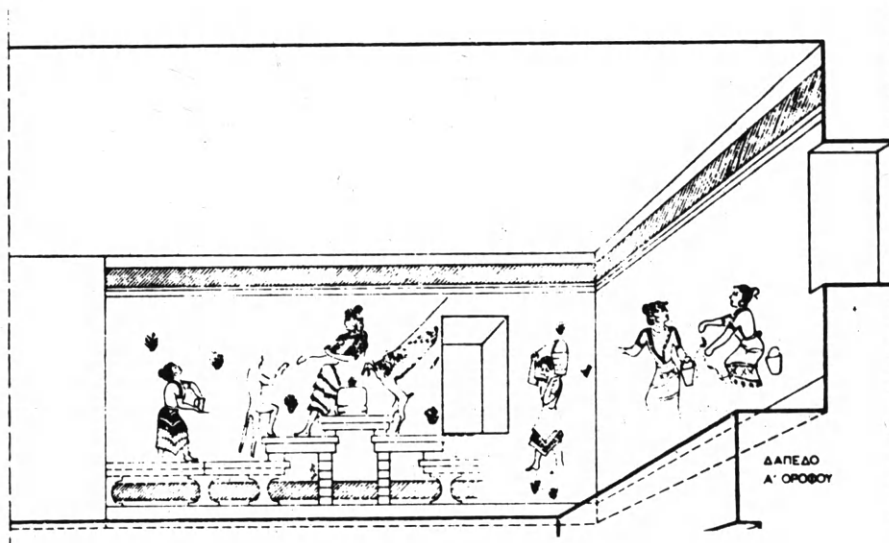

Fig. 16. Drawing of Fresco in Xeste 3, Thera (*Praktika*, 1980, 295).

Archanes, all provide tangible examples of comparable associations. In the latter two cases the altars have been found near and at a major entrance. One wonders, therefore, if the venerated Shaft-Grave Circle A at the acropolis of Mycenae, apparently built at the same time as the Lion Gate, as well as the presence nearby of the Cult Centre, within a short distance of the Lion Gate, may not be more reasons why the altars were considered a particularly appropriate motif for the relief on the gate. At Kea, we can note, the main entrance through the fortification walls was not far from the important Temple within the settlement³².

The architectural depiction of the Mycenae relief, which forms the focus of this paper, has been variously interpreted in the past as purely decorative, or as symbolic,

32. For the location of the Cult Centre at Mycenae see G. MYLONAS, *Tò Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν* (Πραγματοῖται τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 33, Ἀθῆναι, 1972). For the Temple at Kea, see J.L. CASKEY, «Investigations in Keos», *Hesperia* 40 (1971) 384-386 and 375, fig. 9.

with the column being the aniconic image of divinity, as a shrine, or as the Mycenaean palace³³. Of these solutions I favour the last one, but with the more specific suggestion that the column and entablature flanked by the lions constitute a complete architectural entity, perhaps an identifiable part of the palace. We should note here that although the heraldic scheme ultimately derives from earlier examples, especially from Crete, the column, according to Nilsson, is a more typically Mycenaean central motif³⁴. Although undoubtedly imbued with religious meaning this column may have also been given a more literal sense in Greece. If this is the case, I would like to propose that the architectural design in the Gate Relief may reflect an entrance of a type characterized by a central support, commonly a column. I like to further suggest that this may allude more specifically to the propylon which provides the main direct access to the palace. Such propyla are known from actual examples, as in the palace at Pylos, where each side has a single support and in a similar scheme restored at Mycenae³⁵. That entrances of this type may have received special attention is clear in the case at Pylos where the double propylon leading to the palace court was lavishly decorated with frescoes. Among the scenes depicted are two entrances, one partially preserved, guarded by two lions crouching over the door lintel, the other with a central column, mounted by two similarly seated sphinxes (pls. 4a, b)³⁶. These paintings of entrances may refer to the inner and outer sides of the very propylon. The correspondence of these animals and their role as guardians placed at an entrance to the role of the lions of the Mycenaean relief is obvious, even if their position and postures vary; but then the triangular format of the relieving triangle required a different arrangement of the lions³⁷. It is to be further noted that several features of the entablature of the structure of the relief correspond closely to structural details in the two Pylian frescoes. If all these pictorial analogies

33. For a summary of views and further discussion see G. MYLONAS, *op. cit.*, n. 1 above.

34. NILSSON, *op. cit.*, n. 29 above, pp. 252-255.

35. For plans of the Mycenaean palaces see G. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age*. For the propylon of the palace at Mycenae see fig. 15, rooms 9 and 96 and p. 67, fig. 17; for that at Pylos: p. 54, fig. 13, rooms 1 and 2. Tiryns (p. 13, fig. 1) has propyla of a different plan, with two columns.

36. See LANG, *op. cit.*, n. 18 above. Pl. 143 shows the plan of the palace. The stucco fragments concerned were found in room 2, pls. 76, 136, no. 22 for the one with lions and pls. 75, I, R, no. 1A2, for the one with the sphinxes. There was, apparently another fresco depicting a portal with two couchant lions found in room 20, which opened into an area outside the palace and where the fresco of the altar was also found (our pl. 4c). Here, however, Lang believes the fragments fell from a room upstairs. See pl. 77, no. 3A20 and discussion on pp. 199-200. Two lions on top of a structure, possibly a gate, appear also on a sealing from the Lustral Basin of the Little Palace at Knossos (*PM* II, 524, fig. 327).

37. The triangular frame of heraldic compositions involving animals, is well attested in seals and sealings (n. 15 above). That such a format may also have appeared in wallpainting is suggested by some designs in a series of miniature frescoes found out of their original context, north of the palace of Knossos. At least 2 compositions have a «pedimental» character with a central bucranium and flanking antithetical animals (*PM* III, 37-42, fig. 25). Whether these represent part of architectural facades or embroideries on the robe of a goddess, as Evans suggests, is unimportant. Even in the latter case the representations could be architectural.

are not accidental, the Lion Gate relief could represent the symbol of a protected entrance, perhaps the now badly destroyed propylon leading to the palace at the top of the citadel of Mycenae. If so, the symbol of a sanctified palace entrance would have appeared above the gate of the fortifications: a double blessing³⁸!

Scarborough College, University of Toronto

MARIA C. SHAW

38. One might object that the entrances in the Pylian frescoes could represent a shrine, but Bronze Age shrines of this specific form are not known and the presence of symbols of altars in the Thera Fleet Fresco and in the relief of the Mycenae gate make it clear that these religious symbols were attached to real entrances, which though religiously oriented, did not themselves stand for shrines. The sanctification or mystical protection of an important entrance is not an unusual phenomenon. It has been practiced in different forms in Europe, Greece and the East at various times. For the Bronze Age, see J. SAKELLARAKIS and R. DEMANGEL in *op. cit.*, in notes 14 and 17 above and SIR ARTHUR EVANS, «Mycenaean Tree and Pillar Cult», *AJA* 21 (1901) 99-204, and 181 ff., in particular. For a comparable practice in Classical Greece with several references to instances in various other parts of the world, see M.C. WAITES, «The meaning of the "Dokana"», *AJA* 23 (1919) 1-18.

A DANCE SCENE FROM MYCENAE

An unusual sherd was picked up near the area of the West House at Mycenae by one of the labourers who was working on the new road to the Citadel early in 1958. The sherd was handed over to the Swedish Institute in Athens, where it is at present deposited (fig. 1).

It is a lip and shoulder fragment of a deep bowl, 6.4 cm long, 4 cm wide and 0.6 cm thick. The lip is horizontal and almost T-shaped. Pinkish-buff clay and slip, lustrous, reddish-brown, painted decoration. There is a broad band on the lip and an encircling line below it. On the shoulder, two figures in silhouette. The upper part of the left-hand figure is preserved; the head is turned to the left. The figure is grasping the hand of the

Fig. 1. Sherd from the area of the West House at Mycenae.

figure on the right, who in turn seems to be holding the hand of another (missing) figure. The right-hand figure appears to be dressed in a long robe. The upper body is triangular, the neck is long and thin, the hair is straggling (unless it is a head-dress or wreath of some sort) and the nose is long and pointed.

It is clear that the scene represents a line — or ring — dance, a fitting decoration around the shoulder of a bowl.

The fragment is probably part of a deep bowl of Furumark's type 281 or 282. There is no reason to assume that the sherd is Geometric. Professor J.N. Coldstream has pointed out to me that there are two indications to the contrary: (1) the absence of any filling ornament, and (2) the absence of the usual strings attached to the girdle, which

are characteristic of all the Argive Geometric female dancers. Professor J.L. Benson also believes, from the style of both the figures and the bands, that it is Mycenaean.

There are no really good parallels for the figures. A long-robed woman in silhouette technique is represented on the Warrior vase¹. A line or ring of schematically drawn dancers occurs on a Mycenaean IIIC hydria from Naxos². The present fragment may also be attributed to the same period, which showed an interest in scenes of daily life.

While dance scenes are rare in Mycenaean vase painting, they occur in other arts and crafts³. Professor Mylonas has discussed scenes of dancing on rings and gems⁴. Dancing scenes are not uncommon in Geometric vase painting⁵. The dance has always played an important role in Greek life⁶ and also figured in the Eleusinian mysteries⁷.

Göteborg University

PAUL ÅSTRÖM

1. A.J.B. WACE, *Mycenae* (Princeton 1949) fig. 82a, b.
2. *IIAE* 1960, pl. 277γ, left; *AA* 1960, 250, pl. 219; *BCH* 85 (1961) 855, fig. 11; *Arch. Rep. for 1960-61*, 22; *Ergon* 1960, 191, fig. 219; E. VERMEULE & V. KARAGEORGHIS, *Mycenaean Pictorial Vase Painting* (Cambridge, Mass. and London 1982) 137, 223, pl. XI, 67.
3. In terracotta, for example, G.E. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton 1966) 155.
4. Idem, *op. cit.*, 140-5, 149, 150, 165 and 168.
5. W. HAHLAND in *Corolla Ludwig Curtius* (Stuttgart 1937) 121-3; K. FRIIS JOHANSEN, *Thésée et la danse à Délos* (Copenhagen 1945); R. TÖLLE, *Frühgriechische Reigentänze* (Waldsassen 1964); J.M. DAVIDSON, *Attic Geometric Workshops* (*Yale Classical Studies* 16) (New Haven 1961); K. FITTSCHEN, *Untersuchungen zum Beginn der Sagen- und Dichtungsbildung bei den Griechen* (Berlin 1969) 20-1; G. AHLBERG, *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art* (*SIMA XXXII*) (Göteborg 1971) 175, 179, 237, 238 and 263; J.N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) index, s.v. Dance Painter, Dancers; idem, *Geometric Greece* (London 1977) 119, 124, 141-2, 151, 156-7, 159, 213 and 261; B. SCHWEITZER, *Greek Geometric Art* (London 1971) index, s.v. Dancing figures.
6. ALBERT CZERWINSKI, *Geschichte der Tanzkunst bei den cultivirten Völkern...* (*Documenta Choreologica VII*), Leipzig 1862 (reprint 1975); M. EMMANUEL, *La danse grecque antique...* (Paris 1896); L.B. LAWLER, *The Dance in Ancient Greece* (Seattle and London 1964); G. PRUDHOMMEAU, *La danse grecque antique* (Paris 1965); *Der Kleine Pauly*, s.v. Tanz, Tanzkunst; L. SÉCHAN in *REG LXXX* (1967) 301-7, and *LXXXI* (1968) 40-6; T.B.L. WEBSTER, *The Greek Chorus* (London 1970); *RE III*, 2376, s.v. Chor; K.G. KACHLER, «Der Tanz im antiken Griechenland», *Antike Welt* 5:3 (1974) 2-14; M. WEGNER, *Musik und Tanz* (*Archaeologia Homerica*, U).
7. G.E. MYLONAS, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 73, 216, 241 and 257.

BRONZE «HAIRPINS» FROM A THOLOS IN MESSEANIA?

During the excavation of Tholos Tomb IV near the Palace of Nestor, Epano Englianos, Messenia, in 1957, apart from the rich finds from that tomb, there were a number of small bronze fragments that were difficult to identify exactly. One of these is illustrated in *PN* III fig. 195:5 and is described on p. 122 of that volume as: «Three scroll handles, fragments only (NM 7946) best example: l. pres. 0.023 m.; d. loop 0.012 m.; th. 0.001 m. Thin wire with end bent over to form loop. Shape close to bronze spiral fragment found at Kakovatos (*AM* XXXIV [1909] pl. XIII:43)».

When I was privileged to be shown some of the finds from the rich unplundered tholos of Kokla in the Argolis excavated by Dr. Katie Demakopoulou I recognised what I thought were similar fragments from among the bronze objects from that tomb. Dr. Demakopoulou is of the opinion that these may have been used as hairpins and there is the possibility that the fragments found in the Epano Englianos Tholos as well as the one found in Grave A of the Kakovatos Tholos (description given on p. 276 of *AM* XXXIV) may have served the same purpose.

Recently a similar object has been published from Keos (*Keos* III, 1984, pl. 41:1495). It is described as a «loop or handle. Double S-shape»*. The Kokla Tomb is at present unpublished but Demakopoulou gave an account of its excavation at a seminar in Oxford on November 6, 1982.

Athens

W.D. TAYLOUR

* I am very grateful to Dr. E.B. French for drawing my attention to this object.

A MYCENAEAN INLAID DAGGER FROM MESSENIA (?) IN JAPAN

In the Tenri Museum at Nara in Japan there is a Mycenaean inlaid dagger (Inv. no. 68-87) of the form well known from a number of Aegean sites. The dagger was first briefly mentioned and illustrated by E. Vermeule¹ and is included in Laffineur's catalogue². But in both cases it has not been treated as fully as it deserves, due, apparently, to lack of proper information.

So I take the opportunity to illustrate it in a new photograph and one drawing and to endeavour a fresh consideration of this weapon type³.

The dagger in the Tenri Museum, Japan

The weapon (figs. 1-2) is in relatively good condition, apart from the loss of its tang, one rivet and an ancient break at the hilt. The existing length is 0.185 m. and its

Abbreviations, other than those in standard use:

AC	J.D.S. PENDLEBURY, <i>The Archaeology of Crete</i> (London, 1967).
AntCl	<i>L'Antiquité Classique</i> .
APG	S. HOOD, <i>The Arts in Prehistoric Greece</i> (Harmondsworth, 1978).
CEG	F. MATZ, <i>Crete and Early Greece</i> (London, 1965).
Circle B	Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, <i>Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν</i> (Ἀθῆναι, 1972).
EAA	<i>Essays in Aegean Archaeology, presented to Sir Arthur Evans in honour of his 75th birthday</i> (ed. S. Casson, Oxford, 1927).
GrBA	E. VERMEULE, <i>Greece in the Bronze Age</i> (Chicago, 1964).
IEE	<i>Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Α'.</i> Προϊστορία καὶ Πρωτοϊστορία (ἐκδ. Ἑκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1972).
JIVUF	<i>Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M.</i>
MA	C. TSOUNTAS-J. MANATT, <i>The Mycenaean Age</i> (Chicago, 1969, reprint of the 1897 edition).
MMA	R. HIGGINS, <i>Minoan and Mycenaean Art</i> (London, 1967).
MycMA	G.E. MYLONAS, <i>Mycenae and the Mycenaean Age</i> (Princeton, 1966).
OMC	O. DICKINSON, <i>The Origins of Mycenaean Civilisation</i> (SIMA, vol. XLIX, Göteborg, 1977).
TAW	<i>Thera and the Aegean World I. Papers presented to the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978</i> (ed. C. Doulas, London, 1978).

1. GrBA, 98, pl. XIII:C.

2. AntCl 43 (1974) 10, no. 12.

3. Previous discussions on the subject, either systematic or casual, include among others those of TSOUNTAS (MA, 200, 231-236), EVANS (PN I, 714f., III, 111ff.), KARO (SG, 199, 313-316), PERSSON (NTD, 178), MARINATOS (EAA, 63ff. and MARINATOS-HIRMER, 100, 167-8), MATZ (CEG, 166-7), MARYON (AJA 53, 1949, 118-9), E. VERMEULE (GrBA, 98-100 and *The Art of the Shaft Graves of Mycenae* (1975) 21-22, 41-43), MYLONAS (MycMA, 194-5), HIGGINS (MMA, 136-142), HOOD (*The Home of the Heroes*, 70; *The Minoans*, 233-4; APG, 178-181), LAFFINEUR (AntCl 43, 1974, 7-37), LONG (AJA 82, 1978, 35-46).

greatest width near the heel 0.04 m. Of the original three gold-plated rivets, placed in a line across it to secure the handle, the central one is slightly larger than the others, measuring 0.016 m. long with a head diam. of 0.012 m. In outline, the blade has slightly concave parallel sides tapering to the point. The section of the blade is lozenge-shaped with broad, flat midrib, 0.08 m. thick, symmetrically bevelled towards the cutting edges, which are slightly chipped by corrosion.

On either side of the broad midrib the blade bears a row of four birds, which are identified as hoopoes flying from the handle towards the tip, with clouds and rocks shown above and below. The birds diminish gradually in size, the smallest being that nearest the tip. These figures were originally filled with «inlays of gold, silver and niello»⁴. Unfortunately, the inlays of birds are lost and only scanty traces survive. It can be suggested, however, on the basis of the birds depicted in two other specimens from Mycenae (Athens Nat. Mus. 765) and Prosymna (Athens Nat. Mus. 6416), that our birds were either of gold or silver or of a combination of both. The details of body, wings and tails were probably indicated in niello. The silver inlays, representing the rocks and clouds, are partly preserved.

It is unfortunate that no exact record of its provenance survives, but it is said to be from Messenia. In particular Dr. Elie Borowski from Basle informed me that he obtained it in the late fifties. He was then told that its find-place was Pylos and that it belonged to an old collection. About 1965 a Japanese collector, Mr. K. Ishiguro, acquired it from him and he in his turn sold the dagger to the Tenri Museum at Nara⁵. It can be dated to the LH II period.

Discussion

Nineteen bronze inlaid daggers are so far known in the Aegean. With the exception of the one specimen from the island of Thera, now housed in the National Museum in Copenhagen (Inv. no. 3167), all other daggers come from five different sites of the Peloponnese, namely seven from the Royal Shaft Graves at Mycenae (Athens Nat. Mus. 394, 395, 744, 746, 764, 765, 8591), two from Prosymna (Athens Nat. Mus. 6416, 8446), five from the Vapheio tholos tomb in Laconia (Athens Nat. Mus. 1808, 1816, 1817, 1819-1824, 1874), three from the Myrsinochori-Routsi tholos tomb 2 and Pylos (?) in Messenia (Athens Nat. Mus. 8339, 8340, Tenri Museum 68-87) and one from the Katarraktis tholos tomb 2 in Achaia (Patras Mus. X. 52).

As regards the technique of metal inlay⁶ or «painting in metal»⁷ or «Metallmalerei»⁸ it is generally agreed that it was not invented in the Aegean⁹. Opinions of scholars still

4. According to the Tenri Museum Inventory.

5. I am very grateful to E. Borowski, K. Ishiguro and the Tenri Museum authorities for permission to publish the dagger and supplying photographs, drawings and information about it.

6. For a recent discussion on the question of the terminology and the distinction between *incrustation* and *damasquinure* see, LAFFINEUR, *AntCl* 43 (1974) 5-6 and notes.

7. EVANS, *PM* III, 111.

8. KARO, *SG*, 313.

9. As Tsountas-Manatt and Marinatos had suggested, see *MA*, 236 and MARINATOS-HIRMER, 100, 167.

differ as to the particular place of its origin¹⁰. It appears, however, more likely that the technique came to Greece ultimately from Syria¹¹, where it flourished long before its use in either the Aegean or Egypt and with which the Mycenaeans maintained commercial – and possibly cultural – contacts on the dates in question¹².

For the inlaid elements employed by the craftsmen of the Aegean Bronze Age daggers, it has been suggested that they are composed from different materials, such as gold, silver, iron, copper, alloys of these metals and niello, but there is as yet no general agreement among scholars¹³, due to lack of a chemical analysis, which is urgently needed. Laffineur¹⁴ rightly observes that it is dangerous to judge and decide about them based only on the external appearance of the dagger-blades.

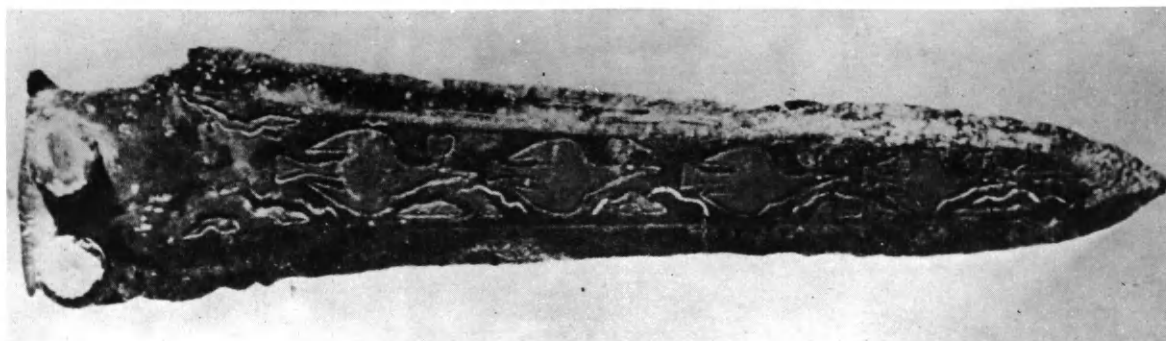

Fig. 1. Mycenaean inlaid dagger in Japan.

The method(s) of decoration is another controversial matter. Whether the method of filling incisions with silver or gold wires is earlier than the inlay technique, constituting the first step towards it, as Marinatos and Branigan¹⁵ suggest, is rather questionable¹⁶.

10. The best discussion on the origin of this technique is that of LAFFINEUR in *AntCl* 43 (1974) 29-36, who admits that there is as yet no satisfactory and definite solution to this problem.

11. Cf. FRANKFORT, *BSA* 36 (1936-37) 113; KANTOR, *op. cit.*, 65; TAYLOUR, *The Mycenaeans*, 146; DICKINSON, *OMC*, 82; THORPE-SCHOLES, *TAW*, 446 («eastern origin»). E. VERMEULE and LAFFINEUR (*GrBA*, 99, 100; *AntCl* 43, 1974, 36-37) without denying a Syrian origin for this technique, consider it a mainland-mycenaean achievement.

12. LAFFINEUR (*op. cit.*, 35), judging by the apparent similarity, does not exclude the possibility of being the Syrian objects the direct antecedents of the Mycenaean inlaid daggers, since «l'éléments syriens ne sont du reste pas absents dans la Grèce mycénienne». Also, DICKINSON, *OMC*, 82.

13. For a discussion and refs. on this matter see, LAFFINEUR, *op. cit.*, 18 and nn. 20-34.

14. *Op. cit.*

15. *EAA*, 68 n. 2; *Aegean Metalwork*, 133.

16. Since, contrary to EVANS', SANDARS', BRANIGAN' and HOOD' opinion (*PM* I, 720; *AJA* 65, 1961, 22; *Aegean Metalwork*, 86, 133; *APG*, 181) von Bothmer and C. Long found no traces of gold or silver wire in the incisions of the Lasithi dagger, which Branigan uses as evidence for the priority of this method of decoration. The possibility, on the other hand, that the Lasithi dagger could be a prototype for the Mycenaean inlaid daggers is strongly denied by FRANKFORT, DAVIS, LAFFINEUR and LONG (*BSA* 36, 1936-37, 114 n. 1; DAVIS, *The Vapheio Cups*, 30 n. 76; *AJA* 82, 1978, 35ff.). MYLONAS' recent suggestion (*Circle B*, 171, 320) that the dagger Athens Nat. Mus. 8591 with a deep central groove could be considered as the forerunner of the inlaid daggers seems to me more probable.

A contemporaneous use of both methods¹⁷ seems to me very probable, judging by the presence of gold wires and inlaid designs on the Vapheio dagger, Athens Nat. Mus. 1819-1824.

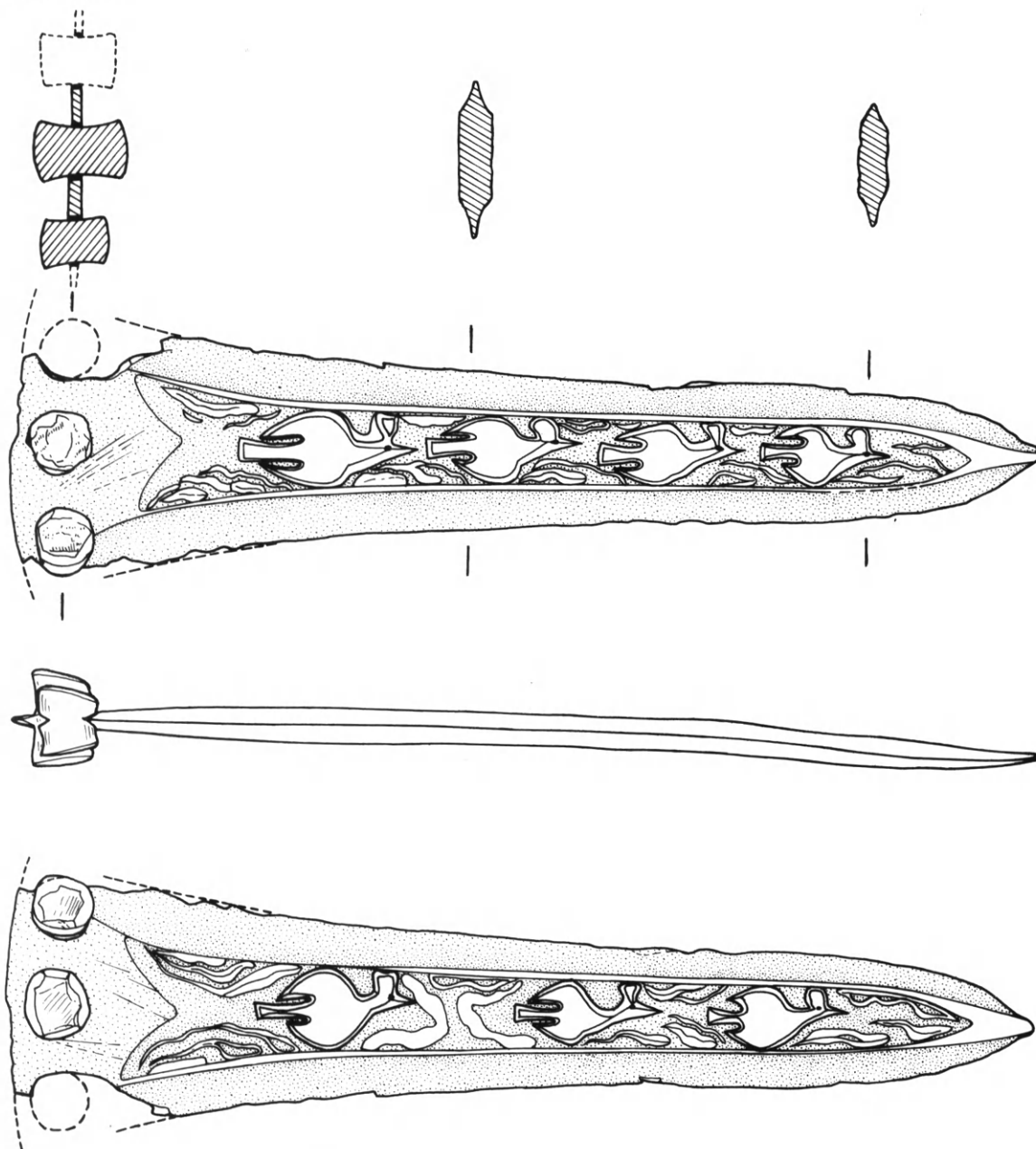

Fig. 2. Drawing of the dagger in Japan of fig. 1.

It is not yet also certain whether all known inlaid daggers were produced by a single workshop or by more than one. Connected with this question is the problem whether

17. Not excluded also by MARINATOS, *EAA*, 68 n. 2.

they were made in Crete or in the Mainland, on which there is again no agreement among scholars. So, Evans, K. Müller, Matz, Marinatos, Hood, Higgins, Luce, Bury, Branigan and Helck¹⁸ assumed that the unparalleled and excellent metallurgical skill with which these daggers are decorated proves their Cretan manufacture, but Pendlebury, Karo and recently E. Vermeule and Laffineur¹⁹ argue against a Cretan origin and consider them made on the Mainland. Catling²⁰ is not certain whether they were made in Crete or in Greece by Minoan metalsmiths. Mylonas²¹ suggestion that they were possibly made on the Mainland by travelling Minoan craftsmen under the guidance and predilections of their Mycenaean masters seems to me as the most probable. Finally a Cycladic origin, recently proposed by Mrs. Negbi²², who claims that both in style and technique these daggers depend on Cycladic wall paintings, cannot be ruled out.

The decorative motifs used in the Aegean inlaid daggers may be classed under five main categories associated with: (1) human and animal life; (2) marine life; (3) plants; (4) axes; (5) abstract designs.

Those of the first category predominate occurring in seven daggers and can be further divided into four sub-categories: (a) swimmers (Athens Nat. Mus. 1819-1824), (b) hunting scenes (Athens Nat. Mus. 394, 765, 8340), (c) galloping animals (Athens Nat. Mus. 395) and (d) flying birds (Athens Nat. Mus. 6416, Tenri Museum 68-87).

Marine life motifs of the second category are less common, used in four specimens (Athens Nat. Mus. 8446, 1808, 8339, Patras Mus. X. 52). Of these, the dolphins of Athens Nat. Mus. 8446 and Patras Mus. X. 52 is one of the most popular motifs in the Creto-Mycenaean repertory, used on frescoes, pottery and small finds²³.

The remaining three categories of decorative motifs are rarer, represented by three (plants: Athens Nat. Mus. 764, 765, 1874), two (abstract designs: Athens Nat. Mus. 744, 1816) or a single example only (axes: Copenhagen Nat. Mus. 3167). The single axes on the Copenhagen specimen are of an almost unique type. They resemble the tomahawk²⁴, but have possible prototypes in the Levant²⁵, as well as in Crete²⁶ and

18. *PM* I, 714; III, 112; *JdI* 30 (1915) 294; *CEG*, 167; MARINATOS-HIRMER, 100; *The Home of the Heroes*, 70; *The Minoans*, 223; *APG*, 181; *MMA*, 139, 141; *The End of Atlantis*, 98, pl. 31; *A History of Greece*⁴ (1975) 21; *Aegean Metalwork*, 117, 133; *JIVUF* (1977) 13.

19. *AC*, 227; *SG*, 313-4; *GrBA*, 100, 336 n. 4; *The Art of the Shaft Graves of Mycenae*, 11, 44; *AntCl* 43 (1974) 36-37.

20. *BSA* 69 (1974) 244.

21. *MycMA*, 194. Cf. also, MATZ, *CEG*, 179; DAVIS, *The Vapheio Cups*, 332; HOOD, *APG*, 160, HOOKER, *Mycenaean Greece*, 39-40; DICKINSON, *OMC*, 82.

22. *TAW*, 655.

23. See e.g. EVANS, *PM* II, 504, fig. 308; III, 379, fig. 251; KARO, *SG*, 54, 146, 226; BLEGEN, *PN* I, 212, 214, figs. 163-165; MARINATOS, *Excavations at Thera* V, col. pl. C and pls. 49, 54; *ditto*, VI, pl. 112 (Miniature Fresco).

24. Cf. TSOUNTAS-MANATT, *MA*, 200.

25. Cf. VERMEULE, *GrBA*, 98.

26. Cf. BRANIGAN, *Aegean Metalwork*, 117. «The inlaid design is a row of hafted single axes, of typical MM I-II type».

Troy²⁷. This peculiar type of axe, which is not represented among the finds from the Mainland, led Tsountas²⁸ to suggest that this dagger is a genuine island product, rather than Mycenaean.

Probable use: These inlaid daggers were very probably ceremonial and parade weapons, prestige objects or status symbols, hardly used for fighting²⁹. The finding of at least two inlaid daggers in the tholos tomb 2 at Myrsinochori-Routsi, which belonged to a woman of high social rank (queen or princess?)³⁰, indicates that they belonged and were used both by men and women. This is not surprising, since participation of women in public festivals and athletic achievements is evidenced by other finds and the legends³¹.

Chronology: There remains the problem of chronology of the inlaid daggers, for which there is as yet no definite and general agreement among scholars, since the available evidence for their dating is not always as complete as could be desired³².

Thus, Marinatos³³ distinguishes three chronological phases for the production of these daggers, using mainly stylistic criteria. To the first phase (ca. 1570-1550 B.C.) he assigns three daggers from Mycenae (Athens Nat. Mus. 394, 395, 765) on the basis of their fine technique; to the second phase (ca. 1500 B.C.) are placed the two examples from Myrsinochori-Routsi (Athens Nat. Mus. 8339, 8340) on virtue of their «gracious style», and to the third phase (ca. 1450 B.C.) the two Prosymna specimens (Athens Nat. Mus. 6416, 8446), judging by a tendency for simplification, the absence of complete scenes and the preference to the individual and isolated decorative motifs. But Marinatos' system suffers both from incompleteness and inconsistencies, as three examples from Mycenae (Athens Nat. Mus. 8591, 744, 764) and the daggers from Pylos, Vapheio, Katarraktis and Thera (Tenri Mus. 68-87, Athens Nat. Mus. 1808, 1816, 1817, 1819-1824, 1874, Patras Mus. X. 52, Copenhagen Nat. Mus. 3167) are omitted and the criteria for assigning them to a chronological phase are not always valid and convincing [e.g. daggers with friezes of repeated lions, flying birds or nautili (Athens Nat. Mus. 395, 6416, 8339) are assigned to different chronological phases and the tendency of simplification of his third phase is also apparent to the dagger with lilies from Mycenae

27. Cf. TSOUNTAS-MANATT, *MA*, 235-236.

28. *Op. cit.*, 234. But, see BRANIGAN, *Aegean Metalwork*, 117 (Minoan).

29. Cf. MATZ, *CEG*, 166; MARINATOS-HIRMER, 167; MYLONAS, *MycMA*, 195; DICKINSON, *OMC*, 70; MATTHÄUS, *BSA* 74 (1979) 165. Ordinary daggers were used either for hand to hand work or for parrying, see WACE, *Mycenae*, 112.

30. See MARINATOS-HIRMER, 167. Cf. PAGE, *The Santorini Volcano*, 28; PLATON, *IEE A'*, 259; TSOUNTAS-MANATT, *MA*, 209; MYLONAS, *MycMA*, 195.

31. Cf. MARINATOS-HIRMER, 167; HUTCHINSON, *Prehistoric Crete*, 257; ALEXIOU, *IEE A'*, 228; HOOD, *The Minoans*, 117; MYLONAS, *MycMA*, 168.

32. The context of the two specimens from Thera and Pylos (?) is not known.

33. MARINATOS-HIRMER, 167-8.

(Athens Nat. Mus. 764), which is contemporary with Athens Nat. Mus. 394, 395, 765 of the first phase]³⁴.

E. Vermeule³⁵ places all the Mycenae daggers and that from Thera to her «Shaft Graves era» (1570-1504 B.C.)³⁶, the two from Myrsinochori-Routsi and those from Vapheio to the «next epoch» (ca. 1504-1380 B.C.)³⁷ and the Katarraktis, Prosymna(?) and Pylos specimens to the «late fourteenth and thirteenth centuries»³⁸. It must be said here that she does not discuss systematically the problem of the inlaid daggers chronology; her dating is occasional based mainly on their context.

Mylonas³⁹ assigns all the Shaft Graves examples to the 16th century B.C. To the next 15th century he dates the specimens from Prosymna, Vapheio and Myrsinochori-Routsi, while that from Katarraktis is placed to the «early fourteenth century»⁴⁰. He also states⁴¹ that the art of inlaying daggers was popular and lasted throughout the «prosperous years of the Mycenaean Age»⁴².

Higgins⁴³ assigns all the Mycenae daggers and that from Thera⁴⁴ to the second half of the 16th century and those from Prosymna, Vapheio and Myrsinochori-Routsi to the 15th century B.C. His system is also incomplete, as the Katarraktis and Pylos daggers are omitted, but it seems simpler and safer. For, though his chronology is based mainly on stylistic criteria, according to which the daggers with «crowded movement and incident depicted on the blades»⁴⁵ are earlier (16th century B.C.) and typically Cretan, while those with «reduced, simple and much less elaborate decoration»⁴⁶ are later (15th century B.C.) and Mycenaean, he takes into account and the context of these daggers.

Hood⁴⁷ dates the daggers from Mycenae and Thera either early or late in the 16th century B.C., while those from Prosymna, Vapheio, Myrsinochori-Routsi and Katarraktis «later», as they «recovered from somewhat later contexts».

34. See also, LAFFINEUR, *AntCl* 43 (1974) 28.

35. *GrBA*, 98-100.

36. *Op. cit.*, 107. See, however, her *The Art of the Shaft Graves of Mycenae*, 8, where a revision of the chronology is given (1600-1500/1450 B.C.).

37. *GrBA*, 113-4.

38. *Op. cit.*, 225. From her statement («A few dagger blades are still inlaid with niello figures of dolphins or flying birds») it is not absolutely clear whether she is referred to the Katarraktis and Prosymna daggers. But, if so, her dating appears to me to be too late, judging by the context of the daggers, which is LH II. See, BLEGEN, *Prosymna*, 331; *Mycenaean Achaea*, 167.

39. *MycMA*, 195.

40. See, however, my dating of this dagger, *Mycenaean Achaea*, 167.

41. *MycMA*, 195.

42. No inlaid dagger has as yet been found, however, in a context later than the end of the 15th century B.C. Cf. HIGGINS, *MMA*, 140 and LAFFINEUR, *AntCl* 43 (1974) 29.

43. *MMA*, 136-141.

44. His attribution, however, of the Thera dagger to the 16th century is arbitrary, since its context is not known.

45. *Op. cit.*, 139.

46. *Op. cit.*, 141.

47. *APG*, 178-181, figs. 178-79 (ca. 1550-1500); fig. 177 (ca. 1500). The Thera dagger «must date from the period before the eruption of c. 1500». See also, *The Home of the Heroes*, 70.

Lastly, Laffineur⁴⁸ because of the difficulties he faces from the absence of clear dating evidence, argues against Higgins' traditional divisions to the LH I for the Mycenae examples and to LH II for all others and suggests the retainment of «une chronologie générale».

My opinion is that the context may be used as the safest criterion of date, according to which these daggers fall into two main groups:

A. The seven daggers from the Shaft Graves at Mycenae belong to the first group, dated either early or late in LH I (16th century B.C.)⁴⁹.

B. To the second group I would assign the ten specimen, found either in early (the Vapheio daggers) or late (those from Prosymna, Myrsinochori and Katarraktis) LH II (15th century B.C.) tombs⁵⁰.

The remaining two daggers from Thera and Pylos(?) (Tenri Museum 68-87), whose context is not known, cannot be safely dated. However, I should personally prefer, judging by their decorative motifs, to place them to the early LH I (group A) and the LH II (group B) periods respectively⁵¹.

The appearance of the inlaid daggers in the Aegean seems, therefore, not to be prior to the Shaft Graves period (1600/1580-1500 B.C.), while, on present evidence, their making after the 15th century B.C. is not attested⁵².

This discussion may be summarized as follows. First, as regards the origin of the inlay technique, it may be suggested that most probably it lies in Syria, whence it spread almost simultaneously to Egypt and possibly through Crete or the Aegean islands (Cyclades) to Mainland Greece. Secondly, the inlaid daggers found in Greece are

48. *AntCl* 43 (1974) 27-28.

49. There is a general agreement among scholars about this dating of the Mycenae daggers to the 16th century.

50. See for the date of the Vapheio Tomb, MYLONAS, *MycMA*, 195 and for the others *Prosymna*, 331; HOOD, *APG*, 266 n. 3; MARINATOS-HIRMER, 167; *Antiquity* 31 (1957) 97-100, pls. IVb, Vb and VI-VIII; *ILN* no. 6148, 6.4.1957, p. 542 (pottery of tholos tomb 2 of Routsis dated 1500-1425 B.C.); *Mycenaeen Achaia*, 167. The possibility cannot be excluded, however, that some of these daggers belong to the preceding period (LH I), as the comparative rarity and probable use as heirlooms may have extended their life beyond one owner.

51. The arrangement of the isolated battle-axes of the Thera dagger is somewhat similar to that observed on the lilies dagger from Mycenae, while that of the flying birds of the Pylos(?) example is paralleled with that observed on the one specimen from Prosymna. BRANIGAN (*Aegean Metalwork*, 117) regards the Thera dagger as a developed form of his Type X long dagger and on the basis of its type and decoration suggests that it «must stand near the beginning of the (inlay) technique». He takes it as a Minoan product and dates it not later than the end of the MM III period. I cannot share Mrs. THORPE-SCHOLES' statement (*TAW*, 441) that it is «clearly decorated in the isolationist manner shown on the LH II dolphin-inlaid dagger from Prosymna». On the other hand VERMEULE'S dating of the Pylos (?) dagger to the late 14-13th centuries (*GrBA*, 225) seems to me not to be correct, since inlaying of daggers after the 15th century B.C. is not evidenced.

52. Cf. HIGGINS, *MMA*, 140; MATTHÄUS, *BSA* 74 (1979) 166.

the products of Aegean metalsmiths. Whether these were Minoans employed by the Mycenaeans or Mycenaeans working for the native armourers (kings and princes?), as their distribution almost solely on Mainlander sites strongly indicates (fig. 3)⁵³ or even Cycladites is still a matter of dispute. Uncertainty also still exists about the composition of the materials and the method(s) of inlay decoration, due to the lack of a technical examination of the daggers. Finally as regards their chronology, in spite of minor dif-

Fig. 3. Distribution of bronze inlaid daggers in the Aegean: 1. Katarraktis.
2. Mycenae. 3. Prosymna. 4. Vapheio. 5. Myrsinochori. 6. Pylos.
7. Thera.

ferences among scholars, there is a general agreement about the time-span of their production, i.e. during the 16th and the 15th centuries B.C. In Mainland Greece these two centuries see the flowering of one of the most brilliant periods in the country's history, if the evidence of material culture may be accepted as a criterion. Of particular relevance to the study in hand is the emergence of a gifted school of (Minoans, Mycenaeans or Cycladites?) bronze-workers and gold- and silversmiths, whose high standard and virtuosity of work are indelibly stamped, among other objects, on these precious inlaid weapons⁵⁴.

Ioannina

THANASIS J. PAPADOPOULOS

53. Until at least a single inlaid dagger is found in Crete, I see no reason to believe that these daggers are the work of Minoan craftsmen. Cf. also VERMEULE, *GrBA*, 336 n. 4.

54. A fuller discussion on the subject of the bronze inlaid daggers in the Aegean will be found in my forthcoming work *The Late Bronze Age Daggers in Greece* in the Series *PBF*.

THE INSCRIBED STIRRUP JAR AND PINACOLOGY

I began these observations on the stirrup jars inscribed in Linear B with the aim of describing the place in the graphic tradition of Linear B of the inscribed stirrup jar from Eleusis, published and studied by George Mylonas¹. The study of the inscribed tablets, and of the hands of the inscribers, provides a good background, especially in the work of Olivier and Palaima², but the few and widely scattered examples of painted Linear B inscriptions on pottery will hardly allow such progress. I am sure that there is a frequent impression that some of these painted inscriptions are drawn, rather than written, and by potters who do not read what they have drawn and who could not write without a text to copy. I should, of course, like to show that at least one potter writes, but my more modest aim is to look for ways to measure the varying distances of these inscriptions from the tradition of writing in Linear B tablets.

As an introduction, I shall consider some stirrup jars from Thebes and Tiryns. The most recent publication of the texts is by Sacconi³. For the organization of my comments, however, I shall follow the example of Raison⁴, who classified both inscribed and uninscribed pots into **groupes**⁵. His criteria for classification include provenance, form, size, clay, slip, color, decoration, as well as the inscription. But I find it advantageous to introduce further subdivisions, though this may produce sub-groups consisting of a single example. Since for the study of these pots (at least at a distance from the museums) it is necessary to consult both Raison's and Sacconi's text and illustrations, I note the pertinent references of each publication for the following sub-groups or «batches».

Batch 1. **Thebes 923 927** uninscribed TH 1.g.⁶

Batch 2. **Thebes 902 890** uninscribed TH 1.g.⁷

I note that Raison offers these as good matches for the rest of the pots in **groupe 1.g.**, except that they are uninscribed. Though 927 and 890 are not illustrated, they are

1. MYLONAS, G. E., «'Ο ἐνεπίγραφος ἑτερόστομος ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἡ Ἑλλαδικὴ γραφή», *AE* 1936, 61-100. «Eleusiniaka», *AJA* 40 (1936) 415-431.

2. OLIVIER, JEAN-PIERRE, *Les scribes de Cnossos*, *Incunabula Graeca* 17 (Roma, 1967). PALAIMA, THOMAS G., *The scribes of Pylos*, forthcoming.

3. SACCONI, ANNA, *Corpus delle iscrizioni vascolari in lineare B*, *Incunabula Graeca* 57 (Roma, 1974).

4. RAISON, JACQUES, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien et leur contexte archéologique*, *Incunabula Graeca* 19 (Roma, 1968).

5. RAISON, p. 61. «Le classement ci-dessous rassemble dans les mêmes «groupes» les vases qui nous paraissent avoir été modelés par les mêmes ouvriers, sortir des mêmes ateliers ou présenter tout au moins entre eux des ressemblances suffisantes pour qu'on puisse les considérer comme venant très probablement d'un même lieu général de fabrication».

6. Groupe de TH Z 858. Cf. R(aison) p. 101, fig. 129, 12.f (cf. p. 20, note 108), 15.17.

7. Cf. R p. 101-102, fig. 130-131, 12.f.

undoubtedly the «brothers» of 923 and 902. I separate them into batches by the criterion of the number of bands above and below the belly zone. I might have divided them by the criterion of the decoration of the shoulder zone, into one batch 923 (*décor* 15.17) and another 902 890 (*décor* 12.f). But I assume that within *groupe* 1.g pots made in one atelier and in a single period of manufacture are most likely to be uniform in fabric, shape, and in the proportions of the widths of the three zones, shoulder, belly, and foot, bounded by the clusters of parallel bands. They should be moderately uniform in the number of bands in each cluster. They should be least uniform in the decoration of the shoulder zone, where diverse combinations of the elements identify the individual pot, but leave its affiliation apparent in its larger characteristics. Thus also, though Raison associates 923 with the inscribed TH 857 842 865 and 902 with TH 858, the proportions of the three zones of 923 and 902 seem much closer to each other than either is to the rest of the extensive *groupe* 1.g.⁸

Batch 3. **TH Z 857** q̄i-no-zo TH 1.g.⁹

Batch 4. **TH Z 858** q̄i-ṇo-zo TH 1.g.¹⁰

These may be distinguished by different zone proportions, by double vs. triple clusters, as well as by minor differences in the shoulder decoration.

The first signs are very similar. They resemble *di*, except that no *di* known has the bottom one, two, or three vertical strokes replaced by such a chevron-base. Yet in a suitable context a literate Mycenaean would read the sign as *di*. The second signs are like and unlike. The common four verticals are crossed by an open curve. But 858 lacks the chevron-base, and the curve is the only example open on the left. They both resemble *no*, except that the chevron-base, a horizontal at the base of the verticals, and a curved element at the side rather than among the verticals are obligatory. But some *no* also do have two parallel horizontals crossing the verticals, e.g. in hand 103¹¹. The third signs are clearly the sign *zo*. But its proportions in 858 are quite unusual, with the vertical element extended far above the normal apex.

The uniform order of the signs shows that these were neither the only nor the first stirrup jars with this text drawn. But the peculiarities of five of the six signs suggest the hands are perhaps equally illiterate.

One further similarity must be pointed out. The signs hang from a level upper rule, real in 858, imaginary in 857. The first two, of equal height, hang about halfway down the shoulder zone. The third extends to the base line of the zone. These pots then seem to me to depend upon an intermediate type rather like 857. And, I would read the text of both as <*no-di*->*zo*.

Batch 5. **TI Z 12** no-di-zo TI 1.g.¹²

8. Cf. R p. 101, fig. 129, 130, 132-135, 137.

9. Cf. S(acconi) p. 139, pl. 41; R p. 103, fig. 133, 15.12.

10. Cf. S p. 140, pl. 41; R p. 102, fig. 132, 15.16.

11. Cf. OLIVIER, table 4.

12. Groupe de TI Z 11. Cf. S p. 87, pl. 12; R p. 170, fig. 170.

Batch 6. TI Z 11 13 14 15 16 17 18 19 no-di-zo TI 1.g., 1.h.¹³
20 21 22 23

Since so few of the Tiryns pots with this inscription show much more than the area of the inscription, there are few criteria for the subdivision of this group. The only differences I can see are that TI 14 has two bands above, and 15 seems to have three; 11, 15, and probably 13, have three bands below.

Therefore I put TI 12 in batch 5 because only here do the signs *no-di-zo* seem to stand between invisible horizontal rules in the midst of the space between the upper and lower bands of the belly, and the *zo* seems of a well-proportioned normal shape.

The rest I hesitate to subdivide. They are from at least six different pots, and perhaps need be no more than six. Still, one might separate two bands above and a small space between the band and *no* in 14, 17, from three bands above and *no* almost touching the band in 15, 18, 19. As it is, the criteria of batch 6 are two or three bands above and three below, *no* high or very high in the zone, *di* lower than *no*, and *zo* slightly lower than *di*. The problem is in 11. Both Raison and Sacconi draw the *zo* abraded or complete immediately below its horizontal stroke. I wonder from the photo¹⁴ whether it may not in fact continue past the abrasion and faintly down to the band, and thus be quite parallel to TI 23. It is this possibility that leads me to include 23 in this batch. Then the pattern of the inscription would be *no* near the top of the space, extending halfway down, *di* reaching from a quarter down to a quarter up, and *zo* extending, as a slightly taller sign, from about a third down to the base band.

It seems obvious to me that the *di-no-zo* pots of Thebes, batches 3 and 4, are in this tradition. Despite the transposition of sign elements and transfer of the text to the shoulder zone, the high position of the first two signs and the length and lower position of the *zo* are shared in the batches 3, 4, and 6.

Thus in my batches 3-6, associated by a text more or less well understood, though I may have isolated too many of them in an excess of quibbling, I find at least one group of six pots, which seem to have travelled together from their narrow time and place of manufacture, through their place of filling, to their place of deposition. I believe this is the normal pattern wherever inscribed stirrup jars were once deposited. That pattern seems to be illustrated in other pots from Thebes and Tiryns.

I will conclude this section with a note on «batches» and hands and chronology. I think it is clear that the text intended in all these batches is *no-di-zo*, and that different hands were involved in their decoration. I think it best to avoid the term scribe when some of the hands are practically illiterate, although to distinguish «hands» of painters or potters is as proper as to distinguish them in scribes.

The archetype then will be a pot with *no-di-zo*, painted by a literate hand. One would expect him to have written it more or less as in TI 12, between imaginary rules. Be-

13. Cf. S p. 86, 88-94, pl. 12-15; R p. 169-176, fig. 170-173, 174.b.c.e.f.g.i.k.n.

14. Cf. S pl. 12.

tween such an archetype and the type of TI 11 there is introduced a different disposition. In the varying heights of signs it may have followed tablet models, for in most scribal hands individual signs have characteristic heights or positions partly independent of the ruling. This is particularly evident in TH 849 851 852¹⁵. The disposition from high to low might come from a decorative impulse, or might have imitated on an open field an inscription forced into a smaller and irregular field. This disposition is followed by TH 857 858, which may be contemporary (if by different hands) or of the same hand (if at different times and distances from their model). But since models may survive some time, the actual sequence of manufacture could be just the reverse of this. The archetype remains first. Then with 858 and 857 drawn by imperfect memory of the model of TI 11, next comes TI 11 drawn carefully from its model, and TI 12 may come last of all, drawn by a literate hand from any of the previous types or examples as his model.

Surely an inexact memory was at work in producing the type of 858 and 857. The migration of the chevron-base to the *di*, the assimilation, by loss of the horizontal, of the *no* to the *di*, and the transposition of the assimilated signs, all suggest that. We unfortunately cannot know whether the apparently literate hand of TI 12 drew a *no* with the kind of thumb known in the tablets, or whether this type, with the thumb in the palm, is a pinacological type which simply has not yet turned up on a tablet. But I guess that such a *no* was in the archetype.

Batch 7. TH Z 842 a-do-we TH 1.g.¹⁶

Batch 8. TI Z 24 25 a-do-we TI 1.i.¹⁷

The signs in 842 are of even height, and the *do* is not far from a normal type. The signs in TI 24 are similar, as far as they are preserved, but they do come closer to the upper band. The zones and clusters of bands are very similar. TI 25 might be a fragment of an entirely similar pot, though the shape of the *do*, hard to identify, seems significantly different. I think it is plain that all three are close to their archetype.

Batch 9. TH Z 863 865 961 a-nu-to TH 1.g.¹⁸

Batch 10. TH Z 864 a-nu-to TH 1.g.¹⁹

Batch 11. TI Z 8 a-nu-to TI 1.d, 1.j.²⁰

TH 863 and 865 share an inscription in the shoulder zone bounded by a single band around the neck, and two bands below. This produces a shoulder field of a different shape from one with a non-circular band surrounding neck, spout, and handles²¹. More

15. Cf. S pl. 30-31, 33-36. N.B. tall *ne a me ne jo*; short *wa u*.

16. Cf. S p. 124, pl. 26; R p. 103-104, fig. 134, 15.15.

17. Cf. S p. 95-96, pl. 16; R p. 176-178, fig. 175, 174.m.

18. Cf. S p. 141, 143, 162, pl. 42-43, 53; R p. 104-108, fig. 135-136, 139-140, 15.13.

19. Cf. S p. 142, pl. 42; R p. 106, fig. 137-138, 15.12.

20. N.B. TI 8 joined by 26, at least ideally. Cf. S p. 84, pl. 10; R p. 166-167, 178, fig. 174.d, 176.

21. Cf. TH 858 and 863, S p. 140-141.

important is the extension of the *nu* from the top band to the bottom, while the *a* and *to* stand on the base but are of a lesser height. That 865 *a* is 5-stroke, and 863 *a* is 4-stroke, is of minor significance. At least that variation is in many tablet hands. Still, that difference might, with much more evidence, be reason to distinguish batches or hands. Literate hands would be more likely to produce a free variation of that sort²².

TH 864 in its other ornament differs from 863 very little, except for the single line lower band in the shoulder zone, and the absence of a neck band. The other single band beneath the belly zone is a strong indication of the general relationship of 863 and 864. But the fact that all three signs stand on the base, and rise to a common imaginary rule indicates that 864 is the only survivor of its batch.

In its fragmentary condition, and until we have photograph of the joined TI 8 and 26, it is hard to find in the publications any indication that TI 8 is not a «brother» of TH 865. But it is only a guess from the surviving indications that the *nu* did extend to the upper band²³.

It is probably a reflection of the simplicity of the common text of these three batches, and of the simplicity of its signs, that there is only one significant division to be made among them, between those that draw signs between rules and those with an irregular disposition.

The other inscribed pots I wish to compare are apparently the only ones with sinusoidal bands, a more complex ornament, in the belly zone. In two of them, batches 12 and 13, there is no proper shoulder zone, but the loops of the ornament extend to the handles and the spout and to near the neck, and are not separated from them by a zonal band. In batch 15, however, sinusoidal bands occur in each of the belly and shoulder zones. What is of interest in all of them is the relationship of the inscriptions to the rest of the decoration, and another case of transposition of signs and elements of signs.

Batch 12. **TI Z 9**

a-ma-ti TI 1.e.²⁴

Here it is the position and the arrangement of the text which is of importance. The larger divisions of the surface are formed by the two bands above a low foot zone, and the band at the base of the neck and around the base of the spout. The sinusoidal curve is not continuous, but starts with an elaborate beginning under the handle to the left of the spout. The tops of the loops seem to come fairly close to the upper band and the handles, not up to an even height, but filling up as much of the space as their position and their radius allow. This leaves small relatively open, but irregular, areas on either side of the spout, and probably at the base of the starting ornament under the left handle. The inscription is placed to the left of the spout. Like the others, the text is of three signs, a text unfortunately not found elsewhere. The shapes of the signs are apparently normal, though there may be some hesitation about the identity of the first.

22. E.g. hand 107 at Knossos, hand 21 at Pylos.

23. Cf. S pl. 10.

24. Cf. S p. 85, pl. 11; R p. 167-168, fig. 168, 17.24.

The average height of the signs is only 0.02, and the brush strokes are too fat in proportion for clarity²⁵.

But the disposition is just that of *no-di-zo* in TI 11. Except that it is found not in an open field, where other arrangements could be chosen, but in an odd-shaped field, where this particular pattern is necessary if the vertical axis of each sign is to be kept vertical. One must then inquire whether another painter, asked to put this text in an open field, would consider this arrangement either essential or simply aesthetically pleasing. In any case, if the text *no-di-zo*, on a pot with similar decoration and placed in the same corner, were to be copied onto a pot with simpler decoration, might not the type of TI 11 be the result?

I may add here that in the preceding batches, whether the inscription was drawn by a literate hand or not, one could reasonably consider that the function of the inscription was more decorative than communicative. That might appear most clearly in the fillings of shoulder zones, and especially in the tall *nu* in the *a-nu-to* of TH 865, which might seem to form the axis of a symmetry. Still, in the *a-nu-to* and *a-do-we* pots the first sign is closer to its handle than is the last sign.

Batch 13. **TH Z 868**

«ru»-i TH 1.b.²⁶

To TI 9, as to TH 868, the uninscribed pots of the **groupe** of TH 867 which I have put in batch 14 do not seem good parallels at all. But we may compare with these two Thebes 894, and one from Anopolis, or even one of the more naturalistic type, Thebes 895²⁷. In TH 868 a two-sign text was to be added. If it had been written at the same reduced size as in TI 9, the same position would probably have been satisfactory. But in its actual size, average 0.0725, its actual position is the only probable one. One notices, however, that one sign is placed higher than the other, just as in the *a-ma-ti* by the spout, and has one sign high, sitting above a loop, and another low, sitting between the loops. As in TI 9, the position of the text and the absence of any special place provided for it in planning the decoration make the communicative function definitely more important than the decorative. There is at least nothing in the shape of the actual space to encourage that arrangement of the signs.

A word about the text and transcription. Normally the second sign has been called *ru* in previous publications. Although I approximate the traditional transcription with «ru», the signs seems to me not very *ru*-like. I have not attempted to transcribe the flourish, that is, the two short strokes opening to the left, which not infrequently appears at the belt of a *pu*₂ or an *i*²⁸, and which is here apparently attached to the «ru». I would suggest the true text is <*i*-«ru»>.

25. Cf. the clarity of the signs in the upper row of EL 1, at 0.03 high.

26. Groupe de TH Z 867. Cf. S p. 145, pl. 44; R p. 90, fig. 109.

27. Cf. R fig. 45-46.

28. E.g. hand 104 at Knossos, hand 91 at Pylos.

Batch 14. **Thebes 904 903 909 929** uninscribed TH 1.b.²⁹

These four seem to be as good matches for batch 15 as batch 1 is for batches 3, 7, and 9. But their varying state of preservation and the photographs do not allow a close comparison. They might well come from four batches, and none really close to batch 15.

Batch 15. **TH Z 867 866** *i*-«*ru*» TH 1.b.³⁰

Except for some details of the shoulder zone, however, and the poorly preserved lower surface of 867, the clusters of bands and the rather widely spaced sinusoidal curve seem very much alike in these two pots.

The two shoulder zones differ in the details which make me doubt that they are by the same hand, but they are alike in the really important respects. Both, placing the inscription in the shoulder zone opposite the spout, have interrupted the sinuous lines which otherwise would seem to fill it. A two-sign group placed there first would invite filling ornament, or, in anticipation of a two-sign group, the curve might be modified or cut off to make room. TH 867 suggests the first case; 866 suggests the second. The left hand ornament in 867 looks exactly like the ornament (faint in the photograph) in a similar position in the (uninscribed?) 904³¹, perhaps a «brother». I may also note that in 867 the text is placed near the left hand side of shoulder zone, in 866 near the right.

The drawing of the signs differs. The *i* in 866 is well done, with the horizontal, vertical, and diagonal strokes well-proportioned and the flourish not far from its expected place. The drawing of 867 *i* is poor, with the horizontal absent or indistinct, the proportions of the diagonals too short, the flourish too large and not well placed. The flourish in 868, if attached to the *i*, perhaps faces the wrong way, or is attached to the wrong side. The flourish, if attached to the «*ru*» — but that is even more the mark of an illiterate painter.

It is almost impossible to characterize the examples of the «*ru*», since only these three exist. Yet I think I can say that in 867 it is abnormal. A vertical stroke seems to extend too high, to be as high as the central shaft of its *i*. But rather, the sign was drawn first with a normal top between the curves, as in the other two instances, and then extended by a thin line, either to equal *i* in height, or to express the axis of the shoulder zone. As a matter of fact, the sign, except for that extended example, reminds me inevitably of the «characters» of Thebes 891, 896, and 926³². I note that the «*ru*» in 868 is placed on the axis underneath the spout, and that in 867 it is on the axis opposite the spout, just as are the «characters» in 891, 896, and 926.

In 866 the sizes and positions of *i* and «*ru*» are almost parallel. In 867 the *i* is high and small, as it is in 868. In 867, before it was extended, the «*ru*» was larger and lower, as it is in 868. In neither 867 nor 868 is there any element of the decoration requiring this arrangement.

29. Cf. R p. 87-88, fig. 35-37, 61, 11.b?. 11.c?

30. Cf. S p. 144, pl. 43-44; R p. 88-89, fig. 107-108, 33.

31. Cf. R fig. 35.

32. Cf. R fig. 50, 52 and 59.

Even from these few inscribed pots one can discover some of the paths to be followed in tracing the relationship of their script to the other aspects of Linear B, the pinacological side which we know fairly well, and the other, perhaps papyrological, side which we can yet only guess at.

I come then to the two inscriptions which seem to me most influenced by the pinacological tradition of the Linear B script.

TI Z 30]dū-ne-u³³

On the top of the neck, with a suitably thin brush, the ruling is made and the signs are drawn. The shapes of *ne* and *u* are quite familiar from tablets. The *u* does not reach the upper rule, and this is not unusual for this sign on tablets. One may compare the relative sizes of *ne* and *u* in TH 849³⁴.

EL Z 1³⁵

Here, in a shoulder zone of the lens shape provided in many of these stirrup jars by a band surrounding the handles, neck, and spout, we have a two-line inscription.

As a scribe, in making a two-line palm-leaf tablet, may first draw a center rule, our painter has first drawn a center rule. It is reasonably straight, though the spaces resulting can not be symmetrical. The line somehow slants downward toward the right. This can happen even in tablets. Then, with the upper band serving as the top rule, and the lower band as the bottom rule, he inscribed the signs and sign-groups in order. He was careful to use forms we recognize as normal in the tablets³⁶.

He carefully drew the signs to fit the space between the rules, with strokes which can touch the rules touching the rules (especially the two verticals of *wa*), and those which can't touch not touching (especially the top of the *to*). He carefully kept the verticals of the signs in the plane of the axis of the pot. Hence the verticals of *wa* are vertical, while the horizontals come at the proper 90 degree angle, strangely contrasting with the angle of the top rule at that point.

I do not know why he wished to put a three-word inscription into the shoulder zone, when these are normally put in the belly, where there is lots of room. But with this intention it was a scribal decision to write the text in two lines, and prepare a suitable field. It was equally scribal to be aware that he could abbreviate the word beginning with *wa*, to avoid crowding, and thus to allow *da-pu-ra-zo* and *da-*22-to* to have their proper prominence.

University of Wisconsin, Madison

EMMETT L. BENNETT, Jr.

33. Cf. S p. 100, pl. 18. The join is obviously good, but made in the photograph only. P. 100: correct heights are 0.075 and 0.044. I much prefer and follow the reading of the original publication, cf. A. LEONARD, Jr., AAA 6 (1973) 306-308.

34. Cf. S p. 131.

35. Cf. S p. 225, pl. 21, R p. 123-125, fig. 156.

36. Well, perhaps the *pu*₂ has too many twigs, the *ra* has an odd curve, and the proportions of *zo* are not quite right.

A MYCENAEAN PICTORIAL VASE FRAGMENT FROM TIRYNS

When, in 1884, Schliemann excavated the architectural remains of the palace at Tiryns, large quantities of pottery and other small objects came to light. They were reported by Schliemann in his *Tiryns*, of 1886. The following year (1885), when the walls of the «Oberburg» were exposed, quantities of pottery were again found. These were worked through in great haste by Ernst Fabricius, who paid a short visit to Tiryns. He reports on the finds in a later chapter of the same publication¹. Most of the pottery seems to be of the IIIB period, primarily, it would seem, of its later part.

Among the harvest of 1885 there was one sherd, which caused Fabricius some surprise because of its strange decoration, but he does not discuss it². This sherd, datable to the IIIC period, is the subject of the present contribution (fig. 1)³.

The fragment seems to be from a bowl of modest dimensions, the drawing is by a rather poor hand. Of the decoration there remain only parts of the two chariot teams, the «lower» one with the charioteer, reins, part of the chariot and the horses' tails. Of the «upper» team the horses' hindlegs and tails, the pole and the wheel are visible.

Furumark mentions the fragment in his chapter on the pictorial style, describing the teams, like Fabricius, as being painted one above the other. He takes it for a battle scene⁴. E. Vermeule and V. Karageorghis in their recent work on Mycenaean pictorial painting also notice the fact that the painter has set one team higher, a composition otherwise known from frescoes. Their impression is that this is more like a perspective view of a race, perhaps at games, than a war or processional scene⁵.

The fact that there is only one man in the chariot, unarmed, would speak for a race, for the crew of a war chariot is two or three persons. But the composition speaks against the idea of a race. In historical times a race is always rendered in side view (sometimes with teams trying to overtake each other), in order to show that one comes first, another second etc. Besides, we are now in a position to confirm that this holds good also for the prehistoric period. I refer to a fragmentary amphora of IIIC date recently discovered among old excavation material in one of the storerooms of the

1. *Tiryns* (1886) 397ff.

2. *Op. cit.*, 409, fig. 155. There is one more sherd (*op. cit.*, 408, fig. 153) seemingly with a similar subject, but it is too fragmentary to allow further comment.

3. I am indebted to Mr. Jan Slavik of the Archaeological Museum, Göteborg, for the drawing fig. 1.

4. *Myc. Pott.*, 449. Furumark describes the «lower» charioteer as holding a spear. This no doubt is a mistake.

5. E. VERMEULE - V. KARAGEORGHIS, *Mycenaean Pictorial Vase Painting* (1982) XI. 19 and p. 126.

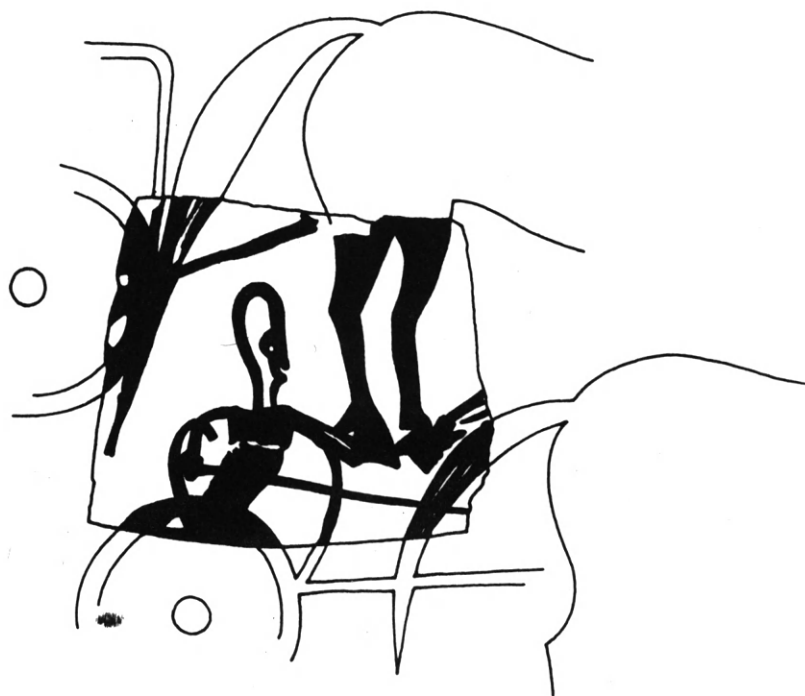

Fig. 1. Bowl fragment from Tiryns with chariot teams. Athens, Nat. Museum.

Fig. 2. Chariot race on Late Mycenaean amphora from Tiryns. Nauplion, Archaeol. Museum.

Fig. 3. Cylinder seal from Syria. Paris, Bibl. Nat.

Fig. 4. Egyptian funeral relief from Abydos with Rameses I.

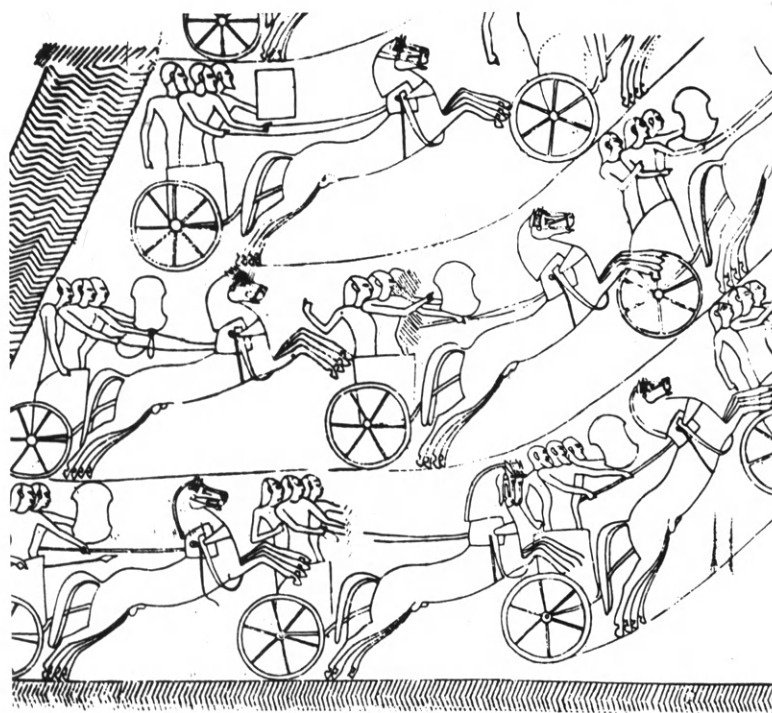

Fig. 5. From the Kadesh reliefs. Egyptian chariotry advancing. Abydos.

Nauplion museum (fig. 2)⁶. It shows a chariot race; three teams (of four?) are preserved, and a seated female figure holding a cup, all in side view.

For the reasons mentioned above it seems to me preferable to take the Tiryns fragment as a battle scene. This was suggested by Furumark, but he seems to miss the point of the drawing; the teams are meant to be seen not above but behind each other, i.e. in perspective, as I take it, and as also suggested by Vermeule and Karageorghis.

When I studied the fragment I was struck by the strange shape of the charioteer's head ending in an inarticulate way in a kind of elliptical tiara, wholly alien to a Mycenaean head. If we look around in the East, it resembles the more articulate head and headgear of a tall figure dressed in a Syrian mantle on a seal of the Second Syrian Group (fig. 3)⁷. Perhaps we may even refer to Egypt and the royal crown e.g. of Rameses I on a funeral relief from Abydos illustrated here in fig. 4.⁸ I have the impression that the strange Tiryns head may be inspired by such eastern figures.

However unwarlike the sherd may look, the two teams rushing over what I take for a plain brought to mind the mighty series of reliefs of Rameses' II artists on temple walls at different sites in Egypt commemorating the battle of Kadesh in 1286(?). These sets of royal propaganda glorifying the young king show various manoeuvres, tactical movements and attacks of chariotry on both sides (fig. 5)⁹. These spectacular works must have been as well known and admired by Late Mycenaean visitors to Egypt as they were by travellers of later historical times. I cannot prove my idea, but it may not be too hazardous to assume that the scene reflects an impression of such glorious eastern monuments.

Some words may be added on the style. In pictorial painting of the later 13th century, i.e. of the late IIIB period, two tendencies are noticeable in the artistic rendering: one reveals an interest in adding a narrative element to the representation, the other betrays an increasing predilection for perspective drawing. For the narrative tendency reference is generally made to the Warrior krater from Mycenae. For the perspective drawing I may take the Stag/Goat hunt from Ras Shamra¹⁰. With its atmosphere of fox hunting it seems to be a good example. Both tendencies can be followed through the later IIIB period. This is the context in which our sherd from Tiryns has its place.

Göteborg

Å. ÅKERSTRÖM:

6. *Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas* (1980) 29f. (H. DÖHL); *AM* 95 (1980) 21ff. (K. KILIAN).

7. DELAPORTE, *Cat. des cyl. orient., Bibl. Nat.*, pl. XXXII: 463; *AJA* 51 (1947) 95f. and pl. XXIII, 1 E (KANTOR); cf. also the deformed head of Akhenaten type, *ibid.* pl. XXIII, 1 C.

8. *Metr. Mus. Papers*, I:1 (1921) pl. IV.

9. Cf. W. WRESZINSKI, *Atlas* II, pls. 16-25 (Abydos); 96-99 (Ramesseum, I. Pylon); 100-106 (item, II. Pylon); 92-95 (item, I. Hof); 63-64, 81-89 (Luksor); 169-178 (Abu Simbel).

10. Warrior krater from Mycenae, see FURTWÄNGLER-LÖSCHKE, *Myk. Vas.*, pls. XLII-XLIII; E. VERMEULE-V. KARAGEORGHIS, *op. cit.*, XI. 42. Krater with Stag/Goat hunt from Ras Shamra, see *Acts of the Intern. Archaeol. Symposium «The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean»*, Nicosia 1972 (1973) 137ff. and fig. 2 (J.-C. COURTOIS). I take the lions as dogs; their ancestor is the dog on Schliemann's Warrior krater from Tiryns (*Tiryns*, 1886, pl. XIV).

A MYCENAEAN HORNS OF CONSECRATION

(Pls. 5-6)

The fragment of stone discussed here was noticed by me in the summer of 1950 during the course of excavations at Mycenae by the late Professor Alan Wace who was informed about it at the time. I took some photographs of the fragment (pl. 5a - d), and made a measured drawing of it (fig. 1). It was lying in a heap of stones inside the Acropolis at the foot of the Mycenaean terrace wall which supports the Ramp leading from the Lion Gate immediately south-east of Grave Circle A. The stone was weathered in places and overgrown with lichen according to my notes made when I saw it. I described it as a fine sandy poros, presumably of local origin. It had been deliberately cut to shape, but was broken away at the top, on the left of the drawing (fig. 1), and at the right hand end. The length preserved was 0.50 m. and the height 0.45 m., and it was 0.20 m. wide. The underneath surface had been roughly dressed to make it flat, but an irregular rounded cut at the left hand end in the drawing (fig. 1) appeared to be ancient and might have been contemporary with the original shaping of the stone. This rounded cut may have been made in order to fit the object of which the stone was part against another stone or against a rounded wooden beam. The sides of the stone and the left hand end in the drawing (fig. 1) had been more carefully finished than the underneath. Fine chisel marks were visible in places on the sides and more especially on the end which was less weathered (pl. 5c). The top surface had been carefully rounded.

The fragment appeared to come from a large stone Horns of Consecration. It closely resembles fragments of Horns of Consecration found at Knossos and other sites in Crete. The rounding of the top surface is a regular feature of these large Cretan Horns of Consecration. Our Mycenaean Horns when complete might have measured a metre or more in length and stood some 0.60 - 0.70 m. high. The visible surfaces of the Horns would no doubt have been covered in their original state with a hard smooth plaster, of which traces have survived on some of the comparable Horns of Consecration from Crete and the Mainland¹. Possible traces of white stucco were indeed visible in 1950 on the face of our fragment exposed in pl. 5b.

The largest example of a Horns of Consecration of this type known from Crete is one of limestone found in the south-west area of the palace at Knossos (pl. 5e)². This may have been about two metres long and over two metres high when complete. It has been restored from the surviving fragment and stands on the site today facing towards the Peak Sanctuary on Mount Juktas.

1. *PNestor* I 328 f. Cf. *PM* II 160.

2. *PM* II 160, 159, fig. 81.

If the massive block of gypsum known as the Grand Piano found just beyond the north-west corner of the palace at Knossos came from a Horns of Consecration, as has been reasonably suggested by Professor Platon and others, this would have been larger still (pl. 6b)³. The top surface of this is flat, however, and is provided with a number of irregularly spaced square dowel holes. A rounded top like that of our Mycenaean

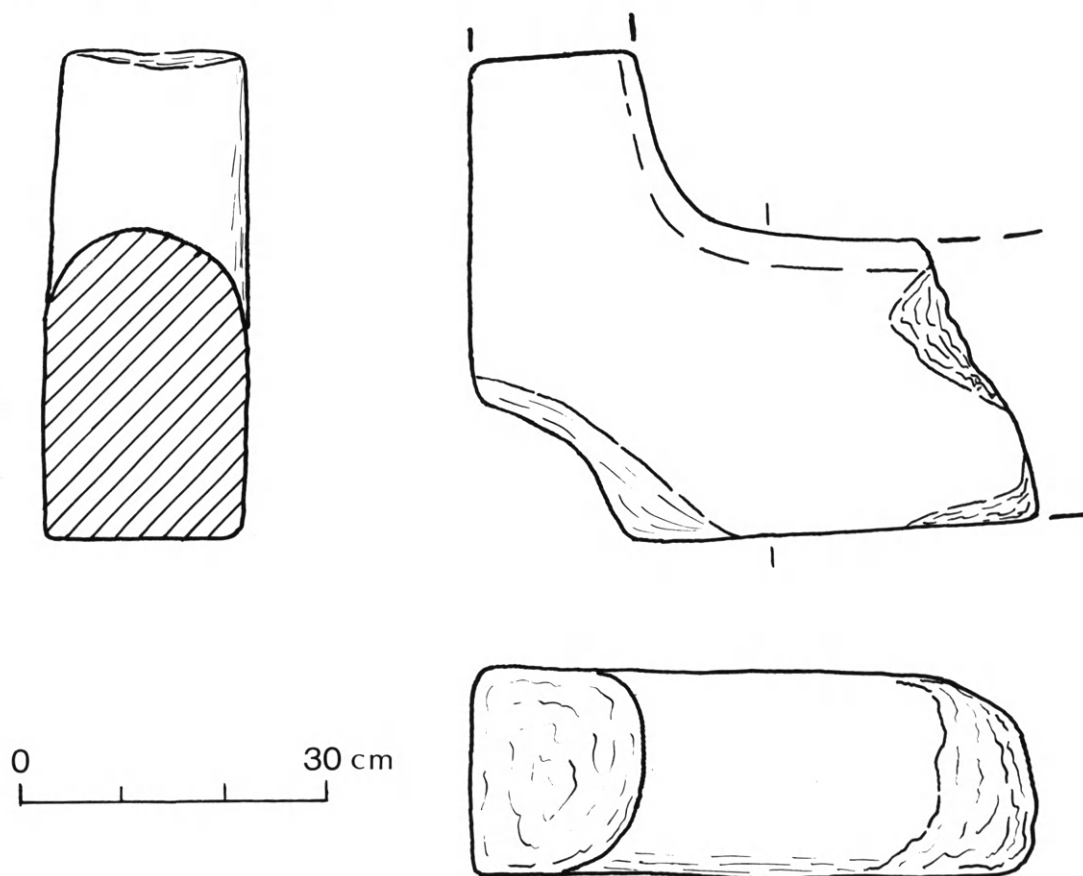

Fig. 1. Fragment of Horns of Consecration from Mycenae.

Horns appears to be normal in Crete. But the two examples of large stone Horns of Consecration of Bronze Age date found in Cyprus have flat tops⁴, and the fragment of one from Gla on the Greek mainland similarly looks as if it were flat on top in the area between the horns⁵.

3. S. HOOD and W. TAYLOR, *The Bronze Age Palace at Knossos: Plan and Sections* (1981) 19 no. 161. PM II 588 f., fig. 367.

4. E.g. that from Myrtou (J. DU PLAT TAYLOR, *Myrtou-Pigadhes* (1957) 16 f., fig. 11, 107 f., pl. II (b)). This and other examples of Cypriot Horns of Bronze Age and Early Iron Age date are discussed by M. LOULLOUPIS, «Mycenaean 'Horns of Consecration' in Cyprus», *Acts of the International Archaeological Symposium «The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean»* (Nicosia, 1973) 225 - 244.

5. *Ergon* 1960, 48, fig. 58.

There is an apparently unrecorded large stone Horns of Consecration more comparable in size with our Mycenaean Horns in the First Magazine of the West Wing of the palace at Knossos (pl. 6c). Several other Horns of Consecration of comparable size were recorded by Evans from the palace, but these were made of plaster on a clay core⁶.

Large Horns of Consecration of this kind made of stone or plaster existed at other places in Crete besides Knossos. One of poros stone was recovered from the courtyard of the great house at Nirou Khani⁷, and another of limestone from the north end of the public court immediately south of the palace at Gournia⁸.

A comparatively large example of poros stone (length as restored about 0.45 m.) comes from the south-west region of the palace at Zakro⁹.

The origins of the Cretan Horns of Consecration have been much debated, but the simplest and most likely explanation of them appears to be the one championed by Evans, namely that they were stylised versions of the horns of bulls or other animals¹⁰. The basic idea for artificial Horns of this kind no doubt reached Crete in the first instance from Anatolia¹¹ or from the Near East¹².

Large Horns of Consecration like ours from Mycenae were evidently used to mark a place or structure as sacred. In Crete Horns of this type have been recovered from tombs as well as from the area of palaces and shrines. A large limestone Horns of Consecration was found on the site of the Temple Tomb south of the palace at Knossos¹³, and a stone Horns of undisclosed size is reported from the tholos tomb at Tekke (Ambelokipi) north of the palace¹⁴.

These large stone Horns of Consecration probably stood out of doors or were exposed to the weather atop shrines or other sacred structures. Horns of Consecration are represented in such positions on gems from Crete and the Mainland on gold plaques from Mycenae and from Volos, and on a wall-painting from the Cult Centre of Mycenae, as Professor Mylonas has noted¹⁵. Only two other actual examples of Horns of Consecration of this kind, however, are reported from the Mainland: fragments of

6. *PM* II 160 and note 3, 814; III 84, 524 f., fig. 367.

7. *AE* 1922, 2 ff., fig. 2. Another fragment, apparently from the same Horns, was found by Marinatos later in the adjacent field (*AA* 15 (1933 - 35) Parartema 54).

8. H. BOYD HAWES, *Gournia* (1908) 25, 48, pl. XI: 25. Height 0.38 m. Length 0.38 m. Width 0.15 m.

9. *ΠΑΕ* 1966, 162, pl. 140 β.

10. NILSSON, *MMR*², 185 ff. Cf. G. E. MYLONAS, *op. cit.*, note 15, 63, 116.

11. Cf. S. DIAMANT and J. RUTTER, «Horned Objects in Anatolia and the Near East and Possible Connections with the Minoan 'Horns of Consecration'», *Anatolian Studies* XIX (1969) 147 - 77. A derivation from pot-supports, however, seems highly improbable.

12. M.E.L. MALLOWAN, *Iraq* IX (1947) 184, pl. XXXIX: 2.

13. *PM* IV 965, 967, fig. 930.

14. *JHS* 64 (1944) 84: «The earliest finds, the only relics of the Minoan tomb, were a pair of sacral horns in limestone, and some fragments of LM III larnakes».

15. G. E. MYLONAS, *Μυκηναϊκή Θρησκεία: Ναοί, Βωμοί καὶ Τεμένη (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 39)* (1977) 7 ff., 63, 86 f., 117, with references.

one belonging to some earlier period from the eastern edge of the palace complex at Pylos¹⁶, and a fragment from the area of the palatial building at Gla¹⁷.

When I saw our fragment of a Horns of Consecration at Mycenae in 1950 I also noticed a dressed block of stone with a mason's mark, a trident, of Cretan type lying in the same area by Grave Circle A (pl. 6a)¹⁸. It occurred to me at the time that this block might have come from the same structure as the Horns, and with them it was tempting to associate the pyramidal stand for holding a double axe or branch or other cult symbol found by Boethius many years earlier in a pile of stones from previous excavations at the top of the Ramp leading from the Lion Gate just above Grave Circle A¹⁹.

I then thought that the structure to which the Horns had belonged might have been in the region of Grave Circle A and associated with cult there. The occurrence of large stone Horns of Consecration in connection with important tombs at Knossos in Crete was in harmony with this idea. But the shrine building which Professor Mylonas has identified in the Cult Centre of Mycenae some 75 m. south-east of Grave Circle A is another possible claimant for our Horns²⁰. A large stone Horns of Consecration would certainly not have been out of place on the roof of this²¹.

Oxford

SINCLAIR HOOD

16. *PNestor* I 328 f., figs. 238, 239, 271 no. 9; II 135: two fragments, apparently from the same Horns, one built into a threshold, found below the latest Mycenaean surface in Area 101.

17. *Ergon* 1960, 47 f., fig. 88. *BCH* 1961, 746 ff., fig. 11.

18. Published in E.L. BENNETT, *The Mycenae Tablets* II (Philadelphia, 1958) 76 no. 220.

19. A.J.B. WACE, *Chamber Tombs at Mycenae* (*Archaeologia* LXXXII) (1932) 201, pl. LVII d. NILSSON, *MMR*², 217 f., fig. 111. Not necessarily for a double axe, however, as stressed by MYLONAS, *op. cit.*, note 15, 69 f., 121 f.

20. MYLONAS, *op. cit.*, note 15, 19 ff., 92 ff., 20 fig. 10, pl. II: Γ. Cf. E. FRENCH, «Cult Places at Mycenae», in R. HÄGG and N. MARINATOS (editors), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Stockholm, 1981) 41 - 48.

21. Cf. MYLONAS, *op. cit.*, note 15, 26, 95.

EIN MYKENISCHES BELEUCHTUNGSGERÄT

H. Schliemann gibt in der Publikation seiner Grabungen in Tiryns die «Abbildung eines merkwürdigen Gegenstandes aus dunkelrotem Thon, der nichts anderes gewesen sein kann als ein Fackelträger»¹. Das heute im Nationalmuseum ausgestellte Objekt (Abb. 1,5) ist auf der Drehscheibe aus dem rauhen, rötlich brennenden Ton mykenischen Kochgeschirres gemacht. Es ist in zwei Teilen gefertigt: die untere Röhre mit dem schalenartig ansetzendem Schutzschild, in den gleichsam als Verlängerung des unteren Teiles die obere Röhre meist schief – wie im vorliegenden Fall – eingesetzt ist. Das Innere der Röhre wie die Außenfläche bis unterhalb des Schutzschildes ist geraucht bzw. von Rauch geschwärzt. Das untere Drittel zeigt die Tonfarbe, wobei die Schwärzung dann in einem unregelmäßigen Linienverlauf beginnt.

In unseren Tagen, da Beobachtungen zur Technologie und Bemühungen um alte Produktionsprozesse die Auswertung der modernen Grabungen anregen, wurden solche «heavily fire blackened» Tonobjekte in Knossos, im Menelaion, in Tiryns und bei der Athener Akropolis² als Mundstück von Blasebälgen angesprochen. Wie ihre Fundumstände zu Knossos und im Menelaion zeigen, können sie mit Stellen von Metallverarbeitung verbunden sein. Die ersten Funde derartiger Objekte in den neuen Grabungen von Tiryns kamen zur Überraschung der Ausgräber nicht an den Plätzen der Metallverarbeitung³ zutage. Zunächst bot die Fundlage in Auffüllungen, d.h. nicht mehr im originalen Fundverband einen Ausweg, um die Aspekte der modernen Archäologie weiter vertreten zu können⁴. Eine echte Blasebalgröhre, die an der Ofenseite stärkere Verbrennung und Metaldunst zeigte⁵, wies nicht die gleichmäßige Rauchung der obigen Tonröhren mit Schutzschild auf. Bei den dann erfolgten archäometrischen Untersuchungen konnte I. Maniatis⁶ nachweisen, daß bei diesen geschwärzten Röhren beide Enden gleichschwach gebrannt waren und sicher keines davon je in der Nähe einer Schmelzglut war. 1982 und 1983 kamen die mittlerweile immer rätselhafter gewordenen Objekte, neben einigen tongrundigen, d.h. wohl noch nicht verwendeten Stücken, in ursprünglicher Fundlage in Vorrats- wie in Wohnräumen und in Korridoren, jeweils in Mauernähe zutage. Zudem waren bei mehreren in den schalenförmigansetzenden

1. H. SCHLIEMANN, *Tiryns* (1886) 159f. Abb. 58.

2. M.R. POPHAM u.a., *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos* (1984) Taf. 207,4; H.W. CATLING, *Arch. Rep.* 1976/77 (1977) 31 Abb. 12; R.D.G. EVELY in P.A. MOUNTJOY, *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens* (1981) 80ff.

3. KILIAN, *Anthropologica Volos* 6, 1984, 55ff., Abb. 3.

4. *Ebd.* 57.

5. LXII 43/12. VI.

6. Herrn I. Maniatis, Vorstand des Archäometrielabors im Demokritos Zentrum zu Athen, bin ich zu besonderem Dank für seine Geduld wie unermüdlichen Bemühungen verbunden.

Schutzschilden mehr oder weniger reichlich harz- oder pechartige Reste zu beobachten (Nr. 1.3.7.10.20). Damit war ihre Interpretation als Blasebalgteil nicht mehr zu halten. Gleiche Befunde von derartigen Rückständen in Ugarit⁷ wie die eben erwähnten in Tiryns lassen uns wieder zu der von H. Schliemann – damals ohne Hilfe der Archäometrie – so dezidiert geäußerten Bestimmung dieser Objekte zurückkehren. Versuche im Demokritos-Institut zu Athen mit rezenten Nachbildungen zeigten die Brauchbarkeit dieser Röhren beim Abbrennen von eingesteckten harzgetränkten Fackeln wie insbesondere von Harz in dem Teller selbst (Abb. 4). Gerade bei der letztgenannten Verwendungsart stellen sich die Schwärzung der Röhre durch den Rauch und die Verbrennungsreste im Schutzschild ein. Die Rauchschrwärzung der Originale wie die der Nachbildung geht auf die stark rußende Flamme dieser einfachen Beleuchtungsweise zurück, die sich darin sicher von den sauber brennenden zeitgleichen Öllampen – den sog. appliques murailles und den Lampenschalen – unterschied.

Dank einem glücklichen Neufund, den V. Karageorghis in Pyla-Kokkinokremos auf Zypern machte, sind mit den Röhren jetzt kugelförmige Töpfe als Oberteil des Beleuchtungsgerätes gesichert⁸. Nach den Tirynther Funden muß es derartige Beleuchtungsgeräte sowohl mit Kugeltopf als Brenn- und Schutzaufsatz als auch mit flach schalenförmigen Schutzschilden gegeben haben (Nr. 37); letztere Version ist dann noch in Palaiokastro aus archaischer Zeit belegt (Abb. 3,c). Die Kugeltöpfe sind wie der «Röhrengriff» in ihrem Unterteil nur leicht geschwärzt (Nr. 1.2.5.8.10.20.22.23); dies ist auf den die Tonporen nach außen durchdringenden Rauch zurückzuführen. Bei den Kugeltöpfen, die wie der Schalenauufsatz Nr. 37 innen ganz geraucht sind, ist ein 2-3 cm. breiter dunkler Rauchstreifen – in den meisten Fällen horizontal zum Gefäßkörper endend – an der Außenseite des Randes zu beobachten; dieser schwarze Rauchungsstreifen kann teilweise von blasig herabgeflossener, z.T. verbrannter Harzmasse bedeckt sein (u.a. Nr. 11.20.24.28), die jedoch nicht über die genannte Rauchzone herabreicht. Der sich mehrfach wiederholende Befund legt ein Überquellen der harzigen Brennmasse aus dem Topf nahe; in keinem Fall ist eine Streuung von Tropfen, die von einer brennenden Fackel herabgefallen wären, festzustellen. Die auch im oberen Teil durchlochte Röhre von Beth Shan (Nr. 52) scheint eine weitere Beleuchtungsweise nahezulegen, da durch die Öffnungen eine brennende, d.h. flüssige Harzmasse in das Röhreninnere abgefließen wäre. Bei den Beleuchtungsgeräten Nr. 10.27.33.34 erweckt der glatte schmale Streifen oberhalb der blasigen Ablagerungen am Gefäßrand den Eindruck, als wäre mit einem aufgestülptem Deckel die Lampe gelöscht worden.

1) Tiryns, Unterburg. LXII 35/94 a12.61 Ofl. VII. Schild fehlt bis zum Ansatz; Schild, Röhre geschwärzt; Röhre im unteren Drittel tongrundig mit schwarzem Streifen; im Gefäß schwarze harzartige Masse. Ton rötlich braun. H 22.5 cm. Magazin Tiryns. – In der Mitte von Raum 223 nahe bei den Vorratsgefäßen. SH IIB2 (Abb. 1,1).

7. C.F. SCHAEFFER, *Ugaritica* 2 (1949) 210 zu Nr. 7-9.

8. V. KARAGEORGHIS, *Pyla-Kokkinokremos* (1984) 37 Nr. 55; 43 Nr. 141 Taf. 36. Zur Datierung *ebd.* 66ff.

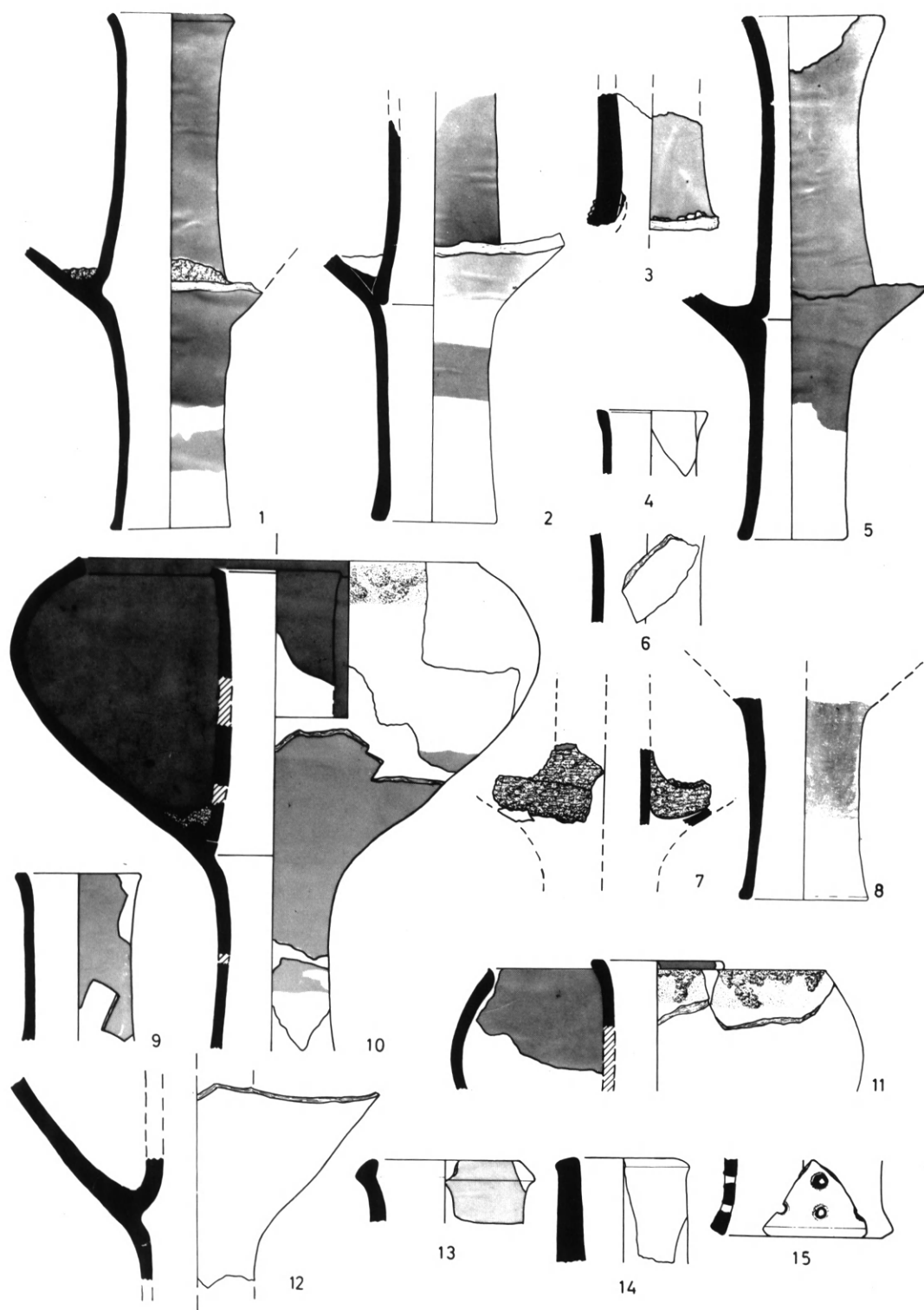

Abb. 1. Beleuchtungsgeräte aus Tiryns M 1:3.

2) Tiryns, Unterburg. Während Reinigung der Ostmauer, bei Kammer 14. Oberteil des Topfes fehlt. Oberteil der Röhre und ihre Innenseite geschwärzt; Unterseite von Schild schwächer geraucht, Rauchring an unterer Röhre. Ton rötlich braun. Erh. H 19 cm. Magazin Tiryns. (Abb. 1,2).

3) Tiryns, Unterburg. LXII 43/86 Ofl. XIV./66 XVa grau. Teil der oberen Röhre mit Ansatz des Brenntopfes, dort Reste der harzartigen Masse. Röhre beidseitig geschwärzt. Erh. H 5.9 cm. Magazin Tiryns.— Im Versturz im Süden des Raumes 210; frühes SH IIIB2. (Abb. 1,3).

4) Tiryns, Unterburg. LXII 43/21 XI. Randfrgt., beidseitig tongrundig, rötlich braun. Mdm 6 cm. Magazin Tiryns.— Außenfläche SH IIIC-Fortgeschritten. (Abb. 1,4).

5) Tiryns. Topfoberteil fehlt, oberer Rand der Röhre bestoßen. Innen durchgehend schwarz, Ton rötlich braun. H 23.1 cm. Nat. Mus. Inv. Nr. 1523. Schliemann, *Tiryns* (1886) 199 Abb.58. (Abb. 1,5).

6) Tiryns, Unterburg. LXI 42/89 IXa. Tongrundiges, rötlich braunes Röhrenfrgt. Dm 4.8 cm. Magazin Tiryns.— Im Schutt eines SH IIIC-Früh zeitlichen Hauses. (Abb. 1,6).

7) Tiryns, Unterburg. LXII 42/3 V. Ende der oberen Röhre mit Topfansatz erhalten. Röhre beidseitig geschwärzt, im Gefäßboden schwarze, harzartige Masse. Schild tongrundig, rötlich braun. Dm der Röhre 4.3 cm. Magazin Tiryns.— In Schuttschicht des SH IIIC-Entwickelt. (Abb. 1,7).

8) Tiryns, Unterburg. LXII 43/32 a13.57 XVf. Unterteil bis zum Ansatz des Schildes; unterm Schild geschwärzt, Röhre im unteren Drittel tongrundig, rötlich braun. Erh. H 9 cm. Magazin Tiryns.— Bei Nordwand von Raum 215 auf Fußboden, frühes SH IIIB2. (Abb. 1,8).

9) Tiryns, Unterburg. LXI 35/87 XIII,R 226. Obere Röhre, frgtiert; beidseitig geschwärzt. Mdm 5.6 cm. Magazin Tiryns.— Im Versturz des SH IIIB2-zeitlichen Raumes 226 bei dem Türdurchgang. (Abb. 1,9).

10) Tiryns, Unterburg. LXI 35/63 XIVp.r. s. t. Röhre frgtiert, im Oberteil beidseitig geschwärzt. Rötlich brauner Ton, Topf innen geschwärzt mit Harzresten am Boden und am Außenrand; Gefäßunterteil und Röhre außen leicht geraucht. Röhre erh. H 21.5 cm; Topf Mdm 18 cm. Magazin Tiryns.— In Brunnenfüllung des frühen SH IIIB2. (Abb. 1,10).

11) Tiryns, Unterburg. LXII 43/31 XIIb (Röhre), LXI 43/20 XIIIb. XIVa und /10 XIV (Gefäß) wohl zusammengehörig. Röhrenfrgt. beidseitig geschwärzt. Topf rotbraun, innen geschwärzt, außen schwarzer Randstreifen. Röhre Mdm 6 cm, Topf Mdm 15.3 cm. Magazin Tiryns.— Planierungsschutt des SH IIIB2. (Abb. 1,11).

12) Tiryns, Unterburg. LXII 43/87 XVII. Mittelteil eines Beleuchtungsgerätes, tongrundig, rötlich braun. Erh. H 9.2 cm. Magazin Tiryns.— Auf Wegfläche vor Zugang zum Raum 210, SH IIIB1. (Abb. 1,12).

13) Tiryns, Unterburg. LXII 43/3 IXc. Randfrgt., leicht geschwärzt; Ton bräunlich. Mdm 8 cm. Magazin Tiryns.— Hofffläche des SH IIIC-Fortgeschritten. (Abb. 1,13).

14) Tiryns, Unterburg. LXII 43/52 XII. Randfrgt., grobgemagerter gelbbrauner Ton. Mdm 6 cm. Magazin Tiryns.— Außenfläche des SH IIIB2. (Abb. 1,14).

15) Tiryns, Unterstadt West. LI 54 Nr.615 XIII. Fußfrgt. braunrötlicher Ton. Fdm 7 cm. Magazin Tiryns.— Aus SH IIIA1 Befund. (Abb. 1,15).

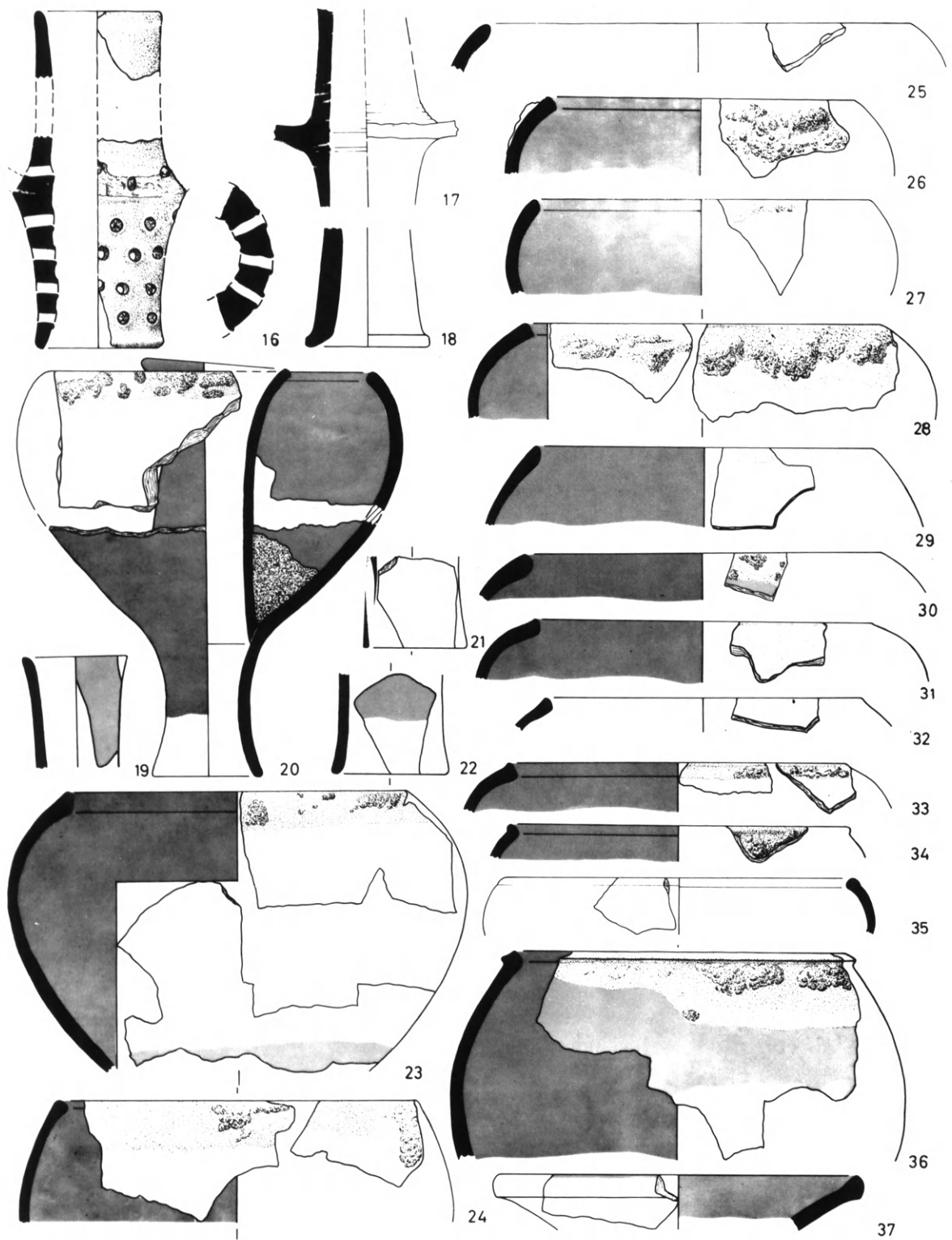

Abb. 2. Beleuchtungsgeräte aus Tiryns M 1:3.

16) Tiryns, Unterburg. LXII 44/21 VIa, /44 VIa, LXII 43/76 VIII R127b. Röhre, Unterteil leicht frgtiert, vom Oberteil nur Randfrgt. erhalten. Ton schwarz geraucht, am Rand Rußreste; Schutzschild angeformt nicht erhalten. Erh. H 13.6 cm. Magazin Tiryns.— Bei Westwand von Raum 127b auf oberstem Fußboden des SH IIIC-Fortgeschritten. (Abb. 2,16).

17) Tiryns, Unterburg. LXII 36/1 a 12.52 Ofl. VII. Mittelteil mit Drehrillen; Schild fehlt bis zum Ansatz; tongrundig, rötlichbraun. Erh. H 9.5 cm. Magazin Tiryns. In Südostecke von Vorratsraum 223, SH IIIB2. (Abb. 2,17).

18) Tiryns, Unterburg. LXII 43/66 XVa grau. Rand, tongrundig, rötlich braun. Mdm 6 cm. Magazin Tiryns.— Im Versturz der Lehmziegelwand im Süden des Raumes 210, frühes SH IIIB2. (Abb. 2,18).

19) Tiryns, Unterburg. LXII 44/14 XII. Randfrgt., beidseitig geschwärzt. Mdm 5 cm. Magazin Tiryns.— Außenfläche SH IIIB2. (Abb. 2,19).

20) Tiryns, Unterburg. LXII 43/24 a 14.14 XVb (Röhre), LXII 43/22 XVe Topfrand, zu 4/5 erhalten. Ton rotbraun; Röhre unten und Topf z.T. geraucht; außen am Topfrand Streifen blasiger Verbrennungsreste; im Topfboden harzartige Masse. Oberteil der Röhre und Innenseite des Topfes geschwärzt. H 19.8 cm. Topf Mdm 15.5 cm. Magazin Tiryns.— Bei der nördlichen Türe des Korridores (R 211), frühes SH IIIB2. (Abb. 2,20).

21) Tiryns, Unterburg. LXII 43/90 VIII. Randfrgt., tongrundig, rötlich braun. Fdm 5.3 cm. Magazin Tiryns.— Im Schutt nahe der Feuerstelle von Raum 127b, SH IIIC-Fortgeschritten. (Abb. 2,21).

22) Tiryns, Unterburg. LXI 43/36 X. Randfrgt., rötlichbrauner Ton, oberhalb der Fußzone Beginn einer leichten Schwärzung. Fdm 5.6 cm. Magazin Tiryns.— In SH IIIB2 zeitlichem Schutt. (Abb. 2,22).

23) Tiryns, Unterburg. LXI 41/4.5.24.25 XV. Topf nahezu vollständig, innen geschwärzt, außen Randstreifen schwarz mit blasigen Verbrennungsresten; tongrundiger Körper rötlich braun, Bodenzon leicht geraucht. Mdm 16.3 cm. Magazin Tiryns.— In SH IIIB2 zeitlicher Zwingerfläche 2, vor Westtüre zu Raum 121. (Abb. 2,23).

24) Tiryns, Unterburg. LXIV 38 I, LXV 38 I. Zwei Randfrgte., innen schwarz, außen am Rand schwarzer Streifen mit blasigen Verbrennungsresten; Gefäß rötlich braun. Mdm 17 cm. Magazin Tiryns.— Im Schutt des SH IIIB2 zeitlichen Baues X. (Abb. 2,24).

25) Tiryns, Unterburg. LXI 39/12 IXe. Randfrgt., tongrundig, rötlich braun. Mdm 20.2 cm. Magazin Tiryns.— Im Zerstörungsschutt (SH IIIB2) von Bau I, Raum 9-Türe zu Werkstatttraum 10. (Abb. 2,25).

26) Tiryns, Unterburg. LXII 43/12 XIVA. Randfrgt., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen mit blasiger Brandkruste; Gefäßkörper rötlich braun. Mdm 14.7 cm. Magazin Tiryns.— In SH IIIB2 zeitlicher Auffüllung. (Abb. 2,26).

27) Tiryns, Unterburg. LXI 42/99 X. Randfrgt., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen, Schulter rötlich braun. Mdm 16 cm. Magazin Tiryns.— In SH IIIB2 zeitlicher Auffüllung. (Abb. 2,27).

28) Tiryns, Unterburg. LXI 35/63 XIVf.p.r.s. Zweidrittel des Randes vorhanden, innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen mit blasigen Verbrennungsresten; Schulter

rötlich braun. Mdm 16.9 cm. Magazin Tiryns.— In Brunnenfüllung des frühen SH IIIB2. (Abb. 2,28).

29) Tiryns, Unterburg. LXII 43/74 XIIIa. Randfrgt., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen; Schulter rötlich braun. Mdm 16.1 cm. Magazin Tiryns.— In SH IIIB2 zeitlichem Schutt. (Abb. 2,29).

30) Tiryns, Unterburg. LXII 43/31 XVf. Randfrgt., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen mit blasiger Brandkruste. Mdm 16.9 cm. Magazin Tiryns.— Vielleicht zu Nr.8 gehörig. Bei Nordwand des Raumes 215, frühes SH IIIB2. (Abb. 2,30).

31) Tiryns, Unterburg, LXI 43/19 VI. Randfrgt., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen; Schulter rötlich braun. Mdm 16.2 cm. Magazin Tiryns.— Im Schutt der Ostwand von Raum 126, SH IIIC-Fortgeschritten. (Abb. 2,31).

32) Tiryns, Unterburg. LXI 41/15 XIVa G61. Randfrgt., tongrundig, rötlich braun. Mdm 15.2 cm. Magazin Tiryns.— Grubenfüllung, SH IIIB2. (Abb. 2,32).

33) Tiryns, Unterburg. LXII 36/14 und/21 V. Zwei Randfrgte., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen mit Brandkruste; Schulter rötlich braun. Mdm 16.2 cm. Magazin Tiryns.— Auf einer SH IIIB2 zeitlichen Außenfläche. (Abb. 2,33).

34) Tiryns, Unterburg. LXII 43/49 IX. Randfrgt., innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen mit blasiger Brandkruste. Mdm 16 cm. Magazin Tiryns.— In Hoffläche des SH IIIC-Fortgeschritten. (Abb. 2,34).

35) Tiryns, Unterburg. LXII 43/42 XVIIc. Randfrgt., tongrundig, gelblich braun. Mdm 17 cm. Magazin Tiryns.— Aus Raum 218, frühes SH IIIB. (Abb. 2,35).

36) Tiryns, Unterstadt West. LI 54,6/1-6/2 III. Randsektor, innen schwarz, außen schwarzer Randstreifen mit blasigen Verbrennungsresten, darunter leichte Rauchung; Bauchzone rötlich braun. Mdm 15.7 cm. Magazin Tiryns.— SH IIIA. (Abb. 2,36).

37) Tiryns, Unterburg. LXII 43/25 Xa. Randfrgt. von tellerförmigem Schutzschild, innen schwarz, außen schmaler schwarzer Randstreifen; Oberfläche rötlich braun. Mdm 17 cm. Magazin Tiryns.— In SH IIIC-Früh zeitlicher Auffüllung. (Abb. 2,37).

38) Mykene, Haus der Sphingen, Raum 1. Wohl sphäroides Gerät, tongrundig. A.J.B.Wace, *BSA* 49, 1954, 239 Taf. 37,b1.

39) Mykene, Haus der Sphingen, Raum 1. Wohl hochbauchiges Gerät, tongrundig. Wace, *ebd.* Taf. 37,b2.

40) Menelaion. Im Nivellierungsschutt des Ostkorridors von «mansion». Mittelteil der Röhre. Catling, *Arch. Rep.* 1976/77 (1977) 31 Abb. 12. SH IIIA1.

41) Athen, Akropolis W-Hang, Brunnen E. Oberteil der Röhre wie Brennbehälter nicht erhalten. Oberteil bis zum Schildansatz geschwärzt. Erh. H 15.1 cm, Fdm 7 cm. Athen Akropolismuseum. P. Mountjoy (s. Anm. 2) 22 Nr. 26 Taf. 6;6a.— SH IIIA1. (Abb. 3,41 nach Mountjoy).

42-44) Athen, Akropolis. «In den untersten Schuttschichten der Akropolis». Schliemann, *Tiryns* (1886) 159.

45) Knossos, Unexplored Mansion. M.R. Popham, *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos* (1984) Taf. 207,5. (Abb. 3,45 nach Popham).

46) Enkomi, Schicht IIIB. Schild fehlt bis zum Ansatz, untere Röhre beim Schild abgebrochen, fehlt; obere Röhre geschwärzt. Erh. H ca. 14.4 cm. Dikaïos, *Enkomi* 291 Taf. 174, 21.24 (909).— Level IIIB: 12. Jh. (Abb. 3,46 nach Dikaïos).

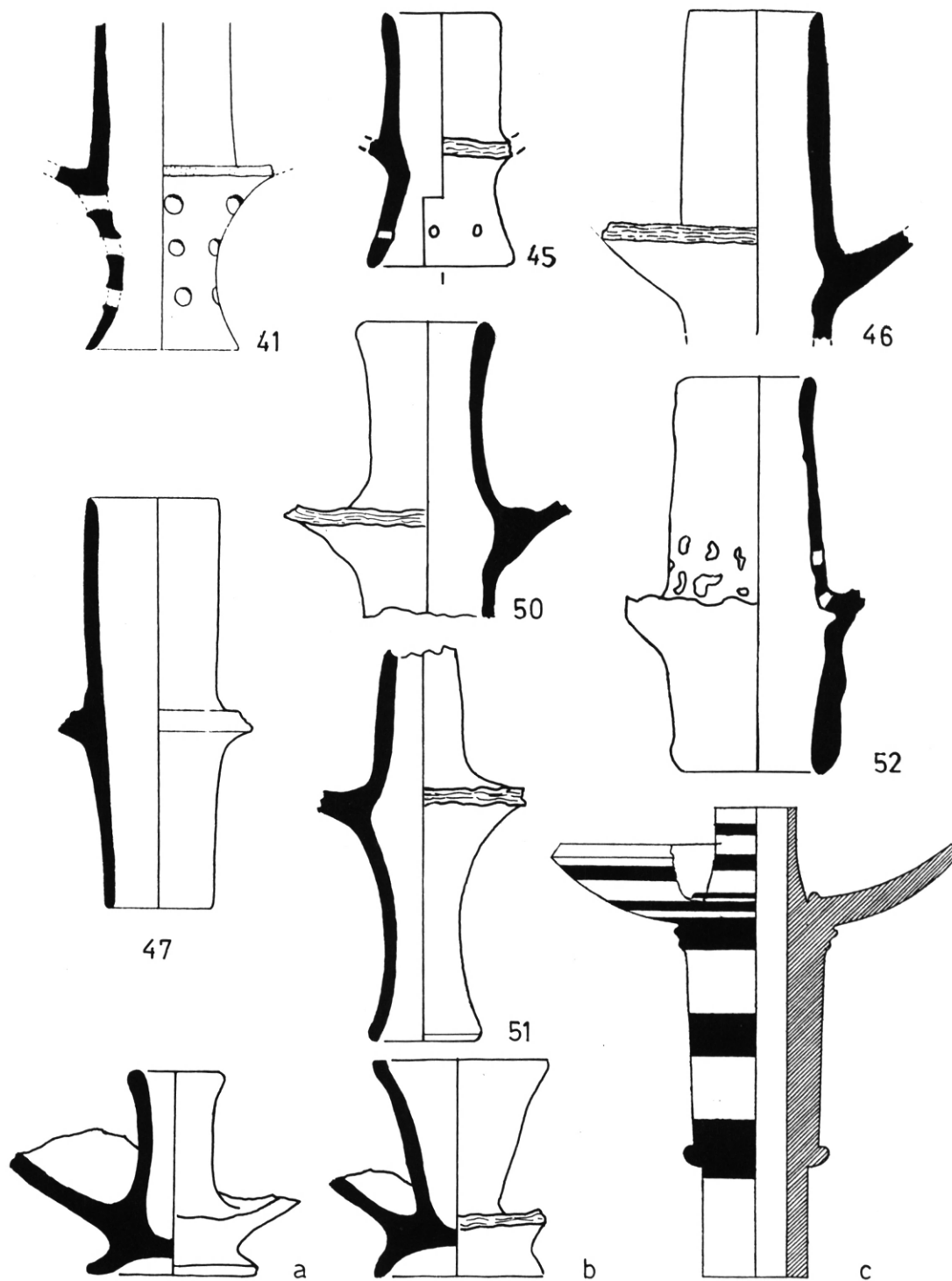

Abb. 3. 41 Athen. 45 Knossos. 46, 47 Enkomi. 50, 51, a, b Ugarit. 52 Beth Shan. c Palaioakastro M 1:3.

47) Enkomi, Schicht IIIB. Schild fehlt bis zum Ansatz. H ca. 18.3 cm. Dikaïos, *a.O.* 291 Taf. 174, 20.22 (1195). (Abb. 3,47 nach Dikaïos).

48) Pyla Kokkinokremos. Zylindrische Röhre mit leicht ausschwingenden, zulaufenden Rändern; sphäroider Topf mit zungenförmigem Rand. H 24 cm. – LC IIC. Karageorghis (s. Anm. 8) 37 Taf. 20.36,55. Vgl. hier S. 145ff.

49) Ebd. Untere Röhre mit Gefäßansatz. Erh. H 8.3 cm. Karageorghis (s. Anm. 8) 43 Taf. 36,141.

50) Ugarit. Schild wie untere Röhre fehlen, Schwärzung. Erh. H ca. 13.8 cm. Schaeffer (Anm. 7) Abb. 87,8. (Abb. 3,50 nach Schaeffer).

51) Ugarit. Mündung und Schild fehlen, Schwärzung. Erh. H ca. 17.6 cm. Schaeffer (Anm. 7) Abb. 87,9. (Abb. 3,51 nach Schaeffer).

52) Beth Shan. Schild fehlt bis zum Ansatz, oberer Teil u. innen geschwärzt, im unteren Teil bräunlicher Ton. H ca. 18 cm. F. James, *The Iron Ages at Beth Shan* (1966) Abb. 50,4. (Abb. 3,52 nach James).

In ihrer Herstellungsweise zeigen die hier katalogisierten Objekte eine jeweils getrennte Fertigung auf der Drehscheibe der unteren Röhre mit dem topfähnlichen Schutzschild zusammen bzw. dann der oberen Röhre. Beide Teile sind danach zusammengesetzt; bei den Exemplaren 1.2.5.7.10.12.17 ist jeweils noch ein Tonwulst zwischen Topf und dem unteren Ende der oberen Röhre eingelegt und verstrichen. Nr. 16 bildet eine Ausnahme in der Herstellungsweise; zuerst wurde die gesamte Röhre in einem Stück geformt und auch oberhalb der Knickprofilierung gelocht, dann wurde der Schutzschild oder Brenntopf angeklebt und hierbei die obere Lochserie zugestrichen, so daß ein geschlossener oberer Röhrenteil entstand. Die Tirynter Objekte sind zumeist aus einem rötlich-braun brennenden Ton mit magerungsrauer, dichter Oberfläche gemacht; der Ton entspricht jenem des zeitgleichen Kochgeschirres und sichert eine lokale Herstellung des einfachen Gerätes. Das Oberteil erscheint durch die rauchende Flamme auch im Bruch vollständig geschwärzt; die Rauchung des Röhreninneren muß daher nicht aus einer Rauchführung durch die Röhre selbst erklärt werden. Das Exemplar 13 ist aus einem bräunlichen Ton gefertigt; für Nr. 14 wurde ein grobgemagerter gelbbraun hartbrennender Ton benutzt. Das Exemplar Nr. 16 bildet auch in der Herstellung – nicht nur in der Form – eine Ausnahme, da es insgesamt einen reduzierenden Brand durchlaufen hat.

Unter den Beleuchtungsgeräten mit angeformten Topf lassen sich drei Grundtypen unterscheiden: mit ausladend hochbauchigem Brenntopf (A), mit hochbauchigem Topf (B) und mit sphäroidem Gefäß (C). Ferner sind dann nach den Randformen Varianten festzustellen. Zum Typus A, dessen Gefäßkörper sich flachwölbind zur ausladenden Schulter aufschwingt, gehören Röhren von nahezu zylindrischer Form, wobei die obere Röhre stets etwas länger ist. Am Oberteil biegt der Rand der Röhren leicht aus und ist schräg nach außen abgestrichen (Nr. 1), oder mit horizontaler bzw. leicht nach innen geneigter Lippe versehen (Nr. 5.9.11 bzw. 4.10). Der Fuß öffnet sich nur wenig und ist manchmal am Ende etwas verdickt (Nr. 1.2.8). Die weitmündigen Ränder der Brenntöpfe vom Typus A erscheinen in den nachfolgenden Variantenausführungen: zungen-

förmig endend (AI:25), nach innen abgeschrägte Lippe (AII:28), verdickte Ränder, die gerundet bzw. mehr oder weniger steil nach innen abgestrichen sind (AIV: 30 bzw. AV: 23.24); ferner Ränder mit Schräglippe, die außen leicht gekehlt sind (AVI: 10.31). Nach der Röhrenform stehen entsprechende Geräte aus Ugarit (Nr. 50), Enkomi (Nr. 46) und dem Menelaion (Nr. 40) diesem Typ nahe. Von den Tirynther Funden sind solche Röhren und Töpfe vom Typus A in SH IIIC-Fortgeschritten zu datieren (Nr. 4.31); Nr.7 kommt aus einer Schuttschicht des SH IIIC-Entwickelt. Nr. 1.9.19.23.24.25 sind Befunden des SH IIIB2 zuzuweisen, während dann Nr. 3.8.10.28.30 aus Komplexen des

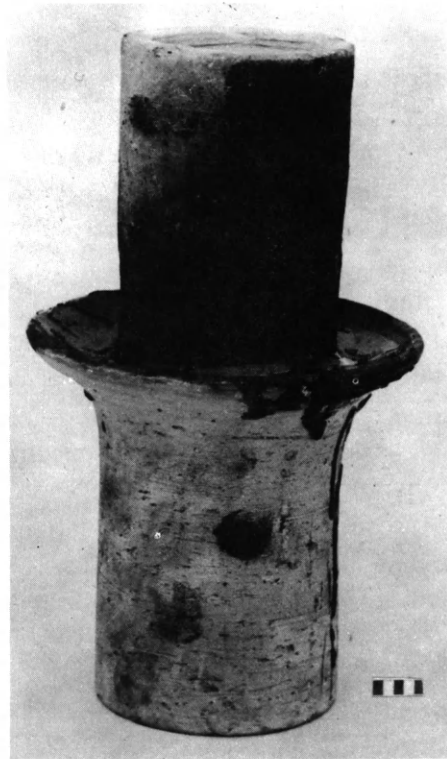

Abb. 4. Rezente Nachbildung nach einem Versuch im Demokritoszentrum, Athen.

frühen SH IIIB2, des mittleren SH IIIB nach F. Schachermeyr⁹ kommen. Das Exemplar 46 aus Enkomi ist in die SH IIIC Periode zu datieren, Nr. 50 aus Ugarit ist nur pauschal vor dem Ende dieser Siedlung anzusetzen; das Bruchstück aus dem Menelaion (40) macht deutlich, daß der vorliegende Röhren Typus schon in SH IIIA1 auf dem mykenischen Festland in Gebrauch war.

9. Entspricht in Mykene: P. MOUNTJOY, *BSA* 71 (1976) 77ff.; F. SCHACHERMEYR, *Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera* (1976) 253ff.

Zum hochbauchigen Typus B sind in Tiryns mit dem Exemplar Nr. 11 Röhren wie bei den weit ausladenden, hochbauchigen Töpfen nachgewiesen, zum anderen zeigt das Gerät Nr. 20 einen verhältnismäßig kurzen Fußteil, aus dem der tiefe Gefäßkörper in steil ausschwingender Linienführung hervorgeht, vgl. Nr. 12. Der hohe obere Röhrenteil setzt zunächst als konisch zulaufende Röhre an, aus der sich im oberen Drittel den ausbiegender, leicht unterkehelter Rand entwickelt. An Randformen dieses engmündigeren Typus treten die Varianten II (Nr. 20.26.27), IV (Nr. 29), VI (Nr. 11.32.33.34) auf. Beleuchtungsgeräte mit hochbauchigem Topf (B) kommen in einem Haus des frühen SH IIIB (Nr. 12) sowie zeitgleich im Haus der Sphingen zu Mykene (Nr. 39) vor, dann in Räumen des mittleren SH IIIB (Nr. 20), sowie in Befunden des SH IIIB2 (Nr. 11.26.27.29.32.33); Nr. 34 aus einem Zusammenhang der Phase SH IIIC-Fortgeschritten sichert nicht eine Verwendung in der Nachpalastzeit, da es sich um eine sekundäre Lagerung handeln kann. Zu dem vorliegenden Typ dürfte auch das Gerät aus dem Brunnen E am Südhang der Athener Akropolis (Nr. 41) zuzurechnen sein, dessen Fußteil durchlocht ist. Seine Datierung in SH IIIA1 wird durch den Brunneninhalt¹⁰ gesichert. Nach dem einziehenden Unterteil wie der zunächst konisch zulaufenden oberen Röhre ist das Objekt Nr. 51 aus Ugarit hier einzuordnen, das wieder nur pauschal vor das Ende dieser Siedlung zu datieren ist.

Aus der westlichen Unterstadt vor der Akropolis von Tiryns ist aus einem SH IIIA zeitlichen Fundverband ein Beleuchtungsgerät mit sphäroidem Topf (C: Nr. 36) zu nennen, das einen kurzausladenden Rand besitzt. Aus dem Haus der Sphingen von Mykene (SH IIIB1) ist ein weiteres, jedoch glattrandiges Exemplar anzuführen (Nr. 39). In der kugeligen Gefäßform finden sie ihre nächste Entsprechung in dem ganz erhaltenen Gerät aus Pyla-Kokkinokremos auf Zypern (Nr. 48), das in SC IIC d.h. in den Beginn von SH IIIC zu datieren ist. Die zyprische Lampe ist in der Form ihrer Röhre am besten mit Nr. 10 zu vergleichen. Ihr kugeligter Topfaufsatz weist ebenso wie die Tirynther Objekte die Innenschwärzung wie den geruften Randstreifen an der Außenseite auf, so daß die Verwendung sicher die gleiche war. Aus Tiryns sind die Röhrenfrgte. Nr. 19.21.22 an das zyprische Exemplar anzuschließen, die aus SH IIIB2 zeitlichen wie jüngeren Fundverbänden kommen (Nr. 19.22 bzw. 21).

Es seien noch einige Röhrentypen angeschlossen, über deren Schutzverkleidung – Topf oder Schale – keine Aussagen möglich sind. In Tiryns kam auf einem Fußboden des SH IIIC-Fortgeschritten das Röhrenelement Nr. 16 zu tage. Der konvexzulaufende Unterteil, der durchlocht ist, zeigt ebenso wie der zylindrische Oberteil mit leicht ausbiegendem Rand einen kräftigeren Röhrenquerschnitt als die bisher aufgeführten Geräte. Als nahestehend zu diesem Typ D ist ein ebenfalls durchlochtetes Bruchstück (Nr. 15) aus der westlichen Unterstadt von Tiryns anzusprechen, das in der Phase SH IIIA1 anzusetzen ist. Die Durchlochungen im unteren Bereich könnten zu einem besseren Brennen der stark rauchenden Flamme geführt haben; freilich scheint sich diese Fertigungsweise nicht durchgesetzt haben, wie die zahlreichen geschlossenen Röhren

10. MOUNTJOY (Anm. 2).

verdeutlichen. Der Zeitansatz von Nr. 16 und dann Nr. 31 ist besonders hervorzuheben, da damit auch für das griechische Festland wie auf Zypern eine Verwendung derartiger Beleuchtungsgeräte nach der Palastkatastrophe nachzuweisen ist.

In dem Werkstattbereich des Unexplored Mansion zu Knossos fand sich ein gedrunenes Gerät (Nr. 45) mit ausschwingendem Unterteil und einem längeren zylindrischen Oberteil, dessen Mündung zungenförmig wie bei den Exemplaren aus Enkomi endet; der Ansatz des Schutzschildes ist gesichert. Nahe dem Ende der Fußröhre ist schrägumlaufend eine Zeile Löcher eingestochen. Nach dem archäologischen Kontext kann das vorliegende Gerät, das nach seinen Formmerkmalen den Typus E bildet, dem SM II¹¹ zugewiesen werden.

Das zweite Objekt aus Enkomi (Nr. 47)¹², ebenfalls mit steilem, zungenförmigen oberen Abschluß, verkörpert einen eigenen Typus F: dem kurzen zylindrischen Unterteil und dem Schutzschild ist ein höherer Oberteil mit leicht konvexer Außenkontur aufgesetzt; die Nahtstelle wird durch einen Tonwulst verstärkt. Beide Exemplare aus Enkomi werden von P. Dikaios unter den diversen Funden seines Levels IIIB genannt, das in SH IIIC¹³ zu datieren ist.

Ein weiterer Typus (G) ist mit dem Gerät Nr. 52 aus Haus 1700 in Beth Shan¹⁴ einzuführen: der kurze mehr oder weniger zylindrische Unterteil geht in einen kalottenförmigen Schild über; darauf ist ein konisch zulaufender, wieder höherer Oberteil mit verdicktem, kaum ausbiegendem Rand montiert. In der Basiszone der oberen Röhre sind zwei Reihen schräglaufer Öffnungen von unregelmäßiger Form eingeschnitten. Die Herstellungsweise, die allgemeinen Formen wie die Rauchungszonen stimmen mit jenen der mykenischen Exemplare überein. Das palästinensische Gerät ist dem 12. Jh. zuzuweisen¹⁵.

Mit dem Röhrenfrgt. Nr. 18, dessen Fuß schräg nach innen abgestrichen ist (Typus H) und einem entsprechenden Gerätunterteil aus Pyla-Kokkinokremos (Nr. 49) sei die Reihe der Röhren abgeschlossen.

Will man mit den hier vorgestellten Beleuchtungsgeräten eine formgeschichtliche Betrachtung wagen, so fallen die ältesten Röhren (Nr. 45, dann Nr. 15.38) durch ihren größeren Durchmesser auf. Die ersten vollständigeren Belege aus SH IIIA1 sind Ausführungen mit einem sphäroiden Gefäßkörper (Nr. 36) und ausschwingenden Röhren (Nr. 15.37.38, auch 42); in der Keramikphase SH IIIB1 setzen die hochbauchigen Brenntöpfe in Verbindung mit den engeren zylindrischen Röhren ein (Nr. 12.35.39). In dem mittleren SH IIIB kommen neben einem hochbauchigen Gerät (Nr. 20) neu drei Exemplare hinzu, deren hochbauchiger Gefäßkörper weit ausladend geformt ist (Nr. 10.28.30). Während der späten Palastzeit (SH IIIB2) erscheint in Hausbefunden ausschließlich die weitausladende Ausprägung des Brenntopfes (Nr. 23.24.25), während der

11. POPHAM s. Anm. 2. H.W.u.E. CATLING 205, 220.

12. P. DIKAIOS, *Enkomi* 1 (1969) 291.

13. I. IONAS, RDAC 1984, 50ff. Abb. 1.

14. F. JAMES, *The Iron Age at Beth Shan* (1966) locus 1585: 24,242.

15. *Ebd.* 149f.

engmündige hochbauchige Typus nur in zeitentsprechenden Gruben, Aufschüttungen und Schutt belegt ist (Nr. 11.26.27.29.32.33); d.h. möglicherweise wäre innerhalb des Zeitansatzes dieser nicht primären Lagerungen – für die darin enthaltenen Funde ergibt sich nur ein terminus ad oder ante quem – eine Zuweisung der aufgeführten Objekte zu älteren Phasen zu erwägen. Der einzige, in der Form bestimmbare Topf aus einem sicheren Fundkomplex des SH IIIC-Fortgeschritten gehört dem weit ausladenden Typus an (Nr. 31). Die Stratigraphie von Tiryns scheint für ein aufeinanderfolgendes Auftreten von der sphäroiden, über die hochbauchige zur weit ausladenden Topfform zu sprechen; freilich der sphäroide Brenntopf aus Pyla-Kokkinokremos – SH IIIC-Früh – bringt infolge seiner Datierung einen Vorbehalt in die sich derzeit auf dem mykenischen Festland abzeichnende Entwicklung derartiger Beleuchtungsgeräte ein.

Die Eingangs beschriebenen harzartigen Überreste in den Schutzschilden (Nr. 1.3.7.10.20), die jetzt in Tiryns wie in Pyla-Kokkinokremos gesicherten hochbauchigen wie kugeligen Topfaufsätze und die schalenförmige Schutzschilde (Nr. 37), die Auswertung der Fundlage und die technologisch-archäometrischen Beobachtungen boten Kriterien, die hier zusammengestellten Geräte des mykenischen Festlandes nicht mehr als Mundstücke von Blasebälgen¹⁶, sondern als Beleuchtungskörper anzusprechen. P. Dikaios sah unter dem Eindruck der ugaritischen Funde in den beiden Exemplaren aus Enkomi «braziers» oder vielleicht Kaminröhren¹⁷. Die letztgenannte Erklärung wird man aufgrund des Nachweises der Brennmasse ausscheiden können. C.F. Schaeffer hat in den Schalen entsprechender Objekte aus Ugarit ebenfalls Reste von Harz oder Asphalt wie eine Schwärzung durch die Flamme beobachtet¹⁸. Aus der Fundlage eines ähnlichen Gerätes, allerdings ohne durchgehende Mittelöffnung, auf einem der hohen sog. «bruloir» erschließt er ihre Verwendung beim Abbrennen von Harz oder Asphalt¹⁹. Darüber hinaus treten in Ugarit Typen auf, an deren Schalenkörper ein Standring angeformt und in die Schale eine Röhre mit konvexen Außenkontur oder ein konischer Behälter eingesetzt ist²⁰ (Abb. 3,a,b). Trotz des geschlossenen Schalenbodens ist die Formbeziehung zu den hier vorgestellten Objekten offensichtlich. Die Gruppe mit dem geschlossenen Schalenkörper hat in der Levante eine weitere Verbreitung²¹; eine Entsprechung ist auch aus Enkomi belegt²². Die Ausführung mit geschlossenem Boden fand zumindest in Ugarit im Kultbereich Verwendung, da mehre-

16. Vgl. Anm. 2. Im Gegensatz zu echten Blasebalg – Mundstücken – u.a. R.F. TYLECOTE, *Levant* 13(1981) 107ff. – haben die hier vorgestellten Objekte einen größeren Röhrenquerschnitt. Vgl. ferner Form- und Funktionseinheit zwischen Röhren Nr. 1 ff. und Schale mit aufgesetzter Röhre – SCHAEFFER (Anm. 7) 261 Abb. 11.2 (hier Abb. 3,a,b).

17. DIKAIOS (Anm. 12) *l.c.*; funnels: A.J. WACE, *BSA* 49 (1954) 239.

18. SCHAEFFER (Anm. 7) 210. Enkomi: Karageorghis (Anm. 8a) 53.

19. *Ebd.* 260; Ders., *Syria* 17 (1936) 110 Abb. 4.

20. SCHAEFFER (Anm. 7) 261 Abb. 111,2 bzw. 6.

21. G. LOUD, *Megiddo* 2 (1948) stratum IX: Taf. 55.20; stratum VIII: Taf. 62.10; stratum VII: Taf. 67, 7-9; 70,15-16; 72,17-19; stratum VI: Taf. 79.12; 86.17.18.

22. DIKAIOS, *Enkomi* 3a (1969) 191 Taf. 175.20 (190): Level IIIC.

re Exemplare nahe dem Heiligtum beim königlichen Marstallhof zutage kamen²³. In der Levante ist die Funktion der Röhren mit Schutzschild wie der letztgenannten Gruppe mit geschlossenem Schalenkörper zum Abbrennen einer Harz- oder Asphaltmasse gesichert, wobei in einem Fundplatz auch die Verwendung beim Kult zu belegen ist. Nach der Fundlage in Tiryns, wo in 13 Fällen – Nr. 1.8.9.11.16.17.18.20.21.24.30.31.35 – die Röhre mit gefäßförmigem Schutzschild in Wandnähe und ohne Kult- bzw. Werkstattzusammenhang nachgewiesen ist, wird auch für die Beispiele des mykenischen Kulturbereiches die Verwendung als Beleuchtungskörper mehr als wahrscheinlich. Gleiche Interpretation, nahegelegt auch durch die Fundumstände – jeweils in Räumen – hat demnach für die bislang anders gedeuteten Geräte aus dem Menelaion und aus Knossos zu gelten. An den Tirynther Befunden ist hervorzuheben, daß derartige mit erheblicher Rauchentwicklung brennende Lampen bislang nur in oder nahe bei Räumen vorkommen, denen in ihrer weiteren Ausstattung keine hervorgehobene Wohnqualität zuzusprechen ist. Ähnliches läßt sich in Megiddo zeigen, wo der erwähnte Lampentypus mit geschlossenem Boden im Westpalast der Spätbronzezeit im Kontrollraum für das Ostmagazin (3061), in diesem Magazin selbst (3073), in Raum 2039 des Residenzflügels, in der Kammer 2131 beim Nordtor sowie in den Räumen 1817.1827.1829 der Wohnhäuser auftritt²⁴.

Die Gegenüberstellung der mykenischen, zyprischen wie levantinischen Exemplare – bei letzteren auch die Version mit geschlossenem Boden – macht zwar Formenunterschiede deutlich; aus der Anwendung im täglichen Leben hat man in diesem tönernen Gerät jedoch eine einfache, Harz brennende Lampe oder auch Fackelhalter (?) in gesamten östlichen Mittelmeer während der späten Bronzezeit zu erschließen. Die archaischen Beispiele mit Streifendekor aus dem Heiligtum des Diktäischen Zeus von Palaiokastro auf Kreta²⁵ (Abb. 3,c) zeigen in ihren Formdetails und Funktionsidentität eine weiterreichende Tradition für dieses zuerst von H. Schliemann richtig erkannte Beleuchtungsgerät an.

Athen

KLAUS KILIAN

Untersuchungsbericht zu einer Probe aus dem Schutzschild des Beleuchtungsgerätes Nr. 18 aus Tiryns: Untersuchung auf Pech oder Harz.

Eine kleine Menge davon wurde mit etwas Chloroform zum größten Teil gelöst und einmal gegen Betulin und zum anderen Mal gegen Abietinsäure auf je eine Dünnschichtplatte aufgetragen. Hierbei handelte es sich jeweils um Nano-DC-Platten aus Glas, die mit Kieselgel beschichtet sind. Das Format dieser Platten beträgt 10 × 10 cm,

23. SCHAEFFER *a.O.* 260. Ebenfalls in Megiddo: LOUD *a.O.* Taf. 72, 17: 2 Exemplare.

24. Vgl. Tafelnachweis Anm. 21.

25. R.C. BOSANQUET, *BSA* 11 (1904-5) 307 mit Abb. 23 (hier Abb. 3,c).

die Laufstrecke der Proben 8 cm. Die Platte mit Betulin als Vergleichsstoff wurde in eine Glaskammer mit folgendem Laufmittel gestellt: Hexan: Äthylacetat 40 : 10, die mit Abietinsäure in eine Kammer mit: Chloroform: Aceton: Essigsäure 85 : 10 : 5.

Beide Platten wurden nach Beendigung der Laufzeit mit Antimonpentachlorid besprüht und 5 Minuten im Ofen bei 100° C gelagert. Danach war zu sehen, daß die uns zur Verfügung gestellte Probe mit der Lab. Nr. 1424 kein Betulin (Birkenrindenpech) enthielt, während auf der Platte mit der Nr. 768 zu sehen ist, daß die Probe an der Stelle einen Fleck hat, wo auch ein Abbauprodukt der Abietinsäure zu sehen ist (gleicher Rf-Wert).

Wahrscheinlich handelt es sich bei dieser Probe um ein gealtertes Koniferenharz oder Koniferenpech.

Untersuchung durchgeführt von Dr. Dr. R. Rottländer im Archäochemischen Labor der Universität Tübingen.

SIÈGES MYCÉNIENS TRIPODES ET TRÉPIED PYTHIQUE

(Pls. 7 - 11)

En 1956, George Mylonas a consacré une étude aux figurines mycénienes assises: figurines en ronde bosse en position assise, trônes occupés par une figure en relief, trônes vides¹. Il dénombrait 15 trônes avec idole et 11 trônes vides.

Ces trônes mycéniens avaient déjà retenu l'attention de plusieurs savants², qui avaient émis des opinions diverses, et parfois contradictoires, sur leur signification religieuse³. J'en avais moi-même établi en 1950 une liste⁴, qui a échappé à l'attention de Mylonas: un des sièges avec idole que j'avais recensés ne figure pas dans sa liste. Depuis lors, de nombreux exemplaires de ces trônes, avec ou sans idole, ont été découverts, dans des fouilles régulières ou illicites, et des listes plus ou moins systématiques ont été publiées, à l'occasion d'études sur la chronologie des figurines mycénienes, sur la typologie des figures assises, sur le sens symbolique du siège tripode⁵.

La liste que je n'ai pas cessé de tenir à jour depuis 1950 comporte actuellement 95 exemplaires, dont 36 ne figurent dans aucune des listes précédentes⁶. C'est pourquoi il

1. «Seated and Multiple Mycenaean Figurines in the National Museum of Athens», *The Aegean and the Near East* (Studies presented to Hetty Goldman, 1956), p. 110-121.

2. Entre autres: W. REICHEL, *Über vorhellenische Götterculte* (1897), p. 3-8; F. WINTER, *Die Typen der figürlichen Terrakotten* (1903), p. 2; M.P. NILSSON, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 1re éd. (1927), p. 262-263; 2e éd. (1950), p. 305-306; CH. PICARD, *Les religions préhelléniques* (1948), p. 247; D. LEVI, *Studies presented to D.M. Robinson* (1951), I, p. 115, n. 30.

3. Je n'entrerai pas dans ce débat qui porte, d'une part, sur la nature, divine ou non, de l'idole assise et, d'autre part, sur le symbolisme du trône. L'emploi de ce terme prête à confusion, en imposant à l'esprit l'idée d'une image divine. En fait, il ne s'agit que d'une des manifestations de l'habitude qu'ont les archéologues de magnifier des choses communes en leur donnant des noms nobles: un cimetière ne saurait être qu'une nécropole, un pigeon qu'une colombe, un siège qu'un trône, etc.

4. *La mantique apollinienne à Delphes* (1950), p. 144, n. 2.

5. E. FRENCH, *BSA* 66 (1971), p. 167-172; P. KRANZ, *AM* 87 (1972), p. 46-51; H.-V. HERRMANN, *Boreas* 5 (1982), p. 59-65.

6. En fait, le nombre des sièges mycéniens dont l'existence est attestée dépasse largement la centaine. Tout d'abord, il ne sera pas question ici des figurines en ronde bosse dont la position indique qu'elles étaient placées sur un siège: MYLONAS, p. 110-112; FRENCH, p. 167-168. C'est la raison pour laquelle n'a pas trouvé place dans la liste une figurine découverte à Mycènes dont il n'apparaît pas clairement si elle était attachée à un siège: *PAE* 1950, p. 214, fig. 17, n° 201; MYLONAS, p. 111; FRENCH, p. 167, pl. 29 a («a figure modelled in the round»); HERRMANN, p. 61, n° 11. Ensuite, des trônes encore inédits doivent se trouver dans des dépôts de fouilles, dans des réserves de musées et dans des collections privées. Enfin, l'existence d'une vingtaine au moins d'autres trônes a été révélée par l'examen de fragments de trônes et de figurines portant au dos des traces d'arrachement, auquel a procédé Elizabeth French au Musée National d'Athènes, où ils sont conservés depuis la date de leur découverte, qui remonte parfois au siècle dernier. E. French a donné des photographies de quelques-uns de ces fragments. Mais, dans un souci de

ne me paraît pas inutile de reprendre l'ensemble dans un volume en l'honneur du savant qui a établi la première liste méthodique de ces objets⁷.

Les 95 sièges recensés ici sont tous tripodes. On connaît aussi un petit nombre de sièges mycéniens tétrapodes⁸.

Mylonas a distingué un type A à dossier plein («solid back») et un type B à dossier ajouré («lattice back»). Cette distinction, commode pour le classement, est entrée dans l'usage; mais elle ne correspond pas à une différence d'origine ni de date.

concision, elle a souvent procédé par allusion à des documents d'elle seule connus. Les fragments suivants de figurines apparemment détachées de trônes n'ont pas été inclus dans ma liste:

- (Mycènes) Athènes MN 1258:4. French, p. 169, pl. 13,a; Herrmann, p. 61, n° 8.
 (Mycènes) Athènes MN 50-15. French, p. 169, pl. 29, c, d; Herrmann, p. 61, n° 13.
 (Mycènes) Athènes MN 54-46/240. French, p. 169, pl. 29, c, d; Herrmann, p. 61, n° 12.
 (Mycènes) Athènes MN 50-1. French, p. 169, pl. 29, c, d.
 (Mycènes) Athènes French, p. 170, pl. 29,e; Herrmann, p. 61, n° 9.
 (Mycènes) Athènes MN 1258:290. French, p. 170, pl. 20,c.
 (Mycènes) Athènes MN 55.295. French, p. 170.
 (Mycènes) Athènes MN 50.164. French, p. 170.
 (Berbati) Athènes Ecole anglaise. French, p. 169, pl. 29 b; Herrmann, p. 60, n° 3.

Ne figurent pas non plus dans la liste deux fragments de trônes de Mycènes: l'un illustré à la pl. 28 b, en bas, l'autre mentionné à la p. 170 («the arms of the chair to which the arms of the figure are attached»). E. FRENCH a signalé en outre l'existence d'autres fragments de trônes (p. 171), provenant de Berbati, de Lerne et d'Egine (type A), de Mycènes, de Tirynthe et de Korakou («basket type»), de Mycènes et de Tirynthe (type B). REICHEL, p. 7, mentionnait l'existence au Musée National d'Athènes d'une douzaine de trônes, plus ou moins bien conservés, dont un provenant de Ménidi, qui n'a pas été identifié.

7. Dans ma liste figurent 14 trônes provenant des tombes de Tanagra. Théodore Spyropoulos m'a autorisé en 1977 à les examiner et à les photographier, et il me permet aujourd'hui de publier quelques-unes des photographies de ces documents encore inédits. Je le remercie très vivement de sa générosité. D'autres collègues m'ont procuré des renseignements ou des photographies: D. von Bothmer, H. Cahn, W.-D. Heilmeyer, K. Kilian, Cl. Rolley, M. Szabo, J. Thimme. Je leur exprime ma gratitude, ainsi qu'aux collectionneurs qui m'ont permis de photographier les objets qui leur appartiennent.

8. Les sièges tétrapodes sont au nombre de cinq ou six:

1° Siège de bronze d'Enkomi: CL. F.A. SCHAEFFER, *Enkomi-Alasia* (1952), p. 371-377, fig. 115, pl. 69-75; H.W. CATLING, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (1964), p. 253-254, pl. 45 c-e; H. KYRIELEIS, *Throne und Kline* (*JdI*, 24. Ergänzungsheft, 1969), p. 57, pl. 12, 3-4. Date: fin 12e/début 11e siècle.

2° Siège de terre cuite, trouvé aussi à Chypre: *Atlas Cesnola*, II, pl. LXXVIII, 703-706. Même date approximative que le siège de bronze.

3° Siège de terre cuite trouvé à Pérati: SP. IAKOVIDIS, *Perati* (1969-1970), I, p. 337-339, II, p. 271, fig. 119, III, pl. 103 d, n° 337. «Probably the latest in date of all these examples, as it belongs without doubt to L.H.III C» (FRENCH, p. 172).

4° Fragments d'un siège de terre cuite découverts à Tirynthe en 1981; K. KILIAN, *AA* 1983, p. 307 («eine viereckige Lehnkonstruktion eines Thrones.... der an kypro-levantinische Exemplar erinnert»).

5° Trône de terre cuite provenant des fouilles de Petsas à Mycènes, pourvu de quatre pieds, selon E. FRENCH, p. 171. S'agirait-il du n° 3 de notre liste?

6° Fragment d'un siège de terre cuite (pied et partie du siège attenant) trouvé à Thèbes, provenant d'un trône à 4 pieds semblable à celui de Pérati, selon TH. SPYROPOULOS (et J. CHADWICK), *The Thebes Tablets II* (*Minos*, Suppl. 4, 1975), p. 40, n° 23, fig. 14.

Chacun des deux types présente des variantes. Dans les trônes du type B, le siège occupe généralement une grande surface, presque circulaire; de ce fait, les trois pieds sont largement espacés. Le dossier est à peu près vertical; les montants extérieurs et médian se terminent parfois par une protubérance (pl. 7). La seule variante notable réside dans l'incurvation des montants extérieurs qui se rejoignent au niveau du siège, réduit pratiquement à rien, et dans le rapprochement des trois pieds qui divergent obliquement à partir d'un tronc commun (nos 78, 83, 84) (pl. 8 a).

Dans les trônes du type A, le siège n'est pas plat ni le dossier vertical. La concavité de l'un et l'inclinaison de l'autre varient selon les exemplaires (pl. 9 et 10). Les sièges où ces deux traits sont le plus accentués ressemblent à des chaises-longues ou à des fauteuils de relaxation. Dans deux cas, les pieds antérieurs du siège sont réunis par un élément horizontal de faible hauteur, qui sert de marchepied (nos 46 et 54).

Le haut du dossier peut dessiner une ligne droite (pl. 8 b) ou légèrement convexe; mais, assez souvent, le profil est concave, avec une pointe (ou «corne») plus ou moins marquée à chaque bout (pl. 9 a - c). Quelques dossiers présentent une échancrure sur laquelle se referment partiellement deux pointes en sens horizontal (pl. 9 d, 10 a et c). Il arrive que le dossier, au lieu de s'élever de chaque côté en ligne droite légèrement oblique, s'arrondisse et se rétrécisse avant de s'évaser en un panneau rectangulaire⁹, qui peut présenter lui-même à son bord supérieur l'échancrure mentionnée ci-dessus (pl. 11 d). Deux dossiers sont percés au long du bord supérieur d'une série de petits trous, 7 dans un cas (n° 40; pl. 8 c), 9 dans l'autre (n° 72). Dans deux cas exceptionnels, le dossier est vertical et les côtés se referment à la manière d'une stalle (nos 46 et 59).

L'idole est parfois bien modelée, avec les jambes pendantes devant le siège. Mais, le plus souvent, les jambes ne dépassent pas le bord antérieur du siège; elles se confondent même avec le siège quand la figure ne se détache qu'en faible relief. Dans les cas extrêmes, seule une tête, s'élevant au-dessus du dossier, révèle la présence d'une figure¹⁰.

Deux des idoles sont courotrophes (nos 46 et 58).

Parmi les 95 exemplaires recensés ici, 68 sont du type A (40 avec idole, 28 sans idole) et 27 sont du type B (10 avec idole, 17 sans idole).

Les exemplaires provenant de fouilles régulières sont classés par lieu de trouvaille. L'Argolide et la Béotie viennent de loin en tête, avec respectivement 35 exemplaires (12 avec idole et 5 sans idole du type A, 7 avec idole et 11 sans idole du type B)¹¹ et 18 exemplaires (3 avec idole et 13 sans idole du type A, 2 sans idole du type B). Le reste provient d'Attique (4 ex.), de Delphes (4 ex.), de Délos (1 ex.), de Rhodes (1 ex.), de Chypre (1 ex.).

9. Même disposition, inversée, sur les acrotères d'angle des sarcophages de Tanagra: *Ergon* 1969, p. 7, fig. 3; *PAE* 1969, pl. 7 b.

10. Parmi les trônes classés comme vides, il en est quelques-uns dont l'état laisse planer un doute sur la présence d'une idole. Par exemple, E. FRENCH, p. 168, a reconnu des traces d'arrachement sur un trône de Mycènes considéré comme vide par Mylonas (p. 118, n. 33, n° 11; ici, n° 2).

11. A ce nombre devrait être ajouté celui des fragments, provenant pour la plupart de Mycènes, qui n'ont pas été inclus dans cette liste (voir plus haut, note 6).

Les trônes qui sont entrés dans des musées ou dans des collections privées par voie d'achat (au nombre de 31) sont groupés sous la rubrique «Provenance incertaine ou inconnue». Quand un lieu de trouvaille a été indiqué par le vendeur, il est mentionné avec un point d'interrogation. L'authenticité de quelques-uns de ces objets n'est pas à l'abri de tout soupçon.

Dans la plupart des cas, j'ai vu l'objet lui-même ou en ai vu une photographie. Dans le cas contraire, le numéro d'ordre est précédé d'un astérisque.

I. ARGOLIDE

A. Type A avec idole

a) Μυκènes

1. Athènes, Mus. Nat. M. Mayer, *JdI* 7 (1892), p. 197, fig. 8, n° 8; French, p. 169; Herrmann, p. 61, n° 7.

2. Athènes, Mus. Nat. French, p. 171, pl. 28 a, à droite.

3. J. Papadimitriou et Ph. Petsas, *PAE* 1950, p. 214, fig. 17, n° 242; Mylonas, p. 118 et n. 33, n° 11; French, p. 168.

4. *PAE* 1950, p. 214, fig. 17, n° 198; French, p. 168.

b) Βερβάτι

5. Bossert, *Altkreta*³, fig. 83 c; Mylonas, p. 115, n. 20, n° 8; French, p. 169; Herrmann, p. 60, n° 2.

c) Επidaυρε (sanctuaire d'Apollon Maléatas)

6. V. Lambrinoudakis, *PAE* 1981 I, p. 159, pl. 129 a.

d) Τίρυνθε

*7. Fouilles 1965 (inédit). Herrmann, p. 61, n° 18.

*8. Fouilles 1979 (inédit). Herrmann, p. 61, n° 19.

e) Ναυπλίου

9. Athènes, Mus. Nat. 3434. Mylonas, p. 115, n° 9, pl. XIV, 6 a; Herrmann, p. 61, n° 16.

B. Type A sans idole

a) Μυκènes

10. Athènes, Mus. Nat. 2397. Mylonas, p. 117, n° 6, pl. XIV, 6 b; Richter, *Furniture*, p. 6, fig. 16 (provenance erronée); Herrmann, p. 62, n° 2.

11. French, p. 171, pl. 28 a, à gauche; Herrmann, p. 62, n° 3.

b) Ηέραιον d'Argos

12. Athènes, Mus. Nat. 14156. Blegen, *Prosymna*, I, p. 366-367, pl. 27, 136; Richter, *Furniture*, p. 6, fig. 15; Laser, *Arch. Homer.*, *Hausrat*, p. 53, fig. 9 k; Mylonas, p. 117, n° 5; Herrmann, p. 61, n° 1.

c) Τίρυνθε

*13. Fouilles 1981 (inédit). K. Kilian, *AA* 1983, p. 307.

C. Type B avec idole

a) Μυκènes

14. Athènes, Mus. Nat. 2260. *AE* 1888, col. 170; Mylonas, p. 114 et n. 17, n° 4, pl.

XIV, 5 b; French, p. 171; Bossert, *Altkreta*³, fig. 122.

15. Athènes, Mus. Nat. 2261. Mylonas, p. 114, n° 5; Richter, *Furniture*, p. 6, fig. 12.

16. *Ergon* 1972, p. 67, fig. 60; *PAE* 1972, p. 115, pl. 92 b; *BCH* 97 (1973), p. 296 et fig. 92.

17. French, p. 171, pl. 28 b, en haut.

18. French, p. 167 et 170, fig. 14 («Atreus Bothros», 39.25); Herrmann, p. 61, n° 10.

19. Athènes, Mus. Nat. 1219. Mayer, *JdI* 7 (1892), p. 197, fig. 8, n° 10; French, p. 170.

b) *Dendra*

20. Nauplie 5423. Persson, *New Tombs*, p. 100, fig. 112, 1; Mylonas, p. 115, n° 7.

D. Type B sans idole

a) *Mycènes*

21. French, p. 171, pl. 28 c.

22. French, p. 171, pl. 28 c.

b) *Berbati*

*23. French, p. 171 («one small example from Berbati»).

c) *Dendra*

24. Persson, *Royal Tombs*, p. 88, fig. 61; Mylonas, p. 117, n° 7.

d) *Tirynthe*

25. Athènes, Mus. Nat. 1501. Mylonas, p. 117, n° 1, pl. XIV, 5 a; Richter, *Furniture*, fig. 14.

e) *Nauplie*

26. Athènes, Mus. Nat. 3554. Mylonas, p. 117, n° 8, pl. XIV, 5 c; Richter, *Furniture*, fig. 18.

II. BÉOTIE

A. Type A avec idole

a) *Thèbes*

27. Thèbes 586. A. Kéramopoulos, *AD* 3 (1917), p. 190, fig. 135, 4; Mylonas, p. 114-115, n° 6; Herrmann, p. 61, n° 17.

b) *Tanagra*

28. Tanagra 1032 (pl. 9 b).

29. Tanagra 253 (pl. 9 a). Th. Spyropoulos, *PAE* 1969, pl. 10 b, au milieu.

B. Type A sans idole

a) *Thèbes*

30. Thèbes 583 (pl. 11 d). A. Kéramopoulos, *AD* 3 (1917), p. 190, fig. 135, 3; Mylonas, p. 117, n° 4; Herrmann, p. 62, n° 4.

b) *Tanagra*

31. Tanagra 254. Th. Spyropoulos, *PAE* 1969, pl. 10 b, à gauche.

32. Tanagra 167.

33. Tanagra 1044.

34. Tanagra 1034.
35. Tanagra 1020.
36. Tanagra 255. Th. Spyropoulos, *PAE* 1969, pl. 10 b, à droite.
37. Tanagra 1026.
38. Tanagra 1025 (pl. 9 c).
39. Tanagra 135.
40. Tanagra 183 (pl. 8 c).
41. Tanagra 1018.
42. Tanagra 1040 (pl. 9 d).

C. Type B sans idole

Thèbes

43. Thèbes 584 (pl. 7 d). A. Kéramopoulos, *AD* 3 (1917), p. 190, fig. 135, 2; Mylonas, p. 117, n° 2.
44. Thèbes 585. *AD* 3 (1917), p. 190, fig. 135, 1; Mylonas, p. 117, n° 3.

III. ATTIQUE

A. Type A avec idole

a) Athènes

45. Ch. Morgan, *Hesperia* 4 (1935), p. 193, fig. 3; Mylonas, p. 116, n° 12; Herrmann, p. 60, n° 1.

b) Alikí

46. *Ergon* 1955, p. 25, fig. 21; J. Papadimitriou, *PAE* 1955, p. 84-87, pl. 26 a; Mylonas, p. 116, n° 14; Kranz, p. 47, pl. 20, 1-2; Herrmann, p. 61, n° 21.
47. *PAE* 1954, p. 81, fig. 7; Mylonas, p. 116, n° 13.

B. Type A sans idole

Alikí

48. *Ergon* 1957, p. 17, fig. 16; *PAE* 1957, p. 32, pl. 5 c; *BCH* 1958, p. 672, fig. 5-6.

IV. PHOCIDE

A. Type A avec idole

Delphes

49. Delphes 2467 (sanctuaire d'Apollon). Mylonas, p. 113, n° 1; Herrmann, p. 60, n° 4 (bibl.).
50. Delphes 8442 (sanct. d'Athéna). Mylonas, p. 113, n° 2; Herrmann, p. 61, n° 5 (bibl.).
51. Delphes 12623 (sanct. d'Apollon). Inédit (fragment trouvé en 1982).

B. Type A sans idole

Delphes

52. Sans n° d'inv. (sanct. d'Athéna). Demangel, *FD* II, *Topographie du sanct. d'Athéna*, p. 28, fig. 33; Herrmann, p. 61, n° 6.

V. DÉLOS

Type A sans idole

53. Délos, A 746 = B 1693 (pl. 10 c). *Délos*, XXIII (1956), p. 42, n° 6, pl. I.

VI. RHODES

Type A avec idole

I a l y s o s

54. *Annuario* 13-14 (1930-31), p. 306-307, fig. 52-53, pl. 23; Mylonas, p. 116, n° 11; Herrmann, p. 61, n° 20.

VII. CHYPRE

Type B avec idole

55. New York, Metr. Mus. of Art 74.51.1711 (pl. 7 b). *Atlas Cesnola*, II, pl. I,2; Myres, *Handbook of the Cesnola Collection*, n° 2018; Richter, *Handbook of the Greek Collection*, p. 15, pl. 7 c; *Furniture*, fig. 13; Mylonas, p. 114, n° 3; Kranz, p. 49, pl. 22, 1-2 et 24,2.

VIII. PROVENANCE INCERTAINE OU INCONNUE

A. Type A avec idole

56. Collection Norton. *Ancient Life in Miniature* (Birmingham, 1968), n° 15, pl. 2.
 57. Collection privée (pl. 8 b).
 58. Paris, Louvre CA 1872 (Mycènes ?). S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains*, I (1954), p. 1, A 3, pl. I; Mylonas, p. 115, n. 23, n° 10; Herrmann, p. 61, n° 15.
 59. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum (Tanagra ?). Mentionné par J. Thimme, *Jahrbuch der Staatl. Kunstsammlungen in Baden-Württemberg*, 3 (1966), p. 224 sq. Acquis en même temps qu'un larnax provenant sûrement de Tanagra.
 60. Dijon, Musée des Beaux-Arts, donation Granville (pl. 11 c). Cl. Rolley, *Musée des Beaux-Arts de Dijon, Donation Granville*, III (1976), p. 26, n° 646.
 61. Bâle, collection Erlenmeyer. K. Schefold, *Meisterwerke griech. Kunst* (1960), n° 32; Laser, *Arch. Homer., Hausrat*, pl. P II a; Herrmann, p. 61, n° 22.
 62. Copenhague, Musée Nat. 5802. N. Breitenstein, *Catalogue of Terracottas*, p. 11, n° 100, pl. 10; French, p. 169; Herrmann, p. 61, n° 25.
 63. Kassel, Staatl. Kunstsammlungen T. 724 (Argolide?). R. Lullies, *AA* 1972, p. 23, n° 23, fig. 38; Kranz, p. 48, pl. 21, 3-4; Herrmann, p. 61, n° 24, pl. 3,3.
 64. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 69/63. J. Thimme, *Jahrbuch der Staatl. Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 7 (1970), p. 117-119; Kranz, p. 48, pl. 21, 2; Herrmann, p. 61, n° 23, pl. 3,4.
 *65. Lucerne, collection Kofler-Truniger. Identique au n° 64, d'après J. Thimme, *loc. cit.*
 66. Collection Paul Canellopoulos, en dépôt à l'Ambassade de Grèce à Paris (pl. 11 b).

67. Boston, Museum of Fine Arts 107.64 (Mycènes?). E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (1964), p. 173, pl. 41; Kranz, p. 47, pl. 20,3 et 21,1; Herrmann, p. 61, n° 14.

La similitude quasi complète des exemplaires n°s 64 à 67 suscite quelques inquiétudes, que pourrait dissiper ou confirmer un examen en laboratoire.

68. Paris, Louvre CA 3317 (Attique?). S. Mollard-Besques, *Catal. des figurines et reliefs en terre cuite*, I (1954), p. 1, A 2, pl. I; Richter, p. 6, fig. 19; Herrmann, p. 62, n° 8.

69. Collection privée (pl. 10 b).

70. Collection privée (pl. 10 a).

B. Type A sans idole

71. Collection Norton. *Ancient Life in Miniature*, n° 16, pl. 2.

72. Bâle, collection privée. K. Schefold, *Meisterwerke griech. Kunst*, n° 33; S. Laser, *Arch. Homer. Hausrat*, pl. P II b; Herrmann, p. 62, n° 6.

73. Collection privée. *Art antique, Coll. privées de Suisse romande* (1975), n° 80 A.

74. Collection privée. *Ibid.*, n° 80 B.

75. Collection privée. *Ibid.*, n° 80 C.

76. Bâle, Monnaies et Médailles, Vente 18 (1958), n° 48, pl. 13. Herrmann, p. 62, n° 7.

77. Athènes, Musée National, Collection Stathatos. *Collection Hélène Stathatos*, III (1963), p. 38-39, n° 13, fig. 17 (Cl. Rolley).

C. Type B avec idole

78. Collection privée (pl. 8 a).

79. Collection privée. Même type que le n° 55; idole aux bras levés, manque la tête.

80. Collection privée (pl. 7 a).

81. Budapest, Musée des Beaux-Arts T.5 (Mycènes?) (pl. 7 c). *Bulletin du Musée des Beaux-Arts*, n° 9 (1956), p. 9, fig. 3.

D. Type B sans idole

82. Berlin-Charlottenburg, Antikenmuseum T.C. 7812. Mentionné par Winter, *Typen*, p. 2, n° 5 a.

83. Rome, Museo Preistorico L. Pigorini (Chypre?). Bossert, *Altsyrien*, p. 45, n° 134; CVA, *Museo Preistorico L. Pigorini* (1953), n° 14, pl. 1; Kranz, pl. 23, 3-4.

84. Sur le marché. Kranz, p. 50, pl. 23, 1-2. Authenticité douteuse.

85. Greifswald. A. Hundt et K. Peters, *Greifswalder Antiken* (1961), n° 79, pl. 6.

86. Bâle, Monnaies et Médailles, *Sonderliste E: 120 Antike Terrakotten* (1962), n° 2.

Un trône occupé par un personnage féminin (divinité? prophétesse?) est représenté deux fois sur un cratère d'Enkomi appelé communément «cratère de l'hommage» (pl. 11 a)¹². Les pieds du trône sont, dans un des deux tableaux, démesurément hauts; le

12. E. VERMEULE et V. KARAGEORGHIS, *Mycenaean Pictorial Vase Painting* (1982), III-29, p. 23-24 et 197, avec bibliographie antérieure. Y ajouter: H.W. CATLING, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World* (1964), p. 255.

dossier penche vers l'intérieur. Cependant, on reconnaît une transposition maladroite du siège du type A, concave, avec une fente rectangulaire en haut du dossier.

ADDENDUM – T i r y n t h e

Le manuscrit de cet article était prêt pour l'impression quand j'ai reçu de Klaus Kilian une liste complète et détaillée de trônes tripodes découverts à Tirynthe. Aux exemplaires recensés ci-dessus (n°s 7, 8, 13, 25), il faut ajouter:

*87.88.89. Trois trônes du type A avec idole.

*90. Un trône du type A sans idole.

*91.92.93.94.95. Cinq trônes du type B sans idole.

J'ai tenu compte de ces compléments dans le décompte général par types et par provinces (*supra*, p. 169).

La Pythie s'asseyait sur un trépied. Sur ce point, la tradition antique est unanime, et aucun exégète moderne ne l'a mise en doute¹³. Mais l'accord cesse dès qu'on tente d'expliquer les raisons du choix d'un trépied comme siège.

Ce choix intriguait déjà les Anciens. Dans un des dialogues pythiques de Plutarque, *De E apud Delphos*, 2 (385 C), le philosophe Ammonios déclare que presque toutes les questions qui concernent le dieu appellent un «pourquoi»; parmi ces énigmes, il cite τὸ τοῦ τρίποδος. Des philosophes et des scolastes ont proposé des explications diverses, les unes de nature symbolique, les autres d'ordre matériel, pas plus convaincantes les unes que les autres: support tripode symbolisant les propriétés du nombre trois (les trois éléments, les trois moments du temps, les trois termes du syllogisme, etc.), cuve servant de réceptacle aux os de Python, ou de Dionysos, ou même d'Apollon¹⁴.

L'embarras des historiens modernes n'est pas moindre. «Symbole de la divination delphique, le trépied de l'adyton était déjà pour les anciens ce qu'il est resté pour nous: une énigme... Instrument de cuisine, ex voto ou objet d'art, le trépied n'est jamais un siège»¹⁵. «As a seat, it verges on the ridiculous»¹⁶. Les explications qu'ont proposées les modernes relèvent des mêmes principes que celles des auteurs anciens: caractère sacré du nombre trois¹⁷, vertus magiques du chaudron¹⁸, réceptacle de sorts utilisés

13. «The most certain statement about Delphic procedure is that the Pythia sat upon a tripod»: J. FONTENROSE, *The Delphic Oracle* (1978), p. 225.

14. J'ai cité et résumé ces textes dans *La mantique apollinienne à Delphes* (1950), p. 140-148.

15. G. ROUX, *Delphes, son oracle et ses dieux* (1976), p. 120 (sur le trépied pythique, p. 119-123).

16. L.B. HOLLAND, *AJA* 37 (1933), p. 204.

17. Par exemple, H.-V. HERRMANN, *op. cit.* (*supra*, note 5), p. 59.

18. A.B. COOK, *Zeus*, II (1925), p. 193-233, établit un parallèle entre la cuve du trépied delphique et le chaudron où Médée a plongé les morceaux du corps d'un bélier pour le ressusciter en le rajeunissant, avant de procéder à la même opération sur le corps de Pélidas: «that curious custom of the Pythia sitting on the Delphic tripod finds its ultimate explanation in the caldron of apotheosis». Dans le même ordre d'idées, B.C. DIETRICH, *The Greek Renaissance* (cf. *infra*, note 50), p. 88 (avec bibl. à la note 72) et p. 90, estime que les trépieds, dans l'art et dans le mythe, «are connected with rebirth and regeneration». Selon J. THIMME, *Jahrbuch der Staatl. Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 7 (1970), p. 117-119, les trônes mycéniens du type A, profonds et inclinés, où l'idole repose, jambes écartées, seraient des «Geburtsstüh-

dans la divination¹⁹.

Les documents dont on dispose sont de deux sortes: textes littéraires et monuments figurés.

Dans l'ensemble, les textes antiques sont aussi peu explicites sur le trépied que sur les autres instruments et sur les méthodes de la divination delphique. Les seules indications précises sont fournies par Diodore (XVI, 26) selon lequel le trépied pythique ressemblait aux trépieds de bronze, par Strabon (IX, 3, 5) selon lequel le trépied était haut, par Pollux (X, 81) selon lequel l'*épithéma* du trépied delphique, où s'asseyait la Pythie, était appelé *holmos*.

Si limitée que soit la portée de ces indications, il faut, pour en apprécier la valeur, poser la question de la nature et de la qualité des informations dont disposaient les auteurs; on a depuis longtemps émis des réserves à ce sujet²⁰. Cette question est liée à une autre, à laquelle on ne peut pas apporter de réponse assurée: les consultants étaient-ils admis dans l'adyton et voyaient-ils de leurs propres yeux la Pythie assise sur son siège? En outre, la plupart des auteurs qui ont consacré quelques lignes à tel ou tel détail de la consultation vivaient à une époque où l'éclat de l'oracle avait pâli. On ne peut pas non plus exclure que des changements se soient produits, du 8e siècle avant J.-C. au 4e siècle de notre ère, dans le rituel de la consultation et dans l'aménagement de l'adyton et que, en ce qui concerne le trépied, la dernière Pythie ne se soit pas assise sur le même siège que la première.

Les monuments figurés ont généralement paru aux historiens modernes plus dignes de confiance que les textes²¹. Bien que ces documents présentent l'avantage de dater des 5e et 4e siècles av. J.-C., donc de l'époque de la plus grande célébrité de l'oracle, la confiance qu'on place en eux n'est pas justifiée. Il est inutile de chercher loin, pour les peintres et les sculpteurs, la source de leurs informations sur le trépied de la Pythie: ces artistes étaient des Athéniens, et ils ont représenté le trépied pythique à l'image des trépieds qu'on remettait chaque année en prix aux chorèges vainqueurs aux concours

le», et l'idole représenterait une déesse de la naissance; à l'appui de cette hypothèse, il a invoqué, outre divers documents anatoliens et minoens, un trône mycénien (vide) au dossier percé de 9 trous (n° 72), en attribuant à ce nombre un sens symbolique; mais, dans un exemplaire semblable de Tanagra (n° 40; pl. 8, c), le dossier n'est percé que de 7 trous.

19. L.B. HOLLAND, *op. cit.* (*supra*, note 16).

20. Cf., entre autres, J. FONTENROSE, *op. cit.* (*supra*, note 13): «In fact very few authors whose works have come down to us ever consulted the Delphic oracle or witnessed a consultation; many of them never visited Delphi. And Plutarch, who as priest of the Delphic Apollo did witness consultations and hear responses spoken, tells us very little about the procedures of the Delphic oracle» (p. 197); «no writer mentioned, except Plutarch, appears to have had first-hand knowledge of Delphi» (p. 200).

21. Cf. par exemple, K. SCHWENDEMANN, *JdI* 36 (1921), p. 149; L.B. HOLLAND, *op. cit.* (*supra*, note 16), p. 202 (l'image de la prophétesse appelée Thémis sur la coupe du Peintre de Codros montre «that this strange form of seat was at least as old as the fifth century B.C.»); G. ROUX, *op. cit.* (*supra*, note 15), p. 121 (on peut se représenter le trépied de la Pythie «de façon relativement précise grâce aux textes, aux peintures de vases et aux bas-reliefs»); J. FONTENROSE, *op. cit.* (*supra*, note 13), p. 225 («the tripod was perhaps three to four feet high, to judge from vase-paintings»).

des Dionysies et des Thargélies, et que certains de ces chorèges consacraient près du théâtre ou du Python.

Les trépieds chorégiques, imitations archaïsantes des trépieds de style géométrique, présentent avec ceux-ci une différence: ils sont munis de trois anses rondes, au lieu de deux²². Or, c'est ainsi que les peintres ont représenté le trépied pythique, quand il figure parmi le mobilier du temple à côté d'Apollon lui-même ou de sa statue²³. Le trépied de la Pythie, même s'il était ὠψηλὸς comme dit Strabon, ne pouvait guère dépasser 1.20 m. de haut²⁴, à moins de supposer que la Pythie ait dû monter sur un escabeau pour atteindre son siège. D'après les proportions habituelles de ces instruments, le diamètre de la cuve devait être d'environ 0.35 m. et la longueur de la circonférence d'environ un mètre. Avec trois anses d'au moins 0.15 m. de diamètre, on voit mal comment la Pythie aurait pu introduire son séant entre deux anses.

Les artistes ont été sensibles à cette difficulté. Dans les scènes, au demeurant peu nombreuses, où un trépied sert de siège à Apollon, et exceptionnellement à la Pythie²⁵, le problème a reçu quatre solutions différentes. On a représenté les trois anses devant le corps du personnage assis²⁶; on a représenté deux anses réparties d'une façon qui implique l'existence d'une troisième cachée par le personnage²⁷; on a supprimé purement et simplement les anses²⁸; on a représenté une seule anse de face, dans l'axe de l'instrument, ce qui lui donne l'aspect d'un trépied de style géométrique²⁹. En déduira-t-on que le peintre et le sculpteur qui ont adopté la dernière solution étaient mieux informés que leurs confrères des réalités delphiques, ou simplement qu'ils étaient plus habiles?

Il existe des représentations, plus anciennes, et beaucoup plus nombreuses, d'un trépied considéré généralement comme étant le trépied pythique, qu' Héraclès essaye de ravir à Apollon: on en compte plus de 150 exemples, dont les dates s'échelonnent sur un siècle, du milieu du 6e au milieu du 5e siècle avant J.-C.³⁰ Cette scène, qui a des antécédents dans l'art et dans la littérature dès le 8e siècle, acquiert une soudaine popu-

22. Cf. *BCH Suppl.* I (1973), p. 38-39, fig. 20 à 30; *BCH* 98 (1974), p. 233, fig. 46.

23. Par exemple, sur un cratère à volutes du Peintre de Cléophon (N. ALFIERI et P.E. ARIAS, *Spina* [1958], pl. 85 et 87), sur un fragment apulien de Ruvo (*Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig*, I [1979], p. 239-240, avec bibl. antérieure). Dans le médaillon d'une coupe du Peintre Marlay où est représenté le meurtre de Cassandre par Clytemnestre, un trépied à 3 anses symbolise les dons de prophétesse de Cassandre: *Spina*, pl. 99.

24. G. ROUX, *op. cit.*, p. 121, suppose que le siège de la Pythie était approximativement de même hauteur qu'un moderne tabouret de bar.

25. Vases et bas-reliefs: A.B. COOK, *Zeus*, II, p. 202-209; P. AMANDRY, *Mantique* (*supra*, note 4), p. 66-73, 77, 140; H.-V. HERRMANN, *op. cit.*, (*supra*, note 5), p. 57-58.

26. Vase à figures rouges de l'ancienne collection Hamilton: *Mantique*, pl. III, 1.

27. Hydrie du Peintre de Berlin: *ARV*², p. 209 (166); *Zeus*, II, p. 205, fig. 144.

28. Vase à figures rouges; *Zeus*, II, p. 208, fig. 146.

29. Coupe du Peintre de Codros (Thémis et Egée): *ARV*², p. 1269 (5). Relief du Musée National d'Athènes: *Zeus*, II, p. 202, fig. 142.

30. Étude fondamentale sur les monuments figurés: D. VON BOTHMER, *Festschrift für Frank Brommer* (1977), p. 51-63.

larité au moment où l'on commence à dédier de grands trépieds en divers lieux; c'est alors qu'on donne aux héros anonymes de cette dispute les attributs d'Apollon et d'Héraclès³¹. Rien, dans les peintures de vases, n'indique que la scène se passe à Delphes. La présence fréquente d'Athéna aux côtés d'Héraclès, en face d'Apollon assisté de sa soeur, mettrait en conflit les deux principales divinités de Delphes; le palmier, qui figure parfois dans le tableau, n'est pas un arbre sacré d'Apollon Pythien.

Au demeurant, on plaçait la scène du rapt du trépied en d'autres lieux, par exemple à Gythion. Ce n'est pas avant l'époque impériale que des auteurs l'ont située à Delphes, en justifiant cette localisation par de laborieuses exégèses³². On a dit que ces textes tardifs (Apollodore, Plutarque, Pausanias, Hygin, scoliaste de Pindare) étaient un reflet d'œuvres littéraires aujourd'hui perdues. Il est étonnant que les plus anciens témoignages d'un passage d'Héraclès à Delphes (Cléarque de Soles au 3e siècle av. J.-C., Diodore de Sicile au 1er siècle av. J.-C.) semblent ignorer la dispute du trépied, et que Cicéron parle de cette dispute sans aucune indication de lieu.

La présence du motif de la dispute du trépied dans un fronton du trésor de Siphnos a-t-elle un caractère plus spécifiquement local que celle du jugement de Pâris, de la guerre de Troie et de la Gigantomachie aux frises du même monument? Et l'offrande d'un groupe de statues par les Phocidiens a-t-elle à Delphes un sens particulier que n'aurait pas le recours au même motif pour décorer des reliefs à Lycosoura ou des métopes à l'Héraion du Silaris? Héraclès ne figure à aucun titre parmi les divinités delphiques. «La dispute du trépied est aussi difficile à localiser dans la vulgate héracléenne que dans le cycle delphique» (Defradas, p. 143). Des historiens modernes ont cherché une explication dans l'histoire de l'amphictyonie delphique et des rapports de Delphes avec ses voisins thessaliens et béotiens³³. Il est plus probable qu'il s'agit d'une invention des imagiers athéniens: le trépied était un symbole apollinien ailleurs qu'à Delphes, et à Athènes même.

Sur les vases, le trépied que se disputent Apollon et Héraclès est représenté plus souvent avec deux anses qu'avec trois³⁴. Pour toutes les raisons indiquées plus haut, il n'y a aucun compte à tenir de ces documents pour définir l'aspect réel du siège de la Pythie.

En fait, les difficultés tiennent à l'imprécision du vocabulaire. Τρίπους est tantôt un adjectif, qui peut être associé à divers substantifs, tantôt un substantif qui désigne un support à trois pieds sur lequel peuvent être posés ou fixés des objets divers. K. Schwendemann en a dressé un inventaire dans une étude précise et détaillée³⁵, dont

31. F. WILLEMSSEN, *JdI* 70 (1955), p. 85-104.

32. Étude fondamentale sur les textes: J. DEFRADAS, *Les thèmes de la propagande delphique* (1954; réimpr. anastatique avec addendum, 1972), p. 123-146.

33. J. DEFRADAS, *op. cit.*, p. 144; H.W. PARKE et J. BOARDMAN, *JHS* 77 (1957), p. 276-282.

34. Sur une amphore à figures noires (D. VON BOTHMER, *op. cit.*, p. 53, n° 29), où Apollon a déjà récupéré le trépied, Héraclès se dirige vers une femme qu'on identifie généralement avec la Pythie(?); elle est assise sur un siège à dossier se terminant en col de cygne.

35. «Der Dreifuss», *JdI* 36 (1921), p. 98-185 (1re partie: «Die Formengeschichte der dreibeinigen Geräte», p. 99-141).

voici la conclusion: «Man sieht, wie allgemein der Gebrauch des Wortes τρίπους ist, und daß man nur selten sicher sagen kann, welcher Gerättypus gemeint ist».

Mais, dès l'époque d'Homère, on a appelé τρίπους par excellence celui de ces ustensiles qui était considéré comme le plus précieux et qui, dès ce temps-là, était remis en prix aux vainqueurs des concours et consacré aux dieux dans les grands sanctuaires. C'est, à proprement parler, un τρίπους λέβης (Eschyle, fr. 3 Nauck²). Ce type d'ustensile ayant réapparu vers le milieu du 6e siècle sous une forme légèrement modifiée, c'est sous cet aspect que les anciens et les modernes ont imaginé le trépied pythique.

Cependant, Diodore, en contant l'historiette de la découverte du χάσμα grâce aux effets produits sur un troupeau de chèvres (XVI, 26), dit que la μηχανή qu'on construisit pour y faire asseoir la prophétesse reposait sur τρεῖς βάσεις, ce qui lui fit donner le nom de trépied, et que cette *méchané* était presque en tout point une imitation des trépieds de bronze. Donc ce siège n'était pas un trépied de bronze. Ce témoignage a-t-il plus de valeur que les autres? On ne saurait l'affirmer.

Mais on appelait aussi τρίπους toute pièce de mobilier qui reposait sur trois pieds, et même des tables non seulement à trois, mais à quatre pieds³⁶. Dans ce cas, τρίπους est l'équivalent de τράπεζα, qui désigne aussi la table sacrée, ou autel³⁷. Alors que les Latins ont traduit correctement λέβης par *cortina*, ils ont traduit τρίπους δελφικός par *mensa delphica*. Wieseler en avait conclu que le τρίπους δελφικός était «ein Tischdreifuss»³⁸. Schwendemann a rejeté cette conclusion («Wieseler geirrt hat») en invoquant le témoignage des peintures de vases et des reliefs! Comme on voit, on tourne en rond.

Plusieurs scoliastes et lexicographes d'époque tardive appellent ὄλμος le siège de la Pythie, qu'on aurait posé sur le trépied. Sophocle aurait déjà qualifié Apollon de ἑνόλμος ou ἐνόλμιος³⁹. Un ὄλμος est un objet rond, cylindrique, creux, comme par exemple un mortier. Une cuve répondrait à la définition; mais la cuve d'un trépied est un *lébès*, non un *holmos*.

En outre, les mêmes auteurs, et d'autres auteurs contemporains, ont enregistré un proverbe d'après lequel dormir dans l'*holmos* conférait des facultés divinatoires⁴⁰. Ce proverbe devait bien refléter quelque réalité.

Tant d'invraisemblances, de contradictions, de confusions font qu'il n'est pas déraisonnable de penser que le trépied de la Pythie n'était pas un trépied à cuve du type ordinaire, dont l'usage comme siège aurait été, pour reprendre les termes de quelques commentateurs modernes, curieux, étrange, voire ridicule.

36. Cf. G.M.A. RICHTER, *The Furniture of the Greeks, Etruscans, and Romans*, p. 68, où sont commentés des passages d'Hésiode, d'Epicharme, d'Aristophane, de Xénophon, de Ménandre (cités les uns par Athénée, les autres par Pollux).

37. Sur la confusion de cette terminologie, cf. K. SCHWENDEMANN, *op. cit.*, p. 141-151; P. AMANDRY, *Mantique*, p. 145-147.

38. *Abh. Gött. Ges. d. Wiss.*, 15 (1870), p. 228.

39. Cf. *Mantique*, p. 145-146; J. FONTENROSE, *The Delphic Oracle*, p. 225 («The seat on which she sat was called *holmos*, defined as a round stone or a bowl-shaped object; i.e., it was a hollow seat. It occupied the tripod neck, which would ordinarily hold a cauldron or kettle»). L'*holmos* n'était pas le couvercle de la cuve: *sic*, G. ROUX, *op. cit.* (*supra*, note 15), p. 120.

40. Sur ces textes, cf. A.B. COOK, *Zeus*, II, p. 209, n. 2; *Mantique*, p. 40, n. 2.

Dans toutes les civilisations, à toutes les époques, on connaît des meubles qui reposent tantôt sur trois pieds et tantôt sur quatre: sièges, tables, lampadaires, etc. Le support tripode est particulièrement approprié à des objets de forme circulaire⁴¹: le contour très arrondi des sièges mycéniens s'accommodait bien de ce type de support. Il n'en reste pas moins que la constance du type tripode dans le monde mycénien est frappante, et d'autant plus frappante que cette mode est sans autre exemple: dans les civilisations du Proche-Orient antique et dans le monde minoen, les sièges sont normalement carrés et tétrapodes⁴², et il en va de même dans le monde grec à partir du début du Ier millénaire av. J.-C.⁴³

L'idée d'établir un lien entre les sièges mycéniens tripodes et le trépied pythique m'est venue il y a une quarantaine d'années, alors que j'étudiais le fonctionnement de l'oracle de Delphes; j'ai glissé prudemment cette suggestion dans une note de *La mantique apollinienne* (p. 144, n. 2). Depuis lors, cette hypothèse n'a pas cessé d'être présente à mon esprit. C'est pour cette raison que j'ai tenu à jour une liste des trônes mycéniens, que j'ai prié en 1965 André Parrot de faire prendre à mon intention au Musée du Louvre des photographies de détail du «cratère de l'hommage» d'Enkomi, que j'ai demandé en 1977 à Théodore Spyropoulos de m'autoriser à examiner et à photographier les trônes qu'il avait découverts dans les tombes de Tanagra. Cette documentation était destinée à trouver place dans une nouvelle édition de *La mantique*.

L'hypothèse formulée en 1950 n'avait pas trouvé d'écho jusqu'à une date récente, où elle a été reprise et développée par H.-V. Herrmann dans une étude déjà citée dans la première partie de cet article⁴⁴.

H.-V. Herrmann tient pour assuré que l'omphalos et le trépied sont des reliques du culte de l'époque mycénienne⁴⁵. Un de ses arguments me paraît dépourvu de valeur: la découverte à Delphes de quatre trônes mycéniens ne prouve rien de plus que la découverte d'autres trônes dans des maisons de Mycènes ou d'autres lieux. En revanche, il existe un argument dont il n'a pas fait état: le trépied pythique passait pour être doué de propriétés magiques, qui se communiquaient par le simple contact⁴⁶. Or, à l'époque mycénienne, le trône semble avoir été, en lui-même, chargé d'une certaine signification: les trônes vides sont beaucoup plus nombreux que les figurines en position assise et, dans un cas précis, celui des tombes de Tanagra, on n'a trouvé aucune figurine de ce

41. En particulier aux tables rondes: G.M.A. RICHTER, *op. cit.*, p. 6, fig. 21, 26, 27 (époque mycénienne), p. 70-71, fig. 367 à 377 (4e siècle et époque hellénistique), p. 111-112, fig. 567 à 580 (époque romaine). Sur les tables à offrandes mycéniennes, cf. N. POLYKHRONAKOU-SGOURITSA, *AE* 1982, Chron., p. 20-33. Une table ronde tripode en terre cuite a été trouvée dans une tombe de Tanagra.

42. N. PLATON, *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), p. 385-412 (en particulier, p. 398-401).

43. P. KRANZ, *AM* 87 (1972), p. 1-55.

44. «Zur Bedeutung des Delphischen Dreifusses», *Boreas* 5 (1982), p. 54-66.

45. G. ROUX, *op. cit.*, p. 119, partage cette opinion: «La fosse oraculaire recélait une collection d'étranges monuments qui étaient autant de vénérables reliques... le trépied fatidique, le laurier sacré, l'omphalos...»

46. Cf. *Mantique*, p. 141.

type qui aurait pu prendre place dans un des 12 trônes vides⁴⁷. D'autre part, la forme arrondie et concave de certains sièges du type A (par exemple, pl. 8 b, 9 a,b, 10 a,b)⁴⁸ répondrait bien à la définition de l'*holmos*, et la forte inclinaison du dossier justifierait le proverbe «dormir dans l'*holmos*»⁴⁹.

Mais, si un lien existe entre les trônes mycéniens et le trépied pythique, on peut concevoir cette relation de diverses manières.

H.-V. Herrmann considère qu'Apollon a reçu le trépied (c'est-à-dire un siège tripode) en héritage des divinités qui l'ont précédé, ce qui implique, d'une part, qu'un oracle ait existé à Delphes au 2e millénaire et, d'autre part, que son fonctionnement n'ait pas subi d'interruption entre le 12e et le 8e siècle. C'est un cas particulier d'un problème général: continuité ou rupture entre la fin de la civilisation mycénienne et le renouveau du 1er millénaire⁵⁰. Le déchiffrement du Linéaire B a partiellement aboli la distinction tranchée qui avait cours naguère entre «époque préhellénique» et «époque grecque», et des découvertes archéologiques ont réduit l'importance du hiatus entre ces deux époques. Mais un hiatus demeure, dans tous les domaines, avec des nuances de l'un à l'autre. Par exemple, il y a continuité dans la langue, mais changement dans l'écriture. Le régime féodal a fait place à un autre, mais la géographie politique n'a pas changé: le morcellement de la Grèce en cités au 1er millénaire ne diffère guère du morcellement de la Grèce achéenne en seigneuries.

Les faits religieux sont les plus difficiles à saisir à partir de documents matériels. On a lu sur des tablettes mycéniennes des noms de divinités vénérées au 1er millénaire. Mais les sanctuaires grecs du 1er millénaire, panhelléniques ou locaux, ne ressemblent en rien à ce qu'on sait des lieux de culte mycéniens⁵¹; même la superposition d'installations cultuelles en un même endroit, dans les cas où elle peut être constatée à coup sûr⁵², ne doit être interprétée qu'avec précaution⁵³.

47. CH. PICARD, *Les religions préhelléniques* (1948), p. 158 et p. 247, a cité des exemples de trônes vides au Proche-Orient et en Grèce aux 3e et 2e millénaires, et s'est demandé s'il y aurait déjà eu en ces temps-là un symbolisme du trône, préparant peut-être celui du trépied prophétique. Le culte du trône vide est attesté aux époques hellénistique et romaine: CH. PICARD, *Cahiers archéologiques* 7 (1954), p. 1-17; *BCH* 83 (1959), p. 409-429.

48. «Basket-type» (E. FRENCH); «Schalenförmiger Thron» (K. KILIAN); «Stuhl mit korbartiger Schale» (J. THIMME); «Mulden- oder Schalenform» (H.-V. HERRMANN).

49. «Scheint die Figur eher zu liegen als zu sitzen» (P. KRANZ, *op. cit.*, p. 47); «Das Idol manchmal mehr liegt als sitzt» (H.-V. HERRMANN, *op. cit.*, p. 59).

50. Il ne saurait être question d'entrer ici dans le débat qui oppose les tenants de l'une et de l'autre thèse. Des ouvrages et des articles ont été consacrés à ce problème au cours des dernières années. On trouve une utile mise au point de l'état des questions dans les Actes de deux colloques qui se sont tenus à l'Institut suédois d'Athènes: *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Acta Inst. Athen. Regni Sueciae, Series in-4°, XXVIII, 1981) et *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.* (même série, XXX, 1983).

51. Différences bien mises en lumière par CL. ROLLEY dans *The Greek Renaissance*, p. 113-114. A noter que la Grèce continentale n'a pas connu, à l'époque mycénienne, de sanctuaires comparables pour l'importance des bâtiments à ceux de Chypre (Paphos, Kition).

52. Cf. à propos du sanctuaire d'Apollon Maléatas à Epidaure, V. LAMBRINOUDAKIS dans *Sanctuaries and Cults*, p. 59-65, et les observations de CL. ROLLEY dans *The Greek Renaissance*, p. 112.

53. Tout d'abord, il y a généralement une lacune chronologique dans les trouvailles. Ensuite, la perma-

En ce qui concerne plus particulièrement Delphes, rien dans les trouvailles de l'époque mycénienne ne distingue ce «village montagnard» (G. Roux) de nombreux autres sites de Grèce centrale ou du Péloponnèse, et tout paraît indiquer que la fondation d'un grand sanctuaire au pied des Phédriades ne remonte pas au delà de 800 environ⁵⁴. Pour affirmer que Delphes était déjà à l'époque mycénienne le siège d'un oracle⁵⁵, dont la seule mention dans les poèmes homériques tient en deux vers (*Od.*, VIII, 79-80), il faut croire en l'historicité de la liste des prédécesseurs d'Apollon, telle que l'ont enregistrée, avec quelques variantes, Eschyle au 5e siècle et Aristonoos de Corinthe au 4e siècle av. J.-C. Cette reconstitution érudite de l'histoire du sanctuaire, où les divinités se succèdent par filiation ou par usurpation comme des souverains sur un trône, a manifestement été élaborée pour conférer à Apollon le prestige d'un antique lignage; essayer d'y déceler les éléments authentiques, si elle en contient, revient à jouer à colin-maillard⁵⁶.

La transmission directe, d'un oracle de l'époque mycénienne à l'oracle apollinien, de l'instrument essentiel de la divination qu'était le trépied est, dans l'état actuel des connaissances, une hypothèse sans fondement.

Mais il est une autre façon de voir les choses. L'autorité de l'oracle delphique s'affirme dans la deuxième moitié du 8e siècle, avec la fondation de colonies en Méditerranée occidentale à laquelle Apollon donne sa bénédiction. Or, c'est vers le milieu du 8e siècle que réapparaissent, dans tous les domaines, des éléments de l'époque mycénienne, en même temps que les poèmes homériques célèbrent les exploits des héros achéens. Renaissance, renouveau, retour, réaction, quel que soit le terme qu'on emploie, le fait est là: il s'agit d'un «revival», et non d'un «survival»⁵⁷, car les jalons font défaut pendant plus de trois siècles.

nence dans les lieux de culte n'est pas nécessairement synonyme de continuité du culte d'une même divinité: cf. *The Greek Renaissance*, p. 135 (S. HILLER), p. 209 (B.C. DIETRICH). Combien de chapelles, dans la campagne grecque, sont bâties sur les ruines de petits sanctuaires païens!

54. Je souscris pleinement aux conclusions de CL. ROLLEY, *FD*, V 3, *Les trépieds à cuve clouée* (1977), p. 136-138 et 142-143 (reprises dans *The Greek Renaissance*, p. 109-114): ce sont les seules qu'autorise à formuler la documentation archéologique dans son état actuel. Il va de soi que les habitants de Delphes, à l'époque mycénienne, vénéraient quelque divinité. Un lieu de culte existait presque sûrement à Marmaria (même si les figurines mycéniennes qu'on y a retrouvées ont été déplacées à l'époque archaïque). A l'emplacement du temple d'Apollon, les énormes travaux de terrassement des époques archaïque et classique ont tout bouleversé; mais on a la preuve que l'habitat mycénien s'étendait au moins jusqu'à l'emplacement de la rampe du temple du 4e siècle, et aucun vestige mycénien n'a été découvert à l'Ouest du temple, ce qui laisse peu de place pour un éventuel lieu de culte. Il aurait été, comme celui de Marmaria, à l'échelle de l'agglomération.

55. Comme fait aussi G. ROUX, *op. cit.* (*supra*, note 15): «dès le début du 2e millénaire...Gaia prophétisait» (p. 20); «Apollon s'est approprié les témoins et les instruments du premier oracle» (p. 25); «la déesse Terre possédait un sanctuaire oraculaire dont le jeune dieu la déposséda» (p. 26).

56. Ce que j'ai écrit à ce sujet en 1950 (*Mantique*, p. 209-214) exigerait aujourd'hui des retouches; mais les conclusions me paraissent encore valables.

57. S. HILLER dans *The Greek Renaissance*, p. 99: «it is problematic to know what is survival and what is revival».

Dans des œuvres du style géométrique avancé reparaissent des motifs de l'époque mycénienne: défilés de chars, exposition du mort, pleureuses⁵⁸. Il y a plus d'un point commun entre les scènes peintes aux parois des *larnakes* de Tanagra et celles qui se déroulent sur l'épaule ou la panse des amphores et des cratères du Dipylon, et l'anse double aux deux arcs séparés par un bucrâne est un autre trait commun aux cratères mycéniens et géométriques. Ce retour de thèmes mycéniens pourrait n'être imputé qu'à une mode archaïsante comme l'histoire de l'art en fournit maints exemples. Mais les résurgences mycéniennes dans la deuxième moitié du 8e siècle vont bien au delà du domaine de l'imagerie. Le culte rendu à Kéa à une tête de statue dont le corps n'a été retrouvé qu'au cours de fouilles récentes, la piété avec laquelle on a apparemment rangé dans le sanctuaire d'Athéna à Delphes des figurines mycéniennes retrouvées par hasard⁵⁹, pourraient encore passer pour des cas isolés. Mais le dépôt d'offrandes dans des tombes mycéniennes et l'institution de cultes en l'honneur des héros de la guerre de Troie ont une autre portée⁶⁰. Tout se tient: dans la poésie, dans l'art, dans la religion, se manifeste une ferveur évidente à l'égard d'un passé dont les murailles des citadelles et les coupoles des tombes faisaient comme une toile de fond aux scènes de l'Iliade.

Dans ce climat, tout objet venu de ces temps anciens n'excitait pas seulement la curiosité par son aspect désuet, il prenait valeur de relique. Or, si l'on détruit beaucoup dans les invasions et les révolutions, on pille aussi du côté des agresseurs et on cache du côté des victimes de l'agression: les trésors, le mobilier, les ex-voto n'avaient pas complètement disparu dans la catastrophe⁶¹. Supposons qu'un siège mycénien à trois pieds ait été conservé⁶²: on ne serait pas étonné de le retrouver au 8e siècle dans un temple comme instrument du culte. On peut même imaginer qu'on ait fabriqué un tel siège à l'image des petits trônes de terre cuite.

Ce ne sont là qu'hypothèses, et le champ reste ouvert à d'autres et ne sera jamais

58. Sur le motif des pleureuses, cf. SP. E. IAKOVIDIS, *AJA* 70 (1966), p. 43-50.

59. Tête de Kéa: M.E. CASKEY dans *Sanctuaries and Cults*, p. 127-135. Figurines de Marmaria: R. DEMANGEL, *FD* II, *Sanct. d'Athéna, Topographie du sanctuaire* (1926), p. 13-28; L. LERAT, *BCH* 81 (1957), p. 709-710; E. FRENCH, *BSA* 66 (1971), p. 140-142; R. HÄGG dans *Sanctuaries and Cults*, p. 38. Sur ces exemples et d'autres de remplois culturels, cf. R. HÄGG et N. MARINATOS dans *Sanctuaries and Cults*, p. 214.

60. Sur ces manifestations de piété, cf. J.N. COLDSTREAM, *JHS* 96 (1976), p. 8-17 et *Geometric Greece* (1977), p. 346-348.

61. Comme en témoignent les ivoires mycéniens enfouis avec des tessons géométriques sous l'Artémision archaïque de Délos: H. GALLET DE SANTERRE et J. TRÉHEUX, *BCH* 71-72 (1947-48), p. 148-254 (en particulier, p. 243-254).

62. S. HILLER dans *The Greek Renaissance*, p. 94-95 et 99, a émis l'hypothèse de la conservation de trônes mycéniens dans la période intermédiaire, mais de trônes tétrapodes, à l'appui d'une autre hypothèse sur une filiation directe des sièges mycéniens aux sièges du 8e siècle, qui sont tous à quatre pieds. Mais on a vu plus haut (note 8) que le nombre des sièges mycéniens à quatre pieds ne dépasse pas la demi-douzaine, alors que celui des sièges tripodes dépasse largement la centaine. P. KRANZ, *AM* 87 (1972), p. 46-51, a bien souligné toutes les dissemblances entre sièges mycéniens et sièges de style géométrique.

clos⁶³, car on ne retrouvera pas le siège de la dernière Pythie, ni *a fortiori* celui de la première prophétesse d'Apollon Pythien. Du moins l'hypothèse d'un lien avec une tradition mycénienne dans le choix d'un siège tripode pour la Pythie présente-t-elle sur d'autres l'avantage de s'appuyer sur des réalités matérielles et de concorder avec des faits historiques, et de fournir un substitut plausible à l'image d'une Pythie trônant sur «un objet qui servait à faire bouillir la soupe ou la viande»⁶⁴.

Paris

PIERRE AMANDRY

63. Dans l'article de la revue *Boreas* déjà souvent cité (*supra*, note 44), H.-V. HERRMANN, après avoir développé en 12 pages sa théorie sur la transmission directe d'un siège tripode de l'oracle des temps mycéniens à l'oracle apollinien, a bien voulu signaler, dans la dernière note (p. 65, n. 64), que j'avais moi-même envisagé une relation entre le trépied delphique et les trônes mycéniens «einmal in einer Fussnote... als blosser Hypothese neben vielen anderen», et sans accorder à cette hypothèse une importance particulière. Après avoir mûri cette idée pendant 40 ans, je ne peux encore la considérer autrement que comme une hypothèse parmi d'autres, moins absurde et plus satisfaisante que d'autres, mais dont le bien-fondé ne pourra jamais être établi.

64. CL. ROLLEY dans *The Greek Renaissance*, p. 113.

Addendum. Un trône du type A avec idole (tête brisée) au musée de Némée, provenant d'une des tombes situées sur la colline qui domine le sanctuaire de Zeus.

GIRLS AND GAZELLES

REFLECTIONS ON THERAN FRESCO IMAGERY

(Pls. 12-13)

That boxing was a branch of the physical education of the Minoan youth is evident from representations such as those of the «Boxer Rhyton» from Hagia Triada¹. That boxing was also part of the education of young girls I shall argue below examining afresh the celebrated frescoes of the House of the Antelopes at Akrotiri (fig. 1) (Thera)².

On three of the walls of a small room in the Betha complex (B1) (pl. 12) were painted antelopes (or rather, gazelles)³: two on the eastern wall, one on each side of a window in the northern wall, and two on the western wall.

On a narrow field between two openings in the southern wall two boxing children were depicted (pl. 13a).

Above the frescoes runs a continuous frieze of bluish ivy leaves on a red stalk.

That the boxing figures represent children is evident from the soft curvature of their bodies as also from the characteristic style of their hairdressing, with partially shaved scalp and long isolated tresses. There is, however, a clear differentiation of the children in regard to adornment and age: the hair of the left child has thicker tresses; its boxing glove is more elaborate, with a blue collar and a narrow yellow (gold) band round the wrist, while the opponent wears only a simple black glove⁴. Blue is also the girdle of the left child, while that of the right child is black. Furthermore, the right child lacks ornaments while the left child is adorned with a necklace, a bracelet and an anklet of blue beads. The left child is also taller and stronger built than the right child and is obviously the older of the two. It is also apparently more experienced and seems to play the role of trainer and sparring partner.

The apprentice, that is, the right child, has placed itself in a stance of attack and delivers with its gloved right a «long right cross» (fig. 2) which the trainer child parries with its extended left arm⁵, while menacing with the gloved right the pupil's ungloved

1. Cf. the author's paper, read at the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 11-16 June 1984.

2. S. MARINATOS, *Excavations at Thera* (hereafter: *Thera*) IV (1971) 28-33, fig. 2, pls. 52-61; 117-120; colour pls. D-F. *Thera* VII (1976) 17-21, figs. 1-2, pls. 23-29, 46-49, 52. C. DOUMAS, *Thera. Pompei of the Ancient Aegean* (London 1983) 78-79.

3. *Antelope dorkas* or *Gazella Africana*. Cf. C. KELLER, *RE* VII, 1 (1910) 889-891. S. MARINATOS, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (1976) 57. *Thera* IV (1971) 47. Δορκὰς (Zòpξ) Αἰβυστίς, CALLIM. Frg. 676 (Pfeiffer).

4. Both children wear a glove only on the right hand. Was the left intended to be used for parrying only?

5. Cf. above, n. 3.

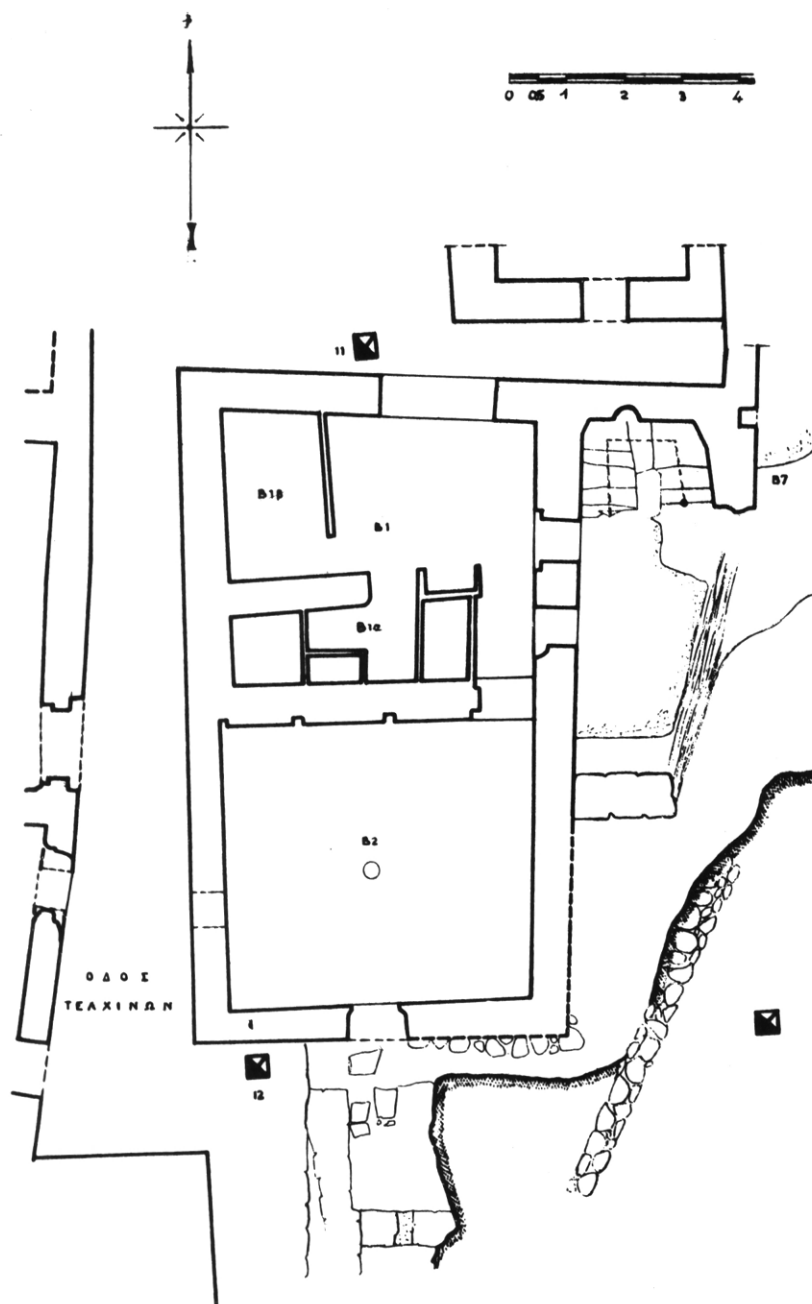

Fig. 1. Akrotiri. Rooms B1, B2 (after Thera IV, 1971, fig. 2, p. 30).

chin, simultaneously lowering the head (note the upward gaze!) in a professional-looking way⁶.

The two children are generally regarded as boys, and the juxtaposition of boxing boys and peaceful antelopes has struck some as strange. But are they really boys?

S. Marinatos once had the idea that the child on the left might be a girl, owing to its slightly lighter complexion and to its rich *parure*⁷. However, its adornment is not per se of a feminine character, witness the «Prince» on the «Chieftain Cup» from Hagia Triada. But there is one of the trinkets worn by the left child that is, at least in Minoan iconography, characteristic of females: the earring. Similar gold earrings are also worn by the Saffron Gatherers in Xeste 3 and by the young «Priestess» in the West House.

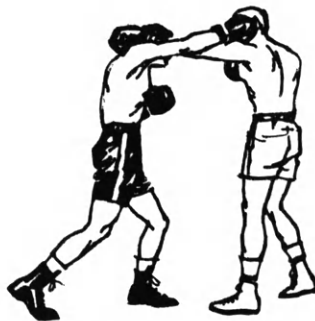

Fig. 2. Boxer's «right cross». Corresponding to the Boxing children seen from the reverse (after Encyclopedia Americana, vol. 4, 1979).

The somewhat redder complexion of the right child, on the other hand, does not necessarily denote it as masculine: the artist may have followed the Egyptian convention illustrated in wall-paintings coeval with or not much later than the Akrotiri fresco where a reddish colour is used both for girls and for young women, for example the grave-painting from Thebes, Brit. Mus. EA 37.986 from about 1400 B.C. The painting shows young couples feasting, served by girls that are nude except for a narrow girdle below the belly. Our boxing children wear an analogous girdle, and this feature distinguishes them by itself as girls. In Akrotiri frescoes boys are represented either clothed or wholly naked, as, for example, the boys carrying bunches of fishes that are depicted in the West House⁸.

As soon as the boxing children are recognized as *girls*, the picture assumes a new ideological dimension and it is hardly fair to describe it as «simply illustrating a game between two youths»⁹. It apparently depicts a serious exercise in a branch of the edu-

6. Cf. *contra*, J. COULOMB, in *Ἀρχαιολογία*, 4 (1982) 26. Coulomb is not aware of the relation «trainer-apprentice».

7. *Thera* IV (1971) 49. Also in, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas*.

8. *Thera* VI (1974) Cover plate.

9. Cf. C. DOUMAS (*supra* n. 2) 78.

cation of young girls which was doubtless a matter of religion, on Thera as well as in Minoan Crete¹⁰.

In Greece of the historical period the education of girls still belonged to the realm of a divine *Kourotrophos* or *Paidotrophos*, particularly Artemis, the virgin goddess κατ' ἐξοχήν, who also cared for the young of animals¹¹.

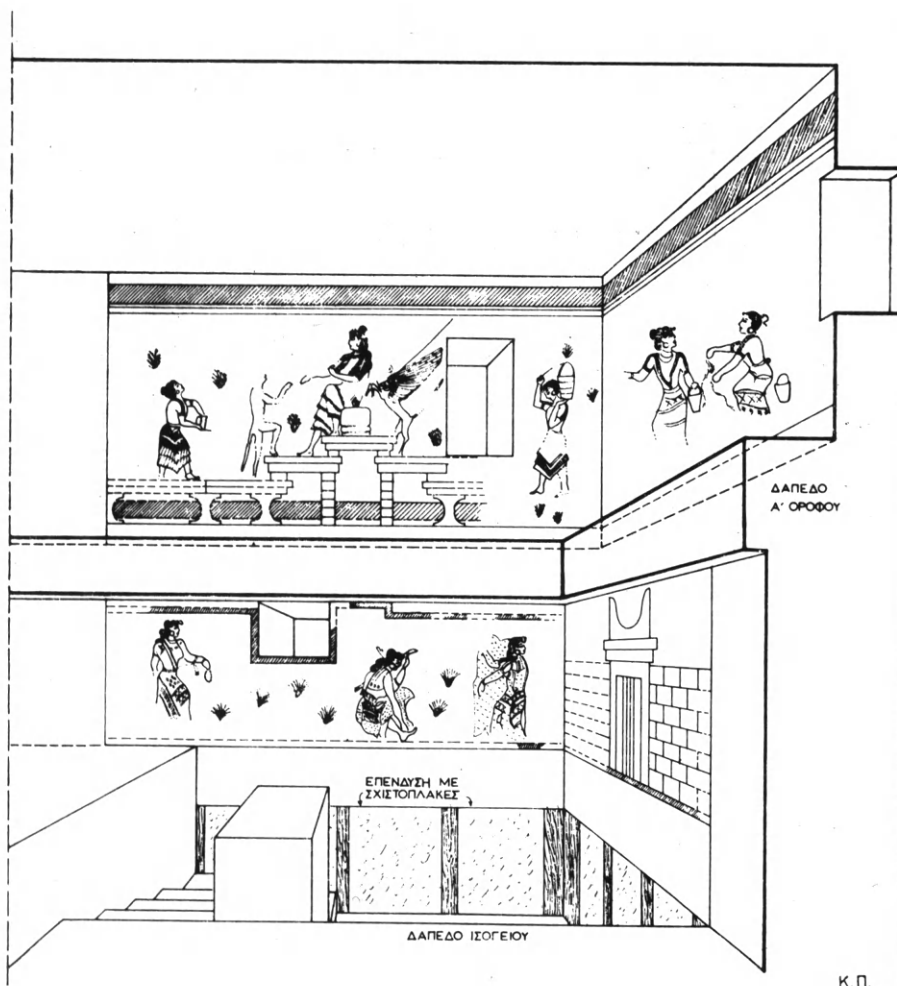

Fig. 3. Akrotiri. Xeste 3, room 3: a reconstruction of the decoration of the northern and eastern walls (after Praktika 1980, p. 295).

10. Cf. A. EVANS, *The Palace of Minos*, I, 447. R.F. WILLETTTS, *Cretan Cults and Festivals* (London 1962) 176 ff. Id., *Ancient Crete. A Social History* (London and Toronto 1965) 134, 136. W. BURKERT, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Stuttgart 1977) 391. Children's agones are a conspicuous feature of the Aegean and Asiatic area. Cf. M.P. NILSSON, *Griechische Feste* (Leipzig 1906) 241. At Didyma, in the cult of Artemis Pythie, a six-year-old girl organizes τῶν ἀννυμφίων πανηγύρεις; cf. E. DIEHL, *Die Hydria* (Mainz 1964) 200 (early Imperial period).

11. Artemis *Kourotrophos* and *Paidotrophos*: DIOD. SIC. 5,73; PAUS. 4,34,6.

Now, provided that the fresco decoration was meant to comprise an allusion to the deity in the service of which the girls were exercising, what more adequate subject could the painter have chosen than a group of young, apparently female gazelles?

Antelopes and gazelles did not belong to the endemic fauna of either Thera or Crete, but they were part of the religious iconology that the Cretans had adopted from Egyptian art. And in Egypt the female gazelles were said to be the «pets of Isis»¹².

The assumed religious allusion of the fresco decoration of the Room of the Antelopes is borne out by the cultic character of its inventory. Thus, annexed to the room was found a kind of «sacristy» of the Knossian «kassella» type containing vessels of a ritual character¹³. Worthy of note is a service brought to light in a niche to the left of the entrance door¹⁴: it consisted of a small nipples ewer and two goblets, suggesting a use as a libation service for a pair of celebrants. The nipples of the ewer betray its connection with a female deity¹⁵. The abundant banquet equipment found in the basement of the house¹⁶ indicates that collective festive meals were celebrated in the building.

That the athletic education of Theran (as well as Cretan) girls comprised such tough sports as boxing is not surprising: even in Greece of the historical period the physical *agoge* of girls was essentially parallel to that of boys, and not only in Sparta. For example: «On the island of Chios it is very pleasant just to walk to the gymnasia and running-tracks and watch the young men wrestling with girls» (Athenaeus, 13, 566e. Transl. C.B. Gulick). An *élite* of Minoan girls apparently got so far as to be on level terms with male bull-acrobats, as attested by celebrated frescoes from the palace of Knossos¹⁷.

Side by side with the bodily education presumably run *αἱ πρὸς τοὺς Θεοὺς λειτουργίαι*¹⁸, differentiated according to age-classes, to be compared to the regular course of services that were carried out for their Goddess by noble Athenian maidens, as expounded by the Chorus of the Aristophanean *Lysistrata* (v. 638-645)¹⁹.

A kind of festive *λειτουργία* in the form of *ἀνθολογία* or *ἀνθεςφορία*, in the presence of the Goddess, may be depicted in the fresco of the Saffron gathering maidens in Xeste 3²⁰ (fig. 3). Here may also possibly be represented a Theran parallel to the Athenian

12. AELIAN., *Nat. anim.* 10,23: «Ἀθὺρμα δὲ εἶναι τὰς θηλείας (δορκάδας) τῆς Ἰσιδος φασίν.

13. *Thera* IV (1971) 31, pls. 52-55, 81. *Thera* VII (1976) 17-21, pls. 24-29b.

14. *Thera* IV (1971) 29.

15. Similar nipples ewers: *Thera* IV (1971) pls. 69b, 71.

16. *Thera* VII (1976) 20, figs. 1,2, pls. 24b-28.

17. A. EVANS, *The Palace of Minos*, III (1930) 212, fig. 144, pl. XXI.

18. ARIST., *Pol.* 7,10,11.

19. ARISTOPH. *Lys.*, 641-645: ἐπὶ μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθὺς ἡρρηφόρουν/εἴτ' ἀλετρις ἢ δεκέτις οὔσα τάρχηγέ-
τι/κᾶτ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίους/κᾶκανηφόρουν ποτ' οὔσα παῖς καλὴ 'χουσ'/ισχάδων ὄρμα-
θόν. Cf. A. BRELICH, *Paides et Parthenoi* (Rome 1969) 229 ff.

20. Xeste 3: *Thera* VII (1976) 32 ff., pls. 58-66, colour pls. A-K. C. DOUMAS (*supra* n. 2) 76 f. *Ergon*

παῖς καλῇ of Aristophanes²¹ — a μελλόγαμος νύμφη —, namely in the seated girl, whose luxuriant hair is so conspicuously adorned with a myrtle twig and a golden pin with pendant in form of an iris flower²² (pl. 13b).

This girl does not take part in the saffron gathering²³: if correctly defined as a *mello-gamos*, she will have to bid farewell to the «artemisian» existence and its ceremonies to become servant to the deities whose symbols adorned her hair²⁴. The circle of a virginal *agoge* is closed.

Djursholm

GÖSTA SÄFLUND

1982 (1983) 46-47. *Praktika* 1980, 295. *Anthesphoria, Anthologia*: cf. STRAB. 6, 256e; EURIP., *Ion* 887-890. Cf. I. CHIRASSI, *Elementi di culture precereali nei miti e riti greci (Incunabula Graeca, vol. XXX)* (Rome 1968) 92-94; 125 ff. (crocus). I. DOUSKOS, «The crocuses of Santorini», in *Thera and the Aegean world, II* (London 1978) 141 ff.

21. See above, n. 19.

22. *Thera* VII (1976) 35-36, pl. 64, colour pls. I, J. The pin of the seated girl, with pendant in form of an iris flower, is a counterpart to the celebrated silver pin with gold pendant in form of «the Goddess in the papyrus baldachin» which Schliemann found in the Third Shaft Grave at Mycenae: G. KARO, *Die Schachtgräber von Mykenae*, no. 75, pp. 44-45, 187, pl. XXX: «eine Art des Schmuckes, für die ich aus dem minoisch-mykenischen Kreise kein Analogon kenne».

The big gold earring of the seated girl, as observed by C. DOUMAS (*supra*, n. 1) 131 f., has a parallel in the magnificent earrings (no. 61) of the same Shaft Grave III: G. KARO, *op. cit.*, 187, pls. XX, XXXII.

23. According to MARINATOS, *Thera* VII (1976) 36, «The young girl has just met with an accident» ... «holds with the right hand her bare foot. A few drops of blood are visible on the ground». Marinatos imagined a possible mythical episode of the Eurydice cycle.

24. The myrtle twig, a timeless symbol of the Goddess of Love: Ἀφροδίτης φυτόν, PLUT., *Vita Marc.* 310 f; *myrtus coniugalis*, PLIN., *Nat. Hist.* 15, 122. Cf. I. CHIRASSI (*supra* n. 20) 22, with n. 14. Iris: see I. CHIRASSI (*supra* n. 20) 105 - 106.

ΜΥΚΗΝΑΙ ΚΑΙ ΛΙΒΥΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΜ Ι ΕΠΟΧΗΝ. ΚΕΦΤΙ: ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΓΥΠΤΙΩΤΑΙ

(Πίν. 14 - 15)

Ἑρμηνεύων τὴν παράστασιν τῆς ΥΜ Ι μικρογραφικῆς τοιχογραφίας τῆς Δ. οἰκίας τῆς Θήρας, τὸ 1974 (μετὰ τὴν ἀνεύρεσίν της), ὁ καθηγητὴς Μαρινάτος ὑπεστήριξεν ὅτι ἀποτελεῖ ἐξιστόρησιν μιᾶς θαλασσίας περιπετείας τοῦ θηραϊκοῦ στόλου, ἐκτυλισσομένης πιθανῶς εἰς τὰ παράλια τῆς Λιβύης¹.

Ἀκολουθῶς ὁμως ἡ ἐν λόγῳ παράστασις ἔτυχε ἄλλων ἐρμηνειῶν. Σήμερον δὲ τὸ πλεῖστον τῶν ἐρευνητῶν θεωρεῖ ὅτι ἀπεικονίζει εἴτε κάποιαν δραστηριότητα τοῦ θηραϊκοῦ στόλου, ἴσως καὶ πολεμικὴν-πειρατικὴν, εἰς τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου, τῆς Κρήτης ἢ καὶ τῆς Μ. Ἀσίας· εἴτε κάποιαν τελετὴν ποῦ ἔχει προσλάβει καὶ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα².

Ἀνεξαρτήτως ἐν τούτοις τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐν λόγῳ τοιχογραφίας, ἀποστολὴ Μυκηναίων εἰς λιβυκὰ παράλια ὑποδηλοῦται, κατὰ τὴν γνώμην μας, εἰς τὰ ἀκόλουθα ἐκ τῆς Ἀργολίδος προερχόμενα μικρογραφικὰ ἔργα: α) εἰς τεμάχιον (πίν. 14α, εἰκ. 1α) ἀργυροῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ 4ου βασιλικοῦ περιβόλου τοῦ Schliemann, ἀναφερόμενον ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Τσοῦντα ὡς προερχόμενον ἐκ σωροῦ τεμαχίων ἀργυρῶν ἀγγείων καὶ ὡς διακριθὲν ὑπὸ τοῦ Κουμανούδη³, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα παρατηρήθησαν ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Reichel⁴ (τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι ΥΜ Ι ἐποχῆς, ὅπως καὶ ἡ τοιχογραφία τῆς Θήρας)· β) εἰς ἕτερα τεμάχια (εἰκ. 1β καὶ εἰκ. 2) ἐκ τοῦ ἰδίου σωροῦ ποῦ εἶναι τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἐποχῆς καὶ ἀνήκουν, κατὰ τὴν γνώμην μας, εἰς δεύτερον, ὁμοιον, ἀγγεῖον (ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δυνατόν νὰ ἀνήκουν εἴτε εἰς αὐτὸ εἴτε εἰς τὸ προηγούμενον)· καὶ γ) εἰς τεμάχιον λιθίνου (πίν. 14β-γ, εἰκ. 3) ἀγγείου, μεταγενεστέρας ἐποχῆς, προερχόμενον ἐκ τοῦ παρὰ τὴν Ἐπίδαυρον Ἱεροῦ τοῦ Μαλεάτα⁵.

Συνήθως ἐκ τῶν τριῶν ἐν λόγῳ ἔργων τὰ ὡς ἄνω ἐκ Μυκηναίων ἀνάγλυφα θραύσματα, μετὰ τὴν σχετικὴν μελέτην των ὑπὸ τοῦ Στάη⁶, ἐκλαμβάνονται ὡς συνανήκοντα εἰς τὸ αὐτὸ σκεῦος, ἥτοι εἰς ἀνάγλυφον κωνικὸν ρυτὸν⁷, εἰς τὸ ὁποῖον θεωροῦνται ἀνήκοντα καὶ ὅλα τὰ ἄλλα θραύσματα.

1. Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972) (1974) 33 κέ.

2. Βλ. ΜΥΛΩΝΑ, *Πολύχρονοι Μυκηναί* (1983) 66-67, εἰκ. 50-51. Βιβλ. βλ. MARINATOS-HÄGG, «The Western House at Akrotiri as a Cult Center», *AM* 1983, 1-24.

3. *AE* 1892, 11, πίν. 2,2.

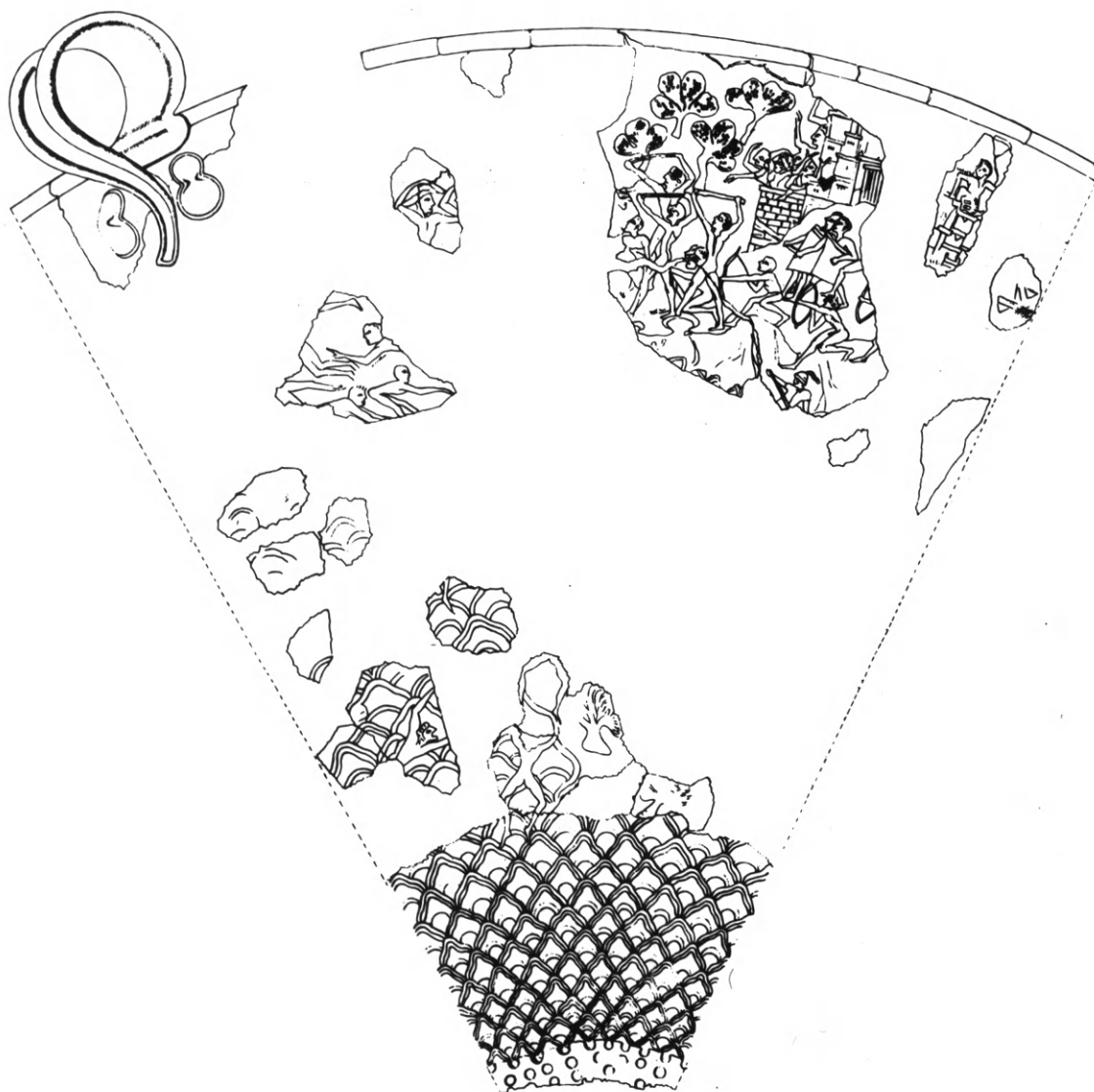
4. *Homerische Waffen* (1901) 13, εἰκ. 17a,d.

5. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *ΠΑΕ* 1950, 194, εἰκ. 10.

6. *AM* 40, 1915, 45, πίν. 7 καὶ 8.

7. Μεταγενεστέραν βιβλιογραφίαν τοῦ βλ. κυρίως εἰς KARO, *Die Schachtgräber von Mykene* (1930) 320, εἰκ. 32 καὶ HOOKER, *AJA* 71, 1967, 269 κέ.

Ἄλλὰ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ὡς ἄνω θραυσμάτων (πίν. 14α, εἰκ. 1α), ποὺ ἀνήκει εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ σκεύους (ρυτοῦ), παρουσιάζει μίαν κεντρικὴν σκηνήν, με ἐπίκεντρον κάποιο ὄχυρόν (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Εἰς ἀντίστοιχον δὲ κεντρικόν, πρόσθιον καὶ ὑπὸ τὸ χεῖλος μέρος θὰ ἀνήκε, κατὰ τὴν γνώμην μας, τὸ ἄλλο θραῦσμα (εἰκ. 1β), ποὺ ἢ

Εἰκ. 1. Θραύσματα ἀργυρῶν (δύο;) ρυτῶν ἐκ Μυκηνῶν.

κεντρικὴ τοῦ σκηνῆ εἶχεν ἐπίσης κάποιο ὄχυρόν, μαζί ἴσως με μικρότερον (εἰκ. 2) θραῦσμα, ἐντασσόμενον εἰς αὐτήν. Τὰ δὲ ὑπόλοιπα θραύσματα δυνατόν νὰ ἀνήκον εἰς τὸ ἐν ἢ εἰς τὸ ἄλλο ρυτόν.

Ὡς πρὸς τὸ τρίτον ἔργον, τοῦτο ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς μόνον θραύσματος, λιθίνου ὅμως

ἀλλὰ κωνικοῦ ἐπίσης καὶ ἀναγλύφου ρυτοῦ ποῦ ἀρχικῶς ἔφερε πιθανῶς ἐπικάλυψιν διὰ φύλλου χρυσοῦ⁸.

Εἰδικώτερον τὰ θραύσματα ἐκ Μυκηνῶν ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Τὸ μέγιστον ὡς ἄνω θραῦσμα (πίν. 14α καὶ εἰκ. 1α) τοῦ ρυτοῦ φέρει τὴν ἀκόλουθον παράστασιν: Εἰς τὰ ἄνω καὶ δεξιὰ εἰκονίζεται ὄχυρὸν ἐκ τοῦ πλαγίου, ἥτοι μὲ ὀρατὴν τὴν δεξιὰν (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) καὶ ἀόρατον τὴν ἀριστερὰν πλευράν, κείμενον ἐπὶ ὑψώματος ποῦ φαίνεται νὰ δεσπόζη τῆς κάτωθεν αὐτοῦ θαλάσσης. Τοῦτο ἔχει κτισθῇ κατὰ τὸ κατώτερον μέρος του μὲ ἰσοδομικὸν τρόπον. Ἐπὶ τοῦ μέρους αὐτοῦ ἔχει συγκεντρωθῇ ἄμαχος πληθυσμὸς ποῦ χειρονομεῖ ζωηρῶς. Καὶ εἰς τὰ ἀριστερὰ μὲν τὸ ὄχυρὸν φαίνεται νὰ γειτονεύῃ μὲ ἐλαιῶνα, εἰς δὲ τὰ δεξιὰ, ὅπου καὶ ἡ πύλη του – ποῦ ἔχει κλεισθῇ διὰ πελωρίας θύρας ἐκ χονδρῶν κατακορύφων ξυλίνων δοκῶν –, ἡ πλαγιά τοῦ βουνοῦ κατέρχεται μὲ ὁμαλὸν τρόπον πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἡ παραλία δὲ αὐτὴ ἐμφανί-

Εἰκ. 2. Θραῦσμα ἀργυροῦ (β') ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν.

ζεται σχεδὸν ὡς πεδινή, σχηματίζουσα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ κόλπους καὶ ἀκρωτήρια. Πρὸ τοῦ αἰγιαλοῦ αὐτοῦ σώζεται μικρὸν μόνον μέρος τῆς θαλάσσης – τὸ πλεῖστον τῆς ὁποίας ἐκάλυπτεν, ὡς φαίνεται, τὸ ὑπόλοιπον, κατώτερον, μέρος τοῦ ρυτοῦ. Ἡ θάλασσα ὅμως ἐξετείνετο καὶ εἰς τὰ ἀριστερά, κάτωθεν τοῦ ὄχυροῦ.

Εἰς τὰ δεξιὰ, ἐπὶ τοῦ αἰγιαλοῦ, εἰκονίζεται καὶ ἀριθμὸς πολεμιστῶν, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι εἶναι γυμνοὶ καὶ εἰς θέσιν μάχης, ἔχοντες ὡς ὄπλον τόξον ἢ σφενδόνην. Μεταξὺ αὐτῶν ὅμως διακρίνεται ζευγὸς ἡλικιωμένων σχετικῶς (πωγωνοφόρων) πολεμιστῶν, ἴσως στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, ποῦ προχωροῦν μαζὶ πρὸς τὴν ἀκτὴν καὶ φοροῦν ἐξωμίδα, ὡς ἐπενδύτην, καὶ ὄχι ὡς χιτῶνα, ὅπως ἐνίοτε ἔχει ὑποστηριχθῇ. Ὁ ἐπενδύτης αὐτός, ἄκαμπος σχετικῶς, εἶναι δερμάτινος ἴσως καὶ φθάνει ἕως τὰ γόνατα, συγκρατούμενος μόνον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου, ἀφήνων ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερόν. Ὅπως πρόκειται νὰ δειχθῇ, ἡ ἐξωμὶς αὐτὴ (ἀνοικτὴ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευράν) ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖον ἐρμηνείας τῶν μορφῶν καὶ τοῦ τοπίου. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ πολεμισταί, ἐξ ἄλλου, ἔφερον τὸ αὐτὸ ὄπλον. Ἀλλὰ σώζεται μόνον τὸ ἄκρον χερί τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν μὲ τὸ κατώτατον μέρος τοῦ ὄπλου ποῦ πιθανῶς ἦτο ρόπαλον (βλ. κατωτ.). Τέλος, εἰς τὸ πρὸ τοῦ αἰγιαλοῦ αὐτοῦ μέρος τῆς θαλάσσης διακρίνεται σαφῶς τὸ ἀνώτερον μέρος Μυκηναίου πολεμιστοῦ ποῦ ἐκτελεῖ χρέη πηδαλιούχου, κατευθύνων τὸ πλοῖον του εἰς τὴν ὑπὸ τὸ ὄχυρὸν ἀκτὴν, πρὸς τὰ ἀριστερὰ δηλαδὴ, διὰ νὰ προσορμισθῇ. Εἶναι δὲ τὸ

8. Μεταγενεστέραν βιβλιογραφίαν του βλ. εἰς VERMEULE, *Greece in the Bronze Age* (1964) 103, εἰκ. 20b καὶ SAKELLARIOU, *RA* 1971, 1 κέ., εἰκ. 1-3.

πλοῖον ὀπλιταγωγόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν σωζομένην κορυφὴν τοῦ κράνους τριῶν (καθημένων) πολεμιστῶν εἰς αὐτό.

Εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ρυτοῦ καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένης θαλάσσης – ποὺ δυνατόν νὰ ἀνήκη καὶ εἰς τὸ ἕτερον ρυτὸν – εἰκονίζοντο καὶ μερικοὶ γυμνοὶ πολεμισταὶ (ὅπως εἶναι οἱ ἐπὶ τοῦ αἰγιαλοῦ).

2. Τὸ ἄλλο θραῦσμα (εἰκ. 1β), ἐξ ἄλλου, μὲ παρομοίαν σκηνὴν ὄχυροῦ (ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου τοῦ περιβόλου τοῦ Schliemann, βλ. ἄνωτ.), φέρει τὴν ἀκόλουθον παράστασιν: διατηρεῖ μέρος μόνον τοῦ ὄχυροῦ ποὺ πιθανῶς ἔφερε ζεύγος ἱερῶν διπλῶν κεράτων καὶ εἶχεν ἄμαχον πληθυσμόν. Ἐκ τοῦ πληθυσμοῦ ὅμως αὐτοῦ σώζονται δύο μόνον μορφαί, καὶ δῆ: ἡ κεφαλὴ μιᾶς μορφῆς ποὺ ἔχει καταπέσει μαζὶ μὲ τὸν βραχίονα ἐπὶ τοῦ τείχους· καὶ ἄνωθ' ἐκ τῆς, τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ μιᾶς δευτέρας μορφῆς ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὴν βοηθήσῃ.

Τὸ τρίτον θραῦσμα (εἰκ. 2) ἀνῆκε πιθανῶς εἰς τὸ σύνολον αὐτό, ἀντιστοιχοῦν πρὸς μέρος τοῦ πρώτου (πίν. 14α, εἰκ. 1α) θραύσματος. Συγκεκριμένως: Πλησίον τοῦ ὄχυροῦ αὐτοῦ (εἰκ. 1β), ὅπως καὶ εἰς τὸ προηγούμενον (πίν. 14α, εἰκ. 1α), ὑπῆρχεν ἀριθμὸς πολεμιστῶν ποὺ ἐτέλει ὑπὸ ζεύγος (εἰκ. 2) στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν. Ἐκ τοῦ ζεύγους αὐτοῦ ἐσώθη ὅμως μόνον ἡ μορφή τοῦ ἐνός. Ἡ μορφή δὲ αὐτὴ φορεῖ ἐξωμίδα, ἐκ δέρματος πιθανῶς (εἶναι ἄκαμπτος) καὶ κρατεῖ ρόπαλον διὰ τῆς δεξιᾶς.

Εἰς ἓν ἄλλο θραῦσμα (ἐκ τοῦ ὡς ἄνω σωροῦ τοῦ αὐτοῦ βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν) ἔχει ἀναγνωρισθῇ μορφή πιθήκου⁹ ποὺ προσδίδει ὑποτροπικὸν χαρακτήρα εἰς τὴν ὅλην σκηνήν. Τόσον ὅμως αὐτό, ὅσον καὶ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα δυνατόν νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ πρῶτον ρυτὸν, δυνατόν ὅμως νὰ ἀνήκουν καὶ εἰς τὸ δεύτερον.

Τὰ δύο αὐτὰ ἀργυρᾶ ἀνάγλυφα ρυτὰ ἐκ Μυκηνῶν συναπετέλουν ἐπομένως ἐνιαῖον, τρόπον τινά, σύνολον, ἔχοντα παρίσους σκηνάς, ὅπως περίπου δηλαδὴ συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ζεύγος τῶν χρυσῶν ἀναγλύφων κυπέλλων τοῦ γνωστοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ.

3. Τὸ θραῦσμα τοῦ λιθίνου (πίν. 14β-γ, εἰκ. 3), κωνικοῦ ἐπίσης καὶ ἀναγλύφου, ρυτοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ἔχει ὡς ἐξῆς:

Φέρει (ἀνάγλυφον) παράστασιν (ποὺ ἄλλοτε εἶχε πιθανῶς ἐπικάλυψιν διὰ φύλλου χρυσοῦ, βλ. ἄνωτ.) καὶ ἀνήκει κατὰ μίαν γνώμην¹⁰ εἰς τὸν 15ον αἰ. π.Χ., ἐνῶ κατ' ἄλλην εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 15ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. π.Χ.¹¹

Ἡ παράστασις τοῦ θραύσματος αὐτοῦ ἐκτυλίσσεται ὁμοίως εἰς ὀρεινὸν ἀλλὰ καὶ παράλιον συγχρόνως τοπίον καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ θραύσματος εἰκονίζεται σειρὰ ἀνδρῶν ποὺ ἀνηφορίζουν εἰς μίαν περιοχὴν, ἡ ὁποία εἶναι παράλιος κατὰ τὸ κατώτερον μέρος. Σώζονται ὅμως μόνον κατὰ τὸ κατώτερον μέρος τοῦ σώματός των, ὥστε δὲν φαίνεται ὁ ὀπλισμός των. Εἶναι δὲ γυμνόποδες καὶ φοροῦν, ὅπως ὀρθῶς ἔχει παρατηρήσει ὁ Παπαδημητρίου¹², μανδύαν καὶ ὄχι χιτῶνα, ὅπως ἔχει μετ' αὐτὸν ὑποστηριχθῇ¹³. Εἶναι μάλιστα ὁ ἐπενδύτης των

9. Βλ. SAKELLARIOU, RA 1975, 202 κέ.

10. Βλ. VERMEULE, ἔ.δ.

11. Βλ. SAKELLARIOU, RA 1971, 14.

12. Ἐ.δ.

13. SAKELLARIOU, ἔ.δ. 10.

αὐτὸς ἐξωμὶς, ἀνοικτὴ δὲ κατὰ τὴν μίαν (ἀριστεράν) τῆς πλευράν. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν 1ην καὶ τὴν 3ην μορφήν (ἐξ ἀριστερῶν), ἥτοι ἀπὸ τὴν γραμμὴν ποὺ ἐκτείνεται κατακορύφως αὐτοῦ (τὸ γεγονὸς αὐτὸ παρενοήθη ὑπὸ τῆς Σακελλαρίου¹⁴, διότι παρὰ τὴν ἐνδειξιν τῶν ἐνδεκα κνημῶν, ἤχθη εἰς τὸ – ἐσφαλμένον – συμπέρασμα ὅτι εἰκονίζονται 8 ἄτομα). Ὁ ἐπενδύτης αὐτός, ἀνοικτός κατὰ τὴν μίαν πλευράν, συγκρατούμενος ἐπὶ τοῦ ὑπερκειμένου ὤμου καὶ ἀφήνων γυμνὸν τὸν δεξιόν, συνιστᾷ χαρακτηριστικὸν (ἐπ-)ἐνδυμα τῶν λιβυκῶν φύλων.

Τὸν τύπον αὐτὸν ἐνδυμασίας φοροῦν καὶ οἱ δύο πολεμισταὶ ποὺ σώζονται μερικῶς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θραύσματος κάτω καὶ ἀριστερά. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ φαίνεται νὰ συνεχίζεται, ὑπὸ μορφήν μικρᾶς χερσονήσου ἢ ἀκρωτηρίου, ἢ ξηρά, σχηματίζουσα ὁμαλὸν αἰγιαλόν, ἐνῶ εἰς τὰ δεξιὰ τῆς ἐκτείνεται ἡ θάλασσα.

Εἰκ. 3. Θραῦσμα ἀναγλύφου ἀγγείου Ἐπιδαύρου (Ἱεροῦ Μαλεάτα).

Κάτι ἀνάλογον παρατηρεῖται (βλ. ἀνωτ.) καὶ εἰς τὸ ἐκ Μυκηνῶν ρυτὸν (πίν. 14α, εἰκ. 1α), εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰκονιζομένου ὄχρου. Φοροῦν δὲ οἱ δύο ὡς ἄνω πολεμισταὶ τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ τὸν ἴδιον ἐπενδύτην ποὺ φοροῦν καὶ οἱ δύο πολεμισταὶ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν (πίν. 14α, εἰκ. 1), καθὼς καὶ ὁ (ἐκ τῶν δύο) σωζόμενος ἀντίστοιχος πολεμιστὴς ἐπὶ τοῦ ἄλλου ρυτοῦ (εἰκ. 2). Ἐπὶ πλέον, οἱ δύο αὐτοὶ πολεμισταὶ τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ, ὅπως φαίνεται, ἐκράτουν ρόπαλον διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ τὸ αὐτὸ συνέβαινε πιθανῶς εἰς τὰ ἀντίστοιχα ζεύγη τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν δύο ρυτῶν ἐκ Μυκηνῶν (πίν. 14α καὶ εἰκ. 1α, 2).

Τὰ ζεύγη αὐτὰ τῶν πολεμιστῶν μὲ τὰ ρόπαλα καὶ τὴν (δερματίνην πιθανῶς) ἐξωμίδα, τὴν ἀνοικτὴν κατὰ τὴν μίαν πλευράν, ἀπαντοῦν ὡς ἀρχηγοὶ εἰς παραστάσεις Λιβύων εἰσβολέων τῆς Αἰγύπτου (εἰκ. 4, 5, 6) ἐπὶ Ραμσῇ Γ' (ἥτοι ἀμέσως μετὰ τὸ 1200 π.Χ.). Ἄλλ' ἀντὶ ροπάλων οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ (ἐπὶ Ραμσῇ Γ') κρατοῦν ξίφη, διότι, ὅπως πιστεύεται, κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ.) οἱ Λίβυες ἀρχηγοὶ χρησιμοποιοῦν συχνὰ ὡς ὅπλα ξίφη, εἰσάγοντες αὐτὰ πιθανῶς ἐκ τοῦ Αἰγαίου¹⁵.

Ἄλλ' ἐνῶ εἰς τὸ ρυτὸν τῶν Μυκηνῶν τὸ ζεύγος τῶν ἐξωμιδοφόρων (καὶ ροπαλοφόρων) πολεμιστῶν ἡγεῖται γυμνῶν τοξοτῶν καὶ σφενδονιτῶν, εἰς τὸ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτὸν τὸ ἀντίστοιχον ζεύγος ἐξωμιδοφόρων καὶ ροπαλοφόρων ἀρχηγῶν φαίνεται νὰ ἡγῆται ἐξωμιδοφόρων ἐπίσης πολεμιστῶν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡγεσία καὶ πολεμισταὶ φαίνεται νὰ εἶναι διαφόρου καταγωγῆς, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἡγεσία καὶ στρατὸς φαίνεται νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς καταγωγῆς.

14. *Αὐτόθι*.

15. Βλ. BATES, *The Eastern Libyans*² (1970) 121.

Ἐπὶ τοῦ θραύσματος, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ, εἰς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ζεύγους τῶν πολεμιστῶν, εἰκονίζεται ὑπτία κεφαλὴ, πολεμιστοῦ πιθανῶς, μὴ σωζομένου κατὰ τὸ ὑπόλοιπον σῶμα, διότι τὸ θραῦσμα περατοῦται εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Ἐκ τῆς θέσεως ὅμως τῆς ἐν λόγῳ κεφαλῆς φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ πεσόντος πολεμιστοῦ, ἐξ ἐκείνων οἱ ὅποιοι παρέμενον ἀκόμη πλησίον τῶν ἀρχηγῶν, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ὑπεχώρουν ἀνηφορίζοντες ἐπὶ τοῦ αἰγιαλοῦ εἰς τὰ δεξιὰ.

Κάτω καὶ δεξιὰ, ἐπὶ τοῦ θραύσματος αὐτοῦ, εἰκονίζεται ἐπίσης ἡ θάλασσα, ὅπως καὶ ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ διατηρεῖται καὶ ἡ πρύμνη κρητομυκηναϊκοῦ πλοίου καὶ τὸ πρόσθιον ἡμισυ παραπλέοντος καὶ παίζοντος δελφινιοῦ, ὅπως συμβαίνει συνήθως εἰς τὰ πλοῖα τῆς Μεσογείου.

Εἰς τὸν θαλάσσιον αὐτὸν χώρον τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ καὶ πλησίον τοῦ αἰγιαλοῦ, ὅπου τὰ ὕδατα εἶναι ρηχὰ, εἰκονίζονται καὶ διάφορα ἀντικείμενα, ἐπιμήκη ἢ σφαιρικά κατὰ τὸ πλεῖστον, πὺν νοοῦνται εἴτε ἐπιπλέοντα εἴτε εἰς τὸν βυθόν. Ἀντίστοιχα ἀντικείμενα παρουσιάζονται εἰς τὸν αὐτὸν περίπου χώρον, παρὰ τὸν αἰγιαλόν, εἰς τὸ ἐκ Μυκηνῶν ρυτόν. Θεωροῦνται δὲ ὑπὸ τινων¹⁶ ὡς λείψανα θαλασσίας συρράξεως πὺν ἔχει προηγηθῇ. Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει τὴν κατοχὴν ναυτικοῦ ὑπὸ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν, ἥτοι καὶ τῶν Κρητομυκηναίων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πολεμιστῶν. Ὁ πρωτογονισμὸς ὅμως τῶν τελευταίων – πὺν ἐκδηλοῦται διὰ τῆς γυμνότητος καὶ τῶν ὅπλων (τόξων, σφενδονῶν, ροπάλων) – ἀποκλείει κάθε ὑπόθεσιν ὅτι ἡ πλευρὰ αὐτὴ διέθετε ναυτικὸν (καὶ ὅτι πρόκειται περὶ ναυμαχίας).

Ἀλλῃ ἐπομένως πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐξήγησις τῶν ὡς ἄνω ἀντικειμένων, κατὰ τὴν γνώμην μας ἡ ἐξῆς:

Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι πιθανῶς εἴτε λίθοι εἴτε ξύλα, τὰ ὅποια ἔχουν ριφθῇ εἴτε διὰ τῶν σφενδονῶν εἴτε διὰ τῶν χειρῶν ὑπὸ τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πολεμιστῶν πὺν προσπαθοῦν νὰ ἐμποδίσουν μὲ κάθε τρόπον τὴν προσόρμισιν κρητομυκηναϊκῶν πλοίων. Μερικοὶ μάλιστα ἐκ τῶν ὡς ἄνω (γυμνῶν) πολεμιστῶν ἔχουν ριφθῇ καὶ οἱ ἴδιοι εἰς τὴν θάλασσαν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὅπως φαίνεται εἰς τὸ ἐκ Μυκηνῶν ρυτόν.

Τέλος, ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ, καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω αἰγιαλοῦ ὅπου ἀνηφορίζουν οἱ πολεμισταί, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀγῶνος πιθανῶς, εἰκονίζονται ἀντικείμενα εἰς ἀπλὴν ἢ διπλὴν σειρὰν, «περίεργα σχήματα», κατὰ τὸν Παπαδημητρίου¹⁷, τὰ ὅποια, κατ' αὐτόν, «πιθανῶς νὰ θέλουν νὰ παραστήσουν ἀνώμαλον ὁρεινὸν δρόμον», ὁ ὁποῖος εἶναι «βραχώδης» ἴσως, κατὰ τὴν Vermeule¹⁸.

Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι ὅμως ὁμοιόμορφα καί, ὅπως ἐλέχθη, εἰς ἀπλὴν – ἢ διπλὴν ἐνίοτε – σειρὰν. Ἐχοντα σακκοειδῆ μορφήν, μὲ δύο ὠτόσχημα ἄκρα ἕκαστον, πολὺ ἐμφανῆ, παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν πλαγιαστῶν σάκκων πὺν ἔχουν πληρωθῇ καὶ – ὅπως καὶ σήμερον συμβαίνει – τὸ ἀνώτερον μέρος τῶν ἔχει κλεισθῇ ὑπὸ τὸ χεῖλος, ὥστε τὰ ἄκρα του, ἐξέχοντα ὑπὸ μορφήν λαβῶν, νὰ χρησιμεύουν πρὸς φόρτωσιν. Ἡ τόσον ἐμφανὴς παρουσία τῶν ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν μήπως ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ τονίσῃ δι' αὐτῶν κάποιο χαρακτηριστικὸν τοῦ τοπίου καὶ τοῦ νοήματος ἴσως τῆς εἰκονιζομένης

16. SAKELLARIOU, RA 1975, ἔ.ἀ.

17. Ἐ.ἀ.

18. Ἐ.ἀ.

σκηνης. Δεν αποκλείεται επομένως τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ νὰ εἰκονίζονται σάκκους (ἐκ δέρματος ἴσως), τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποίων θὰ ἦτο κάποιο ἀγροτικὸν ἢ κτηνοτροφικὸν προϊόν, ἀντίστοιχον ἴσως τοῦ περιεχομένου τῶν σάκκων ποὺ εἰκονίζονται ἐπὶ τῆς γνωστῆς (ἀρχαϊκῆς) κύλικος τοῦ Ἀρκεσίλα τῆς Κυρήνης ἀλλὰ βαρὺ. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ὑπὸ μορφὴν λαβῶν ἄκρα τῶν εἶναι μεγάλα, ἐνῶ τὰ ἄκρα τῶν σάκκων ἐπὶ τῆς κύλικος αὐτῆς εἶναι μικρὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τούτων επομένως σχετικῶς ἐλαφρόν.

Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἐκ μὲν τῶν λιβυκῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων σημαντικὰ ἦσαν τὸ ἔριον καὶ τὸ λίπος (βόιον), ἐκ δὲ τῶν λιβυκῶν ἀγροτικῶν προϊόντων σημαντικὰ ἦσαν τὸ ἔλαιον καὶ τὸ σίλφιον. Τὸ φυτὸν αὐτὸ (ἀπὸ τὸν χυμὸν τοῦ ὁποίου παρεσκευάζετο ἀκριβὸν καρύκευμα ἀλλὰ κυρίως παρεσκευάζοντο φάρμακα ποὺ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐθεωροῦντο πανάκεια) ἦτο καὶ τὸ σύμβολον τῆς Κυρήνης κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν. Εἰς ὅλα δὲ σχεδὸν τὰ νομίσματα τῆς πόλεως αὐτῆς παρουσιάζετο ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, εἴτε ὡς τριπέταλον ἄνθος εἴτε ὡς μίσχος μὲ φύλλα καὶ ἄνθος ἐπὶ τῆς κορυφῆς, συχνὰ μάλιστα ἐν μεγεθύνσει καὶ πλησίον μιᾶς ἐτέρας μορφῆς (ἀνθρωπίνης ἢ ἄλλης). Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ σχετικῶς ὅτι ἡ χρῆσις καὶ ἡ ἐμπορία τοῦ σιλφίου ἔχει ἤδη διαγνωσθῇ καὶ κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν¹⁹.

Καὶ πιστεύεται μὲν ὅτι διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ ρυτοῦ ἐκ τοῦ 4ου τάφου (πίν. 14α, εἰκ. 1α,β) ἔχει ἀποδοθῇ κάποια θρυλικὴ ναυτικὴ ἐπιχείρησις τῶν Μυκηναίων (ἢ καὶ τῶν μινωικῶν Κρητῶν) ἀλλ' αὕτη ἐντοπίζεται συνήθως εἰς τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου²⁰, περιλαμβανομένων καὶ τῶν μικρασιατικῶν. Ἀλλ' ἡ αὕτη ναυτικὴ ἐπιχείρησις φαίνεται νὰ ἀπηχῆται καὶ εἰς τὸ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτόν. Διὰ τῶν παραστάσεων ὁμως αὐτῶν φρονούμεν ὅτι ναὶ μὲν ἀπηχεῖται κάποια θρυλικὴ ναυτικὴ ἐπιχείρησις τῶν Μυκηναίων κατὰ τὴν ἀρχομένην ΥΜ Ι ἐποχὴν – ἢ καὶ ἐνωρίτερον ἀκόμη, ἥτοι κατὰ τὸν φθίνοντα 17ον αἰ. π.Χ. –, εἰς τὰ λ ι β υ κ ἄ π α ρ ἄ λ ι α ὁ μ ω ς. Ἡ ἐπιχείρησις μάλιστα αὕτη ἦτο ἄκρως σημαντικὴ, ὥστε παρέμεινε ζωνρὰ εἰς τὴν μνήμην ἀρκετῶν γενεῶν.

Ἡ ἄποψις αὕτη, περὶ τοῦ χώρου τῆς ἐν λόγῳ ναυτικῆς ἐπιχειρήσεως, φαίνεται ἐκ τῶν ἐξῆς ἄλλων στοιχείων: α) ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ἐν γένει τοπίου· β) ἐκ τῆς μορφολογίας τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς μαχητῶν· γ) ἐκ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ἐν λόγῳ στοιχείων πρὸς ὅ,τι εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ἐλληνικῶν καὶ φαραωνικῶν κυρίως, περὶ Λιβύης. Ἐν πρὸς ἐν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχουν ὡς ἀκολουθῶς:

α) Ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ἐν γένει τοπίου τῶν ὡς ἄνω παραστάσεων ἡ ἄποψις αὕτη ἐνισχύεται διὰ τῶν ἐξῆς:

Ἡ παραλία τῆς Λιβύης, ὀλιγώτερον τῆς πρὸς Ἀνατολὰς, ἥτοι τῆς Μαρμαρικῆς, καὶ πολὺ περισσότερον τῆς πρὸς Δυσμᾶς, ἥτοι τῆς Κυρηναϊκῆς, εἶναι ἄλλοῦ εὐρεῖα καὶ ἄλλοῦ στενὴ πεδινὴ ἀλλὰ καὶ μερικῶς ὄρεινῇ, ἥτοι μὲ λόφους καὶ βουνὰ ποὺ ἄλλοτε φθάνουν ὁμαλῶς, ὡς κλιτύες, εἰς τὴν ἀκτὴν καὶ ἄλλοτε μὲ ἀπότομον τρόπον, σχηματίζουν δηλαδὴ ἀπόκρημνα ὑπὲρ τὴν θάλασσαν μέρη²¹, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀριθμὸν ἐσοχῶν καὶ ἐξοχῶν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἥτοι μὲ κόλπους καὶ ἀκρωτήρια (εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ὡς γνω-

19. Βλ. BATES, ἔ.δ. 101, σημ. 5.

20. Βιβλ. βλ. εἰς BUCHHOLTZ, *Jahrb. Kleinas. Forsch.*, 1965, 146.

21. Βλ. CHAMOUX, *Cyrène sous la monarchie des Bacchiades* (1953) 14 κέ. SHARAF, *Geografiet Libya* (1971).

στόν, ιδρύθησαν ἄρκεται πόλεις ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Α΄ χιλιετίαν π.Χ.²², ἐνῶ ἡ παράδοσις ἤθελε τὴν παρουσίαν τῶν Ἑλλήνων εἰς αὐτὴν καὶ κατὰ τὴν Β΄ χιλιετίαν π.Χ., βλ. κατωτ.).

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἐπομένως τοῦ λιβυκοῦ τοπίου, ἰδίως τῆς παραλίας τῆς Κυρηναικῆς, ἐπιτρέπουν τὴν σύγκρισιν πρὸς τὸ τοπίον τοῦ πρώτου (πίν. 14α, εἰκ. 1α) ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐκεῖνο τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ (πίν. 14β-γ, εἰκ. 3), μὲ τὴν παραλίαν ποὺ εἶναι πεδινὴ ἀλλὰ καὶ μὲ κόλπους καὶ ἀκρωτήρια.

Ἐξ ἄλλου, ἡ χλωρίς τοῦ τοπίου καὶ τῶν δύο αὐτῶν ρυτῶν εἶναι χαρακτηριστική. Ἐν πρώτοις, ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ αὐτοῦ (πίν. 14α, εἰκ. 1α) ἐκ Μυκηνῶν τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐλαιῶνος καὶ τοῦ ὄχυροῦ ἐπιτρέπουν σύγκρισιν πρὸς ἀντίστοιχα γνωστὰ στοιχεῖα περὶ τῆς Λιβύης. Εἰδικώτερον εἶναι δυνατόν νὰ σχετισθοῦν πρὸς ἀνάγλυφον παράστασιν παλέττας (ἐκ σχιστολίθου) εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Καΐρου²³, τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλέως-σκορπιοῦ. Συγκεκριμένως:

Ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἰκονίζονται (πίν. 15α) ἑπτὰ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα μὲ ὀδοντωτὸν περίγραμμα ποὺ θεωροῦνται ὅτι παριστοῦν λιβυκὰ ὄχυρά μὲ πύργους, κυριευθέντα ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Ἡ ὑπαρξὶς ὄχυρῶν ἐπομένως εἰς τὴν Λιβύην ἀνήγετο εἰς πολὺ παλαιὰν ἐποχὴν. Ὁ ἰσοδομικὸς ὁμῶς τρόπος κατασκευῆς τοῦ κατωτέρου μέρους – καὶ ὑπὸ μορφήν προτειχίσματος – τοῦ ὄχυροῦ ἐπὶ τοῦ πρώτου ρυτοῦ (πίν. 14α, εἰκ. 1α) τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ παρουσία διπλῶν κεράτων ἐπὶ τοῦ ὄχυροῦ τοῦ δευτέρου ρυτοῦ (εἰκ. 1β) ὑποδηλοῦν καὶ μίαν κρητομυκηναϊκὴν παρουσίαν εἰς τὰ ἐν λόγω ὄχυρά.

Ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ αὐτοῦ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου εἰκονίζεται (πίν. 15β) σειρὰ ἀναγλύφων μορφῶν ἐντὸς τεσσάρων ζωνῶν, ἥτοι: α) σειρὰ ἀναγλύφων ζῶων ἐντὸς τριῶν ἐπαλλήλων ζωνῶν – καὶ δὴ βοοειδῶν, ὄνων καὶ προβάτων· καὶ β) μία (κάτωθεν αὐτῶν) διπλῇ σειρᾷ ἐλαιοδένδρων. Τόσον τὰ ζῶα ὅσον καὶ τὰ ἐλαιοδένδρα τῶν ἐν λόγω ζωνῶν θεωροῦνται ὅτι συμβολίζουν τὴν λείαν πολέμου – εἰς κτήνη καὶ ἐλαιόλαδον – ποὺ συναπεκόμισαν οἱ Αἰγύπτιοι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῶν ὄχυρῶν ποὺ εἰκονίζοντο ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ ὡς ἄνω ἀναγλύφου (παλέττας).

Ὡς πρὸς τὸ ἐλαιόλαδον, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τοῦτο ἀπετέλει ἀνέκαθεν τὸ κύριον ἀγροτικὸν προϊόν τῆς Λιβύης (τῶν πεδιάδων τῆς παραλίας ἰδίως)· καὶ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι μονίμως ἐπρομηθεύοντο αὐτὸ ἐκ τῶν λιβυκῶν φύλων.

Ὁ ἐλαιὼν ἐπομένως εἰς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ὄχυροῦ ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω ρυτοῦ τῶν Μυκηνῶν (πίν. 14α, εἰκ. 1) δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἰδιομορφία παραλίου τοπίου τῆς Λιβύης, κυρίως τῆς Κυρηναικῆς. Γνωστὸν εἶναι ἄλλωστε, καὶ ἐκ τῶν ἐλληνικῶν καὶ ἐκ τῶν φαραωνικῶν πηγῶν, ὅτι διάφορα μέρη τῆς Λιβύης, κυρίως εἰς τὰ παράλια τῆς Κυρηναικῆς, ἐχαρακτηρίζοντο διὰ τὴν εὐφορίαν των ποὺ ὠφείλετο βεβαίως εἰς τὸ πλούσιον ἔδαφος ἀλλὰ ἐν συναρτήσει πάντοτε πρὸς τὴν συχνότητα τῶν βροχῶν (βλ. κατωτ.).

Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἐπιδαύρου ρυτοῦ (πίν. 14β-γ), τὰ «περίεργα σχήματα» ἐρμηνευ-

22. Βλ. YORKE, «A Survey of Ancient Harbours in Cyrenaica», *The Society for Libyan Studies* (1971/72) τ. 3, 3-4.

23. CHAMOUX, ἑ.ἄ. 41. GALASSI, *Tehene e le origini mediterranee de la civiltà egizia* (1942) 23.

όμενα ὡς (δερμάτινοι) σάκκοι (βλ. ἄνωτ.), ἐπιτρέπουν μίαν ταύτισιν τοῦ τοπίου πρὸς λιβυκόν.

Ὡς πρὸς δὲ τὴν πανίδα τῆς Λιβύης δυνατόν νὰ παρατηρηθοῦν συνοπτικῶς τὰ ἑξῆς: Τὰ ζῶα ποὺ εἰκονίζονται ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω παλέττας τοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου (πίν. 15β), μαζὶ μὲ τὰ εἰκονιζόμενα ἐλαιόδενδρα, θεωροῦνται ὅτι ἐκπροσωποῦν διὰ τοὺς Αἰγυπτίους τὴν κυρίαν οἰκονομίαν τῶν λιβυκῶν φύλων. Πιστεύεται δὲ γενικῶς ὅτι οἱ Λίβυες, κυρίως οἱ τῶν παραλίων καὶ τῶν ὁάσεων, εἶχον πολλὴ ἀνεπτυγμένην κτηνοτροφίαν. Ἦδη εἰς τὸ Ἔπος²⁴ χαρακτηρίζονται διὰ τὰ πρόβατά των, θεωροῦνται δὲ ὡς «μηλοτρόφοι» καὶ ὑπὸ ἀρχαιοτάτου δελφικοῦ χρησιμοῦ²⁵. Μεγάλοι ἀριθμοὶ λιβυκῶν αἰγοπροβάτων ἀλλὰ καὶ ἄλλων κτηνῶν ἀναφέρονται ἄλλωστε ὡς λεία πολέμου τῶν Αἰγυπτίων καὶ κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ.²⁶

Ὡς μέρος τῆς πανίδος τοῦ λιβυκοῦ τοπίου, ἐξ ἄλλου, εἶναι δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὁ πίθηκος ποὺ εἰκονίζεται ἐπὶ ἑνὸς τῶν θραυσμάτων, ποὺ ἐμνημονεύθησαν, (βλ. σελ. 194) τοῦ ἀργυροῦ ρυτοῦ. Μόνη τῆς βεβαίως ἡ παρουσία αὐτῆ πιθήκου δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως δηλωτικὴ τοῦ λιβυκοῦ τοπίου. Ἀλλ' ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα, εἶναι ἐνδεικτικὴ αὐτοῦ· καὶ τοῦτο μάλιστα, ἂν σχετισθῇ πρὸς τὴν μεταγενεστέραν παρουσίαν πιθήκου ἐπὶ τῆς γνωστῆς κύλικος τοῦ Ἀρκεσίλα· καὶ ἂν ληφθῇ, πρὸς τοῦτοις, ὑπ' ὅψιν ὅτι τὸ κρέας τοῦ πιθήκου παραδίδεται ὅτι ἐθεωρεῖτο βρώσιμον ὑπὸ τῶν λιβυκῶν φύλων²⁷.

β) Ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πολεμιστῶν τῶν ὡς ἄνω μυκηναϊκῶν παραστάσεων, ἡ ἐκτεθεισα ἄποψις ἐνισχύεται διὰ τῶν ἑξῆς:

Ἐκ πρώτης ὄψεως τὰ ἀνθρωπολογικὰ στοιχεῖα τῶν πολεμιστῶν ἐπὶ τῆς παραστάσεως τοῦ πρώτου ρυτοῦ (πίν. 14α, εἰκ. 1α) ἐκ Μυκηνῶν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν καὶ ἔνεκα τοῦ μικρογραφικοῦ χαρακτήρος τῆς ἀλλὰ καὶ διότι μεταγενέστεροι καθαρισμοὶ ἐπέφεραν ἀμβλυσιν τῶν λεπτομερειῶν (διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου²⁸ γενομένη παρατήρησις – περὶ ξυρίσματος μέρους τῶν μαλλίων ὡς ἀφρικανικοῦ ἐθίμου – δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐλεγχθῇ). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ παλαιότερα ἀποτύπωσις καὶ φωτογραφία εἶναι περισσότερον διαφωτιστικὴ (εἰκ. 1α)· καὶ δυνατόν νὰ παρατηρηθοῦν σχετικῶς τὰ ἑξῆς:

Μερικοὶ πολεμισταὶ – ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ἐν γένει πολεμιστῶν τῆς παραστάσεως αὐτῆς – φαίνεται νὰ παρουσιάζουν κάποιαν κυρτορρινίαν (γυμνοὶ τοξόται κυρίως), ἐνῶ ἄλλοι (τὸ ζεῦγος τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν) φαίνονται νὰ παρουσιάζουν εὐθυρρινίαν. Καὶ οἱ δύο ὁμως αὐτοὶ τύποι χαρακτηρίζουν λιβυκὰ φύλα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα²⁹, ὅπως καὶ ἐκτενέστερον θὰ ἀναφερθῇ.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ὅπλισμός των ἐν λόγῳ πολεμιστῶν καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν ὡς ἄνω μυκηναϊκῶν παραστάσεων εἶναι ἐνδεικτικὸς τῶν λιβυκῶν φύλων. Κατὰ τὸν Bates³⁰ τὰ λιβυκὰ φύλα,

24. Ὀδύσ. δ 85 κέ.

25. ΗΡΟΔ. IV 155.

26. Βλ. CHAMOUX, ἑ.δ. 42 κέ., WAINRIGHT, «Meshwesh», JES 48, 1962, 144.

27. ΗΡΟΔ. IV 194.

28. Ἑ.δ.

29. CHAMOUX, ἑ.δ. 43 κέ.

30. Ἑ.δ.

ἔως καὶ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, ἐχρησιμοποιοῦν τὰ πλέον πρωτόγονα ὄπλα, ὅπως: λίθους, ρόπαλα, ξύλα καὶ τόξα, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. ἐχρησιμοποιοῦν (οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κυρίως) ξίφη. Καὶ τότε ὁμως τὰ τόξα ὑπερίσχυον τῶν ξιφῶν, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν τεραστίων ἀριθμῶν τῶν ποῦ ὡς λάφυρα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Medinet-Habu³¹. Ὁ ὀπλισμὸς ἐπομένως τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πολεμιστῶν καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν ὡς ἄνω μυκηναϊκῶν παραστάσεων εἶναι ὀπλισμὸς Λιβύων πολεμιστῶν πιθανῶς.

Καὶ ἡ ἐνδυμασία, ἐξ ἄλλου, τοῦ ζευγους ἀρχηγῶν ἐπὶ τῶν παραστάσεων αὐτῶν εἶναι ὁμοίως ἐνδεικτικὴ, ὅπως καὶ ἡ ἐνδυμασία τῶν πεζῶν ἐπὶ τῆς τρίτης ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 3). Συμβαίνει δὲ αὐτό, διότι: Κατ' ἐξοχὴν λιβυκὸν ἐνδυμα θεωρεῖται ὁ (δερμάτινος συνήθως) ἐπενδύτης-ἐξωμῖς, στερεούμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου, μὲ ἐλεύθερον τὸν ἀριστερόν (ὤμον) καὶ ἀνοικτὸς κατὰ τὴν δεξιὰν πλευράν³². Ὅτι ἦτο ἀνοικτὸς κατὰ τὴν μίαν πλευράν ὁ ἐν λόγῳ ἐπενδύτης ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω παραστάσεων ἔχει ἤδη ἐκτεθῆ (βλ. σελ. 193 κέ.).

Καὶ ἡ γυμνότης ὁμως τῶν πολεμιστῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς τοῦ ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν (πίν. 14α, εἰκ. 1) εἶναι ὁμοίως ἐνδεικτικὴ. Ἐν πρώτοις, ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν κατοίκων θερμοῦ κλίματος καὶ περιοχῆς ὑποτροπικῆς. Δεδομένου δὲ ὅτι οἱ ἐν λόγῳ πολεμισταὶ εἰκονίζονται μικρογραφικῶς καὶ ἐκ τοῦ πλαγίου, ἐξ αὐτῶν δὲ οἱ ὄρθιοι (σφενδονῖται) εἶναι μὲ προβαλλόμενον τὸ σκέλος πρὸς τὸν θεατὴν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι (τοξόται) εἶναι ἡμιγονατιστοί, δυνατόν νὰ ὑπῆρχε κάποιο μικρὸν (ὑπο-)ἐνδυμα, ὑπὸ τύπον θύλακος τῆς ἥβης – συγκρατουμένου διὰ λεπτῆς ταινίας περὶ τὴν ὄσφυν – συνηθιζόμενον ὑπὸ ὠρισμένων φύλων (βλ. κατωτ.). Διὰ τὸν Μυκηναῖον τεχνίτην ὁμως τοῦτο: εἴτε ὡς ἐνδυμα δὲν ὑπελογίζετο, εἴτε ἔθεωρεῖτο νοητὸν μᾶλλον ἢ ὁρατὸν ἐκ τοῦ πλαγίου καὶ ἔθεωρήθη περιττὸν νὰ ἀποδοθῇ· καὶ μάλιστα μικρογραφικῶς, τοσοῦτον δὲ μᾶλλον ὀπισθεν τοῦ προβαλλομένου σκέλους.

Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ χειρονομία τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ ἐπὶ τοῦ ὄχυροῦ τοῦ ἐκ Μυκηνῶν ρυτοῦ (πίν. 14α, εἰκ. 1α). Ἐνίοτε ἡ χειρονομία αὐτὴ ἔχει ἐρμηνευθῇ ὡς χειρονομία ἀπελπισίας καὶ ὀλοφυρμοῦ, ἔνεκα τῆς πρὸ τῶν πυλῶν ἐμφανίσεως τοῦ ἐχθροῦ. Ἄλλ' ἡ χειρονομία τοῦ ὀλοφυρμοῦ προϋποθέτει τοποθέτησιν καὶ τῶν δύο βραχιόνων ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς, πρᾶγμα ποῦ δὲν συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, διότι τὰ ἐν λόγῳ ἄτομα: ὑψώνουν ἢ τὸν ἓνα βραχίονα ἢ καὶ τοὺς δύο ἀλλὰ μακρὰν τὸν ἓνα ἀπὸ τοῦ ἄλλου καὶ ἔχουν ἐκτεταμένην τὴν παλάμην. Φαίνονται δὲ ὡς νὰ ἐκφράζουν μᾶλλον ἐνθουσιασμόν διὰ τὴν ἀπὸ θαλάσσης ἀφίξιν βοηθείας. Τὸν πιθανὸν δεσμόν τῶν πρὸς τὸν καταφθάνοντα μυκηναϊκὸν στόλον ὑποδηλοῖ ἄλλωστε καὶ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ὄχυροῦ.

γ) Ἡ αὐτὴ ὡς ἄνω ἄποψις ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν προαναφερθέντων στοιχείων πρὸς ὅ,τι εἶναι γνωστὸν περὶ τῶν λιβυκῶν φύλων ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν, κυρίως τῶν φαραωνικῶν, σύντομος ἐπισκόπησις τῶν ὁποίων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀπὸ τῆς πρωτοδυναστικῆς ἤδη ἐποχῆς εἶναι γνωστὸν εἰς τοὺς Αἰγυπτίους ἰθαγενεὺς λιβυκὸν φύλον, οἱ Tehenu, ποῦ εἶναι μελαποῖ καὶ ὑψηλοὶ³³ καὶ θεωροῦνται σήμερον³⁴

31. Βλ. WAINRIGHT, ἔ.ἀ. 95, σημ. 2.

32. Βλ. BATES, ἔ.ἀ.

33. CHAMOUX, ἔ.ἀ. 41 κέ.

34. *Αὐτόθι* 67.

ὅτι εἶναι συγγενεῖς πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους, δηλαδή χαμιτικής καταγωγῆς. Τὸ φύλον αὐτὸ κατὰ τὴν 5ην δυναστείαν ἔχει καταστῆ ἀπειλητικὸν διὰ τοὺς Αἰγυπτίους, ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ναοῦ τοῦ Φαραῶ Σέρρη (Σαχουρά), ὅπου καὶ μνημονεύεται τὸ «κτύπημα τῶν Tehenu»³⁵. Μετὰ τὴν 6ην δὲ δυναστείαν, ἔνεκα τῆς πολεμικῆς τῶν ἱκανότητος, οἱ Tehenu χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς μισθοφόροι ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων³⁶.

Ἦδη ὁμως κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μέσου Βασιλείου ἀναφέρεται καὶ ἐν ἄλλο λιβυκὸν φύλον, οἱ Temehu³⁷ καὶ ἡ χώρα τῶν μνημονεύεται ὡς κειμένη ὅπως καὶ ἡ χώρα τῶν Tehenu, πρὸς Δυσμὰς τῆς Αἰγύπτου, ὅταν οἱ Φαραῶ ἐκστρατεύουν ἐναντίον τῶν Λιβύων³⁸. Οἱ Temehu ὁμως ὑπάρχουν καὶ παλαιότερον ἀκόμη³⁹, θεωροῦνται δέ, κατὰ μίαν ἄποψιν⁴⁰, προερχόμενοι ἐκ δυτικωτέρων περιοχῶν τῆς Λιβύης καὶ ὡς εἰσβαλόντες εἰς βοσκοτόπους τῶν Tehenu, τοὺς ὁποίους καὶ κατέλαβον ἐν συνεχείᾳ, τόσον εἰς τὰ παράλια ὅσον καὶ (πλησίον τῶν ὁάσεων) εἰς τὴν ἐνδοχώραν.

Ἐνῶ ὁμως οἱ Tehenu εἶναι μελαποὶ καὶ τὸ (ὑπο-)ἐνδυμὰ τῶν συνίσταται μόνον εἰς θύλακον τῆς ἥβης (βλ. ἀνωτ.) συγκρατούμενον ἐκ τῆς ὀσφύος, οἱ Temehu εἶναι ξανθοὶ⁴¹ (ξανθοὶ Λίβυες ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν), θεωροῦνται δὲ γενικῶς ὡς συγγενὲς φύλον πρὸς τοὺς σημερινοὺς Βερβέρους, ἥτοι ὡς εὐρωπαϊκῆς μᾶλλον καταγωγῆς⁴²· καὶ ὡς ἐνδυμα φοροῦν δερματίνην ἐξωμίδα ποὺ εἶναι ἀνοικτὴ κατὰ τὴν δεξιὰν πλευράν⁴³.

Φυλετικῶς ἐπομένως οἱ Temehu φαίνεται νὰ εἶναι ἐντελῶς ἄσχετοι πρὸς τοὺς μελαψοὺς Tehenu, ποὺ μεταξὺ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῶν ἔχουν καὶ ἓνα πλόκαμον κρεμάμενον ἐκ τοῦ κροτάφου τῶν καὶ ἐν ἡ δύο πτερὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῶν, ὅχι ὁμως πάντοτε⁴⁴. Διαδραματίζουσιν δὲ σημαντικώτατον ρόλον οἱ Temehu εἰς τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τῶν λιβυκῶν φύλων κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. Μὲ τὴν πάροδον ὁμως τοῦ χρόνου, ἐπέρχεται καὶ κάποιος συγκερασμὸς μεταξὺ τῶν μὲν πρὸς τοὺς δέ, διὰ τοῦτο συχνὰ καὶ τὰ ὀνόματά τῶν χρησιμοποιοῦνται μὲ χαλαρὸν τρόπον⁴⁵. Ὅπωςδὴποτε ὁμως οἱ Temehu ἀποτελοῦν ἀρχηγικὸν φύλον, τίθενται δηλαδή ἐπὶ κεφαλῆς συχνὰ στρατοῦ ἐκ Tehenu.

Τρίτον λιβυκὸν φύλον, ἐξ ἄλλου, οἱ Libu (ἢ Lebu), ἐμφανίζεται ὀλίγον ἀργότερον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀμάρνα (τὸν πρώιμον 14ον αἰ. π.Χ.). Αὐτοὶ δίδουν τελικῶς καὶ τὸ ὄνομά τῶν εἰς ὀλόκληρον τὴν ἡπειρον – ποὺ ἦτο ἀρχικῶς γνωστὴ ὡς Λιβύη καὶ ὅχι ὡς Ἀφρικὴ –, ἐκτεινομένη, ὅπως ἐπιστεῦετο, ἀπὸ τοῦ Ἀτλαντικοῦ μέχρι τῆς Αἰγύπτου. Κατὰ τὸ σύνολον δὲ τῶν φαρωνικῶν πηγῶν⁴⁶, οἱ Libu ἔχουν κοντὰ μαλλιά, μὲ πλόκα-

35. BUCHHARDT, *Das Grabdenkmal des Königs Sá-hu-re* (1910) 46.

36. BREASTED, *Ancient Records of Egypt* (1906/7) 306-15, 333-36.

37. CHAMOUX, ἔ.ἀ. 45 κέ.

38. Βλ. καὶ ΔΙΟΔ. Ι 53.

39. CHAMOUX, ἔ.ἀ. 44.

40. FAKHRI, *Siwa Oasis* (1944) 22.

41. CHAMOUX, ἔ.ἀ. 47.

42. *Αὐτόθι*.

43. Βλ. BATES, ἔ.ἀ.

44. Βλ. WAINRIGHT, ἔ.ἀ. 92.

45. *Αὐτόθι* 90-91.

46. Βλ. CHAMOUX, ἔ.ἀ. 55 κέ.

μον παρά τὸν κρόταφον, ὅπως καὶ οἱ Tehenu. Ἀλλά, ἀντὶ τοῦ θυλάκου τῆς ἡβης τῶν Tehenu, οἱ Libu φοροῦν ζῶμα (μικράν, ἀνοικτὴν ἔμπροσθεν, φούσταν) καὶ ἐπ' αὐτοῦ φοροῦν ἐπενδύτην-ἐξωμίδα, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁμοῖος πρὸς τὸν ἐπενδύτην τῶν Temehu: μὲ ἐλεύθερον τὸν ἀριστερὸν ὤμον καὶ ἀνοικτὸς κατὰ τὴν δεξιὰν πλευράν⁴⁷. Κατὰ μίαν ἀποψιν δὲ⁴⁸ οἱ Libu εἶναι καὶ ξανθοί, ὅπως καὶ οἱ Temehu.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ὥς ἄνω ἐποχὴν ἐπίσης καὶ δὴ ἐπὶ Ἀμενόφιος Γ', μνημονεύονται ὑπὸ τῶν φαραωνικῶν πηγῶν καὶ οἱ Meshwesh, ἐν ἄλλο λιβυκὸν φύλον⁴⁹, κατ' ἐξοχὴν νομαδικὸν-ποιμενικὸν καὶ στρατιωτικόν. Τοῦτο, μὲ ἀφετηρίαν τὸν παράκτιον χῶρον τῆς Σύρτιος⁵⁰, φαίνεται ὅτι προωθεῖται σὺν τῷ χρόνῳ πρὸς Ἀνατολὰς ἕως τὴν ὁασιν Al-Dakila⁵¹ καὶ καθίσταται ἡγετικόν, τελικῶς, τιθέμενον ἐπὶ κεφαλῆς ἄλλων λιβυκῶν ὁμάδων. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν Meshwesh εἶναι ἡ ἐνδυμασία των ποῦ ἀποτελεῖ κρᾶμα τῆς ἐνδυμασίας τῶν Tehenu καὶ τῶν Temehu, συνισταμένη εἰς θύλακον ἡβης καὶ εἰς ἐπενδύτην ποῦ εἶναι ἐξωμῖς (βλ. ἄνωτ.). Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ. οἱ Meshwesh φαίνεται ὅτι υἱοθετοῦν τὴν χρῆσιν τοῦ ξίφους ὥς ὅπλου, τὰ δὲ ξίφη των εἶναι ἀρκετὰ μακρὰ καὶ πιστεύεται ὅτι προμηθευταὶ των εἶναι κέντρα τοῦ Αἰγαίου πιθανῶς⁵². Προηγουμένως ὁμως πιστεύεται ὅτι χρησιμοποιοῦν μόνον τόξα⁵³. Ἐὰν δέ, ὅπως πιστεύεται ὑπὸ τινων⁵⁴ οἱ Libu εἶναι ξανθοί, ὅπως καὶ οἱ Temehu, οἱ Meshwesh εἶναι μελαψοί, ὅπως καὶ οἱ Tehenu. Σημειωτέον ὅτι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν στήλην El Alamein, ἐπὶ Ραμσῆ Β', ἤτοι κατὰ τὸν ἀρχόμενον 13ον αἰ. π.Χ., οἱ Meshwesh χρησιμοποιοῦνται καὶ ὥς μισθοφόροι ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Γενικῶς ὁμως θεωροῦνται ὅτι εἶναι μικτὸν φύλον, καὶ δὴ ἀποτελούμενον ἀπὸ Libu ὑπὸ ἡγεσίαν Temehu, ταυτιζόμενον πρὸς τὸ λιβυκὸν φύλον Μάξυες ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος⁵⁵.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ ὅτι τὰ (φυσικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίκτητα) χαρακτηριστικὰ τῶν λιβυκῶν φύλων ἀμβλύνονται βαθμηδὸν (χαμιτικά, βερβερικά – πλόκαμος τῶν μαλλίων παρὰ τὸν κρόταφον καὶ τὰ πτερὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς). Παύουν δηλαδὴ νὰ διακρίνονται αὐστηρῶς τὰ φύλα μεταξὺ των ἐξ αὐτῶν καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ χρησιμοποίησις των ὀνομάτων ὑπὸ τῶν φαραωνικῶν πηγῶν συχνὰ γίνεται μὲ χαλαρότητα (βλ. ἄνωτ.).

Κατόπιν ὅλων αὐτῶν, ἡ ταύτισις τῶν πολεμιστῶν ἐπὶ τῶν ὥς ἄνω μυκηναϊκῶν ρυτῶν πρὸς ἄτομα συγκεκριμένων λιβυκῶν φύλων εἶναι δυσχερής. Ὑπάρχουν ὁμως μερικὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι κάποια κυρτορρινία μερικῶν γυμνῶν πολεμιστῶν ἐπὶ τοῦ πρώτου ρυτοῦ (πίν. 14α) ποῦ ὑποδηλοῖ Tehenu, ἐνῶ ἡ εὐθυρρινία τῶν δύο ἀρχηγῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ρυτοῦ ὑποδηλοῖ Temehu. Ὁ ἐπενδύτης, ἐξ ἄλλου, τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν ὑποδηλοῖ ἐπίσης Temehu. Οἱ Libu καὶ οἱ Meshwesh ἐπίσης φοροῦν τὸν ἐπενδύτην

47. BATES, ἔ.ἀ. WAINRIGHT, ἔ.ἀ. 89 κέ.

48. Βλ. αὐτόθι.

49. Αὐτόθι 99.

50. ROWE, *New Light on Aegypto-Cyrenean Relations* (1948) 6.

51. *JHS* 19, 1899, 19 κέ.

52. WAINRIGHT, ἔ.ἀ. 93 καὶ 94.

53. Αὐτόθι.

54. Αὐτόθι.

55. IV, 191.

αυτόν, είναι όμως μεταγενέστερα φύλα, μη εμφανιζόμενα πρό του 14ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὸ ρυτὸν εἶναι πολὺ παλαιότερον (βλ. ἀνωτ.).

Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Medinet-Habu, ὅπου εἰκονίζονται Λίβυες αἰχμάλωτοι τοῦ Ραμσή Γ' (μετὰ τὸ 1200 π.Χ.), μεταξὺ αὐτῶν παρουσιάζεται ζεῦγος ἀρχηγῶν (εἰκ. 4, 6) ποὺ φοροῦν τὸν ἐπενδύτην αὐτὸν (ἐξωμίδα) καὶ θεωροῦνται ὅτι ἀποτελοῦν τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς: εἴτε 2 Meshwesh εἴτε 1 Meshwesh καὶ 1 Libu, ἀντιστοίχως⁵⁶. Ἡ κατὰ ζεῦγος παρουσία τῶν πάντως καὶ ὁ ἐπενδύτης τῶν ἐνθυμίζει τὸ ζεῦγος (Λιβύων)

Εἰκ. 4. Ζεῦγος Λιβύων φυλάρχων αἰχμαλώτων (ὀπισθεν Αἰγυπτίου) ἐκ Medinet-Habu (Wainright, «Meshwesh», 90, εἰκ. 1).

Εἰκ. 5. Μορφή Λίβυος (Libu) ἐκ Medinet-Habu (Wainright, «Meshwesh», 90, εἰκ. 2).

Εἰκ. 6. Ζεῦγος Λιβύων ἀρχηγῶν ἐκ Medinet-Habu (Wainright, «Meshwesh», 96, εἰκ. 3).

ἀρχηγῶν ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ τῶν Μυκηνῶν (πίν. 14α) καὶ τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 3), καθὼς καὶ ἐπὶ τοῦ ἄλλου ρυτοῦ τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 2), ὅπου διατηρεῖται μόνον ἡ μία μορφή τοῦ ζεύγους, ἐνῶ ἡ ἄλλη δὲν σώζεται.

Ἐπὶ τῶν μυκηναϊκῶν αὐτῶν ρυτῶν ἐπομένως τὰ ζεύγη αὐτὰ πολεμιστῶν μὲ τὸν ἐπενδύτην-ἐξωμίδα (καὶ τὸ ρόπαλον) δυνατόν νὰ εἶναι φυλετικοὶ ἀρχηγοὶ Temehu ἐπὶ κεφαλῆς στρατοῦ ἐκ Tehenu ἢ καὶ Temehu (βλ. ἀνωτ.). Ἡ κατὰ ζεύγη δὲ παρουσία τῶν δυνατόν νὰ δηλοῖ τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεσμοῦ τῆς διπλῆς βασιλείας, τοσοῦτον δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον οἱ Temehu θεωροῦνται ὡς εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς (βλ. ἀνωτ.).

Καίτοι ἐπομένως ἀποσπασματική, ἡ ἀπεικόνισις τῆς θαλασσίας ἐπιχειρήσεως τῶν Μυκηναίων ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω μυκηναϊκῶν μικρογραφικῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, ἐπι-

56. WAINRIGHT, ἔ.ἀ. 89, σημ. 4, εἰκ. 1.

τρέπει ἐν τούτοις τὴν συναγωγὴν (νέων) συμπερασμάτων περὶ τῆς ἐν γένει θαλασσίας δραστηριότητος τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν ΥΜ Ι ἐποχὴν (ἢ καὶ ὀλίγον πρὸ αὐτῆς).

Ἐν πρώτοις, ἡ ἐν λόγῳ ἐπιχείρησις φαίνεται νὰ ἐκτυλίσσεται εἰς παραλιακὴν λιβυκὴν περιοχὴν ποὺ μετατρέπεται ἀπὸ πεδινῆς εἰς ἐλαφρῶς ὄρεινὴν, εὐφορον (ἐνδεχομένως τῆς Κυρηναϊκῆς) καὶ ἀποτόμως καταλήγουσαν ἐνίοτε εἰς ἀπόκρημνον περιοχὴν, μὲ ὄχυρόν ἢ ὄχυρά. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν δύο ρυτῶν ἐκ Μυκηνῶν εἰς τὰ ὄχυρά ἔχουν ἐγκλεισθῇ ἄμαχοι πληθυσμοί, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐχθρικὴν ἐπίθεσιν ἰθαγενῶν (Λιβύων) εἰσβολέων ποὺ τελοῦν ὑπὸ διπλὴν ἡγεσίαν. Ἀλλὰ καταφθάνει πρὸς βοήθειαν τῶν πολιορκουμένων στόλος μὲ Μυκηναίους. Πιθανῶς τὰ ὄχυρά αὐτὰ περιλαμβάνουν καὶ κρητομυκηναϊκὸν στοιχεῖον. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς μὲν τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἔχει κτισθῇ κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον, εἰς δὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ ἄλλου ὑπάρχουν ἱερά διπλᾶ κέρατα. Τὴν ἄφιξιν, ἥτοι τὴν προσόρμισιν τῶν μυκηναϊκῶν πληρωμάτων, προσπαθοῦν νὰ ματαιώσουν συγχρόνως οἱ εἰσβολεῖς ποὺ εἶναι πιθανῶς εἰς μὲν τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀργυροῦ ρυτοῦ (πίν. 14α, εἰκ. 1α) Tehenu ὑπὸ δίδυμον ἡγεσίαν Temehu, ἐνῶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τρίτου ρυτοῦ (πίν. 14β-γ) στρατός καὶ ἡγεσία εἶναι μόνον Temehu πιθανῶς.

Ἐκ τῶν διαφόρων ἐρμηνειῶν συνεπῶς ποὺ ἔχουν προταθῇ περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ πρώτου ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν⁵⁷, πλησίον τῆς ἐρμηνείας ποὺ προτείνεται ἐδῶ – καὶ ἐντοπίζει τὴν ἐπιχείρησιν εἰς τὰ λιβυκὰ παράλια – εὐρίσκονται αἱ ἐξῆς ἐρμηνεῖαι: α) ἡ ἐρμηνεία τοῦ Μαρινάτου κατὰ τὴν ὁποίαν βαρβαρικὴ ἐπίθεσις ἐπιχειρεῖται ἀπὸ ξηρᾶς ἐναντίον ὠχυρωμένης πόλεως, ἐνῶ Κρητομυκηναῖοι ἔρχονται διὰ θαλάσσης εἰς βοήθειαν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς· β) τοῦ Evans, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖται βαρβαρικὴ ἐπίθεσις ἀπὸ ξηρᾶς ἐναντίον μινωικῆς ἀποικίας, εἰς βοήθειαν τῆς ὁποίας καταπλέει στόλος ἐκ τῆς μητροπόλεως· γ) τῆς Smith⁵⁸, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖται βαρβαρικὴ ἐπιδρομὴ ἀπὸ ξηρᾶς ἐναντίον μινωικῆς ἀποικίας καὶ εἰς βοήθειάν τῆς καταπλέουν Κρητομυκηναῖοι.

Τὰ διάφορα πορίσματα ἐπομένως ποὺ ἔχουν προκύψει ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἐρμηνειῶν τῶν παραστάσεων τῶν ρυτῶν αὐτῶν, κυρίως δὲ ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς παραστάσεως τοῦ πρώτου ρυτοῦ, τιθέμενα ὑπὸ νέον πρῖσμα (τῆς εἰς τὴν λιβυκὴν παραλίαν ἐντοπίσεως τῆς ἐπιχειρήσεως), ἄγουν εἰς τὰ ἐξῆς:

Ἐν πρώτοις, ὑποβάλλεται ἡ ἰδέα τῆς ὑπάρξεως ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος τῶν Μυκηναίων διὰ τὰ λιβυκὰ παράλια, ἥδη πρὸ τοῦ 1500 π.Χ. Οἱ ἐπὶ Μενεφθᾶ καὶ Ραμσῇ Γ' ἐκ τῆς Λιβύης ἐκπορευόμενοι Ekwesh (Ἀχαιοὶ) ὡς μέρος τῶν λαῶν τῆς θαλάσσης⁵⁹, ἔχουν κάποιο παρελθὸν εἰς τὰ λιβυκὰ παράλια, κατὰ ἓν μέρος τῶν προερχόμενοι πιθανῶς ἐκ παλαιότερου, μυκηναϊκοῦ, στοιχείου διασπορᾶς, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου προσηρμόσθη εἰς τὸ τοπικὸν στοιχεῖον, ὥστε νὰ υἱοθετήσῃ καὶ τὸ χαμιτικὸν (δυτικοσημιτικὸν) ἔθιμον τῆς περιτομῆς⁶⁰.

57. Βιβλ. βλ. εἰς HOOKER, ἔ.δ.

58. *Interconnections in the Ancient Near East* (1965) 6 κέ.

59. Βλ. NIBBI, *The Sea Peoples* (1972). BARNETT, *CAH*³ II, XXVIII. SONDARS, *The Sea Peoples* (1978). Ὁ πρῶτος ποὺ εἰσήγαγε τὸν ὄρον «Λαοὶ τῆς Θαλάσσης» εἶναι ὁ MASPERO, *Zeitschrift für ägyptische Sprache* (1881) 118.

60. Περὶ τοῦτου βλ. PRITCHARD, *Near Eastern Texts* (1969) κείμεν. ὑπὸ WILSON.

Τὴν σχέσιν ἄλλωστε Λιβύης-Αἰγαίου γενικώτερον, ὡς γνωστόν, διέγνωσεν ὁ Evans⁶¹ καὶ ὁ Pendlebury⁶². Εἰς τὴν διάγνωσιν αὐτὴν ὠδηγήθη ὑπὸ πολλῶν στοιχείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυρίαν θέσιν κατεῖχον τὰ νεκροταφεῖα τῆς Μεσσαράς⁶³, τὸ πρότυπον τῶν ὁποίων ἐθεώρησεν ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς Β. Ἀφρικῆς⁶⁴. Ἐξ ἄλλου, ὁ Higgins⁶⁵ διεῖδε καὶ αὐτὸς μεταναστεύσεις Λιβύων εἰς τὴν Ν. Κρήτην καὶ ὑπεστήριξε μάλιστα ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη οἱ τάφοι τῆς Μεσσαράς δὲν συνδέονται πρὸς βορειοαφρικανικὰ πρότυπα, ὑφίσταται ὅπωςδήποτε ἐπικοινωνία Λιβύης καὶ Κρήτης, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι καὶ ἡ ἀνθησις τῆς Ν. Κρήτης κατὰ τὴν ὥς ἄνω ἐποχὴν. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς ἐξελίξεως τῶν λιβυκῶν φύλων ὑπεστηρίχθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ Bates⁶⁶, ὅτι ἡ ἐπικοινωνία Λιβύης καὶ Κρήτης ἡσκεῖτο ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἀκόμη καὶ μὲ κωπή-λατα πλοίαρια.

Ὅπωςδήποτε εἰς τὴν σχέσιν αὐτὴν, Λιβύης-Κρήτης (καὶ Αἰγαίου), συντελεῖ τὸ γεγονός ὅτι Εὐρώπη καὶ Ἀφρικὴ πλησιάζουν ἀρκετὰ εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλην, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἐκεῖ ἡ τρίτη πύλη τῆς Μεσογείου, οὕτως εἰπεῖν (μετὰ τὴν πύλην τοῦ Γιβραλτάρ καὶ τῆς Σικελίας-Τύνιδος). Τοῦτο παρετήρησεν ἄλλωστε ὁ Chamoux⁶⁷ πού παρέχει τὰ κάτωθι, ἄκρως ἐνδεικτικά, στοιχεῖα, χιλιομετρικῶν, ἐπὶ μέ-ρους, ἀποστάσεων: μεταξὺ Κυρήνης καὶ Κρήτης = 300 χλμ., ἥτοι τὸ 1/3 τῆς ἀποστά-σεως μεταξὺ τῆς Κυρήνης καὶ τῆς Ναυκράτιος (μεταξὺ Κυρήνης καὶ Ἀλεξανδρείας = 800 χλμ.), εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου. Μεταξὺ Κυρήνης καὶ Πειραιῶς = 600 χλμ., ἥτοι ὅση ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Κρήτης καὶ Κυρήνης (= 300 χλμ.) καὶ ὅση καὶ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Κρήτης καὶ Πειραιῶς (= 300 χλμ.). Μεταξὺ δὲ Κυρήνης καὶ Γυθείου = 450 χλμ., καὶ ἐπομένως κατὰ πολὺ μικροτέρα ἢ μεταξὺ Κυρήνης καὶ Ταινάρου (ἀπὸ ὅπου ἀπέπλεον τὰ μισθοφορικὰ ἀγῆματα τῶν Λακεδαιμονίων κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν). Καὶ σήμερον ἄλλωστε ἡ ἐπικοινωνία Αἰγαίου καὶ Λιβύης εἶναι συχνὴ καὶ μικρὰ ἀκόμη ἑλληνικὰ πλοίαρια, συνήθως σπογγαλιευτικά, ἀναχωροῦν μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀνέμων (μὲ τὰ λεγόμενα μετέμια), προσεγγίζουν δὲ τὰ λιβυκὰ παράλια καὶ ἐπανέρχονται οὐρι-οδρομοῦντα, μὲ τὴν βοήθειαν ἀντιθέτων ἀνέμων (μὲ τὰ λεγόμενα κουφονότια), ἐκ τῶν λιβυκῶν παραλίων. Καὶ εἰς τὸ Ἔπος ἡδῆ⁶⁸, κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς θαλασσίας περι-πετείας τοῦ Ὀδυσσέως, ἀναφέρεται πενήθημερος πλοῦς μεταξὺ Κρήτης καὶ Αἰγύπτου (πού εἶναι πολὺ μακρότερος ἀπ' ὅτι μεταξὺ Κρήτης καὶ Λιβύης), μὲ τὴν βοήθειαν βο-ρείων ἀνέμων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποστολὴ στρατιωτικῶν ἀγνημάτων ὑπὸ τῆς Σπάρτης πρὸς τὴν Αἴγυπτον, ὡς μισθοφόρων, ἐγένετο ἀργότερον διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ (Λιβύης). Τοῦτο ἀναφέρεται περὶ τοῦ Ἀγησιλάου⁶⁹, ὁ ὁποῖος μετέβη εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐπὶ κεφαλῆς μισθοφορικοῦ στρατοῦ, ἀλλ' ἐκεῖ καὶ ἀπέθανε καὶ ἡ σορὸς του, ταριχευθεῖσα ἐντὸς μέλιτος, μετεφέρθη εἰς τὴν Σπάρτην, πρὸς ταφὴν, διὰ τῶν λιβυκῶν παραλίων.

61. *PM* II 1, 34, 65, 86.

62. *The Archaeology of Crete* (1939) 74.

63. Περὶ τούτων βλ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, *The Vaulted Tombs of Messara* (1939) 74.

64. Ἀντίθετος πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐτάχθη ὁ BRANINGAN, *The Tombs of Messara* (1971) 142-43.

65. *Minoan and Mycenaean Art* (1967) 17.

66. *Ε.δ.* 18-19.

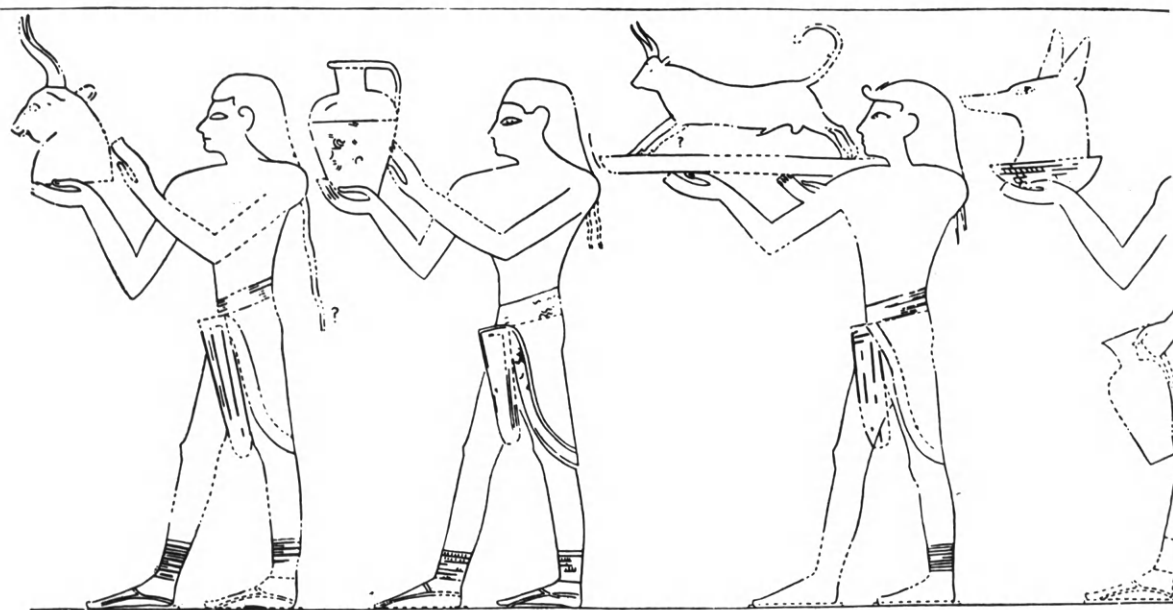
67. *Ε.δ.* 12.

68. *Ὀδύσ.* ξ 256 κέ.

69. ΠΛΟΥΤ. *Ἀγῆσ.* 36-40. ΔΙΟΔ. XV 92-93.

Εἰς τὴν σχέσιν ἐπομένως μινωικῆς Κρήτης καὶ Λιβύης προστίθεται καὶ ἡ σχέσις Μυκηνῶν καὶ Λιβύης (πρὸ τοῦ 1500 π.Χ.). Δεδομένου ὅμως ὅτι ἡ ἐποχὴ αὕτη εἶναι ἄρκετὰ πρῶιμος διὰ νὰ γίνεταί λόγος περὶ ποντοπόρων πλοίων τῶν Μυκηνῶν, ἐρωτᾶται: μήπως ὑπῆρχε σύμπραξις τῶν Μυκηνῶν μετὰ μινωικῶν Κρητῶν ἢ καὶ ἄλλων νησιωτῶν, πιθανῶς τῶν Θηραίων; Ἡ Θήρα ἄλλωστε κατὰ τὴν ἐποχὴν αὕτην φαίνεται νὰ παρουσιάζῃ σχετικῶς στενοὺς δεσμοὺς μετὰ τῶν Μυκηνῶν⁷⁰. Ἐξ ἄλλου, τοιαῦται συμπράξεις, χειρσαίων καὶ ναυτικῶν λαῶν, εἶναι γνωστὸν φαινόμενον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (βλ. κατωτ.).

Ἡ σχέσις πάντως αὕτη, Κρητομυκηναίων καὶ Λιβύης, μᾶς ἐπιτρέπει τὴν προσέγγισιν ἐνὸς οὐσιώδους προβλήματος ποὺ ἀφορᾷ τὸν κρητομυκηναϊκὸν κόσμον ἀφ' ἐνὸς καὶ

Εἰκ. 7. Πομπὴ Kefti (P. of M. II εἰκ. 471) τάφου Useramon .

τὸν φαραωνικὸν ἀφ' ἑτέρου, ὑπὸ νέον πρίσμα: τοῦ προβλήματος τῶν Kefti καὶ τῆς Μεγάλης Πρασίνης.

Ὡς γνωστόν, κατὰ τὸ Νέον Βασιλεῖον καὶ τὴν 18ην δυναστείαν, καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ Θουθμῶσιος Γ' (1504-1450 π.Χ.), εἰς τάφους ἀξιωματούχων, ὅπως τῶν Rekhmiré, Menkheperresenb, Amenenheb, Useramon καὶ Senmut, εἰκονίζεται πομπὴ ὑποτελῶν, μερικοὶ τῶν ὁποίων ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Κρητομυκηναίων (εἰκ. 7) καὶ περιγράφονται ὡς οἱ «Μεγάλοι» τῶν Kefti (ἢ τῆς χώρας τῶν Kefti) καὶ τῶν νήσων τῆς «Μεγάλης Πρασίνης» (= θαλάσσης)⁷¹.

70. Βλ. MAPINATON, *Thera VI* καὶ IMMERWAHR, *Festschr. Schachermeyr* (1973) 173 κέ.

71. Βιβλ. βλ. εἰς WAINRIGHT, «Keftiu», *JEA* 17, 1931, 26 κέ. «Keftiu: Crete or Cilicia?», *JHS* 51, 1931, 1 κέ. *Anat. Stud.* 4, 1951, 33 κέ. PENDLEBURY, *JES* 16, 1930, 75 κέ. EVANS, *PM* II, 719 κέ. SCHACHERMEYR, «Das Keftiu Problem und die Frage des erstens Auftretens einer griechischen Herrschaft im minoischen Kreta», *JÖI*, 1960, 48 κέ.

Συνήθως οί Kefti (ή Keftiu, αἰγυπτ. = Kft) θεωρούνται ότι είναι μινωικοί Κρήτες, μόνοι ή και με τους ύποτελείς των, είτε των γειτονικών νησιωτικών ή παρακτίων γενικών κέντρων, είτε και πέραν αὐτῶν. Καί κατά μὲν τὸν Evans⁷² ἡ χώρα των εἶναι ἡ περιοχή πού με κέντρον τὴν Κρήτην ἐκτείνεται ἕως τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας (Λυκίας), ἐνῶ κατά τὸν Pendlebury⁷³ περιορίζεται εἰς τὸ Αἰγαῖον με κέντρον τὴν Κρήτην, κατά δὲ τὸν Wainright⁷⁴ εἶναι ἡ παράκτιος περιοχή τῆς ΝΑ. Μ. Ἀσίας (Κιλικίας). Ἡ ἐπικρατοῦσα πάντως γνώμη σήμερον⁷⁵ εἶναι ὅτι οἱ Kefti εἶναι μινωικοί Κρήτες ἢ καὶ ύποτελεῖς ἄποικοί των ἐπὶ τῶν Κυκλάδων καὶ τῶν ἄλλων πλησίον ἀκτῶν, ὅπως τῆς Πελοποννήσου. Εἰδικώτερον, ὁ Schachermeyr⁷⁶ πού ἐμελέτησε μεταγενέστερος τὸ θέμα λεπτομερῶς, ἰδίως τῆς ἀμφιέσεώς των, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ θέμα τῆς παρουσίας ἢ μὴ μυκηναϊκοῦ στοιχείου μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς τυχόν τότε ἐπικυριαρχίας τῶν Μυκηναίων ἐπὶ τῆς Κρήτης, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι: Οἱ Kefti πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μινωικοί Κρήτες (καὶ ἄποικοί των ἐπὶ τῶν πλησίων νήσων καὶ ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου), διότι καὶ ἰσχυροποιήσεις τῶν Μυκηνῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης περὶ τὸ 1500 π.Χ. δὲν φαίνεται πιθανή ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ἐνδύμα πού φοροῦν οἱ Kefti καὶ οἱ ἄλλοι, ὅπως ἔχει παρατηρήσει καὶ ὁ Pendlebury⁷⁷, ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἀντίστοιχον ἐνδύμα τῶν μορφῶν τῆς πομπῆς τῆς γνωστῆς τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ.

Ἀλλὰ κατά τὸν καθαρισμὸν τῶν μορφῶν τῆς τοιχογραφίας εἰς τὸν τάφον τοῦ Rekh-miré⁷⁸ ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ἐνδύμα μερικῶν ἐξ αὐτῶν συνίστατο ἀρχικῶς εἰς θύλακον τῆς ἡβης καὶ εἰς βραχὺ ζῶμα ἐπ' αὐτοῦ. Ἀλλά, ἐπαναζωγραφηθέν, ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἄλλου, μακροτέρου (ζώματος) πού ἐστερεῖτο καὶ τοῦ ὥς ἄνω θύλακος τῆς ἡβης. Κατὰ τοὺς Pendlebury καὶ Schachermeyr ὁμως καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τύποι ἐνδύματος ἀπαντοῦν εἰς τὴν μινωικὴν Κρήτην καὶ τὴν ἐπικράτειάν της. Ὁ δεῦτερος τύπος δὲν φορεῖται μόνον ὑπὸ Μυκηναίων δηλαδὴ ἀλλὰ καὶ ὑπὸ μινωικῶν Κρητῶν καὶ ύποτελῶν των· καὶ δὲν ἐξυπακούει ἐπομένως κατοχὴν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Μυκηναίων.

Ὁ λόγος ἐν τούτοις τῆς ἐπαναζωγραφήσεως τοῦ ἐνδύματος τῶν ὥς ἄνω μορφῶν εἰς τὴν ἐν λόγῳ τοιχογραφίαν παραμένει ἄγνωστος καὶ ὅπωςδὴποτε κάποια αἰτία θὰ ὑπῆρξε διὰ νὰ γίνῃ αὐτό. Τὸ θέμα πάντως αὐτό, συνδυαζόμενον πρὸς ἄλλα ιδιόμορφα στοιχεῖα, παρουσιάζόμενα εἰς τὸ σύνολον τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ὥς ἄνω τάφων, ἐξακολουθεῖ νὰ προκαλῇ τὸν ἐρευνητὴν. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Οἱ Kefti ἀναφέρονται ἄλλοῦ μόνοι των καὶ ἄλλοῦ με κατοίκους τῶν νήσων τῆς «Μεγάλης Πρασίνης», ταυτιζόμενοι συνήθως, ὅπως ἐλέχθη, πρὸς κατοίκους τῆς μινωικῆς Κρήτης καὶ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν τῆς ἐπικρατείας της. Ἀλλὰ συμβαίνει οἱ Kefti, κατὰ τὸν Wainright, νὰ παρουσιάζωνται σπανιώτερον⁷⁹ τῶν τῆς «Μεγάλης Πρασίνης»

72. PM II 738.

73. JES 16, 1930, 82 κέ., 145.

74. Ἐ.ἀ.

75. Βλ. HOOD, *The Minoans* (1971) 95.

76. Ἐ.ἀ.

77. Ἐ.ἀ.

78. Βλ. PENDLEBURY, ἔ.ἀ., WAINRIGHT, ἔ.ἀ., SCHACHERMEYR, ἔ.ἀ., HOOD, ἔ.ἀ.

79. WAINRIGHT, ἔ.ἀ. 23.

καὶ ἀμφοτέρω με δῶρα κρητομυκηναϊκῆς προελεύσεως μόνον κατὰ τὸ 1/5. Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως αὐτὰ τοῦ Wainright ἔχουν ἐλεγχθῆ ὑπὸ τοῦ Pendlebury⁸⁰ ὡς ὑπερβολικά, ὡς πρὸς δὲ τὰ δῶρα τὰ μὴ κρητομυκηναϊκῆς προελεύσεως, κατ' αὐτόν, εἶναι αἰγυπτιακῆς – καὶ ὄχι συριακῆς – ἐπιδράσεως, πρᾶγμα ποῦ θεωροῦμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημαντικόν.

Ἐξ ἄλλου, ὑποτελεία τῆς μινωικῆς Κρήτης κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1500 π.Χ. ἐποχὴν τῆς «θαλασσοκρατορίας» τῆς⁸¹ εἰς τὴν Αἴγυπτον δὲν φαίνεται πιθανή, τὸ ναυτικὸν τῆς ὁποίας σπανίως ἐξήρχετο ἐκ τοῦ Νείλου καὶ οἱ ὑποτελεῖς τῆς Αἰγύπτου γενικῶς δὲν ἐξετείνοντο πέραν τῆς Συρίας εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τοῦ 4ου καταρράκτου εἰς τὴν Ἀφρικὴν, τὰ δὲ πρὸς Δυσμὰς αὐτῆς λιβυκὰ φύλα ἄλλοτε ἦσαν ὑποτελῆ καὶ ἄλλοτε ἐστασί-αζον κατ' αὐτῆς⁸². Ἀλλὰ τότε (18ην δυναστείαν) ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ὑποτελῆ εἰς αὐτὴν (βλ. κατωτ.).

Ὡς πρὸς δὲ τὴν «Μεγάλην Πρασίνην» δέον νὰ σημειωθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ «Μεγάλη Πρασίνη» ἀναφέρεται μὲν, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, ὡς χῶρος προελεύσεως τῶν κατοίκων τῶν νήσων ποῦ εἶναι ὑποτελεῖς εἰς τὸν Φαραῶ ἐπὶ Θουθμῶσιος Γ'. Ἀλλ' ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὴν 12ην δυναστείαν⁸³, πρᾶγμα ποῦ μειώνει περαιτέρω τὴν δυνατότητα ταυτίσεως τῆς «θαλάσσης» αὐτῆς πρὸς τὸ Αἰγαῖον (καὶ τὴν ὑποτελείαν ἀντιστοίχως τῆς μινωικῆς Κρήτης εἰς τὴν Αἴγυπτον).

Ἐχει δὲ διαπιστωθῆ ὅτι εἰς τὰ φαραωνικὰ κείμενα ἀναφέρονται πολεμισταὶ τῆς «Μεγάλης Πρασίνης»⁸⁴, κατὰ τοιοῦτον μάλιστα τρόπον, ὥστε νὰ νοοῦνται ὅτι ἀποτελοῦν μόνιμον πρόβλημα διὰ τὴν Αἴγυπτον. Οἱ πολεμισταὶ αὐτοὶ ἔχουν συνδυασθῆ πρὸς τὰ κύματα εἰσβολῶν μεταγενεστέρων χρόνων ποῦ εἶναι γνωστοὶ ὡς «Λαοὶ τῆς Θαλάσσης»⁸⁵, θεωρούμενοι ὡς ὀρμώμενοι ἐκ τοῦ Αἰγαίου.

Πρὸς τούτοις ὅμως ἔχει ἀμφισβητηθῆ ἂν ἡ «Μεγάλη Πρασίνη» ἢ ἀπλῶς ἡ «Πρασίνη» εἶναι ἀνοικτὴ θάλασσα (πέλαγος κ.ο.κ.) ἢ κλειστὴ (λίμνη)· καὶ ἔχει προταθῆ ἡ ταύτισίς της πρὸς λίμνην ἢ χῶρον μετ' ἑλκὸς ὕδατος ἐν γένει⁸⁶, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου⁸⁷, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐπιχειρήματος κυρίως ὅτι τὸ πράσινον χρῶμα προσιδιάζει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν γλυκῶν ὑδάτων, περιλαμβανομένου τοῦ δέλτα μεγάλων ποταμῶν (μετ' ὑποβρύχιον χλωρίδα γλυκῶν ὑδάτων)· καὶ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι δὲν ἦτο δυνατόν τὸ πράσινον χρῶμα νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν διὰ νὰ δηλώσουν τὴν ἀνοικτὴν θάλασσαν ποῦ τὸ χρῶμα της εἶναι κυανοῦν.

Ὑποβρύχιος χλωρὶς γλυκῶν ἐν μέρει ὑδάτων θὰ ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου. Ἀλλ' εἰς τὸ δέλτα αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖται ἡ παρουσία πολεμιστῶν ὡς μονίμου προβλήματος τῶν Αἰγυπτίων, ἐνῶ δικαιολογεῖται διὰ τὴν περιοχὴν δυτικῶς τῆς Αἰγύ-

80. Ὡ.δ.

81. Περὶ αὐτῆς βλ. WARREN, *The Thalassocracy of Minos* μετ' τὴν παλαιότεραν βιβλιογραφίαν.

82. Βλ. NIBBI, Ὡ.δ. 16 καὶ BREASTED, *Ancient Records of Egypt* (1910).

83. Βλ. VERCOUTIER, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique* (1956).

84. NIBBI, Ὡ.δ. 20.

85. Περὶ αὐτοῦ βλ. σημ. 59 εἰς σελ. 204· καὶ EDGERTON καὶ WILSON (κ.ἄ.), *Medinet-Habu* (1932-40).

86. Βλ. HERZOG, *Punt* (1968) 79.

87. Βλ. NIBBI, Ὡ.δ. 197.

πτου. Ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχεν, ἐξ ἄλλου, ἐν μέρει ὑποβρύχιος χλωρίς γλυκῶν ὑδάτων καὶ δὴ κυρίως εἰς τὴν παραλίαν τῆς Κυρηναϊκῆς. Καὶ τοῦτο, διότι:

Ἡ ἐν γένει χλωρίς τῆς Κυρηναϊκῆς εἶναι καὶ σήμερον ἀκόμη πλουσία, ἦτο ὁμως κατὰ πολὺ πλουσιωτέρα εἰς τὴν ἀρχαιότητα⁸⁸. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο εἰς τὴν ηὐξημένην βροχόπτωσιν ποὺ καὶ σήμερον εἶναι ἀρκετὰ σημαντική. Εἰς τὴν Κυρήνην εἶναι 600 χλμ., εἰς τὴν πρὸς Δυσμὰς αὐτῆς Βάρκην (Ταυχείραν-Тосга) εἶναι 485 χλμ., ἐνῶ εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Κυρήνης Δάρνην εἶναι 285 χλμ.⁸⁹ Εἰς τὴν συχνότητα αὐτὴν βροχῆς – ποὺ εἶναι ηὐξημένη εἰς τὴν Κυρηναϊκὴν – συντελεῖ κατὰ πολὺ καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὄρους τῆς (βλ. ἄνωτ.) ποὺ δημιουργεῖ εἶδος φράγματος εἰς τὰ βροχοφόρα νέφη καὶ τὰ μετατρέπει εὐθὺς ἀμέσως εἰς βροχὴν.

Ἡ πλουσιωτάτη ὥς ἄνω βλάστησις τῆς Κυρηναϊκῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπιστεύετο ὅτι ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι ὁ οὐρανὸς «τέτρηται»⁹⁰ εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο. Ἀποτέλεσμα τῶν συχνῶν βροχῶν ἦτο καὶ ἡ παρουσία ποταμῶν, ὅπως ὁ Λήθων⁹¹ καὶ ὁ Κίνυψ⁹², ὅπου καὶ ἡ Μεγάλῃ Λέπτις, ἀλλὰ καὶ λιμνῶν, ὅπως ἡ Τριτωνίς⁹³ εἰς τὴν Τυνησίαν καὶ ἡ Ἀινζαγιάνα καὶ ἡ Ἀμποῦ Τζιαζίρα⁹⁴.

Οὕτως ὁμως γλυκὰ ὑπόγεια ὕδατα, κατευθυνόμενα, ὅπως καὶ οἱ ποταμοί, εἰς τὴν θάλασσαν, θὰ ὑπῆρχον εἰς τὴν παραλίαν τῆς Κυρηναϊκῆς, ὥστε ἡ παράκτιος ὑποβρυχία χλωρίς τῆς θὰ ἦτο, εἰς σχετικὴν ἑκτασιν, παραπλησία πρὸς τὴν χλωρίδα τοῦ δέλτα τῶν μεγάλων ποταμῶν καὶ ἡ ἐπιφάνεια εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τῆς θαλάσσης θὰ εἶχεν ὑποπράσινον χρῶμα (ἀντὶ τοῦ κυανοῦ), δικαιολογοῦσα τὴν ὀνομασίαν τῆς ὡς «Μεγάλῃ Πρασίνῃ» ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Δεδομένου δὲ ὅτι, ὅπως ἔχει παρατηρηθῇ⁹⁵ ἀντίστοιχος ἔκφρασις Hym = «ὑδωρ» εἰς τὴν Π. Διαθήκην σημαίνει μὲν ἄλλοτε θάλασσαν καὶ ἄλλοτε λίμνην, ἀλλὰ «μέγα ὑδωρ» σημαίνει Μεσόγειος θάλασσα γενικῶς, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ «Μεγάλῃ Πρασίνῃ» τῶν Αἰγυπτίων, ἐντοπιζομένη ἀρχικῶς εἰς τὴν πρὸ τῆς Λιβύης θάλασσαν ἴσως (κυρίως τῆς Κυρηναϊκῆς), ἐσήμαινε τελικῶς καὶ τὴν Μεσόγειον θάλασσαν γενικώτερον. Σχετικῶς ὁμως εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ παρουσία τῶν πολεμιστῶν εἰς τὴν «Μεγάλῃ Πρασίνῃ» – ποὺ ἀποτελοῦν, ὅπως ἐλέχθη, μόνιμον πρόβλημα διὰ τοὺς Αἰγυπτίους – δικαιολογεῖται ἱκανοποιητικώτερον προκειμένου περὶ τῶν λιβυκῶν παραλίων, διότι λιβυκὰ καὶ ἄλλα (εὐρωπαϊκὰ ἐνίοτε) φῦλα ὑπ' αὐτὰ συχνὰ ἠνώχλουν τοὺς Αἰγυπτίους, ἀποτελέσαντα πραγματικὸν ἐφιάλτην δι' αὐτοὺς κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 12ον αἰ. π.Χ. (βλ. ἄνωτ.).

Ὡς πρὸς δὲ τὴν ὑπαρξιν νήσων εἰς τὴν «Μεγάλῃ Πρασίνῃ», ἡ ὁποία καὶ ἔχει συντελέσει εἰς τὴν συνήθη ταύτισιν τῆς πρὸς τὸ Αἰγαῖον, τοῦτο δυνατόν νὰ ἀντιμετωπισθῇ καὶ ὡς ἐξῆς: Ἐν πρώτοις ὑπάρχουν οἱ ἀπορρίπτοντες τὴν ταύτισιν αὐτὴν πρὸς τὸ Αἰ-

88. Ἐκδ. RAND McNALLY, *Illustrated Atlas of the Middle East* (1975) 21.

89. SHARAF, ἔ.δ. 114-15.

90. ΗΡΟΔ. IV 159.

91. ΣΤΡΑΒ. XVII 3.20.

92. ΗΡΟΔ. IV 198.

93. *Αὐτόθι* IV 136.

94. SHARAF, ἔ.δ.

95. Βλ. NIBBI, ἔ.δ. 8.

γαῖον μὲ σοβαρὰ μάλιστα ἐπιχειρήματα, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη προηγουμένως. Ἐξ ἄλλου, ἡ λέξις νῆσος (iw) ἔχει παρατηρηθῇ⁹⁶ ὅτι ἀπὸ τῆς 18ης δυναστείας, ὁπότε ἐμφανίζονται οἱ Kefti – καὶ οἱ κάτοικοι τῶν νήσων τῆς «Μεγάλης Πρασίνης» – δὲν σημαίνει ἀποκλειστικῶς νησιωτικὸν χώρον ἀλλὰ καὶ ἀπλῶς παράκτιον. Οἱ παράκτιοι αὐτοὶ χώροι ἐπομένως δυνατόν νὰ εὐρίσκοντο ἀπλῶς ἐπὶ τῆς παραλίας τῆς Κυρηναϊκῆς. Ἄλλωστε ὑπάρχει καὶ ἀριθμὸς νήσων εἰς αὐτήν, ὅπως εἶναι λ.χ.: ἡ νῆσος Πλατέα⁹⁷, ὅπου καὶ πρωτο-ἐγκατεστάθησαν κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ. οἱ πρῶτοι Θηραῖοι ἄποικοι τῆς Κυρήνης καὶ ἐκεῖ ἔρχονται καὶ σήμερον πολλὰ ἑλληνικὰ σπογγαλιευτικά· ἡ νῆσος Ἀφροδισιάς⁹⁸· ἡ νῆσος Κύρανις⁹⁹ καὶ ἡ νῆσος τῶν Φωκῶν, παρὰ τὴν Πλατέαν.

Εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς δυνατόν νὰ ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς σταθμοὺς-φρούρια Κρητομυκηναῖοι, διατηροῦντες ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὰ ἔναντι αὐτῶν μητροπολιτικὰ κέντρα (τὰ πλησιέστερα τῶν ὁποίων, εἰς τὴν Κρήτην, ἦσαν ὑπόθεσις πλοῦ μόνον 300 χλμ.), τυγχάνοντες τῆς ὑποστηρίξεως μέρους τοῦλάχιστον τῶν λιβυκῶν φύλων καὶ μετὰ τὸ 1500 π.Χ. καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Φαραώ, ὡς ὑποτελεῖς του, ὑποτελῆ τοῦ ὁποίου ἦσαν καὶ τὰ λιβυκὰ φύλα. Εἰς κάποια δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ὄχυρά τῶν Λιβύων ποὺ ὑπῆρχον, ἀπὸ αἰώνων, ἐκεῖ (βλ. ἄνωτ.) θὰ ἦσαν ἐγκατεστημένοι Κρητομυκηναῖοι. Χρησιμοποιοῦντες δὲ αὐτὰ ὡς ἐμπορεῖα κατὰ τὴν 18ην δυναστείαν, ἀπετέλουν ἀκμαῖον στοιχεῖον διασπορᾶς. Ἐκ τῶν χώρων αὐτῶν πιθανῶς ἐξαπελύθησαν καὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 12ον αἰ. π.Χ. ὑπὸ τῶν Λιβύων καὶ τῶν συμμάχων των – μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνοντο οἱ Ek-wesh (= Ἀχαιοί) – αἱ κατὰ τῆς Αἰγύπτου ἐπιθέσεις, ἐπὶ Μενεφθᾶ καὶ Ραμσῆ Γ' (βλ. καὶ κατωτ.).

Κατὰ τὸν 15ον ὅμως αἰ. π.Χ. εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς πιθανῶς ὡς ὑποτελεῖς τοῦ Φαραώ, διεκρίνοντο οἱ «Μεγάλοι» τῶν Kefti καὶ τῶν νήσων (καὶ ἁκτῶν) τῆς «Μεγάλης Πρασίνης». Ἐὰν δὲ ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων τῆς 18ης δυναστείας ἐχαρακτηρίζετο διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τὸ ἐν λόγῳ στοιχεῖον (κρητομυκηναϊκῆς) διασπορᾶς, διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος κατ' ἐπέκτασιν θὰ ἐχαρακτηρίζετο ἐν συνεχείᾳ πιθανῶς καὶ τὸ ἰθαγενὲς στοιχεῖον τῶν (κρητομυκηναϊκῶν) μητροπολιτικῶν κέντρων. Θὰ εἶχε δηλαδὴ τὸ ὄνομα αὐτὸ γεωγραφικὴν ἀλλὰ καὶ πολιτικὴν σημασίαν¹⁰⁰. Τελικῶς δὲ οἱ Kefti ἀπὸ τῆς 18ης δυναστείας, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Barnett¹⁰¹ θὰ ἐξεπροσώπων ὁλόκληρον τὸν κρητομυκηναϊκὸν κόσμον. Ἀβέβαιον ὅμως εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Wainright¹⁰², ἂν τὸ ὄνομα αὐτὸ συνεδέετο ἀμέσως πρὸς τὴν λέξιν Kaphor, ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἀργότερον εἰς τὴν Π. Διαθήκην ὡς τόπος προελεύσεως τῶν Φιλισταίων¹⁰³, ταυτιζομένη πρὸς τὴν Κρήτην ὑπὸ τινων ἐρευνητῶν. Ἀλλ' ὅπως παρατηρεῖται¹⁰⁴, μεταξὺ τῆς πρωιμωτέρας μνείας τῶν Φιλισταίων εἰς τὴν Βίβλον, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ λέξις Kaphor, καὶ τοῦ Ραμσῆ Γ', ἐπὶ τῆς

96. Βλ. *αὐτόθι*.

97. ΗΡΟΔ. IV 168.

98. *Αὐτόθι* IV 169.

99. *Αὐτόθι* IV 195.

100. Βλ. καὶ PENDLEBURY, *ἑ.ἀ.* περὶ αὐτοῦ.

101. *Αὐτόθι*.

102. *JHS* 51, 1931, 36.

103. Ἀμ. IX 7. *Δευτερ.* II 23. *Ἱερ.* XLVII 4.

104. Βλ. SANDARS, *ἑ.ἀ.* 165-66.

βασιλείας τοῦ ὁποίου οἱ Φιλισταῖοι κυρίως ἐμφανίζονται ἐπὶ σκηνῆς, μεσολαβεῖ διάστημα 400 ἐτῶν. Ἐπὶ πλέον, διάστημα 300 περίπου ἐτῶν ἔχει μεσολαβήσει μεταξύ τῆς ἐμφανίσεώς των αὐτῆς, ἐπὶ Ραμσῇ Γ', καὶ τῆς ἐμφανίσεως προηγουμένως τῶν Kefti ἐπὶ Θουθμῶσιος Γ'. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶναι ἄσχετον τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν Π. Διαθήκην¹⁰⁵ θεωρεῖται μὲν μυθικὸς πρόγονος τῶν Φιλισταίων ὁ Kaphor, ἀλλ' αὐτὸς εἶναι καὶ τέκνον τοῦ Misraim (= Αἰγύπτου), ἐξυπακουομένης σχετικῆς ἐξαρτήσεως τῆς παραδόσεως περὶ Φιλισταίων ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Ἄλλωστε καὶ ἡ Kaphor εἰς τὴν Π. Διαθήκην¹⁰⁶ ἀναφέρεται κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ παρουσιάζεται ὡς ἡ πραγματικὴ πατρίς τῶν Φιλισταίων, ἀλλ' ὡς προσωρινὸς χῶρος διαμονῆς των, ἀκριβῶς πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεώς των εἰς τὴν Παλαιστίνην¹⁰⁷. Εἰς δὲ τὸ χωρίον τοῦ Ἱερεμίου¹⁰⁸ – γραφὲν περὶ τὸ 600 π.Χ. – οἱ Φιλισταῖοι μνημονεύονται ὡς κατάλοιπα ἐπὶ τῆς παραλίας τῆς Kaphor¹⁰⁹. Τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται πληρέστερον ἢ ἡ Kaphor δὲν συνδεθῇ πρὸς τὴν μινωικὴν Κρήτην γεωγραφικῶς, ἀλλὰ πρὸς γειτονικὴν τῆς Αἰγύπτου περιοχὴν (βλ. κατωτ.).

Ἡ ἔλλειψις ὅμως ἐν γένει οὐσιαστικῶν εὐρημάτων τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Λιβύην ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸν πρόσκομμα εἰς τὴν ἐκτεθεῖσαν ἄποψιν. Ἄλλ' ἡ ἐν λόγῳ ἔλλειψις εἶναι συνδεδεμένη καὶ πρὸς τὴν ἐν γένει ἔλλειψιν οὐσιαστικῶν εὐρημάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λιβυκῶν φύλων κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ., τὰ ὅποια ἐστεροῦντο πραγματικῶν ἀστικῶν κέντρων, ἔχοντα μόνον, ὡς φαίνεται, ὀχυρὰ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Πέραν τούτου, ὀφείλεται ἡ ἔλλειψις αὐτῇ, κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὸν πανδαμάτορα χρόνον καὶ τὴν ταραχώδη συχνὰ διαδρομὴν τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς. Οὕτως ἐξηγεῖται λ.χ. διατί, παρὰ τὴν διεξαχθεῖσαν ἔρευναν, δὲν εὐρέθη ὁ ναὸς τῆς Ἀφροδίτης ποῦ ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὴν νησίδα τῆς λίμνης Τριτωνίδος (βλ. ἀνωτ.). Ὀφείλεται ὅμως, πρὸς τούτοις, ἡ ἔλλειψις αὐτῇ, εἰς τὴν ἔλλειψιν συστηματικῶν καὶ ἐκτεταμένης φύσεως ἀνασκαφῶν. Σημειωτέον ὅτι ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, περιορισμένης ἐκτάσεως, εἰς τὴν Ταυχείραν (Βάρκη-Τοκρα)¹¹⁰ ἀπέδωκε μερικὰ πενιχρὰ κρητομυκηναϊκὰ εὐρήματα.

Ἄλλ' εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἐκτεθείσης ἀπόψεως ἔρχονται καὶ μερικὰ ἄλλα στοιχεῖα:

Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἡ «Μεγάλῃ Πρασίνῃ» ἀναφέρεται κατὰ τὴν 12ην δυναστείαν ὑπὸ φαραωνικῶν πηγῶν, κυρίως ὡς διαμονὴ τοῦ Αἰγυπτίου ἐξορίστου ἀξιωματοῦχος Sinuhe¹¹¹. Συγκεκριμένως: ὁ Sinuhe ἀναφέρει εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν Φαραῶ ὅτι ἀρνεῖται νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν πατρίδα τοῦ ἐκ τῆς «Μεγάλῃς Πρασίνης», ὅπου εἶχεν ἐξορισθῇ· καὶ μαζὶ μὲ τὴν ἀναφορὰν αὐτὴν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἐξορίας τοῦ ἀναφέρει καὶ νήσους (ἀκτάς;) καὶ ὀνόματα λατρευομένων ἐκεῖ θεοτήτων τῆς Ἄνω Αἰγύπτου. Ὅπως ὅμως ἔχει παρατηρηθῇ¹¹², ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐζησεν ὡς Βεδουῖνος νομὰς κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ τῆς ἐξορίας τοῦ καὶ δὲν εἶναι, ὡς ἐκ τούτου, δυνατόν νὰ ἐζησεν εἰς τὸν

105. Γέν. X 14. Χρον. I 12.

106. Ἀμ. IX 7.

107. SANDARS, ἔ.δ. 155.

108. Ἐ.δ.

109. SANDARS, ἔ.δ. 165.

110. Βλ. BOARDMAN καὶ HAYES, *Excavations at Tocræ, 1963/65, The Archaic Deposits I* (1966).

111. Βλ. NIBBI, ἔ.δ. 22. GARDINER, *Notes on the Story of Sinuhe* (1916) 173.

112. NIBBI, ἔ.δ.

χώρον τοῦ Αἰγαίου. Τοσοῦτον δὲ μᾶλλον ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὸν χώρον τῆς ἐξορίας του ἀναφέρεται ὅτι παρετηρεῖτο εὐρεῖα ἄσκησις λατρείας θεοτήτων τῆς Ἑνὸς Αἰγύπτου, πρᾶγμα ποῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ διὰ τὴν Κρήτην.

Ἐνδείκνυται ἐπομένως ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ταύτισις τῆς «Μεγάλης Πρασίνης» καὶ τῶν νήσων τῆς (ἢ ἀκτῶν, βλ. ἄνωτ.), ὅπου εἶχεν ἐξορισθῇ ὁ Sinuhe, νὰ γίνῃ πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς Αἰγύπτου, ὅπου καὶ ὁ βίος (τῶν λιβυκῶν φύλων) ἦτο νομαδικὸς καὶ ἐξαρτήσεις λατρείας ἐκ τῆς Αἰγύπτου ὑπῆρχον, ἔνεκα τῆς ἀμέσου γειτνιασεως. Ἐπὶ πλέον, ἔχει δεόντως τονισθῇ ὑπὸ τοῦ Pendlebury¹¹³, ὅτι ἡ χώρα τῶν Kefti νοεῖται εἰς τὰ φαραωνικὰ κείμενα ὡς κειμένη δυτικῶς τῆς Αἰγύπτου, πρᾶγμα ποῦ εἶναι ὅλως σημαντικόν.

Σημαντικὸν ὁμως εἶναι, πρὸς τοῦτοις, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι καὶ τὰ μὴ κρητομυκηναϊκῆς προελεύσεως δῶρα ποῦ προσφέρουν οἱ «Μεγάλοι» τῶν Kefti καὶ τῶν νήσων (ἀκτῶν) τῆς «Μεγάλης Πρασίνης» εἶναι, ὅπως ἀναλύει ὁ Pendlebury (βλ. ἄνωτ.), ἔργα τελούντα ὑπὸ αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν. Τὸ φαινόμενον αὐτὸ δικαιολογεῖται πληρέστερον, ἂν θεωρηθῇ ὅτι οἱ προσφέροντες αὐτὰ εἶναι κατὰ κύριον λόγον Κρητομυκηναῖοι ὑποτελεῖς τοῦ Φαραῶ, ἔχοντες τὴν ἐδραν τῶν κάπου, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, εἰς μέρη τῆς ἐπικρατείας τῆς Αἰγύπτου, ἐπὶ τοῦ προκειμένου πιθανῶς εἰς λιβυκὰ ὄχυρά τῆς παραλίας ἢ καὶ τῆς ἐνδοχώρας ποῦ τελοῦν ὑπὸ αἰγυπτιακὴν κατοχήν¹¹⁴. Κάτι ἀνάλογον συμβαίνει ἄλλωστε καὶ ἀργότερον: μὲ τοὺς Ναυκρατεῖς οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν κοινοπραξίαν Ἑλλήνων, κυρίως τῆς Α. Ἑλλάδος, ἐμπορευομένων εἰς τὴν Αἴγυπτον (Δέλτα τοῦ Νείλου) μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ Φαραῶ, ὡς καὶ μὲ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ὡς μισθοφόροι τοῦ Φαραῶ ἔχουν ἐγκατασταθῇ εἰς τὸ Πηλούσιον.

Ἐνδεικτικὸν εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ὑπὸ τῶν Kefti (καὶ τῶν ἐκ τῆς «Μεγάλης Πρασίνης») διεξαγόμενον ἐμπόριον, τὸ ὅποιον ἔχον μονοπωληθῇ ὑπ' αὐτῶν, εἶναι, κατὰ τὸν Pendlebury¹¹⁵, τὸ ἐπικερδέστερον ἐμπόριον εἰς τὴν Α. Μεσόγειον κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν, ἔχει δὲ ὡς ἐπίκεντρον τὸ Αἰγαῖον. Εἰδικώτερον περὶ τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ παρατηροῦμεν συνοπτικῶς τὰ ἀκόλουθα: Οἱ Kefti (καὶ οἱ ἐκ τῶν νήσων-ἀκτῶν τῆς «Μεγάλης Πρασίνης») συναλλάσσονται μὲ Σύρους διὰ λογαριασμὸν τοῦ Φαραῶ καὶ διὰ τὴν προμήθειαν ξυλείας (κέδρων κυρίως) ἐκ τοῦ Λιβάνου. Ἐὰν ἀποκλειστικὴ ἐδρα τῶν ἦτο ἡ Κρήτη – καὶ ἀριθμὸς τῶν πλησίον νήσων καὶ ἀκτῶν –, ἡ προμήθεια αὐτῇ θὰ ἐγίνετο ἐκεῖθεν, καὶ δὴ ἐκ τῆς Α. Κρήτης, ἀπὸ ὅπου θεωρεῖται¹¹⁶ ὅτι ἐγίνετο ἐπίσης ἐξαγωγή ξυλείας, καθὼς καὶ ἀρωμάτων καὶ ἄλλων εὐγενῶν εἰδῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον. Οἱ αὐτοὶ ἐμφανίζονται ἐξ ἄλλου, ὡς προμηθευταὶ καὶ σιδήρου, ἄκρως πολυτίμου εἴδους διὰ τὴν ἐποχὴν, εἰσάγοντες αὐτὸν ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας – μέσῳ τῶν ἀνατολικῶν παραλίῳν τῆς Μεσογείου¹¹⁷ ἢ καὶ μέσῳ Λιβύης ἐκ τοῦ ἑναντι Αἰγαίου πιθανῶς. Ἐπὶ πλέον θεωροῦνται¹¹⁸ ὅτι προμηθεύουν εἰς τὸν Φαραῶ μόλυβδον ἢ καὶ κασσίτερον, ἐκ τῆς Μ. Βρετα-

113. Ἑ.δ. 83.

114. CHAMOUX. Ἑ.δ. 50, βιβλ. σελ. 43 σημ. 5.

115. Ἑ.δ. 90.

116. ΠΛΑΤΩΝ, *Ζάκρος* (1974) 228 κέ.

117. WAINRIGHT, Ἑ.δ. 33.

118. PENDLEBURY, Ἑ.δ. 76.

νίας ή εκ της κεντρικής Ευρώπης, δια τοῦ Αἰγαίου, ἴσως δὲ καὶ πάλιν διὰ τῆς Α. Κρήτης εἴτε μέσω Συρίας καὶ Παλαιστίνης εἴτε μέσω τῶν λιβυκῶν παραλίων. Ἡ ἀνάμνησις τοῦ πλοῦ μάλιστα μεταξὺ Α. Κρήτης καὶ Λιβύης, ὑπάρχουσα ἀπὸ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., φαίνεται ὅτι διατηρεῖται ἕως τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, ὅταν οἱ Θηραῖοι ἄποικοι, καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Κυρηναϊκὴν¹¹⁹, σταματοῦν εἰς τὴν Α. Κρήτην διὰ νὰ παραλάβουν τὸν πλοηγόν των. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Ν. Πελοποννήσου, ὅπως ἐσημειώθη ἤδη, συνήθης ἦτο ὁ πρὸς τὴν Αἴγυπτον, διὰ τῶν λιβυκῶν παραλίων, πλοῦς.

Ἡ ἄποψις αὐτὴ συνάδει ἐν μέρει πρὸς μίαν ἤδη διατυπωθεῖσαν ἄποψιν ὅτι στοιχεῖον διασπορᾶς ἐκ τοῦ (νησιωτικοῦ καὶ ἡπειρωτικοῦ) χώρου τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχει εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου κατὰ τὴν 18ην δυναστείαν (ὅταν ἐμφανίζονται καὶ οἱ Κεφτί καὶ οἱ ἐκ τῆς «Μεγάλης Πρασίνης»), ἴσως δὲ καὶ ἀκόμη ἐνωρίτερον¹²⁰.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ E. Meyer¹²¹ ἡ ἐπικράτησις τοῦ Νέου Βασιλείου εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἦτοι ἡ ἐπιτυχία τοῦ πολέμου τῶν Θηβῶν, ὀφείλεται εἰς συμμαχίαν των πρὸς τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία παρέσχε βοήθειαν. Ὁ δὲ Μαρινᾶτος εἰς τὰς παραδόσεις του ἐξέφραζε τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ ὀφείλεται εἰς Μυκηναίους μισθοφόρους. Αἱ ἀπόψεις αὗται δὲν ἔχουν τύχει ὁμως ἀναγνωρίσεως ἀλλὰ καὶ ὅσοι τὰς ἀπορρίπτουν δέχονται ὅτι μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Νέου Βασιλείου καὶ τὴν 18ην δυναστείαν συσφίγγονται αἱ σχέσεις Αἰγύπτου καὶ Αἰγαίου καὶ τοῦτο φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ πλήθους εὐρημάτων ἐκ τοῦ Αἰγαίου εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τὴν ΥΜ Ι ἐποχὴν¹²². Ἀλλὰ κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙ ἐποχὴν τὰ ἐν λόγῳ εὐρήματα ἐλαχιστοποιοῦνται καὶ τοῦτο ἐρμηνεύεται¹²³ ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ρήξεων τῶν σχέσεων τῶν δύο χωρῶν (βλ. κατωτ.). Κατὰ τὴν ἀκολουθήσανσαν ταραχώδη διὰ τὴν Αἴγυπτον ἐποχὴν τῆς Ἀμάρνα δὲν μνημονεύονται πλέον Κεφτί καὶ πιστεύεται ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπελθοῦσαν καταστροφὴν εἰς τὸ Αἰγαῖον¹²⁴, ἡ ὁποία σήμερον εἶναι γνωστὸν ὅτι προεκλήθη ἐκ τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἀλληλογραφίαν τῆς Ἀμάρνα (πρῶμος 14ος αἰ. π.Χ.) δὲν ἀναφέρονται μὲν Κεφτί ἀλλὰ μνημονεύονται οἱ ἐκ τῆς «Μεγάλης Πρασίνης»¹²⁵, πρᾶγμα ποῦ δὲν ἐξηγεῖται ἐκ τῆς καταστροφῆς αὐτῆς.

Ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ, κατὰ τὴν 19ην δυναστείαν, παρατηρεῖται ἔντασις σχέσεων μεταξὺ Αἰγυπτίων καὶ λιβυκῶν φύλων κατὰ μαρτυρίαν ἐκ τοῦ Καρνάκ¹²⁶. Τότε Temehu, πιθανῶς μαζὶ μὲ Meshwesh, ἀρχίζουν καὶ πάλιν νὰ εἶναι διὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἀπειλητικοί. Ἡ ἔντασις αὐτὴ κορυφοῦται ὡς γνωστόν, φθίνοντος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ἐπὶ Μενεφθᾶ, καὶ ἀρχομένου τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., ἐπὶ Ραμσῆ Γ', ἦτοι καθ' ἣν ἐποχὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα κυριαρχοῦν Ἀχαιοὶ ἡγεμόνες. Τότε ἡ Αἴγυπτος δέχεται σειρὰν εἰσβολῶν λιβυκῶν φύλων μετὰ τῶν συμμάχων των, εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται καὶ Ἀχαιοὶ (Ekwesh).

Οἱ ἐν λόγῳ ἐκ Λιβύης Ἀχαιοὶ (Ekwesh) ποῦ εἰσβάλλουν τότε (βλ. ἄνωτ.) εἰς τὴν

119. ΗΡΟΔ. ΙV 151.

120. MONTEL, RA 1947, 129.

121. *Geschichte des Altertums* II, 1, 55.

122. Βλ. PENDLEBURY, ἔ.ἀ. 84.

123. *Αὐτόθι*.

124. *Αὐτόθι*.

125. *Αὐτόθι*.

126. CHAMOUX, ἔ.ἀ. 50, σημ. 6 μὲ βιβλιογρ.

Αἴγυπτον πιστεύεται ὅτι ἀποτελοῦν τοὺς διαδόχους, τρόπον τινά, τῶν ἄλλοτε ποτέ ὑποτελῶν εἰς αὐτὴν Kefti¹²⁷. Ἀλλὰ φρονοῦμεν ὅτι ἀποτελοῦν μᾶλλον κατάλοιπα τούτων εἰς τὰ ὁποῖα ἐνσωματοῦνται τότε διαδοχικὰ κύματα, μὲ ἐλλαδικὰ στοιχεῖα, κινούμενα διὰ τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐξηγεῖ μερικῶς διατὶ οἱ ἐν λόγῳ Ἀχαιοὶ (Ekwesh) παρουσιάζουν τὸ ἔθιμον τῆς περιτομῆς – ποὺ ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν φαραωνικῶν πηγῶν, δι' Ἀχαιοὺς δυσερμήνευτον ἄλλως πως (βλ. σελ.204).

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ ἐπικοινωνία Ἑλλάδος-Λιβύης καθίσταται πολὺ πυκνή, προέρχεται πιθανῶς καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ἡρωικῶν καὶ μυθικῶν παραδόσεων ποὺ σχετίζονται πρὸς τὴν λιβυκὴν χώραν καὶ τοὺς κατοίκους της, ὅπως εἶναι τοῦ Περσέως καὶ τοῦ Ἡρακλέους κ.ἄ. ἡρώων· ἀλλὰ καὶ ἀριθμὸς τοπωνυμίων, ὅπως εἶναι: ἡ χερσονήσος Ἀχιλλίδες (ἀνατολικῶς τοῦ Τομπρούκ), οἱ βῶμοι τῶν Φιλαίνων (Εὐεσπερίδες), ὁ λιμὴν τοῦ Μενελάου (ἀνατολικῶς τῆς Πλατέας), οἱ Τυνδαρίδαι σκόπελοι κ.ἄ. Τὸ ὅτι ἡ παρὰ τὴν Μικρὰν Σύρτιν περιοχὴ ὠνομάζετο ἀργότερον¹²⁸ Ἐμπορεῖα ἢ Ἐμπόρια ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετον παλαιότητος ἐπικοινωνίας τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ τοῦ Αἰγαίου ποὺ ἀνεξωπυρώθη καὶ ἀργότερον.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν πιστεύεται ὅτι διοχετεύονται, ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν Λιβύην οἱ πρῶτοι πυρῆνες ἀποίκων ἐξ Ἑλλάδος, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ λεγομένου ἀποικισμού τῶν γενῶν. Αὐτοὶ εἶναι καὶ οἱ πρῶτοι φορεῖς τῶν ὡς ἄνω παραδόσεων. Ὁ Gergke¹²⁹ υποστηρίζει ὅτι οἱ πρῶτοι ἄποικοι ἐξ Ἑλλάδος εἰς τὴν Λιβύην εἶναι Μυρμιδόνες, ἥτοι ἐκ τῆς αἰολικῆς Θεσσαλίας, τῆς προθεσσαλικῆς δηλονότι ἐποχῆς. Ὁ δὲ Malten¹³⁰ υποστηρίζει ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἄποικοι τῆς προθεσσαλικῆς ἢ προδωρικῆς ἐποχῆς προέρχονται ἐκ τῆς Πελοποννήσου. Τὸ τελευταῖον εἶναι ὅλως πιθανόν, ἂν ἀναλογισθῇ κανεῖς, ὅτι: μετανάστευσις Μυρμιδόνων προκαλεῖται ἐκ τῆς προθεσσαλικῆς Φθίας εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Λακωνικὴν, προτοῦ οἱ Δωριεῖς εἰσβολεῖς ἐγκατασταθοῦν εἰς αὐτὴν¹³¹, μεταφέρουσα αἰολικὰ στοιχεῖα, γλωσσικὰ καὶ μυθικά, εἰς αὐτὴν. Ἐκ τῆς Ν. Λακωνικῆς δέ, ὅπως ἐλέχθη, ἐγίνοντο ἀπόπλοι πρὸς τὴν Λιβύην καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, εἰς δὲ τὸν ἀποικισμόν τῆς Κυρήνης κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ. μετέχουν καὶ Λάκωνες.

Ἡ ἐξ Ἑλλάδος πρὸς Λιβύην κινητοποίησις τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ., καὶ δὴ ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἀχαιῶν (Ekwesh) κατὰ τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. καὶ περὶ τὸ 1200 π.Χ. (ἐπὶ Μενεφθᾶ καὶ Ραμσῆ Γ') ὡς συμμάχων τῶν Λιβύων, τοὺς ὁποίους ἔχουν, ὅπως πιστεύεται, κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ. ἐξοπλίσαι μὲ μακρὰ ξίφη, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Pendlebury¹³² ὡς ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν διασφάλισιν ἐμπορικῶν σταθμῶν καὶ ἡ ἀποτυχία της ὡς καταλήξασα εἰς ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, ἀνάληψιν τῆς Τρωικῆς ἐκστρατείας.

127. PENDLEBURY, *ἔ.δ.*

128. ΠΟΛΥΒ. XXXII 2.1.

129. «Die Myrmidonen in Kyrene», *Hermes* 41, 1906, 44 κέ.

130. «Kyrene», *Phil. Unters.* 20, 1911, 146 κέ.

131. Βλ. KIECHLE, *Lakonien und Sparta* (1963) 24 κέ. Ἐπίσης ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ Ἀρχαῖκή πολιτικὴ τῆς Σπάρτης* (1975) 46 κέ.

132. *Ἐ.δ.* 92.

Ἡ εἰς Λιβύην ἐμφάνισις τοῦ ἐλλαδικοῦ στοιχείου εἶναι ἐπομένως δυνατόν νά διακριθῇ εἰς 3 περιόδους: 1ον) Εἰς τὴν τῆς ΥΜ I ἐποχῆς, τὴν ὁποῖαν ὑποδηλοῖ ἡ παράστασις τῶν τριῶν καὶ ἄνω μυκηναϊκῶν ρυτῶν, συνδυαζομένη πρὸς ἀντίστοιχον παρουσίαν μινωικοῦ - αἰγαιακοῦ στοιχείου. Ἡ παρουσία αὐτῇ μᾶλλον εἶναι στρατιωτικὴ - ἐμπορευματικὴ. 2ον) Εἰς τὴν τῆς ΥΜ III ἐποχῆς ποὺ εἶναι καὶ μεταναστευτικὴ. 3ον) Εἰς τὴν τῆς Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ εἶναι μὲν μεταναστευτικὴ ἀλλὰ συντελεῖται εἰς τὰ πλαίσια ὀργανωμένων πολιτικῶς κινήσεων: τοῦ ἀποικισμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων.

Ὡς πρὸς τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ ἐν λόγῳ στοιχείου, ἀπὸ κοινοῦ πρὸς τὸ μινωικόν, εἶναι δυνατόν νά προστεθοῦν τὰ ἑξῆς: Ἐὰν ἡ ἐπικοινωνία μινωικῆς Κρήτης καὶ Λιβύης ἔχει θεωρηθῇ¹³³ ὡς κυρία αἰτία τῆς ἀνθήσεως τῆς Ν. Κρήτης, δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νά θεωρηθῇ ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῶν Μυκηνῶν τῆς ΥΜ I ἐποχῆς εἰς τὴν διασφάλισιν ἐμπορικῶν σταθμῶν εἰς λιβυκὰ παράλια κέντρα, ὑποτελῇ τότε εἰς τοὺς Αἰγυπτίους, ἀποτελεῖ πιθανῶς κατὰ μέγα μέρος κύριον λόγον τοῦ πλούτου τῶν Μυκηνῶν. Ἄν ληφθῇ δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὸν τάφον τοῦ Menkheperresenb (περὶ τὸ 1450 π.Χ.) ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν «Μεγάλων» τῶν Kefti εἶναι πωγωνοφόρος - καὶ πωγωνοφόροι εἶναι οἱ Μυκηναῖοι κατ' ἐξοχὴν -, ἐνδέχεται δι' ἓνα ἀκόμη λόγον οἱ ὅροι Kefti καὶ ἐκ τῶν νήσων (ἁκτῶν) τῆς «Μεγάλης Πρασίνης» νά μὴ ἀναφέρονται εἰς τὸν τόπον προελεύσεώς των, ἀλλ' εἰς τὸν τόπον μᾶλλον τῆς ἐγκαταστάσεώς των εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν ἐπικράτειαν καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δέ· καὶ ἐπομένως νά μὴ ὑφίσταται κἂν πρόβλημα ἐπικυριαρχίας οὔτε τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τῆς Κρήτης οὔτε καὶ τῶν Μυκηνῶν ἐπὶ τῆς Κρήτης.

Ἄλλὰ ἐρωτᾶται: ἡ ἐπιχειρήσις τῶν Μυκηναίων κατὰ τὴν ΥΜ I ἐποχὴν (16ον αἰ. π.Χ.), ὅπως ἀπηχεῖται εἰς τὴν παράστασιν τῶν ὡς ἄνω ρυτῶν, εἶναι ναυτικὴ; Τοῦτο διότι ὁ 16ος αἰ. π.Χ. εἶναι πολὺ πρόωμος ἐποχὴ σχετικῶς δι' οὐσιώδη ναυτικὴν ὑπερπόντιον δραστηριότητα τῶν Μυκηνῶν, διὰ τὴν ἀνάπτυξιν δηλαδὴ ποντοπόρου ναυτικοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπιχειρήσις αὐτὴ θὰ ἦτο περισσότερον κατανοητὴ ὡς στρατιωτικὴ μᾶλλον ἀρχικῶς ἐκ μέρους τῶν Μυκηνῶν. Οἱ ἡγεμόνες τῶν Μυκηνῶν ἄλλωστε ποὺ ἐτάφησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν εἰς τοὺς τάφους τῶν δύο βασιλικῶν περιβόλων¹³⁴ (Α καὶ Β) εἶναι κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικοὶ ἀρχηγοί, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ συνόλου τῶν κτερισμάτων των. Κοινοπραξία ἐπομένως μὲ μινωικὰ κέντρα τῆς Κρήτης καὶ μὲ ἄλλα τοῦ Αἰγαίου, ὅπως τῆς Θήρας, εἶναι περισσότερον νοητὴ. Σύμπραξις ναυτικῶν καὶ χερσαίων λαῶν εἰς ὑπερπόντιον ἐκστρατεῖαν συνηθίζεται κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ γνωστὸν τοιοῦτον παράδειγμα εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος (διὰ πλοίων του) μεταφορὰ τῶν Ἀρκάδων εἰς τὴν Τροίαν.

Ἐν κατακλείδι καὶ ὡς πρὸς τοὺς Kefti δυνατόν νά προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς: Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. φαίνεται νά περιπίπτουν εἰς ἀφάνειαν, ἐξαφανιζόμενοι ἐντὸς ὀλίγου ἐκ τῶν φαραωνικῶν πηγῶν, πρᾶγμα ποὺ πιστεύεται ὅτι ὀφείλεται εἰς τὴν - ἐκ τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας - καταστροφὴν τῶν (μητροπολιτικῶν) ναυτικῶν κέντρων εἰς τὸ Αἶγαῖον. Καὶ ἐνῶ πενιχρὰ κατάλοιπά των παραμένουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἡ σχετικὴ περὶ αὐτῶν παράδοσις μεταφυτεύεται ἀκολούθως εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην, τὰ κέντρα τῆς ὁποίας κληρονομοῦν κατὰ μέγα μέρος καὶ

133. Βλ. HIGGINS, ἔ.δ. 17.

134. Περὶ αὐτῶν βλ. εἰς ΜΥΛΩΝΑ, *Mycenae and the Mycenaean Age* (1966).

τὸ ὑπερπόντιον ἐμπόριον, ἐξ οὗ καὶ ἡ μνεΐα περὶ Kaphthor ἀπαντᾷ εἰς τὴν Π. Διαθήκην πιθανῶς. Ὅπως ἐλέχθη, ἡ Kaphthor, καθὼς παρατηρεῖ ἡ Sandars¹³⁵, ἀναφέρεται¹³⁶ εἰδικώτερον ὡς χῶρος σταθμεύσεως τῶν Φιλισταίων, ἐκεῖ, ὡς παράλιος ἀλλ' ὄχι νησιωτικὸς χῶρος, κακῶς ταυτιζομένη πρὸς τὴν Κρήτην. Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ ἡ Kaphthor ἀναφέρεται, ἐξ ἄλλου, ἀμέσως μετὰ τὴν Αἴγυπτον, ἡ ὁποία μνημονεύεται ὡς χῶρος σταθμεύσεως τῶν Ἑβραίων (ἐνῶ ἡ Kaphthor ἀναφέρεται ὡς χῶρος σταθμεύσεως τῶν Φιλισταίων). Ἀναφέρεται δὲ σχετικῶς ὅτι: ὅπως, θεῖα βουλήσει, οἱ Ἑβραῖοι μεταφέρονται ἐκ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Παλαιστίνην, ὁμοίως μεταφέρονται ἐκεῖ οἱ Φιλισταῖοι ἐκ τῆς παραλίας τῆς Kaphthor. Ἡ παρουσία αἰγυπτιακῶν στοιχείων πολιτισμοῦ εἰς φιλισταϊκὰ κέντρα κατὰ τὸν 12ον αἰ. π.Χ. συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτοῦ¹³⁷. Ἡ Kaphthor ἐπομένως ἦτο μᾶλλον δυτικῶς τῆς Αἰγύπτου καὶ μέρος τῆς ἐπὶ Ραμσῆ Γ' – ὅταν σημειοῦται εἰσβολὴ Φιλισταίων καὶ Λιβύων εἰς τὴν Αἴγυπτον – ἦτο παράλιον. Ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ, πρὸς Δυσμᾶς τῆς Αἰγύπτου, ἐγίνοντο αἱ εἰσβολαὶ κατὰ τῆς Αἰγύπτου τῶν Λιβύων καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων τῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνοντο καὶ οἱ Ἀχαιοὶ (Ekwehsh), οἱ τελευταῖοι διενεργοῦντες ἴσως διὰ τῶν πλοίων τῶν καὶ τὴν μεταφορὰν (εἰς Β. Ἀφρικὴν) τῶν ἄλλων συμμάχων τῶν Λιβύων. Ἄγνωστον εἶναι ὅμως πόσον ἐξετείνετο ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἰς τὴν ἐνδοχώραν. Κάποιαν, ἐν τούτοις, ἔνδειξιν παρέχει ἐνδεχομένη σύνδεσις τοῦ ὀνόματος Kefti (Kft) καὶ Kaphthor πρὸς τὴν λέξιν Κόπτης (Kpt) καὶ Κοπτίτης νομός, ἡ περιοχὴ τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ὅτι ἦτο κατὰ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς χρόνους παρὰ τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν, κύριον κέντρον τῆς 18ης δυναστείας καὶ ὄχι μακρὰν τοῦ εἰς τὴν λιβυκὴν χώραν Ἱεροῦ τοῦ Ἀμμωνος Διός, εἰς τὴν ὁασιν Σίβα¹³⁸, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν εὐρέθησαν μὲν ἐλληνικῆς προελεύσεως εὐρήματα εἰμὴ τῆς Α' χιλιετίας π.Χ., πλὴν ὅμως ἡ ἱδρυσίς του ἐφέρετο ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὡς συντελεσθεῖσα ὑπὸ Ἑλλήνων κατὰ τὴν μυθικὴν ἐποχὴν.

Ἀντίστοιχον ἔνδειξιν παρέχει πιθανῶς καὶ ἡ ἐτυμολογία τῶν λέξεων Αἴγυπτος καὶ Αἰγύπτιοι – ἐξ οὗ καὶ Γύφτοι – ἔάν, ἀφαιρουμένων τῶν φωνηέντων κατὰ τὸ αἰγυπτιακὸν σύστημα, σχετισθῇ πρὸς τὴν τῶν Kefti καὶ τῶν Κοπτῶν, Gpt-Gft-Kft-Kpt. Τοῦτο ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐλληνικὸν (καὶ διεθνὲς σήμερον) ὄνομα τῆς χώρας τοῦ Νείλου Αἴγυπτος – ἡ ὁποία εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν ἐλέγετο Χέμ καὶ εἰς τὴν σημιτικὴν Μισσίρ – πιθανῶς προήρχετο ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς περιοχῆς ὅπου εἶχον ἐγκατασταθῇ, ὡς ὑποτελεῖς τῆς, μετανάσται ἐξ Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι διετήρουν δεσμὸν μὲ τὴν πατρίδα τῶν.

Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δαναοῦ, ὁ μυθικὸς Αἴγυπτος, εἶναι ἐπομένως δυνατόν νὰ μὴ θεωρηθῇ ὡς ἰθαγενὴς Αἰγύπτιος (Χαμίτης) ἀλλ' ὡς ὁ ἐξ Ἀργολίδος ὁμογενὴς τῆς Αἰγύπτου, ἐπιστρέψας εἰς τὴν πατρίδα του, προκειμένου νὰ ἐπιδιώξῃ τὸν γάμον τῶν υἱῶν του μετὰ τῶν (ἐπικλήρων) θυγατέρων τοῦ ἀδελφοῦ του, ὅταν ἴσως ἡ θέσις τῶν Kefti εἰς τὴν Αἴγυπτον κατέστη ἐπισφαλῆς (βλ. ἄνωτ.).

Συνδεόμενα τὰ ἐξ Ἀργολίδος (Μυκηναίων καὶ Ἐπιδαύρου) ὡς ἄνω ρυτὰ πρὸς ὑπερπόντια ταξίδια τῶν Μυκηναίων τῆς ἐν λόγῳ περιοχῆς εἰς τὰ Β. παράλια τῆς Ἀφρικῆς κατὰ

135. *E.ä.* 166.

136. *Ἱερ.* XLVII 4.

137. Περὶ τῶν κέντρων αὐτῶν βλ. DOTHAN, *The Philistines and their material Culture* (ἑβραϊστὶ) (1967). Περὶ Φιλισταίων βλ. ALBRIGHT, *CAH*³ XXXIII, I.

138. Περὶ αὐτοῦ βλ. FAKHRY, *The Siwa Oasis* (1944).

τὴν ΥΜ Ι ἐποχὴν, δυνατόν νὰ ἀπηχοῦν ἐπομένως ἱστορικὸν πυρῆνα, διαμορφωθέντα, σὺν τῷ χρόνῳ, μὲ ἄλλα στοιχεῖα, εἰς τὸν ὥς ἄνω μῦθον τοῦ Δαναοῦ καὶ τοῦ Αἰγύπτου ἀλλὰ καὶ τῆς Δανάης καὶ τοῦ Περσέως καθὼς καὶ τοῦ Ἡρακλέους (ὅπου παρεμβάλλεται καὶ ἡ Λιβύη). Αἱ ἐνδείξεις ὅμως αὐταὶ ἀδρομερῶς μόνον στοιχειοθετοῦν τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἄποψιν, πρὸς στήριξιν τῆς ὁποίας χρειάζεται περαιτέρω προσπάθεια. Οἱ Kefti πάντως, ὡς ὑποτελεῖς τοῦ Φαραώ, δὲν παύουν νὰ εἶναι οἱ πρῶτοι Αἰγυπτῖται.

Ἀθῆναι

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

Η ΜΙΝΩΙΚΗ ΕΚΡΗΞΗ ΤΟΥ ΗΦΑΙΣΤΕΙΟΥ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 16)

* (Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν χρονολογία καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκρήξεως καὶ τοῦ θαλάσσιου κύματος ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς ὀροφῆς τοῦ ἡφαιστειακοῦ θαλάμου.)

Στὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν δὲν γνωρίζουμε θεωρία ποὺ νὰ μὴ ἔχει τροποποιηθεῖ ἢ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλη. Κάθε ἐπιστήμη ὑποφέρει, συνήθως, ἀπὸ δύο ἀκραῖες τάσεις: τὴν τάση νὰ ἀναπτυχθεῖ μία ἐνιαία, καὶ φαινομενικῶς ὀριστική ἐρμηνεία τῶν προβλημάτων της, καὶ τὴν τάση ἀσκήσεως μιᾶς συνεχοῦς κριτικῆς καὶ ἀμφισβητήσεως τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς.

Ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἀπλή συγκέντρωση δεδομένων ἢ περίπλοκων ἀνιάρων θεωριῶν. Τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐπιστήμονα εἶναι ἡ φαντασία καὶ ἡ ἱκανότητα νὰ διακρίνει σχέσεις μεταξὺ γεγονότων φαινομενικῶς ἀσχέτων, καὶ νὰ βλέπει ἀπλότητα ἐκεῖ ποὺ φαινομενικῶς ὑπάρχει σύγχυση. Ἡ φύση, ἀναμφισβήτητα, δὲν εἶναι τόσο ἀπλή, ἀλλὰ πάντως μία ὑπόθεση ἐργασίας εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο ἐπιστημονικῶς χρήσιμο, καὶ μάλιστα τόσο περισσότερο χρήσιμο, ὅσο περισσότερο ἀπλὸ εἶναι αὐτό. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἐκ κατασκευῆς ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὰ περίπλοκα καὶ ἀσαφῆ, ἀλλὰ ἀρέσκεται στὰ ἀπλά.

Τὸ θέλγητρο τῶν μεγάλων ἐνιαίων θεωριῶν καὶ τῶν ἀπλῶν προτύπων εἶναι βέβαια ἰσχυρὸς παράγοντας ἐπιστημονικῆς προόδου, ἀλλὰ δημιουργεῖ καὶ ὀρισμένη τάση γιὰ «πνευματικὴ νωχέλεια». Ἐὰν δὲν ὑπάρχει πνεῦμα φωτεινὸ καὶ κριτικόν, ἔαν λησμονοῦμε ὅτι οἱ ἰδέες δημιουργοῦνται γιὰ ν' ἀμφισβητοῦνται, μὲ τὴν τάση ποὺ ὑπάρχει νὰ περιγράφονται θεωρίες καὶ πρότυπα ὡς «ὀριστικά» καὶ ὄχι ὡς «δυνητικά», ὑπάρχει φόβος βαθμιαῖα νὰ καταστοῦν «γεγονότα ἀναμφισβήτητα», δηλαδὴ μὲ ἄλλα λόγια «ἱερὰ δόγματα», ποὺ θὰ ἦταν ἀνώφελο νὰ συζητηθοῦν στὸ μέλλον.

Πιστεύοντας ὅτι ὁ δογματισμὸς στὴν ἐπιστήμη εἶναι περισσότερο ἐπικίνδυνος ἀπὸ πολλὰς θεομηνίες, θεώρησα ὅτι θὰ ἦταν καλὺτερο ν' ἀναπτύξω, ἀντὶ ἓνα καθαρῶς γεωφυσικὸ θέμα τῆς εἰδικότητάς μου, ἓνα διεπιστημονικὸ θέμα πολὺ ἀμφιλεγόμενο: τὸ θέμα ποὺ ἀναφέρεται στὶς πιθανὲς σχέσεις ποὺ μποροῦν νὰ ὑπάρχουν μεταξὺ τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας καὶ τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ πλῆθος ἀρχαιολογικῶν παρατηρήσεων φαίνεται ὅτι τὸ 1450 π.Χ. ἡ Κρήτη δοκιμάστηκε ἀπὸ μεγάλο σεισμό. Ἀπὸ τὸν σεισμό αὐτὸ ὑπέστησαν ἐκτεταμένες καταστροφές ὅλες οἱ πόλεις τῆς Κρήτης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κνωσό. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἐστία τοῦ σειμοῦ βρισκόταν πολὺ κάτω ἀπὸ τὸν στερεὸ φλοιό, τὸ δὲ ἐπικέντρό του κοντὰ στὴν Κνωσό. Ἡ Κνωσὸς βρισκόταν στὴ «σεισμικὴ ἄλω», ὅπου ἡ κατακόρυφη συνιστώσα τῆς ἑδαφικῆς κινήσεως εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ὀριζόντια. Ἡ ὀριζόντια συνιστώσα αὐξάνει μὲ τὴν ἀπόσταση καὶ γίνεται ἴση μὲ τὴν κατακόρυφη στὴν ἐπικεντρικὴ ἀπόσταση, ποὺ εἶναι ἴση μὲ τὸ ἐστιακὸ βάθος τοῦ σειμοῦ. Τὰ κτίρια, κατὰ κανόνα, ὑφίστανται ζημιές ἀπὸ τὴν ὀριζόντια συνιστώσα τῆς ἑδαφικῆς κινήσεως. Ἐκ κατασκευῆς τὰ κτίρια ἀντέχουν στὶς κατακόρυφες κινήσεις. Ζημιές ἀπὸ τὴν κατακό-

ρυφη συνιστώσα παρατηρούνται μόνον σε σπάνιες περιπτώσεις, όταν ή κατακόρυφη επιτάχυνση του σεισμού είναι μεγαλύτερη από την επιτάχυνση της βαρύτητας. Έτσι, ή Κνωσός, εύρεθείσα στην «ἐπικεντρική ἄλω», διασώθηκε από τη σεισμική δόνηση που ίσοπέδωσε όλες τις ἄλλες πόλεις της Κρήτης.

Από την ίδια δόνηση φαίνεται να υπέστη σημαντικές ζημιές, μεταξύ ἄλλων, και ο οικισμός του Ἀκρωτηρίου στη νότια πλευρά της Σαντορίνης, που ἀποκαλύφθηκε από τις ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές του Μαρινάτου τὸ 1967. Ἡ συστηματική ἀπομάκρυνση τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τοὺς δρόμους του Ἀκρωτηρίου και ή ἐκτέλεση ἐπισκευῶν στὰ βλαβέντα κτίρια κατὰ τὸν χρόνο της ἐκρήξεως (Ντούμας, 1983), ὑποδεικνύει ότι ή σεισμική καταστροφή δὲν ὀφειλόταν σε τοπικό σεισμό ήφαιστειακής προελεύσεως. Ἡ συνεχής αὔξηση του ἀριθμοῦ και της ἐντάσεως τῶν σεισμῶν που παρατηρεῖται στὰ ήφαιστειακὰ σμήνη μέχρι τη στιγμή της ἐκρήξεως, θὰ ἐμπόδιζε την ἐκτέλεση ὁποιονδήποτε ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως. Ὑπάρχει, συνεπῶς, και ἄλλη ἀνεξάρτητη μαρτυρία, ότι ο σεισμός που προσέβαλε τὸ Ἀκρωτήρι εἶχε πράγματι ἐνδιάμεσο βάθος. Στους σεισμοὺς του εἴδους αὐτοῦ δὲν παρατηροῦνται μετασεισμοὶ που θὰ ἀπέτρεπαν τοὺς κατοίκους στην ἀνάληψη ὁποιονδήποτε ἐπισκευῶν κατὰ τη διάρκεια της μετασεισμικῆς περιόδου. Ὁ σεισμός αὐτός, λόγω του μεγάλου βάθους του, φαίνεται ότι ὑπῆρξε αἰτία νὰ διεγερθεῖ μετὰ ἀπὸ λίγο τὸ ήφαῖστειο της Θήρας, που ἦταν ἐπὶ 15.000 χρόνια σε ἡρεμία. Λόγω της πλήρους ἀποφράξεως του κρατήρα του ήφαιστείου ἀπὸ τὰ προϊόντα ἀποσαθρώσεως, συμπεραίνεται ότι ή ἐκρηξη που ἀκολούθησε τὸν μεγάλο σεισμό του 1450 π.Χ. ἦταν πελωρίου μεγέθους. Τὸ μέγεθος τῶν ήφαιστειακῶν ἐκρήξεων εἶναι γενικῶς ἀνάλογο του χρόνου ἡρεμίας του ήφαιστείου. Στην Σαντορίνη, σε τρεῖς ἄλλεπάλληλες φάσεις, ἀνατινάχθηκε, σύμφωνα μέ πρόσφατες ἐκτιμήσεις του Ν. D. Watkins και ἄλλων (*Nature*, τόμος 271, Ἰανουάριος 1978), τέφρα ὄγκου 28 κυβικῶν χιλιομέτρων. Ἡ τέφρα αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ σε στερεὸ βράχο ὄγκου 13 κυβικῶν χιλιομέτρων. Πρὶν ἀπὸ την ἐκρηξη ή Σαντορίνη ἦταν μιὰ ἐνιαία νῆσος κατὰ τὸ μᾶλλον ή ἥττον στρογγυλή. Ἡ νῆσος εἶχε σχηματιστεῖ ἀπὸ στερεὰ ἀναβλήματα παλαιότερων ἐκρήξεων ἀπὸ 7 ήφαιστειακὰ κέντρα. Τὰ ἀναβλήματα αὐτὰ διεύρυναν τὸ μικρὸ προηφαιστειακὸ νησὶ που εἶχε σχηματιστεῖ κατὰ την καταβύθιση της Αἰγιήδος στὸ τέλος της νεογενοῦς περιόδου, πρὸ 2 ἑκατομμυρίων ἐτῶν. Τὸ νησὶ αὐτό, ἀπὸ ἡμιμάρμαρα και φυλλίτες, ὑπόλειμμα κατακρημνίσεως της κρυσταλλοσχιστώδους μάζας του Νοτίου Αἰγαίου, βρισκόταν στὸ νοτιοανατολικὸ μέρος της Θήρας, ὅπου σήμερα ὑψώνεται τὸ βουνὸ Προφήτης Ἡλίας.

Κατὰ την πρώτη φάση διεργαγῆ στὸ κέντρο της νήσου ο κρατήρας του ἀρχικοῦ ήφαιστείου της Θήρας και μεγάλες μάζες κισήρεως ἀνατινάχθηκαν σε ὕψος πολλῶν χιλιομέτρων. Ἀπὸ την πτώση τῶν μαζῶν αὐτῶν σχηματίστηκε πάνω ἀπὸ τὸ στρῶμα της «μαύρης γῆς», που ἦταν τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα της νήσου πρὸ της μινωικῆς ἐκρήξεως, ἓνα πρῶτο στρῶμα ἀπὸ ροδόχρου κίσσηρη, πάχους μέχρι 5 μέτρων.

Ἀπὸ τὰ σχηματισθέντα ρήγματα τὸ νερὸ της θάλασσας ἤρθε σ' ἐπαφή μέ διάπυρες μάζες λάβας στὸν κρατήρα του ήφαιστείου, μέ ἀποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων ποσοτήτων ὕδρατμῶν και ἰδιαίτερα ἰσχυρῶν ἐκρήξεων. Δακτυλιοειδῆ νέφη ὕδρατμῶν μέ ρευστὰ ἀναβλήματα, ήφαιστειακὴ ἄμμο και λιθάρια κατέκλυσαν την ἐπιφάνεια της νήσου και σχημάτισαν τὸ δεύτερο στρῶμα κισήρεως, πάχους μέχρι 7 μέτρων (εἰκ. 1 - 2).

Τὸ τρίτο και μεγαλύτερο στρῶμα που καλύπτει σήμερα ὁλόκληρο τὸν νησιωτικὸ δακτύλιο σχηματίστηκε κατὰ την τρίτη και τελευταία φάση. Στὴ φάση αὐτὴ ἀέρια, ἀνά-

μεικτα με ήφαιστειακή τέφρα και στερεά αναβλήματα διαφόρων μεγεθών (μύδρους, βολίδες και βόμβες), ανατινάχτηκαν σε μεγάλο ύψος και κατά την πτώση τους σχημάτισαν το ανώτερο φαιόχρουν στρώμα θηραϊκής γής, πάχους μέχρι 60 μέτρων (Friedrich et al., 1980).

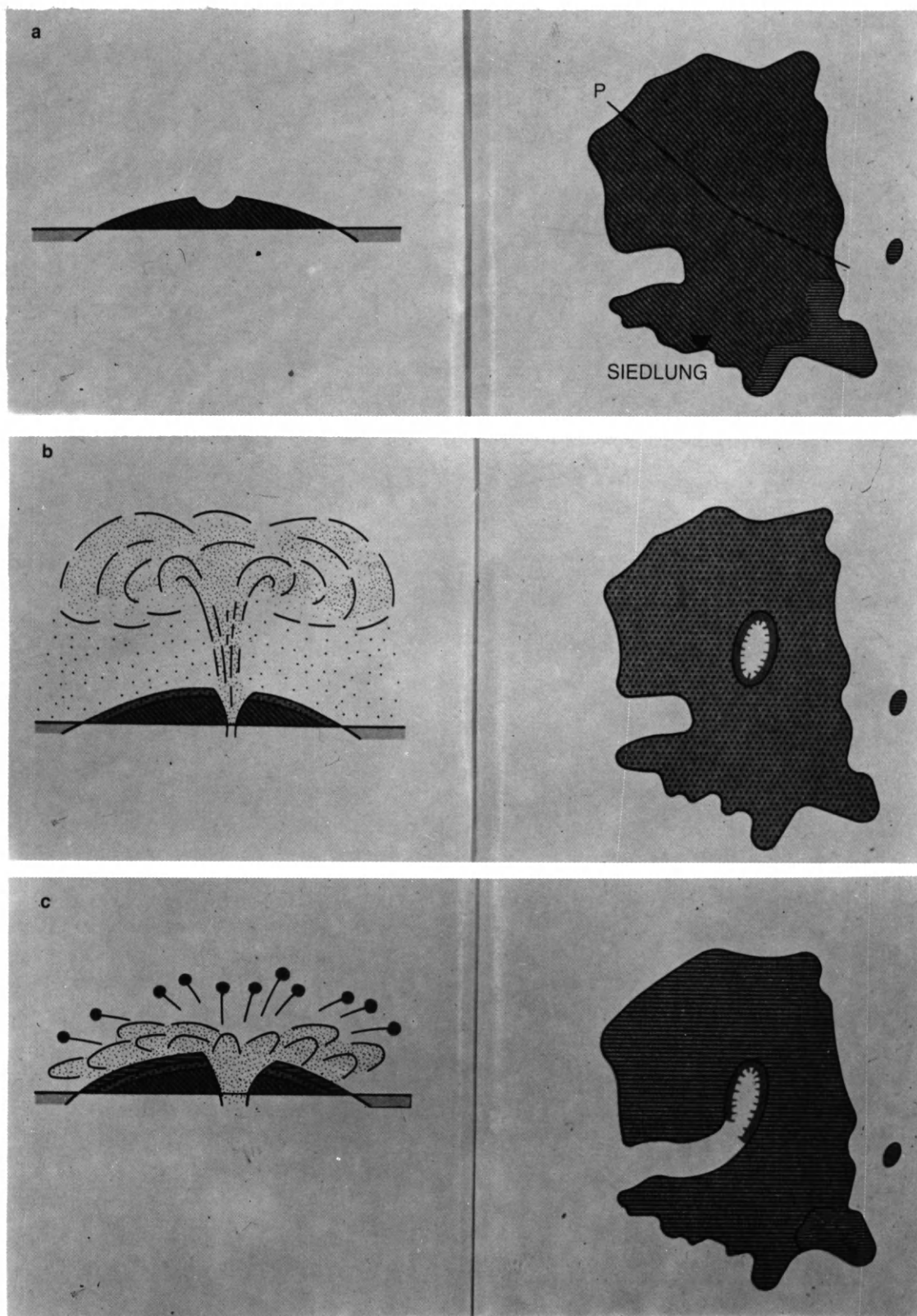
Κατά την τρίτη φάση, τη φάση του παροξυσμού, ή λίγο μετά, και πάντως μετά την εκκένωση της μαγματικής έστιας, κατέρρευσε ή όροφή του ήφαιστειακού έγκοίλου και στη θέση του σχηματίστηκε τεράστια κοιλότητα, επιφάνειας 83 τετραγωνικών χιλιομέτρων και βάθους 300 - 400 μέτρων. Η κοιλότητα αυτή είναι επιστημονικώς γνωστή με το όνομα *καλδέρα*.

Η καλδέρα της Θήρας είναι ή μεγαλύτερη και ή ωραιότερη που έχει σχηματιστεί επί της Γής κατά τα τελευταία 10.000 χρόνια. Ο όγκος της καλδέρας είναι τεράστιος. Εάν λάβουμε υπόψη ότι ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο είναι ίσο με ένα εκατομμύριο τετραγωνικά μέτρα και πολλαπλασιάσουμε την επιφάνεια της καλδέρας, δηλαδή τα 83 εκατομμύρια τετραγωνικά μέτρα με τα 350 μέτρα, που είναι το μέσο βάθος της καλδέρας, βρίσκουμε ότι ο όγκος της ανέρχεται σε 29 περίπου δισεκατομμύρια κυβικά μέτρα. Όπως φαίνεται, ο όγκος της είναι τόσο μεγάλος, που θα μπορούσε να χωρέσει άνετα τα σώματα όλόκληρου του σημερινού πληθυσμού της Γής.

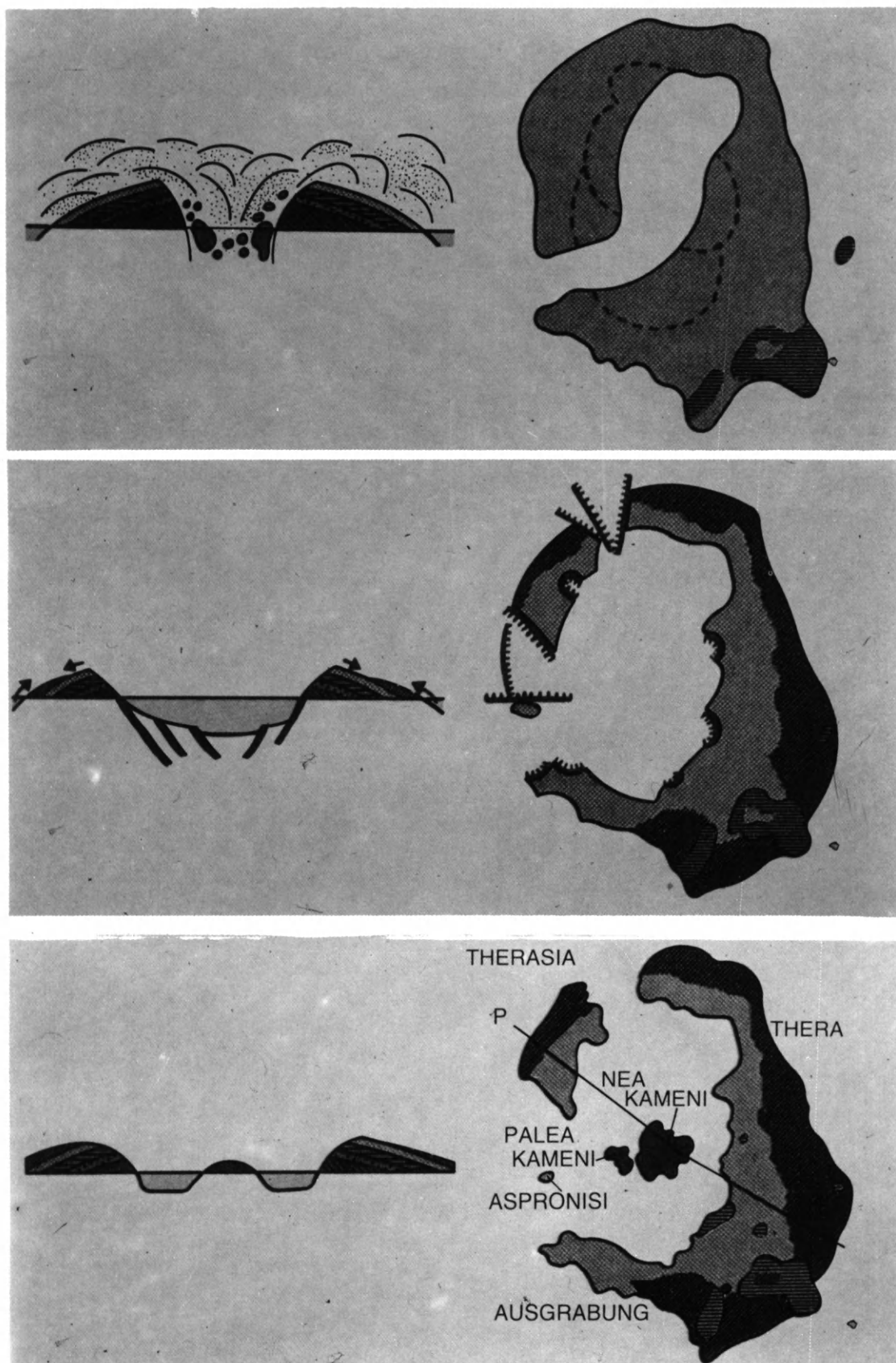
Συμπεραίνεται, ότι τη στιγμή που κατέρρευσε ή όροφή του έγκοίλου, ύδατα της Μεσογείου έσπευσαν να πληρώσουν το μεγάλο κενό που σχηματίστηκε. Από την απότομη ανάπλαση των υδάτων στον πυθμένα της καλδέρας είναι επόμενο να δημιουργήθηκαν γιγαντιαία θαλάσσια κύματα που κατέκλυσαν όλα τα παράλια της Ανατολικής Μεσογείου. Ο κατακλυσμός αυτός, όπως έδειξα (Galanopoulos, 1964), διασώθηκε στην Ελληνική παράδοση ως «Κατακλυσμός του Δευκαλίωνος».

Στον κατακλυσμό του Δευκαλίωνος τα ύδατα κατέκλυσαν όλα τα παράλια της Ελληνικής Χερσονήσου, ανατολικά και δυτικά, από την Θεσσαλία (Μαγνησία) μέχρι την Θεσπρωτία και τα νησιά του Αιγαίου (Κρήτη, Ρόδο, Χίο και Λέσβο). Η καταστροφή που προκλήθηκε ήταν ιδιαίτερα μεγάλη σε παράκτιους οικισμούς στις κεφαλές του Σαρωνικού και Αργολικού κόλπου (Αθήναι, Μέγαρα και Άργος). Καταστροφές σημειώθηκαν επίσης σ' όλα τα παράλια της Ανατολικής Μεσογείου από την Μικρά Ασία (Λυκία) μέχρι την Σικελία. Όπως θα δούμε πιο κάτω, το σχέδιο εξαπλώσεως των υδάτων στην εποχή του κατακλυσμού του Δευκαλίωνος, ήταν ανάλογο με αυτό που παρατηρήθηκε πολύ αργότερα, κατά το θαλάσσιο κύμα της 21 Ιουλίου 365.

Τα θαλάσσια κύματα που δημιουργούνται από απότομες μεταβολές του βάθους του θαλάσσιου πυθμένα, και ενίοτε από υποθαλάσσιες κατολισθήσεις, είναι διεθνώς γνωστά με το επιστ/κό όνομα «τσουνάμι». Τσουνάμι είναι διεθνής όρος που πλάσθηκε από Ιάπωνες συναδέλφους και σημαίνει «μακρόν κύμα λιμένος». Το όνομα αυτό δόθηκε στα θαλάσσια κύματα βαρύτητας, που δημιουργούνται με τον παραπάνω τρόπο, γιατί τα κύματα αυτά είναι ιδιαίτερα ισχυρά σε κόλπους που χρησιμοποιούνται ως λιμένες, ιδίως όταν έχουν το σχήμα του λατινικού γράμματος V και βλέπουν προς την πηγή εκκινήσεως του θαλάσσιου κύματος. Το μεγάλο ύψος του κύματος στους κόλπους αυτούς δικαιολογείται από τη συσσώρευση μεγάλων ποσοτήτων ύδατος σε μικρότερο χώρο και από την ελάττωση της ταχύτητας του θαλάσσιου κύματος. Η ταχύτητα του κύματος είναι ίση με την τετραγωνική ρίζα του γινομένου του βάθους του θαλάσσιου πυθμένα και της επιταχύνσεως της βαρύτητας. Ελάττωση της ταχύτητας του κύματος, λόγω της

Εικ. 1. Τò ήφαιστειο τής Θήρας πρίν από τήν έκρηξη (πάνω) και τὰ δύο άρχικά στάδια τής έκρήξεως, κατά τόν W.L. Friedrich και τούς συνεργάτες του (1980).

Εικ. 2. Ἡ τρίτη φάση τῆς μινωικῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ νησιωτικοῦ συμπλέγματος τῆς Σαντορίνης τὰ τελευταῖα 4.000 χρόνια, κατὰ τὸν W.L. Friedrich καὶ τοὺς συνεργάτες του (1980).

μειώσεως τοῦ βάθους τοῦ θαλάσσιου πυθμένα στὴν περιοχή τῆς ὑφαλοκρηπίδας, συνεπάγεται αὐξηση τοῦ ὕψους του. Τὸ ὕψος τοῦ κύματος εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο τῆς τετραγωνικῆς ρίζας τοῦ γινομένου τῆς ταχύτητας τοῦ κύματος καὶ τῆς πυκνότητας τοῦ μέσου μεταδόσεως. Ἐτσι ὁ κατακλυσμὸς τοῦ Δευκαλίωνος, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Πλάτων, ἦταν ἰδιαιτέρως αἰσθητὸς στὴν περιοχή τῆς Ἀττικῆς, διότι ὁ Σαρωνικὸς κόλπος βλέπει ἀκριβῶς τὴν Σαντορίνη καὶ τὰ θαλάσσια κύματα ποὺ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς ἀπέκτησαν μεγάλο ὕψος κατὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὸν Σαρωνικὸ κόλπο. Ἡ βοή τοῦ κύματος, ὅταν πλησιάζει τὸν μυχὸ κόλπου, μοιάζει μὲ μυκηθμὸ ταύρου. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς Αἰγίου, ἰδίως στὸν Λόγγο καὶ στὰ Σελιανίτικα, θυμοῦνται ἀκόμη τὸ μούγκρισμα τοῦ μικροῦ θαλάσσιου κύματος ποὺ κατέκλυσε τὶς πεδινὲς ἐκτάσεις τους τὸ πρωὶ τῆς 7 Φεβρουαρίου 1963 (Galanopoulos, 1964) (πίν. 16).

Ἡ τρομερὴ εἰκόνα τοῦ θαλάσσιου κύματος, κατὰ τὰ μέσα τῆς ὀρειχάλκινης περιόδου, καὶ ἡ πελώρια βοή του ποὺ ἔμοιαζε μὲ μυκηθμὸ ταύρου, διασώθηκε στὴν Ἑλληνικὴ παράδοση καὶ ἀποδόθηκε κατὰ τρόπο πολὺ ρεαλιστικὸ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη καὶ ὁλόκληρης τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς δραματικῆς ποιήσεως. Ἡ περιγραφή τοῦ κύματος, ποὺ ἀποτελέσσε τὸν ἀρχικὸ πυρήνα τῆς τραγωδίας, δίνεται μὲ δραματικὴ τέχνη ἀπὸ τὸν ἀγγελιοφόρο στὸ ἀρχαῖο δράμα *Ἰππόλυτος*. Τὸ δράμα αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν ἀδικη τιμωρία τοῦ γιοῦ τοῦ Θησέα. Στους στίχους 1198-1248, ὁ ἀγγελιοφόρος διηγεῖται μὲ ὁμηρικὴ ἀπλότητα καὶ τραγικὴ παραστατικότητά (κατὰ μετάφραση Κ. Κόντου, ἔκδοση '37, «Ι. Ζαχαρόπουλου»), τὰ ἀκόλουθα:

- Καὶ σὰν μῆκαμε σὲ ἔρμο τόπο μέσα- εἶν' ἓνα
περιγιάλι, ἀπ' τῆς χώρας τούτης τὸ ἄλλο μέρος,
1200 ποὺ πέφτει πὰ πρὸς τὸ Σαρωνικὸ τὸν κόρφο.
'Εκεῖθε ἓνας ἀχὸς σὰ θεοῦ βροντὴ ἀπ' τὸν Ἄδη
σέρνει βουητὸ βαρὺ, ποὺ νὰ φρίξης ν' ἀκούσης·
τ' ἄλογα ὀρθώσαν τὸ κεφάλι καὶ τεντώσαν
τ' αὐτιά· κ' ἐμᾶς μᾶς ἔπιασε γερὴ τρομάρα
1205 ποῦθε νᾶναι ὁ βουητός. Κι' ὥς ρίξαμε τὰ μάτια
στὰ θαλασσόβογγα ἀκρογιάλια, εἶδαμε ξάφνου
θεόρατο ἓνα κύμα, ποὺ στὰ οὐράνια ἀκούμπαι,
ποὺ μᾶς πῆρε ἀπ' τὴν ὄψη τὶς Σκιρώνιες ἄκρες
κι' ἔκρυβε τὸν Ἰσθμὸ καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ βράχο.
1210 Κ' ὕστερα, ὥς φούσκωσε καὶ γύρω ἄφρὸ γεμάτο
χοχλάκισε ἀπ' τὸ φύσημα τὸ πελαγίσιο,
τραβᾷ πρὸς τ' ἀκρογιάλι, ὅπου ἦτανε τὸ ἀμάξι.
Καὶ πὰ' στὴ νερομάνητα καὶ τὴ φουρτούνα
ἓναν ταῦρο ξερνᾷ τὸ κύμα, ἐν' ἄγριο τέρας,
1215 ποὺ ἀπὸ τὸ μουγγρητὸ του ὁλόγεμη ὅλη ἡ χώρα
φριχτὰ ἀντιβόγγαι, καὶ στὰ μάτια φάνταζε ἔτσι,
ποὺ δὲν μποροῦσαν οἱ ματιεὲς νὰ τὸ ὑποφέρουν.
Κι' ἀμέσως πέφτει στ' ἄλογα τρελὴ τρομάρα.
Μὰ ὁ ἀφέντης, στῶν ἀλόγων τὰ συνήθια ὥς ἦταν
1220 ξεσκολισμένος, τὰ λουριά στὰ χέρια ἀρπάχνει
καὶ τὰ τραβάει, σὰ ναύτης τὸ κουπί, κρεμώντας
πρὸς τὰ πίσω τὸ σῶμα του ἀπ' τὰ χαλινάρια·

- καὶ τ' ἄλογα, ἀφοῦ δάγκασαν μέσ' στὰ σαγόνια
 τὶς πυροκάμωτες χαβιές, ὁρμοῦν μὲ βιάση
 1225 κι' οὔτε τὰ νοιάζει γιὰ τὸ χέρι τοῦ ἀναβάτη,
 μὴδὲ γιὰ τ' ἀλογόλουρα ἢ γιὰ τ' ὁμορφο ἄρμα.
 Κι' ἂν σὲ μαλακοτόπους μὲ γερὴ κυβέρνια
 ὠδήγαε ἴσια, ὁ ταῦρος τοῦ βγανε ἀπ' ἐμπρός του
 καὶ τ' ἄλογα ἔτσι μάνιαζαν, ποὺ γύρναν πίσω.
 1230 Κι' ἂν στοὺς βράχους τραβοῦσαν ξέτρελα ἀπὸ φόβο,
 σιγά - σιγά ζυγώνοντας ἀκλούθαε τὸ ἄρμα,
 ὡς ποῦρριξε τὴ ρόδα του πᾶ' σὲ κοτρώνι
 καὶ τῶκανε, σκοντάφτοντας, νάρθη ἄνω κάτω.
 Κι' ἀνάκατα ἦταν ὅλα· οἱ ἀφαλοὶ ἀπ' τὶς ρόδες
 1235 καὶ τῶν ἀξόνων τὰ καρφιά πετιοῦνταν πάνω.
 Κι' ἀτός του, ὁ δύστυχος, μὲς στὰ λουριά μπλεμένος,
 μπερδεύεται ἀξειδιάλυτα καὶ σέρνεται ἔτσι·
 καὶ τιναζόταν πᾶ' στοὺς βράχους τὸ κεφάλι,
 λιῶναν κ' οἱ σάρκες του, κι αὐτὸς φριχτὰ ἐξεφώνα:
 1240 Σταθῆτε, ὦ ποῦ θραφήκατε μέσ' στὰ παχινιά μου,
 μὴ μὲ τελειώστε· ὦ δόλια πατρικὴ κατάρα.
 Τὸν πιὸ καλὸ ποιὸς θέλει ἄντρα νάρθη νὰ σώση;
 Κι' ἂν καὶ θελήσαμε πολλοί, μείναμε πίσω
 στὸ τρέξιμο. Κι' αὐτός, δὲν ξέρω πῶς, λυμένος
 1245 ἀπ' τῶν λουριῶν, ποὺ σπᾶσαν, τὰ δεσίδια πέφτει
 καὶ λίγη ἀκόμα πιά ζωῆς τοῦ μένει 'νάσα.
 Καὶ τ' ἄλογα κρυφτήκαν καὶ τὸ ἀπαίσιο τέρας,
 ὁ ταῦρος, μέσ' στῆς γῆς, δὲν ξέρω ποῦ, τὰ βράχια.

Οἱ στίχοι αὐτοί, πραγματικὸ ἀριστούργημα, εἶναι κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Κόντο, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ὠραῖα καὶ δυνατὰ κομμάτια τῆς τραγωδίας *Ἰππόλυτος*. Πιθανῶς νὰ κατέληγε σὲ μεγάλη ἐπιτυχία ὁ καλλιτέχνης ποὺ θ' ἀποφάσιζε ν' ἀπεικονίσει μὲ τὴν σμίλη ἢ τὸν χρωστήρα τὶς θαυμάσιες αὐτὲς εἰκόνες τοῦ Εὐριπίδη.

Ὅπως φαίνεται, ἡ Κρήτη ὑπέφερε ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν σεισμό τοῦ 1450 π.Χ. καὶ τὸ θαλάσσιο κύμα ποὺ ἀκολούθησε τὸν σχηματισμὸ τοῦ ἡφαιστειακοῦ ἐγκοίλου τῆς Σαντορίνης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἡφαιστειακὴ τέφρα ποὺ ἔπεσε στὸ νησί μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέψει τὴν χλωρίδα του, κατὰ τὴν μινωικὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου.

Ὑπάρχουν ἐπιστήμονες ποὺ ἰσχυρίζονται ὅτι τὸ πάχος τῆς τέφρας στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη δὲν ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ 5 ἑκατοστόμετρα. Ἐνα τέτοιο στρώμα ἦταν ἀδύνατο νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις στὴ ζωὴ τῆς μινωικῆς Κρήτης. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ γιὰ τοὺς παρακάτω λόγους: Στὴ νῆσο Κῶ, ποὺ βρίσκεται 180 χιλιόμετρα ἀνατολικά - βορειοανατολικά τῆς Θήρας, βρέθηκε ἀπὸ τὸν J. Keller (1980) στρώμα μινωικῆς τέφρας πάχους 30 ἑκατοστομέτρων, καὶ πρόσφατα στὴ Ρόδο (Ἰαλυσός) κοντὰ στὸ χωριὸ Τριάντα ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους Χ. Ντούμα καὶ Λ. Παπάζογλου (*Nature*, τ. 288, Νοέμβριος 1980), ἀνάλογο στρώμα πάχους 10 ἑκατοστομέτρων. Τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε 1.8 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ καλύπτει ἑκτασὴ περίπου 15 τετραγωνικῶν μέτρων. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σχέδιο διανομῆς τῆς ἡφαιστειακῆς σποδοῦ, ποὺ βρέθηκε σὲ πυρῆνες τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἡ μινωικὴ ἔκρηξη συνέβη καλοκαίρι, σ'

έποχή μελετιμίων. Με βάση το δεδομένο αυτό δεν είναι λογικό να δεχθούμε ότι το πάχος της μινωικής τέφρας, κατά την νοτιοανατολική κατεύθυνση των μελετιμίων και σε απόσταση 100 χιλιομέτρων, ήταν 6 φορές μικρότερο από αυτό που βρέθηκε ανατολικά - βορειοανατολικά της Θήρας σε διπλάσια περίπου απόσταση. Η ήφαιστειακή σποδός που έπεσε στη Κρήτη αποπλύθηκε με τις βροχές και μεταφέρθηκε από τις όρεινες περιοχές σε πεδινές εκτάσεις, όπου καλύφθηκε από μεγάλο πάχος προσχώσεων. Έτσι είναι αδύνατο να βρεθεί σήμερα στρώμα θηραϊκής τέφρας υπό τις αρχικές συνθήκες αποθέσεως. Πέραν αυτού φαίνεται ότι μεγάλο μέρος της άργιλοποιήθηκε, κατά την γνώμη του Cadogan και Harrison (1978).

Βορειοανατολικά της Κρήτης βρέθηκε σε πυρήνα μινωική τέφρα πάχους 78 εκατοστούμετρων. Σε πυρήνα ληφθέντα βορείως της Καρπάθου το πάχος της τέφρας ήταν 212 εκατοστόμετρα, και σε δύο γειτονικές θέσεις 12 και 26 εκατοστόμετρα. Τα δεδομένα αυτά οδήγησαν τον N.D. Watkins και τους έξι συνεργάτες του να μη χρησιμοποιήσουν, κατά την χάραξη των ισοπαχών καμπύλων, τα πάχη της μινωικής τέφρας που είχαν βρεθεί στο Αίγαίο. Οί συγγραφείς τονίζουν με έμφαση ότι είναι άβασιμη ή άποψη που διατυπώθηκε προσφάτως ότι η μινωική τέφρα που έπεσε στην Κρήτη είναι άμελητέα· επίσης άβασιμη είναι κατ' αυτούς η άποψη, ότι τα δεδομένα τους αποκλείουν την ύπαρξη σχέσεως μεταξύ της ήφαιστειακής εκρήξεως και της παρακμής του μινωικού πολιτισμού. Η ύπαρξη της σχέσεως αυτής υποδείχθηκε για πρώτη φορά από τον Sir Arthur Evans (1922) και 12 χρόνια αργότερα από τον Σ. Μαρινάτο (1934).

Πολλοί αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι η καταστροφή του μινωικού πολιτισμού οφείλεται στην κατάκτηση της Κρήτης από τους Άχαιούς, μετά τον μεγάλο σεισμό του 1450 π.Χ., ο οποίος είχε εξασθενήσει με έκτεταμένες καταστροφές τη μινωική αυτοκρατορία. Οί αρχαιολόγοι αυτοί, και όλοι σχεδόν οί ιστορικοί, αποδίδουν γενικώς την παρακμή των διαφόρων πολιτισμών της Γης σε καταστροφές από επιδρομές και κατακτήσεις από άλλους λαούς. Η επιβίωση των πολιτισμών των Φοινίκων και Έβραίων επί τρεις χιλιετηρίδες (3000 π.Χ. - 135 μ.Χ.), παρά τις επιδρομές και κατακτήσεις των Άσσυρίων, των Ελλήνων (έπι Μεγάλου Άλεξάνδρου) και των Ρωμαίων, και το θάγμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δεν φαίνεται να συνηγορεί πολύ υπέρ των άποψεων αυτών.

Ο ισχυρισμός ότι τα στοιχεία της φύσεως δεν μπορούν να προκαλέσουν την παρακμή ενός πολιτισμού εξασθενεί, εάν λάβουμε υπόψη ότι στην αρχαία έποχή δεν υπήρχε ή άμεση συνδρομή του Διεθνούς Έρυθρου Σταυρού και η παντοειδής βοήθεια των άλλων αναπτυγμένων κρατών. Αναφέρεται ότι μετά τον καταστρεπτικό σεισμό της Κριμαίας, κατά τα τέλη του 15ου αιώνα, οί κάτοικοι της Γιάλτας πανικοβλήθηκαν σε τέτοιο βαθμό, που έγκατέλειψαν την πόλη τους έπι 70 περίπου χρόνια (Riznichenko et al., 1969). Πέραν αυτού δεν θά πρέπει να λησμονούμε ότι η μινωική αυτοκρατορία υπήρξε θύμα συρροής άλλεπάλληλων καταστροφών από τρία αίτια: πρώτα από τον σεισμό, δεύτερο από την ήφαιστειακή σποδό και τελευταία από το θαλάσσιο κύμα. Το θαλάσσιο κύμα ήρθε, ως χαριστική βολή, να καταστρέψει έντελώς την άκτοπλοία, από την όποία άντλούσε τον πλούτο και τη δύναμή του το μινωικό κράτος.

Έκτός από τα άμεσα αποτελέσματα των τριών αυτών παραγόντων, που ήταν μιá φυσική τριλογία για την ανατολική Μεσόγειο (Galanopoulos, 1969), είναι ένδεχόμενο οί κάτοικοι της μινωικής Κρήτης, με τα πρωτόγνωρα φαινόμενα που είδαν και άκουσαν με

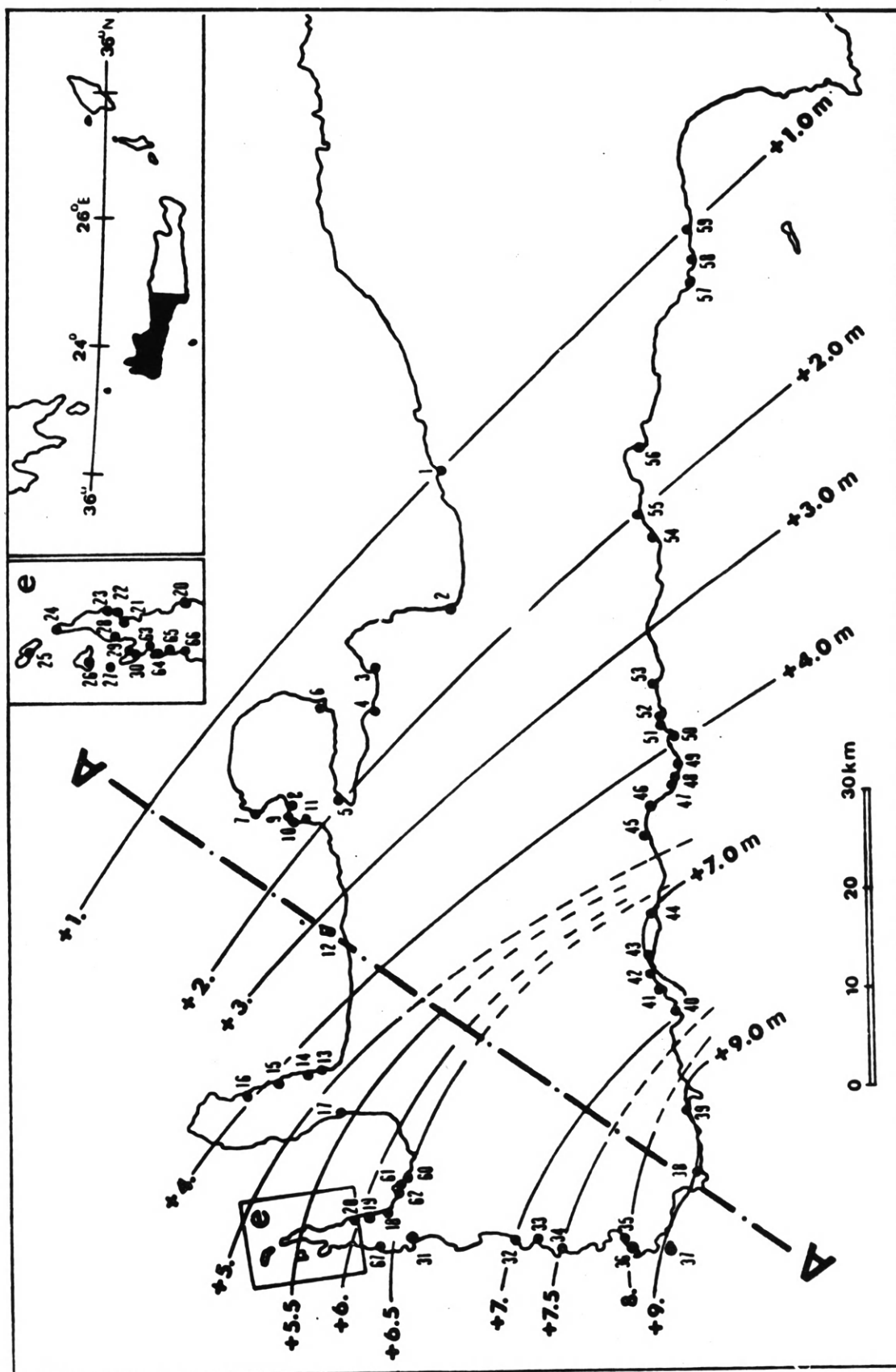
εύλογο τρόπο, δηλαδή τὸν φοβερό κρότο τῆς ἡφαιστειακῆς ἐκρήξεως, τὴν ἀπόκρυψη τοῦ ἡλίου ἀπὸ τὸ ἡφαιστειακὸ νέφος καὶ τὴν παράταση τῆς νύχτας ἐπὶ πολλὰς ἡμέρες, τὴν πτώση ἡφαιστειακῆς τέφρας καὶ τὶς φοβερὲς ἐπιπτώσεις τοῦ θαλάσσιου κύματος στὴ ναυτικὴ δύναμη τῆς Κρήτης, νὰ ἔχασαν τὴν πίστη τους στὴν ἱκανότητα τῶν Βασιλέων-Ἱερέων νὰ ἐξηγήσουν τὴν θεομηνία αὐτὴ καὶ νὰ καταστήσουν τὴν ζωὴ τους ὑποφερτὴ. Κατὰ τὸν Α. Toynebee (1978), «κάθε φορὰ ποὺ οἱ λαοὶ ἔχασαν τὴν πίστη στὴ θρησκεία τους ἔπесαν θύματα σὲ ἐσωτερικὲς ταραχὲς καὶ ξένες στρατιωτικὲς ἐπιδρομὲς». Ἡ θεωρία, πάντως, περὶ μυκηναϊκῆς ἐπιδρομῆς δὲν ἐξηγεῖ τὴν παράκαμψη τῶν Κυθήρων κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ αὐτή, παρόλο ποὺ οἱ κάτοικοι τῆς νήσου, κατὰ τὸν Coldstream (1978), ἦταν κρητικῆς καταγωγῆς.

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς θεωρίας Evans - Μαρινάτου γιὰ τὴν πτώση τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἰσχυρίζονται, παραβλέποντας τὶς διηγήσεις τῶν γεγονότων ποὺ διασώθηκαν στοὺς ἀρχαίους μύθους, ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀπτεὲς ἀποδείξεις ὅτι παρήχθη θαλάσσιο κύμα καὶ πολὺ περισσότερο, ὅτι τὸ κύμα αὐτὸ ὑπῆρξε τόσο καταστρεπτικὸ, ὥστε ν' ἀφανίσει τὸν στόλο καὶ νὰ προκαλέσει τὴν παρακμὴ τοῦ μινωικοῦ κράτους.

Τὰ ἔχνη τοῦ θαλάσσιου κύματος ἦταν δύσκολο νὰ διασωθοῦν ὥς τὶς μέρες μας. Δὲν διασώζονται τὰ ἔχνη τοῦ πρόσφατου θαλάσσιου κύματος τῆς 9 Ἰουλίου 1956 (Galanopoulos, 1960) ποὺ προκάλεσε τὴν καταστροφὴ 30 περίπου βαρκῶν καὶ πλοιαρίων καὶ ἦταν αἰσθητὸ ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη (Τέλ - Ἀβίβ) μέχρι τὴν Ἀττικὴ (Βούλα). Δὲν ὑπάρχουν ἔχνη τοῦ μεγαλύτερου θαλάσσιου κύματος ποὺ παρατηρήθηκε σὲ ἱστορικοὺς χρόνους στὴ Μεσόγειο. Τὸ κύμα αὐτὸ προκλήθηκε, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ ἀτόμη ἐξαρση τῆς Δ. Κρήτης. Ἡ ἐξαρση αὐτή, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ πρόσφατες γεωμορφολογικὲς ἐρευνες (Υ. καὶ J. Thommeret et al., 1981) στὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς νήσου (35 1/2°N, 23 1/2° E), ἦταν περίπου ἑννέα μέτρα. Ἡ ἐξαρση αὐτή, μὲ συνεχὴ ἐλάττωση κατὰ τὴν βορειοανατολικὴ διεύθυνση – ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν νοτιοδυτικὴ διεύθυνση ἐπιπεύσεως τοῦ αἰγαίου κρατονικοῦ τεμάχους στὴν Ἀφρικανικὴ πλάκα – ἔσβηνε περίπου στὸ κέντρο τῆς νήσου. Ὅπως φαίνεται, ἡ ἐξαρση αὐτὴ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀνωστικῆς πίεσεως ποὺ ἀσκεῖ ἡ ἀσθενόσφαιρα στὴ συνεχῶς βυθιζομένη ἐντὸς αὐτῆς βόρεια παρυφῇ τῆς Ἀφρικανικῆς Πλάκας (εἰκ. 3).

Ὁ τρομερὸς σεισμὸς τῆς 21 Ἰουλίου 365 ποὺ συνόδευσε τὸ κύμα αὐτό, διασώθηκε στὴν ἱστορία ὡς «παγκόσμιος» καταστροφὴ (per universum orbem). Οἱ συγγραφεῖς τὸν περιέγραψαν ὡς παγκόσμιον, γιατί, κατὰ τὸν Ἀγγλο ἀρχαιολόγον R.G. Goodchild (1966), τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πιστευόταν ὅτι ἡ λεκάνη τῆς Μεσογείου ἦταν ὁλόκληρος ὁ κόσμος. Ὁ ἐξ Ἀντιοχείας Ἑλληνας ἱστορικὸς Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος (350-400 μ.Χ.) δίνει στὶς ἱστορίες του (τ. 26, 10) μιὰ ὄντως θαυμάσια περιγραφὴ τοῦ θαλάσσιου κύματος τοῦ 365. Ὅπως γράφει:

«Ὀλίγον πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου παρήχθη τρομερὸς σεισμὸς. Πρὸ τοῦ σειρμοῦ παρετηρήθησαν συνεχεῖς μανιώδεις ἀστραπές. Ἡ θάλασσα ἀπесύρθη πρὸς τὰ πίσω, ὁ πυθμὴν τῆς ἀπεκαλύφθη σὲ μέγαν βάθος καὶ πολλὰ θαλάσσια ὄντα ἐγκατελείφθησαν κολλημένα στὴν ἰλύ ... Πολλὰ πλοῖα ἐξώκειλαν στὴν ξηρὰ καὶ ὁ κόσμος ἔτρεξε νὰ συλλέξει ἀπὸ τὶς λακοῦβες ψάρια καὶ ἄλλα θαλασσινὰ εἶδη. Σὲ ἄλλα μέρη τὰ κύματα ἀντιδρῶντα στὴν σφοδρότητα μὲ τὴν ὁποία ἀπесύρθησαν, ἀνψώθησαν, καὶ διογκωθέντα πάνω ἀπὸ τὰ ἀναβράζοντα ρηχὰ νερὰ τῆς θαλάσσης ἐπέπεσαν πάνω στὶς νήσους

Εικ. 3. Έξαρση της νοτιοδυτικής Κρήτης γύρω στο 365 μ.Χ. και η μείωσή της κατά την διέυθυνση Α-Α, όπως προκύπτει από το ύψος του ανώτατου θαλάσσιου ολοκαίνου σε σχέση προς τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, κατά τους Υ. και J. Thommeret και τους συνεργάτες τους (1981).

καὶ στίς ἐκτεταμένες ἀκτὲς τῆς Ἡπείρου ἰσοπεδώνοντας πόλεις καὶ οἰκίαι, ὅπουδῆποτε συναντοῦσαν ταῦτες Ἀκόμη καὶ πλοῖα κατεποντίσθησαν ἀπὸ τὰ μανιώδη ρεύματα, κατὰ τὴν ἀπόσυρση τῶν ὑδάτων, καὶ εὐρέθησαν βυθισμένα, ὅταν ἐξηντλήθη ἡ μανία τῆς θαλάσσης Ἄλλα πλοῖα μεγάλου μεγέθους ἐτινάχθησαν ἀπὸ τὴν σφοδρότητα τοῦ ἀνέμου στὴν ἀκτὴ καὶ ἐρρίφθησαν στὴ σκεπὴ τῶν οἰκιῶν, ὅπως συνέβη στὴν Ἀλεξάνδρεια· καὶ μερικὰ ἀκόμη παρεσύρθησαν στὴν ἐνδοχώρα δύο μίλια, ἀπὸ τὰ ὅποια ἡμεῖς οἱ ἴδιοι εἶδαμε ἓνα στὴ Λακωνία, κοντὰ στὴν πόλιν τῆς Μεθώνης, τὸ ὅποιον ἐκεῖτο σπατίζον ἐκεῖ πού ἀπετέθη».

Ἡ ἔκτασις τῆς καταστροφῆς τοῦ 365 ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ πρόσθετη μαρτυρία τοῦ Λιβανίου. Ὁ Λιβάνιος, Ἑλληνας ἐξ Ἀντιοχείας καὶ αὐτός, σοφιστὴς καὶ ρήτορας (314-393 μ.Χ.), ἀναφερόμενος στίς δοκιμασμένες ἀπὸ τὸν σεισμὸ πόλεις παραθέτει τὶς ἀκόλουθες πληροφορίες (*Oratio*, τ. 18): «Στὴν Παλαιστίνη κατεστράφησαν πολυάριθμοι. Στὴ Λιβύη ὅλες. Κατὰ γῆς κεῖνται οἱ μεγαλύτερες πόλεις τῆς Σικελίας καὶ στὴν Ἑλλάδα ὅλες μὲ ἐξαίρεση μιᾶς· ἡ ὠραία Νίκαια κεῖται σὲ ἐρείπια».

Μόνον ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν παρέμεινε ἀνέπαφη. Στὴν Κρήτη καταστράφηκαν ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυς καὶ 8 ἄλλες πόλεις.

Κατὰ τὸν Goodchild (1978), ὁ Λιβάνιος ὑπὸ τὸ ὄνομα «Λιβύη», ἐννοοῦσε μάλλον τὶς ἐπαρχίες τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας πού ἀντιστοιχοῦν στὴ σημερινὴ Κυρηναϊκὴ. Περιγραφή τοῦ θαλάσσιου κύματος τοῦ 365 διασώθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρονογράφους Θεοφάνη καὶ Κεδρηνό.

Κατὰ τὸν Θεοφάνη (τ. 1, σελ. 87,10): «Τῷ δ' αὐτῷ χρόνῳ διῆγεν Οὐάλης ὁ βασιλεὺς ἐν Μαρκιανουπόλει τῆς Μυσίας. Σεισμὸς δὲ γέγονε μέγας καθ' ὅλης τῆς γῆς ἐν τῇ ἰνδικτικῶν ἐν νυκτί, ὥς καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πλοῖα προσορμισάμενα τῷ αἰγιαλῷ ἐπαρθῆναι εἰς ὕψος, καὶ ὑπερβῆναι τὰς ὑψηλὰς οἰκοδομὰς καὶ τὰ τεῖχη, καὶ μετατεθῆναι ἐνδον εἰς τὰς αὐλὰς καὶ τὰ δώματα τὰ πλοῖα· ὑπαναχωρησάσης δὲ τῆς θαλάσσης, ἔμειναν ἐπὶ ξηρᾶς· οἱ δὲ λαοὶ ἐκ τῆς πόλεως φεύγοντες διὰ τὸν σεισμόν, θεωρήσαντες τὰ πλοῖα ἐπὶ τῆς ξηρᾶς, εἰς ἄρπαγὴν τῶν ἐν τοῖς πλοίοις φορτίων ἐπῆλθον, καὶ ἐπιστρέψαν τὸ ὕδωρ πάντας ἐκάλυπεν· ἄλλους δὲ ναυτικούς διηγῆσασθαι, ὥς κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν ἐν μέσῳ τοῦ Ἀδρίας πελάγους πλέοντας καταληφθῆναι, ἐξαίφνης δὲ ἐν τῷ πελάγει εἰς τὸ ἔδαφος καθίσαι τὸ πλοῖον· καὶ μετὰ βραχὺ χρόνον ἐπανελθεῖν τὸ ὕδωρ καὶ οὕτω πλεῦσαι».

Κατὰ τὸν Γεώργιο Κεδρηνό (τ. 1, σελ. 549): «Ἐπὶ Γρατιανοῦ σεισμὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γέγονεν ἐπὶ τοσοῦτον ὥς ἐπὶ πολὺ ὑποχωρῆσαι τὴν θάλασσαν καὶ τὰ πλοῖα ἐπὶ ξηρᾶς ἐστάναι. Πλήθους δὲ πολλοῦ ἐπὶ τῷ παραδόξῳ θεάματι συνδεδραμηκότος, τῶν ὑδάτων ἀθρόως ἐκδραμόντων πέντε μυριάδες ἀνθρώπων κατεποντίσθησαν· καὶ τῆς Κρήτης δὲ καὶ Ἀχαΐας καὶ Βοιωτίας Ἡπείρου τε καὶ Σικελίας πλεῖστα μέρη ἀπολέσθαι, τῆς θαλάσσης ἀνελθούσης καὶ ἐπικλυσάσης αὐτά, ὥς καὶ ἐπὶ τῶν ὁρέων ἀπορριφθῆναι πλοῖα ἄχρι σταδίων ἑκατόν».

Ἡ ἔκτασις τῶν καταστροφῶν τοῦ 365, καὶ τὸ σχέδιο διανομῆς τους, εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια μὲ αὐτὲς πού ἀναφέρονται στίς περιγραφὲς τοῦ κατακλυσμοῦ τοῦ Δευκαλίωνος.

Γενικῶς, ἡ ἐντύπωση πού προκλήθηκε ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 365 ἦταν ἡ χειρότερη πού διατηρήθηκε στὴ μνήμη τῶν ἀνθρώπων τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου. Ἀπὸ τὴν ζωερὴ περιγραφὴ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ θαλάσσιου κύματος τοῦ 365 καὶ ἀπὸ τὴν

ανάλογη διήγηση του άγγελιοφόρου στον *Ίππόλυτο* είναι εύκολο ν' αναλογισθούμε την έκταση των καταστροφών που πρέπει να προκλήθηκαν από το μινωικό κύμα.

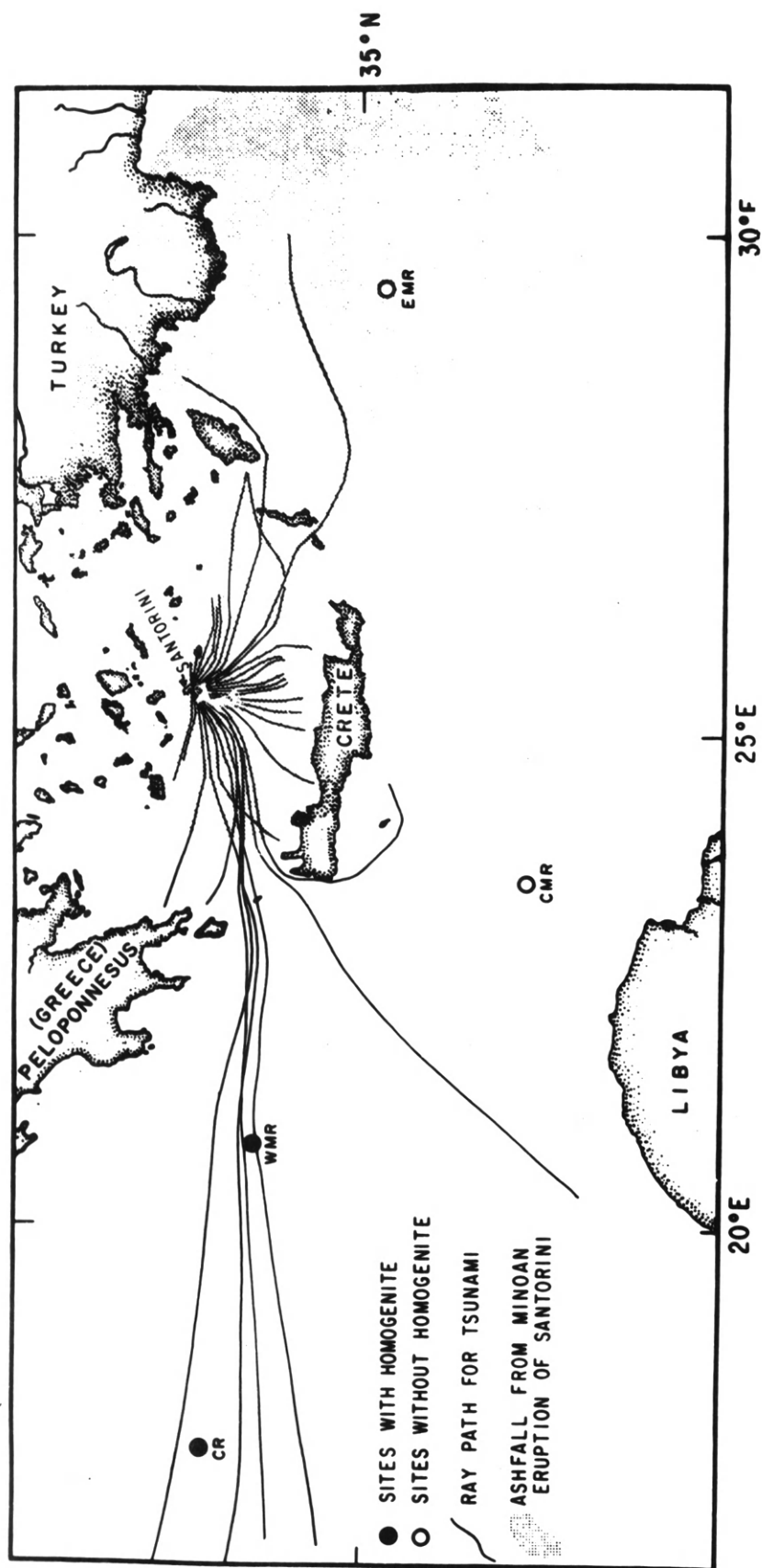
Ίχνη καταστροφής από το θαλάσσιο κύμα βρέθηκαν για πρώτη φορά από τον Σ. Μαρινάτο (1934) στην Άμνισό, επίνειο της Κνωσού, 6 χιλιόμετρα ανατολικά του σημερινού Ήρακλείου. Τα ίχνη όμως αυτά δεν θεωρήθηκαν τόσο πειστικά, ώστε να στηρίζουν την θεωρία του περί έκτεταμένης καταστροφής στην ανατολική Μεσόγειο από το μινωικό κύμα.

Ένδειξεις για το αρχικό ύψος του θαλάσσιου κύματος βρέθηκαν αργότερα από τους γεωλόγους Γ. Μαρίνο και Ν. Μελιδώνη (1961). Αυτοί βρήκαν στη δυτική πλευρά της Άνάφης στρώμα κισήρεως που αποτέθηκε από κύμα, 40 - 50 μέτρα πάνω από την στάθμη της θάλασσας. Επίσης βρήκαν στη βορειοανατολική πλευρά της νήσου άλλες δύο παρόμοιες αποθέσεις σε ύψος 160 και 250 μέτρων και σε απόσταση από την ακτή 750 και 1650 μέτρων, αντιστοίχως. Ο J. Keller (1969), όμως, ισχυρίζεται ότι ο δείκτης διαθλάσεως των δειγμάτων κισήρεως, που έλαβε από την Άνάφη, δείχνει ότι η κίσσηρη που βρέθηκε είναι μὲν θηραία αλλά δὲν προέρχεται από την μινωική έκρηξη. Αν και δὲν άμφισβητήθηκε ο τρόπος αποθέσεως και τὰ όρια διακυμάνσεως του δείκτη διαθλάσεως του μινωικού στρώματος δὲν είναι τόσο σαφώς καθορισμένα, ή άποψη του Keller έτυχε γενικής άποδοχής.

Τελευταία, όμως, ο Kim A. Karstens και ή Maria B. Cita (*Δελτίον Γεωλογικής Έταιρείας της Άμερικής*, τόμος 92, Νοέμβριος 1981) βρήκαν σε δύο κοιλάματα του πυθμένα του Ίονίου πελάγους, δυτικά της Κρήτης, άσυνήθη όμοιογενή στρωματογραφική μονάδα από φαιή άργιλο πάχους 7 περίπου μέτρων. Από τη μείωση του μεγέθους των κόκκων από τὰ κάτω πρὸς τὰ άνω, την άπουσία ίζηματογενούς τύπου σε άνάλογες θέσεις νότια της Κρήτης και άλλες ένδείξεις, οί παραπάνω έρευνητές όδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι ο σχηματισμός αυτός, που άποκλήθηκε «όμογενίτης», αποτέθηκε σ' όλες τις θέσεις συγχρόνως και σχεδόν άπότομα, με μεταφορά ίζημάτων από πελώριο κύμα που άκολούθησε τη μινωική έκρηξη και την κατάρρευση του κεντρικού μέρους της Θήρας. Υπό διάφορες έκδοχές, το αρχικό ύψος του θαλάσσιου κύματος, κατά τους ύπολογισμούς του Yokoyama (1978), ήταν μεταξύ 50 και 68 μέτρων (είκ. 4).

Παραμένει τώρα το σοβαρότερο θέμα, το θέμα της άκριβοϋς χρονολογίας της καταστροφής. Στο θέμα αυτό υπάρχει μεγάλη διαφωνία. Πολλοί άρχαιολόγοι πιστεύουν ότι ή καταστροφή της Σαντορίνης, όπως προκύπτει από τὰ εύρεθέντα άγγεία στην περιοχή του Άκρωτηρίου, συνέβη κατά το 1500 π.Χ. Η περίπτωση όμως της Γιάλας, που άναφέραμε προηγουμένως, ύποδεικνύει ότι είναι ένδεχόμενο οί κάτοικοι της Θήρας, τρομοκρατημένοι από άσυνήθως μεγάλο σεισμό, νά έγκατέλειψαν τη νήσο πολλά έτη πρὶν την ήφαιστειακή έκρηξη. Έτσι είναι εύλογη ή άπουσία νεώτερων άγγείων. Υπέρ της άπόψεως αυτής συνηγορεί το γεγονός ότι στις άνασκαφές του Άκρωτηρίου δὲν βρέθηκαν σκελετοί και πολύτιμα αντικείμενα.

Η άνεύρεση ίχνων μινωικής τέφρας στην Κρήτη και άλλου στο στρώμα της ύστερομινωικής περιόδου ΙΑ, δὲν άποτελεί άπόδειξη ότι ή έκρηξη συνέβη κατά την περίοδο αυτή. Τα δομικά κορήματα έχουν πολλά διάκενα και ή διήθηση μινωικής τέφρας από το στρώμα ΙΒ στο στρώμα ΙΑ θά πρέπει νά άναμενόταν. Θά ήταν μάλλον παράδοξο εάν δὲν

Εικ. 4. Οι τροχιές του θαλάσσιου κύματος που παρήχθη από τη μινωική έκρηξη του ήφαιστειού της Θήρας και οι θέσεις του «όμογενίτου» που σχηματίστηκε απ' αυτό στην περιοχή της λεκάνης του Ιονίου πελάγους, κατά τους Kim A. Karstens και Maria B. Cita (1981).

βρίσκονταν ίχνη σποδοῦ στὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς ὑστερομινωικῆς περιόδου IB.

Ὁ Otto Höckmann (1974) βρῆκε τελευταῖα ἀγγεῖο ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στῇ Σαντορίνῃ τῶν Γάλλων ἀρχαιολόγων Gorceix καὶ Mammet, ποὺ εἶχαν γίνῃ 100 περίπου χρόνια πρὶν τὶς ἀνασκαφές τοῦ Μαρινάτου. Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, ποὺ φαίνεται ὅτι βρέθηκε στὸν κολπίσκο Μπάλο, στὸ νότιο μέρος τῆς Καλδέρας, εἶναι ἐντελῶς ὁμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν Δίκαιο στὴν Ἐγκωμη τῆς Κύπρου. Τὸ κυπριακὸ ἀγγεῖο ἔχει ἀκριβῶς χρονολογηθεῖ ὅτι εἶναι τοῦ 1425 π.Χ. Ὁ Höckmann βασιζόμενος στὸ δείγμα αὐτό, ὁδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἔκρηξη τῆς Θήρας πρέπει νὰ ἄρχισε, περίπου, κατὰ τὴν χρονικὴ περίοδο κατασκευῆς τοῦ κυπριακοῦ ἀγγείου. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Höckmann ὑπάρχει σήμερα ἓνα πρόσφατο ἀπροσδόκητο εὑρημα, διαφορετικὸ, ἀλλὰ πολὺ ἀξιόπιστο.

Ὁ C.V. Hammer καὶ οἱ συνεργάτες του βρῆκαν τελευταῖα (*Nature*, τ. 28, 20 Νοεμβρίου 1980) ἡφαιστειακὰ ὀξειδία ποὺ εἶχαν ἀποτεθεῖ στῇ Γροιλανδία λίγο χρόνο, τὸ πολὺ ἓνα ἔτος, μετὰ τὴ μινωικὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης. Ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν ἐτησίων στρωμάτων πάγου τοῦ πυρήνα ποὺ ἐρευνήθηκε, βρέθηκε ὅτι ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου συνέβη τὸ 1390 ± 50 ἔτη π.Χ. Κατὰ τὴν ραδιοχρονολόγηση ποὺ ἐγίνε γιὰ πρώτη φορὰ (Galanopoulos, 1957) τὸ 1957, βρέθηκε ὡς χρόνος ἔκρηξως τὸ 1410 ± 100 ἔτη π.Χ. Ἡ μικρὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο μετρήσεων ὀφείλεται, κατὰ τοὺς Δανοὺς ἐρευνητές, στὴν ὑπαρξη, στὴν ὀργανικὴ οὐσία ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴ ραδιοχρονολόγηση (τεμάχιο ἀπανθρακωμένου πεύκου), μικρῆς ποσότητος διοξειδίου τοῦ ἀνθρακος ἡφαιστειακῆς προελεύσεως, ραδιενεργῶς νεκροῦ. Ἡ ἀκρίβεια τῆς χρονολογήσεως τῆς μινωικῆς ἔκρηξως ἀπὸ τὰ ἐτήσια φύλλα πάγου μπορεῖ, κατὰ τὸν Hammer καὶ τοὺς συνεργάτες του, νὰ φθάσῃ στὰ 10 ἔτη, ἐὰν καὶ ὅταν καταστῇ δυνατόν νὰ πάρουν βαθὺ πυρῆνα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Γροιλανδία.

Ἀπὸ τὴ σύντομη συμπαράθεση τῶν παραπάνω δεδομένων φαίνεται μάλλον βέβαιο, ὅτι ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας ὑπῆρξε πράγματι ἀποφασιστικὸς παράγοντας στὴν παρακμὴ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἐπιφυλάξεις καὶ ἀντιρρήσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἀδυνατοῦν τὴν θεωρίαν Evans - Μαρινάτου πιστεῦω πὼς ἀπλῶς ἀποτελοῦν κίνητρο γιὰ τὴν ἀνεύρεση καὶ ἄλλων ἐπιχειρημάτων ὑπὲρ αὐτῆς. Κατὰ κανόνα, ἡ π ρ ό ο δ ο ς τ ῆ ς ἐ π ι σ τ ῆ μ η ς ε ἶ ν α ι κ α ρ π ό ς ἀ ν τ ι λ ο γ ι ῶ ν κ α ι ἀ μ φ ι σ β ῆ τ ῆ ς ε ω ν.

Ἀθήνα

ΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

Compilation of new evidence on the date of the Thera eruption and the size of the tsunami triggered by the collapse of the volcanic chamber, lends support to the Evans-Marinos' Theory on the agents of the Minoan decline.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- CADOGAN G. and HARRISON K.R., 1978. «Evidence of Tephra in Soil Samples from Pyrgos, Crete», *Thera and the Aegean World*, vol. 1, pp. 235-255 (London).
- COLDSTREAM N.J., 1978. «Kythera and the Southern Peloponnese in the LM I Period», *Thera and the Aegean World*, vol. 1, pp. 389-401.
- DOUMAS CH. and PAPAIOGLOU L., 1980. «Santorini Tephra from Rhodes», *Nature*, vol. 287, pp. 322-324.
- EVANS J. A., 1928. *The Palace of Minos*, vol. II (London).
- GALANOPOULOS G.A., 1957. «The Seismic Sea Wave of July 9, 1956», *Prakt. Acad. Athènes*, vol. 32, pp. 90-101.
- GALANOPOULOS G.A., 1957. «Zur Bestimmung des Alters der Santorin Kaldera», *Neues Jb. Geol. Palaeontol. Mh.*, vol. 9, pp. 419-420.
- GALANOPOULOS G.A., 1963. «Die deukalionische Flut aus geologischer Sicht», *Das Altertum*, vol. 17, n. 3, pp. 3-7.
- GALANOPOULOS G.A., 1964. «A Tsunami Generated by an Earth Slump Set in Motion without Shock», *Ann. Géol. Pays Hellén.*, vol. 16, pp. 93-100.
- GALANOPOULOS G.A., 1971. «The Eastern Mediterranean Trilogy in the Bronze Age», *Acta of the 1st Intern. Sci. Congress on the Volc. of Thera*, pp. 184-210.
- GOODCHILD R.G., 1966. «Earthquakes in Ancient Cyrenaica», *Geology of Cyrenaica*, pp. 41-44.
- HAMMER C.V., CLAUSEN H.B. and DANSGAARD W., 1980.— «Greenland Ice Sheet Evidence of Post-Glacial Volcanism and its Climatic Impact», *Nature*, vol. 288, pp. 230-235.
- HÖCKMANN O., 1974.— «Die Katastrophe von Thera. Archäologische Gesichtspunkte», *Festschrift Hundt. Teil 1. Jahrb. d. Röm.-Germ. Zentralmuseums Mainz*, 21. Jahrgang 1974, pp. 46-92 (11 Tafels).
- KARSTENS A.K. and CITA B.M., 1981. «Tsunami induced Sediment Transport in the Abyssal Mediterranean Sea», *Geol. Soc. Am. Bull.*, Part 1, vol. 92, pp. 845-857.
- KELLER J., 1971. «The Major Volcanic Events in Recent Eastern Mediterranean Volcanism and their Bearing on the Problem of Santorin Ash Layers», *Acta of the 1st Intern. Sci. Congress on the Volc. of Thera*, pp. 152-169.
- KELLER J., 1980. «Prehistoric Pumice Tephra on Aegean Islands», *Thera and the Aegean World*, vol. 2, pp. 49-56 (London).
- MARINATOS S., 1934. «Amnisos die Hafenstadt des Minos», *Forsch. and Fortschr.*, vol. 10, n. 28, p. 342.
- MARINOS G. and MELIDONIS N., 1959 - 1961. «On the Amplitude of the Tsunami Originating in the Prehistoric Eruption of Santorin», *Greek Geol. Soc.*, vol. 4, pp. 210-218.
- RIZNICHENKO V. YU., BUNE V.J., ZAKHAROVA A.I. and SEYDUZOVA S.S., 1969. «Seismic Shakeability of the Cremean Region», *Izvestia, Acad. Sci. USSR (English Ed.)*, vol. 8, pp. 479-485.
- THOMMERET Y. and J., LABOREL J., MONTAGGIONI L.F. and PIRAZOLLI A.P., 1981. «Late Holocene Shoreline Changes and Seismo-Tectonic Displacements in Western Crete (Greece)», *Z. Geomorph. N.F.*, Suppl. Bd. 40, pp. 127-149.
- TOYNBEE A. and IKEDA D., 1978. *Choose Life: A Dialogue* (Oxford Univ. Press, Ely House, London).
- WATKINS N.D., SPARKS R. S.J., SIGURDSSON H., HUANG T.C., FEDERMAN A., CAREY S. and NINKOVICH D., 1978. «Volume and Extent of the Minoan Tephra from Santorin Volcano: New Evidence from Deep-Sea Sediment Cores», *Nature*, vol. 271, pp. 122-126.
- YOKOYAMA I., 1978. «The Tsunami Caused by the Prehistoric Eruption of Thera», *Thera and the Aegean World*, vol. 1, pp. 277-283.
- DOUMAS CH., 1983. «Santorin et la fin du monde égéen», *La Recherche*, vol. 14, no. 143, pp. 456-463.
- FRIEDRICH L.W., PICHLER H. and SCHIERING W., 1980. «Der Ausbruch des Thera-Vulkans», *Spektrum der Wissenschaft*, D6179 EX, pp. 16-23.

DESTRUCTION HORIZONS AT LATE BRONZE AGE MYCENAE*

(Pls. 17-38)

Archaeologically speaking, an ancient site's development through time is reflected by the construction of its buildings, their successive architectural phases and their final destruction or abandonment. The objects found in connection with them, especially the pottery, help to determine the function of the structures and to date their evolution, putting all changes together into historical perspective. This leads to what amounts to a history of the site and, in a more general context, of the geographical area to which it belongs. It is tempting and easy to read too much into the rise and fall of a building or of a single site. No wonder, then, that archaeologists tend to be overcautious rather than boldly assertive in allowing their evidence to lead them to well-documented, perhaps, but seemingly far-reaching conclusions. Mycenae, which for these past 30 years

* Acknowledgements: The Archaeological Society and the British School at Athens kindly gave me permission to use illustrations from their publications for fig. 1, pls. 17b-20d, 26a-29d, 35a-36a, 37a-b, 38b-d and pls. 21a-25c, 32a-34, 36b-c, 37c-38a, respectively. Mrs. Ione Mylonas Shear, who has completed the final publication of the Panagia Houses, furnished me with photographs of pottery finds which appear here as pls. 30a-31d. Mrs. E. French provided the photograph for pl. 17a and Professor G. E. Mylonas made it possible for me to reexamine the pottery from the Plakes House. To all of them I express my appreciation and gratitude.

Abbreviations in addition to those in standard use are the following:

- Al. Mag.* G.E. MYLONAS, «The Rise and Fall of the Mycenaean States», *Alumni Magazine of Washington University, St. Louis*, Spring 1966 (not paginated).
- Cult Centre* Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν*, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 33 (1972) 11 κέ.
- Das Ende* P. ÅLIN, *Das Ende der Mykenischen Fundstätten auf dem Griechischen Festland*, SIMA 1, Lund 1962.
- «LDM» A.J.B. WACE, «The Last Days of Mycenae», *The Aegean and The Near East, Studies presented to Hetty Goldman*, New York 1956.
- MDA* IONE MYLONAS SHEAR, *Mycenaean Domestic Architecture*, Dissertation, University Microfilms, Ann Arbor, Michigan 1969.
- MLCG* G.E. MYLONAS, *Mycenae's Last Century of Greatness*, Sydney University Press, Occasional Paper N° 13, Sydney 1968.
- MMA* G.E. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton University Press, Princeton, N.J. 1966.
- WBM* W.D. TAYLOUR, E.B. FRENCH, K.A. WARDLE, *Well Built Mycenae*, Fascicule 1, Aris and Philips Ltd, Warminster 1981.

has claimed the attention of the scholar honoured by this volume, is a case in point, more so, perhaps, than most archaeological sites. It was unquestionably the main cultural centre of its time in the Aegean as well as one of the most powerful seats of authority on Mainland Greece, and what happened to it could to a great extent reflect and determine the fate of the country as a whole. This paper is an attempt to trace the course of events which affected Mycenae's existence and, more specifically, the destructions it suffered, their spread and their causes. It is based extensively on G. E. Mylonas' work on the site and it is only fitting that it should be offered to him as a token of respect and esteem and as an expression of indebtedness for the chance given to the present author to participate throughout in this all-important exploration.

So far, the principal excavators of the site have been more reticent in this matter than others, limiting their remarks to the sections of Mycenae they investigated. Their publications do not go beyond the limited contexts they describe. On occasion, however, they all have expressed their basic belief in a final wholesale destruction. Schliemann¹, following Pausanias², took for granted that Mycenae was captured and destroyed by the Dorians during the reign of Orestes. Tsountas, describing the destruction of the palace, thought that it had been looted and burned by invaders who then remained and settled among the ruins³, and who were Dorians⁴. Wace assumed that the citadel as a whole had been overtaken by the same disaster as the Granary⁵, considerably later, that is, than the houses of the Oil Merchant group, which had been deliberately set on fire in LH IIIB⁶. Mylonas, whose extensive investigations led him to explore practically the whole surface of the citadel and several locations outside the walls, realized that there are more than one destruction levels, created by natural causes such as an earthquake⁷ or internal strife⁸, followed by recovery and reconstruction. The final downfall, he believes, was brought about by Dorian raids ca. 1100 B.C.⁹

Two scholars have ventured, so far, to combine the facts known to them into a comprehensive account of what happened at Mycenae. According to P. Ålin (1962) the first to be destroyed by some other means than fire shortly before the middle of LH IIIB and prior to the appearance of pottery with panel decoration were the buildings in the Cyclopean terrace area. A little later, at the middle of this period, the houses of the Oil Merchant group including the House of Lead went up in flames. The real, large scale destruction, including the palace, the House of Columns, the Ramp House, the

1. *Mykenae* 62.

2. VIII, 5, 1.

3. *Praktika* 1886, 61.

4. *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμὸς* 257.

5. «LDM» 130, 132 f.

6. *BSA* 48 (1953) 13-15, 49 (1954) 239, 50 (1955) 187. Cf. also E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 50.

7. *MMA* 83.

8. *Al. Mag.*, *MLCG* 29f.

9. *Al. Mag.*, *MLCG* 38, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι* (1983) 247-252.

South House, Wace's Citadel House and Tsountas' House occurred towards the end of LH IIIB followed by partial reconstruction and resettlement. The end came when the Granary and the House of the Warrior Vase burnt down in mid-LH IIIC, after which the citadel was sparsely occupied for a short while¹⁰. Two years later, in 1964, V. R. d'A. Desborough summed up the evidence, as he saw it, by stating: «Three occasions of destructions, it would seem, are now to be accepted. The first of these belongs to mature LH IIIB, and affects only the outer settlement, so far as is known, but may have had as its result the strengthening of the fortifications and the building of the Granary. The second penetrated within the citadel, in spite of the strong walls, and in this it may well be that the Palace was burnt; there was also further destruction outside the citadel, though no attempt had been made to rebuild as a result of the previous disaster. This second destruction is placed at the end of LH IIIB. The result may have been that only a small part of the acropolis was still held — traces of LH IIIC are few — and continued to be held until the third and final disaster, in which the Granary was burnt, the time of this being well on in LH IIIC, after the Close Style had come to maturity and the Granary Class had already become popular»¹¹.

His reasoning was based on three generally accepted premises: 1) That the destructions were due to wilful violence caused by enemy action or, perhaps, by internal strife; 2) That they were much more widespread than the building or buildings which seemed to be affected, and which were seen as reflecting the general situation rather than their own fate and 3) That the several disasters could be linked by their dates as indicated by the pottery.

It is clear, even without any additional evidence to that which was available to both Ålin and Desborough, that the first two premises oversimplify the essential problem. The causes of destruction may very well have been varied and their results locally confined. As to the third, it presupposed that the chronology of Late Mycenaean pottery can be pinned down accurately enough to give absolutely definite dates, something which, regrettably, is not yet the case. The dates given in the excavation reports, especially before Furumark's monumental publications, are too floating to allow any reasonably narrow comparisons. Even now, after the 13th century B.C. sequences at Mycenae have been found in context and closely scrutinized¹², there are areas of uncertainty and what one excavator would place at one stage of a period another would see as belonging to the phase just before or just after. Very much the same vessels could be — and have been — attributed to LH III in general, LH IIIB, LH IIIB2 and, more specifically, after the middle, in the second half or near the end of this last period. For this reason, parallels drawn in the following between levels will be based as far as possible on the pots themselves rather than on the dates given by the reports.

10. *Das Ende* 17, 23f.

11. *LMTS* 74f.

12. E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 44ff., 60 (1965) 159ff., 61 (1966) 216ff., 62 (1967) 149ff., K. WARDLE, *BSA* 64 (1969) 261ff., 68 (1973) 297ff., P. MOUNTJOY, *BSA* 71 (1976) 77ff. Cf. also F. SCHACHERMEYR, *Die ägäische Frühzeit* 2 (Die mykenische Zeit) 249ff.

First, the main part of the palace: No dating evidence has been recorded by Tsountas and what little was left and recovered by Wace and by Mylonas is too meager and too scattered to form a meaningful pattern. The Pillar Basement, built in the latter part of LH IIIA¹³, was destroyed by fire and then filled in, upon which the vestibule of the apartment to the west of the Great Court was built as also the Grand Staircase¹⁴. No pottery dating the latter's construction is described. It was damaged by fire and abandoned, however, and the floor deposit contained kylikes, deep bowls, mugs and a handleless cup¹⁵. Only one vase from this deposit is illustrated, a typical LH IIIB short-stemmed carinated kylix¹⁶ indicating – but not proving – that the Pillar Basement must have been destroyed early enough in LH IIIB for the Grand Staircase to be constructed and abandoned in its turn before LH IIIB was out.

To the same period as the Pillar Basement Wace attributes a wall which bounded the Great Court on the North and which was replaced by the later ashlar N. wall after a fire had damaged this part of the palace, presumably along with the Pillar Basement¹⁷.

The megaron of the palace was destroyed by a raging fire which calcined what was left of it as well as the debris which filled it. Among this debris fragments of deep bowls were found, one decorated «with the head of a man executed in the usual style»¹⁸, meaning similar to those illustrated by Schliemann in Tiryns, pls. XIV, XV, XVIIb¹⁹ and dated by Furumark in LH IIIC1 and by E. Slenczka in the second half of LH IIIB²⁰. Above the floor of the megaron lay sherds of painted deep bowls «of ordinary LH III style»²¹ and in the palace court, beneath the post-destruction walls mentioned by Tsountas²², Wace collected more fragments of deep bowls and hydrias²³, the combination of which points to a late LH IIIB date. The floor of the so-called guard-room at the foot of the N. terrace wall of the palace, also destroyed by fire, yielded a hydria and some kylikes, one of which was decorated with a whorl shell pattern²⁴. This deposit, too, seems to belong to the same period as above but nothing definite can be said about it.

What this vague and inadequate evidence suggests is that the area of the Great Court suffered from a great fire early in LH IIIB, followed by the reconstruction of the state apartments in their final form, which were then destroyed by another conflagration,

13. WACE, *BSA* 25 (1921-23) 181, pl. XXX1, j-o, *Mycenae* 90, fig. 94, j-o.

14. WACE, *BSA* 25 (1921-23) 181, 185.

15. WACE, *ibid.* 149, 154, 156.

16. *BSA* 25 (1921-23) fig. 33a.

17. WACE, *ibid.* 195f.

18. WACE, *ibid.* 238.

19. WACE, *ibid.* and n. 3.

20. FURUMARK, *MP*, fig. 26, no. 36, SLENCZKA, *Tiryns* VII (1974) 133, 138, 152.

21. WACE, *BSA* 25 (1921-23) 241, n. 1.

22. *Praktika* 1886, 60.

23. *BSA* 25 (1921-23) 201.

24. WACE, *ibid.* 214, *Das Ende* 14.

probably towards the end of LH IIIB or, possibly, at the beginning of LH IIIC. This conclusion seems to be borne out by the observations of Mylonas, made while cleaning the Pithos Room where, beneath the floor, he discovered the remains of an earlier pavement of gypsum slabs, burnt and calcined in LH IIIB²⁵. In addition, the east wall of this room shows two periods of construction. Moreover, the North Propylon shows two phases of occupation and its final destruction affected also the corridor to the east of it²⁶. This additional evidence coming from the northern part of the palace complex indicates that the destructions as well as the remodelling and reconstruction were not limited to the places mentioned but extended over the whole area of the main palace.

The only definite chronological clue to one of these two destruction levels comes from behind the NW corner of room 41, to the north of the Western Portal. There Wace found in 1955 «traces of a floor with a burnt deposit on it» containing the fragments of a deep bowl²⁷ unpainted inside²⁸ and decorated in red paint with a central panel of horizontal zig-zags between the handles, bordered by two composite semi-circles, the whole framed by vertical columns of diminishing chevrons (pl. 17a). Wace²⁹ dated it to LH IIIC and attributed the deposit to the last destruction of the palace. Desborough questioned the date but not the destruction phase³⁰. In fact, this isolated patch of floor cannot be assigned with certainty to any specific layer, especially that connected with the last phase of the palace. The bowl is a typical type A, LH IIIB1 rather than a IIIB2 specimen³¹, considerably earlier than that found in the debris of the megaron decorated pictorially in the manner of the Tiryns chariot craters³². It is therefore more likely than not that this panelled deep bowl marks the earlier destruction. During its long history the palace of the rulers of Mycenae is bound to have gone through several building phases and to have suffered all kinds of damage, localized or general as shown, for instance, by the dump of fresco fragments thrown down to the Pithos area during a period of repairs and found by Tsountas and Wace³³. But in the main tract the archaeological record shows traces of only two such destructions, both widespread, the first dated by the panelled deep bowl from room 41, the second and final one by the bowl with the pictorial decoration.

The east wing of the palace, divided from the main complex by a curved corridor, was arranged in three stepped levels. Nothing remains of the upper two. The structures that survived, namely the House of Columns, the adjacent Workshop, buildings Gamma and Delta and the northern storeroom, all occupy the lower easternmost slope.

25. *Praktika* 1963, 104, *MLCG* 31-32.

26. MYLONAS, *Praktika* 1962, 60, *MLCG* 31-32.

27. *BSA* 51 (1956) 105, fig. 2.

28. I owe this information to Dr. E. French who kindly showed me the vessel stored in the Nauplion Museum.

29. WACE, *supra* n. 26.

30. *LMTS* 74.

31. WARDLE, *BSA* 68, 1973, 304, fig. 5.

32. *Supra* n. 20.

33. *BSA* 25 (1921-23) 162ff., 172.

The House of Columns, excavated by Tsountas in 1892, cleared by Wace in 1939 and investigated afresh by Mylonas in 1967, was built on an artificial terrace and had a predecessor, as shown by earlier floors and by the remains of a room beneath the terrace³⁴. From the terrace fill, which dates the construction of the house, Mylonas collected sherds of deep bowls decorated with fringed panels of vertical lines, or with multiple-stem spirals and with columns of diminishing chevrons. There is also a fragment bearing a dotted circle³⁵ (pl. 17b). The building was destroyed by fire³⁶ leaving a deposit of stirrup jars (one inscribed) in the basement³⁷ and of some pithoi standing against the wall of the adjacent room³⁸. The floor of this room, reinvestigated in 1967, yielded twenty seven pottery sherds of which only one painted inside, as also two animal figurines and a fragment of a Linear B tablet³⁹. Other than that the chronological evidence is indirect, coming from the nearby Artisan Workshop and from the pottery of the next phase of the House of Columns itself, that of partial reconstruction and reoccupation, which serves as a terminus ante quem for the conflagration and a terminus a quo for the final phase of the building. This phase, too, is represented mostly by deep bowls, all painted inside (pl. 18a-b) and dated by Mylonas in LH IIIC⁴⁰. The reoccupied part of the House of Columns was eventually abandoned but shows no signs of burning or wilful destruction⁴¹.

Immediately to the west of the House of Columns is the building which served as a workshop for the palace artisans. Earlier excavations by Tsountas and by Wace had overlooked a number of places, the clearing of which made it possible to reveal its entire ground plan, to determine its function and to collect deposits from its final destruction⁴². This destruction was caused by a strong fire which must have spread to the House of Columns and which is dated by three pedestalled stirrup jars, by a number of sherds painted inside and decorated with panels, spirals, net pattern and dotted circles (pl. 18c) and by six additional fragmentary vases of which three have been illustrated (pl. 19a): an unpainted bowl, a deep bowl with dots on the rim and a four-spiked wheel motif between the handles and a one-handled conical cup with angular-stemmed spirals above a solid-painted bottom⁴³.

Very little was left in houses Gamma and Delta in the way of unexplored and uncontaminated deposits but they seem, generally speaking, to have shared the fate of their neighbouring structures, the House of Columns and the Artisans Workshop. Excavation

34. MYLONAS, *Praktika* 1967, 11, *MLCG* 24, 25.

35. *Praktika* 1967, pl. 2a, *MLCG* fig. 10.

36. *MLCG* 25.

37. WACE, *Mycenae* 94, fig. 71c, 4.

38. WACE, *Mycenae* 95, fig. 108a.

39. MYLONAS, *Praktika* 1967, 11.

40. MYLONAS, *ibid.* 14, pl. 7β, *MLCG* 33-38.

41. MYLONAS, *ibid.* 15.

42. MYLONAS, *Praktika* 1965, 93ff., 1966, 163, *Hesperia* 1966, 420ff., *MMA* 73.

43. MYLONAS, *Praktika* 1965, pl. 105, 1966, pl. 90a, *Hesperia* 1966, pl. 96b.

in Gamma revealed traces of the original floor, burnt and covered by a later one. The former is dated by Mylonas in LH IIIB. The latter yielded among other sherds fragments of a deep bowl (pl. 19b) decorated with a deep band along the rim, with antithetical curved-stemmed spirals separated by a narrow panel in the handle zone and with splashes of paint on the handles⁴⁴. Delta was built at the same time as Gamma and was still used in LH IIIC⁴⁵.

The last remaining structure of the east wing of the palace is the storeroom west of the clearing around which the other buildings stood. It lies at some distance from them and was built against the steep lower slope, immediately below such constructions as may have occupied the now denuded upper plateau. It was, therefore, exposed to what vicissitudes befell this part of the palace. It was found full of burned debris fallen from higher up the hill or from its own upper storey. The debris, including fragments of a Linear B tablet, covered the floor of the building, on which stood large pithoi and several vases. Those illustrated are stirrup jars, some of which globular, with flat handle disks and columns of chevrons between rosettes on the shoulder, a deep bowl painted inside and decorated with a quirk band, two pedestalled bowls unpainted inside with panels of antithetical multiple semicircles or stemmed spirals on the handle zone (pl. 19b-c) and fragments of a pictorial crater showing a deer standing next to a chequered panel. From a slightly higher level, among the fallen debris, comes a three-handled stamiskos painted on the base, the shoulder and the neck, with a reserved quirk-like ornament between the handles⁴⁶. Deep bowls were represented by fragments mostly unpainted inside, but also by a few with monochrome interiors⁴⁷. After its destruction the storeroom was not reoccupied but a road was laid in front of it, the fill of which contained LH IIIC sherds and a deep bowl painted inside and decorated on the outside with antithetical multistemmed spirals (pl. 20a)⁴⁸.

Besides the palace, the citadel was occupied by a great number of buildings, many of which have been investigated. House B was built against the fortification wall of the Northeast Extension of the citadel and therefore was later than this wall. On the well preserved floor of room 4 two small stirrup jars were found (pl. 20c): one, crushed by a fallen lead vessel, has a slightly outwards inclined spout, a low swelling on the handle disk and a pedestal foot. The other, smaller, has the same kind of spout, a globular shape and a low ring base. Both are decorated in the same way: open flowers on the shoulder, separate rings around the spout and the disk stem and a narrow zone of interrupted zig-zag between bands below the shoulder⁴⁹. In front of the house there was a road, originally plastered with white clay and later paved with flat stones. The pave-

44. MYLONAS, *Praktika* 1967, 17, pl. 7δ.

45. MYLONAS, *ibid.* 16.

46. MYLONAS, *Praktika* 1968, 6f., pls. 3α, β, γ2 and γ3, 4α.

47. MYLONAS, *supra* n. 8.

48. MYLONAS, *supra* n. 9, pl. 3γ1.

49. MYLONAS, *Praktika* 1964, 75, pl. 78β.

ment was covered with a thick ash layer mixed with sherds, mainly of LH IIIC date⁵⁰.

House M, on the north slope below the palace, had been partially excavated by Tsountas and was completely cleared by Mylonas in 1963. It had suffered damage from an unknown cause and had been abandoned, but no traces of fire were detected. The fill covering the NW corner of the central room, the curved corridor and the adjacent staircase at the west end of the house, still undisturbed, yielded some Φ and Ψ figurines and advanced LH IIIB sherds⁵¹.

Between house M and the fortification wall a few places had been left unexcavated by Tsountas and were investigated in 1962. Here, too, the final abandonment came after a destruction neither caused nor accompanied by fire. On the floor of room Γ1⁵² lay a fragmentary clay cult figurine⁵³, two stirrup jars and a number of LH IIIB sherds, among which some from a deep bowl with a dotted rim inscribed with Linear B characters (pl. 20b)⁵⁴. In room Λ4⁵⁵, to the west of House M, the floor was covered with a 0.15 m. thick fill which contained LH IIIB2 sherds⁵⁶. Corridor Γ, along the north fortification wall, yielded some LH IIIC pottery and so did the casemates built into the wall at this point (pl. 20d)⁵⁷.

So much for the palace and the north slope. The lower part of the citadel, all along the W and SW fortification wall offers much more and considerably better evidence of the same kind.

The fill accumulated in the staircase beside the Lion Gate, divided by Wace «for the purposes of record»⁵⁸ into thirteen strata, consists actually of three late Mycenaean layers and one more, Hellenistic, at the top. The first layer (strata I-V) started forming right after the construction of the Lion Gate and continued piling up during the first period of use of the adjacent Granary. At the top of stratum IV what seems to have been a floor was observed but no evidence of a real break was detected between this layer and the next other than the stylistic character of its pottery⁵⁹. The second layer (strata VI-IX) is contemporary with the second period and partial remodeling of the Granary. Strata VIII and IX contained burnt matter and decomposed mudbrick denoting a destruction of the staircase and the Granary accompanied by fire⁶⁰. The third (strata X-XI) consists of the debris amassed after this destruction. The pottery of the first layer, attributed to the LH IIIB period⁶¹ consists mainly of deep bowls with panel,

50. MYLONAS, *Praktika* 76.

51. MYLONAS, *Praktika* 1963, 101, 102f., pl. 77a.

52. See *Praktika* 1963, plan opposite p. 106.

53. *Praktika* 1962, 63, pl. 61a.

54. MYLONAS, *ibid.* pl. 61β.

55. *Supra* n. 52.

56. MYLONAS, *Praktika* 1962, 64.

57. MYLONAS, *ibid.* pl. 62.

58. *BSA* 25 (1921-23) 20.

59. «LDM» 128-129.

60. WACE, *supra* n. 59.

61. FURUMARK, *Chron.* 30, 76.

spiral and net pattern decoration, stirrup jars with flat disks, separate rings around the spout and the disk stem and angular flowers on the shoulder. There are also some pictorial sherds and one showing a palm tree (pls. 21a-e, 22a). The panels on the deep bowls are filled with horizontal zig-zag or antithetical concentric semicircles, separated by serried vertical lines (pl. 21a-e). Columns of diminishing chevrons framing narrow panels of double lines fringed on the inside also occur (pl. 21a-e). The second layer belongs to the incipient and mature LH IIIC⁶². It contains the same basic pottery shapes except kylikes which seem to go out of fashion, but the profiles and the decorating of the vases place them in the Granary Class. The third and last layer, created by the post-destruction accumulation of debris, is placed by its monochrome deep bowls, its jugs and hydriae decorated with loops or tassels on the shoulder and its oenochorae in the advanced phase of LH IIIC⁶³.

The Granary itself was built more or less at the same time as the staircase. It was founded on an artificial terrace fill which produced pottery similar to that from strata I-V, i.e. LH IIIB in date⁶⁴. At some point, probably towards the end of that period its East and West Corridors were extended⁶⁵ towards Grave Circle A. Later, perhaps a century after its construction, the Granary went up in flames. The pottery from the destruction floor deposits, as described and illustrated by Wace⁶⁶, includes hydriae, stirrup jars with knobs on their disks, cups, lekaneae and many deep bowls, some with pictorial, spiral or panel decoration and monochrome inside, and some altogether monochrome with reserved stripes (pl. 22b-c). Close style decoration also occurs. All this places the destruction of the Granary, as shown already by the upper strata of the staircase, in late IIIC⁶⁷. The same fire may have caused the collapse of the rubble-and-timber wall along the east side of the Ramp⁶⁸. It also seems to have consumed the House of the Warrior Vase, to the south of Circle A, where Schliemann found massive deposits of wood ash⁶⁹ but it did not reach the adjacent Ramp House.

This building, partly excavated by Schliemann and then cleared by Wace⁷⁰, was the earliest in the area, dating from LH IIIA2⁷¹, before the construction of the fortification wall. It had been built over some much earlier walls, probably contemporary with the Grave Circle, and over three shallow MH graves⁷². At some time, unspecified by re-

62. FURUMARK, *ibid.*

63. FURUMARK, *ibid.*

64. BSA 25 (1921-23) 42, *Das Ende* 12. See also FURUMARK, *supra* n. 61, 30, 72.

65. No chronological evidence is recorded from this architectural phase, but since the finds from the fill below the corridors were attributed in their entirety to the first period of the staircase (WACE, BSA 25, 1921-23, 40) the addition to the building cannot have been later.

66. BSA 25 (1921-23) 47, 51, pls. Vf, VIIa-b, VIIIa, IXa, Xa-d, f, g, fig. XIa-n.

67. FURUMARK, *Chron.* 72. See also WACE, «LDM» 129.

68. MYLONAS, *Praktika* 1964, 72.

69. *Mykenae* 151.

70. BSA 25 (1921-23) 74.

71. WACE, *ibid.* 80, 82, fig. 19, pl. XIV d-f, h, i.

72. WACE, *ibid.* 75ff.

corded pottery finds but in all probability around or shortly after the middle of the LH IIIB, the house suffered heavy damage and had to be reconstructed practically from its foundations up. A new wall was built alongside the existing one at the south side, an especially thick wall reinforced the west side of its megaron and the floors were raised by about 0.40 m.⁷³ The house was obviously badly shaken, but not burnt. Later it was abandoned without coming to a violent end.

Next comes the South House, separated from the House of the Warrior Vase by a narrow passage. It was excavated by Wace partly in 1920 and partly in 1954 and the work was completed by Lord William Taylour in 1959-1968. According to the pottery collected from below its floors the house was built in early LH IIIB⁷⁴. Later it collapsed and was ravaged by fire. More specifically, the SE corner of room 8 «received such a powerful impact from the mass of falling debris coming from the east that it shifted bodily away from its stone sockle but yet retained its form and cohesion»⁷⁵. The fact that «burnt and unburnt sherds join, showing that the vessels were broken before the fire had properly taken hold»⁷⁶ indicates that the fire which contorted and calcined the ruins was preceded by the toppling of the walls. The destruction pottery, both from within the house and from the causeway in front of it is well documented and carefully described: It includes very few kylikes, craters and jugs with round thickened rims; fragments of a chariot crater; and stirrup jars with flat or slightly swollen disks, decorated with flowers on the shoulder, loops connecting the stem to the spout and body zones of interrupted zig-zag⁷⁷. The bulk, however, of the pottery consisted of deep bowls. More than half belonged to type A (simple panelled patterns outside, plain inside); many were of type B (panelled or continuous motifs and a deep band at the rim outside, monochrome inside) and some few were decorated with single rosettes between the handles and dots on the rims (pls. 23, 24, 25a-b)⁷⁸. This pottery has been dated «firmly» to LH IIIB⁷⁹.

The house was partially restored and reoccupied in LH IIIC⁸⁰. No violent end of this phase is reported and the new structure seems to have been eventually abandoned and left to decay.

At the time of its being investigated, parts of the South House and their approaches had been named «Citadel House»⁸¹. This appellation is still used by the excavators

73. WACE, *BSA* 25 (1921-23) 75, *MDA* 203f.

74. P.A. MOUNTJOY, *BSA* 71 (1976) 77-111, figs. 3-9, pls. 13, 14, *WBM* 9, 35.

75. *WBM* 31.

76. WARDLE, *BSA* 68 (1973) 303.

77. WARDLE, *ibid.* 307-311, figs. 6-8, 19.

78. WARDLE, *ibid.* 311-318, figs. 9, 10, 11, pls. 58a, b. See also WACE, *Mycenae*, fig. 76d and *TAPS* 57, pt. 7, 1962, figs. 73, 75.

79. E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 52. Also WARDLE, *supra* n. 77, 78, *WBM* 22.

80. MOUNTJOY, *BSA* 71 (1976) 77, WARDLE, *supra* n. 77, 78, p. 298. Also WACE, *BSA* 50 (1955) 179.

81. WACE, *BSA* 50 (1955) 177ff.

although it was realized that the rooms so designated were actually part of the South House itself and of the Cult Centre next door⁸². Moreover, what had been labelled rooms 4 and 3 of the Citadel House⁸³ turned out to be the northward extension of the processional road leading to the neighbouring shrines and a passage between the South House and the «megaron» in the Cult Centre area, respectively. Both «rooms» are immediately outside the east and south sides of the South House and both were filled with its destruction debris. In the fill of N° 3 were found a stamniskos, a jug with cutaway neck and two tankards (pl. 25c), decorated with angular stemmed spirals between panels of vertical wavy lines⁸⁴. N° 4 yielded deep bowl sherds of the same types as above and a small squat stirrup jar with a flat disk, separate rings around stem and spout and lozenges on the shoulder⁸⁵.

The block of buildings next to the South House constitutes the Cult Centre of the citadel of Mycenae. An originally roofed processional road, which had been plastered twice, led down to a temple which had a slaughtering stone and a horseshoe-shaped altar placed in front of a small inner sanctum. From this temple a few steps led down to a court, flanked by a long megaron-like structure to the north and by Tsountas' House, named after its excavator, to the south. At a still lower level were the sanctuaries, the shrine with the idols and the shrine with the frescoes. Both sanctuaries were oriented on a small open area with a high circular altar in the middle, enclosed along its south side by a portico roofed with slabs.

The walls of the shrines at the lower level and of the «megaron» above them were built against the South House which, therefore, preceded them. They were followed by the construction of the small shrine (fig. 1, T5) dated by the excavators in middle LH IIIB⁸⁶. The processional road, the temple with the altar and the slaughtering stone as also the round altar in the enclosure in front of the shrines also belong to LH IIIB, the latter perhaps in the second half of this period⁸⁷.

The buildings of the Cult Centre had been severely damaged twice in succession. The first disaster left the wall flanking the entrance to the shrine with the idols bulging outwards, brought the slates roofing the portico south of the circular altar crashing down and buried the rooms and the altar under an accumulation of debris. Signs of a minor fire were also observed⁸⁸. All this evidence points to a strong earthquake which caused a partial demolition.

It was followed by a stage of reconstruction which, by its very nature, supports the attribution of the damage to an earthquake: On the upper level, the floor of the outer temple was raised, covering the altar and the slaughtering stone, and a new rectangular

82. *BSA* 64 (1969) 259, *WBM* 2.

83. *Arch. Rep.* 1962-63, fig. 12. Also MOUNTJOY, *BSA* 71 (1976) fig. 1a.

84. *Arch. Rep.* 1962-63, fig. 15.

85. *TAPS* 52, pt. 7, 1962, figs. 89, 92, WARDLE, *BSA* 64 (1969) 272, fig. 4.

86. *WBM* 9.

87. MYLONAS, *Praktika* 1972, 120, *Cult Centre* 18, 22, 27.

88. *WBM* 9.

altar was built near the entrance. Also, inside the inner sanctum new walls were built along the original ones, propping them up and doubling the width of the threshold. Lower down, the doors connecting the rooms of the shrines and those leading from them to the court (fig. 1, T4, T6) were walled up, new doors and windows were opened and the wall of one of the adjacent rooms (T7) was reinforced. In the rooms new floors were laid above the original ones, each at a different level. Most significantly, the circular altar, 0.68 m. high, was buried under an accumulation of debris, the whole plastered over by a thick layer of white clay 1 m. above the original floor of the court. Also, a great amount of debris and broken pottery was discarded in the space between the shrines and the fortification wall (fig. 1, VIII)⁸⁹.

Thus patched up the sanctuaries continued to be used until the second disaster, brought about by a raging but localized conflagration, which spread southwards to the House of Tsountas and to part of the building adjacent to it, as also to the area of the processional road. The blaze left its traces on the threshold at the beginning of this road and the part of the descent next to it was buried under calcined debris⁹⁰. The fire burnt also the walls of the sanctuary, hardening them and preserving them «in their original state *though off axis*»⁹¹. Once again part of the debris was cleared away and much was dumped in superimposed strata at the same place near the fortification wall, forming a second level mixed with ash and full of pottery sherds⁹². The ruins, cleared or not, were overlaid by walls and layers associated with early LH IIIC sherds⁹³, and the processional road was covered by a LH IIIC house, of which stumps of walls and a hearth between column bases were preserved⁹⁴.

A great deal of pottery was found in both of the destruction deposits. It is briefly described in the preliminary excavation reports and its estimated dates are given, but only a few samples, all from the dump near the fortification wall, are illustrated in a cleaned and mended condition. The earthquake material from the shrine, the room with the frescoes and the room behind it (the «Workshop») is assigned to LH IIIB⁹⁵. The sherds found in the fill below the white clay which sealed the circular altar — among which a type A bowl — are dated shortly after mid-LH IIIB⁹⁶. The pottery from the deeper layers of the dump, attributed to advanced LH IIIB⁹⁷ included a tankard ornamented with angular stemmed spirals, a shallow spouted cup with dots on the rim⁹⁸,

89. WACE, *JHS* 71 (1951) 154, TAYLOUR, *Antiquity* XLIII (1969) 91ff., XLIV (1970) 270ff., *WBM*, *passim*, MYLONAS, *Praktika* 1966, 109ff., 1968, 9ff., 1970, 118ff., 1971, 146ff., 1972, 116ff., 1973, 99ff., 1975, 153ff., *Cult Centre* 11ff., IAKOVIDIS, *LH Citadels on Mainland Greece* (1983) 44ff.

90. MYLONAS, *Praktika* 1970, 120, 1971, 152.

91. TAYLOUR, *Antiquity* XLIII (1969) 91 (*italics mine*).

92. MYLONAS, *Praktika* 1973, 102, 103.

93. *WBM* 5, 36, 44, 46, IAKOVIDIS, *supra* n. 89, p. 48.

94. MYLONAS, *Praktika* 1966, 110, fig. 4, pl. 93β, 1971, 152, pl. 187.

95. *WBM* 9.

96. MYLONAS, *Praktika* 1972, 122.

97. MYLONAS, *Praktika* 1975, 156.

98. MYLONAS, *Praktika* 1973, 102, pls. 114β, 115β.

many deep bowls mostly unpainted inside, kylikes, stirrup jars, shallow bowls, stamni-skoi, figurines and a pyxis decorated with a sphinx (pl. 26a-d) standing in front of columns of diminishing chevrons⁹⁹. The majority of deep bowl sherds found above the white clay sealing the circular altar had painted interiors. On the basis of that Mylonas places the reconstruction towards the end of LH IIIB¹⁰⁰.

The destruction by fire is dated to the latter part of LH IIIB, towards the end of this

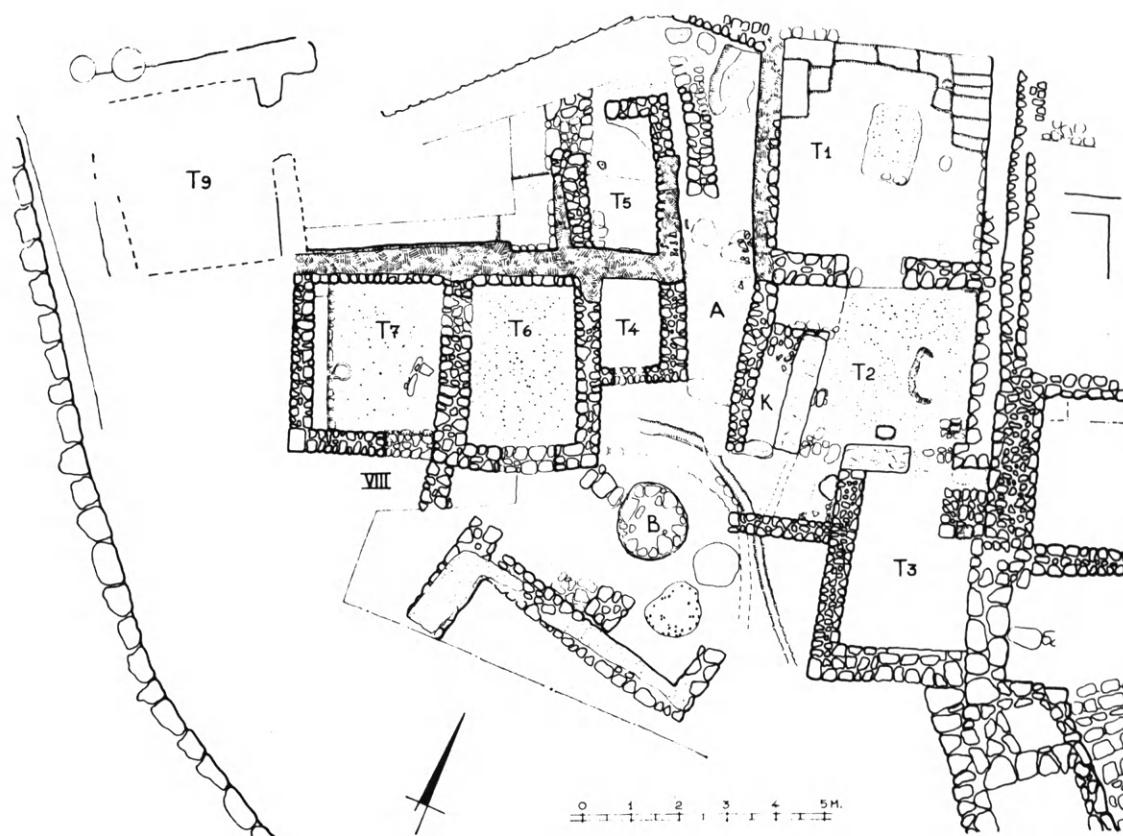

Fig. 1. Cult Centre, plan.

period¹⁰¹, or, possibly, to the transition to LH IIIC¹⁰². The evidence consists of vases found lying on the second floor of shrine T4 (fig. 1), the guardian deity idol in the temple, sherds from the debris fallen on the processional road and pottery found in the upper layer of the dump at VIII (fig. 1). The idol itself¹⁰³ cannot be dated narrowly

99. MYLONAS, *Praktika* 1975, 155, pls. 130a-β, 131γ-δ.

100. *Praktika* 1972, 122.

101. TAYLOUR, *Antiquity* XLIII (1969) 92, 95, XLIV (1970) 270.

102. MYLONAS, *Praktika* 1973, 103, 1975, 158.

103. TAYLOUR, *Antiquity* XLIV (1970) pl. XL a,b.

enough and the same can be said of the human-shaped vessel found on the processional road¹⁰⁴. The same fill yielded sherds of bowls painted inside¹⁰⁵. The dump contained fragments of a small stirrup jar inscribed on the shoulder and more bowls decorated with panels, zig-zags and opposed semicircles, or with a kind of multiple stem and tongue pattern, deep bands on their rims and monochrome interiors (pl. 27a-b)¹⁰⁶.

The Tsountas House was excavated in 1886, at the same time as the palace. From this campaign the excavator collected and kept a few pictorial LH IIIB sherds, published subsequently by Åkeström¹⁰⁷, but it is not clear whether they were found in the house or further up the hill. The house followed most probably the fortunes of the structures around it. In any case, it was finally destroyed by a raging fire, after which it seems to have been abandoned¹⁰⁸. In 1974 the investigation of an undisturbed pocket of fill in the basement brought to light pottery dating the destruction «to the last years of LH IIIB, if not to the transition phase from IIIB to IIIC»¹⁰⁹. Among this pottery bowls with painted interiors were predominant¹¹⁰.

The enceinte to the south of Tsountas' House had been repaired in Hellenistic times and a cistern had been built in the thickness of the cyclopean wall, disturbing the top of the Bronze Age fill amassed against the inner face of the fortification. It did not, however, penetrate deeply enough to obliterate all the evidence preserved from the last Mycenaean phase. This evidence consisted of 3 m. of fill accumulated during the uninterrupted occupation of this location throughout the entire LH IIIC period. The fill covered the walls of the Southwest Building, a structure contemporary with Tsountas' House and the Cult Centre¹¹¹.

Three rooms of this structure and a corridor running along the fortification wall were uncovered. The fire which consumed Tsountas' House had spread to the northernmost of those rooms (room 2) but did not reach the adjacent south room (room 1) or the corridor. The walls of room 2 had collapsed. The burning debris of the north wall had crushed a young man whose skeleton was found in situ, and those of the south wall had blocked the door connecting rooms 2 and 1. The corridor was full of fresco fragments, coming from a frieze of eight-shaped shields and from the representation of the Lady of Mycenae¹¹². They had fallen from above in large enough pieces to show that they had come loose from the walls before the walls themselves had fallen. After the destruction the entrance to the house at the SE corner of room 1 had been walled up¹¹³.

104. MYLONAS, *Praktika* 1975, pl. 133a.

105. MYLONAS, *ibid.* 157.

106. MYLONAS, *ibid.* 155, 157, pls. 131a, β, 133a.

107. *Op. Ath.* I, 18ff., figs. 5-9. Also *Das Ende* 16.

108. TSOUNTAS, *Praktika* 1886, 75-76, 79, *Cult Centre* 18.

109. MYLONAS, *Praktika* 1974, 91.

110. MYLONAS, *ibid.*

111. MYLONAS, *Praktika* 1968, 10, 1971, 146.

112. MYLONAS, *Praktika* 1970, pls. 170a, 171 and coloured insert.

113. *Praktika* 1970, 122-124, 1971, 148-151.

The signs – toppled walls, the human victim, the painted plaster getting unstuck from the walls in large fragments, the mudbrick walls partly burnt and partly not – all point to an earthquake followed by a locally restricted fire. The destruction is dated by Mylonas in LH IIIB¹¹⁴. The pottery includes part of a small crater decorated with a palm tree between two hatched T-shaped ornaments, the whole framed by narrow festooned panels (pl. 27c)¹¹⁵; sherds from bowls and open vases, some painted inside and ornamented with vertically drawn murexes, narrow fringed panels, tricurved arches, spirals, scale pattern and chevrons (pl. 28a)¹¹⁶; and fragments of a chariot crater (pl. 28b-c)¹¹⁷.

On the ruins of the Southwest Building the LH IIIC layers had accumulated, created by the continuous building and remodelling of a structure which was used throughout the entire IIIC period, presumably for a whole century¹¹⁸. Three main building phases were observed, subdivided by walls and by floors of beaten earth and gravel into six superimposed levels: Two for the first, early, phase, three for the second and one for the third and last¹¹⁹. The middle floor of the second phase showed traces of burning¹²⁰ and so did the last floor of the final phase, whose north end had burnt strongly while its south part was covered with ash and carbonized wood but had not been affected itself by the fire¹²¹. The conflagrations were obviously local and limited.

The pottery from this fill is still being studied. The illustrated examples are fragments of a lekane from the top stratum of the second phase ornamented with white-on-dark opposed semicircles on the rim and a chain of bivalve shells on the body¹²² (pl. 29a), as also some sherds with pictorial decoration¹²³. From the last level come sherds and vases of the Granary Class: a small black undecorated pot, a monochrome deep bowl, fragments of a stirrup jar, three hydriae and an oenochoe with a trefoil-shaped mouth (pl. 29b)¹²⁴. There are also fragments of a wall painting, preserving the head and the arm of a woman holding up a lily¹²⁵. The technique and the style of this fresco are strikingly similar both to the Lady of Mycenae¹²⁶ and to the woman's head from Pylos¹²⁷, showing that walls in the houses of the citadel of Mycenae were elaborately

114. *Praktika*, n. 113.

115. *Praktika* 1971, pl. 183a.

116. *Praktika* 1970, pl. 170β.

117. *Praktika* 1970, pl. 168β, 1971, 183β.

118. MYLONAS, *Praktika* 1968, 11.

119. MYLONAS, *Praktika* 1968, 10-11, 1970, 121.

120. MYLONAS, *Praktika* 1971, 147.

121. MYLONAS, *Praktika* 1968, 10, 1970, 121.

122. *Praktika* 1970, pl. 168a.

123. *Praktika* 1970, pl. 169.

124. *Praktika* 1968, 10, pl. 6β.

125. MYLONAS, *Praktika* 1971, 147, pl. 180, I. ΚΡΙΤΣΕΛΗ-ΠΡΟΒΙΔΗ, *Τοιχογραφίες του θρησκευτικού κέντρου των Μυκηνών* (Αθήνα 1982) 73-76, πίν. Ββ.

126. MYLONAS, *supra* n. 112.

127. LANG, *PN* II, pl. D, 49aHnws.

painted to the very end and that the iconography and craftsmanship of Mycenaean wall painting remained unchanged over the years.

The Southwest Building was the westernmost structure of a row of houses, the Southeast Quarter, erected in superimposed levels on the lower slope of the citadel hill, inside and along the fortification wall. The houses, numbered A to Θ, were divided into blocks by narrow lanes and staircases, and were founded on the rock on top of MH remains. Only the basements survived. They all had been uncovered by Tsountas who left no record of his work¹²⁸ but enough intact corners, floors and pockets of fill to warrant a new investigation. The clearing of these spots in 1973 and 1974 brought to light enough evidence to determine their date and, for some of them, their function.

Across the stairway dividing Tsountas' House from the Southeast Quarter three rooms had been raised in LH IIIC on earlier foundations. The rooms had been used long enough to be remodelled at least once and perished by fire towards the end of LH IIIC¹²⁹. The walls below them and the houses next to them belonged to LH IIIB2 but the Quarter seems to have expanded southwards gradually, because the last buildings near the curve of the enceinte above the Chavos ravine are all LH IIIC¹³⁰. Undisturbed floor deposits were few: In room Γ3, a kitchen, a few cooking pots were found together with amphoras, a lekane and some pithos fragments dating to the last years of LH IIIB or, perhaps, to the beginning of LH IIIC¹³¹. Other finds from intact layers include a deep bowl painted inside and decorated with a wide band below the rim and with festooned panels of vertical and horizontal zig-zags as also a few fragments with pictorial decoration of birds and goats (pl. 29c-d)¹³². Moreover, drain Θ1, near the southeast end of the quarter, yielded a stirrup jar and jug, both LH IIIC, and a heap of conus shells, some loaded with lead¹³³.

The houses of the Southeast Quarter did not burn, nor did they meet with a violent end. They were used throughout LH IIIC and then, after an indeterminate period, they were abandoned and fell in ruins. The area was not settled again till Hellenistic times.

Outside the citadel a dozen or so buildings were discovered and investigated but only eight have been thoroughly excavated. Most of them were located on the slopes of the Panagia ridge.

The House of Lead, so named from a lead vessel found in its basement, was situated on the crest of the ridge, about 100 m. to the south of the treasury of Atreus. It was built in the final years of LH IIIA on a strong cyclopean terrace¹³⁴. Only part of its basement survived and in it a storeroom was identified and excavated. The house was

128. MYLONAS, *Praktika* 1973, 103.

129. MYLONAS, *Praktika* 1966, 107.

130. MYLONAS, *Praktika* 1974, 89.

131. MYLONAS, *Praktika* 1973, 105-106.

132. MYLONAS, *Praktika* 1973, pls. 124β, 126α.

133. MYLONAS, *Praktika* 1974, 89-90. See also IAKOVIDIS, *Perati* B, 364-366.

134. WACE, *BSA* 51 (1956) 121, pl. 29a.

destroyed by fire together with the other houses outside the citadel, according to Wace, who dates this destruction to the end of LH IIIB¹³⁵. The pottery consisted of plain domestic ware, a large piriform vessel with bands and an irregular wavy line on the shoulder, a rather squat amphora with broad bands around the body and a stirrup jar with a flat disk, vertical spout, separate rings around the spout and the stem of the disk, angular flowers on the shoulder and bands around the body framing groups of short vertical wavy lines. The pottery is indeed of the same style as that from the other houses on the ridge and should be dated earlier than the end of LH IIIB.

On the west slope of the ridge, immediately north of the treasury of Atreus, the houses of the Panagia group were excavated from 1962 to 1966 by G. E. Mylonas and by Ione Mylonas Shear¹³⁶, and have been described in great detail so that their arrangement, their contents and their history are pretty well known. The group consists of three houses, numbered I, II and III. They were built on superimposed levels between a road to the east and a strong terrace wall to the west, which supported other buildings as yet unexcavated. Lack of space is manifest. House I abuts the terrace wall supporting House III to its west and is divided from house II by a very narrow passage occupied by a drain. House III shares a party wall with House II, of which it annexed eventually a room, adjacent to its NW corner. House I was turned to the south. It had a small court in front, followed by a large anteroom, a main hall with a circular hearth in the middle and one more room at the back. A few walls surviving along its west side, parallel to the road, seem to have belonged to a row of storerooms. The house was suddenly and violently destroyed but there was no fire. Vessels and a chimney pot were lying smashed on the floor and the skeleton of a middle aged woman whose skull was crushed by a falling stone was found in the doorway between the main room and the anteroom. Her body had been buried by the debris of the house. This shows that the destruction was caused by a strong earthquake, after which the house was definitively abandoned¹³⁷.

House II was built some time after the construction of I¹³⁸, on a more complicated plan and on a different axis. Its façade lay higher than the road, with which it was connected by means of a flight of steps. It has a broad but shallow anteroom facing the terrace on which the home was built. Off centre and partly to the south of it lay the main room which had a rectangular hearth in the middle. Behind it there was a back room and to the north there were several small basement rooms most of which did not communicate with one another but were accessible only through trapdoors from above. House II had suffered the same fate as House I, as shown by a wall between two basements which had buckled and slipped into the next room¹³⁹. After the earthquake

135. WACE, *supra* n. 120.

136. MYLONAS, *Praktika* 1962, 65f., 1963, 104ff., 1964, 68, 1965, 94f., 1966, 111, *MDA* 2ff.

137. MYLONAS, *Praktika* 1962, 66, 1963, 106, *MDA* 19f.

138. *MDA* 19.

139. *MDA* 37f.

the debris was spread and levelled, some walls were strengthened and reused and a few others, too damaged to be repaired, were abandoned. The house then was occupied on a reduced scale for some time and then it burnt down partially and was abandoned¹⁴⁰.

House III, built later than the other two, had been squeezed into the space between them and the terrace behind them. The plan is cramped and irregular. All the preserved rooms belonged to the basement. Some of the walls, especially those holding up the terrace to the back, had been buttressed and reinforced. At some later stage the room behind the main hall of House II had been added to House III by means of a door opened in the party wall between the two buildings. Thus strengthened and extended, House III seems to have been occupied long after the earthquake and probably longer than House II.

House I was used long enough for the floor clay plaster in rooms 2 and 5 to be renewed. Sherds, found between the clay layers (pl. 30a), date its occupation in LH IIIB¹⁴¹. The destruction pottery has been attributed to the years shortly before the middle of LH IIIB¹⁴². The earthquake deposit includes a tankard decorated with angular-stemmed spirals between clusters of vertical wavy lines (pl. 30b); a deep bowl, unpainted inside, with a narrow band below the inner side of the lip, splashes on the handles and three narrow panels of horizontal and vertical zig-zag, the middle and broader one being bordered by semicircles (pl. 30c); and a small spherical stirrup jar with a flat disk, upright spout, separate rings around spout and stem of the disk, oblique strokes across the handles, fine lines alternating with broad bands on the body and curve-stemmed flowers on the shoulder (pl. 30d).

House II was also severely damaged by the earthquake but was then restored and partially reoccupied¹⁴³. A little later it was consumed by a fire which blackened its walls and left deep deposits of burnt fill in most of its rooms¹⁴⁴. On the burnt floors lay a great number of sherds and vessels: kylikes with both curves and carinated profiles, carinated conical bowls with ribbon handles, cooking pots, a tall three-handled jar. Decorated pottery is represented by deep bowls (pl. 30e), unpainted inside and decorated much in the same way as the example on pl. 30c; a crater with a pattern of tri-curved arches complemented by curve-stemmed spirals (pl. 31a); stirrup vases, small, spherical, with flat disks, bands on the body and angular flowers or dotted circles on the shoulder and a large one with a vertical spout, closely painted bands on the body and a wheel pattern on the shoulder (pl. 31b-d)¹⁴⁵. These vases and many others, not illustrated, show that the fire occurred soon after the earthquake.

The fire did not spread to House III, which continued to be occupied long after

140. MDA 25, 49, 50, 53, 59.

141. MDA 19.

142. MYLONAS, *Praktika* 1962, 66, pl. 65, 1963, 106, MMA 83, fig. 82.

143. MDA 60.

144. MDA 25, 49, 50, 53, 59.

145. MYLONAS, *Praktika* 1965, 95, pl. 1098.

House I fell into disuse. Its floor, to judge by the sherds found below it, was laid in LH IIIB2 but the date it was abandoned could not be established.

Additional pieces of walls and remains of floors discovered beneath and around the houses are too scattered and too fragmentary to allow a reconstruction but they show that settlement in the Panagia area had already begun in LH IIIA and that it occupied more space than that covered by the three houses. In fact, traces of buildings have been observed all the way between this group and the next, some 200 m. further to the North. This group was built on the same slope and along the same road, which at this point was ca. 4 m. wide. It consists of 3 houses in a row, the House of Sphinxes to the south, the House of the Oil Merchant in the middle, the House of Shields at the north end and the West House behind them and higher up the slope.

The House of Sphinxes was named after some ivory plaques representing couchant sphinxes found among its debris. It was built on the natural rock and abutted against the terrace of the Oil Merchant to its north. The house had been exposed to a devastating fire, but some of its contents had not been touched by the flames, obviously because they had been protected by the fallen debris whose collapse must have preceded the fire.

Next to the House of Sphinxes is the House of the Oil Merchant, eight basement rooms divided by a corridor. One of the rooms contained 11 pithoi, secured in their places by low clay walls. They were smashed, as were also thirty or so stirrup jars, located in the corridor in front of the room with the pithoi. The vessels contained oil and had burnt fiercely. So had the pottery found in the other rooms. Among the fallen masonry which filled the basement were mudbricks, burnt timber, fragments of fresco, ivory inlays and 38 Linear B tablets dealing with oil, wool or linseed, spices and a list of bakers. The living quarters of the house were obviously in the upper storey, which had collapsed into the basements underneath, and the main approach to it was a stairway leading from the road below to the entrance at the SE corner of the building.

Along the N. side of the house ran a narrow lane which led from the road at the foot of the terrace to the level of the West House. On the other side of the lane another building was uncovered. It is also supported by a massive terrace. It was called the House of Shields, from the small ivory inlays representing figure-of-8 shields, found together with many other carved pieces of ivory, in the western room of the house. The building had no underground basement. It stood on a massive cyclopean terrace and had three large rooms and an upper storey in which the domestic quarters seem to have been located. From this upper storey came the ivories, 24 vases of various coloured stones, one of alabaster, some of fayence, together with one Linear B tablet. The house had been destroyed by fire, as were the others, and most of the stone vases were cracked and discoloured from their exposure to the flames.

The West House was the first building of this group, earlier than the House of the Oil Merchant¹⁴⁶. It was founded on a platform cut into the natural rock, levelled and

146. VERDELIS, *Praktika* 1958, 158, 163.

filled in wherever necessary. The house was turned to the south. It had a paved court, fronted to the north by a shallow portico, followed by an anteroom and a main hall. Along the west side of this megaron unit ran a corridor on the other side of which there were five rooms in a row. In these rooms were found fragments of inscribed clay tablets listing oil and herbs used in the manufacture of perfumes. A great deal of pottery, especially stirrup jars, was lying broken on the floor. In the northernmost room the thick wall plaster, hardened by the fire which destroyed the building, had slipped from its place onto the floor. In front of this room the corridor was blocked by a mass of fallen debris calcified by the fire. Behind the back wall of the megaron there was a huge double fireplace with six large half-burned logs still in situ.

Of the House of Sphinxes only the basement survived and it shows unmistakable signs of having been burnt. Its destruction was dated by Wace in LH IIIB¹⁴⁷ and by E. French¹⁴⁸, who studied and published its pottery in detail¹⁴⁹, in LH IIIB1. The bulk of the destruction pottery was discovered in room 1. It consisted of large coarse jars, domestic ware and fragments of undecorated drinking cups, kylikes and shallow bowls. The painted vases included some stamniskoi with painted necks, bands around the body and shoulder zones of plain or multiple zig-zag lines arranged horizontally or vertically, of single alternating chevrons, of concatenated angular flowers and of chain pattern (pl. 32a-b)¹⁵⁰; cups, plain or spouted, decorated with bands and with angular-stemmed spirals; two-handled bowls with N-pattern or double antithetical isolated semicircles between the handles; and a tankard whose surface, divided by bands into two zones is ornamented with narrow festooned panels of vertical lines (pl. 32c)¹⁵¹. Room 10 yielded a tall stamniskos similar to the others with a multiple horizontal zig-zag ornament on the shoulder (pl. 32d)¹⁵². It was discoloured by fire and therefore in use at the time of destruction.

The House of the Oil Merchant was built on a strong cyclopean terrace, the fill of which contained enough pottery to date the construction early in LH IIIB¹⁵³. It did not remain in use for long¹⁵⁴. Wace gave a vivid description of the destruction context¹⁵⁵. He attributed it to enemy action but it seems to portray the results of a strong earthquake followed by fire rather than the disarray caused by looting.

Except for the pithoi which are hard to date closely, the pottery from the destruction deposits as published by Wace¹⁵⁶ and described by E. French¹⁵⁷ consisted of tall

147. *BSA* 49 (1954) 239, 50 (1955) 187.

148. *BSA* 61 (1966) 216.

149. *BSA* 62 (1967) 153-157.

150. WACE, *BSA* 49 (1954) pl. 31b, c, E. FRENCH, *BSA* 62 (1967) fig. 4, 5.

151. WACE, *supra* pl. 31c, E. FRENCH, *supra* fig. 7.

152. WACE, *BSA* 50 (1955) pl. 31c, E. FRENCH, *supra* fig. 8.

153. E. FRENCH, *BSA* 60 (1965) 192f.

154. E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 49.

155. *JHS* 1951, 254f., *BSA* 48 (1953) 13.

156. *BSA* 48 (1953) 13, pls. 1e, 7, 8b, 8d.

157. *BSA* 62 (1967) 151-153, fig. 2.

stirrup jars with bands and wavy lines on the body (pl. 33a-d) and a fair amount of finer ware: two stirrup jars, one pedestalled, the other squattish, both with practically flat disks and slightly inclined spouts, with angular or curved flower patterns on the shoulder and a chain of abstract flowers or a zig-zag line between bands below the shoulder (pls. 34, 52-213, 52-262); two large spouted bowls with splashes on the handles, bands inside and outside around the body and broken zig-zag on the flat lip; and six ladles, decorated with wavy lines or chain pattern on the tall handles and dots on the rim. E. French dates this pottery in LH IIIB1¹⁵⁸.

The House of Shields, built before that of the Oil Merchant¹⁵⁹ burnt together with its neighbours¹⁶⁰. It shows unmistakeable traces of fire but produced no floor deposit or other pottery which could be safely attributed to the destruction level.

The last of the group, the West House, excavated by N. Verdelis¹⁶¹ had been built above the ruins of a MH structure¹⁶². Pottery from the time of its use was found in the fill between its walls and those of the Oil Merchant, as also in a broad and shallow refuse pit, the «bothros». The first yielded some small unpainted sherds «most probably LH IIIB»¹⁶³; the second contained a lead weight and a number of fragmentary vases, illustrated by Verdelis¹⁶⁴ and catalogued by E. French¹⁶⁵. Plain domestic ware is represented by a lekane, a crater, a tankard and two shallow conical bowls. Among the painted vases were two stirrup jars decorated with bands; two more with flat disks, vertical spouts, angular flowers on the shoulder and a zone of broken zig-zag or of broad festooned panels of serried vertical stripes further down; and a splendid tall ovoid amphora, closely decorated with fringed panels on the lip, running spirals down the handle, net pattern on the shoulder and a double row of running interwoven spirals below the handles (pl. 35a-f).

The West House did not escape the fate of the others. It went up in flames. The pottery from its destruction deposits found in the corridor and in rooms 1-5, as published by Verdelis¹⁶⁶ and by E. French¹⁶⁷ includes numerous kylikes and a large inscribed stirrup jar; spherical stirrup jars with flat disks and upright spouts, decorated on the shoulder with a fringe pattern, flowers, dotted circles and diminishing arcs and on the body, between bands, with zones of concatenated flowers, single or double fringe, N-pattern, wavy or zig-zag lines, zig-zag panels, lozenges and a plaited pattern (pl. 36a)¹⁶⁸; deep bowls with splashes on the handles and central festooned zig-zag or verti-

158. *BSA*, *supra* n. 157.

159. WACE, *BSA* 49 (1954) 233, E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 48, 60 (1965) 185-192.

160. WACE, *supra* 233, 237.

161. *Praktika* 1958, 157-164, 1959, 146-154, 1961, 161-166, 1962, 82-85, 1963, 110-111.

162. VERDELIS, *Praktika* 1961, 163.

163. VERDELIS, *Praktika* 1959, 152.

164. *Praktika* 1961, pls. 120β, γ, 121α, β, γ, 122α, β, 123α.

165. *BSA* 62 (1967) 157-168.

166. *Praktika* 1958, 159, 161, pls. 124, 125α, 127β, *TAPS* 52, pt. 7, 1962, figs. 21-29.

167. *Supra* n. 165.

168. E. FRENCH, *BSA* 62 (1967) figs. 10-11.

cal line panels between columns of diminishing chevrons or antithetical pairs of loops or, simply, with barred handles and dotted circles inside, above the bottom (pl. 36b); stamniskoi, mostly pedestalled, with painted necks and bases, bands on the body and shoulder zones of multiple zig-zag, festooned panels, circles between festoons and net pattern (pl. 36c); a spouted two-handled jug with pictorial decoration on the shoulder (pl. 37a); two spherical vessels with long narrow necks and two handles, decorated like stirrup jars with flowers on the shoulder and zones of zig-zag between bands on the body (pl. 37b); and spouted cups with tall lateral handles and band decoration (pl. 36b).

The next group of houses, only partly investigated, is that of the Cyclopean Terrace Building, the House of the Wine Merchant and Petsas' House. They were located on the lower slope of the hill of Mycenae, NW of the Lion Gate and ca. 200 m. due north of the Oil Merchant's group. The first two structures, very close to each other, seem to belong to the same building complex; the last lies some 40 m. to the east of them.

The Cyclopean Terrace Building was erected on a strongly built terrace which gave it its name. The terrace covered remains dating in advanced LH II, in the second half of LH IIIA and in early LH IIIB, divided into layers showing traces of destruction¹⁶⁹. Its superstructure, if it was ever built, had disappeared already in LH IIIC times¹⁷⁰, when two burials were interred in the fill accumulated on top of the terrace¹⁷¹. No destruction level was observed. The site produced pottery similar to that of the Panagia Houses and the Oil Merchant group and seems to have been occupied or somehow used during the same stage of LH IIIB¹⁷².

The House of the Wine Merchant, of which only one storeroom was cleared, had been violently destroyed. It contained over fifty large stirrup jars, some complete and some smashed (pl. 37c-e)¹⁷³. Among them lay the fragments of a rhyton decorated with bands and a symmetrically arranged octopus, painted in red brown picked out with thin white lines (pl. 38a)¹⁷⁴. Wace dates the rhyton and therefore also the house in LH IIIA¹⁷⁵ and considers it to be earlier than the Cyclopean Terrace Building. But, although the rhyton may be as early as that, the bulk of the pottery, namely the undecorated stirrup jars, seem to be contemporary with those found in the House of the Oil Merchant (pl. 33a-d).

The third building in this location, the Petsas' House, was also destroyed but clearly not by fire. Five rooms were excavated, one of which was found to contain more than 700 unused vases of 20 different shapes¹⁷⁶ stacked by categories along the walls. Apparently they were part of a potter's store¹⁷⁷, the rest of which has not been brought to

169. *BSA* 25 (1921-23) 403ff., 48 (1953) 16, 49 (1954) 268ff.

170. E. FRENCH, *BSA* 49 (1954) 273f.

171. *BSA* 25 (1921-23) 406f., fig. 92, E. FRENCH, *BSA* 49 (1954) 291.

172. E. FRENCH, *BSA* 56 (1961) 81ff., pl. 13a-c.

173. WACE, *BSA* 48 (1953) 16f., pls. 8c, 11a, c.

174. WACE, *supra* n. 173, pl. 11b.

175. *Supra* n. 173.

176. *Praktika* 1950, 203ff., 1951, 192ff.

177. E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 46.

light yet, so it is not safe to make comparisons based on missing shapes or decorative motifs. There are lekanae, both plain and spouted, kylikes, of which one is ornamented with an obliquely painted whorl shell, cups and amphorae. The finer ware includes pedestalled stamniskoi ornamented on the handle zone with running spirals, cross hatching, wavy lines, triple curved stripes and wavy borders and stirrup jars, both squat and pedestalled, with flat disks, short handles and upright spouts. The decoration varies and there is one small, absolutely squat example with flowers on the shoulder and a zone below it filled with birds and sphinxes¹⁷⁸. Coming from a potter's shop, the vases obviously form a chronologically closed group and the oblique whorl shells as well as the wavy border motif point to a date at the end of LH IIIA2¹⁷⁹.

The most recently excavated structure is a house some 200 m. north of the citadel at the site called Plakes¹⁸⁰. It was built on the lower slope of Prophitis Ilias, on a partly natural and partly artificial terrace which provided the necessary level ground. The house, as such, was not particularly interesting, but the way it came to its end was. It had a court and four rooms behind it in a row. In front of them there were three basements. The NW end of the last two rooms had fallen down the slope. All along the edge of the break a long and heavy heap of stones had been amassed in an obvious effort to keep the rest of the building from following suit. In the room next to those which had precipitated downhill, the wall facing the slope had broken away at the corner and was leaning outwards. The wall of the basement in front of this room had tilted even stronger, leaving a gap at its joint with the dislocated wall. Finally, the basements were found full of fallen stones which covered the skeletons of three adults and a child crushed beneath them. There were no signs of a fire, but plaster from the upper part of the walls, plain and coloured, had become unstuck and had fallen on the floor. Only the plaster from the lower zone, decorated in room II with small warrior figures delineated in the manner of vase painting rather than that of frescoes, remained in place. The house at Plakes is as clear a proof for an earthquake devastating Mycenae during the second half of the 13th century B.C. as one could possibly expect.

Sherds found in the fill of the terrace, mostly from carinated kylikes, show that the house had been built in LH IIIB, possibly in LH IIIB2.

It did not last long. The debris of the destruction which had been dumped into the court contained the bulk of the pottery found in the house. More vases lay on the floors¹⁸¹. Those illustrated are a kylix with a rounded conical profile, a two-handled household pot, two three-handled stamniskoi, an askos and a pedestalled stirrup jar (pl. 38b-d). The stirrup jar has an upright spout and a flat disk and is ornamented with two separate rings of paint around the spout and the stem of the disk respectively, fan-shaped flowers with double-curved pistils and double-dotted corollas, a zone of vertical

178. *Praktika*, *supra* n. 176, 208, fig. 6.

179. E. FRENCH, *BSA* 58 (1963) 46.

180. MYLONAS, *Praktika* 1975, 158-161.

181. MYLONAS, *ibid.* pls. 135a, 136a, 138.

zig-zag lines below the shoulder and three concentric rings on the underside of the base. The askos is decorated with broad bands around the body and along the sides of the handle. One of the stamniskoi has bands around the neck and the body and a loop around the handle. The pottery found on the floors includes fragments of one large coarse stirrup jar and of several small ones with separate rings around spout and disk-stem, angular flowers with barred corollas on the shoulder and zones of chevrons below it; kylikes with painted bases and stems and with vertical whorl shells along their sides; Φ and Ψ figurines; a tankard painted with upright curved stripes and angular stems for spirals; numerous deep bowls both painted and unpainted inside and decorated with a variety of motives: columns of chevrons, vertical lines, spirals, both running and antithetical, complemented with dotted circles, vertical whorl shells, single and multiple pendant semicircles, tricurved arch net pattern with circular fill ornaments, U-pattern, zig-zag, quirk and columns of thick dots; also panels, plain and festooned, of horizontal wavy lines, some bordered with composite semicircles; finally, there is a fragment of a deep bowl decorated with a flying bird and another one, of a crater, with a bird standing inside a square panel. The house was demolished late in LH IIIB2 but before the appearance of the LH IIIC styles.

These are the various sites and their destruction deposits, as we know them. Thanks to a number of vases which appear at different places but are identical or practically so, some of these deposits can be connected very closely indeed.

There are twenty such possible combinations of pottery finds. Leaving aside those consisting only of a few sherds¹⁸² or of no more than two examples¹⁸³, of vessels of the same shape and size, but with no particular distinguishing features¹⁸⁴, of vases bearing the same decoration but having different shapes or even belonging to different types of the same shape¹⁸⁵ or, finally, those where the majority of examples come from the same context¹⁸⁶, we are left with no less than seven highly suggestive sets of well-matching vases:

1) Six deep bowls of type A with central narrow panels of zig-zag or festoon pattern with or without composite semicircles attached to it and framed by columns of chevrons (pls. 17a, 21c, 23, 36b). They were found in the destruction levels of the main palace, the first layer of the Lion Gate staircase deposit, the South House and the West House. Sherds preserving a column of chevrons of the same kind come from the con-

182. Linking the Southwest Building to the House of Columns, Panagia House I, the South House, the Artisans' Workshop and the first layer of the Lion Gate stairway deposit.

183. Linking the West House to the House of Sphinxes, the South House to the Artisans' Workshop and House Gamma to the Granary.

184. The large undecorated stirrup jars from the houses of the Oil Merchant and the Wine Merchant (pls. 33a-d, 37d-e).

185. Those, e.g. linking the South House with the Cult Centre, the House of the Oil Merchant with House B in the NE extension of the citadel and with Panagia House I.

186. As is the case with the South House and the Artisans' Workshop or House Gamma and the Granary.

struction level of the House of Columns (pl. 17b) and one more such bowl was put together from fragments found in the «mass of accumulated debris» beneath the Hellenistic poros blocks between the northwest angle of the House of the Warrior Vase and the fortification wall¹⁸⁷.

2) Four small stirrup jars with roundish, slightly depressed bodies, upright flaring spouts, flat disks and very low rounded ring bases. The handle zones are decorated with dotted circles separated in one example by chevron columns. The bellies are circled by closely spaced bands with narrow zones of vertical wavy lines or zig-zag below the shoulders. Two come from the destruction level of the North Storeroom (pl. 19d) and two from Panagia House II (pl. 31c).

3) Five stirrup jars shaped as above from the destruction levels of Panagia House II, the House of the Oil Merchant, the West House (pls. 31d, 34, 52-213, 36a), the «bothros» of the West House (pl. 35a-d) and the first layer of the Lion Gate stairway deposit (pl. 21c). The examples from the House of the Oil Merchant and Panagia II have rings around their spouts and disk-stems connected with two curved lines. The others have separate unconnected rings. Their handle zones are decorated with angular flowers with curved tongue-like pistils and hatched corollas. The zones below the shoulders are filled with interrupted zig-zag except for the Oil Merchant's jar which has a band of lozenges and that of Panagia II, where the zone is filled with close thin lines. Two more bottle-like vessels from the West House should be mentioned in this context. They are similarly shaped and decorated, differing only in having a tall central thin-necked spout with two handles (pl. 37b) instead of a side spout and a disk.

4) Two type B deep bowls from the destruction level of the South House and one from the occupation deposit of the Southeast Quarter. The latter is described as being characteristic of a great many sherds from this deposit¹⁸⁸ (pls. 24, 25b, 29d). They have well-rounded profiles, low ring bases and slightly flaring rims. Monochrome inside, they are decorated outside with deep bands around the rims and central broad panels of horizontal wavy lines bordered by outwardly festooned vertical lines, the whole framed by narrow zig-zag columns.

5) One deep bowl and fragments of two others from the North Storeroom deposit, the first layer of the Lion Gate stairway and the South House destruction layer (pls. 19d, 22a, 24), and a stirrup jar from the West House destruction level (pl. 36a), all decorated with an unusual, although not unknown, plaited quirk.

6) Three deep bowls and a fragment of a fourth from the first layer of the Lion Gate stairway deposit, the upper part of the dump at the Cult Centre, the lower part of the same dump and the House at Plakes. The first two are painted inside, the others are not. The monochrome bowl from the upper dump comes from a later level than the unpainted one, but the example in the Lion Gate deposit, which otherwise produced pottery contemporary with Plakes (see e.g. above, set 3) the South House (set 5) and,

187. WACE, *BSA* 25 (1921-23) 85, n. 1, pl. Va.

188. MYLONAS, *Praktika* 1973, 106f.

by implication, with the earlier destruction phase of the Cult Centre (set 7) shows that the difference in time can not have been great. On the outside, the rims are circled by one narrow band (Plakes), two such bands (pl. 26a) or by one deep band (pls. 21e, 27a-b). The handle zones are divided by fascies of vertical lines into three square panels. The middle one is filled with horizontal zig-zag lines. The side panels enclose antithetical concentric semicircles (pls. 21a-e, 26a-d and 27a).

7) Four tankards, two from the destruction levels of the corridor between the South House and the Cult Centre (pl. 25c), one from the lower dump at the Cult Centre (pl. 26d), one from Panagia House I (pl. 30b) and a fragment of such a vessel from the floor deposit of the House at Plakes. The tankards are identical: They are bordered at the rims and the bases by wide bands and are divided by similar bands into an upper and a lower register of equal height. Both registers are decorated with angular stemmed spirals divided by bundles of vertical wavy lines. Similar spirals occur on cups found in the Artisans' Workshop and in the House of the Sphinxes (pls. 19a, 32c).

The vases of the first set link chronologically the destructions in the main palace, the South House and the West House. The last two sites, in turn, are linked by set N° 5 to the North Storeroom and, both by way of this structure and of the West House, to Panagia House II and to the House of the Oil Merchant (set N° 3). The pottery of set N° 7 associates the destruction of the South House with the lower dump at the Cult Centre, Panagia House I and the House at Plakes, these three having also the vases of set N° 6 in common. In other words, the main palace, the South House, the North Storeroom, the Cult Centre, Panagia Houses I and II, the West House and the House of the Oil Merchant were wrecked at the same time, as shown by the pottery connecting their destruction levels. Six of these buildings or groups of buildings (the South House, the Cult Centre, Panagia Houses I and II, the House of the Oil Merchant and Plakes) were demonstrably destroyed by a very severe earthquake, combined here and there with fire, as were also the Southwest Building, Panagia House III and, in all probability, House M, rooms Γ1 and Λ around it, the Ramp House and the House of the Wine Merchant. Now, an earthquake, even a strong one, is a localized phenomenon but wherever it strikes, it makes no exceptions. We should not lay all destructions of that time at its door, but we can not assume that the rest of Mycenae could have escaped its fury, especially when there are so many indications to the contrary. The other parts of the citadel and the buildings outside it could not have been spared and both the Pillar Basement and the North Propylon show that they were not. The same should apply to the House of Lead, the House of the Sphinxes, the House of Shields and the Cyclopean Terrace Building.

Contrary to the commonly accepted belief this seems to have been the only wholesale destruction horizon at Mycenae. There is no other. Both the excavation evidence and the pottery suggest the following sequence of events:

1) At the end of LH IIIA2 Petsas' House came tumbling down and was abandoned, buried under its own debris. No fire brought about or accompanied the destruction, the cause of which remains unknown.

2) Considerably later the citadel and the countryside of Mycenae were visited by a

calamity not uncommon in the Argolid, a devastating earthquake, which caused also some local fires and seems to have spared nothing. The published material dating this event is but a tantalizing small fraction of the evidence recovered. Moreover, some of the illustrated examples seem to have been selected for their quality and condition rather than for reflecting their context. Even so it is clear that, except for a few earlier pieces, the bulk belongs to LH IIIB and more specifically to LH IIIB2 (or Late IIIB, according to Schachermeyr's¹⁸⁹ subdivisions): Kylikes, often decorated with upright whorl shells, although scarce, have not yet disappeared. Stirrup jars have flat disks, more or less upright spouts, low rounded ring bases, mostly separate rings around spout and disk stem, highly stylized but not rigidly drawn flowers or rosettes in the handle zones and zig-zag or similar zone patterns below the shoulders. Deep bowls are decorated on the outside with spirals, narrow or broad panels, tricurved arcs or rosettes; their rims are circled by narrow bands or dots and their insides are plain, or they have deep bands around the rim and monochrome interiors; they also have low ring bases whose profiles have not yet become conical. In other words, both basic LH IIIB1-2 types¹⁹⁰ are represented in these deposits in slightly varying but basically equal proportions. All this points to a late rather than early date in LH IIIB2. The same earthquake, it would seem, also struck Tiryns at this time, damaging the fortification wall and the houses in the lower citadel and causing the fire that gutted the palace¹⁹¹.

3) At Mycenae, the disaster was followed by a period of reconstruction within and, to some extent, without the citadel, evident in the palace, the House of Columns, the Ramp House, the South House, the Cult Centre, Panagia Houses II and III and, probably, House Gamma.

4) Soon afterwards, at the very end of the same LH IIIB2 period, locally limited and not necessarily simultaneous fires broke out in the Cult Centre, Tsountas' House, part of the Southwest Building, Panagia House II (but not III) and perhaps the palace. Debris was again cleared away, damages were repaired and,

5) During the following LH IIIC period the palace (most probably), the House of Columns, House Delta, the casemates in the north wall, the Granary, the House of the Warrior Vase, the South House, the area of the Cult Centre and at the foot of the fortification wall next to it, as also the entire Southeast Quarter were continuously occupied. For Mycenae, LH IIIC was obviously a period of retrenchment and of accelerating regression but not one of danger and distress¹⁹².

6) The fire which burnt the Granary and the House of the Warrior Vase did not

189. SCHACHERMEYR, *Die Ägäische Frühzeit*, 2, *Die Mykenische Zeit und die Gesittung von Thera* (Wien 1976) 266.

190. Open type and filled type (WACE, *BSA* 52, 1957, 218f.), type A and B (VERDELIS, E. D. FRENCH, *Deltion* 1965, 139ff.), *Leichter Stil* and *Schwerer Stil* (SCHACHERMEYR, *supra* n. 189, 253ff.).

191. KILIAN, *JDRGZ* 1980, 177, 185.

192. This applies, generally speaking, to the whole of Greece at that time (see the relevant information and references as compiled by PODZUWEIT, «Die Mykenische Welt und Troja» in *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, 1982, 70ff.).

spread beyond their immediate vicinity. The other buildings, such as the House of Columns, the Ramp House, the South House, the Cult Centre, the Southeast Quarter and Panagia House III were abandoned one by one and left to decay. No general destruction occurred at Mycenae at the end of LH IIIC, nor were signs of another earthquake observed, as they were in Tiryns¹⁹³.

The archaeological context, here or at Tiryns¹⁹⁴, offers no evidence for migrations and invasions on any scale or for local disturbances during the 12th and the 11th century B.C¹⁹⁵. Mycenae did not meet with a violent end. The area was never wholly deserted but by then, due to external and faraway causes, the citadel had lost its political and economic significance. The complex centralized system which it housed and represented had broken down¹⁹⁶, the authority which had created it could maintain it no longer and a general decline set in, during which the site fell slowly and gradually to ruins.

University of Pennsylvania

SP. E. IAKOVIDIS

193. KILIAN, *supra* n. 191, p. 186.

194. KILIAN, *supra* n. 191, p. 186, 189f.

195. Cf. HOOKER, *Mycenaean Greece* (London 1976/1980) 166ff., esp. 180.

196. IAKOVIDIS, *History of the Hellenic World*, vol. 1 (1970) 299ff.

POSEIDON AT NEMEA

(Pls. 39 - 46)

Ποσειδῶν Ἐνοσίχθων, known already in Homer, has titillated the imaginations of many young readers of ancient literature. Even more fascinating is the idea that archaeology can recover evidence of earthquakes which happened centuries ago. This concept, as well as archaeology as a discipline in general, was first introduced to me in the winter of 1961/2 at Wabash College in Indiana during a visiting lecture by Professor George E. Mylonas. It is with memory of and gratitude for that introduction that this study is offered.

It need hardly be said that in a region prone to earthquakes such as Greece, the concept of a primieval force to account for the phenomenon, and for its resulting destructions, arises easily. It may not be quite so obvious that the modern scholar, who has seen the effects of contemporary earthquakes, and who has read references to them in literature covering nearly three millennia, may attribute to Poseidon ancient destructions which are not really his work. This is, I believe, the case with the destruction of the 4th century Temple of Zeus at Nemea¹.

Originally constructed around 330 B.C. during a period of rejuvenation for Nemea², the Temple of Zeus was already in a ruinous state in the 2nd century after Christ. Pausanias tells us that the roof was already down, but the temple still worth seeing³. This clearly implies that the main structure was still standing. Evidence in support of this stage in the destruction of the temple comes from the stylobate inside the cella, where surface weathering shows clearly that the interior Corinthian columns stood for a significant time exposed to the elements (pl. 39a). There is no evidence to indicate

1. It must be said at the beginning that I make no claims to expertise in seismology, and that some of what follows may well offend the sensibilities of the real seismologist. I have, to be sure, learned something from discussions with Prof. John C. Drakopoulos, but he is not to be held responsible for errors or superficialities which may occur in what follows. The conclusions of this study do not, however, depend upon the seismological evidence so much as upon the archaeological.

2. B.H. HILL, *The Temple of Zeus at Nemea* (Princeton, 1966) 46. C.K. Williams, who revised and edited Hill's notes for this posthumous publication, has kindly shared his thoughts with me about the temple's destruction. It should be said that, with regard to the following, neither Hill nor Williams denied the presence of human agency in the temple's condition today. The real point concerns the cause of the initial destruction of the temple.

3. PAUSANIAS 2.15.3: ἐν δὲ αὐτῇ Νεμείου Διός ἐστι θέας ἄξιος, πλὴν ὅσον κατερρηγμένη τε ὁ ὄροφος.

whether the collapse of the roof was due to earthquake, vandalism, or the passage of time.

The next phase in the temple's destruction is documented in the Early Christian Basilica which lies some 70 m. to the south. Probably constructed in the 6th century after Christ⁴, the basilica makes extensive use of the interior of the temple⁵. Cella wall blocks, Corinthian columns, capitals and entablature are found everywhere in its fabric (pl. 39b). It may be significant that broken columns and capitals are, predominantly, used in the concrete foundations while complete cella wall blocks are mostly used above foundation level; that is, the basilica builders started at the core of the temple and worked outward in using the older material. Our question is whether the basilica builders found a standing structure which they systematically dismantled, or a ruinous jumble from which they took their material. The above observation might support the former interpretation although previous scholarship has maintained the latter⁶.

The next evidence available to us comes from the first modern visit to Nemea in 1766⁷. By that time, and ever since, the temple had been thrown down completely, save for the two Doric columns of the pronaos and the third pteron column from the southeast corner of the east façade (pl. 40). For the next two centuries and more, all observers (with one exception) attributed this destruction to earthquake. Dodwell's statement is characteristic: «... the columns have fallen in such regular order that the temple evidently appears to have been destroyed by the sudden concussion of an earthquake, rather than by the lingering and desultory decay of revolving time»⁸.

Only Vallois suggested that the Temple of Zeus had been destroyed by human agencies rather than by natural forces⁹. He suggested that: «Poseidon porte bien injustement la responsabilité de ce méfait».

Despite his observations, Vallois' view did not gain wide currency, and the post-humous publication of the temple by Hill maintained an earthquake cause for the destruction¹⁰. During the past decade of excavations at Nemea, and particularly during

4. *Hesperia* 50 (1981) 57.

5. Cf. HILL (*supra*, n. 2) 1.

6. HILL (*supra*, n. 2) 2.

7. R. CHANDLER, *Antiquities of Ionia* II (Society of the Dilettanti, London, 1797) pl. 15; cf. CHANDLER, *Travels in Greece* (Dublin, 1776) 244-245.

8. E. DODWELL, *A Classical and Topographical Tour through Greece* II (London, 1819) 209. Cf. W. MURE, *Journal of a Tour in Greece* II (London, 1842) 156; R. BARRINGTON, *Extracts from a Journal of a Pilgrimage* (London, 1850) 188; H.M. BAIRD, *Modern Greece* (New York, 1856) 155; J.E. SANDYS, *An Easter Vacation in Greece* (London, 1887) 58-59; J.G. FRAZER, *Pausanias's Description of Greece* III (London, 1898) 90.

9. R. VALLOIS, «Remarques sur le Temple de Némée», *BCH* 49 (1925) 16. There is a tradition in the American School that Hill, at least at one time, agreed with Vallois; see C.W.J. ELIOT, «Bert Hodge Hill», *ASCSA Newsletter* (Spring, 1981) 9.

10. HILL (*supra*, n. 2) 1-2; cf. *Hesperia* 46 (1977) 3 and 47 (1978) 59.

the reconstruction study of the temple, evidence has emerged which confirms Vallois' position¹¹.

Perhaps the most telling evidence is in the state of preservation of the krepidoma which has been extensively robbed out¹². This can only be due to human action. Only two fragments of the stylobate survive *in situ*. One of these is that beneath the standing pteron column. Even the northeastern third of this block is missing so that the column is considerably undermined (pl. 41a)¹³. We should note that the southwestern part of the lowest drum of this column is also missing and has been restored with concrete (pl. 41b). How did the ancient stone disappear? Hill suggested that it was due to weathering and root action at a time when the ground level was above that of the krepidoma¹⁴. Whether or not such a cause could account for the breakage of stone it cannot explain the disappearance of the missing fragments; that is, one would expect in such a situation to see cracked or broken blocks still in place. Further, the earliest known photograph of the temple, in July 1908, shows clearly that the northern part of the stylobate beneath the column was already missing then, and that the ground was then at the euthynteria level well below the stylobate (pl. 42)¹⁵. This situation appears to have existed already at the beginning of the 19th century although the drawing is not completely clear¹⁶. Vallois' explanation of human agency seems much more likely to have been responsible for this damage. Indeed, the cutting away of the stylobate beneath the column in the northeast, and of the bottom drum on the southwest, reminds one of the best tradition of tree-felling; the column was to have been felled toward the northeast in an area notably free of fallen debris (pl. 43).

Also suggestive is the other surviving stylobate block. This is located on the north side at the third column from the northwest corner and preserves the empolion cutting from the center of the drum which once rested here (pl. 44a). No original side surfaces are preserved and there are, at least on the east side, clear traces of deliberate cutting rather than of mere breakage (pl. 44b). One can easily imagine that the original stylobate block, with its column still in place on top of it, was cut away until the column

11. The question of seismic reinforcement in the physical reconstruction of the temple has brought a new significance to the cause of the original destruction. It has been possible to focus upon this problem thanks to the architectural studies of F.A. Cooper and his associates who have measured and drawn every fallen block of the temple; cf. *The Temple of Zeus at Nemea (Guide to the Exhibition at the Benaki Museum)* (Athens, 1983) 51-77.

12. *Contra* Ν.Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσάνιον Ἑλλάδος Περιήγησις* II (Athens, 1976) 126: «Σῶζονται ἀκόμη οἱ τρεῖς βαθμίδες τοῦ κρηπιδώματος». The approximate total number of blocks missing from the krepidoma is 332.

13. The photograph in plate 41a is misleading because relatively recent repairs included adding concrete to replace the missing stone of the stylobate. The vegetation and arrow mark the joint between the original stone to the left and the concrete to the right.

14. HILL (*supra*, n. 2) 2.

15. Archives Gad Borel-Boissonnas, photograph no. 259; cf. D. BAUD-BOVY and E. BOISSONNAS, *En Grèce par Monts et par Vaux* (Geneva and Athens, 1910) pl. 12.

16. W. GELL, *The Itinerary of Greece* (London, 1810) pl. 2.

toppled and the surviving fragment remained. It is less easy to understand how a destruction by earthquake accounts for the state of this block.

If the absence of most of the krepidoma is proof of human destruction of that part, it also indicates that the colonnade was deliberately pulled down as well. This is shown by the fact that blocks clearly still in the place where they fell, were over parts of the krepidoma which had already been robbed out. This can be most clearly seen in the west-central part of the north side and the central area of the south side of the temple. Entablature blocks in the latter area, fallen over the (necessarily previously) robbed out krepidoma, are particularly instructive (pl. 43). We might also note the case presented by Hill¹⁷: «The south pronaos anta capital and the block from the course directly under it are still in the place where they fell on top of and against column drums of the east colonnade. These two blocks lie today as they fell, probably from an earthquake, definitely not in a position that would support the theory of an orderly dismantling of the walls (fig. 28)» (pl. 45a). In addition to the obvious fact that a dismantling need not be orderly, there is a serious error in this description. As is very clear in Hill's photograph and in the aerial photo presented here (pl. 43), the anta blocks were actually *under* column drums of the east colonnade. Further, the whole group lies directly on top of the southeast corner of the temple where the stylobate and second step were robbed out, and only that part of the bottom step which was protected by the anta blocks survives (pl. 45b). Further, the column drum¹⁸ on top of the anta blocks comes from the second column from the southeast corner of the east façade. In other words, we can discern the following chronological sequence:

- 1) Southeast corner column falls.
- 2) Stylobate and second step of krepidoma at southeast corner robbed out.
- 3) Anta blocks fall.
- 4) Second column on east from southeast corner falls.
- 5a) Part of lowest step course of krepidoma at southeast corner robbed at.
- 5b) Stylobate from beneath second column robbed out.

This shows clearly that, if Poseidon threw down the columns, he came at least twice as Earthshaker, and that man was busily chopping at the krepidoma between every visit. It seems more likely that man accounted for both the disappearance of krepidoma blocks and the fall of columns which enabled even more of the krepidoma to disappear, and provided even greater quantities of stone and, perhaps more significantly, iron and lead from the clamps in the krepidoma.

Confirmation that the columns went down at widely different times came from excavations beneath fallen blocks after their removal. South of the southeast corner of the temple a cemetery of the 5th and 6th centuries after Christ respects, and thus was created in an open area, among the fallen columns (pl. 46a)¹⁹. Further, the ancient level

17. HILL (*supra*, n. 2) 2.

18. This is block no. 488 in the inventory by F.A. Cooper. Copies of that inventory are available at the Ministry of Culture and the American School of Classical Studies.

19. *Hesperia* 46 (1977) 3.

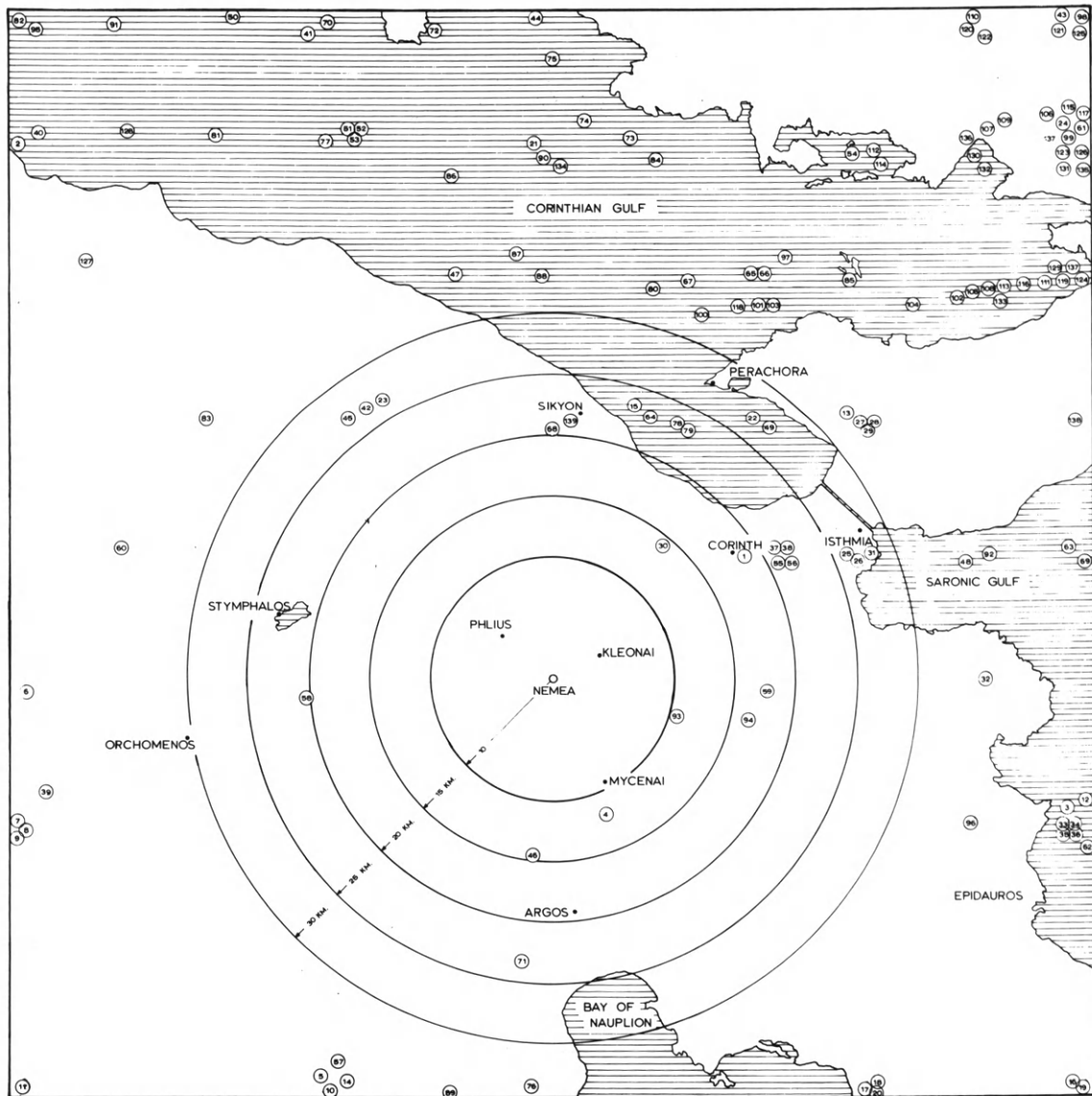

Fig. 1. Approximate locations of earthquake epicenters in NE Peloponnesos — 1800-1981.

directly beneath the fallen blocks in the east side of this cemetery can be dated ceramically to the late 4th or 5th century A.D.²⁰ Clearly the blocks on the east side of the cemetery, and perhaps those on the west, fell in the period between, very roughly, A.D. 400 - A.D. 550.

South of the southwest corner of the temple, evidence showed clearly that columns here fell later than the 6th century, and perhaps as late as the 13th century after

20. *Hesperia* 47 (1978) 59.

Christ²¹. Material of the latter date was found beneath two fallen but isolated column drums (pl. 43, arrow) which were not necessarily in their original fallen position. Hence the Byzantine date for their fall is not absolutely secure.

The same situation pertained on the west of the temple where many fallen blocks have disappeared²², and those which remain could have been moved. These layers, dating to Byzantine and Turkish times, as well as to the 6th century after Christ, are suggestive but not conclusive²³.

No such doubts can be entertained about material from beneath massive and undisturbed falls of blocks on the north side of the northwest and northeast corners of the temple. In the former area a cemetery of the 6th century after Christ was discovered beneath the fallen blocks (pl. 46b)²⁴.

In the latter area the blocks covered farming trenches of the same Early Christian community²⁵. It would seem clear that various parts of the colonnade fell at very different times. This does not prove that earthquake damage was not a contributing factor, but it reinforces the suggestion that man played a significant role in the temple's destruction and it proves that the earthquakes of A.D. 365 and 375²⁶ certainly did not throw down the columns at the southwest, northwest and northeast corners of the temple. How many earthquakes would have been necessary to throw down the temple?

Further evidence concerning the likelihood of earthquake damage can be adduced from the modern situation. I present here a list of major earthquakes in the area around Nemea for the period of 1800 - 1981²⁷, and a map (fig. 1) with the approximate location of epicenters indicated.

No.	Year	Month	Day	Time	Latitude	Longitude	Magnitude
1.	1858	Feb	21	12:30	37.90	22.90	7.00
2.	1861	Dec	26	6:30	38.20	22.20	7.30
3.	1873	Jul	25	9:30	37.70	23.20	6.20
4.	1876	Jun	26	16:30	37.70	22.70	6.20
5.	1897	May	28	22:35	37.50	22.50	7.50
6.	1904	Apr	5	9:33	37.80	22.20	5.50
7.	1911	Mar	4	8:43	37.70	22.20	5.00

21. *Hesperia* 48 (1979) 74.

22. Note the relatively large gaps in the restored western colonnade; *The Temple* (*supra*, n. 11) 68, fig. 56.

23. *Hesperia* 49 (1980) 81.

24. *Hesperia* 50 (1981) 48-50.

25. *Hesperia* 52 (1983) 72.

26. HILL (*supra*, n. 2) 1, note 2.

27. This list is based on that which covers, however, a larger area in J.C. DRAKOPOULOS, *Seismicity and Seismic Risk Studies in the Area of Archaea Nemea* (Athens, 1983) 17-23. The times are Greenwich. It should be noted that, due to improvements in seismic recording, the data for the 20th century are significantly more complete than that for the 19th, especially vis-à-vis shades of less than 6.20 intensity.

No.	Year	Month	Day	Time	Latitude	Longitude	Magnitude
8.	1911	Mar	5	19:55	37.70	22.20	5.30
9.	1911	Mar	5	22:08	37.70	22.20	4.90
10.	1911	Sep	20	23:24	37.50	22.50	5.30
11.	1913	Jan	5	4:34	37.50	22.20	5.30
12.	1913	Dec	1	22:24	37.70	23.20	5.10
13.	1915	Jul	10	10:28	38.00	23.00	4.90
14.	1915	Dec	31	19:47	37.50	22.50	5.40
15.	1916	May	11	16:17	38.00	22.80	5.00
16.	1922	Aug	8	3:49	37.50	23.20	5.60
17.	1922	Aug	15	14:53	37.50	23.00	5.30
18.	1922	Nov	11	22:13	37.50	23.00	5.60
19.	1922	Dec	18	15:27	37.50	23.20	4.90
20.	1924	Feb	16	9:01	37.50	23.00	5.30
21.	1926	Jul	2	5:25	38.20	22.70	5.00
22.	1926	Oct	30	1:00	38.00	22.90	4.90
23.	1927	Feb	16	13:26	38.00	22.50	4.90
24.	1927	Feb	17	16:17	38.20	23.20	4.90
25.	1928	Apr	22	19:59	37.90	23.00	5.20
26.	1928	Apr	22	20:13	37.90	23.00	6.30
27.	1928	Apr	25	0:31	38.00	23.00	5.20
28.	1928	Apr	29	9:49	38.00	23.00	5.20
29.	1928	Jun	7	12:53	38.00	23.00	4.90
30.	1929	Mar	3	10:49	37.90	22.80	5.00
31.	1929	Dec	20	2:27	37.90	23.00	5.00
32.	1930	Apr	17	20:06	37.80	23.10	5.90
33.	1930	Sep	12	8:18	37.70	23.20	5.00
34.	1930	Sep	12	9:22	37.70	23.20	5.00
35.	1930	Sep	12	13:33	37.70	23.20	5.30
36.	1930	Sep	13	20:05	37.70	23.20	5.20
37.	1931	Jan	4	0:00	37.90	22.90	5.60
38.	1931	Jan	4	0:06	37.90	22.90	4.90
39.	1932	May	23	6:00	37.70	22.20	4.90
40.	1938	Apr	24	9:32	38.20	22.20	4.90
41.	1938	Jun	20	16:41	38.30	22.50	4.90
42.	1938	Sep	18	3:50	38.00	22:50	6.40
43.	1941	Jul	29	7:57	38.30	23.20	4.90
44.	1941	Oct	7	10:35	38.30	22.70	4.90
45.	1949	Mar	10	21:27	38.00	22.50	5.00
46.	1952	May	1	21:59	37.70	22.70	4.50
47.	1953	Jun	13	18:38	38.10	22.60	5.50
48.	1953	Sep	5	14:18	37.90	23.10	5.80
49.	1954	Apr	17	20:52	38.00	22.80	5.30
50.	1957	Nov	9	23:55	38.30	22.40	5.00
51.	1958	Mar	29	3:00	38.20	22.50	4.60
52.	1958	Mar	29	7:18	38.20	22.50	4.60
53.	1958	Mar	31	4:04	38.20	22.50	4.70
54.	1961	Dec	13	17:35	38.20	23.00	4.50
55.	1962	Jan	7	15:05	37.90	22.90	4.90

No.	Year	Month	Day	Time	Latitude	Longitude	Magnitude
56.	1962	Jan	10	2:11	37.90	22.90	4.50
57.	1962	Mar	11	8:27	37.50	22.50	4.50
58.	1962	May	19	20:48	37.80	22.50	4.70
59.	1962	Aug	28	10:59	37.80	22.90	6.80
60.	1962	Oct	4	19:46	37.90	22.30	5.20
61.	1962	Oct	15	22:02	38.20	23.20	4.60
62.	1966	Jan	2	23:12	37.70	23.20	5.10
63.	1966	Aug	6	18:32	37.90	22.20	4.50
64.	1966	Sep	1	12:35	38.00	22.80	4.60
65.	1967	Jun	11	5:35	38.10	22.90	4.50
66.	1967	Jun	12	1:29	38.10	22.90	4.60
67.	1967	Jun	12	2:51	38.10	22.80	5.10
68.	1967	Jun	12	11:00	38.00	22.70	4.50
69.	1968	Jul	4	21:47	37.90	22.20	4.50
70.	1969	Jan	13	5:46	38.30	22.50	4.80
71.	1970	Feb	11	19:01	37.60	22.70	5.10
72.	1970	Apr	8	13:50	38.30	22.60	6.20
73.	1970	Apr	11	1:03	38.20	22.80	4.50
74.	1970	Apr	11	4:07	38.20	22.70	4.50
75.	1970	Apr	20	15:39	38.30	22.70	5.40
76.	1970	Apr	23	4:29	37.50	22.70	4.90
77.	1970	May	12	22:49	38.20	22.50	4.90
78.	1970	Oct	1	22:21	38.00	22.80	4.90
79.	1970	Oct	1	22:30	38.00	22.80	5.20
80.	1971	Feb	9	21:20	38.10	22.80	4.50
81.	1972	Apr	26	21:14	38.20	22.40	4.50
82.	1972	Jun	15	0:33	38.30	22.20	5.10
83.	1972	Sep	13	4:13	38.00	22.40	6.30
84.	1975	Jan	1	10:45	38.20	22.80	4.50
85.	1975	Jan	8	19:28	38.10	23.00	4.50
86.	1975	Jan	8	19:32	38.20	22.60	5.50
87.	1975	Jan	8	19:58	38.10	22.70	4.70
88.	1975	Mar	29	15:38	38.10	22.70	4.50
89.	1975	Apr	24	22:58	37.50	22.60	4.90
90.	1975	May	13	0:22	38.20	22.70	4.60
91.	1975	May	19	3:26	38.30	22.30	5.00
92.	1975	Oct	12	8:23	37.90	23.10	5.00
93.	1976	Dec	30	15:12	37.80	22.80	4.80
94.	1977	Jan	16	9:16	37.80	22.90	4.90
95.	1977	Dec	29	16:52	38.30	22.20	5.00
96.	1978	Apr	5	4:50	37.70	23.10	4.70
97.	1979	Jul	2	15:43	38.10	22.90	4.50
98.	1980	Feb	28	23:45	38.30	23.20	4.70
99.	1980	Apr	24	19:33	38.20	23.20	4.60
100.	1981	Feb	24	20:53	38.10	22.80	6.70
101.	1981	Feb	24	22:29	38.10	22.90	4.50
102.	1981	Feb	25	1:57	38.10	23.10	5.20
103.	1981	Feb	25	2:30	38.10	22.90	4.70

No.	Year	Month	Day	Time	Latitude	Longitude	Magnitude
104.	1981	Feb	25	2:35	38.10	23.00	6.40
105.	1981	Feb	25	4:30	38.10	23.10	4.60
106.	1981	Feb	25	5:08	38.20	23.20	5.10
107.	1981	Feb	25	5:09	38.20	23.10	4.70
108.	1981	Feb	25	6:08	38.10	23.10	4.80
109.	1981	Feb	25	6:59	38.20	23.10	4.70
110.	1981	Feb	25	10:07	38.30	23.10	4.60
111.	1981	Feb	25	11:34	38.10	23.20	4.50
112.	1981	Feb	25	13:48	38.20	23.00	4.80
113.	1981	Feb	25	13:53	38.10	23.10	4.50
114.	1981	Feb	26	2:58	38.20	23.00	4.50
115.	1981	Feb	26	16:09	38.20	23.20	4.50
116.	1981	Feb	26	19:30	38.10	23.10	4.60
117.	1981	Feb	28	13:00	38.10	23.20	4.50
118.	1981	Mar	1	5:11	38.10	22.90	4.50
119.	1981	Mar	3	10:27	38.10	23.20	4.70
120.	1981	Mar	3	10:28	38.30	23.10	4.50
121.	1981	Mar	3	17:01	38.30	23.20	4.60
122.	1981	Mar	4	13:48	38.30	23.10	4.70
123.	1981	Mar	4	22:14	38.20	23.20	4.60
124.	1981	Mar	4	22:31	38.10	23.20	4.70
125.	1981	Mar	4	22:47	38.30	23.20	4.50
126.	1981	Mar	4	22:56	38.20	23.20	4.50
127.	1981	Mar	4	23:04	38.10	22.30	4.80
128.	1981	Mar	4	23:17	38.20	22.30	4.50
129.	1981	Mar	5	1:10	38.10	23.20	4.90
130.	1981	Mar	5	6:59	38.20	23.10	5.50
131.	1981	Mar	7	16:54	38.20	23.20	4.60
132.	1981	Mar	8	2:18	38.20	23.10	4.50
133.	1981	Mar	16	1:52	38.10	23.10	4.70
134.	1981	Mar	18	12:19	38.20	22.70	4.60
135.	1981	Mar	18	16:55	38.20	23.20	4.90
136.	1981	Apr	18	8:07	38.20	23.10	4.70
137.	1981	May	9	14:00	38.20	23.20	4.70
138.	1981	Jun	16	19:38	38.00	23.20	4.50
139.	1981	Dec	26	3:42	38.00	22.70	4.50

It will be noted that the area of Nemea, although surrounded by active earthquake regions especially in the Corinthian Gulf, has not itself been subject to direct major activity during the past two centuries. Professor Drakopoulos has noted two small faults in the immediate vicinity of Ancient Nemea which have not been active during that period but which may not be extinct²⁸. Unfortunately, but obviously, we cannot say whether these faults became inactive less than 2.000 years ago. The only seismic activity in the immediate vicinity of Nemea which, to the best of my knowledge, is

28. *Ibid.*, 14.

recorded from antiquity is that felt by the Spartians while campaigning at Kleonai in 414 B.C.²⁹ Thucydides does not, however, provide us with the intensity or the epicenter of that earthquake. Drakopoulos concludes that Nemea lies in an area where «medium earthquakes can occur»³⁰.

Within living memory in the modern village, tremors are frequently noted, but only three have caused real damage: nos. 26 (April 1928, 6.30), 59 (August 1962, 6.80), and 100 (February 1981, 6.70). This damage was limited to opening cracks in house walls and dislodging roof tiles. No damage was discernible in the Temple of Zeus from any of these three earthquakes, and this statement can be particularly emphatic for the earthquake no. 100. It is significant that no. 59, the strongest and the closest, centered only some 15.20 kilometers away, still failed to damage the three standing columns. What earthquake would have been necessary to throw down the temple?

Even more compelling is the situation of the capital of the single pteron column. Virtually every early depiction of the temple shows the capital precariously balanced on the north-west edge of the column (pl. 40)³¹. Verbal comments on the situation were also common: «The capital of the exterior column has been shaken out of its place, and will probably ere long fall to the ground»³². This prediction has not come to pass, and photographs of 1908 (pl. 42) and 1913 show the capital still teetering in this place³³. It appears to have been Hill in 1924 who set it back in its present, more secure, location. This means that from at least 1766 until ca. 1924 the capital was dangerously perched on top of a column the base of which had been seriously undermined, and it did not fall despite serious earthquakes in the region.

Local tradition claims that the town of Archaia Nemea (or Herakleion as it is still called locally) was founded in 1885 by former residents of Koutsomadi. That town on the west side of the Nemea valley was once located much higher on the slopes of Prophetis Elias. Again, according to local tradition, the earlier town of Koutsomadi was continually damaged by earthquakes which led to the founding of Archaia Nemea³⁴.

29. THUCYDIDES, 6.95.

30. DRAKOPOULOS (*supra*, n. 27) 14.

31. CHANDLER (*supra*, n. 7) pl. 15; GELL (*supra*, n. 16) pl. 2; BARON O.M. VON STACKELBERG, *La Grèce, Vues Pittoresques et Topographiques* (Paris, 1834) pl. 31; F.C.H.L. POUQUEVILLE, *Grèce* (Paris, 1835) opp. 179; A. BLOUET, *Expedition Scientifique de Morée* III (Paris, 1838) pl. 71; V. DAVIDOV, *Atlas of Travels in the Ionian Islands, Greece, Asia Minor, and Turkey* I (in Russian, St. Petersburg, 1840) 139 pl. 15; C. WORDSWORTH, *Greece* (2nd ed. London, 1844) 348; LE VTE TH. DU MONCER, *Excursion par terre d'Athènes à Nauplie* (Paris, 1845) pl. 10a; BARRINGTON (*supra*, n. 8) 189; BAIRD (*supra*, n. 8) 155.

32. DODWELL (*supra*, n. 8) 209; cf. MURE (*supra*, n. 8) 156; BARRINGTON (*supra*, n. 8) 188; BAIRD (*supra*, n. 8) 155; E. CURTIUS, *Peloponnesos* II (Gotha, 1852) 508; F.G. WELCKER, *Tagebuch einer griechischen Reise* I (Berlin, 1865) 176.

33. See BAUD-BAUVY and BOISSONNAS (*supra*, n. 15) pl. 12, and VALLOIS (*supra*, n. 9) 13, fig. 10, respectively.

34. This tradition is confirmed by SANDYS (*supra*, n. 8) 58-59: «To the left of the ruined temple stands the very recent village of Heracleia (*sic*), to which the inhabitants of the neighboring village of Kersomati (*sic*) have transferred themselves after having their homes laid desolate by earthquakes». Cf. A. PHILIPSON, *Der Peloponnes* (Berlin, 1892) 117: «... Das neugegründete Dörchen Hiraklia...».

Those destructive earthquakes would be nos. 1, 2, 3, and 4 in the above list, the first two of which were especially strong and the last of which was located within 15 kilometers of Nemea. Those destructive earthquakes did not, however, succeed in toppling the precariously balanced capital nor its severely undermined column, I repeat, what earthquake would have been necessary to throw down the temple?

Given the proof of human destruction of at least some parts of the temple, of various phases in the destruction spread over long periods of time, and of the inability of relatively severe modern earthquakes to damage the fragile extant remains, it seems fair to believe, with Vallois, that Poseidon should not be blamed for the destruction of the Temple of Zeus. Perhaps it is not coincidental that no ancient written source nor any modern archaeological evidence suggests that Poseidon was ever worshipped at Nemea.

American School of Classical Studies at Athens

STEPHEN G. MILLER

ΟΙ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΣΥΜΗΣ ΒΙΑΝΝΟΥ*

(Πίν. 47 - 49)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κάτω Σύμη Βιάννου ἔχει ἀποκαλύψει ὥς σήμερα σημαντικὰ τμήματα ἑνὸς θρησκευτικοῦ κέντρου, ποὺ ἡ λειτουργία του καλύπτει σχεδὸν δύο χιλιετηρίδες, ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο ὡς τὸν 3ο αἰ. μ.Χ.¹ Τὰ ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα καὶ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς προκάλεσαν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ οἱ μινωικὲς φάσεις τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ εὐρήματά τους παραμένουν λιγότερο γνωστά. Βέβαια ἡ ἔρευνα τοῦ ἱεροῦ στὴ νεοανακτορική περίοδο δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη, ἀλλὰ τὰ βασικά του στοιχεῖα εἶναι σαφῆ: στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἐκτεινόταν ἓνα κτίριο μὲ πολλὰ δωμάτια καὶ βόρεια ἀπὸ αὐτὸ ἓνα μνημειῶδες κτίσμα, ποὺ τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα του δὲν ἔχει δεῖξει ἐσωτερικὰ χωρίσματα. Δίπλα σ' αὐτὸ τὸ κτίσμα καὶ κάτω ἀπὸ τὶς πυρὲς θυσιῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν ἔχει ἐντοπιστεῖ στρώμα θυσιῶν, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ νεοανακτορική φάση τοῦ ἱεροῦ.

Οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο οἰκοδόμημα ἔχει παράλληλα στὰ γνωστὰ μινωικὰ ἱερά: τὰ ἀνάλογα στρώματα πυρᾶς ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ σὲ ἱερά κορυφῆς καὶ στὸ σπήλαιο τοῦ Ψυχροῦ δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν τὴν ἔκταση καὶ διάρκεια ποὺ παρουσιάζουν στὴ Σύμη. Ἀνάλογη ἰδιορρυθμία παρατηρεῖται καὶ στὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα τῆς φάσης αὐτῆς, τὰ πήλινα λατρευτικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη ποὺ εἶναι σχεδὸν ἄγνωστα ἄλλου². Ἀντίθετα οἱ πέτρινες τράπεζες προσφορῶν, ποὺ μετὰ τὰ πήλινα κύπελλα κοινωνίας καὶ τὰ σωληνωτὰ σκεύη εἶναι ἡ πιὸ πολυάριθμη κατηγορία μινωικῶν ἀναθημάτων, ἔχουν

* Ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ὀλοκληρώθηκε τὸ 1983 μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἀμερικανικῆς Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας. Γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικου εὐχαριστῶ τὴν δρ. Ἀ. Λεμπέση. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλω στὸν ἑφορο Ἀρχαιοτήτων Ἡρακλείου, δρ. Ἰ. Σακελλαράκη, καὶ στοὺς ἐπιμελητὲς γιὰ τὴν πρόθυμη βοήθειά τους. Οἱ φωτογραφίες τῶν ἀντικειμένων ἔγιναν ἀπὸ τὸν φωτογράφο Ἡρακλείου κ. Γ. Ξυλούρη.

1. Ἡ ἀνασκαφή ἄρχισε τὸ 1972 μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ διευθύντρια τὴν δρ. Ἀ. Λεμπέση. Τὰ ἀποτελέσματα ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ ΠΑΕ 1972-1977, 1981, Ἔργον 1983. Γιὰ μία πιὸ συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν πορισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, «Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις», ΑΕ 1981, 1-24.

2. ΠΑΕ 1973, πίν. 198 β-γ, 199. Τὰ πήλινα κύπελλα κοινωνίας εἶναι πολὺ σπάνια, ἐνῶ σωληνωτὰ σκεύη παρόμοια μὲ αὐτὰ τῆς Σύμης ἔχουν βρεθεῖ μόνο στὴ γειτονικὴ βίλα τοῦ Πύργου (Μύρτου) (G. CADOGAN, «Clay Tubes in Minoan Religion», Πρακτικά τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου 1971, 34-58). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τύπου βλ. P.P. BETANCOURT et al., «Ceramic Stands; a Group of Domestic and Ritual Objects from Crete and the Near East», Expedition 28/1 (1983) 32-37, ποὺ δὲν ἀναφέρουν τὰ σωληνωτὰ τῆς Σύμης.

βρεθεί σὲ πολλὰ ἱερὰ κορυφῆς καὶ σπήλαια καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικό συνδετικό κρίκο ἀνάμεσα στὴ Σύμη καὶ στὰ ἄλλα μινωικὰ ἱερά, ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ κατοικημένες περιοχές.

Οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες τῆς Σύμης ἀποτελοῦν μία ξεχωριστὴ ομάδα μὲ ἰδιαίτερη σημασία. Οἱ ἐπιγραφές θὰ δημοσιευτοῦν σὲ εἰδικὸ ἄρθρο καὶ γι' αὐτὸ μόνο ὀρισμένες γενικὲς παρατηρήσεις θὰ γίνουν ἐδῶ. Ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης αὐτῆς δὲν εἶναι νὰ ἐξετάσει λεπτομερειακὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ μάλλον νὰ τοποθετήσῃ τὶς ἐνεπίγραφες τράπεζες τῆς Σύμης στὰ εὐρύτερα πλαίσια τοῦ τύπου τῶν ἀγγείων στὸν ὁποῖο ἀνήκουν καὶ τοῦ τόπου ὅπου βρέθηκαν. Μία τέτοια ἔρευνα δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ μέσα στὰ ὅρια ἑνὸς σύντομου ἁρθρου. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ δημοσιευμένα ἐνεπίγραφα ἀντικείμενα ἀπὸ μινωικὰ ἱερὰ δὲν ἔχουν σχεδὸν ποτὲ συζητηθεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, μία ἔστω καὶ σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ θέματος θὰ εἶναι χρήσιμη.

Οἱ λίθινες τράπεζες προσφορῶν εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Κρήτη. Ὁ Evans τὶς χαρακτήρισε ὡς τράπεζες ὕρῶν προσφορῶν (*libation tables*), βασιζόμενος στὶς ὁμοιότητες ποὺ ἀναγνώρισε ἀνάμεσα σ' ἓνα ἐνεπίγραφο παράδειγμα ἀπὸ τὸ Σπήλαιο τοῦ Ψυχροῦ καὶ στὶς λίθινες αἰγυπτιακὲς τράπεζες προσφορῶν³. Ὁ ὅρος ἔχει καθιερωθεῖ ἂν καὶ δὲν ταιριάζει στὶς μινωικὲς «τράπεζες», ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀγγεῖα ὀρισμένου τύπου μὲ σχῆμα ὀρθογώνιο ἢ στρογγυλό. Οἱ περισσότερες εἶναι μικροῦ μεγέθους καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τους γνώρισμα εἶναι μία ρηχὴ κυκλικὴ κοιλότητα, ποὺ συνήθως περιβάλλεται ἀπὸ ἀνάγλυφο δακτύλιο. Οἱ ἐπιγραφὲς γραμμικῆς Α ποὺ ἀπαντοῦν σὲ μερικὲς ἔχουν ἐπανελημμένα ἀπασχολήσει τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητὲς καὶ ἀρχαιολόγους⁴: ὡς σύνολο ὅμως οἱ τράπεζες προσφορῶν δὲν ἔχουν προκαλέσει προσοχή, ἐπειδὴ ἐλάχιστες εἶναι ἀξιόλογες ὡς λίθινα ἀγγεῖα. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότερες ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἱερά, συχνὰ σὲ στρώματα πυρᾶς, ἐπιβεβαιώνει τὸ λατρευτικὸ τους χαρακτήρα, ἂν καὶ ἡ λειτουργία τους στὴ μινωικὴ λατρεία παραμένει ἀσαφής⁵.

Οἱ μελετητές, ποὺ κατὰ καιροὺς ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὰ μινωικὰ λατρευτικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ἀσχολήθηκαν μόνο σύντομα μὲ τὶς τράπεζες, συχνὰ χωρὶς νὰ τὶς διακρίνουν ἀπὸ ἄλλες κατηγορίες ἀντικειμένων ἀσχέτων ἄλλοτε κατὰ τὴ μορφή ἄλλοτε κατὰ τὸ ὕλικό ἢ καὶ τὴ λειτουργία⁶. Ἡ μόνη συστηματικὴ ἐξέταση ἐγίνε ἀπὸ τὸν Warren, ποὺ ξεχώρισε τοὺς δύο βασικοὺς τύπους τραπεζῶν, τὸν ὀρθογώνιο καὶ στρογγυλό, οἱ ὁποῖοι μποροῦν νὰ ὑποδιαιρεθοῦν σὲ μικρότερες ομάδες μὲ βάση τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ στοιχεῖα,

3. A. EVANS, «Further Discoveries of Cretan and Aegean Script: with Libyan and Proto-Egyptian Comparisons», *JHS* 17 (1897) 351, 356-57.

4. Γιὰ μία πρόσφατη ἐπισκόπηση βλ. W.C. BRICE, «The Libation Vessels Inscribed in Linear A», *Res Mycenae. Akten des VII. Internationalen Mykenologischen Colloquiums von 6.-10. April 1981* (1983) 55-62.

5. Βλ. P. METAXA-MUHLY, *Minoan Libation Tables* (Diss. Bryn Mawr College 1981) 334-57.

6. S. XANTHOUDIDES, «Cretan Kernoι», *BSA* 12 (1905-1906) 13-14. C. YAVIS, *Greek Altars* (1949) 16-19. M. NILSSON, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survivals in Greek Religion*² (1950) 126-28. G.G. GESELL, *The Archaeological Evidence for the Minoan House Cult and its Survival in Iron Age Crete* (Diss. University of North Carolina 1972) 55, 109. B. RUTKOWSKI, *Cult Places in the Aegean World*, 1972 (Academia Scientiarum Polona. Bibliotheca antiqua, X) 169.

καὶ προσδιόρισε τὰ χρονολογικὰ ὅρια τοῦ ὑλικοῦ ποῦ εἶχε βρεθεῖ ὡς τὸ 1979 (ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι - ΥΜ Ι, ἐκτὸς ἀπὸ μία μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ γύψο ποῦ πρέπει μάλλον νὰ ἀνήκει στὴν ΥΜ ΙΙΙ περίοδο)⁷. Ὁ Warren συγκέντρωσε περίπου 110 τράπεζες ποῦ προέρχονται ἀπὸ διάφορες τοποθεσίες, οἰκισμοὺς καὶ ἱερά, ἀπὸ τὴ Ζάκρο ὡς τὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθύμνου. Πιὸ πρόσφατα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, κυρίως στὰ ἱερά τῆς Σύμης, τοῦ Γιούχτα καὶ τοῦ Πετσοφᾶ, ἔχει πολλαπλασιάσει τὸν ἀριθμὸ τῶν τραπεζῶν ποῦ τώρα πρέπει νὰ ὑπολογισθεῖ ὅτι ὑπερβαίνει τὶς 700.

Εἴκοσι ἑξὶ τράπεζες προσφορῶν φέρουν ἐπιγραφές⁸. Εἴκοσι ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται, σίγουρα ἢ πιθανότατα, ἀπὸ ἱερά καὶ πέντε ἀπὸ οἰκισμοὺς⁹. Ἡ διάδοσή τους στὸ νησί συμπίπτει περίπου μὲ τὴ διάδοση τῶν τραπεζῶν χωρὶς ἐπιγραφές. Τὰ μεγαλύτερα σύνολα προέρχονται ἀπὸ τὸν Πετσοφᾶ (9 ἐπιγραφές) ἢ τὸν Γιούχτα (6 ἐπιγραφές, ἀδημοσίευτες)¹⁰. Τὸ ὑλικό τους εἶναι κατεξοχὴν ὁ ὀφείτης ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ εἴκοσι δύο ἀπὸ τὶς εἴκοσι ἑξὶ γνωστές. Εἴκοσι μία εἶναι ὀρθογώνιες καὶ πέντε στρογγυλές, ἀλλὰ, μὲ ἐξαίρεση τὰ τρία παραδείγματα ἀπὸ τὸν Πετσοφᾶ ποῦ μοιάζουν πολὺ¹¹, ἡ μορφή, τὸ μέγεθος καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἐνεπίγραφων τραπεζῶν ποικίλλουν: ὀρισμένες, ὅπως ἡ ΜΗ. 2100 ἀπὸ τὴν Οἰκία τῶν Τοιχογραφιῶν καὶ ἡ ΜΗ. 2478 ἀπὸ τοῦ Ἀποδοῦλου, εἶναι ἀρκετὰ καλοδολεμένες. Ἄλλες, ὅπως ἡ ΜΗ. 2444 ἀπὸ τὸν Πρασά καὶ ἡ ΜΗ. 2597 ἄγνωστης προέλευσης, εἶναι κακότεχνες. Ἡ ποιοτικὴ ἀξιολόγηση τῶν τραπεζῶν ποῦ βρέθηκαν σὲ ἱερά εἶναι γενικὰ δύσκολη, γιὰ τὴ διατήρησή τους εἶναι συνήθως κακὴ. Ὅπωςδήποτε ὀρισμένα ἐνεπίγραφα θραύσματα, ὅπως τὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ Βρύσινα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ VRΥ Ζα 1, ἀνῆκαν σὲ ἀγγεῖα καλῆς ποιότητος. Οἱ ἐπιγραφές, ποῦ συνδέονται στενὰ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, διαφέρουν στὸ μῆκος, τὴ διάταξη καὶ τὸ χάραγμα τῶν σημείων. Στὸ θραῦσμα τοῦ Βρύσινα τὸ προσεγμένο χάραγμα τῆς ἐπιγραφῆς συμβαδίζει μὲ τὴν καλὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἀγγείου, ἀλλὰ ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ δὲν εἶναι ὁ κανόνας. Οἱ ἐπιγραφές χαράζονται στὸ περιχέλωμα ἢ στὸ ἐπάνω μέρος τῆς πλευρᾶς τῶν ἀγγείων, ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα τῆς κάθε τράπεζας καὶ τὸ μῆκος τοῦ κειμένου.

Μόνο τρεῖς ἐνεπίγραφες τράπεζες, ποῦ βρέθηκαν σὲ οἰκισμοὺς, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΜ Ι περίοδο, μιὰ καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῶν δημοσιευμένων τραπεζῶν ἀπὸ ἱερά. Ἀντίθετα οἱ τρεῖς ἐνεπίγραφες τράπεζες ἀπὸ τὴ Σύμη χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸ σύνολο τῶν τραπεζῶν ποῦ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ εἶναι ἐμφανής.

Οἱ τετρακόσιες περίπου τράπεζες προσφορῶν ποῦ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σύμη ἀποτελοῦν μία χρήσιμη στατιστικὴ βάση γιὰ τὴ μελέτη τοῦ τύπου¹²· ἡ σύγκρισή τους ὅμως μὲ τὶς τράπεζες ποῦ ἔχουν βρεθεῖ ἄλλοῦ δὲν εἶναι πάντα εὐκόλη, γιὰ τὴ ὅσες προέρχονται ἀπὸ

7. P. WARREN, *Minoan Stone Vases* (1969) 62-68.

8. Ἡ πρὸ πρόσφατη ἔκδοση τῶν κειμένων εἶναι τῶν L. GODART — J.-P. OLIVIER, *Recueil des inscriptions en linéaire A*, IV (1982) (Études Crétoises, XXI. 4).

9. Ἡ προέλευση τῆς μιᾶς εἶναι ἄγνωστη.

10. Γιὰ τὴν πληροφορία εὐχαριστῶ τὴν ἀνασκαφέα κ. Ἀ. Καρέτσου.

11. ΜΗ. 1585, 942, 1341.

12. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ εὐρήματα τοῦ 1984 ποῦ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀκόμη.

παλιές άνασκαφές συγκροτούν μικρές ομάδες, ενώ τα νεώτερα μεγαλύτερα σύνολα είναι άδημοσίευτα.

Το ύλικό που χρησιμοποιήθηκε για τις τράπεζες της Σύμης είναι σχεδόν αποκλειστικά ο οφείτης. Αυτό συμφωνεί με την παρατήρηση του Warren ότι ο οφείτης ήταν σχεδόν ή μόνη μαλακή πέτρα, που χρησιμοποιήθηκε για το σύνολο των λίθινων άγγείων της νεοανακτορικής εποχής¹³. Σε αντίθεση όμως με το ύλικό των λίθινων αντικειμένων από τον Γιούχτα, που παρουσιάζει άρκετά μεγάλη ποικιλία, στη Σύμη, εκτός από τον οφείτη, μόνο ο πωρόλιθος έχει χρησιμοποιηθεί για μερικές τράπεζες και άλλα κακότεχνα άγγεία. Όσον άφορα στη μορφή, το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο των τραπεζών της Σύμης είναι ή άνιση αντιπροσώπευση των δύο βασικών τύπων. Η άναλογία των στρογγυλών προς τις όρθογώνιες, που είναι σχεδόν 4:1, είναι διαφορετική σε άλλα μέρη, όπου ο όρθογώνιος τύπος έχει ευρύτερη διάδοση. Στη Σύμη ο στρογγυλός τύπος όχι μόνο είναι πιο συχνός, αλλά και παρουσιάζει ποικιλίες που για την ώρα είναι σπάνιες ή άγνωστες. Πιο σημαντική είναι μία σειρά με ύψηλο κυλινδρικό πόδι (πίν. 47)¹⁴.

Οι τράπεζες της Σύμης χαρακτηρίζονται επίσης από μία τεχνική όμοιογένεια, που το κύριο γνώρισμά της είναι ή προχειρότητα όχι μόνο στην άπόδοση του σχήματος, αλλά και στην έπεξεργασία της επιφάνειας. Το ενδιαφέρον των τεχνιτών περιορίζεται κατά κανόνα στην επάνω επιφάνεια, που είναι σχεδόν πάντα καλά δουλεμένη. Το ύπόλοιπο άγγείο δουλεύεται πολύ πιο πρόχειρα και ή κάτω επιφάνεια της βάσης παραμένει συνήθως άδρή, άκόμη και στα πιο καλοδουλεμένα παραδείγματα. Βέβαια, έφόσον τα άγγεία αυτά δεν ήταν προϊόντα μαζικής παραγωγής, ή τεχνική τους, όπως άλλωστε και ή μορφή, παρουσιάζουν πολλές μικρότερες ή μεγαλύτερες παραλλαγές, ούτως ώστε καμία τράπεζα δεν είναι άκριβώς όμοια με τις άλλες. Όπως είναι φυσικό, όσες έχουν ιδιαίτερα κομψό σχήμα και διακοσμητικές λεπτομέρειες είναι και καλά δουλεμένες, χωρίς όμως ή ποιότητα της έπεξεργασίας να έχει σχέση με το σχήμα καθεαυτό. Κάποια συσχέτιση μπορεί να γίνει ανάμεσα στην τεχνική και το μέγεθος (που κυμαίνεται από 4 - 35 εκ. στη διάμετρο ή το μήκος της πλευράς), μια και οι μικρότερες τράπεζες είναι σχεδόν πάντα και οι χειρότερα δουλεμένες. Αυτή είναι μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στη Σύμη και τον Γιούχτα, όπου οι μικροσκοπικές τράπεζες προσφορών και άλλα μικρά λίθινα άγγεία και σκεύη, πολύ μικρότερα από αυτά της Σύμης, είναι πολύ προσεχτικά δουλεμένα¹⁵.

Οι μορφολογικές ιδιορρυθμίες και ή όμοιογένεια του ύλικού και της τεχνικής στις τράπεζες της Σύμης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ως σύνολο είναι προϊόντα μιας τοπικής παράδοσης. Για την ώρα ο τόπος της κατασκευής τους δεν έχει έντοπισθεί. Άφθονα άποθέματα μαλακών πετρωμάτων, που περιέχουν κομμάτια οφείτη κατάλληλα για τη λάξευση άγγείων, υπάρχουν σε μικρή σχετικά άπόσταση από το ιερό¹⁶. Είναι λοιπόν πιθανό ότι και ο τόπος της έπεξεργασίας του ύλικού ήταν κοντά.

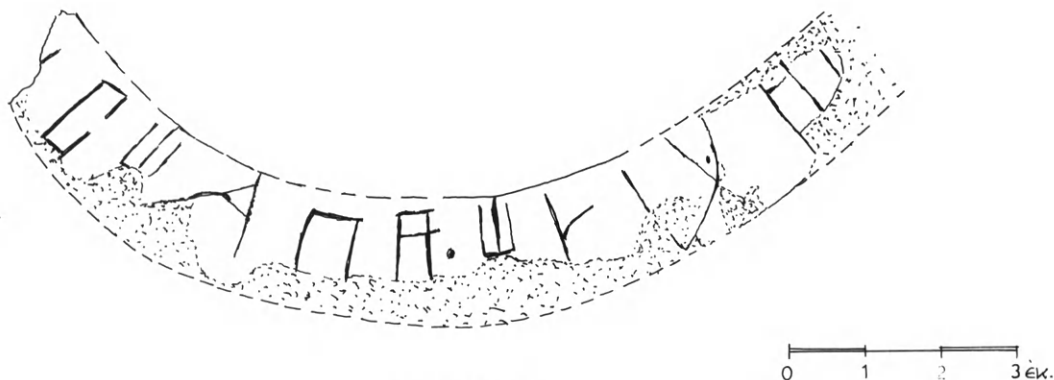
13. WARREN, ό.π. (σημ. 7) 142.

14. MH. 3445, ύψος 0.096 μ. MH. 3749, ύψος 0.18 μ.

15. Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, ΠΑΕ 1980, 348, εικ. 6α-β, πίν. 211α.

16. Μ. BECKER, «Soft-Stone Sources on Crete», JFA 3 (1976) 370, 371-73.

Τρεῖς ἀπὸ τὶς τράπεζες προσφορῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Σύμη φέρουν ἐπιγραφές. Καὶ οἱ τρεῖς εἶναι ἀπὸ ὀφείτη. Μόνο μία, ποὺ εἶναι ἀκέραιη (ΜΗ. 3429), εἶναι ὀρθογώνια (πίν. 48γ)¹⁷. Οἱ ἄλλες δύο, ποὺ σώζονται ἀποσπασματικά, εἶναι στρογγυλές. Ἡ μία (ΜΗ. 3459) ἀνήκει στὸν τύπο μὲ ὑψηλὸ κυλινδρικοὸ πόδι (πίν. 48α)¹⁸ καὶ ἡ δεύτερη (ΜΗ. 3757+ΣΥ 31/81) εἶχε πιθανότατα τὸ ἴδιο σχῆμα (πίν. 48β)¹⁹. Ἡ ποιότητά τους τὶς ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς περισσότερες τράπεζες χωρὶς ἐπιγραφές, παρόλο ποὺ τὸ κομψό τους σχῆμα καὶ ἡ προσεγμένη λείανση βρίσκουν παράλληλα ἀνάμεσα στὶς ἄλλες τράπεζες τῆς Σύμης (πίν. 47). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ὑλικὸ τῆς ὀρθογωνίας ΜΗ. 3429, ἓνα

Εἰκ. 1. SY Za 1.

εἶδος ὀφείτη φαιοῦ μὲ πυκνές, παράλληλες, μαῦρες φλέβες, ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀρκετὰ συχνὰ σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ ἄλλες περιοχές²⁰, ἀλλὰ εἶναι σχετικὰ σπάνιο στὴ Σύμη.

Οἱ ἐπιγραφές εἶναι χαραγμένες καὶ στὶς τρεῖς τράπεζες στὸ περιχεῖλωμα μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πέντε τελευταῖα σημεῖα στὴ ΜΗ. 3429 ποὺ χαράχθηκαν στοιχηδόν (πίν. 49γ). Ἡ διάταξη τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς εἶναι ἐπίσης ἰδιομορφῆ: δύο ἀπὸ τὰ δέκα ἐννέα σημεῖα ἀπομονώνονται κοντὰ στὴ μία γωνία, ἐνῶ τὸ κύριο μέρος τοῦ κειμένου ἀρχίζει στὴν ἐπόμενη. Τὸ χάραγμα δὲν εἶναι ἰδιαίτερα προσεγμένο σὲ καμία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπιγραφές, ἀλλὰ εἶναι αἰσθητὰ χειρότερο στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ΜΗ. 3429. Τὰ σημεῖα καθ' ἑαυτὰ εἶναι ὥστόσο εὐανάγνωστα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πιθανὸ τὸ ἀμελές χάραγμα νὰ ὀφείλεται ὄχι τόσο στὴν ἀδεξιότητα τοῦ χαρακτῆ, ὅσο στὶς δυσχέρειες ποὺ τοῦ προκάλεσε ὁ ὀφείτης μὲ τὶς πυκνές παράλληλες φλέβες. Ἡ ἴδια αἰτία ἴσως ἔκανε τὸν τεχνίτη νὰ τοποθετήσῃ τὰ σημεῖα τῆς τελευταίας ὁμάδας τὸ ἓνα κάτω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν κατεύθυνση τῶν φλεβῶν τῆς πέτρας ποὺ διευκόλυνε τὸ χάραγμα.

17. Ὑψος: 0.09 μ. Διαστάσεις ἐπάνω ἐπιφάνειας: 0.18 × 0.18 μ.

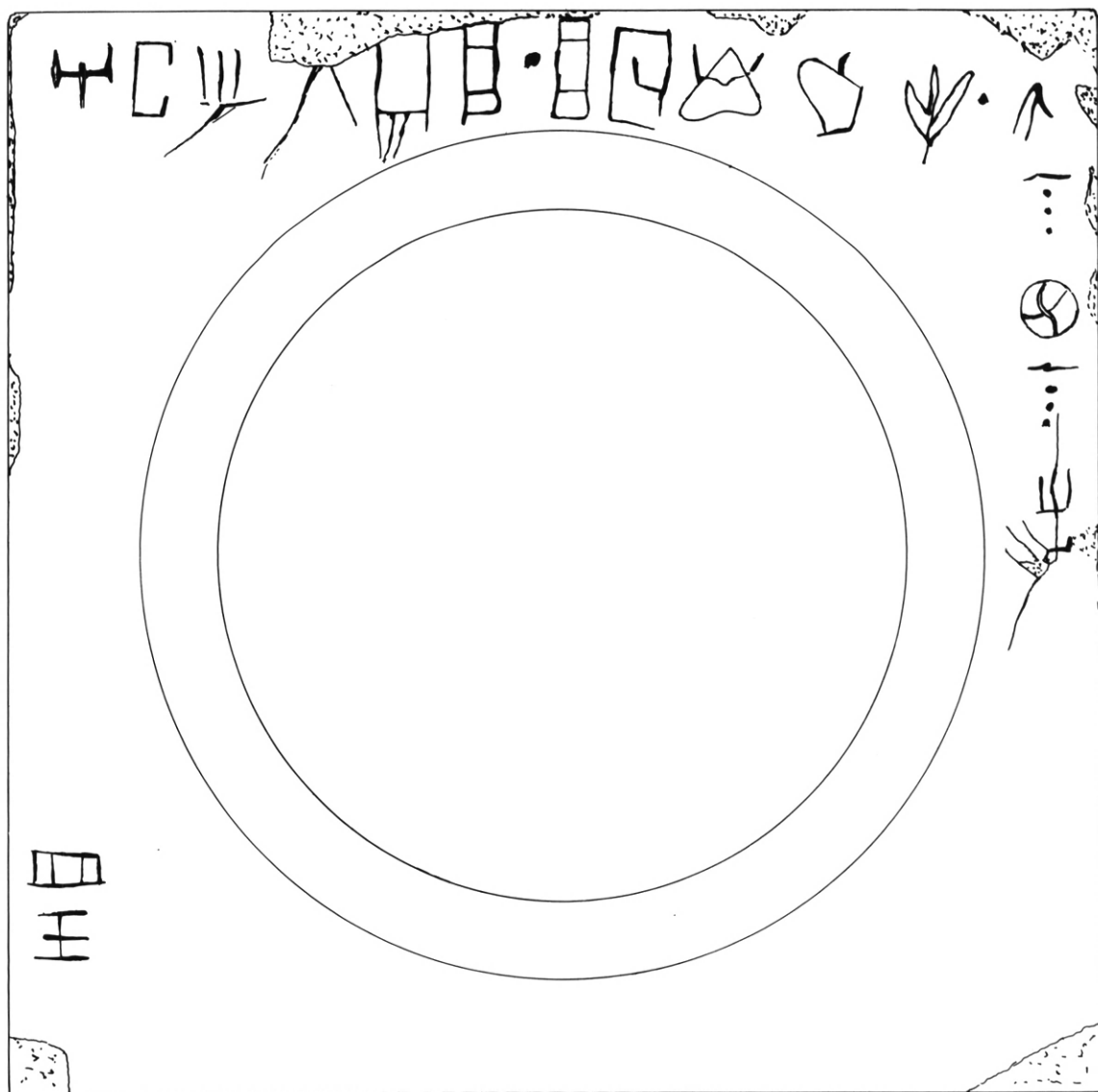
18. Ὑψος: 0.14 μ. Διάμετρος: 0.144 μ. Τὰ τμήματα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸν πλαστικὸ δακτύλιο, τὸ περιχέλωμα, τὴν πλευρὰ καὶ τὴν περιφέρεια ἔχουν συμπληρωθεῖ.

19. Σωζόμενο ὕψος: 0.053 μ. Διάμετρος: 0.14 μ.

20. WARREN, ὁ.π. (σημ. 7) 183, ἄρ. 3.

Τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν ἔχουν ὡς ἑξῆς²¹:

1. SY Za 1 (MH. 3459) (εἰκ. 1, πίν. 49α) L 52-74-100-88-75-32, 100-30-76-32[
2. SY Za 2 (MH. 3429) (εἰκ. 2, πίν. 49γ) L 52-32 / 52-74-100-88-75-32, 32-59-95-6-54,
97 /-26-29-26-57-100

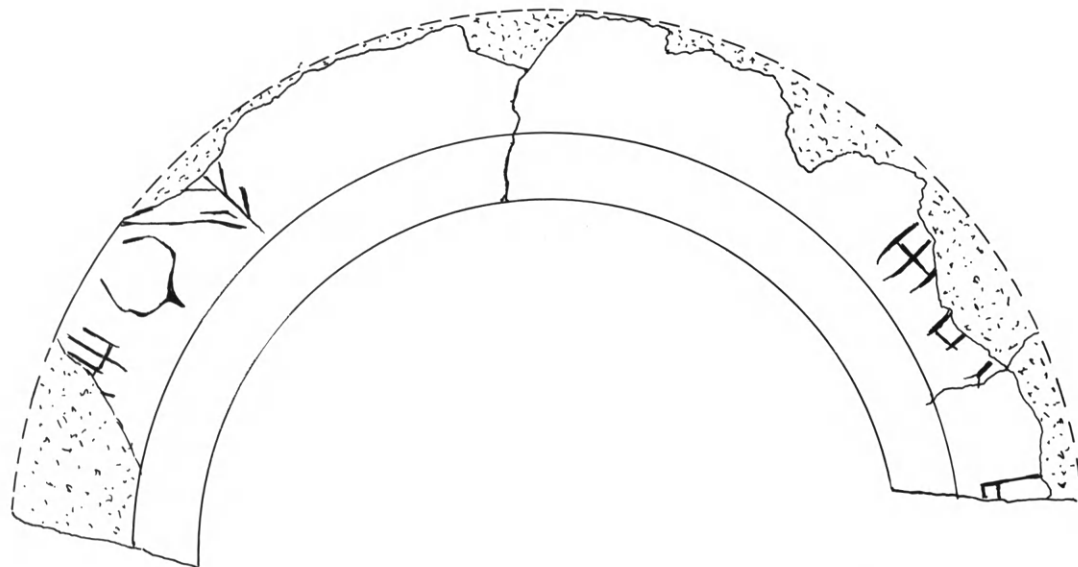

Εἰκ. 2. SY Za 2.

21. Ἡ ἀρίθμηση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Σύμης ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα ποὺ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν G. PUGLIESE CARRATELLI, «Le iscrizioni preelleniche di Haghia Triada in Creta», *Monumenti Antichi* 40 (1945) 421-602 μὲ τις τροποποιήσεις τῶν J. RAISON – M. POPE, *Index du linéaire A*, 1971 (Incunabula

3. SY Za 3 (MH. 3757+ΣΥ 31/81) (εἰκ. 3, πίν. 49β) L 52-32, [] 32 [-74-100-88-75-32, 97-26-29-26-57, 100-56-26-95-] 57-55-92

Ἡ ἀνάλυση τῶν σημείων καὶ τῶν ομάδων ἐπιβεβαιώνουν τὴ στενὴ συγγένεια τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Σύμης μὲ τὰ ἄλλα κείμενα θρησκευτικοῦ περιεχομένου. Τὰ περισσότερα σημεῖα ἔχουν συνηθισμένη μορφή. Ὅρισμένα, ὅπως τὰ L 59, 97 καὶ 29 τῆς SY Za 2 εἶναι λιγότερο κοινά, ἀλλὰ ἔχουν πάντα παράλληλα σὲ ἄλλα λίθινα ἐνεπίγραφα ἀντικείμενα ἢ σὲ πινακίδες. Ἡ μορφή τοῦ σημείου L 54 τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς εἶναι σπάνια

Εἰκ. 3. SY Za 3.

0 1 2 3 εκ.

καὶ ἀπαντᾷ μόνο στὴν πώρινη βάση ἀπὸ τὸν Κόφινα (KO Za 2). Μόνο ἓνα σημεῖο, τὸ L 59 τῆς SY Za 2, εἶναι ἰδιόμορφο. Τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ τὸ τοποθετοῦν ἀνάμεσα στὶς πιὸ φυσιοκρατικὲς ἀποδόσεις τοῦ «προσώπου τῆς γάτας», ποὺ ἀπαντοῦν σὲ πινακίδες καὶ ἄλλα κείμενα²², καὶ τὴ σχηματοποιημένη μορφή τοῦ σημείου αὐτοῦ ποὺ χρησιμοποιοεῖται στὶς πινακίδες τῶν Χανίων²³.

Δύο ομάδες σημείων στὶς ἐπιγραφές τῆς Σύμης, ἡ L 32-59-95-6-54 τῆς SY Za 2 καὶ ἡ ἐλλιπὴς L 100-30-76-32[τῆς SY Za 1, δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα κείμενα, περιέχουν ὅμως συνδυασμοὺς δύο ἢ τριῶν σημείων ποὺ εἶναι γνωστοί²⁴. Τὰ σημεῖα L 52-32 ὡς χωριστὴ

graeca, XLI) XXXV καὶ τῶν L. GODART — J.-P. OLIVIER, ὁ.π. (σημ. 8) XX. Τὸ σύστημα τῆς ἀρίθμησης τῶν σημείων εἶναι τοῦ G. PUGLIESE CARRATELLI, ὁ.π. εἰκ. 45-54, 60.

22. Ὅπως στὶς AR Zf 1, 2, KO Za 1d, PH 7a.3.

23. Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, L. GODART, J.-P. OLIVIER, *Γραμμικὴ Α στο μινωικὸ ἀρχεῖο τῶν Χανίων*, 1976 (Incunabula graeca, LXII) XXXVIII, εἰκ. 20.

24. Ἡ σειρά L 32-59 ἀπαντᾷ στὸ θραῦσμα KN 32d.3 καὶ ἡ L 32-59-95 στὸ μέσο τῆς HT Zd 157. Ἡ σειρά L 100-30 ἀπαντᾷ στὶς PK Za 17 καὶ 18 καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς L 100-30-52 στὴν KO Za 1 καὶ τῆς L 100-30-95-92 στὶς AR Zf 1 καὶ 2.

ομάδα υπάρχουν μόνο στις δύο επιγραφές της Σύμης, SY Za 2 και 3, στην αρχή του κειμένου. Αντίθετα δύο άλλες ομάδες είναι από τις πιο κοινές σε θρησκευτικά κείμενα. Τα πέντε πρώτα σημεία της L 97-26-29-26-57-100, που άπαντά στο τέλος της SY Za 2, είναι γνωστά ως ομάδα στις επιγραφές KO Za 1 και TL Za 1, όπου ακολουθούνται από την ομάδα L 100-56-26-95-57-55-92 στο τέλος του κειμένου. Οι δύο αυτές ομάδες μπορούν επίσης να αποκατασταθούν στο τέλος της SY Za 3, που σώζει τα τρία τελευταία σημεία της δεύτερης. Η υπόθεση ότι στη SY Za 2 ή παραλλαγή της L 97-26-29-26-57 με την προσθήκη του L 100 οφείλεται στην απουσία της δεύτερης ομάδας, L 100-56-26-95-57-55-92, φαίνεται λογική.

Η ομάδα L 52-74-100-88-75-32 των SY Za 1 και 2 άπαντά όμοια ή με παραλλαγές σε πολλά κείμενα²⁵. Στη SY Za 2 βρίσκεται στην αρχή του κύριου μέρους του κειμένου που, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ακολουθεί την ομάδα L 52-32 στη δεύτερη ενεπίγραφη πλευρά της τράπεζας. Στη SY Za 3 ή L 52-32 ακολουθείται από σημείο στίξης και ένα κενό, μετά το οποίο σώζονται ίχνη μόνο ενός σημείου που πιθανότατα είναι το L 32. Εφόσον ή παραλλαγή της L 52-74-00-88-75-32 με το L 32 στη θέση του L 52 είναι γνωστή²⁶, είναι πιθανό ότι στη SY Za 3, όπως και στη SY Za 2, ή ίδια ομάδα ακολουθούσε μετά την L 52-32.

Εάν ή συμπλήρωση της SY Za 3 είναι σωστή, ή σύγκρισή της με τη SY Za 2 και όρισμένες άλλες επιγραφές οδηγεί σε πρόσθετα συμπεράσματα. Στις δύο επιγραφές της Σύμης ή ομάδα L 52-32 προηγείται μιᾶς σειράς ομάδων που έχει την ίδια σύνταξη: στην αρχή της βρίσκεται ή ομάδα L 52/32-74-100-88-75-32, που για συντομία χαρακτηρίζεται ἐδῶ ως A, και στο τέλος της ή L 97-26-29-26-57-100 ή ή παραλλαγή της L 97-26-29-26-57, 100-56-26-95-57-55-92 (ἐδῶ B). Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται μία ή δύο άλλες ομάδες²⁷. Με την εξαίρεση της ομάδας L 52-32, που άπαντά μόνο στη Σύμη, ή ίδια σύνταξη χαρακτηρίζει και τις επιγραφές της πόρινης βάσης από τὸν Κόφινα (KO Za 1) και τοῦ λίθινου σκεύους από τὸν Τροῦλλο (TL Za 1), στις οποίες οἱ A και B χωρίζονται από δύο ή τρεῖς άλλες ομάδες, που περιλαμβάνουν τὴ λεγόμενη libation formula, L 32/52-31-31-53-84, γνωστή από πολλά κείμενα και άλλες ομάδες χωρίς παράλληλα.

Οἱ άλλες επιγραφές που περιέχουν τις ομάδες A και B ή μία από τις δύο δὲν σώζονται ολόκληρες ή είναι φθαρμένες και γι' αὐτὸ δὲν είναι βέβαιο ἂν ή B συνδυάζεται πάντα με την A. Η εξέταση τῶν αποσπασματικὰ διατηρημένων κειμένων δείχνει ότι ὄχι μόνο ή σύνθεση, ἀλλὰ και ή θέση της B δὲν είναι πάντα ή ἴδια, μιὰ και παραλλαγές της δὲν βρίσκονται στο τέλος τοῦ κειμένου σ' ὅλες τις περιπτώσεις²⁸. Αντίθετα ή A, σε ὅλες

25. KO Za 1, PK Za 12, TL Za 1, AP Za 1, PK Za 11 και ZA Zb 3 στο πθάρι της Ἐπάνω Ζάκρου.

26. Η παραλλαγή αὐτή άπαντά στην αρχή της AP Za 1.

27. Η διάμετρος τοῦ ἀγγείου, οἱ διαστάσεις τῶν σημείων και τὰ ἀρκετὰ κανονικὰ διαστήματα δείχνουν ότι ή επιγραφή SY Za 3 περιείχε πέντε ή τὸ πολὺ ἑξὶ ομάδες. Αὐτὸ συμφωνεῖ με τὴ σύνθεση της SY Za 2 και, μέχρις ἑνὸς σημείου, με τὸ μήκος της SY Za 1, που, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διάμετρο της τράπεζας και τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ περιχειλώματος, θὰ ἦταν και αὐτὴ σύντομη.

28. Η B άπαντά στο τέλος τοῦ κειμένου στην PK Za 10. Στη VRY Za 1 τὸ δεύτερο μέρος της, L 100 - 56-26-95-57-/55-92 ακολουθεῖται ἀπὸ σημείο στίξης, που ἴσως σημαίνει ότι τὸ κείμενο συνεχιζόταν μετὰ τὴ B. Αὐτὸ ὅμως δὲν είναι βέβαιο, γιατί στην επιγραφή AP Za 2 τὸ κείμενο τελειώνει με σημείο στίξης. Στην

της τῆς παραλλαγῆς, κρατᾷ τὴν πρώτη θέση σὲ ὅσα κείμενα ἅπαντᾶ²⁹. Ἡ θέση τῆς ομάδας L 52-32 στὶς δύο ἐπιγραφές τῆς Σύμης εἶναι λοιπὸν μία ἀξιοσημεῖωτη ἐξάιρεση ποὺ σημαίνει ὅτι, γιὰ κάποιο λόγο, ἡ ομάδα αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὸ οὔτε νὰ περιληφθεῖ ἀνάμεσα στὶς A καὶ B οὔτε νὰ προστεθεῖ στὸ τέλος τοῦ κειμένου μετὰ τῆ B. Εἶναι ἄγνωστο ἂν ἡ L 52-32 διακρίθηκε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο γιὰ νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα ἢ γιατί ὑποκρύπτει ἓνα ὄνομα ἢ ἓναν ὄρο (λατρευτικὸ ἢ ὄχι), ποὺ δὲν ταίριαζε μέσα σὲ ἓνα καθιερωμένο σχῆμα. Ἐάν ὅμως ἀποδεχθοῦμε τὴ θέση της, ἔστω καὶ ἂν ἡ σημασία της μᾶς διαφεύγει, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο τῶν SY Za 2 καὶ 3 ἀκολουθεῖ ἓνα συγκεκριμένο σχῆμα, ἐλαστικὸ στὴ μέση καὶ τὸ τέλος, ἀλλὰ τυπικὸ στὴν ἀρχή, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι (τουλάχιστον στὴ SY Za 2) ἡ ομάδα L 52-32 τοποθετήθηκε χωριστὰ ἀπὸ τὸ κύριο κείμενο, οὕτως ὥστε ἡ A νὰ διατηρήσει τὴν καθιερωμένη της πρόταξη.

Τὸ ὅτι ὁ διαχωρισμὸς τῆς L 52-32 δὲν εἶναι τόσο ἐμφανὴς στὴ SY Za 3, ὅσο στὴ SY Za 2, ἴσως ὀφείλεται στὸ διαφορετικὸ σχῆμα τῶν δύο τραπεζῶν. Στὴν ὀρθογώνια MH. 3429 ἡ ομάδα L 52-32 μποροῦσε νὰ ἀπομονωθεῖ στὴ μία πλευρὰ τοῦ ἀγγείου, πράγμα ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ γίνει στὸ περιχέλωμα μιᾶς στρογγυλῆς τράπεζας, ὅπως ἡ MH. 3757+SY 31/81. Στὴν ἐπιγραφὴ τῆς δεύτερης τράπεζας τὸ σημεῖο στίξης καὶ κάποιο κενὸ στὴ L 52-32 καὶ τὸ κύριο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελοῦν ἱκανοποιητικὴ λύση γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τους. Ἐάν τὸ κενὸ ἦταν πολὺ μεγάλο, ἡ σχέση τῆς L 52-32 πρὸς τὸ ὑπόλοιπο κείμενο θὰ γινόταν ἀσαφές. Τὰ γνωστὰ κείμενα ἐξᾴλλου δὲν δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ τεχνίτες ποὺ χάραζαν τὶς ἐπιγραφές ἔδιναν ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν ἀκριβὴ καὶ ἰσορροπὴ διάταξη τῶν σημείων καὶ τῶν ομάδων πάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐνεπίγραφων ἀντικειμένων. Δὲν ἀποκλείεται φυσικὰ στὴ SY Za 3 νὰ ἀκολουθοῦσε μετὰ τῇ L 52-32 μία ομάδα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ L 32-74-100-88-75-32, ποὺ ἄρχιζε ἐπίσης μὲ τὸ L 32· ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ φαίνεται λιγότερο πιθανή.

Οἱ στενές σχέσεις τῶν θρησκευτικῶν κειμένων τῆς γραμμικῆς A ἔχουν τονισθεῖ ἐπαυλεῖν. Ἡ παρόμοια σύνταξη καὶ τὰ κοινὰ σημεία ἀναφορᾶς τῶν τριῶν ἐπιγραφῶν KO Za 1, TL Za 1 καὶ SY Za 2, καθὼς καὶ οἱ ἀντιστοιχίες τους μὲ ἄλλες ἐπιγραφές, ἀποσπασματικὰ διατηρημένες, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὲς τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν ἐπιγραφῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου. Στὴν ἐπιγραφὴ KO Za 1, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ ομάδες, τρεῖς ὑπάρχουν σὲ ἄλλα ἐνεπίγραφα κείμενα. Τέσσερις ἀπὸ τὶς πέντε λέξεις τῆς TL Za 1 καὶ τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις τῆς SY Za 2 ἅπαντοῦν σὲ ἄλλα κείμενα. Ἄν οἱ ἐπιγραφές τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἀναθηματικές, ὅπως ἔχει γίνει γενικὰ ἀποδεκτό, τότε τὸ κύριο μέρος τῆς πιὸ σύντομης SY Za 2, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ομάδα L 52-32 ἔχει συνειδητὰ ἀποχωριστεῖ, ἀντιπροσωπεύει ἴσως τὴν πιὸ συνεπτυγμένη ἔκφραση ἀνάθεσης.

ἐπιγραφὴ AP Za 2 τοῦ κυλινδρικοῦ ἀγγείου ἀπὸ τοῦ Ἀποδούλου ἡ θέση τῆς B δὲν εἶναι σαφής. Στὶς ἐπιγραφές PK Za 11 καὶ 12, στὶς ὁποῖες ἡ A καὶ ἄλλες παραλλαγές τῆς B (L 97-26-55-29-26-78, 100-56-2-6-76-26[] 57-55 στὴν πρώτη καὶ L 97-26-57-29[] 32-57 στὴ δεύτερη) χωρίζονται ἀπὸ ἄλλες ομάδες, ἡ B δὲν εἶναι στὸ τέλος τοῦ κειμένου.

29. Ἡ μόνη ἐξάιρεση εἶναι ἡ παραλλαγή L 52-74-100-88-102-29 τῆς ἐπιγραφῆς ZA Zb 3 τοῦ πίθου ἀπὸ τὴν Ἐπάνω Ζάκρο, ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μικρῶν ἀναθηματικῶν ἀντικειμένων γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος ἑδῶ.

Οί λίθινες τράπεζες προσφορών δὲν εἶναι μόνο χαρακτηριστικὲς τῆς νεοανακτορικῆς φάσης τοῦ ἱεροῦ στὴ Σύμη, ἀλλὰ καὶ γενικὰ μία ἀπὸ τὶς πρὶν πολυάριθμες κατηγορίες εὐρημάτων, ἀφοῦ βρίσκονται ἐξίσου συχνὰ σὲ ὅλο τὸν χώρο καὶ σὲ ὅλα τὰ στρώματα, πού ἔχουν ἐρευνηθεῖ ὡς τώρα. Πολλὲς εἶναι ἀκέραιες, οἱ περισσότερες ὁμως σώζονται ἀποσπασματικά. Ὅρισμένες ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ κομμάτια πού βρέθηκαν συχνὰ σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἢ βάθος τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἔτσι τὰ δύο θραύσματα τῆς ἐνεπίγραφης τράπεζας ΜΗ. 3757+ ΣΥ 31/81 βρέθηκαν σὲ ἀπόσταση 12 μ. καὶ σὲ τελείως διαφορετικὰ στρώματα. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι συχνὸ καὶ σὲ ἄλλα ἱερά. Ὁ ἀνασκαφέας τοῦ Πετσοφᾶ πιστεύει ὅτι στὸ ἱερὸ αὐτὸ οἱ Μινωῖτες πιστοὶ ἔσπαζαν οἱ ἴδιοι τὶς τράπεζες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάθεσή τους³⁰. Τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης δὲν ὀδηγοῦν σὲ ἀνάλογη ἐρμηνεία. Ἡ ἐσκεμμένη θραύση τῶν τραπεζῶν δὲν ἦταν εὐκόλη καὶ θὰ εἶχε ὁπωσδήποτε ἀφήσει κάποια ὁρατὰ ἴχνη, τουλάχιστον στὰ παραδείγματα πού ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ θραύσματα, πρῶτο γιατί ὁ μαλακὸς ὀφείτης μπορεῖ νὰ φθεῖρεται, ἀλλὰ δὲν θρυμματίζεται εὐκόλα, καὶ δεύτερο γιατί οἱ τράπεζες ἦταν ἰδιαίτερα συμπαγὴ ἀγγεῖα λόγῳ τῆς ρηχῆς τους κοιλότητος. Ἐπὶ πλέον πολλὲς ἀπὸ τὶς τράπεζες σώζονται ὁλόκληρες, ὅπως ἀναφέρθηκε κιόλας. Τέλος, στὴ Σύμη ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὶς τράπεζες προσφορῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλες κατηγορίες ἀντικειμένων διαφόρων ἐποχῶν, τῶν ὁποίων κομμάτια πού συνανήκουν βρίσκονται χωριστά³¹. Εἶναι λοιπὸν πιθανότερο ἢ μακρόχρονη λειτουργία τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἐντατικὴ ἄσκηση τοῦ ἐθίμου τῆς θυσίας ζῶων νὰ προκάλεσε τὴν ἀναμόχλευση τοῦ χώρου καὶ τὴ διασπορὰ τῶν τραπεζῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων, παρὰ κάποια ἰδιαίτερη λατρευτικὴ πράξη. Οἱ ἴδιοι λόγοι συνέβαλαν καὶ στὴ συχνὴ ἀνάμειξη τῶν στρωμάτων στὴ Σύμη καὶ πιθανότατα στὰ ἄλλα ἱερά. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἐνεπίγραφες τράπεζες τῆς Σύμης μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ, εἶναι καθεαὐτὸ ἓνα σημαντικὸ κέρδος, ἐφόσον ὅλες οἱ ἄλλες πού προέρχονται ἀπὸ ἱερά ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνάμεικτα στρώματα. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μᾶς ἐπιτρέπουν ἐπίσης νὰ συμπεράνουμε ὅτι, τουλάχιστον στὴ Σύμη, τὰ μινωικὰ ἐνεπίγραφα ἀναθήματα δὲν διακρίνονται κατὰ τὴ χρῆση τους ἀπὸ τὰ ἀνάλογα χωρὶς ἐπιγραφές. Ἔτσι τὸ θραῦσμα ΜΗ. 3757, πού φέρει τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ΣΥ Ζα 3, βρέθηκε μαζί μὲ ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ ἴδιου τύπου σ' ἓνα στῶμα ἀπὸ μαῦρο, λιπαρὸ χῶμα, ἀνάμεικτο μὲ πλῆθος ἀπὸ κόκαλα ζῶων, κέρατα καὶ σπασμένα ἀγγεῖα τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς. Ἡ τράπεζα ΜΗ. 3459 μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΣΥ Ζα 1 βρέθηκε σὲ παρόμοιο στῶμα τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Οἱ δύο αὐτὲς τράπεζες τῆς Σύμης δὲν εἶναι βέβαια οἱ μόνες πού ἔχουν βρεθεῖ σὲ στῶμα πυρᾶς θυσίων. Τὸ ἀνάλογο ὁμως παράδειγμα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ PS Ζα 2 ἀπὸ τὸ Ψυχρὸ δὲν βρέθηκε σὲ σίγουρα χρονολογημένο στῶμα. Ὅπωςδήποτε τὰ εὐρήματα τῆς Σύμης ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀπόθεση λίθινων ἐνεπίγραφων ἀγγείων σὲ πυρὲς θυσίων στὴ νεοανακτορικὴ

30. C. DAVARAS, «Three New Linear A Libation Vessel Fragments from Petsophas», *Kadmos* 20 (1981) 3.

31. Ὅπως τὰ κομμάτια τρίποδα «κυπριακοῦ» τύπου (*IAE* 1975, 329, πίν. 259), τὸ πῆλινο ἀνδρικό εἰδῶλιο τοῦ 8ου αἰ. (*IAE* 1977, 411-12, εἰκ. 1) ἢ τὸ περίτμητο ἔλασμα μὲ τὸν Ἑρμῆ κυνηγὸ τοῦ 6ου αἰ. (*IAE* 1974, 225, πίν. 167β).

περίοδο, πιθανότατα ύστερα από τη χρήση τους σε κάποια λατρευτική πράξη, για της οποίας το τελετουργικό μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν.

Ἡ ἀκέραιη τράπεζα ΜΗ. 3429 με τὴν ἐπιγραφή SY Za 2 εἶναι ἡ μόνη τράπεζα ποὺ βρέθηκε στὸ Δωμάτιο 8 τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου. Τὰ γειτονικά ὁμως Δωμάτια 5 καὶ 6 περιείχαν ἓνα σημαντικό ἀριθμὸ ἀπὸ ὀρθογώνιες καὶ στρογγυλές τράπεζες, χωρὶς ἐπιγραφές, καὶ διάφορα πήλινα λατρευτικά ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ποὺ παρέμειναν στὸ πάτωμα τῶν δωματίων μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτιρίου. Ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν καὶ οἱ λόγοι ποὺ θὰ ἐξηγοῦσαν τὴν παρουσία τους μέσα στὸ κτίριο παραμένουν ἀνεξακρίβωτοι. Ἡ παρουσία ὁμως τῶν ἄλλων τραπεζῶν μέσα σὲ αὐτὸ τὸ σύνολο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ χρήση ἢ ἡ φύλαξη τῆς τράπεζας ΜΗ. 3429 στὸ κτίριο δὲν εἶχε ἄμεση σχέση με τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐπιγραφῆς στὸ περιχέλωμά της.

Οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες προσφορῶν εἶναι ἡ πιὸ πολυάριθμη κατηγορία μικροαντικειμένων με ἐπιγραφές θρησκευτικοῦ περιεχομένου καὶ σωστὰ παρατηρήθηκε ὅτι ἡ διάδοσή τους στὴν Κρήτη εἶναι μία σαφὴς ἐνδειξη ὅτι τὸ ἴδιο περίπλοκο σύστημα γραφῆς «was used and understood over a wide part of the island»³². Ἡ πλατιά ὁμως διάδοση τῶν κειμένων αὐτῶν στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Κρήτης, δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικά καὶ τὴν εὐρύτερη γνώση τῆς γραφῆς ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐνεπίγραφες τράπεζες ἀποτελοῦν ἓνα ἐλάχιστο ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ τύπου, λιγότερο καὶ ἀπὸ 0.5%, δείχνει ὅτι ἦταν ἰδιοκτησία καὶ ἀφιερῶματα μιᾶς ὀλιγάριθμης κατηγορίας Μινωιτῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀκολουθοῦσαν τὸ ἴδιο λατρευτικὸ τυπικὸ, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ κατεῖχαν ξεχωριστὴ θέση στὴ μινωικὴ κοινωνία, ἔστω καὶ ἂν μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν προσδιορίσουμε με οἰκονομικά, κοινωνικά, πολιτικά ἢ ἐπαγγελματικά κριτήρια.

Σὲ παρόμοια ὑπόθεση, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει καὶ ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὰ ἱερά τοῦ Πετσοφᾶ, τοῦ Γιούχτα καὶ τῆς Σύμης. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν λίθινων ἀγγείων καὶ σκευῶν ἀπὸ τὸν Πετσοφᾶ καὶ τὸν Γιούχτα δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστός. Τὸ ποσοστὸ ὁμως τῶν ἐνεπίγραφων ἀντικειμένων καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἱερά μοιάζει αἰσθητὰ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅσο τοῦ ἱεροῦ στὴ Σύμη³³. Ἡ ἄνιση αὐτὴ κατανομή δὲν εἶναι τυχαία, γιατί, ἀντίθετα με τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ποὺ παρέμεινε ἀσύλητο, τὰ ἄλλα δύο ἱερά ἔχουν ἐπανειλημμένα ἀναμοχλευτεῖ καὶ ἓνα μεγάλο τμῆμα τοῦ Γιούχτα καταστράφηκε πρὶν ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ του ἔρευνα. Βέβαια ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν καὶ ἀπὸ τὰ τρία ἱερά εἶναι μικρὸς καὶ ἡ ἐρευνά τους, ὅπως καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὕλικου δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ, γιὰ νὰ συναχθοῦν σίγουρα συμπεράσματα. Ὡστόσο εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν στὸν Γιούχτα καὶ στὸν Πετσοφᾶ σὲ σχέση με τὴ Σύμη εἶναι μία ἐνδειξη τῆς ἐπίδρασης, ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ τοπικὲς συνθήκες στὴν ἐξέλιξη καὶ ἀνάπτυξη τῶν μινωικῶν ἱερῶν³⁴. Στὴν περίπτωση τοῦ νεοανακτορικοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα, ἡ ἐντατικὴ ἄσκηση τοῦ ἐθίμου τῆς θυσίας ζώων, οἱ

32. BRICE, *ὁ.π.* (σημ. 4) 58.

33. Μία ἀκόμη τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ τὴ Σύμη, τοῦ ἴδιου τύπου με τὴ ΜΗ. 3459, ἔφερε ἐπιγραφή, ἀλλὰ εἶναι τόσο φθαρμένη, ὥστε μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν ἐνεπίγραφη μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ.

34. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ θέμα βλ. A.A.D. PEATFIELD, «The Topography of Minoan Peak Shrines», *BSA* 78 (1983) 273-79.

τύποι, ή ποιότητα και ποσότητα των ἀναθημάτων συνθέτουν τήν εἰκόνα ἑνὸς ἱεροῦ ποῦ ἦταν ἐκτεταμένο καὶ πλούσιο, ἀλλὰ ποῦ, σὲ σύγκριση μὲ τὸ ἱερό τοῦ Γιούχτα, εἶχε, θὰ ἔλεγε κανεῖς, ἓνα κάποιο ἐπαρχιακὸ χαρακτήρα. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ταιριάζει μὲ τὰ στοιχεῖα ποῦ ἔχει δώσει ἡ ἀνασκαφικὴ καὶ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ, ὅπου βρίσκεται τὸ ἱερό³⁵. Μία περιοχὴ ποῦ ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα καὶ ποῦ, ἂν καὶ πυκνοκατοικημένη, δὲν διέθετε μεγάλα οἰκιστικὰ σύνολα. Ἡ ἔστω καὶ περιορισμένη παρουσία ἐνεπίγραφων μινωικῶν ἀναθημάτων στὴ Σύμη εἶναι ὅμως ἓνα πρόσθετο τεκμήριο τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὴ σχετικὴ γεωγραφικὴ τοῦ ἀπομόνωση, καὶ συνάμα μία ἀκόμη ἔνδειξη τῆς βασικῆς ὁμοιογένειας τῆς μινωικῆς λατρείας.

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΜΕΤΑΞΑ MUHLY

35. S. HOOD, P. WARREN, G. CADOGAN, «Travels in Crete, 1962», *BSA* 59 (1964) 50-99 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία· G. CADOGAN, «Pyrgos, Crete, 1970-77», *AR* 1978, 70-84· Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *ΠΑΕ* 1972, 203· 1973, 199· 1977, 418.

THE CHRONOLOGY OF MIDDLE MINOAN PLAIN CUPS IN SOUTHERN CRETE

Introduction

My first serious introduction to Minoan pottery was as a student of George E. Mylonas, many years ago at Washington University in St. Louis, Missouri. His avid interest in pottery was contagious, and the problems he sketched out in his lectures suggested many avenues for future research. Since it was he who first introduced me to shape analysis as a useful guide to the chronology of Bronze Age ceramics, it is a pleasure to offer a contribution on this subject in George Mylonas' honor.

The South Cretan Regional Style

At the time of the Old Palaces (MM IB-III), Crete had several regional pottery styles. Some of them were quiet and provincial, while others were influential and exciting, helping to chart the future course of Aegean art. As a rule the limits were geographical, with each style confined to a particular part of Crete that often forms a natural region even today. Recent work has made many advances in defining these regional styles and their individual character; they are much better understood today than they were a decade ago. Minute explorations of style¹ have defined the limits of several regions, pointing out the complex interrelationships and stylistic cross currents that link one style with another. Scientific analysis has begun to shed light on the production itself, showing that the village-centered or household-centered workshops of EM III/MM IA were reorganized in some basic ways with the introduction of the potter's wheel in MM IB².

One of the most dynamic of the Middle Minoan traditions flourished in south-central Crete in the Messara and adjoining areas. Examples have been found at Phaistos, Haghia Triada, the Kamares Cave, Kalamaki, Kamilari, Kommos, and several other sites³. It was a colorful and innovative style, with creative ceramic shapes and at-

1. G. WALBERG, *Kamares* (Uppsala 1976); *Provincial Middle Minoan Pottery* (Mainz am Rhein 1983).

2. P.P. BETANCOURT, *East Cretan White-on-dark Ware* (Philadelphia 1984) Chap. 20.

3. For the Italian excavations, including Khalara, Kamilari, and other small locations near Phaistos, see D. LEVI, *Festòs e la civiltà minoica* (Roma 1976). For discussion of the south-central Cretan tradition, with references, see WALBERG, *op. cit.* (1983) 90-109. This writer would draw the boundary of the region more tightly, excluding sites like Tylissos that lie outside the area of influence of the Messara.

tractive ornaments. The finest pottery, the polychrome Kamares Ware, was balanced by a series of plain wares, either unpainted or decorated with only a band or other slight painting. These plain pieces form the subject of this study.

The dating of the south Cretan style has been very difficult. Until recently, stratigraphy has been scanty, and the situation is complicated by the fact that many shapes and motifs occur in more than one period. Some researchers have been forced to place the

	MM IB	MM IIA	MM IIB	MM III
1a. Conical cup, straight or inturned rim, handmade	90%	Under 1%	Under 1%	Under 1%
1b. Conical cup, straight or inturned rim, wheelmade	2%	72%	68%	46%
2. Conical cup, flat outturned rim			1%	20%
3. Straight sided cup	1%	8%	13%	25%
4. Semiglobular cup		7%	3%	6%
5. Carinated cup	5%	13%	13%	2%
6. Bell cup			Under 1%	Under 1%

Fig. 1. Percentages of most common cups from Kommos (both painted and plain). Except for no. 1A, all shapes are wheelmade.

pottery in broad stylistic categories while waiting for firm stratigraphy to define more useful and smaller subdivisions. At Phaistos, the excavations of Doro Levi have divided the Old Palace period into phases: Phase IA and B, Phase II, and Phase III⁴. In her analyses of Kamares Ware, Gisela Walberg has preferred to use the terms Pre-Kamares, Early Kamares, Classical Kamares, and Post-Kamares⁵. The stratigraphy to establish a firm stylistic sequence for southern Crete has only recently become avail-

4. LEVI, *op. cit.* (1976).

5. WALBERG, *op. cit.* (1976). The terms are restricted to the palatial styles at Knossos and Phaistos. For provincial styles she uses Phase 1, 2, 3 and 4, *op. cit.* (1983).

able, from the excavations at Kommos, a coastal community whose pottery is in the mainstream of the south Cretan style. Kommos has a rich assemblage of pottery with a clear Middle Minoan sequence.

The excavations at Kommos⁶ have uncovered a continuous history of Old Palace period pottery from MM IB until MM III. Most of the motifs and shapes have close parallels from Phaistos and elsewhere in the Messara, but they differ from the contemporary ceramics found at Knossos and other more distant sites. The technology and the stylistic mannerisms are also comparable to those of the south Cretan style, reinforcing the regional tradition as an artistic entity distinct from that of the rest of Crete. Since the site has a clear and unambiguous stratigraphy for this period, the sequence of the south Cretan style can be understood for the first time.

The Kommos stratigraphy permits some correlations with other sites. At Phaistos, Levi's Phase IA is mostly equivalent with MM IB at Kommos, but some of the pottery from this phase is as late as MM IIA⁷. Phase IB and II at Phaistos are the same as MM IIB at Kommos⁸, and Phase III is equal to MM III⁹, but the same Phase III style continues into Kommos LM IA. In Walberg's terminology, Pre-Kamare is MM IA-B, Early Kamare is MM IB-IIA, Classical Kamare is MM IIA-IIB, and Post Kamare is MM III-LM IA.

More than a hundred ceramic shapes were used in southern Crete during the Middle Bronze Age. Some of them, like the tripod pots and other vessels used for cooking, changed very little during this period¹⁰. Others, like the cups, jugs, and jars were more subject to stylistic change. By isolating the changes that occurred in specific categories, one can date the progression of specific periods.

This study examines the MM plain cups in southern Crete, a category that experienced a particularly large amount of change with the passage of time. Since some cup shapes were confined to only one or two periods, and others changed or became more or less popular through time, they are a useful indicator for specific archaeological periods.

The Fine Ware cups

Both painted and unpainted cups were used in southern Crete on a regular basis. Although all shapes occur in both painted and unpainted varieties, some types were normally decorated while others were most often plain. Only six cup shapes accounted for almost all of the production. These six most common shapes were:

6. For the Kommos excavations see J.W. SHAW, *Hesperia* 46 (1977) 199-240; *Hesperia* 47 (1978) 111-154; *Hesperia* 48 (1979) 145-173; *Hesperia* 49 (1980) 207-250; *Hesperia* 50 (1981) 211-251. For the MM sequence see especially *Hesperia* 47 (1978) 126-127 and 147; *Hesperia* 48 (1979) 159 and 169.

7. For example, the latest pottery from Vano IL, from the level below the lowest calcestruzzo.

8. For discussion of this correlation see WALBERG, *op. cit.* (1983) 95.

9. Discussed in P.P. BETANCOURT, «A Middle Minoan Pottery Deposit», *Hesperia* 47 (1978) 155-164. See also WALBERG, *op. cit.* (1983) 95.

10. P.P. BETANCOURT, *Cooking Vessels from Minoan Kommos* (Los Angeles 1980). For other domestic shapes in this period see WALBERG, *op. cit.* (1983) 10-11.

Usually unpainted or with slight decoration

- a. Conical cup with straight or inturned rim.
- b. Conical cup with flat outturned rim.
- c. Bell cup.

Usually decorated

- d. Straight sided cup
- e. Semiglobular cup
- f. Carinated cup

The only statistics on these shapes come from Kommos. By using only undisturbed and reliable deposits from each period¹¹, one can obtain the statistics in fig. 1. Evidence from one site is not necessarily true for the region as a whole, but several trends emerge: wheelmade cups begin in MM IB and completely replace handmade ones by MM IIA; the straight sided cup steadily increases in popularity at the expense of the other shapes; some cups are good indications of date, but a shape is seldom found in only one period. Thus the carinated cup is restricted to MM IB-IIB (the 2% in MM III occurs as worn, stray sherds still present from earlier periods), handmade conical cups died out after MM IB (again, a few isolated worn sherds show up in all later periods), and the bell cup and conical cup with flat outturned rim are late in the MM sequence. The trends are true for all MM deposits at Kommos, confirming the successive nature of the MM IB-III periods at the site¹².

Rarer shapes account for only 1-2% of the total pottery at Kommos. Egg cups and tumblers, used in MM IB at some sites in central Crete, are extremely rare at Kommos. Miniature conical cups were used in MM IIB. Cups with undulating rims, spouts, raised bands, double handles, or other individual characteristics were made occasionally but are too uncommon to be statistically meaningful.

The Plain cups

- 1. Conical cup, straight or inturned rim (fig. 2).

In all periods, the most common unpainted cup is a simple conical container with a straight or slightly flaring rim and no handle¹³. The MM I examples are handmade for the most part, although a few wheelmade pieces come in by MM IB. The shape is

11. The figures are compiled as follows: MM IB, four ceramic deposits with ca. 290 cup sherds; MM IIA, four ceramic deposits with ca. 530 cup sherds; MM IIB, two ceramic deposits with ca. 950 cup sherds; MM III, five ceramic deposits with ca. 2050 cup sherds.

12. Note that MM III cannot be subdivided at Kommos. It ends at the time of the Temple Repositories at Knossos, «MM IIIB» according to A.J. EVANS, *The Palace of Minos at Knossos* (London 1921-1935) I, 463-485 and 556-561. For discussion see BETANCOURT, *op. cit.* (1978).

13. The best discussion is E. FIANDRA, «Skutelia MM a Festos», *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* I (Athens 1975) 84-91.

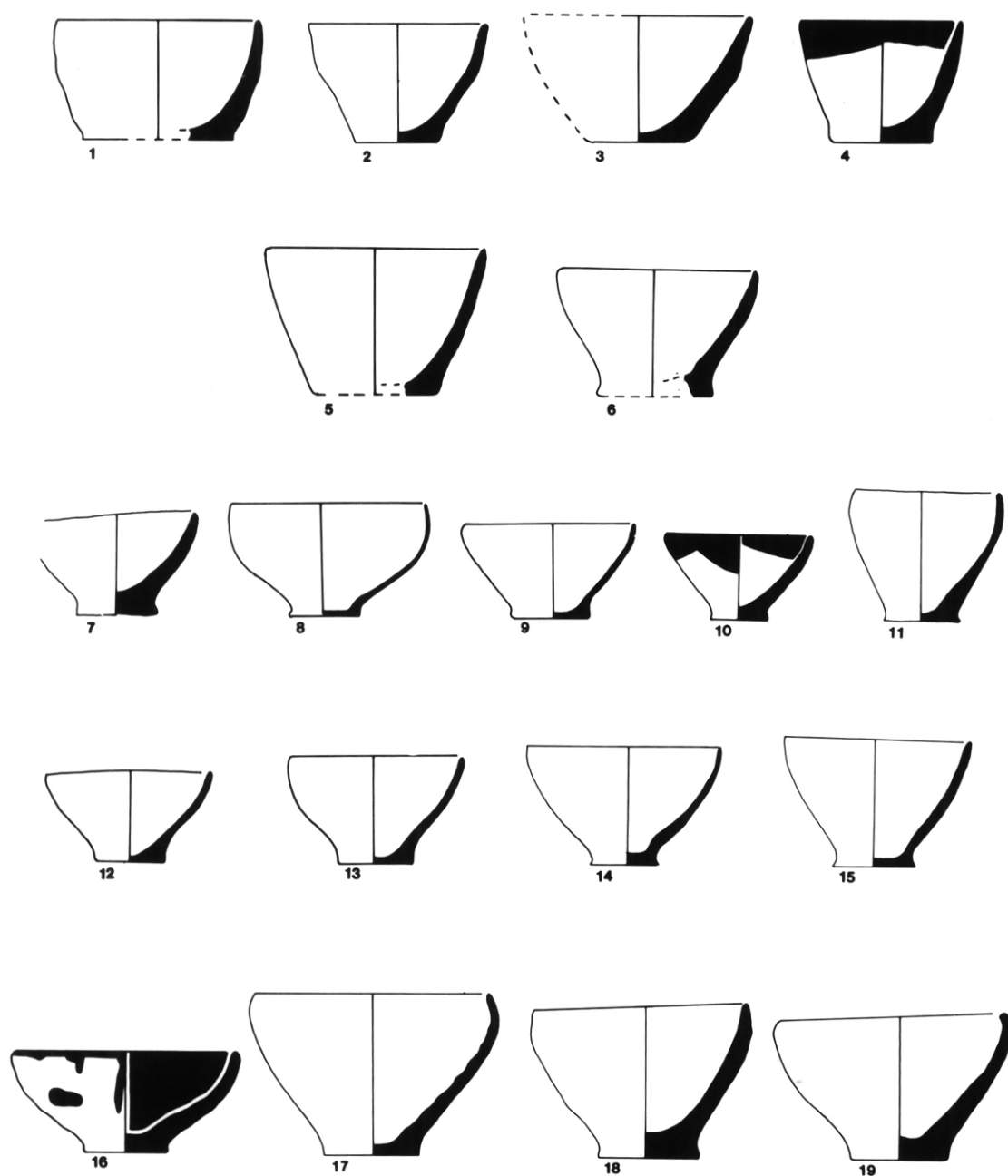

Fig. 2. Profiles of conical cups with straight or inturned rims from Kommos: 1. C 4675 (MM IB). 2. C 545 (MM IB). 3. C 1598 (MM IB). 4. C 5069 (MM IB). 5. C 5939 (MM IB). 6. C 5946 (MM IB). 7. C 4390 (MM IIA). 8. C 1444 (MM IIA). 9. C 1416 (MM IIA). 10. C 1453 (MM IIA). 11. C 4496 (MM IIA). 12. C 2300 (MM IIB). 13. C 1386 (MM IIB). 14. C 1604 (MM IIB). 15. C 4345 (MM IIB). 16. C 200 (MM III). 17. C 2209 (MM III). 18. C 1522 (MM III). 19. C 188 (MM III).

sometimes given a rim band or a dab or two of paint, and a few examples are decorated more completely.

The handmade variety (fig. 2 nos. 1-6) is actually rather poorly made in southern Crete. It usually has irregular ridges from the manufacturing methods, and the walls are not of uniform thickness. Pinched in spots often create an irregular profile which varies from one part of the cup to another. Handmade cups die out at the end of MM IB, replaced by a much finer product made on the potter's wheel.

The MM IIA-B conical cup is an attractive, regular shape with thin walls and a symmetrical appearance (fig. 2 nos. 7-15). It is always wheelmade. The rim is usually finished off by turning it in slightly, but it may also be straight or slightly flaring. The shape is often more conical than in MM IB. No chronological development may be recognized in MM IIA-B, and all variations co-exist throughout the period.

The plain conical cup of MM III is somewhat larger (fig. 2 nos. 16-19). While it keeps the same overall form, its walls are substantially thicker. It also has a rougher appearance caused by a coarser, more gritty clay and by a tendency to hasty manufacture. Many examples have turning marks from the wheelmade techniques, or are irregular or warped. Less care than before is used, particularly in the finishing and smoothing steps.

2. Conical cup with flat outturned rim.

A new variety of unpainted cup appears at the end of MM IIB, becoming very popular in MM III (fig. 3 nos. 1-3). Although it probably develops out of the common MM II conical cup shape, it differs from its ancestors in that it has a pronounced outturned rim and a more shallow shape. As with the other conical cups, it is usually unpainted, but it may have a rim band, a monochrome interior, or a few dabs of paint. Fine decorated examples are not known.

The earliest examples come from MM IIB. They are thin walled and finely made, manufactured from the same fine buff clay used for the usual conical cups of the period. All known examples are unpainted.

The MM III examples are roughly made and larger. They are quite different from the MM IIB type, and their gritty clay and thick walls make them easily recognizable even in small sherds. They account for a significant percentage of the unpainted cups, and since they do not continue into LM IA in southern Crete, they are a useful «type fossil» for the period.

3. Straight sided cup.

The straight sided cup gradually increases in popularity from MM IB to MM III. It is almost always painted, but a few plain examples imitate the finer varieties. The shape consists of a cylinder, slightly truncated toward the base, with a single vertical ribbon handle. It is one of the standard shapes of Kamares Ware occurring in several sub-varieties, some of which are localized to a particular period. The plain examples, however, are less diagnostic. Examples occur with a conical shape (fig. 3 no. 4) or with walls vertical enough to form a cylindrical shape. Plain examples are actually quite rare.

4. Semiglobular cup.

Although it is never really numerous in Middle Minoan times, the semiglobular cup is

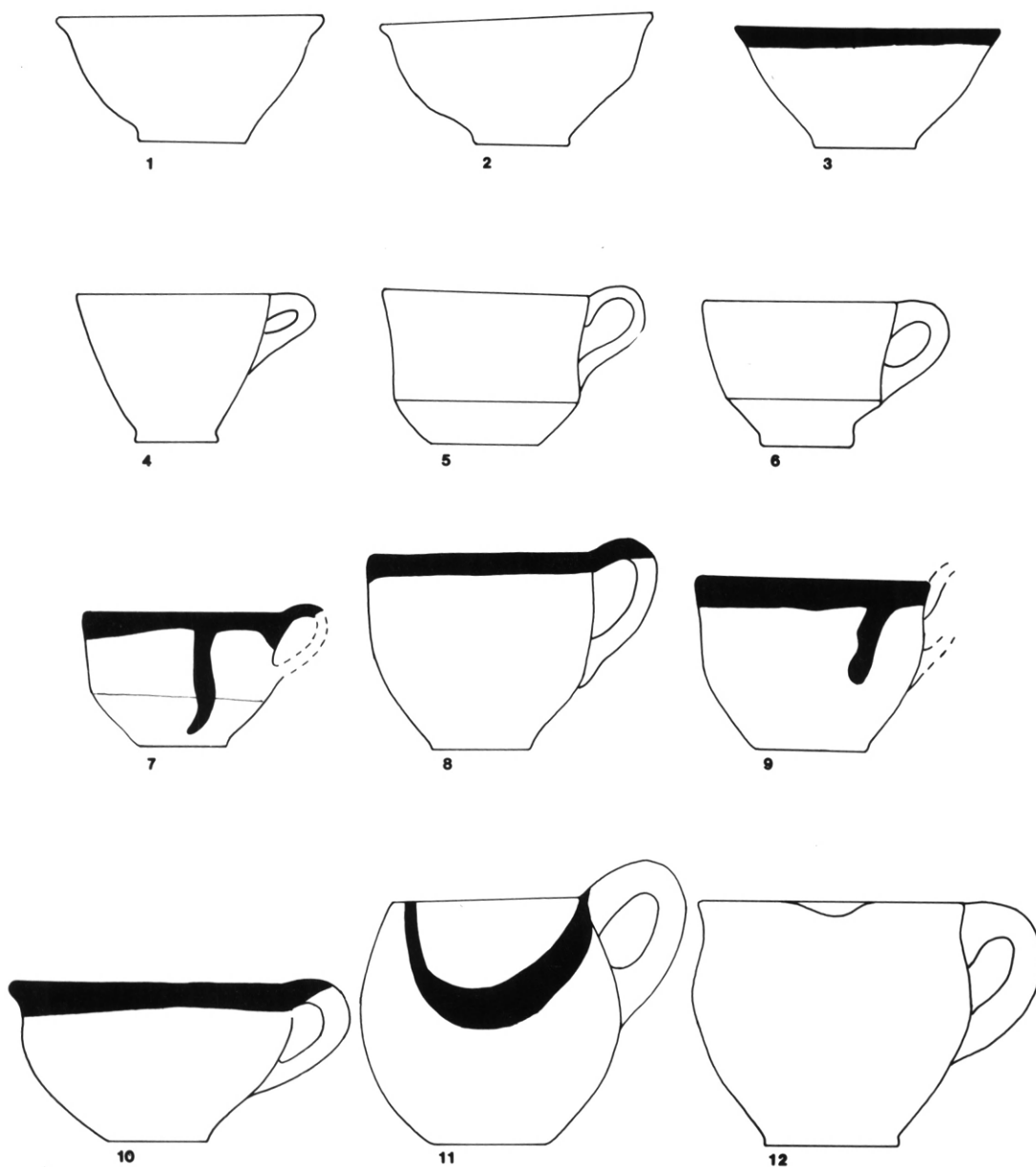

Fig. 3. Plain cups: 1. Conical cup, flat outturned rim, Kommos, C 1530 (MM III). 2. Conical cup, flat outturned rim, Kommos, C 485 (MM III). 3. Conical cup, flat outturned rim, Kommos, C 6571 (MM III). 4. Straight sided cup, Phaistos, F 5189C (MM III), Vano LXXXVII. 5. Carinated cup, Kommos, C 1153 (MM IIA). 6. Carinated cup, Phaistos, HM 10,491 (MM IIB), Vani XXVII-XXVIII. 7. Carinated cup, Phaistos, F 6176A (MM IIB), Vano CVI. 8. Bell cup, Kamilari, F 3227A (MM III), tholos annexes. 9. Bell cup, Kommos, C 1075 (MM III). 10. Semiglobular cup, Phaistos, F 5137 (MM IIB), Vano LXXXIII. 11. Coarse semiglobular cup, Phaistos, HM 10,206 (MM IIA), Vano IL. 12. Coarse semiglobular cup, Kommos, C 1707 (MM IIB).

an attractive and influential shape. Descended from the simple rounded cups of EM III-MM IA, it has a hemispherical shape with a flat base, a turned out rim, and one vertical ribbon handle. Both wheelmade and handmade varieties occur in MM I. By MM IIA the wheelmade shape is predominant, and the basic shape is clearly established. It remains essentially unchanged except for minor subvarieties until MM III when it gradually develops into the semiglobular shape of LM IA and later.

Two types occur, fine and coarse. The fine type is nearly always decorated in the Kamares technique. It is small and crisply potted, a good example of the fine pottery of the Old Palace period. Only a few plain examples are known (fig. 3 no. 10).

The coarse type is usually plain. Decoration, when present, is in dark-on-light and consists of a simple band or a swash or two of paint (fig. 3 nos. 11-12). Sizes are larger than the fine cups, and a spout is often added at a right angle to the handle. The handle is always thick, forming a flattened or round sectioned coil. Since the clay is tempered with stone particles to create a coarse fabric, the vessel is often rough in both appearance and feel.

5. The Carinated cup.

The carinated cup has a unique shape. A few handmade pieces survive from MM I, but the shape is mainly a wheelmade manifestation. It is confined completely to MM IB-IIB in south central Crete. Although a few variations exist, especially from MM IIB, the basic shape is the most common: a cylindrical upper section; a conical lower section with a rounded profile; a small, flat base; and a ribbon handle. Decoration is usually present in the Kamares Ware style, either in conformation to the shape or spreading across the carination as if it were not there. The few plain examples imitate the Kamares Ware shapes (fig. 3 nos. 5-7). Since the basic shape did not change materially through time, individual examples are best dated by the ornament.

6. The Bell cup.

Bell cups are most popular in LM I, but the shape begins as early as MM IIB. It develops from the semiglobular cup but differs in that it is taller in comparison with the diameter and in that it has a contracted base which forms a bell shape (fig. 3 nos. 8-9). The rim is only slightly everted. It is never decorated with fine ornament.

The bell cup is an excellent indication of date. At Kommos it does not begin before MM IIB, so that it can be used with some certainty to mark the latter part of the Middle Bronze Age. The normal decoration is a band at the rim.

Conclusions

The plain cups of southern Crete offer an excellent opportunity for establishing chronology. Since some shapes or varieties are restricted to specific periods, they can be a good indication of date. In most cases, however, these indications should only be used in connection with additional dating criteria.

MM IB

The principal unpainted or slightly decorated cup is the handmade conical cup. Wheelmade pieces (conical cups; carinated cups; straight sided cups; semiglobular

cups) have begun to appear, but they make up less than 10% of the total number of cups.

MM IIA

The small, fine wheelmade conical cup has completely replaced the handmade variety. Other wheelmade shapes (carinated cups; straight sided cups; semiglobular cups) are present in small numbers.

MM IIB

The small, fine, wheelmade conical cup continues to be the most common shape. The other wheelmade shapes of MM IIA continue without change and are joined by two new shapes, both very rare in this period: the small fine conical cup with flat outturned rim and the bell cup.

MM III

Several changes occur. The small, fine conical cup is replaced by a larger variety with thicker walls. The small fine conical cup with flat outturned rim also develops into a larger shape with thicker walls. The carinated cup is no longer made. The bell cup becomes more popular, although it still accounts for only a small part of the overall production. All the other shapes continue.

Temple University, Philadelphia

PHILIP P. BETANCOURT

ΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΤΗΣ ΣΚΥΡΟΥ

(Πίν. 50 - 51)

Στην προθήκη ἀριθ. 1 τοῦ Μουσείου τῆς Σκύρου (πίν. 50) ἐκτίθενται τρία ἀντικείμενα, πού σύμφωνα μέ τόν κατάλογο τοῦ μουσείου ἔχουν γενική προέλευση «Σκύρος», χωρίς πλήρη στοιχεῖα γιά τόν ἀκριβή τόπο πού βρέθηκαν, καθῶς καί τόν τρόπο ἢ τόν χρόνο πού ἀποκτήθηκαν. Πρόκειται γιά πήλινο πῶμα πυξίδας καί γιά δύο ὀστέινες χρωματοθήκες τοῦ τύπου πού συναντιέται στίς Κυκλάδες:

1) Τό πήλινο πῶμα πυξίδας (πίν. 51α-γ) φέρει ἀριθ. Μουσείου Σκύρου 10 (Α10)¹, ἐνῶ στό ἐσωτερικό τόν ἀρ. 282. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό τεφρό-καστανῶπο πηλὸ καί ὁμοιόχρωμο ἐπίχρυσμα μέ ἀδρὴ στίλβωση. Ἔχει ψηλὸ περιχεῖλωμα. Στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια φέρει ἀνάγλυφα ἀποδομένη σπειροειδῇ διακόσμηση. Διαστάσεις: Μεγ. διάμ. 0.185, μικρότ. διάμ. 0.15, ὕψ. λαιμ. 0.035 μ.

2) Χρωματοθήκη ὀστέινη. Φέρει ἀριθ. Μουσείου Σκύρου 543 (εἰκ. 1α κάτω, πίν. 51δ). Τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ὀστοῦ λοξότμητο, στὸ ἄλλο ὑπάρχουν δύο ζεύγη ὀπῶν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετων. Ἐσωτερικὰ κοίλη. Ἡ ἐπιφάνειά της κοσμεῖται μέ ἐγχάρακτο κόσμημα ἀπὸ σειρὲς ρόμβων κατὰ τὸ μισὸ διαγραμμισμένων. Στὰ ἄκρα, ζῶνες μέ πυκνὸ λοξὸ δικτυωτὸ πλέγμα, ἰχθυάκανθα καί ρομβοειδῇ κοσμήματα. Διαστάσεις: μῆκ. 0.095, διάμ. 0.022 μ.

3) Χρωματοθήκη ὀστέινη. Φέρει ἀριθ. Μουσείου Σκύρου 542 καί ἐσωτερικὰ Δ18 (εἰκ. 1α ἐπάνω, πίν. 51ε). Ὁ δεύτερος ἀριθμὸς προφανῶς δόθηκε μέ ἄλλο σύστημα καταγραφῆς σὲ ἄλλη περίοδο. Ἡ χρωματοθήκη ἐσωτερικὰ εἶναι κοίλη. Ἔχει λοξότμητο τὸ ἓνα ἄκρο καί ὀριζόντιο τὸ ἄλλο μέ δύο ὀπὲς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται μέ ἐπάλλληλες ζῶνες διάγραμμων τριγωνικῶν κοσμημάτων, ζώνη μέ ἰχθυ-

1. Ὁ ἀριθ. Α10 στὸ πῶμα τοῦ Μουσείου τῆς Σκύρου εἶναι γραμμένος μέ σινικὴ μελάνη, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀριθ. 282 μέ μολύβι. Οἱ δύο ἀριθμοὶ ἀνταποκρίνονται σὲ δύο διαφορετικοὺς καταλόγους πού ὑπῆρχαν στὸ Μουσεῖο Σκύρου ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σημερινὸ τρίτο κατάλογο. Ἡ ΙΑ' Ἐφορεία ἄρχισε τὸ 1984 τὴν ταύτιση τῶν ἀντικειμένων γιά τὴν ἐνοποίηση τοῦ καταλόγου, ὥστε νὰ μὴ δημιουργεῖται σύγχυση. Πολύτιμες γιά τὴν ταύτιση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν καθῶς καί γιά ὅσα ἀναφέρονται πιὸ κάτω ὑπῆρξαν οἱ πληροφορίες πού ἔδωσε ὁ Σκυριανὸς φύλακας τῆς Ἐφορείας Ἀχιλλέας Κατσαρέλιας. Τμῆμα τοῦ πρώτου καταλόγου, πού ἄρχισε τὸ 1933 μέ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸ Δημαρχεῖο στὴ Συλλογὴ συντάχθηκε στὰ ἔτη 1933 - 1935 ἀπὸ τὸν ἑκτακτὸ ἐπιμελητὴ Σταυρινίδη· ἓνα ἄλλο τμῆμα ἀπὸ τὸν ἑκτακτὸ ἐπιμελητὴ Λυμπέρη (1935) καί ἓνα τρίτο ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλο Εὐσταθίου, ὁ ὁποῖος ὑπηρετήσε ὡς ἑκτακτὸς ἐπιμελητὴς Σκύρου ἀπὸ τὸ 1935 μέχρι τὸ 1959.

Στὸν Εὐσταθίου παραδόθηκαν τὸ 1958 τὰ ὑπὸ μελέτῃ ἀντικείμενα ἀπὸ ἰδιώτη, μαζί μέ ἄλλα πρωτοελλαδικῆς περιόδου πού ἐκτίθενται στὴν ἴδια προθήκη. Τόπος πού βρέθηκαν δηλώθηκε ἡ θέση Παπαλαγούδη, σύμφωνα πάντα μέ τίς πληροφορίες τοῦ φύλακα Ἀχ. Κατσαρέλια. Ὁ ἀριθμὸς Α10 θὰ δόθηκε κατὰ τὴν καταγραφή σὲ κατάλογο πού καταρτίστηκε τὸ 1966 ἀπὸ τὸν Δημ. Λαζαρίδη. Ἡ ἄγνωστη προέλευση πού ἀναφέρεται ἐκεῖ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφές. Τὸ Α, σύμφωνα μέ τὴ σηματολογία τοῦ καταλόγου αὐτοῦ, εἶναι τὸ ἀρχικὸ γιά τὰ ἀγγεῖα.

άκανθα και ομάδα οριζόντιων γραμμών στο άκρο, όλα εγχάρακτα. Διαστάσεις: μήκ. 0.122, μεγ. διάμ. 0.244 μ.

Στή μέχρι σήμερα βιβλιογραφία της Σκύρου, όπου έχει επισημανθεί ή σημασία του νησιού τόσο στη Νεολιθική όσο και στην Πρωτοελλαδική περίοδο², δεν αναφέρονται πουθενά τα υπό συζήτηση αντικείμενα που έχουν σχέση με τις Κυκλάδες, ούτε γίνεται κάποιος υπαινιγμός για τις σχέσεις Σκύρου - Κυκλάδων. Και σε κανένα άρθρο ή βιβλίο για διασπορά κυκλαδικών αντικειμένων δεν αναφέρεται ή Σκύρος. Ό,τι είναι γνωστό μέχρι σήμερα για την έρευνα στην προμυκηναϊκή Σκύρο προέρχεται κυρίως από σύντομες νύξεις για εύρεση αρχαίων και συντομότερες ακόμη έρευνες, που αναφέρονται άμεσα πιο κάτω, προκειμένου να ένταχθούν τα αντικείμενα αυτού του άρθρου στα πλαίσια της γενικότερης μελέτης των προϊστορικών της Σκύρου:

1) Από τον Μ. Mayer³ το 1893 αναφέρονται εκτός από μυκηναϊκά και «πρωτόγονα κόκκινα άγγεϊα», χωρίς να δημοσιευθούν ποτέ.

2) Ανασκαφική έρευνα έγινε το 1918⁴ από τον Δ. Εὐαγγελίδη. Ο Εὐαγγελίδης μετά την αναφορά εύρεσης αρχαίων από αγρότη στη θέση «Περάματα» κοντά στον ποταμό «Παπαλαγούδη», τον Αρχαίο Κηφισό, διενήργησε ανασκαφή ΠΕ τάφων, οί όποιοι απέδωσαν πλούσια κεραμική «της κατηγορίας των θεσσαλικών Γ3 των Wace - Thompson»⁵. Η φανερή κατά τον Εὐαγγελίδη ομοιότητα με αυτά τον όδήγησε στο συμπέρασμα ότι ή Σκύρος έντάσσεται στις βόρειες περιοχές του καθυστερημένου και «έξω του προηγμένου αίγαίου πολιτισμού» κλίματος, με τον όποιο «μόνον κατά το τέλος της εποχής του χαλκού είχεν έπαφήν τινα». Την άποψη αυτή σωστά δεν συμμερίσθηκε ό Δ. Θεοχάρης⁶.

3) Ο Δαΐφνερ ανέσκαψε το 1923⁷ στη θέση Φούρκα προϊστορικούς τάφους και έπισημανε ίχνη κατοίκησης. Δεν είναι γνωστές όμως άλλες πληροφορίες.

4) Ο Δ. Θεοχάρης⁸ ανέσκαψε και έρευνήσε νεολιθικές θέσεις στο Άχίλλι και στού «Παῖ το χῶμα», θέσεις στις όποιες βρέθηκαν σε πολύ πρώιμη φάση κυκλαδικά προίόντα, όπως όψιανός.

5) Μέρος ΠΕ οίκισμου ανασκάφηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού στη θέση «Παλαμάρι»⁹ από τις έπιμελήτριες Μ. Θεοχάρη και Λ. Παρλαμά τα τελευταία χρόνια, έπιβεβαιώνοντας με τα εκεί εύρήματα τις άπόψεις της Hansen ότι το βόρειο τμήμα του νησιού είναι σημαντικό λόγω της εύφορίας του¹⁰.

2. R.M. DAWKINS, BSA 11, 1904-5, 79 κέ. H. HANSEN, «Prehistoric Skyros», *Studies Presented to D. Robinson* 1951, 54-63. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, AE 1945-47, Χρον., 1-12. Του Ίδιου, «Έκ της Προϊστορικής Σκύρου», AEM ΣΤ, 1959, 313 κέ.

3. BCH 17, 1893, 207-8, RA 21, 1893, 86.

4. AA 4, 1918, 41.

5. A.B. WACE - M.S. THOMPSON, *Prehistoric Thessaly* (Cambridge 1912).

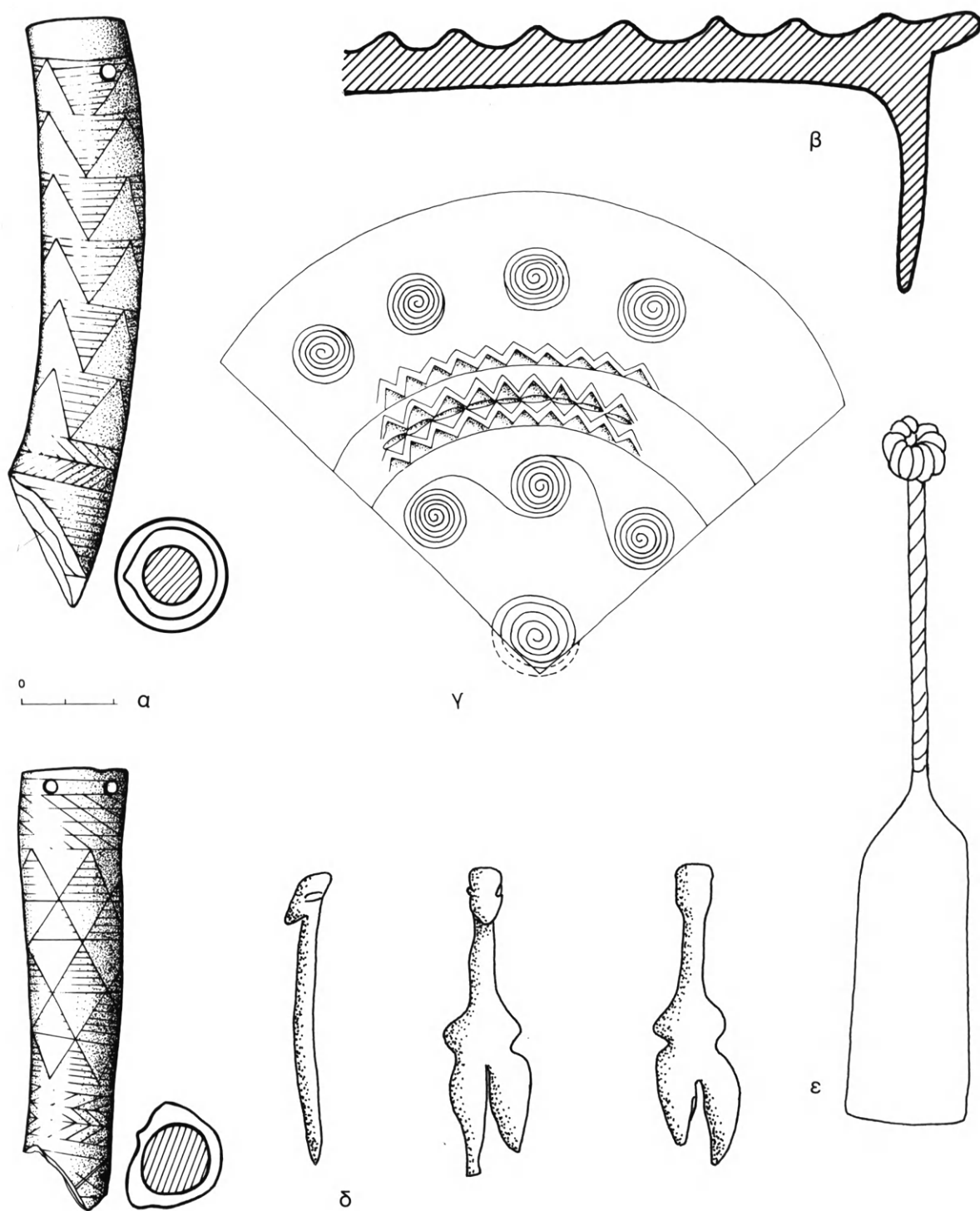
6. AEM ΣΤ, 1959, 318 σημ. 8. Αντίθετα ή H. HANSEN (ό.π. 63) συμμερίζεται την άποψη Εὐαγγελίδη.

7. AE 1923, 102-106.

8. AA 1945-47, Χρον., 1-12 και AEM ΣΤ, 1959, 312 κέ.

9. Η ανασκαφή έγινε σε δύο ανασκαφικές περιόδους και απέδωσε τμήμα όχυρωμένου ΠΕ οίκισμου.

10. H. HANSEN, ό.π. 61.

Είκ. 1. α. Χρωματοθήκες οστέινες Μουσ. Σκύρου, αρ. 543 (έπάνω) καί αρ. 542 (κάτω). β. Τομή τηγανό-
 σχημου με πλαστικές ραβδώσεις από τη Μάνικα, οίκ. Μπεληγιάννη, ανασκαφή 1984, τάφος 7. γ. Σχέδιο
 τηγανόσχημου από τη Μάνικα, οίκ. Μπεληγιάννη, ανασκαφή 1984 τάφος 7. δ. Ειδώλιο κυκλαδικό από τη
 Μάνικα, οίκ. Μπεληγιάννη, ανασκαφή 1984, τάφος 8. ε. Σπάτουλα χάλκινη αριθ. 5129 από τη Μάνικα, οίκ.
 Μπεληγιάννη, ανασκαφή 1984, τάφος 4.

Ἡ μόνη περιοχή ἀπ' ὅσες ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, ποὺ ἔχει σχέση με τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ, εἶναι ἡ θέση «Παπαλαγούδη» ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Ἡ εὕρεση ὁμως ὁψιανῶν σ' ὁλόκληρο τὸ νησί ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια ἐπιβάλλει τὴ σύντομη περιγραφή τῆς φυσιογνωμίας τοῦ χώρου ὅπου κυκλοφορεῖ τὸ κυκλαδικο αὐτὸ προϊόν, ὥστε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ παρουσία καὶ κάποιων ἄλλων κυκλαδικῶν ἀντικειμένων στὴ Σκύρο.

Τὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ νησιοῦ εἶναι ξερὸ καὶ βραχῶδες, ἀντίθετα με τὸ βόρειο ποὺ εἶναι εὐφορο καὶ με πλούσια βλάστηση, καλλιέργεια ἐλιάς καὶ ἀμπελιοῦ. Ἰδιαίτερα καλὴ γῆ ὑπάρχει βορειοανατολικά τοῦ Κάστρου τῆς Σκύρου, στὴν περιοχή ὅπου ὁ ποταμὸς «Παπαλαγούδης», ὁ ἀρχαῖος Κηφισός¹¹. Ἡ καλλιεργήσιμη αὐτὴ γῆ δικαιολογεῖ καὶ τὴν ὑπαρξὴ οἰκισμοῦ ποὺ ἔχει καὶ τὸ πλεονέκτημα νὰ βρίσκεται σὲ παραθαλάσσια θέση, κάτι ποὺ συνηθίζεται σὲ οἰκισμοὺς τῆς ΠΕ περιόδου, ὅπως π.χ. στὴ Μάνικα τῆς γειτονικῆς Εὐβοίας¹² ἢ τὴν Ἀττικὴ (Ἀγ. Κοσμάς κλπ.)¹³. Οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ γειτνιάζουν συνήθως με τὰ νεκροταφεῖα. Ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς θέσης «Παπαλαγούδη» δικαιολογοῦν τὴν ὑπαρξὴ ΠΕ τάφων καὶ οἰκισμοῦ ἐκεῖ. Ἐκεῖ κοντὰ ἄλλωστε, ὅπως θὰ δοῦμε, ὑπάρχει καὶ λιμάνι.

Στὴ Σκύρο τὰ σημαντικότερα λιμάνια βρίσκονται στὸ νότιο καὶ δυτικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ, ὅπως π.χ. στὶς «Τρεῖς Μπουκες» (νότιο τμῆμα) καὶ στὸν κόλπο τῆς Καλαμίτσας, ὅπου τὸ σημερινὸ λιμάνι τῆς Λιναριάς (δυτικὸ τμῆμα τοῦ νησιοῦ). Τὰ μόνα λιμάνια στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ νησιοῦ εἶναι τῆς Ἀτσίτσας, δυτικά, ὅπου δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ὑπαρξὴ οἰκισμοῦ, καὶ τὸ Ἀχίλλι, τὸ ἀρχαῖο Ἀχίλλειο, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ, ὅχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Σκύρου, ὅπου ἡ θέση «Παπαλαγούδη».

Ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος σταθμὸς ἐπικοινωνίας με τὸ νοτιότερο Αἶγαῖο, μιὰ καὶ ἡ παρουσία ὁψιανῶν ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ τέτοιας σχέσης ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια, πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ νοτιότερο καὶ ἀσφαλέστερο λιμάνι, στὶς «Τρεῖς Μπουκες», ποὺ ἦταν κατάλληλο γιὰ νὰ προσορμίζουν πλοῖα¹⁴. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ρωμαϊκὸ λατομεῖο γιὰ ἄμεση ἐξαγωγή τῆς σκυριανῆς πέτρας. Καὶ ἴσως ἐκεῖ, παρὰ τὸ βραχῶδες ἔδαφος, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μικρὸς οἰκισμὸς, ἰδιαίτερα στὸ ὁροπέδιο Μεσάδι, ὅπου βρέθηκαν ὁψιανοί. Ὁψιανοὶ συλλέχθηκαν καὶ στὸ Καλλικρί, στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ, στὴν πόλη τῆς Σκύρου (Παπαλαγούδη) καὶ στὸ Παλαμάρι, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἦταν τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ συνέδεε μέχρι τώρα τὴ Σκύρο με τὶς Κυκλάδες. Γι' αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐπισήμανση, γιὰ πρώτη φορά, ἄλλων κυκλαδικῶν στοιχείων καὶ μάλιστα ἀντικειμένων ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση με νεώτερα κυκλαδικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ Μάνικα τῆς Χαλκίδας στὴ γειτονικὴ Εὐβοία¹⁵.

Τὰ ἀντικείμενα, ποὺ πρέπει χρονικὰ νὰ συνδυαστοῦν με αὐτὰ ποὺ βρῆκε ὁ Εὐαγγελί-

11. ΣΤΡΑΒΩΝ, IX 3, 16, H. HANSEN, ὁ.π. 57.

12. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΕΜ ΣΤ, 1959, 292 κέ.

13. G. MYLONAS, *Agios Kosmas* (Princeton 1959) 150.

14. H. HANSEN, ὁ.π. 60.

15. Ἀνασκαφὲς Μάνικας 1984, βλ. πιὸ κάτω σημ. 22.

δης στο «Παπαλαγούδη», πρέπει να προέρχονται από τάφους, γιατί αποτελούν συνηθισμένα ταφικά κτερίσματα. Όπως είναι γνωστό στον Άγιο Κοσμά¹⁶ αλλά και σε πολλές άλλες πρωτοελλαδικές περιοχές¹⁷ όπου βρίσκονται κυκλαδικά αντικείμενα, υπάρχει μια διαφορά μεταξύ των εύρημάτων σε τάφους, όπου έναποτίθενται κυρίως κυκλαδικής προέλευσης κτερίσματα και των εύρημάτων σε οικισμούς, όπου βρίσκονται κυρίως έλλαδικά ή ντόπιας παραγωγής αντικείμενα. Το θέμα θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης. Μέχρι στιγμής πάντως επικρατεί ή άποψη ότι δύο από τα αντικείμενα που συζητούνται εδώ, οι χρωματοθήκες, είναι ένα είδος που χρησιμοποιείται στις τελετουργίες της ταφής¹⁸.

Μετά τη γενικότερη διαπίστωση της ύπαρξης σχέσεων με τις Κυκλάδες, τη θέση απ' όπου προέρχονται τα αντικείμενα που εξετάζονται και την πιθανή προέλευσή τους από τάφο, παραμένει το θέμα της τυπολογικής εξέτασής τους και της σχέσης τους με κυκλαδικά αντικείμενα που βρέθηκαν στις Κυκλάδες και έξω από αυτές.

Οι χρωματοθήκες της Σκύρου είναι πλούσια διακοσμημένες. Οι αντίστοιχες της Εύβοιας, στη Μάνικα, που είναι το πιο κοντινό στη Σκύρο νησί, είναι λιτές, χαραγμένες σε όλο το μήκος τους με οριζόντιες παράλληλες γραμμές ή λιγότερες ζώνες με τριγωνικά κοσμήματα. Τα πιο κοντινά παραδείγματα προς αυτά της Σκύρου είναι οι χρωματοθήκες της Πολιόχνης της Λήμνου¹⁹ και της Σύρου²⁰. Στα δύο τελευταία παραδείγματα, όπως και στη Σκύρο, η διακόσμηση είναι πλούσια με πολλές ζώνες διάγραμμων τριγώνων, δικτυωτών κλπ. Με τις χρωματοθήκες της Σύρου υπάρχει ακόμη έντονότερη ομοιότητα, μιά και στα παραδείγματα των δύο περιοχών συναντιέται το κόσμημα της ιχθυάκανθας.

Το πώμα έμοιαζε μοναδικό και χωρίς παράλληλο μέχρι πριν λίγο καιρό. Σε καμιά έλληνική ή ξένη συλλογή δέν υπήρχε πλαστική διακόσμηση σε πώμα πυξίδας, ή άλλο κυκλαδικό αντικείμενο, εκτός από ένα σφαιρικό άγγείο με προχοή (άρθ. Έθν. Μουσ. 6156), που φέρει πλαστικές ταινίες στον ώμο²¹ χωρίς να είναι όμως ακριβώς όμοιο. Το άγγείο αυτό προέρχεται πάλι από τη Σύρο.

Άκριβως αντίστοιχο κόσμημα, τεράστια πλαστική σπείρα που καλύπτει όλη την επιφάνεια, και ως προς τη διάταξη στον χώρο και ως προς τον τύπο, βρέθηκε στις άνασκαφές που έγιναν το καλοκαίρι του 1984 στη Μάνικα Χαλκίδας και συγκεκριμένα σε πλούσιο, λαξευτό στον βράχο θαλαμωτό τάφο, τον τάφο 7. Πρόκειται για την έξωτερική όψη τηγανοειδούς σκεύους με πανομοιότυπη όχι μόνο τη διακόσμηση αλλά και την ύφή του πηλού και το γάνωμα (είκ. 1β). Ο τάφος 7 ήταν πλουσιότατος σε κυκλαδικά (είκ. 1γ) ή κυκλαδικού τύπου αντικείμενα²², όπως και μερικοί άλλοι τάφοι στην

16. G. MYLONAS, *ό.π.* 150.

17. Όπως στη Μάνικα (C. RENFREW, *The Emergence of Civilization* (London 1972) 111, 260, 535).

18. E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS, *Cycladic Civilization* (1973) 22.

19. B. OTTO σε I. THIMME, *Kunst der Kykladen* (Karlsruhe 1976) 143, είκ. 130.1.

20. *Ό.π.* 143, είκ. 130.2,3,6,7. Όμοια διακόσμηση ακόμη υπάρχει σε χρωματοθήκη από τον τάφο XXIII των Άπλωμάτων της Νάξου, *ΠΑΕ* 1972, πίν. 144α.

21. E. SAPOUNA-SAKELLARAKIS, *ό.π.* είκ. 5 άριστερά.

22. Άνασκαφή της ΙΑ' Έφορείας υπό τη διεύθυνση της Έ. Σακελλαράκη το 1984 στο ΠΕ νεκροταφείο (οικόπεδο Μπεληγιάννη). Εκτός από το τηγανόσχημο αυτό βρέθηκαν άλλα τρία τηγανόσχημα ακό-

ἴδια ἀνασκαφή, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ τάφος 8 ποὺ ἀπέδωσε μικρὸ κυκλαδικὸ εἰδώλιο (ἄρ. Μουσ. Χαλκίδας 5419) (εἰκ. 1δ, πίν. 51στ) καὶ ὁ τάφος 4 ποὺ ἔδωσε μιὰ «σπάτουλα» (εἰκ. 1ε) (ἄρ. Μουσ. Χαλκίδας 5129), ἀντίστοιχη τῆς ὁποίας βρίσκεται μόνο σὲ τάφους τῆς Σύρου²³. Εἶναι φανερό πὼς τὸ τηγανόσχημο μὲ τὴν πλαστικὴ σπείρα τῆς Μάνικας βρέθηκε σὲ ἓνα περιβάλλον ἀμιγῶν κυκλαδικῶν εὐρημάτων.

Πλαστικὴ διακόσμηση σὲ πήλινα ἀγγεῖα, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν, δὲν εἶναι γνωστὴ στὰ κυκλαδικὰ παραδείγματα. Κοινότεροι τρόποι διακόσμησης εἶναι ἡ ἐγχάραιξη καὶ τὰ ἐμπέστα κοσμήματα. Στὴν ΠΚ II περίοδο ὁμως, ὅπου φαίνεται ὅτι ἀνήκουν τὸ πῶμα τῆς Σκύρου καὶ τὸ τηγανόσχημο τῆς Μάνικας, ὑπάρχει κάποια ἀπλουστευμένη πλαστικὴ διακόσμηση στὸ σῶμα λίθινων κυρίως ἀγγείων καὶ συγκεκριμένα σὲ πυξίδες μὲ πλαστικὲς ὀριζόντιες ραβδώσεις²⁴, ποὺ ἔχουν κι αὐτὲς χρονολογηθεῖ στὴν ΠΚ II περίοδο. Ἐκτὸς ὁμως ἀπὸ τὶς πλαστικὲς ραβδώσεις, καὶ τὸ σχῆμα τοῦ πώματος τῆς πυξίδας τῆς Σκύρου μοιάζει νὰ εἶναι δανεισμένο ἀπὸ τὶς πιὸ πάνω λίθινες κυκλαδικὲς πυξίδες. Μοναδικὸ πήλινο ἀντίστοιχο παράδειγμα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, πολὺ κοντινότερο τυπολογικὰ σὲ ἐκεῖνο τῆς Σκύρου, εἶναι ἡ μὲ γραπτὴ διακόσμηση «dark on light» πυξίδα ἀπὸ τὴ Σύρο, στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν²⁵. Ἔτσι τὸ πῶμα τῆς Σκύρου, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα συνάφειας μὲ τὶς Κυκλάδες, ὅπως εἶναι οἱ ὀψιανοὶ καὶ οἱ χρωματοθῆκες ποὺ βρέθηκαν στὴν ἴδια ἡ γειτονικὴ περιοχὴ, ἔχει καὶ ἄλλες τυπολογικὲς σχέσεις ποὺ τὸ τοποθετοῦν στὸν κύκλο τῶν κυκλαδικῶν ἀντικειμένων μὲ μεγαλύτερη συνάφεια πρὸς ἀντικείμενα τῆς Σύρου.

Ἡ Σκύρος εἶναι ἓνα ἄρκετὰ ἀπομονωμένο νησί, ἀκόμη καὶ σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες Σποράδες, ἐκτεθειμένη σὲ ὅλους τοὺς ἀνέμους καὶ μὲ θάλασσα ποὺ εἶναι συνήθως ταραγμένη ἀνάμεσα σ' αὐτήν, τὴν Εὐβοία καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἀναφέρεται σὰν «ἀνεμόεσσα» ἢ «ἀνεμώδης»²⁶. Ἀκόμη καὶ νεώτεροι περιηγητὲς δὲν

σηματὰ μὲ λαβὴ σὲ σχῆμα Π, μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο, ἀντίστοιχα τοῦ τύπου τῶν τηγανόσχημων ποὺ βρῆκε στίς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα στοὺς τάφους τῆς Μάνικας ὁ Παπαβασιλείου (Γ.Α. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων», *ΑΕ* 1910, σελ. 15, εἰκ. 14). Ἐνα ἄλλο ἐξαιρετικὰ καλὸτεχνον τηγανόσχημο μὲ διακόσμηση δύο σειρῶν τρέχουσας σπείρας μεταξύ τῶν ὁποίων ἐμπέστες σειρὲς ζίγκ-ζάγκ ἀπὸ σπείρα στὸ κέντρο (εἰκ. 1γ), ἀποτελεῖ παράδειγμα ἀντίστοιχο τῶν καλύτερων δειγμάτων τῆς Σύρου (Ε. ΣΑΡΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΙΣ, ὁ.π. εἰκ. 6 καὶ 7) ἢ τὸ τηγανόσχημο τοῦ Μουσείου Μπενάκη (S. WEINBERG σὲ I. THIMME, ὁ.π. εἰκ. 118,2) ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴν Εὐβοία. Ἐνας ἄλλος τύπος κυκλαδικοῦ ἀγγείου ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο 7 τῆς Μάνικας εἶναι ὁ τύπος τοῦ σφαιρικοῦ ἀγγείου μὲ ψηλὸ λαιμό, ποὺ ἔχει μεγάλη διασπορά μιὰ καὶ βρίσκεται στὴν Πάρο (S. WEINBERG, ὁ.π. σελ. 133 εἰκ. 116,2) ὅσο καὶ στὴν Κρήτη (J. SAKELLARAKIS σὲ I. THIMME, ὁ.π. 149, εἰκ. 133). Κυκλαδικοῦ τύπου εἶναι καὶ τὰ μικρὰ πήλινα χρωματοδοχεῖα καὶ τὸ χάλκινο κοπίδι μὲ 3 καρφιά ἀντίστοιχα τῶν κυκλαδικῶν, μόνο ποὺ ἐκεῖ ὁ τύπος δὲν ἐμφανίζεται μὲ περισσότερο ἀπὸ ἓνα κοπίδι (Κ. BRANIGAN σὲ I. THIMME, ὁ.π. 122 εἰκ. 93, 11). Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τάφων Μπεληγιάννη ἐτοιμάζεται γιὰ δημοσίευση ἀπὸ τὴν Ἑ. Σακελλαράκη. Μία περιγραφὴ τῶν τάφων καὶ τῶν εὐρημάτων ἔχει ἤδη δοθεῖ στὰ χρονικὰ τοῦ *ΑΔ* 1984.

23. ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, «Κυκλαδικὰ», *ΑΕ* 1899, 102 ἀρ. 30.

24. I. THIMME, ὁ.π. πίν. 339-41. Λίγα ὄστρακα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης στίς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Μάνικας τῶν τελευταίων ἐτῶν.

25. Ε. ΣΑΡΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΙΣ, ὁ.π. εἰκ. 42.

26. ΔΙΟΝ. ΠΕΡΙΗΓ. 521. ΣΟΦ. ἀπ. 553.

τὴν ἐπισκέφθηκαν τόσο συχνὰ ὅσο τὶς ἄλλες Σποράδες. Ὁ Buondelmonti τὸν 15ο αἰ. ἦταν ὁ πρῶτος πού τὴν ἐπισκέφθηκε καὶ ἀκολουθοῦν ὁ Tournefort στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ., οἱ Rouqueville καὶ Leake τὸν 19ο αἰ.

Οἱ Κυκλαδίτες ναυτικοὶ ὁμῶς ἀσφαλῶς ταξίδευαν πρὸς τὰ βορειότερα νησιά, ὅπως εἶναι ἡ Εὐβοία, μιὰ καὶ ἔφτασαν στὴ Μάνικα, καὶ ἓνας εὐκολὸς δρόμος γι' αὐτὸ τὸ νησί θὰ ἦταν ὁ δρόμος ἀπὸ τὸν κόλπο τῶν Πεταλιῶν, πού βρίσκεται στὸ ὕψος μεταξὺ Ραφήνας καὶ Μαραθῶνα στὴν ἀπέναντι ἀττικὴ ἀκτὴ, γνωστὲς περιοχὲς κυκλαδικῶν περασμάτων, ἀκολουθώντας ἀπὸ ἐκεῖ τὸν νότιο Εὐβοϊκό. Ὁ δρόμος αὐτὸς εἶναι γνωστὸς καὶ διαπιστωμένος ἀπὸ τὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια πού βρέθηκαν τὸν περασμένο αἰῶνα στὰ Στύρα²⁷ καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς Μάνικας στὸν βόρειο Εὐβοϊκό.

Πολὺ καλὰ γνωρίζουμε ὁμῶς ὅτι οἱ λαμπροὶ αὐτοὶ ναυτικοὶ δὲν δίσταζαν νὰ ταξιδέψουν βορειότερα στὴ Λέσβο, τὴ Λήμνο καὶ τὴν Τροία ἢ πολὺ νοτιότερα στὴν Κρήτη καὶ δυτικὰ στὸ Ἰόνιο (Λευκάδα) κλπ., ἐπομένως ὁ ἀπευθείας πλοῦς βόρεια καὶ δυτικότερα στὸ Αἰγαῖο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ παράδοξος καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἀπευθείας εἰσαγωγή κυκλαδικῶν ἀγαθῶν.

Ἡ παρουσία τῶν κυκλαδικῶν στὴ Σκύρο ἐντάσσει τὸ νησί στὸν κύκλο τῶν περιοχῶν πού ἔχοντας ἰσχυρὸ τοπικὸ χαρακτήρα, ἔχουν ὑποστεί τὴν ἐπίδραση τῶν Κυκλάδων. Ὁ μεικτὸς χαρακτήρας τῶν πρωτοελλαδικῶν πολιτισμῶν τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Ἀττικῆς (Mischkultur) δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ ὑπερτονισθεῖ, ὅπως ἔκανε ἤδη ὁ Schachermeyr²⁸, πού τὴν ἄποψή του συμμαρτίσθηκε ἐνμέρει ὁ Renfrew²⁹. Εἶναι φυσικὸ γιὰ περιοχὲς πού ἀποτελοῦν περάσματα ἀλλὰ ἀκόμη εἶναι στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει περιοχὲς πὺ ἀπομακρυσμένες καὶ ἀπομονωμένες, ὅπως ἡ Κρήτη, ὅπου συνυπάρχουν ντόπια στοιχεῖα καὶ εἰσηγμένα ἀντικείμενα ἐμπορίου. Ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφὲς τὸ 1984 στὴ Μάνικα, ἡ Εὐβοία καὶ ἡ Σκύρος φαίνεται ὅτι ἐντάσσονται στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Σύρου. Τὰ ὅλο καὶ περισσότερο εἰσηγμένα ἀντικείμενα πού βρίσκονται τὰ τελευταῖα χρόνια ἐνισχύουν τὴν ἄποψη τῶν ἐμπορειῶν³⁰, ἄποψη πού ὑποστήριξε ὁ Γ. Μυλωνᾶς καὶ πού ἐνισχύθηκε τελευταῖα ἀπὸ τὸν Γ. Σακελλαράκη³¹ μὲ τὰ πολυπληθῆ κυκλαδικὰ εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν στὴν Κρήτη.

Ἡ συνύπαρξη ἐλλαδικῶν καὶ κυκλαδικῶν στοιχείων στὴ Σκύρο καὶ τὴν Εὐβοία πρέπει νὰ θεωρηθεῖ φυσικὴ, μιὰ καὶ βρίσκονται στὸ σταυροδρόμι διάφορων πολιτισμῶν, Τροίας, Λήμνου, ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, κεντρικοῦ Αἰγαίου. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Σκύρος, ἀνεξερεύνητη οὐσιαστικὰ ἀκόμη, ἔχει νὰ δώσει πολλὰ στὴν αἰγαιακὴ ἔρευνα ἐφόσον καὶ ἡ γεωγραφικὴ τῆς θέση εἶναι τέτοια πού ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὶς διακινήσεις ὄχι μόνο ἐμπορευμάτων ἀλλὰ κυρίως ἰδεῶν.

Χαλκίδα 1984

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

27. WOLTERS, *Ath. Mitt.* 1891, 54, 1.2.

28. F. SCHACHERMEYR σὲ PAULY WISSOWA, *RE*, «Präh. Kultur Griechenlands» 1441, C. RENFREW, ὁ.π. 181.

29. C. RENFREW, ὁ.π. 536-538.

30. G. MYLONAS, ὁ.π. 163.

31. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, «Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν», *AAA* 10, 1977, 93-115.

NOCHMALS ZU EINEM TÖNERNEN SIEGELABDRUCK DES MUSEUMS IRAKLION*

(Taf. 52)

In den Akten des 3. Kretologenkongresses hatte ich den Abdruck eines ungewöhnlichen, außerordentlich fein gearbeiteten Metallrings veröffentlicht¹. Nach Angabe von J.-P. Olivier wurde die Tonplombe ohne Herkunftsangabe bei Ordnungsarbeiten in einem Schrank des Museums Iraklion zusammen mit Tontäfelchen aus Knossos gefunden. Ergänzt man den unvollständigen Abdruck unter Berücksichtigung des Motivs, so kommt man etwa auf eine Länge von 3.2 - 3.4 cm und auf eine Breite von 1.6 - 1.8 cm (Taf. 52). In der Erstveröffentlichung des Stücks hatte ich bereits darauf hingewiesen, daß aufgrund der Haltung der Greifen unter ihnen ein Opfer – ein Hirsch, Rind oder Löwe – anzunehmen ist, welches sie von oben her angreifen. In den letzten Jahren fand ich nun während der fotografischen Aufnahme der Tonplomben aus Knossos im Museum Iraklion ein Abdruckfragment, das rechts den Leib und das Hinterteil eines löwenartigen Tiers, links das Vorderteil eines Greifen (?) mit dreieckigem Feder-schopf auf dem Kopf ähnlich wie auf dem bereits vorgestellten Abdruck und unter beiden Tieren einen nach rechts laufenden Hirsch mit zurückgewandtem, stark verdreht wiedergegebenem Kopf zeigt². Da die Anordnung der «Greifen» und ihre Ausführung im Detail auf beiden Fragmenten verwandt waren, lag die Annahme nahe, daß beide Abdrücke von demselben Ringschild stammen. Um ganz sicher zu gehen, nahm ich beide Stücke auf demselben Negativ auf (Taf. 52a) und fügte die Vergrößerungen anschließend durch Fotomontage zusammen (Taf. 52b-c). Dadurch konnte jeglicher Zweifel an der Zusammengehörigkeit beseitigt werden. Die auf beiden Abdruckfragmenten basierende Zeichnung zeigt das Motiv nun nahezu vollständig³. Die Angriffshaltung der Greifen wird jetzt besser verständlich. Der linke Greif attackiert den Hirsch von oben her und steht im Begriff, ihm in den Hals zu picken. Dieses Schema ist bei Überfall-

* Für die Genehmigung zur Veröffentlichung der Tonabdrücke des Museums Iraklion bin ich J.A. Sakellarakis zu Dank verbunden.

1. *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (1973) 221ff., im folgenden abgekürzt als *Pepragmena* 3.

2. Das Fragment hat die Inv. Nr. 255. Die genaue Fundstelle innerhalb des Palastes von Knossos ist meines Wissens nicht bekannt; vgl. auch M.A.V. GILL, *BSA* 60 (1965) 93.

3. Die Neuzeichnung, in der beide Fragmente berücksichtigt wurden, wird Andrea Weber-Mittelstadt verdankt. Die ovale Kontur wurde weitgehend frei ergänzt.

szenen mit Löwen sehr geläufig⁴. Ferner kehrt es wieder auf dem Gipsabdruck eines heute verschollenen Lentoids, das sich ehemals im Archäologischen Museum der Universität Breslau (Wroclaw) befand (Taf. 52 d)⁵. Hier ist der Angreifer gleichfalls ein Greif. Der rechte Greif auf unserem Abdruck scheint den Hirsch eher frontal anzugreifen wie auf CMS IX Nr. 20D. Er wurde jedoch vermutlich aus kompositionellen Gründen etwas höher und stärker horizontal ins Feld komponiert⁶. In das Rund eines Lentoids gestellt kehrt die Überfallszene auf CMS V Nr. 313 wieder. Nur sind in diesem Fall die Angreifer mähenlose Löwen und das Opfer ein Stier.

In der Erstpublikation war auf die Beziehungen der Komposition und einiger Motivedetails zur Glyptik des Ostmittelmeerraums hingewiesen worden⁷. Diese können noch geringfügig ergänzt werden. Eine Löwenmaske(?) flankierende Vögel begegnen zwar auf dem Lentoid CMS II 3 Nr. 88, doch mit ihren kompakt wiedergegebenen Körpern und den durch Parallelschraffur charakterisierten Federn entsprechen sie ganz einem innerhalb der Ägäis geläufigen Typus. Diese Parallele ändert also nichts an der früher getroffenen Aussage, daß die Prototypen der Vögel unseres Abdrucks eher im Osten zu suchen sind. Zum Vorkommen eines ähnlichen Sonnenmotivs mag in Ergänzung auf ein weiteres kyprisches Rollsiegel verwiesen werden⁸. Am nächsten stehen indes entsprechende Wiedergaben auf der Scheide des goldenen Prunkdolchs aus dem Grab Tutanchamuns (1347/47 - 1337/36 v. Chr.), und zwar zum einen in den Blüten des den unteren Abschluß bildenden Pflanzenmotivs, zum andern auf der Schulter des Löwen der mittleren Tierkampfgruppe⁹. Sie begegnet ferner an gleicher Stelle auf einem Terrakotalöwen aus Megiddo, der aufgrund von Skarabäen mit dem Namen Tutmosis III unmittelbar nach dessen Regierungszeit datiert werden muß¹⁰. Von den zahlreichen Löwendarstellungen der spätbronzezeitlichen ägäischen Glyptik kennen wir ein verwandtes Schultermotiv nur einmal auf einem Tonabdruck aus dem Room of the Chariot Tablets des Palastes von Knossos (Taf. 52 e)¹¹. Wie das Wirbelornament des Löwen auf einer gravierten Elfenbeinplatte von Delos¹² ist sicher auch dieses Detail aus dem Ostmittel-

4. Vgl. z.B. V.E.G. KENNA, *Cretan Seals* (1960) Nr. 4P. 6P; CMS IX Nr. 142; X Nr. 241. 271; XII Nr. 285.

5. A. FURTWÄNGLER, *Antike Gemmen I* (1900) Taf. 3,1. A.M. BISI, *Il Grifone* (1965) 141 Abb. 18. Der dem Foto zugrundeliegende Gipsabdruck befindet sich im Archiv des CMS.

6. Zum Typ vgl. etwa den Löwen CMS I Nr. 388.

7. PINI, *Pepragmena* 3, 229f.

8. B. BUCHANAN, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum I, Cylinder Seals* (1966) Nr. 957.

9. H. CARTER, *Tut-en-ch-Amun. Ein ägyptisches Königsgrab II*² (1927) 295 Taf. 88. CL. F.-A. SCHAEFFER, *Mission de Ras Shamra V. Ugaritica II* (1949) 33f. Taf. 11. F. SCHACHERMEYR, *Ägäis und Orient. Die Überseeischen Kulturbeziehungen von Kreta und Mykenai mit Ägypten, der Levante und Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung des 2. Jahrtausends v. Chr.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophische-Historische Klasse. Denkschriften, 93. Band, 1967), 52 Abb. 164.

10. H.J. KANTOR, *JNES* 6 (1947) 255 Abb. 4E.

11. Vgl. M.A.V. GILL, *BSA* 60 (1965) 72 N1 Taf. 11 (= Skizze von A. Evans).

12. H.J. KANTOR, *Archaeology* 13 (1960) 19ff. Abb. 10A. J.-CL. POURSAT, *Études Déliennes, BCH Suppl. I* (1973) 416ff. Abb. 2. Ders., *Les Ivoires Mycéniens* (1977) 73. 75 Nr. 18 bis. 154 Taf. XII, 3. Ein

meerraum in die Ägäis gelangt¹³. Verwendet wurde es vorwiegend im 14. Jh. Die Tierkampfdarstellungen auf der genannten Dolchscheide weisen hinsichtlich ihrer Komposition gewisse allgemeine Verwandtschaften zu entsprechenden ägäischen Beispielen auf, von denen sie meiner Ansicht nach, vielleicht durch Vermittlung Cyperns, beeinflusst sind¹⁴. Es ist daher nicht ganz abwegig, hier Verbindungen festzustellen.

Die kyprischen Siegel mit Wiedergaben des Sonnenmotivs gehören E. Poradas Gruppe II an, die von ihr in das ausgehende 15. Jh. bzw. in den Beginn des 14. Jhs. (Spätkyprisch IB/IIA1) datiert wird¹⁵. Dies entspricht etwa SM/SH IIIA1 in der Ägäis. Durch diese Parallelen wird natürlich der Ring, mit dem unsere Abdrücke hergestellt wurden, nicht zwingend exakt datiert. Wir erhalten dadurch aber zumindest einen gewissen Anhaltspunkt. Das spätere Vorkommen des feinstrahligen Sonnenmotivs auf der Dolchscheide Tutanchamuns bezeugt meines Erachtens nur das Fortleben dieses Details, das wie bereits betont, besondere Verbreitung im kypro-levantinischen Raum fand.

Der überfallene Hirsch mit dem stark verdrehten Kopf auf den Abdruckfragmenten in Iraklion steht in der Art der Wiedergabe einigen Darstellungen nahe, die von J. G. Younger im Zusammenhang seiner «Rhodian Hunt Group»¹⁶, einer Untergruppe seiner «Island Sanctuaries Group»¹⁷ behandelt wurden. Innerhalb der letzteren Gruppe, deren frühester Zeitansatz nach Younger in SH IIIA2-B1 fällt¹⁸, vertritt der «Rhodian Hunt Master» seiner Auffassung nach die späteste Phase¹⁹, also vermutlich die Zeitstufe SM/SH IIIB. In der Tat stammen etliche der von Younger erörterten Siegel aus SM/SH IIIB-C - Kontexten. Doch wird dadurch nur ein *terminus post quem* gewonnen. Die Siegel können sehr wohl älter sein. Hingewiesen sei in diesem Zusammenhang auf die tönernen Siegelabdrücke aus dem Palast von Pylos²⁰, die zu einem beträchtlichen Teil sicher von wesentlich älteren Siegeln stammen. Hinzu kommt, daß aus Knossos nach nahezu einhelliger Auffassung unter den Fachleuten bislang keine Tonabdrücke bekannt sind, die später als SM IIIA datiert werden. Die stark verdrehte Kopfhaltung

Wirbelmotiv auf den Schultern von Löwen zeigen auch die Darstellungen des bemalten Alabastergefäßes SCHAEFFER *a.O.* (Anm. 9) 32f. Taf. 9, das wie die Dolchscheide aus dem Grab Tutanchamuns stammt.

13. Zur Verbreitung des Motivs s. H.J. KANTOR, *JNES* 6 (1947) 250ff.; 15 (1956) 170.

14. Dies gilt auch für die Tierüberfälle auf dem in Anm. 12 zitierten ägyptischen Alabastergefäß. Ähnlich hat sich bereits SCHAEFFER *a.O.* (Anm. 9) 33f. geäußert.

15. *AJA* 52 (1948) 184ff.

16. *Papers in Cycladic Prehistory. University of Los Angeles Monograph XIV*, 1979 (hrsg. von J.L. DAVIS und J.F. CHERRY) 97ff., besonders 98 Abb. 6-9. Die Gruppe, wenn es sich tatsächlich um eine solche handelt, ließe sich weiter aufgliedern und zugleich vergrößern. Youngers Nr. 8 ist z.B. stilistisch einem Siegel im Museo Provinciale von Bari verwandt (F. BIANCHIOFIORE, *Civiltà Micenea nell' Italia Meridionale. Incunabula Graeca* XXII, 1967, 117 Anm. 1 Taf. 52a). Das Stück mag auf die gleiche Art nach Italien gelangt sein, die YOUNGER *a.O.* für einige andere Siegel annimmt.

17. *CMS* Beih. 1 (1981) 263ff.

18. YOUNGER *a.O.* (Anm. 17) 266; Ders., *a.O.* (Anm. 16) 97.

19. YOUNGER *a.O.* (Anm. 16) 100.

20. *CMS* I Nr. 302-382; I Suppl. Nr. 173-205.

des Hirsches auf unserem Abdruck begegnet schließlich auch auf Siegeln, die kaum nach SM/SH IIIA1 entstanden sein dürften²¹. Handelt es sich bei den von Younger erörterten Siegeln vielleicht doch um früher gravierte, über einen längeren Zeitraum hinweg tradierte Stücke? Innerhalb der ägäischen Glyptik geht gegen Ende von SM/SH IIIA die Verwendung harter Steine immer stärker zugunsten lokaler weicher Gesteinsarten zurück. Diese Tendenz bestätigt auch eine große Zahl noch unveröffentlichter Neufunde sowohl vom griechischen Festland als auch von Kreta.

Sichere Beweise für einen Zeitansatz unseres Motivs und vermutlich auch von Beispielen der «Rhodian Hunt Group» in SM/SH IIIA – möglicherweise bis gegen Ende dieser Phase – können gegenwärtig noch nicht erbracht werden. Doch spricht manches dafür. Unterschiedliche Stil- und Kompositionsprinzipien können durchaus annähernd gleichzeitig nebeneinander bestanden haben.

Marburg

INGO PINI

21. Vgl. z.B. CMS XII Nr. 285. KENNA *a.O.* (Anm. 4) Nr. 4P. 6P. AGD I-1 Nr. 37; ferner den Tonabdruck Iraklion Museum Inv. Nr. 310 = GILL *a.O.* (Anm. 11) 80 R42 Taf. 14 aus dem «Lower East-West Corridor» des Palastes von Knossos. Ein Foto dieses Abdrucks befindet sich im Archiv des CMS in Marburg. Vierfüßler in gleicher Haltung sind schließlich belegt auf zwei kypro-ägäischen Rollsiegeln (I. PINI, *JdI* 95, 1980, 80 Nr. A8, 89f. Abb. 6 und Nr. A9, 90f. Abb. 7), die am ehesten Poradas Gruppe III (Spätkyprisch IIA) zuzuordnen sind.

ΟΙ ΟΨΙΑΝΟΙ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΡΑΧΩΝΩΝ – ΜΕΡΟΣ Β'

(Πίλ. 53)

Ἡ Δημοσία Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ I.M. Γερουλάνου εἰς Τράχωνες Ἀθηνῶν περιλαμβάνει ὀψιανούς ἐκ Τραχῶνων καὶ Ἀγίου Κοσμᾶ Ἀττικῆς συγκεντρωθέντας: α) Ἐκ συλλογῆς κατὰ καιροὺς ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὑπὸ Ἰωάννου Γερουλάνου, β) ἀργότερον ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Μυλωνᾶ τοῦ ἐκεῖ πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ καὶ δημοσιευθέντας εἰς τὴν Ἀρχ. Ἐφημερίδα¹ καὶ ἐν *American Journal of Archaeology*². Ἐκ τῶν δύο δημοσιεύσεων ἡ πρώτη περιλαμβάνει περιγραφὰς καὶ τρόπον ταξινομήσεως ὀψιανῶν, ὁρολογίαν καὶ σχεδιαγράμματα. Ἡ δευτέρα ἱστορικὸν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ἐπίσης ἐκ τάφων, δωματίων κλπ., ὁμάδας ὀψιανῶν ἐκ στρωματογραφικῆς ἀνευρέσεως, ἐπιτρεπούσης διαπίστωσιν θετικῶν συμπερασμάτων.

Ἡ παροῦσα δημοσίευσις ἐπεκτείνεται συνοπτικῶς καὶ ἐπὶ τῆς ἐρεῦνης περὶ ὀψιανῶν εἰς τοὺς τόπους προελεύσεώς των, ἀποτελεῖ δὲ τὸ β' μέρος τῆς μελέτης «Οἱ ὀψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων». Ἐνδιαμέσως ἐκυκλοφόρησεν ἐπίσης χειρόγραφον ἑκτενὲς περὶ Μήλου.

Ἡ ἔρευνα εἰς Μῆλον ἦτο ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα διότι ἀπέδωσε δείγματα ὀψιανοῦ κατ'εὐθείαν ληφθέντα ἐκ τῶν μητρικῶν στρωμάτων τῶν λόφων προελεύσεως τοῦ ὄρυκτοῦ ὀψιανοῦ, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἐκεῖ διάσπαρτον ὑλικὸν καὶ τὸ ὑλικὸν Τραχῶνων – Ἀγίου Κοσμᾶ. Ἡ γεωλογικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου «ὀψιανός» διαφέρει τῆς ἀρχαιολογικῆς κατὰ τὸ ὅτι ἡ δευτέρα προϋποθέτει πρόσθετον καταλληλότητα φυσικοχημικῶς ὁμοιομόρφου, κατὰ τὰ λοιπά, ὑλικοῦ, πρὸς ἀπόσπασιν τμημάτων, χρησίμων τελικῶς ὡς ἐργαλείων. Οὕτω διεπιστώθη ἡ προέλευσις τῶν ὀψιανῶν Τραχῶνων – Ἀγ. Κοσμᾶ³.

Ἡ γενικὴ μακροσκοπικὴ ἐντύπωσις, ὅτι τὸ εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν καὶ τὴν περιοχὴν Τραχῶνων χρησιμοποιοῦν ὑλικὸν τῆς πρωτοελλαδικῆς περιόδου προήρχετο ἐκ Μή-

1. ΙΩΑΝ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, «Οἱ ὀψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων – Μέρος Α'», *AE* 1956, 73 - 105.

2. G.E. MYLONAS, «Excavations at Hagios Kosmas», *AJA* 38 B, 1934, 258-279.

3. Ὡς πρὸς τὸ σύνολον τῆς εἰς Τράχωνες ἀρχαιολογικῆς ἐργασίας ὀφείλω εὐχαριστίας ἐν πρώτοις εἰς τὸν ἀείμνηστον Ἰωάννην Παπαδημητρίου, ὁ ὁποῖος πολλαπλῶς καὶ θερμῶς με παρώτρυνεν ὅπως συνεχίσω αὐτὴν εἰς Τράχωνες πρὸς διάσωσιν τῆς τόσης ἐκεῖ ἐθνικῆς κληρονομίας. Ἐν προκειμένῳ, ὅχι ὀλιγωτέρας, εἰς τοὺς ἀειμνήστους Νικόλαον Κοντολέοντα καὶ Ἰωάννην Θρεψιάδην, οἱ ὁποῖοι με ἐδίδαξαν νὰ βλέπω ὀψιανούς, ὡς καὶ εἰς τοὺς πολλοὺς ἀρχαιολόγους, μετὰ τῶν ὁποίων συνειργάσθην εἰς Τράχωνες, ὡς νὰ ἦμην ὑπηρεσιακὸν μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἐπίσης ὀφείλω πάντοτε θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Ἀ.Ν. Γεωργιάδην.

Εἶμαι τέλος ἰδιαιτέρως εὐγνώμων εἰς τὸν ἀκαδημαϊκὸν καθηγητὴν κ. Γ. Μυλωνᾶν, ὅστις μοῦ ἐνεπιστεύθη τὴν ταξινομήσιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ἐξ ὀψιανοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν ἐκθεσιν αὐτοῦ εἰς Τράχωνες, ἥτοι εἰς περιοχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆρχεν καὶ ὁ ἀντίστοιχος τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ γεωργικὸς οἰκισμὸς ἐπὶ τῆς σήμερον Λεωφόρου Βουλιαγμένης. Ἐκ τῶν δύο προελεύσεων καὶ τῶν δειγματοληψιῶν ἐκ Μήλου ἐπετελέσθη σύνολον συλλογῆς πλουσίως ἐνδεικτικὸν τοῦ χρησιμοποιηθέντος εἰς τὴν περιοχὴν φάσματος ὑλικοῦ.

λου, έπεβεβαιώθη υπό έξετάσεως και αναλύσεων 71 δειγμάτων έξ 'Αγίου Κοσμά, υποβληθέντων είς τόν καθηγητήν κ. 'Α.Ν. Γεωργιάδη⁴. 'Ολίγα μόνον έκ τών δειγμάτων παρουσίασαν αποκλίσεις μικράς τών στοιχείων.

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΟΨΙΑΝΩΝ ΤΡΑΧΩΝΩΝ

Όπως ίσχύει και διά τὰ λοιπά αρχαιολογικά εύρήματα Τραχώνων, οί «όψιανοί τών Τραχώνων» προέρχονται μ ό ν ο ν έκ τής στενωτάτης περιοχής Τραχώνων – 'Αγίου Κοσμά και τής δειγματοληψίας έκ Μήλου.

1. 'Η κατανομή τής συλλογής τών όψιανών

Βάσει θέσεως εύρέσεως, τρόπου έκθέσεως και όργανώσεως κατά προθήκας έχει ως κάτωθι:

α. 'Οψιανοί έπιφανείας τής περιοχής Τραχώνων, 'Αλίμου και 'Αγίου Κοσμά, κυρίως δέ του λόφου Πανί 'Αλίμου, όπου ή έπιφανειακή έκπλυσις απέκάλυψε πολλά θραύσματα όψιανών. 'Ολίγοι όψιανοί έκ τής καθ' αυτό λεκάνης του κτήματος Τράχωνες, από Κοντοπηγάδου μέχρι Πανίου, και όμάς όψιανών έπιφανείας τής βορείας πλευράς του μικρού κόλπου 'Αγίου Κοσμά, ένθα πιθανώς βόμβα του Β' Παγκοσμίου πολέμου έφερεν είς τήν έπιφάνειαν θραύσματα όψιανών.

β. 'Οψιανοί ανασκαφής τής Amer. School of Classical Studies, υπό τήν διεύθυνσιν του άκαδημαϊκού κ. Γ. Μυλωνά είς 'Αγιον Κοσμάν, προερχόμενοι έκ δωματίου του πρωτοελλαδικου οικισμού, δρόμων, οικιών, τάφων, βόθρων και έπιφανείας, κατά δέ σημαντικό μέρος έκ του τάφου Α10 και του «εργαστηρίου».

γ. 'Οψιανοί έκ Μήλου συλλεγέντες κατά έκδρομήν μετά του άειμνήστου καθηγητου Ν. Κοντολέοντος, διαιρούμενοι είς όμάδας έκ τών τριών προελεύσεων, Νύχια 'Αδάμαντος, Δεμενεγάκι ανατολικόν, Δεμενεγάκι-Κεφάλα, ως και δειγματοληψίας έκ Φυλακωπής χάριν παραβολής προς τους όψιανους 'Αγίου Κοσμά.

δ. 'Οψιανοί έκ δειγματοληψίας του Πανεπιστημίου 'Αθηνών τών είς τήν 'Ελλάδα διαπιστωθέντων τύπων όψιανών, άντιστοιχούσης προς τους είς τήν όρυκτολογικήν συλλογήν τούτου ύπάρχοντας (καθ. κ. 'Α.Ν. Γεωργιάδης). 'Η δειγματοληψία αύτή συνεπληρώθη υπό όψιανών Ευρώπης, Μικράς 'Ασίας, Μεξικου κλπ., ως και έπιφανειακών θραυσμάτων όψιανών του συνόλου τής 'Αττικής, τής νήσου Γιαλί 'Αντιπάρου και άλλων σημείων.

Πλήν τών όψιανών τής όμάδος δ, όλοι οί όψιανοί τής συλλογής δύνανται νά θεωρηθούν ως προελεύσεως Μήλου⁵.

4. Α.Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Έρευνα επί τών έλληνικών όψιδιανών», ΠΑΑ 31, 1956, 156, 162.

5. Βλ. σημ. 1. 'Επίσης, ΙΩΑΝ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ (χειρόγραφον), Παρατηρήσεις επί 'Οψιανών τής Μήλου (1954).

2. Ἐκθεσις τῶν ὀψιανῶν

Τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ὀψιανῶν ἐξετέθη εἰς πέντε προθήκας ὑπ' ἀριθ. 23 - 27:

Προθήκη 23. Περιλαμβάνει τοὺς ὀψιανοὺς ἐκ τοῦ λόφου Πανὶ Ἀλίμου, διαιρεθέντας εἰς: α) θραύσματα λεπίδων, β) θραύσματα πιθανῶν ἐργαλείων, σμιλῶν, τρυπάνων κλπ. κατὰ κατηγορίας μορφῶν καὶ ἀπολεπίσεως ἐκ τῶν «προπυρήνων», γ) θραύσματα κατάλληλα, μετὰ (τυχὸν τυχαίαν) θραυσίν, δι' ἐργαλεῖα, κατόπιν ἀναλόγου διορθώσεως.

Ὡς προπυρήνες νοοῦνται τεμάχια ὀψιανοῦ προχείρως διαμορφωθέντα εἰς κατάλληλα σχήματα, προοριζόμενα κατόπιν συμπληρωματικῆς ἐπεξεργασίας διὰ τὴν κατασκευὴν ἐργαλείων.

Βάσει τοῦ ἄνω ὕλικου δεόν νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ ὀψιανὸς θραυόμενος παρουσιάζει σχεδὸν πάντοτε κοπτερὰς καὶ χρησίμους ἀκμάς, οὕτως ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται ἀπαραιτήτως λεπτομερὴ ἐπεξεργασίαν διαμορφώσεως ἐργαλείου. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον δὲν δύναται νὰ ἐνταχθῇ εἰς διάκρισιν κατὰ τεχνοπρίαν διαμορφώσεως, ἀλλὰ ὁμοιάζει κατὰ τινα τρόπον μᾶλλον πρὸς μετρίως ἐπεξεργασθείσας παλαιολιθικὰς μορφάς. Ἐξαιρέσιν βεβαίως ἀποτελοῦν αἱ λεπίδες. Τὸ περιεχόμενον τῆς προθήκης 23 ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν *ΑΕ* 1956 (βλ. σημ. 1), ὅπου καὶ δύο εἰκόνες ἐκ τῶν εὐρημάτων ἐπιφανείας τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ, ἡ χρησιμοποιοῦμενη ὁρολογία καὶ σχέδια φθορᾶς (σχεδ. 7).

Προθήκη 24. Τὸ τμήμα 24α περιέχει μεγάλην ὁμάδα ὀψιανῶν ἐξ Ἀγίου Κοσμᾶ καταγεῖσαν συμφώνως πρὸς τὴν διαίρεσιν τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ προθήκη 23, ἡ ὁποία ὑπὸ ἀναλυτικὴν μορφήν κατατάξεως, καθιστᾷ σαφὲς συνάμα ὅτι τοιοῦτον σύνολον ἀποτελεῖ τύπον ὁμάδος ὀψιανῶν ὡς ἐμφανίζεται εἰς οἰκισμοὺς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὁμάδας ἐξ ὀρυχείων. Ὅμοίως σχεδὸν ὁμάδας, κατασκευῆς εἰς οἰκισμόν, παρουσιάζουν πέραν τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ καὶ αἱ τῶν Τραχόνων καὶ Φυλακωπῆς. Ἡ δὲ ἐμπειρία περὶ τῆς συνθέσεως τῶν ὁμάδων τούτων ἐπέτρεψεν ἀναγνώρισιν οἰκισμοῦ εἰσέτι ἀγνώστου, βορείως (ΔΒΔ) τῆς θέσεως Ἀμπουρδεχτάκι (ὀμβροδέκτης) εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς Μήλου, διὰ τῆς πυκνότητος ἀναλόγων τύπων ὀψιανῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐκεῖ διαπιστώσεως οἰκοδομικῶν ὑπολειμμάτων (ἐκδρομὴ εἰς Μήλον μετὰ τοῦ ἀειμνήστου καθ. Ν. Κοντολέοντος).

Τὸ τμήμα 24β τῆς προθήκης περιέχει, πρῶτον, πολλὰς μορφὰς λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων προκυπτούσας κατὰ τὴν λείανσιν τοῦ προπυρήνος καὶ τὴν κατασκευὴν λεπίδων εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ δωμάτιον (ἀναφερόμενον κατωτέρω ὡς «δωμάτιον»). Δεύτερον περιλαμβάνει ὀψιανοὺς ἐξ οἰκίων, πίθων, βόθρων, δρόμων, καὶ τῆς σχετικῆς ἐπιχώσεως.

Τὸ τμήμα 24γ περιέχει τὴν ὁμάδα ὀψιανῶν Τραχόνων, ἀναφερθεῖσαν ἀνωτέρω, μετὰ τῆς ἐκ Φυλακωπῆς.

Προθήκη 25. Περιλαμβάνει τὰ εὐρήματα τῶν τάφων Α10, Α3, Α16 καὶ τινα ἐκ τῆς ἐπιφανείας Ἀγίου Κοσμᾶ τῆς ἀνασκαφῆς καθ. Γ. Μυλωνᾶ, καὶ θραύσματα πυρήνων χρησιμοποιοῦμενα προφανῶς δευτερογενῶς, μετὰ πρόχειρον διόρθωσιν, ὡς ἐργαλείων.

Προθήκη 26. Ἡ προθήκη αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα καὶ περιέχει εἰδικώτερα: Εἰς τὸ τμήμα 26β, ὀψιανοὺς τῶν ἀνωτέρω τριῶν περιοχῶν Μήλου, ὅπως ἐμφανίζονται προερχόμενοι κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ ἐκεῖ μητρικοῦ ὀρυκτοῦ, ἢ, μετὰ τὰς πρώτας προχεί-

ρους ἀπολεπίσεις (ἀποθραύσεις) διαμορφώσεως, ὑπὸ μορφὴν ἀκατεργάστων προπυρήνων καταλλήλων διὰ τὸ ἐμπόριον (ξεχόνδρισμα) (πίν. 53α - γ).

Εἰς τὴν ὁμάδα αὐτὴν τῶν προπυρήνων διακρίνονται σαφῶς αἱ περιπτώσεις ἀκαταλλήλου πρὸς ἐπεξεργασίαν ὕλικου, τὸ ὁποῖον ἀπερρίφθη ἀπὸ τοὺς τεχνίτας λόγῳ μὴ ἐπιπέδων ἀλλὰ πολὺ κυματιστῶν ἐσωτερικῶν «ἐνδοκυματισμῶν» (ἢ θερμορροῶν) καὶ ὥς ἐκ τούτου ἀδυναμίας σχηματισμοῦ χρησίμων δι' ἐργαλεῖα μορφῶν.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ προπυρήνες μᾶλλον κατάλληλοι οἱ ὅποιοι, ἐν συνεχείᾳ, ἴσως καὶ μετὰ τὴν πώλησιν, θὰ ἐτύγγανον ἐπεξεργασίας λεπτομεροῦς μέχρι καταλληλότητος ἀπολεπίσεως λεπίδων.

Τὸ *τμήμα 26α* τῆς προθήκης περιέχει τὴν ἀναφερθεῖσαν ὁμάδα ὁψιανῶν *Φ υ λ α κ ω π ῆ ς* εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται, ὅπως καὶ εἰς τὸ «δωμάτιον» Ἀγίου Κοσμᾶ, οἱ τύποι ἀπολεπίσεως καὶ λειάνσεως τῆς ἐπεξεργασίας τῶν προπυρήνων. Τὸ τμήμα αὐτὸ περιλαμβάνει ἐπίσης καὶ λεπίδας τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ διαφόρων μορφῶν καὶ χρωμάτων, ὥς δείγματα τῆς ποικιλίας τῶν παρουσιαζομένων περιπτώσεων ὁψιανῶν, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἀποκληθέντος «ἐργαστηρίου».

Προθήκη 27. Περιέχει εἰς τὸ *τμήμα 27α* τὰ δείγματα Ἑλληνικῶν ὁψιανῶν ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ διάφορα δείγματα ὁψιανῶν διαφόρων συνθέσεων ἐκ τῆς νήσου Γιαλὶ Νισύρου, Ἀντιπάρου (τῆς θέσεως Βλαχοβοῦναλο), ὀλίγα δείγματα Μήλου καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁψιανούς Λιπαρίων νήσων Ἰταλίας, Σλοβακίας, Μεξικοῦ, Σοβιετικῆς Ἀρμενίας, Ἰκονίου Μ. Ἀσίας, Yellow - Stone National Park καὶ Ντακότας Ἡν. Πολιτειῶν (συλλεγέμενα ὑπὸ Ἰωάν. Γερούλανου καὶ δωρητῶν).

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετέθησαν ὄστρακα ἀγγείων πρωτοελλαδικῶν, συγχρόνων τῶν ἐπεξεργασμένων ὁψιανῶν τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ, εἰς δὲ τὸ *τμήμα 27β* εὐρήματα ἐπιφανείας Τραχῶνων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

3. Πρώτη ὕλη μεταξὺ τῶν ὁψιανῶν Ἀγίου Κοσμᾶ

Πρώτη ὕλη πρὸς κατασκευὴν ἐργαλείων εὐρέθη εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν, εἰς *π ο λ ὺ* μικρὰν ποσότητα. Πρώτη ὕλη πρὸς κατασκευὴν προπυρήνων δὲν εὐρέθη εἰσέτι εἰς τὸν οἰκισμὸν αὐτόν, οὔτε εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν Τραχῶνων. Παραμένει ὅμως μέγα μέρος τοῦ οἰκισμοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης καὶ δὲν ἐξερευνήθη.

Ἐὰν δὲν εὐρέθη ἡ ἀποθήκη πρώτης ὕλης διὰ τὴν κατασκευὴν προπυρήνων, ἀλλὰ ὑπῆρχεν αὕτη, τότε οἱ κάτοικοι Ἀγ. Κοσμᾶ εἰσήγον μὲν πρώτην ὕλην καὶ μετεπώλουν αὐτὴν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς ἐνδοχώρας, ὁπότε πρέπει νὰ εὐρεθῇ πρώτη ὕλη εἰς τὴν ἐνδοχώραν, ἢ ἐπεξεργάζοντο τὴν πρώτην ὕλην μέχρι προπυρήνων, ὁπότε δὲν εὐρέθη εἰσέτι τὸ ἐργαστήριον τοῦ ἡμιεπεξεργασμένου προϊόντος.

Ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν πρώτη ὕλη πρὸς κατασκευὴν προπυρήνων, *τ ό τ ε ε ί σ ή γ ο ν τ ο π ρ ο π υ ρ ή ν ε ς*, ὁπότε δὲν εὐρέθη ἡ ἀποθήκη προπυρήνων, ἥτις δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ὑπῆρχεν. Ἀλλὰ δὲν εὐρέθη καὶ ὁ τόπος ἐπεξεργασίας μέχρι ἡμικατεργασμένου προϊόντος, ἥτοι τῶν προπυρήνων. Συνεπῶς ἔδει νὰ ἀναζητηθῇ οὗτος εἰς τὸν τόπον τῆς ἀνορύξεως ὁψιανῶν (π.χ. τὴν Μῆλον).

Ἡ Μῆλος, ὥς ἐκ τούτου, ἢ πᾶν ἕτερον σημεῖον ἀνορύξεως ὁψιανῶν, δυνατόν νὰ ἦτο ἢ κέντρον πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς, ἢ ἀποικία ἐκμεταλλεύσεως προϊόντος. Ἦτο πάντως τόπος ἐξαγωγῆς καὶ ἐνδεχομένως τόπος εἰσροῆς πλουσίου ἀνταλλάγματος, δηλαδή

πλουτοφόρος περιοχή, τοῦ πρωτοελλαδικοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντιστοίχως θὰ ἴσχυε παρόμοιος συλλογισμὸς διὰ σημεῖα ἀνορύξεως χαλκοῦ.

Μεταβολαὶ συνεπῶς τῆς οἰκίσεως ἢ κατοχῆς τῶν σημείων αὐτῶν, δὲν θὰ ἦσαν ὀλιγότερον σημαντικαὶ διὰ τὴν τότε ἐποχὴν ἀπὸ τὴν κατοχὴν σήμερον κοιτασμάτων χρησίμων ὀρυκτῶν, καθ' ὅσον μάλιστα τὰ λοιπὰ εἶδη πρώτης ἀνάγκης τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς (καὶ τοῦτο διὰ τὴν τότε πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ) ἡδύναντο ἀνεξαίρετως νὰ παραχθοῦν εἰς τὸν ἐκάστοτε χῶρον οἰκίσεως. Δὲν ἀπετέλουν συνεπῶς τὰ εἶδη ταῦτα ἐξ ἴσου ρυθμιστικὸν συντελεστὴν ὑπάρξεως τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἴσχυε διὰ τὸν χαλκόν, τὸν ὀψιανὸν καὶ τὰ εἶδη χειμερινῆς διατροφῆς.

Ἀσχέτως εὐρέσεως εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν, ἢ μὴ εὐρέσεως ἀποθήκης πρώτης ὕλης ἢ ἀποθήκης προπυρήνων, εἶναι εὐλόγον νὰ ὑποτεθεῖ, ὅτι ἡ μεταφορὰ τοῦ νεκροῦ βάρους τῆς πρώτης ὕλης ἀντὶ προπυρήνων δὲν θὰ συνέφερε καὶ μάλιστα ἐντὸς μικρῶν πλοίων. Τοῦτο ἐνίσχυσε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐγίνετο ἐξαγωγή ἡμιεπεξεργασμένου προϊόντος ἐκ Μήλου καὶ θὰ ἦτο σκόπιμος σχετικὴ ἔρευνα.

Ἡ πυκνότης τῶν προπυρήνων κατὰ χῶρον εὐρέσεως δύναται ν' ἀποτελέσῃ κριτήριον διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς σημασίας τῆς περιοχῆς ὡς κέντρου σχετικῆς βιοτεχνίας καὶ ἐμπορίου, καὶ ἰδιαίτερος ἐὰν ἡ κατασκευὴ λεπίδων ἦτο ἔργον δύσκολον. Ἐὰν δὲν ἦτο ἔργον δύσκολον, ἡ σημασία τοῦ κριτηρίου αὐτοῦ μειοῦται.

Ἀπαντες οἱ συλλογισμοὶ τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς ἰσχύουν ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τοῦλάχιστον οἱ περισσότεροι τῶν εὐρεθέντων εἰς Τράχωνες καὶ Ἅγιον Κοσμᾶν ὀψιανῶν ἀνήκουν εἰς τὴν πρωτοελλαδικὴν περίοδον.

Δὲν εἶναι εὐκόλον τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ δυσκόλου τῆς κατασκευῆς λεπίδων νὰ λάβῃ ἄμεσον ἀπάντησιν. Δὲν γνωρίζομεν τὸ ἐργαλεῖον μὲ τὸ ὁποῖον ἀπεκόπτοντο αἱ λεπίδες, δὲν γνωρίζομεν τὴν κίνησιν ἢ ὁποία ἐπέφερεν τὴν κρούσιν, ἢ πίεσιν πρὸς ἀποκοπὴν αὐτῶν ἢ ἄλλων μορφῶν.

Ἐν τούτοις τὸ «ἐργαστήριον», ὁ τάφος Α10 Ἁγίου Κοσμᾶ καὶ ἡ σύνθεσις τῶν εὐρημάτων αὐτοῦ (λόγῳ μάλιστα καὶ τοῦ ἀσυνήθους πλήθους ὀψιανῶν) δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ λείανσις τῶν προπυρήνων καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν λεπίδων, ἐγένετο εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν. Ἀσφαλῶς τοῦτο συνέβη διὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ «δωματίου» (προθήκη 24, δεύτερον τμήμα), ὅπου εὐρέθησαν λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ἐκ τοῦ αὐτοῦ χρησιμοπονηθέντος προπυρήνος.

Ἴσως μάλιστα τὸ πλῆθος τῶν λεπίδων καὶ πυρήνων τοῦ τάφου Α10 ὑποδηλοῖ καὶ ἄμεσον σχέσιν μεθ' ἐνὸς τῶν νεκρῶν. Ἦτο οὗτος ὁ τεχνίτης, ὁ τιμηθεὶς διὰ τῶν ἀποτεθέντων ὀψιανῶν; Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, θὰ ἦτο εὐνόητον νὰ εἶχεν ἀποτεθεῖ πλὴν λεπίδων καὶ τὸ ἐργαλεῖον ἀπολεπίσεως τῶν. Τοιοῦτον δὲν εὐρέθη. Ἀφ' ἑτέρου, ἐὰν ἦτο εἰς τῶν νεκρῶν τεχνίτης, τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν: α) ὅτι ἐχρειάζετο τεχνίτης, β) ὅτι ἀπετέλει εἰδικὴν τέχνην ἢ κατασκευὴ λεπίδων, πραγματοποιήσιμος ὅμως καὶ μακρὰν τοῦ ὀρυχείου.

Δὲν νομίζομεν ὅτι ὁ τάφος Α10 δύναται νὰ δώσῃ ὀριστικὴν ἀπάντησιν ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐρωτήματος. Εἰς ἄλλας ὅμως ἀνασκαφὰς δὲν ἀποκλείεται τοῦτο νὰ ἐπιτευχθῇ.

Ἐνδιαφέρουσαι συνεπῶς διαπιστώσεις εἰς τὴν περίπτωσιν ἄλλων ἀνασκαφῶν θὰ εἶναι: 1) Τὸ ἐὰν ὑπάρχῃ πρώτη ὕλη ἢ ὄχι. 2) Ἐὰν εὐρίσκεται αὕτη ἐγκατεσπαρμένη ἢ εἰς

ἀποθήκην. 3) Ἐὰν ὑπάρχη συσχετίσις ὁψιανῶν πρὸς εἰδικὸν οἶκημα, τάφον ἢ νεκρόν. 4) Ποία εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν εὐρημάτων καὶ εἰδικῶς, ἐὰν ὑπάρχουν καὶ ποίου εἶδους ἀπορριφθέντα ἀπολεπίσματα, ὡς εἰς τὸ «δωμάτιον». Κυρίως ἐὰν ὑπάρχουν ἀπολεπίσματα (φολίδες) λειάνσεως προπυρήνων. 5) Ἐὰν δύναται ν' ἀναγνωρισθῇ ἐργαλεῖον ἀποκοπῆς λεπίδων. 6) Πόσοι καὶ ποίας μορφῆς εἶναι οἱ προπυρήνες.

Δέον τέλος νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι διακοπὴ ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς Μήλου, καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς σπάνις προσροῆς ὁψιανῶν, θὰ ἐγένετο αἷτιον χρησιμοποίησεως καὶ τοῦ τελευταίου τεμαχίου πρώτης ὕλης καὶ προπυρήνων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶναι πιθανὸν ἡ παρατηρηθεῖσα ἔλλειψις νὰ ὑποδηλοῖ διὰ τὸν Ἅγιον Κοσμᾶν τοιαύτην διακοπὴν.

4. Ἡ κατάταξις τῶν ὁψιανῶν Ἁγίου Κοσμᾶ

Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐκεῖ εὑρεθέντων ὁψιανῶν ἐξετέθησαν:

Οἱ ἐκ τῶν εἰς τὴν προθήκην 25, περιλαμβανομένων τῶν A10, A3, A16 καὶ τῶν πυρήνων μειωμένης χρησιμότητος, ἐλαττωματικῶν ἢ θραυσθέντων.

Οἱ ἐξ οἰκισμοῦ ἐξετέθησαν εἰς τὴν προθήκην 24 (πρῶτον καὶ δεύτερον, μέσον τμήμα) ὡς καὶ εἰς τὴν προθήκην 26α (δεξιὸν τμήμα).

Ἐξ αὐτῶν ἡ σημαντικωτάτη ὁμάς τοῦ τάφου A10 ἀπέδωσε στοιχεῖα οὐσιαστικά περὶ τῆς δευτέρας φάσεως ἐπεξεργασίας τῶν προπυρήνων, ἥτοι τῆς τελικῆς λειάνσεως αὐτῶν καὶ τῆς ἀποκοπῆς (ἀπολεπίσεως) τῶν λεπίδων. Ὁ τάφος περιεῖχε περίπου 600 τμήματα λεπίδων, 20 πυρήνας καὶ περίπου 104 τεμάχια ἄλλων μορφῶν. Σύνολον 724 τεμάχια.

Ἡ κατάταξις ἀφ' ἑτέρου τῶν ὁψιανῶν ἐκ τοῦ «δωματίου» (προθήκη 24, δεύτερον τμήμα) παρουσίασεν ἐπίσης στοιχεῖα ἐνδιαφέροντα, ἥτοι:

α) Λεπίδας, κατὰ τὸ μᾶλλον πλήρεις, δυναμένας νὰ θεωρηθοῦν προερχόμεναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ προπυρήνος, διότι παρουσίαζον ἀπόλυτον ἐπαφὴν μεταξὺ τῶν καὶ συνδεθεῖσαι ἀπετέλεσαν τρόπον τινὰ «μανδύαν» προπυρήνος.

β) Περιείχοντο εἰς τὸ «δωμάτιον» ὅλαι σχεδὸν αἱ μορφαὶ ὁψιανῶν, αἱ σχετιζόμεναι μὲ τὴν λείανσιν τοῦ προπυρήνος μέχρι καὶ τῶν τελευταίων μικρῶν ἀπολεπίσεων.

Σχετικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ὕλικου τῆς προθήκης 23, τ.ἔ. τῆς ἐλλείψεως πρώτης ὕλης εἰς Ἅγιον Κοσμᾶν καὶ τῆς συνδέσεως λεπίδων ἐκ τοῦ «δωματίου», ἐγένοντο αἰτία ἐπισκέψεως τῶν θέσεων εὐρέσεως ὁψιανῶν εἰς Μῆλον πρὸς ἀπόκτησιν περισσοτέρων στοιχείων περὶ ὁψιανῶν καὶ τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῶν, ἐνῶ παραλλήλως εἶχον γίνεαι εἰς Τράχωνες αἱ πρῶται προσπάθειαι συναρμολογήσεως τεμαχίων ὁψιανοῦ, καὶ λεπίδων πρὸς πυρήνας.

Ἡ συγκριτικὴ παραβολὴ τοῦ ὕλικου ἐκ Μήλου μετὰ τοῦ ὑπάρχοντος ἐκ Τραχῶνων καὶ Ἁγίου Κοσμᾶ ὁψιανοῦ, κατὰ τύπον, χρῶμα, διαφάνειαν καὶ μορφήν, κατέληξεν εἰς διαπίστωσιν συγγενειῶν καὶ ἐνδεχομένως δυνατοτήτων συναρμολογήσεως τεμαχίων κατεργασμένου ὁψιανοῦ, ἰδίως δὲ ὕλικου τοῦ τάφου A10 Ἁγίου Κοσμᾶ.

Ἡ ἐργασία αὕτη διελεύκανε τὴν προεργασίαν διαμορφώσεως τοῦ προπυρήνος χάριν ἀπολεπίσεως λεπίδων καὶ τὰ στάδια προετοιμασίας αὐτοῦ, ὡς ἐπίσης τὴν θέσιν ἐντὸς τοῦ πυρήνος τῶν μετέπειτα λείων καὶ μὴ λείων λεπίδων τῶν κατηγοριῶν: κανονικῶν, πριονομόρφων, ἀνωμάλου ἐπιφανείας καὶ κυματιστῶν.

Προτοῦ εἰσέλθωμεν ἐν τούτοις εἰς τὸ θέμα συγκολλήσεως λεπίδων καὶ τὴν δι-

δικασίαν κατασκευῆς των, εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως ἐκτεθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπισκέψεως εἰς Μῆλον, καὶ τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς συνθέσεως ὀψιανῶν ἐκ τοῦ «ὄωματίου» καὶ τοῦ τάφου Α10 Ἁγίου Κοσμᾶ.

5. Ἡ ἔρευνα περὶ ὀψιανῶν εἰς Μῆλον

Καθ' ὅσον ὁ σκοπὸς τῆς ἐρεῦνης αὐτῆς ἦτο ἡ συλλογὴ στοιχείων περὶ κατασκευῆς ἐργαλείων καὶ εἰδικώτερον λεπίδων ἐξ ὀψιανοῦ, ἐστράφη ἡ προσοχὴ πρὸς σχετικὰς μορφὰς ἀπορριφθέντων ἀπολεπισμάτων ὀψιανῶν εἰς τοὺς ἐκτεταμένους χώρους (στρεμμάτων ὅλων), εἰς Ἀδάμαντα, Νύχια, Δεμενεγάκι καὶ ἄλλας τοποθεσίας. Πολὺ ταχέως ἀνεγνωρίσθησαν ἐκ τῶν μορφῶν τῶν τεμαχίων αἱ θέσεις ἐργασίας τῶν τεχνιτῶν. Ἀμέσως δὲ ἀνεγνωρίσθη τὸ ἡμιπεξεργασμένον ὕλικόν, κυρίως ὑπὸ τὴν μορφήν προπυρῆνων, ὑποστάντων μερικὴν μόνον διαμόρφωσιν.

Ὡς εἶναι φυσικόν, οἱ περισσότεροι προπυρῆνες ἀπεδείχθησαν ἐλαττωματικοὶ (ἄλλως δὲν θ' ἀπερρίπτοντο), συνελέγησαν δὲ οἱ κατόπιν ἀποτεθέντες εἰς τὰς προθήκας τῶν συλλογῶν Πλάκας Μήλου καὶ Τραχῶνων.

Αἱ λοιπαὶ ὑπάρχουσαι μορφαὶ ἀπολεπισμάτων δὲν περιελάμβανον μέγαν ἀριθμὸν λεπίδων καὶ μικρῶν τεμαχίων, ἐπειδὴ αὐτὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἐβυθίζοντο καὶ ἐκρύπτοντο ὑπὸ μεγαλυτέρας μορφᾶς. Εἰδικώτερον τὰ ἀργότερον ἀναγνωρισθέντα ὡς γωνιακὰ ἀπολεπίσματα προπυρῆνων, καὶ τὰ πολὺ μικρὰ φοιιδόμορφα τεμάχια, παρατηρήθησαν εἰς δυσαναλόγως μικρὸν ἀριθμόν. Γεγονός, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἐνισχύει ἔτι περισσότερον τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ λεπτοτέρα ἐπεξεργασία ἐγένετο ὅχι εἰς τὸ ὀρυχεῖον ἀλλ' εἰς τοὺς οἰκισμοὺς.

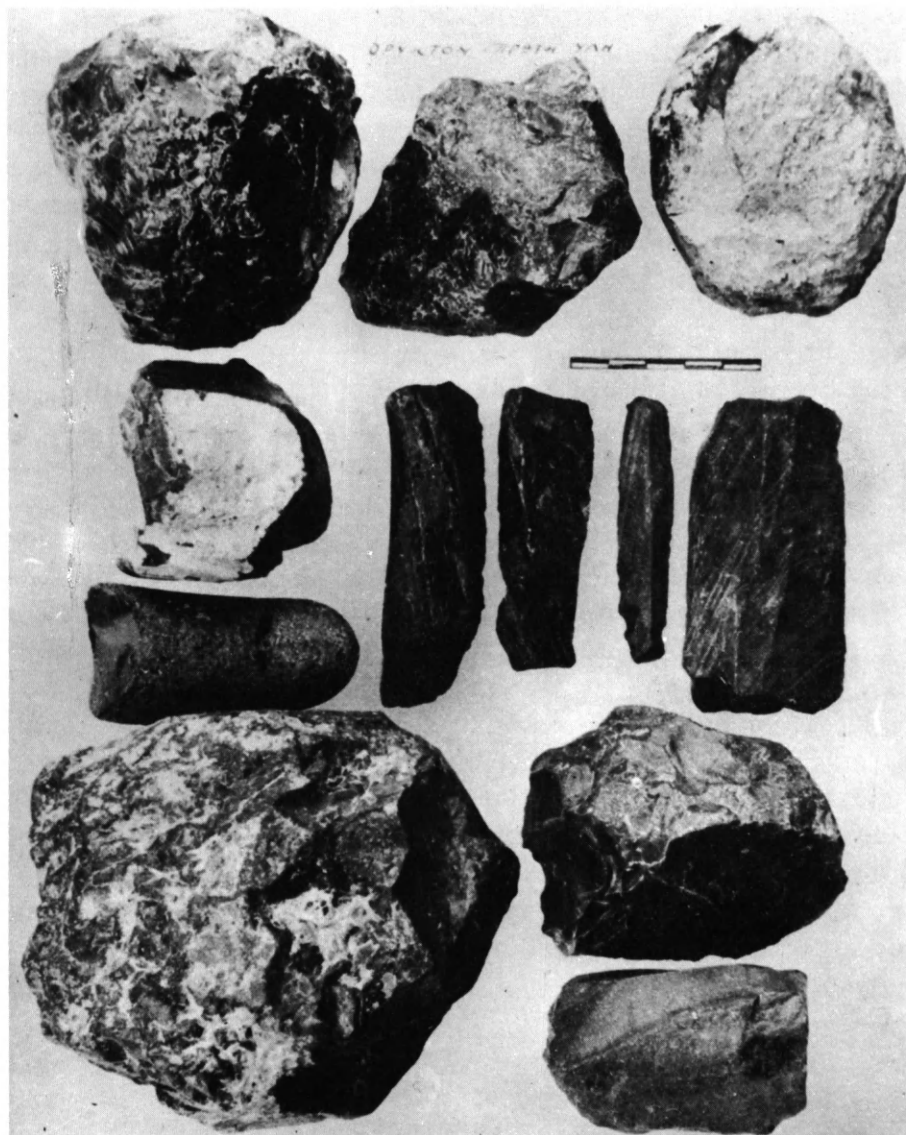
Ἀντιθέτως δὲν ἐξήγοντο, ἀλλ' ἀπερρίπτοντο ἐκεῖνα τὰ μεγάλα τεμάχια, τὰ παρουσιάζοντα, λόγῳ τῆς ἀρχικῶς πυρομένης των καταστάσεως, ἐσωτερικὴν ροὴν καὶ συνεπῶς ἐνδοκυματισμοὺς μὴ παραλλήλους ἀλλ' ὑπὸ κλίσεις, ἢ παντελῶς ἀνωμάλους. Τοιοῦτοι προπυρῆνες δοκιμασθέντες, ὡς πρὸς τὴν εὐχέρειαν ἀπολεπίσεως, καὶ κριθέντες κατάλληλοι περιελήφθησαν καὶ εἰς τὰς δύο ἐκθέσεις τῶν Τραχῶνων καὶ Μήλου.

Σχεδὸν τελείους προπυρῆνας ἔλαβεν ἡ ἐκθεσις Μήλου, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ὅχι μόνον ἐπιπέδους πλευράς, ἀλλὰ καὶ τὸ κάτω, ὀλίγον μυτερόν ἄκρον (οὐράν), τὸ ὁποῖον ἀπεκόπτετο ἀργότερον. Σπανιώτερον ἀνευρέθησαν στρογγύλοι μᾶλλον προπυρῆνες, κατάλληλοι ἴσως διὰ σχηματισμὸν ἐπικύρτων ἢ ἄλλων μορφῶν.

Μετὰ τὴν ἔρευναν τῶν τόπων ἐπεξεργασίας ὀψιανῶν συνελέγησαν τεμάχια πρῶτης ὕλης (εἰκ. 1) ἐκ τῆς ἐπιφανείας ἢ κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ μητρικοῦ στρώματος, ὡς καὶ τεμάχια προχείρου διαμορφώσεως, ἐπίσης μεγάλα καὶ χονδρὰ ἀπολεπίσματα στοιχειώδους ἐπεξεργασίας (ξεχόνδρισμα).

Ἡ πρώτη ὕλη, συνήθως ὀλίγον ἀποσαθρωμένη ἐπιφανειακῶς, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐλαφρῶς φαιά, παρουσιάζει εἰς Ἀδάμαντα καὶ Δεμενεγάκι ἐσωτερικῶς χρῶμα συγγενές, σχετικῶς μελανόν, μὲ ποικίλας ἀποχρώσεις τῆς ἐπιφανείας ὡς καὶ τοῦ βάθους, ἄκρα δὲ μόλις διαφώτιστα. Εἰς Δεμενεγάκι – Χονδρὸ Βουνὸ ὑπάρχει διάστρωσις ὀψιανοῦ, ὕψους πολὺ πλέον ὑαλώδους, πολὺ μελανῆς, πολὺ στιλπνῆς καὶ κατὰ τὰ ἄκρα σχεδὸν διαφανοῦς. Ὁμοιάζει πολὺ πρὸς ὠρισμένον ὕλικόν Λιπαρίων νήσων Ἰταλίας.

Αἱ ἐκθέσεις ὀψιανῶν εἰς τὰς συλλογὰς Τραχῶνων καὶ Μήλου παρουσιάζουν τὸ περιγραφέν ὕλικόν ὡς ἐξῆς:

Είκ. 1. Πρώτη ύλη ἐκ τοῦ μητρικοῦ στρώματος (Μῆλος).

Συλλογή Τραχώνων (προθήκη 26β)

α) Πρώτη ύλη. β) Χονδρά ἀπολεπίσματα, ἀσφαλῶς συχνὰ κατάλληλα δι' ἐργαλεῖα ὡς ἔχουν. γ) Ὀλιγώτερον χονδρά ἀπολεπίσματα διαμορφώσεως προπυρήνων καὶ ἄλλων μορφῶν. δ) Προπυρήνας ἀπορριφθέντας καὶ μῆ. ε) Δεῖγμα ὁμάδος μορφῶν τοῦ οἰκισμοῦ Φυλακωπῆς.

Αἱ κατηγορίαι α - δ ἀνήκουν εἰς τὴν πρώτην φάσιν ἐπεξεργασίας. Ἡ ὑπ' ἀριθ. ε εἰς τὴν δευτέραν φάσιν. Δεξιώτερον (προθήκη 26α), ἐκτίθενται διάφοροι ὄψιανοὶ Ἀγίου Κοσμᾶ.

Συλλογή Πλάκας

Εἰς τὴν Μῆλον ἐξετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Πλάκας ἐπὶ τραπέζης σειραὶ ὁμάδων ὁψιανῶν, ἀντίστοιχοι τῶν διὰ τὴν συλλογὴν Τραχῶνων ἐπιλεχθεισῶν. Φωτογραφίαι καὶ τῶν δύο συλλογῶν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἔκθεσιν περὶ ἐρεῦνης εἰς Μῆλον.

Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις οἱ προπυρῆνες καὶ τὰ χονδρὰ ἀπολεπίσματα παρουσιάζουν τὸ κύριον ἐνδιαφέρον. Εἰδικὸν δὲ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν εἰς μὲν τὴν Μῆλον οἱ σχετικῶς καλοὶ προπυρῆνες, εἰς δὲ τὴν συλλογὴν Τραχῶνων ἡ πρώτη ὕλη (ὀρυκτὸς ὁψιανός) καὶ τὸ δεῖγμα τύπων ὁψιανῶν Φυλακωπῆς.

6. Ἡ σύνδεσις συγγενῶν τεμαχίων

Συγκεντρωθέντος πλέον ὅλου τοῦ ὕλικου Τραχῶνων, Ἀγίου Κοσμά καὶ Μήλου ἐγένετο εἰς Τράχωνες ὁ διαχωρισμὸς κατὰ θέσεις μορφῆς καὶ συνθήκας εὐρέσεως, ἐστράφη δὲ ὁ σκοπὸς τῆς περαιτέρω μελέτης πρὸς τοὺς τρόπους ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου μέχρι κατασκευῆς κυρίως λεπίδων, καθ' ὅσον τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα περὶ τοῦ τρόπου κατεργασίας λοιπῶν κατηγοριῶν περιεγράφησαν εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ 1956.

Τὸ πρῶτον βῆμα εἶχε γίνεαι διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ συνδέσεως τοῦ ἀναφερθέντος «μανδύου» ἢ περιβλήματος πυρῆνος διὰ λεπίδων, τόσον πρὸ καιροῦ, ὥς ἐκτίθεται εἰς τὴν ὁμάδα τῆς προθήκης 26 (δεξιὸν τμήμα), ὅσον καὶ ἀργότερον εἰς τὸ «δωμάτιον» τῆς προθήκης 24 (μέσον τμήμα).

Ἦδη αἱ ὁμάδες τοῦ τάφου Α10 (προθήκη 25) ὠδήγησαν ὄχι μόνον εἰς διαπίστωσιν συγγενειῶν μεταξὺ θραυσμάτων λεπίδων, λεπίδων καὶ πυρήνων, ἀλλὰ καὶ εἰς συναρμολόγησιν λεπίδων καὶ τελικῶς εἰς συναρμολόγησιν προπυρῆνος μετὰ τῶν ἐξ αὐτοῦ λεπίδων καὶ πυρήνων, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀποκατασταθῇ ἡ ὅλη μορφή τοῦ προπυρῆνος πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως (ἀπολεπίσεως) τῶν λεπίδων.

Ἡ ἐργασία αὕτη διελεύκανε καὶ τὴν προεργασίαν διαμορφώσεως τοῦ προπυρῆνος χάριν ἀπολεπίσεως λεπίδων καὶ τὰ στάδια προετοιμασίας αὐτοῦ, ὥς ἐπίσης τὴν θέσιν προελεύσεως τῶν μὴ λείων, ἤτοι ἀνωμάτων λεπίδων, εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἀναλόγως τῆς θέσεως αὐτῶν ἐντὸς τοῦ προπυρῆνος.

7. Αἱ συγκολληθεῖσαι λεπίδες καὶ ὁ προπυρὴν ΠΠ1 τοῦ τάφου Α10

Αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἐπεξεργασίας τῶν περιλαμβάνονται εἰς τὸ παρὸν ἐνδεικτικῶς, μὲ κύριον παράδειγμα τὸν τάφον Α10, πρὸς ὀλοκλήρῳσιν τῆς περιγραφῆς κατασκευῆς λεπίδων ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ πλούτου τῶν στοιχείων, τὰ ὅποια δύναται νὰ ἀποδώσῃ εὐρυτέρα ἀνάλυσις πέραν τῶν ὁρίων τῆς παρούσης δημοσιεύσεως (εἰκ. 2).

Πολλαὶ λεπίδες τοῦ τάφου Α10 παρουσιάζουν ἀπόλυτον ἐπαφὴν μεταξὺ τῶν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν λεπίδων τοῦ «δωματίου».

Εἰδικώτερον 29 λεπίδες, συγκολληθεῖσαι κατ' ἄλλεπαλλήλους σειρὰς καὶ εἰς ἀρμοζούσας θέσεις, ἀπετέλεσαν *περιβλήμα* πυρῆνος δυνάμενα νὰ συσχετισθοῦν ἀπολύτως μὲ τὸν *πυρῆνα* ΟΠ1. Οὕτω συνετέλεσαν πρὸς ἀσφαλῆ ἀποκατάστασίν του, ὥς ἦτο ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ *προπυρῆνος* ΟΠΠ1. Ἐδῶ, κρίνεται σκόπιμον νὰ τονισθῇ ὅτι, ὥς πρὸς τοὺς ὁψιανούς, οὗτοι χαρακτηρίζονται διὰ τοῦ Ο· οἱ πυρῆνες, ἐφ' ὅσον προέρχονται ἤδη ὥς τοιοῦτοι ἐκ Μήλου, δι' ἀπλοῦ Π καὶ ὥς ΠΠ, ἐφ' ὅσον

υπέστησαν τελικὴν ἐπεξεργασίαν εἰς Ἅγιον Κοσμάν. Ὅπου ἀπαντοῦν περισσότεροι τοῦ ἑνός, λαμβάνουν καὶ αὐξοντα ἀριθμὸν 1, 2 κ.ο.κ.

Ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς συνδέσεως ταύτης ὅτι 40 τοῦλάχιστον λεπίδες (ἐξ ὧν 29 ἀνεγνωρίσθησαν εἰς τὸν τάφον Α10) καὶ ὁ πυρὴν ΟΠ1 ἀπετέλουν τὸν ἀρχικὸν προπυρῆνα. Αἱ ἐλλείπουσαι λεπίδες δὲν ἀνευρέθησαν εἰς τὸν τάφον, συνεπῶς ἐγένετο ἡ ἀπολέπισις πλησίον, ἀλλ' ὄχι ἐντὸς αὐτοῦ. Οὔτε ὁμως καὶ πολὺ μακράν, διότι θὰ διεσκορπίζοντο. Προφανῶς προήρχοντο ἐκ τοῦ «ἐργαστηρίου».

Εἰκ. 2. Ἡ πολυμορφία λεπίδων καὶ λοιπῶν ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας μορφῶν.

Ὁ προπυρὴν εἶχε τὴν μορφήν τετραπλεύρου πρίσματος, ἐλαφρῶς κωνικοῦ μετὰ βάσεων, ἐξ ὧν ἡ κατὰ τὴν οὐρὰν τοῦ προπυρῆνος ἦτο μικροτέρα ἐκείνης ἐξ ἧς προέκυψαν ἐν συνεχείᾳ αἱ κεφαλαὶ τῶν λεπίδων (πίν. 53). Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ εὐρύτερον τῆς ἄνω βάσεως διηυκόλυνε πολὺ τὴν ἀπολέπισιν, παρέχουσα χώρον διὰ τὰς κεφαλὰς «τῶν λεπίδων».

Κατὰ τὰς τρεῖς ἀκμὰς τοῦ πρίσματος ὑπῆρχον ἀπολεπίσεις σχηματίζουσαι ἐπὶ τῆς ἀκμῆς γωνιώδεις λεπίδας, ἐξ ὧν μία δὲν ἀπεκόπη τελικῶς.

Αἱ κατὰ μῆκος πλευραὶ τοῦ πρίσματος ἦσαν ἐλαφρῶς κυρταί, ἔφερον δὲ τὰς γλυφὰς τῆς σειρᾶς ἀπολεπίσεων λειάνσεως, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν «κεφαλῶν» τῶν ἐδημιούργησαν τὰς κόγχας τῶν γωνιωδῶν λεπίδων, διὰ δὲ τῶν «ἐπιφανειῶν ἀπολεπίσεως» τὰς ἐλαφρῶς ἀνωμάλους πλευρὰς τοῦ κατόπιν πρισματικοῦ προπυρῆνος. Τὰ χάριν λειάνσεως τοῦ προπυρῆνος ἀπολεπισθέντα τεμάχια εἶχον τὴν μορφήν μικρῶν λεπιδομόρφων τεμαχίων ἢ φολίδων, ἀνευρεθέντα ἐγκατεσπαρμένα κατὰ μεγάλας ομάδας.

Κατόπιν τῶν παρατηρήσεων τούτων δύναται νὰ περιγραφῇ ἡ ἐργασία κατασκευῆς λεπίδων, μετὰ βεβαιότητος πλέον, ὡς ἐξῆς:

1. Ἐκ τῆς πρώτης ὕλης, ἐν προκειμένῳ τεμαχίου ὀψιανοῦ $12 \times 9 \times 6$ περίπου ἑκατοστῶν, ἀπελεπίσθησαν τεμάχια ἕως ὅτου σχηματισθῇ ἀνωμάλως πρισματική μορφή 12 (ἢ 11) $\times 8 \times 4$ περίπου ἑκατοστῶν, μὲ τρεῖς ἕως τέσσαρες κατὰ μῆκος ἀνωμάλους ἀκμᾶς.

2. Αἱ πλευραὶ τοῦ πρίσματος ἐλειάνθησαν στοιχειωδῶς διὰ σειρᾶς μικρῶν ἀπολεπίσεων μορφῆς φολίδων, καθέτως πρὸς τὰς ἀνωμάλους ἀκμᾶς καὶ τὸν ἄξονα τοῦ τεμαχίου καὶ κατὰ τρόπον σχηματίζοντα ράχην γωνιώδους λεπίδος ἀντὶ τῶν ἀνωμάτων ἀκμῶν. Ἐν συνεχείᾳ (ἢ καὶ πρότερον), ἀπεκόπησαν τὰ δύο ἄκρα τοῦ ὅλου τεμαχίου ὀψιανοῦ καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα αὐτοῦ (οὐραί).

3. Ἐκ τοῦ προκύψαντος οὕτω προπυρῆνος, ἐν προκειμένῳ μήκους 8 ἑκατ. καὶ πλάτους πλευρῶν $6\frac{1}{2}$, $6\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$ ἑκατ. κατὰ τὴν μεγάλην ἄνω βάσιν (κεφαλὴν), ὡς καὶ $3\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$, καὶ $1\frac{1}{2}$ κατὰ τὴν μικρὰν βάσιν (οὐράν), ἀπεκόπη ἀρχικῶς μιὰ γωνιώδης λεπίς (ἢ κατὰ ράχην λεπίς), ἐν συνεχείᾳ δὲ λεπίδες κατὰ σειρὰς παραλλήλους πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ προπυρῆνος.

4. Αἱ πρῶται αὐταὶ λεπίδες, ἀποκοπτόμεναι ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ προπυρῆνος, ἦσαν αἱ τοῦ πρώτου περιβλήματός του, φέρουσαι μίαν ἀνώμαλον καὶ μίαν (ἢ καὶ δύο) ὁμαλὰς πλευράς. Ἐν συνεχείᾳ ἀπεκόπτοντο αἱ λεπίδες τῆς δευτέρας σειρᾶς, ἀποτελοῦσαι πολὺ κυρτὸν περίβλημα τοῦ ἀπομένοντος προπυρῆνος. Τοιαῦται σειραὶ συνεκολλήθησαν ἐκ λεπίδων προσαρμοζομένων ἀπολύτως μεταξύ των καὶ δὴ μόνον εἰς τὸ σημεῖον τοῦ προπυρῆνος, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον ἀποκοπῇ. Ὅλαι αἱ λεπίδες ἀπεκόπησαν ἐκ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ προπυρῆνος.

5. Ἀπέμεινεν ἐν προκειμένῳ τμήμα τοῦ προπυρῆνος ΟΠΠ1, καθ' ὅσον δὲν ἐξηντλήθησαν ὅλαι αἱ λεπίδες. Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἀπέμενεν πραγματικὸς πυρῆν, ἐφ' ὅσον αἱ δυνάμεναι νὰ ἀποκοποῦν λεπίδες ἐξηντλοῦντο. Ἐνίοτε ἀπομένοντες πυρῆνες ἐθραύοντο τυχαίως ἢ ἀπὸ σκοποῦ πρὸς δημιουργίαν ἐργαλείων ἐκ πυρῆνων (προθήκη 25, δεξιὸν τμήμα).

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφὴ θίγει μόνον προχείρως ἑτέρας τρεῖς περιπτώσεις (σημεῖον 4): α) τὴν περίπτωσιν σχηματισμοῦ τοῦ γενικωτέρου ἀνωμάτων λεπίδων, ἥτοι λεπίδων ὀδοντωτῶν, ἀνωμάλου ἐπιφανείας, καὶ κυματιστῶν, β) τὴν περίπτωσιν ἀπολεπίσεως ἀρχικῶς μεγάλων καὶ ἐν συνεχείᾳ μικροτέρων λεπίδων, γ) τὴν περίπτωσιν διορθώσεως τοῦ προπυρῆνος ἢ πυρῆνος διὰ νεωτέρων ἀπολεπίσεων κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀποκοπῆς λεπίδων.

Αἱ τρεῖς αὐταὶ κατηγορίαι προκύπτουν ἐκ τῆς λειάνσεως τοῦ προπυρῆνος δι' ἀπολεπίσεως καθέτου πρὸς τὸν ἄξονα αὐτοῦ, ὅποτε σχηματίζεται εἰς τὰς γωνίας τοῦ προπυρῆνος ἡ ὀδοντωτὴ ἀκμή, ἀποδίδουσα κατὰ τὴν ἀπολέπισιν ἐξ ἐκάστης ἀκμῆς μίαν πριονόμορφον λεπίδα.

Ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀπολέπισις λεπίδων κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος τοῦ προπυρῆνος, ἀποδίδει μέχρι πλήρους λειάνσεως τοῦ προπυρῆνος τὰς καθ' αὐτὸ ἀνωμάλους καὶ τέλος κυματιστάς λεπίδας. Τότε καὶ μόνον δύνανται κανονικαὶ λεπίδες νὰ παραχθοῦν, ἀποτελοῦσαι ὅχι σπανίως πραγματικὰ καλλιτεχνήματα λεπιδοτεχνικῆς (ὄρα καὶ προθήκην 26α).

Ἡ προθήκη 24 περιέχει καὶ μερικὰ θραύσματα λεπίδων τῆς ομάδος αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι διμορφώθησαν δευτερογενῶς εἰς πρόχειρα ἐργαλεῖα.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἄνω μάλων λεπίδων, ἀπεκόπησαν πρῶτα αἱ γωνίαι τοῦ προπυρῆνος. Ἐκ τούτων ἐκείνη ἡ ὁποία δὲν εἶχε τὴν μορφήν ἀκμῆς, ἀλλ' ἀποτελοῦσε ράχην γωνιώδους λεπίδος, ἀπεκόπη πρώτη. Ἐπίσης προέκυπτον ἀνώμαλοι λεπίδες, ἐὰν ἡ σειρά ἀπολεπίσεως τῶν λεπίδων δὲν ἦτο ἡ περιγραφεῖσα λόγῳ ἐσωτερικῆς διαμορφώσεως τοῦ προπυρῆνος, ἀλλ' ἐπεβάλλετο χάριν συνεχίσεως τῆς ἀπολεπίσεως ἐξ ἁλλῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ἡ ἀκόμη ἐφ' ὅσον ἐπῆλθεν διάρθρωσις τοῦ τυχόν βλαβέντος σχήματος τοῦ προπυρῆνος, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν σχηματισμὸν νέας ἀνωμάλου ἐπιφανείας αὐτοῦ. Ἡ περίπτωσις τῶν διαφοροῦ μήκους λεπίδων, ἐκ τοῦ αὐτοῦ προπυρῆνος προκύπτει: α) Ὅταν αἱ οὐραὶ τῶν λεπίδων προέκυπτον ὥς πολὺ κυρταὶ καὶ συνεπῶς περιόριζον τὸ μῆκος τῶν ἐπομένων λεπίδων. β) Ὅταν ἡ κεφαλὴ τῆς ἐπικειμένης λεπίδος ἐδημιουργεῖ κόγχην ἐπὶ τῆς ὑποκειμένης πολὺ πρὸς τὸ ἄνω χεῖλος τοῦ πυρῆνος (δὲρα πίν. 53δ - ι). Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ ἄνω βάσις τοῦ προπυρῆνος καθίστατο πολὺ ἐπικλινῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄξονα αὐτοῦ καὶ ἀπῆται διόρθωσιν.

Ἡ περίπτωσις διορθώσεως τοῦ προπυρῆνος ἦτο προφανῶς συχνὴ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀπολεπίσεως λεπίδων, ἐπειδὴ πολλαὶ ἐξ αὐτῶν δὲν ἀπεκόπτοντο ἐξ ὁλοκλήρου, ἢ τμήμα τοῦ πυρῆνος ἀπεσπᾶτο ἀνωμάλως. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς προέκυπτον πρόσθετοι μικραὶ ἢ μεγάλα ἀνώμαλοι λεπίδες, λεπιδόμορφα, ἢ ἀποθραύσματα διαφοροῦ τύπου.

Οἱ ἐρυθροὶ κερατόλιθοι ὑπὸ μορφήν λεπίδων ἢ πυρήνων τῆς συλλογῆς παρουσιάζουν συχνότερα τὰς ἀνωμαλίας αὐτάς, ἢ οἱ ὀψιανοί. Δὲν εἶναι γνωστὸν διατὶ ἐγένετο χρῆσις τοῦ ἐρυθροῦ, ἀλλὰ μαλακωτέρου αὐτοῦ ὕλικου, ἀνευρισκομένου ὁμως σχεδὸν πάντοτε εἰς τὰς ομάδας ὀψιανῶν δι' ἐνὸς ἢ πολὺ ὀλίγων ἐπεξεργασμένων τεμαχίων.

Γωνιώδεις λεπίδες προφανῶς δὲν κατεσκευάζοντο ὡς ἐργαλεῖα τῶν ὁποίων ἡ εἰδικὴ μορφή ἦτο ἀναγκαία, ἀλλὰ διότι προέκυπτον ἀφ' ἑαυτῶν κατὰ τὸ περιγραφέν στάδιον τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ προπυρῆνος. Ἀπαξ ἀποκοπεῖσαι ὁμως, ἀσφαλῶς ἐχρησιμοποιοῦντο.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ σύστημα γωνιακῶν ἐκατέρωθεν ἀπολεπίσεων ἐφηρμόζετο καὶ εἰς περιπτώσεις διορθώσεως προπυρήνων ζημιωθέντων ἢ μετασχηματιζόμενων, ἐπειδὴ συμβάλλει εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς ἴσης καὶ σταθερᾶς πλευρᾶς.

Ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ ΟΠΠΙ προκύπτει ὅτι γωνιώδεις λεπίδες πρέπει νὰ ἐμφανίζονται κατ' ἀναλογίαν 1:10 - 20 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λοιπῶν λεπίδων. Τοῦτο δὲν ἀπέχει τῆς πραγματικότητος. Τὸ ὅτι δὲν εὐρέθησαν πολλοὶ «πυρήνες» μὲ ράχην γωνιώδους λεπίδος εἰς τὰς ἀκμὰς αὐτῶν, καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἀποκοπῆς γωνιωδῶν λεπίδων, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀπεκόπτοντο ἀπαξ σχηματισθεῖσαι.

Αἱ γωνιώδεις λεπίδες δὲν ἀποτελοῦν συνεπῶς ἐργαλεῖον πρώτης ἀνάγκης ὡς ἡ λεπίς.

8. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἀποκαταστάσεως ἐστηρίχθη (εἰκ. 3):

1. Εἰς διαχωρισμὸν ὅλων τῶν εὐρεθέντων τεμαχίων ὀψιανοῦ κατὰ τύπον, χρωματισμούς, διαφάνειαν καὶ τομὴν σώματος.

2. Εἰς παραβολὴν τῶν λεπίδων ἐξ αὐτῶν πρὸς τοὺς εὐρεθέντας πυρήνας.

3. Εἰς σύνδεσιν ὀρισμένων λεπίδων, ἐφ' ὅσον παρουσίαζον ἐπαφὴν καὶ σ υ γ γ έ ν ε ι α ν ἄ π ὸ λ υ τ ο ν μεταξύ των καὶ πρὸς ἓνα τῶν πυρήνων.

4. Εἰς ἐπιβεβαίωσιν τελικὴν τῆς ταυτότητος τῆς καταγωγῆς τῶν 29 λεπίδων ἐκ τοῦ προπυρήνος ΟΠΠΙ.

Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐπεξεργασίας διεχωρίσθησαν ἐκάστοτε ὁμάδες 2 - 5 λεπίδων, αἱ ὁποῖαι ἦτο δυνατόν νὰ συνδεθοῦν ἀσφαλῶς, καὶ αἱ ὁποῖαι συγκολληθεῖσαι ἀπετέλουν εἶδος μανδύου ἢ περιβλήματος περὶ ὀρισμένον πυρῆνα. Ἐπίσης διεπιστώθη ὅτι εἰς πολλὰς περιπτώσεις καταγωγῆς σειρᾶς λεπίδων ἐκ π.χ. δύο πυρήνων, συγγενῶν κατὰ ὕλικόν καὶ μορφήν, ἦτο τοιαύτη ἡ ὁ μ ο ι ὅ τ η ς ὁ λ ο κ λ ή ρ ω ν λ ε π ί δ ω ν (καὶ ἔτι περισσότερον, τμημάτων αὐτῶν) πρὸς ἀλλήλας, ὥστε εὐκόλως νὰ δύναται νὰ δημιουργηθῇ λάθος κατὰ τὴν σύνδεσιν. Ἐχρειάσθη συνεπῶς ἡ ἀπόκτησις εἰδικῆς πείρας διὰ ν' ἀποφευχθῇ λανθασμένη συγκόλλησις λεπίδων ἢ τεμαχίων τούτων. Ἐπιμένομεν δὲ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρὸς διευκόλυνσιν ἄλλων ἐρευνητῶν, καθ' ὅσον συχνὰ καὶ εἰς ἐπανειλημμένας δοκιμὰς προσαρμογῆς ἐθεωρήθησαν λεπίδες μετὰ πεποιθήσεως ὡς ἀνήκουσαι εἰς ἓν σημεῖον ἐπαφῆς, καὶ μόνον ἀργότερον ἀνεκαλύπτετο τὸ λάθος προσαρμογῆς παρὰ τὴν ἡ δ η κ τ η θ ε ῖ σ α ν ἔ μ π ε ι ρ ί α ν.

Ὁ πυρῆν ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέτυχεν ἡ συναρμολόγησις λεπίδων, ἔχων ἀνώμαλον ἐπιφάνειαν, ὅτε ἐπωλήθη ἐκ τοῦ συνεργείου τοῦ ὀρυχείου ὡς προπυρῆν, ἐλειάνθη ἐν συνεχείᾳ συμπληρωματικῶς δι' ἀπολεπίσεως κα θ έ τ ο υ πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἐργασίαν διαμορφώσεως. Ὁ ὑποστάς τὴν δευτέραν αὐτὴν ἐπεξεργασίαν προπυρῆν, ἔτοιμος πλεόν πρὸς ἀπολέπισιν λεπίδων, ἀπετέλεσεν χρησιμοποιήσιμον προπυρῆνα.

Ὁ προπυρῆν ΟΠΠΙ ἀποτελούμενος ἀπὸ τὸν πυρῆνα ΟΠΙ καὶ τὰς 29 λεπίδας, συνεπληρώθη διὰ γύψου. Προορισθεὶς διὰ τὸν τάφον Ἀγίου Κοσμᾶ Α10 ἀποδεικνύει τὴν πλησίον τοῦ τάφου τούτου κατασκευὴν λεπίδων, καὶ δὴ χάριν ἐφοδισμοῦ τοῦ τάφου αὐτοῦ (πίν. 53δ - κ).

Ἡ πλήρης ἀποκατάστασις τοῦ προπυρήνος ἐγένετο διὰ γύψου ὅπου ἔλειπον λεπίδες καὶ μάλιστα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ διαλύεται εἰς τεμάχια πρὸς καλυτέραν ἐμφάνισιν τοῦ τρόπου συνδέσεως. Δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῇ ὡς ἐργαλεῖον, καθ' ὅσον δὲν φέρει ἵχνη φθορᾶς ἐκ χρήσεως. Ἡ μορφή αὐτοῦ εἶναι ὁμως τοιαύτη, ὥστε θὰ ἦτο κατάλληλος, εἰς ἄλλην περίπτωσιν, ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς σφύρα μετὰ κατάλληλον στελεῶσιν.

9. Ἡ ἐπεξεργασία ὀρυκτοῦ ὀψιανοῦ μέχρι τῆς κατασκευῆς λεπίδων

Ὅπως προκύπτει ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν προθηκῶν 24 (τμήματα α, β, γ) καὶ 25, μετὰ τὴν πρώτην διαμόρφωσιν χρησίμων μορφῶν ὀψιανοῦ (ξεχόνδρισμα), προωρισμένων νὰ ἀποτελέσουν προπυρῆνας ἀπολεπίσεως:

1. Ἦρχιζεν δοκιμαστικὴ ἀπολέπισις κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος τῶν μελλοντικῶν προπυρήνων, εἰς τρόπον ὥστε ὁ τεχνίτης νὰ διαπιστώσῃ, ἀφ' ἑνὸς τὴν καταλληλότητα τοῦ ὕλικου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ ποίας πλευρᾶς τοῦ προπυρήνος συνέφερε νὰ γίνῃ ἡ ἀπολέπισις λεπίδων (προθήκη 26β).

2. Ἐν συνεχείᾳ ἀπεκόπτετο ἡ οὐρὰ τῶν προπυρήνων, δείγματα τῶν ὁποίων περιέχει ἡ ὁμάς Φυλακωπῆς καὶ αἱ ὁμάδες Τραχόνων καὶ Ἀγίου Κοσμᾶ.

3. Τρίτην φάσιν ἐπεξεργασίας ἀπετέλει ἡ λείανσις τοῦ πυρήνος δι'

ἀπολεπίσεως μικρῶν φολίδων καθέτως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ προπυρῆνος. Ἐγίνετο δὲ προσπάθεια ὅπως σχηματισθοῦν μία ἢ δύο ἄκμαι ἐπὶ τοῦ προπυρῆνος, κατὰ τὸ δυνατόν εὐθύγραμμοι, ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἤρχιζεν ἡ τελικὴ ἀπολέπισις (γωνιώδεις λεπίδες).

4. Μετὰ τὸ στάδιον αὐτὸ ὁ προπυρὴν παρουσίαζεν ἐκτὸς τῶν ὀδοντωτῶν αὐτοῦ ἄκμῶν καὶ σχετικῶς ἐπιπέδους ἐπιφανείας. Τούτων ἡ τελικὴ λείανσις ἐγίνετο δι' ἀπολεπίσεως τῶν πρώτων λεπίδων, ἀρχομένων ἀπὸ τῆς ὀδοντωτῆς ἐπὶ τῆς πρώτης ἄκμῆς.

Εἰκ. 3. Διαμορφωθείσαι μορφαὶ ὀψιανῶν.

5. Αἱ ἐν συνεχείᾳ ἀπολεπιζόμεναι παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ προπυρῆνος λεπίδες, παρουσίαζον ἀνώμαλον ἢ κυματιστὴν ἐπιφάνειαν, ἐνῶ ἡ πλευρὰ ἐπαφῆς τῶν ἐπὶ τοῦ προπυρῆνος προέκυπτε πλέον ὥς ἀπολύτως λεία.

6. Ἀφαιρεθείσης τῆς γωνιώδους ὡς καὶ τῶν ἀνωμάτων λεπίδων, ὁ προπυρὴν παρουσίαζεν ἐπιφάνειαν κατάλληλον διὰ τὴν ἀπολέπισιν τῶν ὀριστικῶν λεπίδων.

Αἱ ὀριστικαὶ λεπίδες ἔχουν συνήθως ἔμπροσθεν δύο ἕως τρεῖς ἐπιφανείας, προκυπούσας ἐκ τῆς ἐκάστοτε προηγούμενης ἀπολεπίσεως, παρουσιάζουν δὲ μικρὰν κεφαλὴν καὶ κυρτὴν κατάληξιν. Συνήθως ἀποτελοῦν κυριολεκτικῶς καλλιτεχνικὸν ἐπίτευγμα.

7. Ἡ ἀπολέπισις συνεχίζετο, πάντοτε ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ προπυρῆνος, μέχρις ἐξαντλήσεως αὐτοῦ, ἀποδίδουσα τελείας καὶ κοπτεράς λεπίδας.

8. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ πυρῆνος ἦτο κατὰ κανόνα ἀρκετὰ οὐσιαστικόν, ὥστε διὰ καταλήλου ἀποκοπῆς τμήματος αὐτοῦ νὰ ἀποτελέσῃ χονδρὴν σμίλῃν ἢ ἄλλην μορφήν πρὸς ἐπεξεργασίαν, π.χ. ξύλου, ὀστέων, ἢ ἄλλων ὑλικῶν (προθήκη 25, δεξιὸν τμήμα).

9. Ἡ μορφή τῶν διαφόρων ἀπολεπισμάτων καὶ τὸ ποσοστὸν αὐτῶν ὡς πρὸς τὰς λεπίδας ἐμφανίζεται καλῶς εἰς τὴν σειρὰν λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων τοῦ «δωματίου» τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ (προθήκη 24, τμήμα δεύτερον, εἰκ. 3).

Ἡ κατασκευὴ λεπίδων ἐγένετο συνεπῶς κατὰ προτίμησιν, ὡς δεικνύουν αἱ ὁμάδες ὀψιανῶν τῆς Φυλακωπῆς, τοῦ «δωματίου» τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ καὶ τῶν Τραχόνων, ἐντὸς τοῦ ἐκάστοτε οἰκισμοῦ, ὅχι δὲ πλησίον τοῦ ὄρυχείου.

Ἐκ τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν προκύπτει:

α) Ὅτι οἱ χονδρικῶς διαμορφωμένοι προπυρῆνες ἀπετέλουν ἡμιεπεξεργασμένον προϊὸν ἐμπορίου, τὸ ὁποῖον ἀπηλλάγη ἀπὸ τὸ μέγα πρόσθετον βάρος τῶν τεμαχίων ἢ ὀβίδων ὀψιανοῦ, ὡς προήρχετο ἐκ τοῦ μητρικοῦ στρώματος τοῦ ὄρυχείου.

β) Ὅτι ἡ πρόχειρος ἐπεξεργασία ἐπέτρεπεν ἤδη εἰς τὸν τεχνίτην τοῦ ὄρυχείου τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἐκάστοτε φάσματος ἰδιοτήτων τοῦ ὕλικου, εἰς τρόπον ὥστε ὁ τεχνίτης τοῦ οἰκισμοῦ ἢ ὁ ἔμπορος διηυκολύνοντο κατὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀναλόγου προμηθείας.

Μετὰ τὴν τελικὴν ἐπεξεργασίαν παρέμενον εἰς τὸν οἰκισμὸν ἄπειρα ἀποθραύσματα ὀψιανοῦ, τὰ ὁποῖα, πάντοτε πάρα πολὺ κοπτερά, ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ σύνθετα ἐργαλεῖα.

Παραδείγματα τοιούτων ἐργαλείων εὑρέθησαν εἰς τὴν Αἴγυπτον ὑπὸ τὴν μορφήν ξυλίνων δρεπάνων μὲ ἀκμὴν κοπτεράν, ἐκ μικρῶν τεμαχίων λεπίδων, τὰ ὁποῖα ἐτοποθετοῦντο καὶ ἐστερεώοντο π.χ. ἐντὸς χαράγματος τοῦ κυρτοῦ ξύλου τοῦ δρεπάνου.

Σχετικὴ χρησιμοποίησις ὀψιανοῦ, ἀλλὰ καὶ πυριτολίθου, ἀπαντᾶται ὑπὸ πλείστας μορφάς (ἀκοντίων, βελῶν κλπ.) εἰς πολλοὺς πολιτισμοὺς τῆς λιθίνης ἐποχῆς. Στελεώσεις πρὸς δημιουργίαν συνθέτων ἐργαλείων δὲν εὑρέθησαν εἰς Ἁγίον Κοσμᾶν, λόγῳ δυσμενῶν καιρικῶν καὶ ἐδαφικῶν συνθηκῶν.

10. Ἡ κατασκευὴ, πλὴν λεπίδων, ἄλλων μορφῶν ἐξ ὀψιανῶν

Τὰ χονδρὰ ἀπολεπίσματα τοῦ ὀψιανοῦ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς πλείστας περιπτώσεις ἄνευ ἐτέρου, ὅπως δείχνουν οἱ σχετικοὶ ὀψιανοὶ τῶν Τραχόνων.

Παράδειγμα τοιοῦτον πολὺ ὠραῖον ἀποτελεῖ ὁ κοπτερός, σχεδὸν ἡμικυκλικός, ὀψιανὸς τοῦ κάτω μέρους τῆς προθήκης 27, ἰδεῶδες ἐργαλεῖον διὰ τὴν ἐκδορὰν ζῶων. Ἡ προθήκη 23 περιέχει περαιτέρω παραδείγματα διαφόρων κατηγοριῶν, ὡς ἐπικύρτων, τρυπάνων καὶ ἄλλων, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ ἄμορφον ἢ ὀλίγον διαμορφωμένον ὕλικὸν προφανῶς ἐγένετο διὰ κρούσεως ἢ πιέσεως, ὡς ἐκ τῶν ἐργαλείων ὁ μὲν γωνία ὡς πρὸς τὸν ἄξονα ἢ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πρώτης ὕλης καὶ χάριν κτήσεως κορμοῦ χονδροτέρου καὶ ἀνθεκτικοῦ. Ἐκ τῶν ἀπεσπασμένων τεμαχίων ὠρισμένα προέκυπτον ὡς ἐτοιμαὶ σμίλαι ἢ τριγωνικαὶ μορφαί, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπραγματοποιοῦντο μικραὶ διορθώσεις. Ἐπεξεργασία χάριν ἀποκτήσεως κοπτερᾶς ἀκμῆς, ἀπαντᾶται σπανίως εἰς τὸν ὀψιανόν, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν πυριτολίθον, ὁ ὁποῖος συνήθως ἔχει ἀνάγκην πολλῶν μικρῶν ἀπολεπίσεων ἢ καὶ λειάνσεων διὰ τριβῆς. Ἐπεξεργασία διὰ τριβῆς δὲν παρουσιάζεται εἰς οἶονδήποτε τεμάχιον ὀψιανοῦ τῆς συλλογῆς. Πρὸς παραβολὴν ὅμως ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν προθήκην 27α (μέσον) παραδείγματα περιτέχνως ἐπεξεργασμένα, ἐκ πυριτολίθου ξένης προελεύσεως.

11. Ἡ φθορά τῶν ὀψιανῶν

Πλὴν τῆς τυχαίας φθορᾶς, διὰ μικρᾶς ἢ μεγάλης θραύσεως τοῦ τεμαχίου ὀψιανοῦ ἐμφανίζονται εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν Τραχῶνων δύο κυρίως φθοραὶ τῶν κοπτερῶν ἀκμῶν. Ἐξ αὐτῶν ἡ μία προέρχεται ἐκ κρούσεως ἢ πιέσεως, κυρίως εἰς τὰς περιπτώσεις σμιλῶν, τρυπάνων καὶ ἄλλων σχετικῶς χονδρῶν ἐργαλείων καὶ ἐμφανίζει μορφήν μικροοδοντωτήν. Ἡ ἑτέρα εἶναι ὁμοιόμορφος στόμωσις τῆς ἀκμῆς διὰ συρομένης χρήσεως, ὅπως προκύπτει συνήθως εἰς τὰς λεπίδας. Σχεδιαγράμματα μετὰ σχετικῆς ὁρολογίας περιέχονται ἐν *AE* 1956 (βλ. σημ. 1). Ἰχνη φθορᾶς ἐκ χρήσεως κατὰ τὸν θερισμὸν δημητριακῶν δὲν παρατηρήθησαν εἰς Ἅγιον Κοσμάν, πιθανῶς ὁμως ὑπῆρχον.

Ἐκ τῶν ιδιοτήτων τοῦ ὀψιανοῦ προκύπτει ὅτι δημιουργία νέας, κοπτερᾶς ἀκμῆς σπανίως θὰ ἐπραγματοποιεῖτο εἰς τεμάχια ὀψιανοῦ, ἄνευ νεωτέρας ἀπολεπίσεως σχετικῶς μεγάλου τμήματος τῆς ἐπιφανείας. Τοῦτο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πυριτόλιθον, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ταχέως ἀκμὰς στομωθείσας, ἀλλ' ἐπιτρέπει ἀντικατάστασιν τῆς ἀκμῆς διὰ νέας μέσῳ μικροαπολεπίσεων, ὥς κατὰ τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τοῦ ἐργαλείου. Ἡ παρατηρηθεῖσα δευτερογενὴς ἐπεξεργασία ὀψιανοῦ, κυρίως πυρήνων, ἀλλοιώνει συνήθως τὸ σύνολον τοῦ τεμαχίου, εἴτε προκύπτει ἐκ θραύσματος, εἴτε ἐκ σημαντικῆς ἀπολεπίσεως.

Φθορὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὀψιανοῦ δι' ἀποσαθρώσεως φαίνεται νὰ μὴν εἶναι σπανία, ὑπὸ ἰδιαίτερας ὁμως συνθήκας ἐκθέσεως τοῦ τεμαχίου εἰς ἀτμοσφαιρικὰς ἢ ἄλλας ἐπιδράσεις π.χ. τῆς καλύψεως δι' ἐδάφους διαφόρου συνθέσεως τῆς τοῦ μητρικοῦ ἐδάφους τοῦ ὀψιανοῦ.

12. Χρήσις τοῦ ὀψιανοῦ

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ ὀψιανὸς ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τῆς λιθίνης ἐποχῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα μέχρι καὶ σήμερον. Κυρίως κατεσκευάζοντο λεπτὰ ἐργαλεῖα, ξυράφια, λεπίδες κοπτερᾶι κλπ., εἴτε ὥς στειλεωμένα, εἴτε ὥς ἀπλᾶ ἐργαλεῖα (δι' ἐκδορὰν π.χ. ζῶων), ὥς καὶ χονδρότερα τμήματα ὀψιανῶν διὰ σμίλας, τρύπανα, μικροὺς πελέκεις. Οἱ Μυκηναῖοι ἐχρησιμοποίησαν πυριτόλιθον δι' ἐργαλεῖα κοπτερᾶ, κατασκευαζόμενα δι' ἐπιμελημένης ἐπεξεργασίας κατὰ τὰς τεχνοτροπίας τοῦ πυριτόλιθου.

Ἡ χρῆσις τοῦ ὀψιανοῦ διὰ τὸν ἀλωνισμόν ἦτο πολὺ διαδεδομένη ἰδίως εἰς τὴν Κρήτην, τῶν τεμαχίων τοῦ ὀψιανοῦ τοποθετουμένων εἰς τὸ κάτω μέρος σανίδος ἢ ὁποία ἐσύρετο ἐπὶ τοῦ προϊόντος κατὰ τὸν ἀλωνισμόν. Δι' ἀνάλογα «ντουγένια» ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον ἀκόμη, ἀντὶ τοῦ ὀψιανοῦ πυριτόλιθος, προερχόμενος ἐξ Ἀλβανίας. Ὡς ἐκ τούτου, τὸ ὄριον τῆς χρήσεως τοῦ ὀψιανοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ γεωργικοὺς σκοποὺς ἐκάλυπτε τότε μόνον μέρος τῆς Πελοποννήσου, Κρήτην, Ἀττικὴν καὶ νήσους τοῦ Αἰγαίου.

Χρῆσις τοῦ ὀψιανοῦ διὰ διακοσμητικὰς σκοποὺς ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν χιτῶνα τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας (καθ. Em. Kunze), εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Γεννήσεως τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Δαφνίου Ἀττικῆς, ὅπου ἡ κόρη τοῦ ἐνὸς ὀφθαλμοῦ τῆς Θεομήτορος ἐσχηματίσθη διὰ ψηφίδος ὀψιανοῦ, κυρτῆς κατὰ τὸ πρὸς τὰ ἔξω μέρος (Ι. Γερουλᾶνος), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σύγχρονον διακοσμητικὴν χρυσοχοΐαν. Ὁ ὀψιανὸς προσέφερεν ὁμως διὰ τῆς παρουσίας του καὶ σημαντικὴν ἱστορικὴν πληροφορίαν.

«Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Σπηλαίου Φράχθη τῆς Πελοποννήσου (Jakobsen 1973) μετεκίνησαν τὸν χρόνον τῆς ἐνάρξεως τῆς ἱστορίας τῶν Κυκλάδων ἀκόμη παλαιότερα. Εὐρέθησαν ἐκεῖ ὀψιανοὶ εἰς στρώματα τὰ ὅποια ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς *μεσολιθικά*. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ὀψιανὸς ἦτο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν γνωστὸς πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀγροτικῆς καλλιέργειας. Συνεπῶς ὅχι ἀργότερον τῶν 7000 ἐτῶν π.Χ. Διὰ διαφόρων χημικῶν ἀναλύσεων διεπιστώθη ὅτι οἱ ὀψιανοὶ τοῦ σπηλαίου αὐτοῦ κατήγοντο ἐκ Μήλου.

Αὐτὸ ἀποτελεῖ συνταρακτικὴν διαπίστωσιν, διότι σημαίνει ὅτι ἄνθρωποι ἐπεσκέφθησαν τὴν Μῆλον πρὸ τοῦ 7000 π.Χ. διὰ νὰ συλλέξουν ὀψιανούς. Πρόκειται περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας ἐνδείξεως ναυσιπλοΐας τὴν ὁποίαν ἐπὶ γῆς γνωρίζομεν».

Πρόβλημα παραμένει τὸ πῶς ἐγένετο ἡ *καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους* εἰς Ἅγιον Κοσμάν καὶ τὴν ὅλην λεκάνην τῶν Τραχῶνων, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν ἀρκετοὶ ὀψιανοὶ ἐπιφανειακῶς, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία ὅτι ὑπῆρχε, κατὰ τὴν περίοδον τῶν οἰκισμῶν τοῦ Ἁγίου Κοσμοῦ τοῦλάχιστον, ἐποχιακὴ οἴκησις χάριν καλλιέργειας καὶ συγκομιδῆς μέχρι Τραχῶνων.

Ὑποτίθεται ὅτι τὰ ἐργαλεῖα *χαράξεως* τοῦ ἐδάφους χάριν σπορᾶς ἦσαν σχετικὰ πρὸς τὰ χρησιμοποιούμενα κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν, τ.ἐ. ἡ σκαπάνη καὶ ἴσως ξύλινον ἄροτρον (συρόμενον ὑπὸ τῶν γυναικῶν;) ὑπὸ μορφὴν κορμοῦ δένδρου, μετὰ λοξοῦ ἢ κυρτοῦ κλάδου, ὁ ὁποῖος ἐξετέλει χρέη ὕνιου. Οὐδεὶς ὅμως ὀψιανὸς τῆς ὅλης περιοχῆς ἦτο κατάλληλος πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς κοπτερᾶς πλευρᾶς τῆς σκαπάνης, ἢ τῆς κορυφῆς τοῦ ὕνιου. Χαλκὸς δὲ ἀσφαλῶς δὲν ἦτο εὐκόλως διαθέσιμος διὰ τοὺς ἄνω σκοπούς.

Οἱ ὀλίγοι ἀναγκαῖοι πρὸς διατροφήν ἀγροὶ ἀναμφιβόλως εὐρίσκοντο πλησίον τῶν Τραχῶνων καὶ τοῦ Ἁγίου Κοσμοῦ. Ἐν τούτοις ὅμως *μερικοὶ* μόνον ἐξ αὐτῶν εἶχον ἔδαφος ἀρκούντως μαλακόν, ἔστω καὶ μετὰ βροχάς, ὅπως ἐπιτρέψῃ χάραξιν τοῦ καὶ τότε πολὺ ἀσβεστούχου ἐδάφους διὰ τῆς ξυλίνης σκαπάνης ἢ πρωτογόνου ἄρότρου.

Δέον συνεπῶς νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐγένετο προεργασία διὰ ξυλίνου λοστοῦ, ἥτοι προκαλλιέργεια στικτοχάρακτος. Ἐφ' ὅσον δὲ δὲν εὐρέθησαν εἰς τὴν περιφέρειαν πυριτόλιθοι κατάλληλοι δι' ὀπλισμὸν σκαπάνης, διὰ τὴν καλλιέργειαν δημητριακῶν καὶ ὀσπρίων ἦτο ἀναγκαῖα ἡ χρησιμοποίησις τῆς ὡς ἄνω πρωτογόνου μεθόδου. Παρόμοιον σύστημα ἐκσκαφῆς θὰ ἐφηρμόζετο καὶ διὰ τὰς θεμελιώσεις τοίχων. Ἡ δὲ χρῆσις μεγάλων τεμαχίων ὀψιανοῦ δύναται ν' ἀποκλεισθῇ, καθ' ὅσον καὶ ἐλαφρὰ ἀκόμη σύγκρουσις μετὰ λίθου ἐντὸς τοῦ ἐδάφους θὰ ἐρράγιζε τὸν ὀψιανόν. Ἡ φύτευσις ὅμως δένδρων καὶ ἐνδεχομένως ἀμπέλου ἠδύνατο νὰ γίνῃ εὐκόλως διὰ τοῦ ξυλίνου λοστοῦ.

Διὰ τὴν ἀπόκτησιν καταλλήλων ἀγρῶν θ' ἀπετέλουν ἐμπόδιον, συνάμα καὶ διευκόλυνσιν, αἱ ἀσφαλῶς τότε ὑπάρχουσαι θαμνόφυτοι ἐκτάσεις. Καὶ ἡ μὲν ἐκχέρσωσις αὐτῶν ἀπετέλει ἐμπόδιον, ἡ μεγάλη ὅμως περιεκτικότης τοῦ ἐδάφους τῶν εἰς χουμάδα ἦτο εὐνοϊκὴ διὰ πᾶσαν καλλιέργειαν, ἔστω καὶ ἐὰν ἡ ἐκχέρσωσις ἐγένετο βασικῶς διὰ καύσεως τῶν θάμνων. Μεταξὺ τούτων ἡ ἀσφαλῶς ὑπάρχουσα μεγάλη ἀναλογία ἀγριελαιῶν ἦτο πρόσφορος διὰ τὴν δημιουργίαν ἐλαιῶνων.

Ὑπὲρ τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ συνηγορεῖ καὶ ἡ μόνιμος κάλυψις καὶ τῶν πλέων ξηρῶν περιοχῶν τοῦ Ὑμηττοῦ παρὰ τοὺς Τράχωνες ὑπὸ ἀγρίων ἐλαιῶν ἀκόμη καὶ μετὰ πυρκαϊάν, ὡς ἔδειξαν καὶ πειράματα εἰς Τράχωνες. Ἐφ' ὅσον δὲ διετηρεῖτο ἡ χουμάς εἰς τὸ ἔδαφος, εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ ἐνεφανίζοντο κατὰ καιροὺς ἄτομα ἐλαιῶν βελτιωμένης

ἀποδόσεως ἢ καὶ νέαι ποικιλίαι, παρατηρούμεναι δὲ ὑπὸ τῶν καλλιεργητῶν, θὰ ἐπεχειρεῖτο ὁ πολλαπλασιασμός αὐτῶν. Ὅτι οὗτος δὲ ἦτο πραγματοποιήσιμος βεβαίως θὰ εἶχεν παρατηρηθῇ ἐκ τῆς βλαστήσεως καὶ ριζοβολίας ἐλαιοπασσάλων, ἐμπηχθέντων δι' ἄλλους σκοποὺς εἰς τὸ ἔδαφος. Διὰ τὰς λοιπὰς σχετικὰς μὲ τὴν δενδροκομίαν ὁμως χρήσεις ὁ ὀψιανὸς θὰ ἀπεδεικνύετο πολὺ κατάλληλος.

Δέον νὰ σημειωθῇ τέλος ὅτι εἰς ναυτικὸν καὶ ἐμπορικὸν οἰκισμὸν ὡς ὁ Ἅγιος Κοσμάς, ἡ καλλιέργεια θὰ ἦτο σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἔργον τῶν γυναικῶν, δεδομένου ὅτι τὰ καθήκοντα τῆς μετέπειτα Ἑργάνης Ἀθηνᾶς περιείχοντο ἀκόμη εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Μεγάλης Θεᾶς, ἐξ ἧς καὶ προήλθε μετ' ἄλλων γυναικείων θεοτήτων ἡ Ἀθηνᾶ. Δὲν θὰ ἦτο συνεπῶς τυχαῖον ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ μύθου περὶ διαμάχης Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς εἰς Ἀττικὴν κατήγοντο ἐξ ἐποχῆς διακρίσεως μεταξὺ ποσειδωνίων ἀνδρῶν καὶ ἐλαιοπαραγωγῶν γυναικῶν, ἐντὸς τοῦ κύκλου θεωρήσεως καὶ λατρείας τῆς Μεγάλης Μητρὸς Θεᾶς. Ἴσως μάλιστα ἡ πολυαίωνος διατήρησις τοῦ ὀψιανοῦ ὡς λατρευτικοῦ τέμνοντος ἐργαλείου, ὡς καὶ τοῦ ἐλαίου μέχρι σήμερον δι' ἱερὰς χρήσεις (λιθίνη μάχαιρα θυσιῶν, ἔλαιον στέψεων, εὐχέλαιον κλπ.), νὰ ἀποκαλύπτεται οὕτω ὡς ἐν ἀκόμῃ παράδειγμα τῆς σταθερωτάτης παραδόσεως ἐντὸς τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου. Ὅπως ἄλλωστε διειρηθῇ πέραν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ρέας εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἱεροῦ της, ἀριστερὰ μετὰ τὴν εἵσοδον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Ἦτο δὲ τὸ σημεῖον τοῦτο ἀσφαλῶς θέσις τῆς κυριωτέρας «στάσεως» τῆς πομπῆς τῆς Προσφορᾶς τῆς Συγκομιδῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ὀψιανὸς εὐρίσκετο εἰς καθημερινὴν χρήσιν.

13. Ὁ ὀψιανὸς εἰς τὴν ταφὴν

Ὁ τάφος Α10 περιεῖχε διαφόρους σκελετοὺς καὶ πλέον τῶν 720 τεμαχίων ὀψιανοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων 600 καὶ πλέον τεμάχια λεπίδων. Ἡ συσχέτισις αὐτῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς δὲν δύναται σήμερον νὰ εἶναι ἀπόλυτος λόγῳ ἐνδεχομένης διαταραχῆς ἀρχικῶν συσχετίσεων ὑπὸ μεταγενεστέρων ταφῶν. Αἱ σχετικαὶ παρατηρήσεις τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἐρεῦνης ἐπὶ τῶν ὀψιανῶν ἀπέδωσαν τὰ κάτωθι:

1. Ἡ 4 η ὁμάς ὀψιανῶν εὐρέθη παρὰ τὸν ἀγκῶνα τοῦ νεκροῦ. Περιεῖχεν ἓνα πυρῆνα καλόν, κοντόν, παχύν, μὴ ἐξαντληθέντα, μετὰ 3 λεπίδων.

2. Ἡ 5 η ὁμάς εὐρέθη παρὰ τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ. Ὁ σχεδὸν ἐξαντληθεὶς πυρὴν ἦτο κατάλληλος διὰ λεπίδας μήκους 4 ἑκατοστῶν. Ἐκ τῶν 14 λεπίδων ἴσως μία ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν πυρῆνα Π1.

3. Αἱ ὁμάδες 4 καὶ 5 δὲν ἔχουν ὡς φαίνεται σχέσιν πρὸς οἵανδήποτε ἄλλην ὁμάδα ὀψιανῶν τοῦ τάφου.

4. Σχεδὸν ὅλαι αἱ λεπίδες εἶχον πλήρως κοπτερὰς ἀκμὰς (μέχρι καὶ σήμερον), συνεπῶς δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν διὰ τὸν τάφον καὶ μόνον.

Οἱ ὀψιανοὶ τῶν λοιπῶν ὁμάδων ἦσαν ἄνευ βεβαίας σχέσεως πρὸς νεκρούς. Ἐχουν σχέσεις (πλὴν τῶν ὁμάδων 4 καὶ 5) πρὸς διαφόρους πυρῆνας.

5. Εἰς ὀψιανὸς τῆς 2 ας ὁμάδος φέρει σαφῆ ἵχνη χρήσεως. Ἄλλος τῆς 7ης ὁμάδος φέρει ἵχνη θρυμματισμοῦ ἐκ κρούσεως (ἴσως ἐργαλεῖον ἀποκοπῆς λεπίδων).

6. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν 600 καὶ πλέον λεπίδων ἀντιστοιχεῖ καλῶς πρὸς τοὺς 20 εὐρεθέντας ἐντὸς τοῦ τάφου πυρῆνας (σχέσις 1:30).

7. Ὁ τάφος περιεῖχεν ὄψιανούς πολὺ διαφόρου συνθέσεως (ραβδωτούς, πολυχρώμους, φαιομελανούς κλπ.). Δὲν περιεῖχεν ὄψιανούς πολὺ ὑαλώδους ἢ διαφανοὺς συνθέσεως ὥς ἔχουν π.χ. οἱ ὄψιανοὶ τοῦ Γιαλιοῦ ἢ τῆς θέσεως Μήλου Δεμενεγάκι – Χονδρὸ Βουνό.

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην περιελήφθησαν καὶ τὰ ἄνω στοιχεῖα ἀπλῶς ὥς ἐνδειξὶς ταφικῆς χρήσεως τοῦ ὄψιανοῦ.

14. Ὁψιανὸς καὶ ἐλαία

Ἄς ἐπιτραπῇ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ ἐξῆς παρατήρησις: Κατὰ τὸν μῦθον ἡ Ἀθηναῖα ἔφερεν ἢ ἐδώρισεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἐλαίαν.

Ἀπὸ ἀπόψεως ὅμως ἱστορίας τοῦ φυτοῦ δὲν εὐσταθεῖ τοῦτο διότι ἡ ἐλαία, ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ κοτίνου, πιθανώτατα ν' ἀνήκεν εἰς τὰ «αὐτόχθονα» φυτὰ τῆς Ἀττικῆς.

Ἴσως ὅμως ἦλθε μετὰ τῆς Ἀθηναῖας καὶ δὴ ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ἡμέρου ἐλαίας ἐκ Κρήτης εἰς Ἀθήνας (ἢ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς). Ἡ ἡμέρος δὲ ἐλαία, δηλαδὴ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δι' ἐπιλογῆς δημιουργηθεῖσα ποικιλία τοῦ κοτίνου μεγάλης ἀποδόσεως ἐλαίου καὶ καλυτέρας ποιότητος, προέκυψεν εἰς Κρήτην λόγῳ τῆς παλαιολιθικῆς χρήσεως τοῦ ἐλαίου ἐκεῖ, τῆς συστηματικῆς καλλιέργειας καὶ ἐκτενοῦς ἐμπορίου ἐλαιολάδου.

Ὁ κότινος ὅμως παρέμεινε τὸ αὐτογενὲς ἅγιον φυτόν, δι' ὃ καὶ ἀπενέμετο εἰς τοὺς νικῶντας ἀθλητάς.

Ἡ ἐμφάνισις τῆς ἡμέρου ἐλαίας δύναται πιθανῶς νὰ συσχετισθῇ μὲ τὴν ἐπικράτησιν (Ἰώνων) βασιλέων εἰς Κρήτην κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ., ὅτε ἡ διοικητικὴ συγκέντρωσις καὶ ἔντασις τῶν πνευματικῶν καὶ παραγωγικῶν δυνάμεων ἐμφανίζεται τόσον σαφῶς καὶ πειστικῶς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου. Τοῦτο παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Διὸς καὶ τὴν μετέπειτα διάσπασιν τῆς μορφῆς καὶ δικαιοδοσίας τῆς Μεγάλης Θεᾶς.

Ὁ ὄψιανὸς συνάμα κατακτᾷ τὴν περιοχὴν τῆς ἱερᾶς, ἀσφαλῶς, τέχνης διὰ τῶν ἐξ αὐτοῦ ἀριστουργημάτων καὶ πιθανῶς ἐξοπλίζει τὸ ἔλκυθρον ἁλωνισμοῦ ἀπὸ τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ. μέχρι σήμερον.

ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. G.E. MYLONAS, *Hagios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959).
2. J.R. CANN – C. RENFREW, *Obsidians in the Mediterranean* (1964).
3. J.E. DIXON – J.R. CANN – C. RENFREW, «Obsidian in the Aegean», *BSA* 60, 1965.
4. C. RENFREW, *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* (London 1972).
5. CHRISTOS DOUMAS ἐν *Kunst der Kykladen* (Karlsruhe 1976).
6. H.G. BUCHHOLZ – EGON ALTHAUS, *Nisyros-Giali-Kos* (Mainz a. Rh. 1982).
7. G. KOSTAKIS, *Electrical Conductivity of Milos Obsidians* (Stuttgart 1982).

SITOPOTINIJA ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΟΤΝΙΑ*

Ἡ ἀνάγνωση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς φώτισε σὲ μεγάλο βάθος τὴ μυκηναϊκὴ προϊστορία, ἀλλὰ παράλληλα δημιούργησε καὶ νέα προβλήματα καὶ ἐρωτηματικά. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀποκτοῦν σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο οἱ πινακίδες μὲ θρησκευτικὸ περιεχόμενο γιατί τὰ σχετικὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένα.

Ἀπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου, ὅπως τὸ γνωρίζουμε γιὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἀρκετὰ εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀναμφισβήτητα ἀπαντοῦν καὶ στὶς πινακίδες, ὅπως Δίας, Ἥρα, Ἑρμῆς, Ἄρτεμη, Ποσειδῶνας¹.

Ἀνάμεσα στὰ θεϊκὰ ὀνόματα τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, τῆς Πύλου, τῶν Μυκηνῶν καὶ τῶν Θηβῶν ἐμφανίζεται πολὺ συχνὰ τὸ ὄνομα Πότνια (*po-ti-ni-ja*)² ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολυσυζητημένα καὶ δυσερμηνεύτα ὀνόματα³. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ θεϊκὸ ὄνομα ἢ τίτλο. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ προβληματίζει ἰδιαίτερα τοὺς ἐρευνητὲς τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας εἶναι ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα μιᾶς ἀνεξάρτητης θεότητας, ὀνόματι Πότνια, ἢ ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἐπίθετο μιᾶς συγκεκριμένης θεότητας τόσο γνωστῆς καὶ διαδεδομένης ὥστε νὰ παραλείπεται ἐνίοτε τὸ κύριο ὄνομά της, ἢ τέλος ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα ἐπίθετο ποὺ δίδεται σὲ διαφορετικὲς θεότητες, ἰδιαίτερα λατρευόμενες σὲ κάθε τόπο καὶ διακρινόμενες ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου λατρεύονται. Ἐχουν κατὰ καιροὺς γίνει πολλὲς προσπάθειες γιὰ τὴν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι πολὺ πλούσια⁴.

* Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθηγητὴ κ. Γ. Μυλωνᾶ, ὁ ὁποῖος ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ἐνίσχυσε μὲ στοργὴ τὶς ἐπιστημονικὲς μου ἀναζητήσεις καὶ παρακολούθησε μὲ ἐνδιαφέρον καὶ πολὺτιμες συμβουλὲς τὴ σύνταξη αὐτῆς τῆς μελέτης. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν κ. Κ. Μπουραζέλη γιὰ τὴν ὅλη συμπαράστασή του. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ἐκφράζω πρὸς τὸν κ. Χρ. Μπουλώτη γιὰ τὶς χρήσιμες συζητήσεις καὶ γιὰ τὴ δυνατότητα ποὺ μοῦ ἔδωσε νὰ χρησιμοποιήσω τὶς ὑπὸ ἐκτύπωση μελέτες του.

Γιὰ τὶς συντομολογραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται βλ. τὴ βιβλιογραφία στὸ τέλος.

1. CHADWICK, *Decipherment*, 123-4 καὶ *Documents*, 125-7.

2. Γιὰ τὶς πινακίδες μὲ τὴν καταγραφή τοῦ ὀνόματος τῆς Πότνιας βλ. GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 188.

3. Στὸν ΟΜΗΡΟ, στὴν *Ἰλιάδα*, ἡ λέξη ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπίθετο καὶ γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ (Ζ 305), τὴν Ἥρα (Α 551, Θ 198), τὴν Ἄρτεμη (Φ 470), ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε ἄλλη θεότητα ἢ σεβαστὴ μητέρα (Α 357, Δ 2, Ε 592, Ζ 264, 413, 429, Ν 430, Σ 35, 70, Χ 341, 352, Ψ 92). Ἡ λέξη ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς, στὸν ΗΣΙΟΔΟ, *Θεογονία* 926, στὸν ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ, *Ἰππῆς* 1170, στὸν ΘΕΟΚΡΙΤΟ XVI 82 κ.ᾧ.

4. Βλ. τὴ βιβλιογραφία στὸ τέλος.

Ἐδῶ θὰ ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερα μὲ τὶς πινακίδες τῶν Μυκηνῶν ποὺ ἀναφέρουν τὴν Πότνια. Πρόκειται γιὰ μιὰ ομάδα πινακίδων ποὺ βρέθηκαν τὸ 1960 στὸ «κτῆριο Wace» (= Citadel House) στὴ δυτικὴ κλιτὺ τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Ἀποκαλύφθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση ἑνὸς διαδρόμου-δωματίου καὶ γι' αὐτὸ πιθανὸν καὶ νὰ κύλησαν ἐκεῖ ἀπὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο κατὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου. Εἶναι ἡ σειρά: Οἱ 701, ὅπου καταγράφεται ἡ *sitopotinija*, Οἱ 704, ὅπου ἔχουμε μόνη τὴ λέξη *potinija*, καὶ Οἱ 702, ὅπου ἡ λέξη *potinija* συμπληρώνεται κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὶς προηγούμενες⁵. Σ' αὐτὲς τὶς πινακίδες καταχωροῦνται ποσότητες ἑνὸς ἀταύτιστου μέχρι σήμερα προϊόντος⁶ σὲ μιὰ θεότητα καὶ σὲ ομάδες τεχνιτῶν.

Ὁ Chadwick⁷ ἐρμηνεύει τὸ *Sito-* ὡς ὄνομα θεϊκό, Σιτώ, μαρτυρημένο ἐπίθετο τῆς Δήμητρας στὴ Σικελία. Τὴν ἴδια ἄποψη συμερίζεται καὶ ἡ Stella⁸ πιστεύοντας μάλιστα ὅτι αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸ καὶ θετικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ λατρεία τῆς Δήμητρας στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ⁹. Στους ἱστορικοὺς ἄλλωστε χρόνους τὰ στάχυα ἀποτελοῦσαν τὸ σύμβολο τῆς Δήμητρας. Ὁ Palmer¹⁰ θεωρεῖ τὸ *sito-* γενικὴ πληθυντικοῦ τῆς λέξης σίτος, «τῶν σίτων Πότνια», ἐνῶ ἡ Gérard - Rousseau¹¹ ἀμφισβητεῖ καὶ τὶς δυὸ παραπάνω ἐρμηνεῖες καταλήγοντας ὅτι τὸ *sito-* θὰ μπορούσε νὰ εἶναι «un nominatif de rubrique, σίτος, indiquant la denrée en question». Ὁ Chadwick¹² συνοψίζοντας ἀργότερα τὶς διάφορες ἀπόψεις λέει πὼς πρόκειται ἢ γιὰ θεϊκὸ ὄνομα, ἢ γιὰ τοπωνύμιον ἢ γιὰ γενικὴ πληθυντικοῦ, «σίτων». Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ὁ van Leuven¹³ εὐρύνει περισσότερο τὶς δυνατότητες ἐρμηνείας θεωρώντας πιθανὴ τὴν ταύτιση τῆς *Sitopotinija* μὲ τὴ Δήμητρα ἢ ἀκόμα καὶ μὲ τὴ Λητώ, ἐνῶ γιὰ τὴν *potinija* τῶν πινακίδων Οἱ 702 καὶ Οἱ 704 κρατᾷ τὰ ὀνόματα τῆς Ἀρτεμῆς καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἀντίστοιχα. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία ὅμως δὲν θὰ πρέπει νὰ παραβλέπει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ δυνατότητα συμπλήρωσης τῆς πινακίδας Οἱ 702 μὲ τὴ λέξη *sitopotiniija*, ὁπότε βέβαια θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν ἴδια μὲ τὴν Οἱ 701 θεότητα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅτι, ὅπως σημειώνει καὶ ἡ Stella¹⁴, τὸ ὄνομα τῆς Ἀρτεμῆς ἀπαντᾷ καὶ μόνο τοῦ ἀλλὰ καὶ μαζί μὲ αὐτὸ τῆς Πότνιας στὴν ἴδια πινακίδα, PY Un 219. Ὅπωςδὴποτε πάντως ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ van Leuven δὲν βρῆκε ἀπήχηση ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητές. Ἀντίθετα πρόσφατα ἡ Milani ξαναγυρίζει στὴν ταύτιση τῆς *Sitopotinija* μὲ τὴ Δήμητρα¹⁵, ἐνῶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες

5. Γιὰ τὸ κείμενο τῶν πινακίδων, τὴ μεταγλώττιση καὶ σχετικὰ σχόλια βλ. CHADWICK, MT III, 57-9 καὶ Documents, 506-7. Ἐπίσης βλ. SACCONI, CIM 76.

6. Τὸ ἰδεόγραμμα *190 δὲν ἔχει ἀκόμη ταυτιστεῖ μὲ βεβαιότητα· πρόκειται ἴσως γιὰ κάτι σχετικὸ μὲ σιτηρὰ, βλ. Documents, 506.

7. CHADWICK, MT III, 58.

8. STELLA, *Civiltà*, 233-4.

9. E. SIMON, *Die Götter der Griechen*² (München 1980), κεφ. Demeter.

10. L.R. PALMER, «Some points for discussion», *Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies* (Cambridge 1966) 284.

11. GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 206-7.

12. Documents, 507.

13. VAN LEUVEN, «Potnia», 116-18. Γιὰ τὶς ταυτίσεις αὐτὲς βλ. καὶ παρακάτω σ. 337.

14. STELLA, *Civiltà*, 233. Βλ. καὶ σημ. 61.

15. MILANI, «Atena», 38-39.

καταγραφές αναγνωρίζει πίσω από το όνομα Πότνια την Ἀθηνᾶ. Ὁ καθηγητής Γ. Μυλωνᾶς¹⁶ ἐρμηνεύει τὸ *sito-* ὡς ὄνομα ἀγροτικῆς θεότητας καὶ τὸ *-potnia* ὡς λατρευτικὸ τίτλο, δηλαδή *Δέσποινα Σιτώ*. Παράλληλα μὲ τὶς θεωρίες αὐτὲς καὶ μὴ ἀπορρίπτοντας τὴν ταύτιση τῆς Πότνιας μὲ τὴ Δήμητρα ὁ Godart¹⁷ προβάλλει καὶ μιὰν ἄλλη πιθανότητα. Βασιζόμενος στὶς παρόμοιες καταγραφές *dapuzritojo potinija*, τῆς πινακίδας KN Gg 702, καὶ *atanapotinija*, τῆς πινακίδας KN V 52, ὅπου εἶναι σχεδὸν βέβαιη ἡ ταύτιση μὲ τὴν Ἀθηνᾶ¹⁸, πιστεύει ὅτι θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ καὶ ἡ *Sitopotinija* τῶν Μυκηνῶν μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, μιὰ καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανη ἡ σχέση τῆς θεᾶς αὐτῆς μὲ τὴ γῆ καὶ τὴ γεωργία. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι περισσότερο ἀναλογικὴ ἐν τούτοις διανοίγει ἴσως τὸ δρόμο γιὰ μιὰν ἄλλη νέα θεώρηση τοῦ προβλήματος.

Ὁ συλλογιστικὸς σκελετὸς θὰ μπορούσε νὰ πάρει τὸ παρακάτω σχῆμα: α) Ἐὰν ἡ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς ἀναγνωριστεῖ πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Πότνιας, ἔστω καὶ σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις, ἐὰν ἀποδειχτεῖ ἡ σύνδεσή της μὲ τὶς Μυκῆνες καὶ ἐὰν τέλος βρεθεῖ ὅτι σὲ κάποιο σημεῖο τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς θεότητας μιὰ ἀπὸ τὶς ιδιότητές της ἦταν καὶ ἡ προστασία τῆς φύσης, τῆς βλάστησης καὶ τῆς γεωργίας, τότε θὰ μπορούσαμε μὲ ἀρκετὴ πεποίθηση νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ταύτιση τῆς *Sitopotinija* τῶν πινακίδων τῶν Μυκηνῶν μὲ τὴν Ἀθηνᾶ.

Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι μιὰ καθαρὰ μυκηναϊκὴ θεότητα μὲ προελληνικὸ μάλιστα ὄνομα¹⁹. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ ὄνομά της μαρτυρεῖται στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς μόνο μιὰ φορὰ βεβαιωμένα. Πρόκειται γιὰ τὴν πινακίδα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ V 52, ποὺ ἀναφέρεται παρακάτω καὶ περιέχει τὴν καταγραφή *Atanapotinija* = Ἀθηνᾶ Πότνια. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ καὶ ἡ ἀμφίβολη περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς X1 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες *a]tana atija*, τὴν ὁποία ὁ Ventris συμπληρώνει *A]thānā antia[ei?]* = Ἀθήνη ἀντιά[ει]²⁰. Ἄν ἡ Ἀθηνᾶ εἶχε πλήρως διαμορφωμένη φύση καὶ θέση μέσα στὸ μυκηναϊκὸ πάνθεο, τότε πῶς ἀναφέρεται στὶς πινακίδες μόνο μιὰ φορὰ καὶ μάλιστα ποτὲ στὴν Πύλο; Αὐτὴ ἡ σπανιότητα τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ὀνόματος μιᾶς κυριότατης, ιδιαίτερα γιὰ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, θεότητας εἶναι τόσο παράδοξη ὅσο καὶ ἀπίθανη, ἀλλὰ καὶ ὁ βασικὸς λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ἀναζητήθηκε ἡ παρουσία της πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα Πότνια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία τῆς πινακίδας KN V 52, ὅπου τὸ Πότνια εἶναι σαφῶς ἐπιθετὸ τῆς Ἀθηνᾶς, οἱ ἄλλες μνεῖες ἐπιδέχονται ποικίλες ἐρμηνεῖες. Γι' αὐτὸ θὰ ἦταν χρήσιμο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐξετάσουμε σὲ πόσες καὶ σὲ ποιὲς περιπτώσεις θὰ μπο-

16. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, 206.

17. GODART, «Labirinto», 144 κέ.

18. Βλ. παρακάτω σημ. 22.

19. LIDDEL SCOTT, λ. Ἀθήνη καὶ NILSSON, *MMR*², 489 κέ.

20. BENNETT, MT II, 112, *Documents*, 126 καὶ STELLA, *Civiltà*, 228. Πρβ. καὶ CHIRASSI - COLOMBO, «Pantheon», 380 ὅπου δίνεται ἄλλη ἐρμηνεία στὴ λέξη *atija* = *aĩthvia* ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίθετα τῆς Ἀθηνᾶς. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Αἰθυῖα NILSSON, *GGR* I³, 228 καὶ σημ. 2, καὶ 349, καὶ ἀκόμη τὸ ἄρθρο τοῦ M. DETIENNE, «The Sea-Crow» στὸ *Myth, Religion and Society* ed. by R.L. Gordon (Cambridge 1981) 16-42. Ὁ A. FURUMARK («Gods of Ancient Crete», *OAth* 6, 1965, 98) ἀναζητώντας τὴν ὑπαρξὴ θεϊκῶν ὀνομάτων καὶ στὴ Γραμμικὴ Α γραφὴ ἀναγνώρισε τὸ ὄνομα τῆς Ἀθηνᾶς στὴ λέξη *Ja-ta-no* ἢ *A-ta-no* καὶ τόνισε ὅτι ὁ M.P. Nilsson πολὺ πρὶν εἶχε καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἦταν πρωταρχικὰ μιὰ μινωικὴ θεότητα.

ροῦσε ἀσφαλῶς νὰ θεωρηθεῖ ἡ λέξις Πότνια σὰν ἐπίθετο ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς.

Ἄς δοῦμε ξεχωριστὰ καθεμιά ἀπὸ τὶς κυριότερες πινακίδες μὲ τὴν καταγραφὴ *Πότνια* εἴτε ἀπλὴ εἴτε σύνθετη.

Ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ἔχουμε δύο πινακίδες, τὴν V 52 καὶ τὴν Gg 702. Στὴν πινακίδα V 52²¹ ἀναφέρεται μαζὶ μὲ τὰ ὀνόματα ἄλλων τριῶν θεῶν [Ἐνυάλιος, Παιήων καὶ Ποσειδῶν] καὶ τὸ *atanapotinija*. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, ὅπως οἱ Pugliese Carratelli, Maddoli, Stella, Chirassi, Ventris καὶ Chadwick διάβασαν χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὴ τὴ λέξις ὡς Ἄθηνᾶ Πότνια²². Στὴν ἀνάγνωσις αὐτὴ συνετέλεσε πολὺ καὶ μιὰ ἀντίστοιχη ἔκφρασις στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου, *πότνι* Ἀθηναίη²³, ἀλλὰ καὶ ἡ παράλληλη ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος μὲ αὐτὰ τοῦ Ἐνυάλιου καὶ τοῦ Ποσειδῶνα²⁴. Ἡ Milani²⁵ καταλήγει στὸ ἴδιο συμπέρασμα, στὴν ταύτιση δηλαδὴ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, ἀκολουθώντας ὁμως διαφορετικὸ δρόμο ἐρμηνείας. Συνδυάζει τὴ λέξις *atana-* μὲ μιὰν ἀνάλογη τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς καὶ τὴν ἐρμηνεύει ὡς «σοφία», δηλαδὴ *θεὰ τῆς σοφίας*, ἄρα Ἀθηνᾶ.

Στὴ δευτέρη πινακίδα μὲ τὸ ὄνομα τῆς Πότνιας ἀπὸ τὴν Κνωσὸ, τὴν Gg 702²⁶, καταγράφεται προσφορὰ μελιοῦ σ' ὅλους τοὺς Θεοὺς (*pasi teoi*) καὶ στὴν *daruwritojo potinija*, *Λαβυρίνθοιο Πότνια*. Πρῶτος ὁ Palmer ἐπιχείρησε αὐτὴ τὴ μεταγλώττιση τοῦ *daruwritojo* σὲ *λαβυρίνθοιο*, ἀπόδοσις ἡ ὁποία καὶ ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐρευνητές²⁷. Ὁ Pugliese Carratelli, ὁ Maddoli, ἡ Stella, ἡ Zancani Montuoro, ἡ Milani²⁸ κ.ἄ., ἐξειδικεύοντας περισσότερο τὴ λέξις *daruwritojo*, πιστεύουν ὅτι μὲ αὐτὴ δηλώνεται τὸ ἴδιο τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, ὅτι εἶναι δηλαδὴ τὸ μινωικὸ ὄνομά του. Δεδομένης τῆς παραπάνω ἐρμηνείας, ἡ Πότνια τοῦ *Λαβυρίνθου* ἐμφανίζεται ὡς «Πότνια τοῦ ἀνακτόρου» καὶ κατ' ἐπέκτασι τοῦ ἄρχοντα. Παρόμοιες ιδιότητες συγκεντρώνονται μόνον

21. Γιά τὸ κείμενο τῆς πινακίδας βλ. CHADWICK, *KT*⁴ 316, καὶ γιά τὸ κείμενο καὶ σχόλια βλ. *Documents*, 311, ἀρ. 208.

22. PUGLIESE CARRATELLI, 414. MADDOLI, «Pantheon», 69. STELLA, *Civiltà*, 228. I. CHIRASSI, «Poseidaon - Enesidaon nel pantheon miceneo», *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 1967* (Roma 1968) 965. *Documents*, 126-7, 311-2 καὶ 410, ἐνῶ παλαιότερα ὁ CHADWICK ἀπέρριπτε τὴν ταύτιση, «Potnia», 117, καὶ τοῦ ἴδιου *Myc. World*, 88. CHIRASSI - COLOMBO, «Pantheon», 380. Πρβ. καὶ A. HENRICHs, «Despoina Kybele: Ein Beitrag zur religiösen Namenkunde», *HSPh* 80, 1976, 253-286 καὶ ἰδίως 261 κέ. ὅπου ἀναφέρεται στὴ «Δέσποινα» Ἀθηνᾶ. Ἀντίθετα οἱ PALMER (NRT 9 καὶ *Interpretation*, 239), GUTHRIE («Gr. Religion» 39) καὶ GÉRARD - ROUSSEAU (*Mentions*, 44-5) θεωροῦν τὴ λέξις *atana* τοπωνύμιον. Πρβ. καὶ CARRUBA, «Athena», 932-33, καὶ VAN LEUVEN, «Potnia», 114-16 γιά ἄλλες ἀπόψεις καὶ ἐρμηνεύσεις.

23. ΟΜ. Ὑλ. Z 305.

24. Βλ. CHIRASSI, «Poseidaon - Enesidaon», ὁ.π. (σημ. 22) 965 σημ. 56.

25. MILANI, «Atena», 32-3.

26. Γιά τὸ κείμενο τῆς πινακίδας βλ. CHADWICK, *KT*⁴ 203, καὶ γιά τὸ κείμενο καὶ σχόλια βλ. *Documents*, 310, ἀρ. 205.

27. PALMER, «Observations», 40, τοῦ ἴδιου, *Interpretation*, 239, CHADWICK, «Potnia», 117 καὶ GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 56-8 γιά γενικὴ ἐρμηνεία τῆς λέξεως. Πρβ. καὶ C. GALLAVOTTI, «Labyrinthos», *PP* 12, 1957, 163-4.

28. PUGLIESE CARRATELLI 415. MADDOLI, «Pantheon», 76. STELLA, *Civiltà*, 229. P. ZANCANI MONTUORO, «I labirinti di Francavilla ed il culto di Athena», *RAAN* 50, 1975, 134. MILANI, «Atena», 32 καὶ σημ. 13.

στην Ἀθηνᾶ, προστάτρια τῶν Μυκηναίων ἀρχόντων, τοῦ ἀνακτόρου, τῆς πόλης²⁹, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Ἡ θέση αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Nilsson καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς μορφῆς τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν κρητικὴ στὴ μυκηναϊκὴ τῆς μορφῆς³⁰. Ὁ συνδυασμὸς τῆς *dapuzritojo potinija* μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, καὶ μάλιστα μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Πολιάδα, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο μιᾶς ἐπιγραφῆς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὴν πόλη Ἰτανο τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης³¹. Ἀνάμεσα στοὺς ἀναφερόμενους στὴν ἐπιγραφή θεοὺς εἶναι ὁ Δικταῖος Δίας, ἡ Ἀθηνᾶ Πολιάδα καὶ οἱ «θεοὶ πάντες» συλλατρευόμενοι μὲ τὴν Ἀθηνᾶ. Στὴν πινακίδα KN Fr 1³², πού περιλαμβάνεται μαζὶ μὲ τὶς KN Gg 702 καὶ V 52 στὴν ὁμάδα πινακίδων τῆς Κνωσοῦ μὲ προσφορὲς στοὺς θεοὺς, ἔχουμε τὴ σύγχρονη ἀναφορὰ στὸ *Δικταῖο Δία* (*dikatajo diwe*) καὶ στοὺς θεοὺς πάντας (*pasi teoi*). Στὴν πινακίδα Gg 702 ἔχουμε τὴ σύγχρονη ἀναφορὰ τῆς *Πότνιας τοῦ Λαβυρίνθου* (*dapuzritojo potinija*) καὶ τῶν θεῶν πάντων (*pasi teoi*).

Ἀπὸ ὅσα λοιπὸν ἀναφέρθηκαν παραπάνω θὰ μπορούσαμε νὰ καταλήξουμε στὴν πιθανότερη ὑπόθεση ὅτι στίς δυὸ αὐτὲς πινακίδες τῆς Κνωσοῦ ἡ λέξη Πότνια εἶναι ἓνα ἐπίθετο πού χαρακτηρίζει τὴν Ἀθηνᾶ ἢ ἀντικαθιστᾷ τὸ ὄνομά της.

Ἐρχόμαστε τώρα στὴν Πύλο ἀπὸ ὅπου προέρχονται καὶ οἱ περισσότερες πινακίδες. Ἡ πινακίδα Fr 1206³³ ἀναφέρεται στὴν *potinija asiwija*. Κατὰ τοὺς Pugliese Carratelli, Maddoli, Stella καὶ Milani³⁴ ἡ λέξη *asiwija* (*ἈσFία*) ταυτίζεται μὲ τὸ ἐπίθετο Ἀσία πού εἶχε ἡ Ἀθηνᾶ στὴ Λακωνία. Κατὰ τὸν Πausanias³⁵ στὴν πόλη Λᾶς ὑπῆρχε ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Ἀσίας (πάνω στὸ ὄρος Ἀσία) πού ἱδρυσαν ὁ Κάστορας καὶ ὁ Πολυδεύκης μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὴν Κολχίδα (ὅπου ἐπίσης ὑπῆρχε ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Ἀσίας). Παράλληλα, πάλι κατὰ τοὺς Pugliese Carratelli καὶ Maddoli, τὸ ἐπίθετο αὐτὸ μᾶς παραπέμπει καὶ στὴν Ἀρκαδίᾳ ὅπου στὴν Ἀσέα (ἢ Ἀσία) ὑπῆρχε, κατὰ τὸν Pausanias³⁶, ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνα, κτισμένος ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεύα. Ἔτσι ἡ Πότνια Ἀσία θὰ μπορούσε πιθανότατα νὰ ἀναφέρεται στὴν «Ἀθηνᾶ Ἀσία».

Μεγάλῃ ὁμοφωνίᾳ μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν φαίνεται πὼς ὑπάρχει στὴν περίπτωση τῆς πινακίδας An 1281 μὲ τὴν καταγραφὴ τῆς *potinija ijeja*³⁷, Πότνια Ἰππεία. Εὐκόλα ταυ-

29. Ἀντίθετη ἄποψη ἐκφράζει ὁ VAN LEUVEN («Potnia», 113-4) ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὴ θεότητα αὐτὴ μὲ τὴν Ἥρα.

30. NILSSON, *MMR*², 491 κέ. MADDOLI, «Pantheon», 75 κέ. καὶ MILANI, «Atena», 29 κέ.

31. W. DITTENBERGER, *Sylloge*³, 526: τάδε ὤμοσαν τοῖ Ἰτάνιοι πάντες Δία Δικταῖον καὶ Ἥραν καὶ θεοὺς τοὺς ἐν Δίκται καὶ Ἀθαναίαν Πολιάδα καὶ θεοὺς, ὅσσοις ἐν Ἀθαναίᾳ θύεται, πάντας... Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περιοχὴ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ κατὰ τὴ δωρικὴ εἰσβολὴ οἱ Ἑτεόκρητες, βλ. J.D.S. PENDLEBURY, *The Archaeology of Crete* (London 1967) 260.

32. *Documents*, 305-7, ἀρ. 200.

33. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς πινακίδας καὶ σχόλια βλ. BENNET, *Olive Oil Tablets*, 45 καὶ BENNETT - OLIVIER, *PTT* I, 155.

34. PUGLIESE CARRATELLI 416. MADDOLI, «Pantheon», 77, καὶ τοῦ ἴδιου, «Potinija asiwija», *SMEA* 4, 1967, 11-22. STELLA, *Civiltà*, 230. MILANI, «Atena», 33-4. Πρβ. καὶ GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 42-4. CHADWICK, «Potnia», 125-6 καὶ VAN LEUVEN, «Potnia», 118-9 γιὰ ἄλλες ἐρμηνεῖες.

35. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ III 24, 6-7.

36. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ VIII 44, 2-4.

37. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς πινακίδας καὶ σχόλια βλ. BENNETT - OLIVIER, *PTT* I, 55, καὶ *Documents*, 483, ἀρ. 312.

τίστηκε ή θεότητα αυτή με την Ἀθηνᾶ Ἰππεΐα³⁸, τῆς ὁποίας εἶναι γνωστή ή σχέση με την ἱππική, τὸ ἄρμα κλπ.³⁹ Ἡ σύνδεση τῆς Πότνιας τῆς πινακίδας αὐτῆς με την Ἀθηνᾶ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο πρόσθετο λόγο. Τὸ ὄνομα τῆς Πότνιας Ἰππεΐας συνδέεται ἐδῶ με ἓνα μακρὺ κατάλογο ὀνομάτων. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀπαντοῦν καὶ στὴν πινακίδα PY Fn 50 ποὺ εἶναι κατάλογος ὀνομάτων τεχνιτῶν, στοὺς ὁποίους κατανέμεται κριθάρι⁴⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἀξιοπρόσεκτο εἶναι καὶ τὸ σημεῖο ὅπου βρέθηκε ή πινακίδα An 1281. Πρόκειται γιὰ τὸ ΒΑ. κτίριο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει «ιερό» με βωμὸ μπροστά, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ καλούμενο «ἀνακτορικὸ ἐργαστήριον» (palace workshop)⁴¹. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο παραπάνω ἐπισημάνσεων, δηλαδὴ τῆς σύνδεσης τοῦ ὀνόματος τῆς Πότνιας Ἰππεΐας με τεχνίτες καὶ τῆς γειννίας τοῦ ἱεροῦ τῆς με ἐργαστήριον, ὁδηγεῖ λογικὰ τὴ σκέψη στὴν ἐνδεχόμενη δυνατότητα, ή ἴδια θεότητα νὰ εἶναι προστάτρια τῆς ἱππικῆς καὶ τῶν Τεχνῶν, δηλαδὴ μιὰ Πότνια «Ἰππία» καὶ «Ἐργάνη». Οἱ ιδιότητες ἀκριβῶς αὐτὲς ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη τὶς ἀντίστοιχες τῆς Ἀθηνᾶς τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Υπάρχουν ἀπὸ τὴν Πύλο ἀκόμη τρεῖς πινακίδες, Fr 1225, Fr 1236 καὶ Fn 187, ὅπου ή παροχή, λαδιοῦ στὶς δύο πρῶτες, κριθαριοῦ καὶ σύκων στὴν τρίτη, προορίζεται γιὰ τὸ *urojo potinija*⁴². Ἐγιναν διάφορες μεταγλωττίσεις καὶ δόθηκαν πολλὲς ἐρμηνεῖες στὴ λέξη *urojo*, ποὺ ἀποδίδεται γενικὰ εἴτε ὡς *ὕψων* εἴτε ὡς *ὕφοιον* τῆς Πότνιας⁴³. Ἡ πρώτη ἐρμηνεία συνδέει τὴν Πότνια με τὸν Κάτω Κόσμος, με ὑποχθόνια λατρεία, τῆς ὁποίας βέβαια δὲν εἶναι ἀμέτοχη ή Ἀθηνᾶ. Ἡ δεύτερη ὁμως ἐρμηνεία, ή καὶ ἐπικρατέστερη, εἶναι περισσότερο ἰσχυρὴ καὶ συνδέει τὴν Πότνια με μιὰ ἀπὸ τὶς βασικότερες ιδιότητες τῆς Ἀθηνᾶς, αὐτὴν δηλαδὴ τῆς προστάτριας τῆς ὕφαντικῆς, ιδιότητα γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρον καὶ ἰδιαίτερα συχνὰ μαρτυρούμενη στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους⁴⁴. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μάλιστα οἱ μαρτυρίες τοῦ Ὁμήρου⁴⁵ εἶναι ἰδιαίτερα καθοριστικὲς δεδομένου ὅτι ὄχι μόνο καταγράφεται ή ἐνασχόληση τῆς θεᾶς με τὴν ὕφανση ἐνδυμάτων, ἀλλὰ καὶ ὅτι αὐτὰ προορίζονται γιὰ θεὸς (τὴν ἴδια ἢ τὴν Ἥρα). Σὲ ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς σχέσης τῆς Πότνιας ἔρχεται καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία παρόμοιας δραστηριότητος ἀπὸ

38. PUGLIESE CARRATELLI 416. MADDOLI, «Pantheon», 77. STELLA, *Civiltà*, 229. GODART, «Labirinto», 145 καὶ MILANI, «Athena», 35-6. Πρβ. ἀκόμη PALMER, *Interpretation*, 226-8, τοῦ ἴδιου, «Some points for discussion», ὁ.π. (σημ. 10) 275 κέ. GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 118-120 καὶ VAN LEUVEN, «Potnia», 118 γιὰ ἄλλες ἐρμηνεῖες ποὺ ἀναγνωρίζουν στὴν *potinija iqeja* τὴ Δήμητρα Ἰππία. Πρβ. καὶ F.R. ADRADOS, «Les institutions religieuses mycéniennes», *Acta Mycenaea I, Salamanca 1970, Minos XI* (1972) 185.

39. N. YALOURIS, «Athena als Herrin der Pferde», *MH* 1950, 19-101, καὶ τοῦ ἴδιου, «Ἀθηνᾶ Ἰππία Χαλινίτις», *NomChron V-VI*, 1978, 9-23. Βλ. καὶ σημ. 65.

40. *Documents*, 216-7, ἀρ. 91. PALMER, *Interpretation*, 226-8 καὶ MADDOLI, «Pantheon», 78.

41. C.W. BLEGEN - M. RAWSON, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, I: The Buildings and their contents* (Princeton 1966) 299 κέ. καὶ 303-305.

42. Γιὰ τὸ κείμενο τῶν πινακίδων καὶ σχόλια βλ. BENNETT, *Olive Oil Tablets*, 55 καὶ 61-2. BENNETT - OLIVIER, *PTT I* 148 καὶ 156-7. PALMER, *Interpretation*, 231-2 καὶ 243-4 καὶ *Documents*, 482, ἀρ. 310.

43. CHADWICK, «Potnia», 118. PALMER, *NRT* 9 κέ. PUGLIESE CARRATELLI 417. MADDOLI, «Pantheon», 77-8. STELLA, *Civiltà*, 229-30. GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 230-32. VAN LEUVEN, «Potnia», 121. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*, 59 κέ. καὶ MILANI, «Athena», 35.

44. Γιὰ τὰ σχετικὰ ἐπιχειρήματα καὶ βιβλιογραφία βλ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*, 60-61.

45. ΟΜ. Ἰλ. Ε 735, Θ 386, Ξ 178 κέ.

τὴν πινακίδα Of 36 τῆς Θήβας⁴⁶, ὅπου καταγράφεται διανομὴ ἐρίου μεταξὺ ἄλλων καὶ στὸν «οἶκο» (ναὸ) τῆς Πότνιας γιὰ τὶς ἀσκήτριες (*potinija wokode aketira*), γεγονός που πιστοποιεῖ καὶ τὴν παρουσία ἐργαστηρίων κοντὰ στὸ ναό. Ἡ ὑπαρξὴ ἱερῆς οἰκονομίας καὶ ἡ σύνδεση τῆς Πότνιας μὲ ἐπαγγελματικὲς καὶ οἰκονομικὲς δραστηριότητες ἀπαντοῦν, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω, καὶ σὲ ἄλλα κείμενα καὶ εὐρήματα⁴⁷. Ἐτσι ἀπὸ τὴν Πύλο ἔχουμε δύο βεβαιωμένες περιπτώσεις σύνδεσης τῆς Πότνιας μὲ τεχνίτες (An 1281) καὶ ἐργαστήριον (ὕφαντικῆς: Fr 1225, 1236), γεγονός τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀναγνώριση τῆς Ἀθηνᾶς (Ἐργάνης).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις τῆς Πύλου, ὅπου τὸ ὄνομα τῆς Πότνιας συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα οὐσιαστικὸ ἢ ἐπίθετο, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ὅπου ἀπαντᾷ μόνο του, χωρὶς κανένα προσδιορισμό⁴⁸. Ὁ Furumark⁴⁹ ἀναγνωρίζει, ἰδιαίτερα στὴν Πότνια τῆς περίφημης πινακίδας PY Tn 316⁵⁰, τὴ Δήμητρα. Στὸ ἴδιο γενικότερο συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ Chadwick⁵¹ ποὺ τὴν ἐρμηνεύει ὡς Δήμητρα ἢ Μεγάλῃ Μητέρα. Τὴ γνώμη τοῦ ἀκολουθεῖ ἡ Stella⁵², ἐνῶ ὁ Adrados ἀμφισβητεῖ τὴν πρώτη τοῦ ἐρμηνεία, ἡ ὁποία συμφωνοῦσε μὲ αὐτὴν τοῦ Chadwick, καὶ θεωρεῖ ἐξίσου δυνατὴ τὴν ταύτιση μὲ τὴν Ἀθηνᾶ⁵³. Τὴν ταύτιση μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, ἔστω καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀκολουθοῦν περισσότεροι ἐρευνητές, ὅπως οἱ Pugliese Carratelli⁵⁴, Maddoli⁵⁵, Dietrich⁵⁶, Godart⁵⁷,

46. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς πινακίδας καὶ σχόλια βλ. TH. SPYROPOULOS - J. CHADWICK, *The Thebes Tablets II*, *Minos* Supl. IV (Salamanca 1975) 102 καὶ 106 καὶ L. GODART - A. SACCONI, *Les tablettes en linéaire B de Thèbes* (Roma 1978) 32. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Πότνιας αὐτῆς μὲ τὴν Ἀθηνᾶ βλ. GODART, «Labirinto», 147-8. MILANI, «Atena», 39 καὶ ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*, 61. Ἀντίθετα ὁ CHADWICK, ὁ.π. καὶ *Myc. World* 93, βασιζόμενος στὸ τοπωνύμιον τῶν Θηβῶν Ποτνιαί, ὅπου λατρευόταν ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη (ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IX 8, 1), ταυτίζει τὴν Πότνια τῆς θηβαϊκῆς πινακίδας μὲ τὴν Δήμητρα. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ M. ROCCHI, «Po-ti-ni-ja e Demeter Thesmophoros a Tebe», *SMEA* 19, 1978, 63-67. Πρβ. καὶ τὴν ἄποψη τοῦ VAN LEUVEN («Potnia», 124) ὁ ὁποῖος τὴ θεωρεῖ Ἀφροδίτη.

47. A. LEUKART, «Autour de ka-ko na-vi-jo: quelques critères», *Colloquium Mycenaeum*, 1975 (Genève 1979) 184 κέ. N. MARINATOS-HÄGG, «The West House at Akrotiri as a cult center», *AM* 98, 1983, 17. Ἐπίσης βλ. CH. BOULOTIS, «Nochmals zum Prozessionsfresko von Knossos: Palast und Darbringung von Prestige-Objekten» στὸ *The function of Minoan Palaces*, Πρακτικὰ 4ου Διεθνoῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνέδριου στὸ Σουηδικὸ Ἰνστιτοῦτο, Ἀθήνα 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

48. Γιὰ τὴν ἀναφορὰ τῶν σχετικῶν πινακίδων βλ. GÉRARD - ROUSSEAU, *Mentions*, 188 καὶ σημ. 1-3.

49. A. FURUMARK, «Ägäische Texte in griechischer Sprache», *Eranos* 52, 1954, 18-60 καὶ ἰδιαίτερα 51-53.

50. Γιὰ τὴν Πότνια τῆς πινακίδας αὐτῆς βλ. καὶ ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*, 102 κέ.

51. CHADWICK, «Potnia», 118, 123 καὶ 129. Τὴ θεωρία τοῦ στηρίζει κυρίως στὴ στενὴ σχέση τῆς Πότνιας μὲ τὸν Ποσειδῶνα στὴν Πύλο καὶ Κνωσό, καὶ στὴ μυστικὴ λατρεία ποὺ ἐτελεῖτο στὴν Pakijanes, ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀκριβῶς θὰ μπορούσαν θαυμάσια νὰ ταιριάζουν καὶ στὴν Ἀθηνᾶ, ὅπως θὰ δειχτεῖ παρακάτω. Πρβ. τοῦ ἴδιου *Decipherment*, 125, καὶ *Myc. World*, 92-3.

52. L.A. STELLA, «La religione greca nei testi micenei», *Numen* 5, 1958, 31 κέ., καὶ τῆς ἴδιας, *Civiltà* 234, ὅπου ἐξειδικεύει τὴν ταύτιση μὲ τὴν Δήμητρα μόνο στὴν Πότνια τῆς Pakijanes, τῆς ἱερῆς πόλης τῆς Πύλου.

53. ADRADOS, ὁ.π. (σημ. 38) 184-5.

54. PUGLIESE CARRATELLI, 414-5.

55. MADDOLI, «Pantheon», 74-5.

56. DIETRICH, *Origins*, 181 κέ.

57. GODART, «Labirinto», 145.

Hooker⁵⁸, Προμπονάς⁵⁹ και Milani⁶⁰. Παράλληλα έχουν αναπτυχθεί και άλλες θεωρίες που την ταυτίζουν με την Ἀρτεμη, την Ἀφροδίτη κλπ.⁶¹

Συνοψίζοντας λοιπόν τὰ δεδομένα τῶν πινακίδων ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Πύλο, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὸ εὐλόγο συμπέρασμα ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις ταυτίζονται ἀσφαλῶς οἱ ιδιότητες, τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ ἐπίθετα τῆς Πότνιας μὲ ἀντίστοιχα τῆς Ἀθηνᾶς τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Στὴν Πύλο ἡ μορφή τῆς Πότνιας φαίνεται νὰ κυριαρχεῖ τῶν ἄλλων θεοτήτων μαζί μὲ τὸν Ποσειδῶνα⁶², γεγονὸς ποὺ ὁδηγεῖ πάλι στὴ σύνδεση Πότνιας καὶ Ἀθηνᾶς, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ βρίσκεται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸν Ποσειδῶνα⁶³. Ὁ ρήτορας Αἴλιος Ἀριστείδης σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς λόγους τοῦ στὴν Ἀθηνᾶ, τὸν ὁποῖο σημειωτέον ἀρχίζει μὲ τὴν προσφώνηση ὦ δέσποινα Ἀθηνᾶ⁶⁴, ἀναφέρει: μετέχει δὲ καὶ τῷ Ποσειδῶνι τῶν ἔργων, τῷ τε ἱππίῳ καὶ τῷ ποντίῳ, πρώτη μὲν τὸν χαλινὸν εὐροῦσα, πηξαμένη δὲ τὴν πρώτην ναῦν⁶⁵.

Ὁ μῦθος τῆς φιλονικίας μεταξὺ Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Ἀθήνας⁶⁶, ἡ σύγχρονη λατρεία τοὺς στὸ Ἑρέχθειο⁶⁷ καὶ ἀκόμη ὁ κοινὸς βωμὸς Ποσειδῶνα Ἱππίου καὶ Ἀθηνᾶς Ἱππίας στὸν Κολωνό⁶⁸, οἱ γειτονικοὶ ναοὶ τοὺς στὸ Σούνιο (καὶ τοὺς Δελφοὺς) εἶναι μερικὰ παραδείγματα σύνδεσης Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα⁶⁹ στὴν Ἀττικὴ.

Δεδομένης τῆς μυθολογικῆς σχέσης Ἀθήνας - Πύλου⁷⁰ θὰ μπορούσαμε νὰ συμπερά-

58. HOOKER, *MG* 206.

59. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*, 113 καὶ 118-9.

60. MILANI, «Atena», 41.

61. GÉRARD-ROUSSEAU, *Mentions*, 188-190 καὶ 256-7, VAN LEUVEN, «Potnia», 121-2 καὶ 127-129, καὶ R. HAGG - N. MARINATOS (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age* (Stockholm 1981) 122-5 καὶ 210-11 ὅπου συνοψίζονται οἱ διάφορες ἐρμηνεῖες γιὰ τὴν Πότνια. Ὅπως δὲ πρὶν νὰ ξεχνᾶμε ὅτι γιὰ τὴν Ἀρτεμη τουλάχιστον ὑπάρχει ἀναφορὰ στίς πινακίδες: PY Es 644 καὶ Un 219, στὴν ὁποία μάλιστα συνυπάρχει μαζί μὲ τὸ ὄνομα τῆς Πότνιας, *Documents*, 277, ἀρ. 167 καὶ σελ. 535 στὴ λέξη *a-te-mi-to* καὶ *a-ti-mi-te*, καὶ ἀκόμη BENNETT - OLIVIER, *PTT* I 242. Βλ. ἐπίσης A.M. JASINK TICCHIONI, «Contributi micenei», *SMEA* 21, 1980, 205-220, ὅπου γενικὰ ἡ Πότνια ταυτίζεται μὲ τὴ «βασίλισσα».

62. Κατέχουν καὶ οἱ δύο ἐξέχουσα θέση στὴν περίφημη πινακίδα. Tn 316 στὴ μπροστινὴ καὶ στὴν πίσω πλευρὰ ἀντίστοιχα.

63. Ἀντίθετα ὁ CHADWICK πιστεύει (βλ. σημ. 51) ὅτι ἡ σχέση αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴν ἀναγνώριση τῆς Δήμητρας, δεδομένου ὅτι συνδέονται σὲ μεταγενέστερες λατρεῖες. Αὐτὸ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἰσχύσει γιὰ τὴν πινακίδα Fr 1219, βλ. CHIRASSI, *ὁ.π.* (σημ. 22) 962, ἀλλὰ καὶ 965 σημ. 56 καὶ 977 ὅπου τονίζεται ἡ σύνδεση Ποσειδῶνα καὶ Ἀθηνᾶς.

64. Κάτι ἀνάλογο μὲ τὸ Πότνι Ἀθηναῖη τοῦ ΟΜΗΡΟΥ, Ἰλ. Z 305.

65. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΡΗΤ., *Μαντευτοὶ XXXVII*, Ἀθηνᾶ (2), 20.

66. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 3, 14, 1 καὶ K. KERÉNYI, *Ἡ μυθολογία τῶν Ἑλλήνων* (μτφ. Δ. Σταθόπουλος, Ἀθήνα 1966) 124.

67. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ I 26, 5.

68. *Αὐτόθι* I 30, 4.

69. Γιὰ τίς σχέσεις Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα καὶ γιὰ τίς πόλεις καὶ τὰ ἱερὰ ὅπου συλλατρεύονταν βλ. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, «Ποσειδῶν Ταϊνάριος», *ΑΕ* 1976, 123. Ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ DETIENNE, «The Sea-Crow», *ὁ.π.* (σημ. 20) 16 κέ. καὶ ἰδίως 29 καὶ 37.

70. Γιὰ γενικὴ βιβλιογραφία τοῦ θέματος αὐτοῦ βλ. I. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἐορτὴ *Θρονοελκτῆρια καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους* (Ἀθήναι 1974) 85 σημ. 3.

νουμε πιθανόν την αντίστοιχη ισχυρή σύνδεση Ποσειδῶνα καὶ Ἀθηνᾶς καὶ στήν Πύλο. Ἐκφράστηκε μάλιστα ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο ἡ σκέψη ὅτι πιθανόν ἡ «γλαύκα», σύμβολο τῆς Ἀθηνᾶς, νὰ ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὴν Πύλο⁷¹.

Ἡ στενὴ σχέση τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὰ μεγάλα μυκηναϊκὰ κέντρα, Μυκῆνες - Ἀθήνα - Πύλο, καθίσταται προφανὴς καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἡ Ἀθηνᾶ προστατεύει τὶς πόλεις ὅσο καὶ τοὺς ἄρχοντες. Ὁ ἰδρυτὴς τῶν Μυκηνῶν Περσεὺς στήν προσπάθειά του νὰ ἀποκεφαλίσαι τὴ Μέδουσα εἶχε βοηθὸ καὶ συμπαραστάτη του κυρίως τὴν Ἀθηνᾶ, στήν ὁποία καὶ πρόσφερε τὴν κεφαλὴ της ποὺ τὴν τοποθέτησε στήν αἰγίδα της⁷². Στὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι ἡ προσωπικὴ θεὰ-προστάτρια τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων. Στὴν Ἰλιάδα διαβάζουμε ὅτι ἀφοῦ ὁ Ἀγαμέμνωνας φόρεσε τὴν πανοπλία του ἐπὶ δ' ἐγδούπησαν Ἀθηναίη τε καὶ Ἥρη, /τιμῶσαι βασιλῆα πολυχρύσιοι Μυκῆνης⁷³. Παρακάτω ἡ Ἀθηνᾶ ἐμφανίζεται ὡς προστάτρια τῆς Πύλου καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Νέστορα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἱπεῦσι μετέπρεπον ἡμετέροισι/καὶ πεζὸς περ ἑὼν, ἐπεὶ ὡς ἄγε νεῖκος Ἀθῆνη⁷⁴. Καὶ στήν Ὀδύσσεια ὁ Νέστορας στήν Ἀθηνᾶ προσεύχεται νὰ τὸν προστατεύει καὶ σ' αὐτὴν θυσιάζει⁷⁵. Ὁ Μενέλαος ὅταν τὸν προτρέπει ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Φοῖνικα νὰ δείξει θάρρος καὶ νὰ σώσει τὸν Πάτροκλο, πρῶτα-πρῶτα ἀπὸ αὐτὴν ζητάει βοήθεια, καὶ τότε γῆθησεν θεὰ γλαυκῶπις Ἀθῆνη, ὅττι ῥὰ οἱ ἀμπρωτα θεῶν ἡρήσατο πάντων⁷⁶.

Ὁ ρήτορας Αἴλιος Ἀριστείδης, στὸ λόγο ποὺ προαναφέρθηκε, μνημονεύει ἀκόμη: ἄτε δὲ ἐν κορυφῇ τε τοῦ Ὀλύμπου καὶ ἐκ κορυφῆς τοῦ Διὸς γενομένη πόλεων τε πασῶν τὰς κορυφὰς ἔχει κατὰ κράτος...⁷⁷ Καὶ παρακάτω: καὶ εἰσὶν αἱ πόλεις δῶρα Ἀθηνᾶς· ὅθεν δὴ καὶ πολιοῦχος ἅπασι κέκληται. τὰς δὲ ἀκροπόλεις ἐξεῖλον αὐτῇ δικαίως ἅμα μὲν σύμβολον τῆς γενέσεως, ἅμα δὲ ὥσπερ τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἡγεμόσι τεμένη καὶ χώρους ἐξαιροῦσιν, οὕτω τῇ τοῦ παντὸς ἡγήσαμένη θεῷ τὰ ἐπικαιρότατα ἐξεῖλον⁷⁸.

Στὴν Πύλο τὸ ἱερὸ τῆς Πότνιας⁷⁹ τοποθετεῖται στήν ἱερὴ πόλη ἢ θρησκευτικὸ κέντρο *Pakijane*⁸⁰. Ὁ Πausanίας ἀναφερόμενος στήν Πύλο γράφει: Ἐνταῦθα ἱερὸν ἐστὶν Ἀθηνᾶς ἐπὶ κλησὶν κορυφασίας καὶ οἶκος καλούμενος Νέστορος⁸¹. Ναὸς πάλι Ἀθηνᾶς ἀρχαϊκῶν-ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀνασκάφηκε καὶ πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ «ἀνακτόρου» τῶν Μυκηνῶν⁸² καὶ ὅχι πάνω ἀπὸ τὸ «ἱερὸ» τοῦ ἀνακτόρου γιατί, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι

71. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, «Περὶ τὸν πρῶτον Ἀχαιῶν ἐποικισμόν τῆς Κρήτης», *Πεπραγμένα Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Κρητικά Χρονικά* 15-16: 3, 1961-62, 191.

72. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 2, 4, 2-3 καὶ ΚΕΡΕΝΥΙ, ὁ.π. 300 κέ. καὶ 307.

73. ΟΜ. Ἰλ. Α 45-6.

74. ΟΜ. Ἰλ. Α 720-1 καὶ 714, 736, 758.

75. ΟΜ. Ὀδ. γ 372 κέ.

76. ΟΜ. Ἰλ. Ρ 567-8.

77. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΡΗΤ., *Μαντεντοὶ* XXXVII, Ἀθηνᾶ (2) 7.

78. *Αὐτόθι*, Ἀθηνᾶ (2) 13.

79. Πινακίδα ΡΥ Fr 1236.

80. PUGLIESE CARRATELLI 416. R. GUGLIELMINO, «PA-KI-JA-NE, la ierapoli di Pilo», *SMEA* 23, 198, 141-193 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία.

81. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IV 36, 2.

82. MYLONAS, *MMA* 59 καὶ 70· τοῦ ἴδιου *Πολύχρσοι Μυκῆναι*, 117.

μέχρι τώρα πιστευόταν⁸³, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἀποκαλύφθηκε μακρύτερα, στὴ δυτικὴ κλιτὺ τῆς ἀκρόπολης⁸⁴.

Μέχρι ἐδῶ ἔχει κατὰ τὸ δυνατόν φανεῖ ἡ σύνδεση τῆς Ἀθηνᾶς ἀφενὸς μὲν μὲ τὴν Πότνια καὶ τὰ ποικίλα ἐπίθετά της, ἀφετέρου δὲ μὲ τὶς Μυκῆνες καὶ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα. Θὰ πρέπει στὸ σημεῖο αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸν ἀρχικὸ συλλογισμό, νὰ ἐρευνηθεῖ ἐὰν καὶ μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ σχετίζεται ἢ συνδέεται ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὴ γεωργία, τὴ βλάστηση, τὰ δέντρα, τοὺς καρπούς.

Ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς ὡς «φυσικῆς» θεότητος εἶναι πολλαπλὴ καὶ πανάρχαια. Κατὰ τὴ μυθολογούμενη ἔριδα τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸν Ποσειδῶνα γιὰ τὴν κυριότητα τῶν Ἀθηνῶν, τὸ δῶρο τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν τὸ δέντρο τῆς ἐλιάς⁸⁵, τὴν καλλιέργεια τῆς ὁποίας δίδαξε κατόπιν στοὺς ἀνθρώπους. Τὸ λάδι ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν τὴν κυριότερη προσφορά πρὸς τοὺς θεούς, πράγμα πού διαπιστώνουμε καὶ στίς σειρὲς Fγ τῶν πινακίδων τῆς Πύλου καὶ Fρ τῆς Κνωσοῦ⁸⁶. Στὸ μῦθο τοῦ Ἐριχθόνιου⁸⁷ ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἐκείνη πού τὸν παραλαμβάνει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Γῆς⁸⁸ καὶ ἀναλαμβάνει τὴν ἀνατροφή του ἀναθέτουσα τὸ ἔργο σὲ τρεῖς τροφούς, τὴν Ἀγλαυρο, τὴν Πάνδροσο καὶ τὴν Ἑρση⁸⁹. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ὀνόματα ἔχουν σχέση μὲ τὴν εὐφορία τῆς γῆς, τὸ ὄνομα μάλιστα Ἀγλαυρος εἶναι καὶ ἐπίθετο τῆς Ἀθηνᾶς⁹⁰.

Τὰ στοιχεῖα τῶν μύθων αὐτῶν φανερώνουν ὅτι στὴν Ἀττικὴ λατρευόταν παλαιότερα ἢ Ἀθηνᾶ καὶ ὡς θεὰ τῆς γεωργίας καὶ τῆς δενδροκαλλιέργειας. Αὐτὸ ὑποδεικνύεται καὶ ἀπὸ πολλὰς γιορτὲς πού τελοῦνταν πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς, ὅπως τὰ Ἀρρηφόρια⁹¹, τὰ Σκιροφόρια⁹², γιορτὴ ἀρχικὰ γεωργικὴ ἀναγόμενη στὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς ὡς φυσικῆς θεότητος, κατὰ τὴν ὁποία εὐλογοῦσε τὰ ὄριμα σιτηρὰ – γεγονὸς πού μᾶς φέρνει

83. NILSSON, *MMR*², 481 κέ. καὶ 485 κέ., τοῦ ἴδιου, *GGR* I³, 345 καὶ τοῦ ἴδιου, *Homer and Mycenae* (London 1933) 212. Βλ. καὶ ΜΥΛΩΝΑΣ, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, 117.

84. Γιὰ τὰ νεότερα ἐπιστημονικὰ πορίσματα βλ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Θρ. κέντρον*, 34 κέ. καὶ ἀκόμη τοῦ ἴδιου, *Μυκ. θρησκεία*, 73, ὅπου ἀναθεωροῦνται οἱ παλαιότερες θεωρίες τοῦ Nilsson περὶ τῆς ἱερότητας τοῦ ἀνακτόρου καὶ τοῦ ἄνακτα. Αὐτὲς εἶχαν κυρίως στηριχθεῖ στὰ χωρία τοῦ ΟΜΗΡΟΥ (*Ιλ.* Β 547 κέ. καὶ *Ὀδ.* η 80 κέ.) ὅπου ἀναφέρεται ἡ σχέση μεταξὺ Ἀθηνᾶς καὶ Ἑρεχθέα καὶ ναοῦ καὶ ἀνακτόρου.

85. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 3, 14, 1.

86. CHIRASSI-COLOMBO, «Pantheon», 382-3 γιὰ λεπτομερέστερες ἀναφορές.

87. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ 3, 14, 6.

88. Γιὰ σχετικὲς παραστάσεις βλ. NILSSON, *GGR* I³, 317 κέ.

89. A.W. PERSSON, *The Religion of Greece in Prehistoric Times* (Berkeley and Los Angeles 1942) 138 καὶ DIETRICH, *Origins*, 18.

90. Λεξικὸ τῆς Σούδας, στὴ λέξη Ἀγλαυρος.

91. L. DEUBNER, *Attische Feste* (Berlin 1932) 9 κέ., NILSSON, *GGR* I³, 441 κέ. καὶ H.W. PARKE, *Festivals of the Athenians* (London 1977) 141 καὶ 142, ὅπου χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει: «the procedure must date from some primitive period when Athena was more generally the community's goddess for all functions and so was much concerned with the fertility of plants as with war or handicrafts». Ἐπίσης E. SIMON, *Festivals of Attica* (Madison 1983) 40 κέ. καὶ 106 κέ.

92. DEUBNER, *ὁ.π.* 40-50 γιορτὴ τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴ Δήμητρα. PARKE, *ὁ.π.* 156-62, καὶ SIMON, *ὁ.π.* 22 κέ., ὅπου ἐξηγεῖ τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ γιορτὴ αὐτὴ ἀποδίδεται ἄλλοτε στὴν Ἀθηνᾶ καὶ ἄλλοτε στὴ Δήμητρα.

ἴσως πιὸ κοντὰ στὴ λέξη *sito-* – τὰ Ὅσχοφόρια⁹³ καὶ τὰ Πλυντήρια⁹⁴. Κατὰ τὴ διάρ-
κεια μάλιστα αὐτῆς τῆς γιορτῆς προσφερόταν στὴ θεὰ ἓνα καλάθι μὲ σύκα, τὰ ὁποῖα
ἀποτελοῦν, μαζί μὲ τὰ σιτηρά, τὴ διανομὴ καὶ πρὸς τὴν *urojo rotinija* τῆς πινακίδας
PY Fn 187⁹⁵. Τὸ δέντρο τῆς συκιᾶς θεωρεῖται καὶ αὐτό, ὅπως καὶ ἡ ἐλιά, δῶρο τῆς
Ἀθηνᾶς, στὴν ὁποία ἀποδίδεται καὶ ἡ διδασκαλία τῆς καλλιέργειάς του⁹⁶. Ἡ σημαντι-
κότερη ὁμως, ἀλλὰ καὶ λιγότερο γνωστὴ γιορτὴ, εἶναι τὰ Προχαριστήρια⁹⁷ ποὺ ἀποκα-
λύπτουν ἀκόμα περισσότερο τὸ γεωργικὸ χαρακτῆρα τῆς θεᾶς. Στὸ λεξικὸ τῆς Σούδας
ἀναφέρεται ἡ γιορτὴ ἔτσι: *ἡμέρα ἐν ἣ οἱ ἐν τῇ ἀρχῇ πάντες, ἀρχομένων καρπῶν φύεσθαι,
λήγοντος ἤδη τοῦ χειμῶνος, ἔθουον τῇ Ἀθηνᾷ. τῇ δὲ θυσία ὄνομα Προχαριστήρια. Λυκοῦργος
ἐν τῷ περὶ τῆς ἱερωσύνης· τὴν τοίνυν ἀρχαιοτάτην θυσίαν διὰ τὴν ἄνοδον τῆς θεοῦ, ὀνομα-
σθεῖσαν δὲ Προχαριστήρια, διὰ τὴν βλάστησιν τῶν καρπῶν τῶν φανομένων*⁹⁸. Ἡ ἴδια γιορτὴ
παραδίδεται καὶ ὡς *Προσχαριστήρια*: *ἡ μυστικὴ θυσία τῆς Ἀθηνᾶς ὑπὲρ τῶν φανομένων καρ-
πῶν*⁹⁹. Δὲν θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ παραλειφθεῖ νὰ ἀναφερθοῦν καὶ πολλὰ μεταγενέστερα
ἐπίθετα τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ τὴ συνδέουν μὲ δέντρα ἢ φυτὰ ὅπως: Κισσαία στὴν Ἐπίδαυρο,
Κυπαρισσία στὴ Μεσσηνία¹⁰⁰, Κολοकाσία στὴ Σικυώνα, Ἰτωνία κλπ.¹⁰¹

Ἐπομένως ἡ μυθολογία καὶ οἱ πηγές συνδέουν τὴν Ἀθηνᾶ μὲ τὸν κόσμον τῆς βλάστη-
σης καὶ ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὶς διάφορες γιορτές, γίνεται φανερό τὸ πόσο ἐμπλέκε-
ται ἡ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς μὲ αὐτὴν τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης¹⁰². Ὅπωςδήποτε ἡ
σύνδεση τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὴ γεωργία¹⁰³, τὴν εὐφορία τῆς γῆς, τὴ δεντροκαλλιέργεια καὶ
τὴ βλάστηση προκύπτει σαφέστατα ἀπὸ τὶς πηγές καὶ σ' αὐτὸ συμφωνοῦν πολλοὶ ἐρευ-
νητές. Πρῶτος ὁ Farnell¹⁰⁴ σημειώνει ὅτι ἡ ἀρχέγονη ἀγροτικὴ ζωὴ τῆς Ἀττικῆς βρι-
σκόταν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ Ἀλεξίου¹⁰⁵ ἀναφέρει: «ἡ Ἀθηνᾶ

93. DEUBNER, ὁ.π. 142-151, PARKE, ὁ.π. 77-80 καὶ SIMON, ὁ.π. 89-92 καὶ 107, ὅπου τὴν ἐντάσσει στίς
γιορτές τοῦ Διονύσου.

94. DEUBNER, ὁ.π. 17 κέ., PARKE, ὁ.π. 153 καὶ SIMON, ὁ.π. 46 κέ.

95. Βλ. παραπάνω σημ. 42.

96. CHIRASSI-COLOMBO, «Pantheon», 384. Ἀπὸ ἄλλους θεωρεῖται δῶρο τῆς Δήμητρας, L.R. FARNELL,
The Cults of the Greek States, I (Oxford 1896) 292-3.

97. FARNELL, ὁ.π. 292 κέ., DEUBNER, ὁ.π. 15 καὶ 17, καὶ NILSSON, *GGR* I³, 440.

98. Λεξικὸ τῆς Σούδας στὴ λέξη Προχαριστήρια.

99. I. BEKKER, *Anecdota Graeca*, 295.

100. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IV 36, 7.

101. FARNELL, ὁ.π. (σημ. 96) 301. NILSSON, *GGR* I³, 388 καὶ CHIRASSI-COLOMBO, «Pantheon», 384.

102. Αὐτὸ ἔχει ἤδη τονιστεῖ καὶ ἀπὸ τὸν FARNELL, ὁ.π. (σημ. 96) 291. Πρβ. καὶ NILSSON, *GGR* I³, 441.
Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, «Ἡ μινωικὴ θεὰ μεθ' ὑψομένων χειρῶν», *Κρητικὰ Χρονικά* 2, 1958, 269. ADRADOS, ὁ.π. (σημ.
38) 184-5, καὶ PARKE, ὁ.π. (σημ. 91) 159. Πρβ. ἀκόμη καὶ ὅσα γράφει ὁ CHADWICK γενικὰ γιὰ τὴν ταύτιση
τῆς Πότνιας («Potnia» 123). Τέλος ὁ DIETRICH (*Origins*, 179) γράφει χαρακτηριστικά: «The spheres of the
palace goddess and the chthonic goddess of fertility and birth originally were related».

103. Στὴ Χίο ἀνασκάφηκε ἀρχαῖκός ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς, στὸν ὁποῖο εἶχε ἐνσωματωθεῖ παλαιότερος βω-
μὸς. Βλ. J. BOARDMAN, *Excavations in Chios 1952-1955; Greek Emporio* (London 1967) 5 κέ. Ἀναφερόμε-
νος ὁ ἀνασκαφέας στὴ λατρεία ποὺ λάμβανε χώρα στὸ ναὸ γράφει: «Her office of guardian was not of
course only to be exercised in time of war, despite her warlike appearance, but it was also domestic and
probably agrarian» (σελ. 25).

104. FARNELL, ὁ.π. (σημ. 96) 291-2.

105. ΑΛΕΞΙΟΥ, ὁ.π. (σημ. 102) 268 καὶ 269.

κληρονομεῖ παρὰ τῆς προελληνικῆς θεᾶς τοὺς ὄφεις... τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν δένδρον τῆς μινωικῆς θρησκείας τὴν ἐλαίαν, ἐπίσης δὲ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ πτηνά», ἐνῶ παρακάτω τονίζει τὴ σύνδεσίν της μὲ τὴ βλάστηση. Ὁ Guthrie¹⁰⁶ καταλήγει στὴν ἄποψη: «Just so Athena later retains her link with tree-cult as well as her military guardianship of the citadel». Ὁ Pope¹⁰⁷ διακρίνει: «In origin Athena had a dual function. She was a goddess of war; she was also a goddess of fertility and agriculture». Ὁ James¹⁰⁸ διαγράφοντας συνοπτικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀθηνᾶς καὶ συμφωνώντας μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Nilsson ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἀποτελεῖ τὴν ἐπιβίωση μιᾶς κρητομυκηναϊκῆς θεᾶς τοῦ οἴκου, δὲν παραλείπει νὰ τονίσει: «ayant toutefois des rapports avec la fertilité, ainsi que l'indiquent ses symboles le serpent et l'arbre». Ὁ Willetts¹⁰⁹ ἀναφερόμενος στὶς κρητικὲς λατρεῖες τῆς Ἀθηνᾶς καὶ σκιαγραφώντας τὶς ἐπὶ μέρους ιδιότητές της ἐπισημαίνει τὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴ μινωικὴ θεά, τὸ φίδι, τὴν ἐλιά, ποὺ τὴ συνδέει μὲ τὴ δεινδρολατρεία, καὶ τὴ γλαύκα. Ἡ Chirassi-Colombo¹¹⁰ γράφει: «A questo stesso mondo mediterraneo Athena è unita ancora dal rapporto con il mondo vegetale». Ὁ Dietrich στὸ βιβλίο του¹¹¹ ἐρευνᾷ διεξοδικὰ τὴν «mycenaean goddess of nature». Ἀναφερόμενος στὴ συνέχιση τῆς λατρείας στὰ διάφορα θρησκευτικὰ κέντρα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, σημειώνει: «The Greek Athena, in fact, embodied and continued the Mycenaean nature goddess, or one of her particular aspects, with whom we are familiar from the many Late Minoan and Helladic sanctuaries in Crete and Greece»¹¹². Ὁ Lonis¹¹³, ἀκολουθώντας τὴν ἄποψη ὅτι τὰ Ἀρρηφόρια συνδέονται στενὰ μὲ τὰ Σκιροφόρια καὶ τὰ Θεσμοφόρια ποὺ τελοῦνται πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρας, συμπεραίνει ὅτι καὶ ἡ Ἀθηνᾶ «fait figure de divinité de la fertilité, de divinité chthonienne et apparaît là comme une hypostase de la Grande Mère». Ὁ Demargne ἀποδέχεται τὴν ἄποψη τοῦ Godart¹¹⁴ γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Πότνιας μὲ τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὴ σχέση της μὲ

106. GUTHRIE, «Gr. Religion», 39.

107. M.W.M. POPE, «Athena's development in Homeric Epic», *AJPh* 81, 1960, 114.

108. E.O. JAMES, *Le Culte de la Déesse-Mère* (Paris 1960) 160-1.

109. R.F. WILLETTTS, *Cretan Cults and Festivals* (London 1962) 278.

110. CHIRASSI-COLOMBO, «Pantheon», 382 κέ. καὶ 385.

111. DIETRICH, *Origins*, 128-190, ὅπου ἐνσωματώνεται καὶ ἓνα παλαιότερο ἄρθρο τοῦ «Notes on the Linear B Tablets in the context of Mycenaean and Greek Religion» δημοσιευμένο στὰ *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 1967* (Roma 1968) 992-1015.

112. DIETRICH, *Origins*, 156.

113. R. LONIS, *Guerre et Religion en Grèce à l' époque classique* (Paris 1979) 207. Μὲ βάση τὶς πινακίδες τῆς Πύλου ἀποδίδει στὴν Ἀθηνᾶ τὶς καταγραφές «potinija iqeja» καὶ «potinija urojo» χαρακτηρίζοντάς τὴν «Maîtresse des chevaux» καὶ «Maîtresse du tissage» καὶ ἀκόμη τὴν ὀνομάζει καὶ «πότνια θηρῶν» παρόλο ποὺ δὲν ὑπάρχει τέτοια ἀναφορά στὶς πινακίδες (πρβ. καὶ ΑΛΕΞΙΟΥ, ὁ.π. 269). Προχωρώντας μάλιστα ἀκόμη περισσότερο γράφει: «on peut... interpréter dans ce sens... la présence des lionnes au-dessus de la porte de Mycènes, appuyant leurs pattes sur ce qui était sans doute un autel dédié à Athéna». Καὶ ὁ PALMER παλαιότερα (NRT 10) εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι «the patron deity of Mycenae was potnia», ταύτιζε ὁμῶς τὴν «πότνια θηρῶν» μὲ τὴν Ἀρτεμῆ. Βλ. καὶ σημ. 116. Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν Ἀθηνᾶ πρβ. καὶ L. SÉCHAN καὶ P. LÉVÊQUE, *Les grandes divinités de la Grèce* (Paris 1966) 327.

114. Βλ. παραπάνω σημ. 17.

τῇ γεωργίᾳ καὶ συμπεραίνει: «cette potnia mycénienne voit s' allonger la liste de ses fonctions et l' on ne peut manquer de songer que l' Athéna grecque, déesse armée, fut encore l' Ergané, mais aussi la déesse aux chevaux et... une déesse de la fecondité du sol»¹¹⁵. Τονίζει ἀκόμη ὅτι στὸ Ἑρέχθειο «ont toujours survécu le culte et les rites d' une déesse de la fecondité»¹¹⁶. Τέλος ἡ Simon¹¹⁷ παρατηρεῖ: «As the palace goddess of the Athenian Kings, Athena was also responsible for the well-being of the populace and therefore took part in vegetation rites, for instance in the Skira and the Arrephoria».

Ἐγινε λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἀκριβῶς γιὰ νὰ φανεῖ καὶ νὰ τονιστεῖ ἡ δυνατότητα καὶ ἡ σημασία τῆς σύνδεσης τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸν κόσμον τῆς βλάστησης.

Θὰ μπορούσαμε συμπερασματικὰ νὰ δώσουμε μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τῆς μορφῆς τῆς Ἀθηνᾶς¹¹⁸. Εἶναι κληρονόμος τῆς μινωικῆς-μυκηναϊκῆς ἢ μιᾶς ἀρχαιότατης ἐντόπιας οἰκιακῆς θεότητας, ἡ ὁποία τὴ συνδέει μὲ τὸν κάτω κόσμον καὶ τὴν εὐφορία τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία κράτησε ὡς σύμβολα τὸ φίδι καὶ τὸ δέντρο. Ὡς προστάτρια τοῦ οἴκου ἀποβαίνει καὶ προστάτρια τοῦ ἀνακτόρου, τοῦ ἄρχοντα καὶ τῆς πόλης. Ἀκολουθώντας τοὺς ἄρχοντες στὸν πόλεμον καὶ ἐπεκτείνοντας τὴν προστασία της καὶ σ' αὐτὴ τὴ σφαῖρα καθίσταται καὶ θεὰ τοῦ πολέμου ἀποκτώντας καὶ νέα σύμβολα, τὴν ἀσπίδα, τὸ δόρυ, τὸ κράνος. Ἡ θεὰ τοῦ πολέμου ἀποτελεῖ προέκταση τῶν ιδιοτήτων τῆς θεᾶς τοῦ οἴκου καὶ ἀποκτᾷ μεγαλύτερη σπουδαιότητα κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ὅταν κυριαρχεῖ ἓνα περισσότερον πολεμικὸ πνεῦμα, πράγμα ποῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς ὀχυρώσεις τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων. Παράλληλα στὴν πρωταρχικὴ της μορφή ὡς θεὰ τοῦ οἴκου, ἦταν προστάτρια καὶ τῶν κάθε εἶδους τεχνῶν, ιδιότητα ποῦ διατήρησε κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίθετον Ἐργάνη Ἀθηνᾶ.

Ἔτσι ὁλοκληρώνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ συλλογιστικὸ σχῆμα ποῦ σκιαγραφήθηκε στὴν ἀρχὴ καὶ βάσει τοῦ ὁποίου ἡ σύνδεση τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὴν Πότνια, τὶς Μυκῆνες καὶ τὴ βλάστηση θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὴ σύνδεση καὶ ταύτιση τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὴ *Sitopotiniija* τῶν πινακίδων τῶν Μυκηνῶν. Ἡ Πότνια στίς συγκεκριμένες περιπτώσεις ποῦ προαναφέρθηκαν ἀποδεικνύεται νὰ ἔχει ιδιότητες τῆς Ἀθηνᾶς καὶ μιὰ τουλάχιστον φορὰ νὰ συνδέεται καὶ ὀνομαστικὰ μαζί της. Ἐπίσης οἱ Μυκῆνες καὶ οἱ ἄρχοντες τοὺς συνδέονται ἄρρηκτα μαζί της. Τέλος μιὰ ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς ιδιότητες τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν καὶ ἡ προστασία τῆς βλάστησης καὶ τῆς εὐφορίας τῆς γῆς.

Θὰ ἦταν τώρα χρήσιμο νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὰ στοιχεῖα ποῦ προσφέρουν τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, ὥστε νὰ δοῦμε ἂν μποροῦν νὰ συνδυαστοῦν μὲ τὶς παραπάνω ἀπόψεις καὶ νὰ ἐνισχύσουν τὰ ἄλλα δεδομένα.

115. P. DEMARGNE, «Réflexions sur les origines d' Athéna», *ΣΤΗΛΗ* (τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος) (Ἀθήνα 1980) 198.

116. DEMARGNE, ὁ.π. 200. Ἐπίσης ὁ Demargne ἐπισημαίνει καὶ τὴν ιδιότητα τῆς Ἀθηνᾶς ὡς «πότνιας θηρῶν» βασιζόμενος σὲ παραστάσεις ἀγγείων καὶ σὲ γλυπτὰ ἀετωμάτων (σελ. 200). Βλ. καὶ SÉCHAN-LÉVÉQUE, ὁ.π. 332 κέ.

117. SIMON, ὁ.π. (σημ. 91) 107.

118. NILSSON, *GGR* I³, 307 κέ., 347 κέ. καὶ 433 κέ., καὶ τοῦ ἴδιου, *MMR*², 491 κέ. καὶ 498 κέ. Πρβ. ἀκόμη JAMES, ὁ.π. (σημ. 108) 160-1 καὶ WILLETTTS, ὁ.π. (σημ. 109) 278.

Πράγματι, ἡ ομάδα Οἱ τῶν πινακίδων τῶν Μυκηνῶν βρέθηκε, ὅπως προαναφέρθηκε, στήν ἐπίχωση τῆς λεγόμενης «Οἰκίας τῆς Ἀκροπόλεως» ἢ «Κτηρίου Wace» (= Citadel House)¹¹⁹ πού βρίσκεται στή δυτική κλιτὸ τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περιοχὴ ἀποκαλύφθηκε καὶ τὸ «Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν» ἀποτελούμενο ἀπὸ ἓνα σύνολο ναῶν καὶ βωμῶν¹²⁰. Στὸ ἄδυτο τοῦ ναοῦ Γ1¹²¹ βρέθηκε ἡ περίφημη γραπτὴ πινακίδα μὲ τὴν παράσταση τῆς θεᾶς τοῦ πολέμου¹²². Σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ θεὰ τοῦ πολέμου¹²³ ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ θεὰ τῆς πινακίδας κρατᾷ στὸ δεξί της χέρι ξίφος¹²⁴ καὶ ὄχι δόρυ, ὅπως πιστευόταν παλαιότερα. Ὅπωςδήποτε ἡ πλημμελὴς διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας τῆς πινακίδας τῶν Μυκηνῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπόλυτα συμπεράσματα. Σὲ κάθε περίπτωση ὁμως, εἴτε μὲ δόρυ εἴτε μὲ ξίφος, πρόκειται γιὰ τὴ θεὰ τοῦ πολέμου.

Στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε τὸ «Δωμάτιο τῶν Εἰδώλων» καὶ στὰ δυτικά του δύο ἄλλα ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος δωμάτια¹²⁵. Στὸ δυτικότερο, τὸ «δωμάτιο τῶν τοιχογραφιῶν», ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀξιόλογα εὐρήματα, τὴν ἐστία στὸ κέντρο, τὸ πλευρικὸ θρανίον, τὸ βωμό, τὴ λάρνακα, ἔχουμε καὶ πολὺ σημαντικὲς τοιχογραφίες¹²⁶. Διασώζονται τμήματα ἀπὸ τὴν παράσταση τριῶν μορφῶν σὲ δύο ἐπίπεδα καὶ μέσα σὲ ἀρχιτεκτονικὰ πλαίσια¹²⁷. Ἡ ἀριστερὴ μεγαλύτερη μορφή φορεῖ ἱερατικὸ κροσσωτὸ ἔνδυμα καὶ μπροστὰ τῆς διακρίνεται ἡ μυτερὴ ἀπόληξη τοῦ ἀντικειμένου πού κρατᾷ. Ὁ Taylour στὴν ἀρχὴ τὸ θεώρησε σὰν τὸ στέλεχος διπλοῦ πέλεκυ, ἐνῶ ἀργότερα, μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας, κατέληξε στὴ γνώμη ὅτι μάλλον πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόληξη ξίφους παρὰ τὸ μεγάλο του μήκος¹²⁸. Μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία ἄποψη συμφωνεῖ καὶ ὁ Rehak, ὁ ὁποῖος μάλιστα πι-

119. CHADWICK, MT III, 57. MYLONAS, MMA 79, ὅπου προτείνεται ἡ ὀνομασία «Κτήριο Wace», καὶ 203.

120. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Θρ. κέντρον*, καὶ τοῦ ἴδιου, *Μυκ. θρησκεία*, 19-22.

121. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Θρ. κέντρον*, 18 κέ. καὶ εἰκ. 2, καὶ τοῦ ἴδιου, *Μυκ. θρησκεία*, 19 κέ. καὶ εἰκ. 10.

122. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Θρ. κέντρον*, 28 κέ. Γιὰ τὴν πινακίδα βλ. G. RODENWALDT, «Votiv pinax aus Mykenai», AM 37, 1912, 129-40, πίν. 8. NILSSON, GGR I³, 347, καὶ τοῦ ἴδιου, MMR², 344-5. Γιὰ τὴ θεὰ τοῦ πολέμου καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα παριστάνεται βλ. P. CASSOLA GUIDA, «Le armi nel culto dei Micenei», *Studi Triestini di antichità in onore di L.A. Stella* (Trieste 1975) 99 κέ.

123. REHAK, «Warrior Goddess». Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν κ. P. Rehak γιὰ τὴν καλοσύνη πού εἶχε νὰ μοῦ στείλει τὸ χειρόγραφο τοῦ ἄρθρου του, πολὺ πρὶν αὐτὸ δημοσιευθεῖ.

124. REHAK, ὁ.π. 537 καὶ σημ. 14, ὅπου ἐλέγχονται οἱ παλαιότερες ἀπόψεις. Πρβ. καὶ τὴν ἄποψη τῆς M. GUARDUCCI, «Due aspetti di Atena nella religione cretese», RIA VI, 1937, 7 κέ., ἡ ὁποία ἀναφερόμενη στὴν παράσταση τῆς μήτρας ἀπὸ τὴν Ἀξὸ τῆς Κρήτης λέει ὅτι τὸ μόνο ὄνομα πού ταιριάζει σὲ μιὰ θεότητα ὀπλισμένη μὲ ξίφος εἶναι αὐτὸ τῆς Ἀθηνᾶς.

125. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν, μέχρι τώρα, δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα σὲ διάφορα ἄρθρα καὶ χρονικά: TAYLOUR, «Mycenae 1968», τοῦ ἴδιου, «New Light», τοῦ ἴδιου, «Citadel House», τοῦ ἴδιου, «New Aspects». Ἐπίσης βλ. τελευταία δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἴδιου, *Well Built Mycenae*.

126. TAYLOUR, «Mycenae 1968», 96 κέ., τοῦ ἴδιου, «New Light», 276 κέ., τοῦ ἴδιου, «Citadel House», 78, καὶ τοῦ ἴδιου, «New Aspects», 80. Ἐπίσης βλ. REHAK, «Warrior Goddess», 539 κέ. καὶ εἰκ. 3, ὅπου περιγράφονται λεπτομερῶς.

127. TAYLOUR, «Citadel House», 78 εἰκ. 5.

128. TAYLOUR, «Mycenae 1968», 96, τοῦ ἴδιου, «New Light», 276 καὶ «New Aspects», 80.

στεύει ότι ή παρουσία του ξίφους ταυτίζει τη θεά αυτή με την κεντρική μορφή της πινακίδας των Μυκηνών, και συμπεραίνει ότι ή θεά του πολέμου θα λατρευόταν σε δυο ξεχωριστά αλλά σύγχρονα ιερά¹²⁹. Η προς τα δεξιά μικρότερη μορφή, αντικριστή με την πρώτη, ντυμένη κατά τον συνήθη τρόπο με στολιδωτή φούστα, έχει ύψωμένα τα χέρια και στο ένα κρατάει ανυψωμένο δόρυ¹³⁰. Μπορεί να συγκριθεί με τις μορφές που περιβάλλουν τη θεά στην πινακίδα των Μυκηνών¹³¹. Η τρίτη μορφή που εικονίζεται σε κατώτερο επίπεδο, είναι καθιστή, φοράει στο κεφάλι κάλυμμα με το χαρακτηριστικό λοφίο και κρατάει και στα δυο της ύψωμένα χέρια ένα δεμάτι από κάποιο είδος σιτηρών¹³². Έχουμε λοιπόν στην τοιχογραφία τρεις γυναικείες μορφές, τις οποίες ο Taylour θεωρεί τελικά όλες θεότητες¹³³. Η κεντρική και σημαντικότερη μορφή, πάνω από το βωμό, είναι ή «Μεγάλη Θεά» (Great Goddess), προς τα δεξιά αντικριστή μιὰ άλλη θεά (την οποία δεν ταυτίζει ο Taylour), που χαιρετάει (;) την πρώτη με το ανυψωμένο δόρυ και προς τα αριστερά και κάτω ή τρίτη, κατώτερη όμως, θεά που προσφέρει τους καρπούς της γής στη «Μεγάλη Θεά». Το ότι έχουμε να κάνουμε με θεότητες ή έστω και ιέρειες, είναι προφανές και από τον όλο χαρακτήρα του δωματίου, το πρόβλημα όμως εντοπίζεται στο πόσες θεότητες απεικονίζονται και κυρίως στο ποιές.

Είδαμε ότι ή κεντρική μορφή ταυτίζεται από τον Rehak με τη θεά του πολέμου, ενώ ο Taylour τη χαρακτηρίζει «Μεγάλη Θεά». Για τις άλλες δύο δεν έχει ιδιαίτερα ονόματα. Και ο Coldstream¹³⁴ αναγνωρίζει στην κεντρική μορφή τη «θεά του πολέμου» προστάτρια της ακρόπολης με την ακόλουθό της. Ο van Leuven¹³⁵ καταλήγει, μετά από ποικίλους συνδυασμούς, να πιστεύει ότι το πιθανότερο είναι να έχουμε στην τοιχογραφία την παράσταση τριών διαφορετικών θεοτήτων, τις οποίες ταυτίζει και με τις τρεις καταγραφές της Πότνιας στις πινακίδες Οι 701, 702 και 704 των Μυκηνών. Σύμφωνα λοιπόν με τη γνώμη του ή κεντρική μορφή είναι ή Άρτεμη και ή *potinija* της Οι 702, ή δεξιά μορφή με το δόρυ (ή τη ράβδο) είναι ή Λητώ ή ή Δήμητρα και ή *sitopotinija* της πινακίδας Οι 701, και ή αριστερή με τα στάχυα είναι ή Άφροδίτη (ή ή πρόδρομός της) και ή *potinija* της Οι 704. Ο Chadwick¹³⁶ πολύ γενικά αναφέρει ότι ή γυναικεία μορφή της τοιχογραφίας θα μπορούσε να απεικονίζει την Πότνια, τη «Μεγάλη Κρητική Θεά». Από την άλλη μεριά όμως ταυτίζει τη *Sitopotinija* της πινακίδας με τη Δήμητρα¹³⁷.

Όπωςδήποτε πάντως τα επιβεβαιωμένα στοιχεία είναι ότι στην τοιχογραφία των Μυκηνών έχουμε: α) την παράσταση μιᾶς θεᾶς, της κεντρικής, ή οποία συνδέεται με τη θεά

129. REHAK, «Warrior Goddess», 540 και 542.

130. TAYLOUR, «New Light», 276, και του ίδιου, «New Aspects», 80.

131. REHAK, «Warrior Goddess», 540.

132. Ο TAYLOUR («Mycenae 1968», 97) τη θεώρησε βασιλική ιέρεια που προσφέρει καρπούς της γής στη θεά. Αργότερα υποστήριξε πως πρόκειται για θεά κατώτερης τάξης («New Light», 276 «a goddess of lesser rank» και «New Aspects», 80 «a minor goddess»).

133. TAYLOUR, «New Aspects», 80.

134. J.N. COLDSTREAM, *Deities in Aegean Art, before and after the Dark Age* (London 1977) 7.

135. VAN LEUVEN, «Potnia», 117-8.

136. CHADWICK, *Myc. World*, 93 και *Documents*, 507 και 509.

137. *Documents*, 507 άρ. 321. Δεν έξηγει όμως πως ή Δήμητρα θα μπορούσε στην περίπτωση αυτή να συνδεθεί με ονόματα όμάδων τεχνιτών.

του πολέμου¹³⁸, όποτε ή δεξιά· μορφή θα είναι ακόλουθός της, και β) την παράσταση μιᾶς ιερῆς ή ιερατικῆς μορφῆς, τῆς καθιστῆς με τὰ στάχυα στα χέρια, πού συνδέεται με τή βλάστηση και τήν καρποφορία. Τὰ στάχυα αποτελοῦν ή σύμβολα τῆς θεᾶς ή, στήν περίπτωση πού παριστάνεται ή ιέρειά τους, προσφορές πρὸς αὐτήν¹³⁹.

Παρόμοιο συνδυασμό ιδιοτήτων θεότητας ἔχουμε και στήν παράσταση τῆς σφενδόνης τοῦ χρυσοῦ δακτυλιδιοῦ ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τῆς Ἀκρόπολης τῶν Μυκηνῶν (CMS I, ἀρ. 17). Ἡ καθήμενη κάτω ἀπὸ τὸ δέντρο θεᾶ πού δέχεται τὶς προσφορές εἶναι ή «θεᾶ τῶν δέντρων και τῆς βλάστησης»¹⁴⁰. Ἡ πολεμική της ὑπόσταση ὑποδηλώνεται με τό, σὲ ὑψηλότερο επίπεδο, εἰκονιζόμενο Παλλάδιο¹⁴¹. Ἀνάλογη συσχέτιση ιδιοτήτων θεᾶς ξαναβρίσκουμε και στήν παράσταση τῆς σφενδόνης τοῦ χρυσοῦ δακτυλιδιοῦ τοῦ Βαφειοῦ (CMS I, ἀρ. 219) ὅπου δὲν εἰκονίζεται ή ἴδια ή θεότητα, ἀλλὰ τὰ σύμβολά της. Ἀπὸ τή μιὰ μεριά παρίσταται ἱερὸ δέντρο και ὀργιαστικὸς λατρευτικὸς χορὸς και ἀπὸ τήν ἄλλη εἰκονίζεται ὀκτώσχημη ἀσπίδα σὲ συνδυασμὸ με ξίφος και ἱερὸ κόμβο, ὅπως πρόσφατα ἔδειξε ὁ Χ. Μπουλώτης¹⁴².

Εἶδαμε παραπάνω ὅτι ή Ἀθηνᾶ ἔχει σχέση με τήν εὐφορία τῆς γῆς, τή βλάστηση, τή δέντροκαλλιέργεια. Ἔτσι στήν παράσταση τῆς τοιχογραφίας, ὅπως και τῶν δακτυλιδίων, θα μπορούσαμε νὰ ἔχουμε τήν ἀπεικόνιση μιᾶς και μόνης θεότητας, τῆς Ἀθηνᾶς, κάτω ἀπὸ δυὸ διαφορετικὲς ιδιότητες: ὡς «θεᾶς τοῦ πολέμου» με τὶς ἀκολουθούς της¹⁴³ και ὡς «θεᾶς τῆς βλάστησης»¹⁴⁴. Ἐνισχυτική στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι και ή ἀποψη τῆς Simon¹⁴⁵, ή ὅποια παρατηρεῖ ὅτι στήν παράσταση τοῦ δακτυλιδιοῦ τῶν Μυκηνῶν οἱ δυὸ μικρὲς κοπέλλες πού παίρνουν μέρος στήν τελετὴ θα ἔχουν τήν ἡλικία τῶν «ἄρρηφώρων παρθένων» πού μετεῖχαν στή γιορτὴ τῶν Ἀρρηφορίων, γιορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς

138. Ἀλλωστε ή στενὴ σχέση τῆς θεᾶς τοῦ πολέμου με τὶς Μυκῆνες και ή διαρκὴς παρουσία της γίνεται φανερὴ ἀπὸ πολλὲς παραστάσεις και σύμβολα = τήν πινακίδα με τὸ Παλλάδιο, τήν περίφημη τοιχογραφία τῆς κρανοφόρου θεᾶς με τὸ γρύπα, τὶς παραστάσεις ὀκτωσχημῶν ἀσπίδων κ.ἄ. βλ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Θρ. κέντρον*, 31-2 και τοῦ ἴδιου, *Μυκ. θρησκεία*, 22 και 60-2.

139. Βλ. και Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, «Κρητο-Μυκηναϊκὴ Σφίγξ», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο 1976*, τ. Α' 1 (Ἀθήνα 1980) 358-9, ὅπου ἀναφέρει: «Ἀκόμη και ή γυναικεία μορφή τῆς τοιχογραφίας τοῦ θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν, τήν ὅποια ἀπεκάλυψεν ὁ Taylour, και ή ὅποια πιστεύω ὅτι εἶναι ή μεγάλη ἱέρεια ἴσως τῆς sitopotinija φορεῖ...».

140. NILSSON, *MMR*², 281 και 347. MYLONAS, *MMA*, 149-150. HOOKER, *MG*, 198-9. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκ. θρησκεία*, 27 κέ., τοῦ ἴδιου, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*, 206, ὅπου θεωρεῖται διάφορος τῆς θεᾶς τῆς φύσης γενικά, τῶν ἀγρῶν και τῶν σιτηρῶν, και REHAK, «Warrior Goddess», 542.

141. NILSSON, *MMR*², 342 και 406 και τοῦ ἴδιου, *GGR* I³ 348 και 435-6. HOOKER, *MG*, 199. Πρβ. ἀκόμη Ε. GARDNER, «Palladia from Mycenae», *JHS* 13, 1893, 24. Η. LORIMER, *Homer and the Monuments* (London 1950) 143. Τ. SMALL, «A possible Shield Goddess from Crete», *Kadmos* 5, 1966, 107 και Τ.Β.Λ. WEBSTER, *From Mycenae to Homer* (London 1977) 44. Πρβ. και τήν ἀποψη τοῦ PERSSON, ὁ.π. (σημ. 89) 75-6 γιὰ τήν ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεία τοῦ δέντρου σὲ σχέση με τήν Ἀθηνᾶ.

142. Ἀνακοίνωση στὸ Σουηδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο (10 Μαῖου 1985): «Bemerkungen zum Vaphio-Ring CMS I, Nr. 219: Ein Beitrag zur minoisch-mykenischen Sakralsymbolik» (ὑπὸ ἐκτύπωση).

143. Ὅπως και στή γραπτὴ πινακίδα τῶν Μυκηνῶν, REHAK, «Warrior Goddess», 540.

144. Σημειωτέον ὅτι και στίς δυὸ περιπτώσεις, τῆς τοιχογραφίας και τοῦ δακτυλιδιοῦ τῶν Μυκηνῶν, ή θεᾶ τῆς βλάστησης εἰκονίζεται καθιστή.

145. SIMON, ὁ.π. (σημ. 91) 43.

Ἀθηνᾶς, ἡ παρουσία τῆς ὁποίας δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ Παλλάδιο. Ἐπίσης γνωστὴ εἶναι καὶ ἡ σχέση τῆς Ἀθηνᾶς καὶ μὲ τὰ στάχυα καὶ τὸ θερισμὸ κατὰ τὴ γιορτὴ τῶν Σκιροφορίων¹⁴⁶.

Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ τῶν Μυκηνῶν μὲ τὶς τοιχογραφίες συνηγορεῖ καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Στὰ ἀνατολικά τοῦ δωματίου καὶ συνδεόμενο μὲ αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἄλλο δωμάτιο ποὺ ἀπὸ τὰ εὐρήματα θεωρήθηκε «ἐργαστήριον ἐλεφαντόδοντου»¹⁴⁷ καὶ ἱερὸ. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἐργαστήρια ἐνσωματωμένα στοὺς ναοὺς ἢ ἰδρυμένα στὸν περίβολο ναῶν ὑπάρχουν πολλὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἤδη ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Ἐπίσης ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἐκτεταμένης «ἐρῆς οἰκονομίας»¹⁴⁸. Ἀνάμεσα στὶς καταγραφές τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς ἔχουμε, ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ τὴν Πύλο, καὶ τὸ ἐπίθετο *potinijawejo* = *Ποτνιαφεῖο*¹⁴⁹. Μὲ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ χαρακτηρίζονται κοπάδια ζώων, πρόσωπα μεμονωμένα (π.χ. PY Un 249 *potinijawejo arepazoo* = ἀλειφαζόος) καὶ ομάδες τεχνιτῶν (π.χ. PY Jn 310 καὶ 431, ὅπου ἀναφέρονται οἱ *potinijawejo kakewe* = χαλκεῖς στὴν ὑπηρεσία τῆς Πότνιας). Ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν ὅτι ὡς πρὸς αὐτὴν τουλάχιστον τὴν ιδιότητα ἡ Πότνια θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, καὶ μάλιστα κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ κλασικὰ δεδομένα μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Ἐργάνη¹⁵⁰. Ἡ σύνδεση μάλιστα τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τοὺς χαλκεῖς πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴ γιορτὴ «Χαλκεῖα» ποὺ ἐτελεῖτο πρὸς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς Ἐργάνης καὶ τοῦ Ἡφαίστου¹⁵¹. Ἡ παρουσία θεότητας ποὺ προστατεύει τὶς τέχνες, οἰκιακὲς καὶ μὴ, ἔχει σημειωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΜ II ἐποχὴ, ὅπως ἀποδεικνύουν «ἀνθρωπόμορφα» ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη (Μόχλο, Κουμάσα)¹⁵². Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκε στὴ Μύρτο, στὴ νότια Κρήτη, καὶ ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα «θεὰ τῆς Μύρτου»¹⁵³. Πρόκειται γιὰ μιὰ πρῶιμη ἀπεικόνιση τῆς «μινωικῆς οἰκιακῆς θεᾶς», μιὰ ἀπὸ τὶς ιδιότητες τῆς ὁποίας,

146. PARKE, ὁ.π. (σημ. 91) 159.

147. TAYLOUR, «Mycenae, 1968», 94, τοῦ ἴδιου, «Citadel House», 79 καὶ τοῦ ἴδιου, *Well Built Mycenae*, 17.

148. Βλ. παραπάνω σημ. 47 καὶ PALMER, *Interpretation*, 228 καὶ 279.

149. CHADWICK, «Potnia», 120. PUGLIESE CARRATELLI 415. MADDOLI, «Pantheon», 78. C.J. RUIGH, «A propos de myc. po-ti-ni-ja-we-jo», *SMEA* 4, 1967, 40-52. E. RISCH, «La formation du mot po-ti-ni-ja-we-jo», *Acta Mykenaea* II, *Salamanca* 1970, *Minos* XII (1972) 294-300. GÉRARD-ROUSSEAU, *Mentions*, 190-1, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ὅλες οἱ σχετικὲς πινακίδες. *Documents*, 353-4. CHADWICK, *Myc. World*, 93 καὶ GODART, «Labirinto», 145-6.

150. MADDOLI, «Pantheon», 78. A.J.B. WACE - F.H. STUBBINGS (eds.), *A Companion to Homer* (London 1967) 460. CHADWICK, *Myc. World*, 93. WEBSTER, ὁ.π. (σημ. 141) 109. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*, 61. MILANI, «Atena», 40-1, καὶ SIMON, ὁ.π. (σημ. 91) 38 κέ. Πρβ. καὶ Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 430, ΟΜ. Ἰλιάδα E 59-61, Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἀφροδίτην XII, 3 καὶ Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἡφαίστον XX 2-3 καὶ ΠΑΥΣΑΝΙΑ IX 26, 8.

151. W.H.D. ROUSE, *Greek Votive Offerings* (Cambridge 1902) 59 καὶ 325. DEUBNER, ὁ.π. (σημ. 91) 35. NILSSON, *GGR* I³, 439 κέ. PARKE, ὁ.π. (σημ. 91) 38, 92 καὶ 186 καὶ SIMON, ὁ.π. (σημ. 91) 38 κέ.

152. PENDLEBURY, ὁ.π. (σημ. 31) 82 καὶ πίν. XII 3.

153. P. WARREN, *Myrtos; An Early Bronze Age Settlement in Crete* (London 1972) 209 κέ. καὶ 265, εἰκ. 91-92 καὶ πίν. 69-70. Ἐπίσης πρβ. COLDSTREAM, ὁ.π. (σημ. 134) 3.

αὐτὴ τῆς προστάτριας τῆς ὑφαντικῆς, κεραμεικῆς, μεταλλουργίας κλπ., θυμίζει τὴν Ἀθηνᾶ Ἐργάνη¹⁵⁴.

Ἐπομένως στὴν περίπτωση τῶν Μυκηνῶν ἔχουμε ἓνα ἱερὸ συνδεόμενο μὲ ἓνα ἐργαστήριο ἐλεφαντόδοντου, μιὰ τοιχογραφία μὲ παράσταση θεᾶς, «τῆς ἰδίας τῆς Πότνιας»¹⁵⁵, καὶ μιὰ λατρεία πρὸς τιμὴν τῆς. Ὅλες οἱ παραπάνω ἐνδείξεις συνηγοροῦν στὴν ἔκφραση τῆς εὐλογῆς ὑπόθεσης ὅτι ἡ εἰκονιζόμενη καὶ λατρευόμενη Πότνια στὸ ἱερὸ αὐτὸ τῶν Μυκηνῶν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ. Στὴν τοιχογραφία ἔχουμε τὴν παράσταση τῆς θεᾶς κάτω ἀπὸ δυὸ διαφορετικὲς ιδιότητες, ὡς θεᾶς τοῦ πολέμου καὶ ὡς θεᾶς τῆς βλάστησης καὶ τῶν δέντρων. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα καὶ τὰ εὐρήματα πρόσθεσαν τὴν ὑπαρξὴ τῆς λατρείας τῆς καὶ κάτω ἀπὸ μιὰ τρίτη ιδιότητα, ὡς προστάτριας τῶν τεχνῶν, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει ἀποφασιστικὰ τὴν ταύτιση τῆς θεᾶς μὲ τὴν Ἀθηνᾶ¹⁵⁶.

Στὴν πινακίδα τώρα Οἱ 701 τῶν Μυκηνῶν, ποὺ ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅπως καὶ στὶς Οἱ 702 καὶ 704, παράλληλα πρὸς τὴν ἐκάστοτε ἀναφερόμενη Πότνια, ἡ κατανομὴ γίνεται καὶ πρὸς ὁμάδες τεχνιτῶν, πρὸς τοὺς κναφεῖς (*kanapeusi*), τοὺς *κυανο*Φεργούς, τοὺς τεχνίτες τοῦ κυάνου (*kuwanowokoí*) κλπ.¹⁵⁷ Ὃπου τὸ ὄνομα τῆς Πότνιας συνδέεται μὲ ὁμάδες ἢ ὀνόματα τεχνιτῶν¹⁵⁸, τότε ἀναγνωρίζεται μὲ ἀσφάλεια μιὰ θεότητα ποὺ προστατεύει τὶς τέχνες καὶ τοὺς τεχνίτες καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς συλλογισμοὺς ποὺ ἐκτέθηκαν παραπάνω ἡ θεότητα αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ. Στὶς Μυκῆνες οἱ καταγραφὲς τῶν πινακίδων Οἱ ὁδηγοῦν στὴν ἀναγνώριση στὸ ὄνομα τῆς Πότνιας τῆς ἰδίας θεότητας, τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία μάλιστα στὴν περίπτωση τῆς πινακίδας Οἱ 701 – καὶ ἴσως καὶ 702 – ἀναφέρεται καὶ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες ιδιότητές της, αὐτὴν τῆς προστάτριας τῆς φύσης, τῆς βλάστησης, τῆς καρποφορίας.

Συμπερασματικὰ λοιπὸν θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσουμε τὰ παρακάτω: ἀπὸ τὶς πινακίδες τῶν Μυκηνῶν ἔχουμε τὶς μαρτυρίες τῆς Πότνιας καὶ τῆς *Sitopotinija*. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἐρμηνεία τῆς λέξης *sito-* ὁδήγησε στὴν ταύτιση μὲ τὴν Δήμητρα. Τὸ ὑπόλοιπο ὅμως περιεχόμενο τῶν πινακίδων καθιστᾷ πιθανότερη τὴν ταύτιση μὲ τὴν Ἀθηνᾶ γιατί: ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι κρυμμένη πίσω ἀπὸ τὶς περισσότερες καταγραφὲς τῆς Πότνιας στὶς πινακίδες ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν προστάτρια τῶν παντοειδῶν τεχνῶν, εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὶς Μυκῆνες καὶ τοὺς ἄρχοντές της καί, τὸ κυριότερο, μετέχει ἐνεργὰ καὶ «ἐκ καταγωγῆς» στὴ σφαῖρα τῆς προστασίας τῆς φύσης, τῆς βλάστησης,

154. WARREN, ὁ.π. 265.

155. Κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ CHADWICK (*Documents*, 509) «doubtless Potnia herself».

156. Ὁ D. LEVI στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Γόρτυνας (*ASAtene* 33-34, 1955-56, 209 κέ.) βρῆκε πῆλινα ἀνάγλυφα ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου μὲ τὴν παράσταση τριῶν γυμνῶν γυναικείων μορφῶν· πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴ «nature goddess» κάτω ἀπὸ τρεῖς ὑποστάσεις. Ἀργότερα στὸ ἴδιο μέρος ἰδρύθηκε ναὸς καὶ λατρεία Ἀθηνᾶς. Ἡ Ἀθηνᾶ φαίνεται κληρονόμος τῆς «nature goddess». Ἐχουμε ἐπομένως ἐδῶ παράδειγμα συγκέντρωσης πολλῶν ιδιοτήτων σὲ μιὰ θεὰ καὶ στὸν ἴδιο χῶρο (πρβ. καὶ τὴ λατρεία στὸ Ἐρέχθειο). Βλ. καὶ ZANCANI MONTUORO, ὁ.π. (σημ. 28) 136-7 καὶ HÄGG-MARINATOS, ὁ.π. (σημ. 61) 211. Πρβ. καὶ D. LEVI, «Il Palladio di Gortina», *PP* 11, 1956, 285-315.

157. CHADWICK, *MT* III, 58-9 καὶ *Documents*, 506-7.

158. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὶς πινακίδες: PY An 1281 (σημ. 38), PY Fn 187 καὶ PY Fr 1225 (σημ. 43), TH Of 36 (σημ. 46), PY Jn 310 καὶ Jn 431 (σημ. 150).

τῶν δέντρων. Οἱ σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ της μαρτυροῦν τὶς δυὸ βασικὲς τῆς ιδιότητες, ὡς θεᾶς τοῦ πολέμου καὶ τῆς βλάστησης, ἐνῶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα προσθέτουν καὶ μιὰ τρίτη, ὡς θεᾶς τῶν τεχνῶν. Ἐπομένως ἡ *Sitopotinija* τῶν Μυκηνῶν θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἀθηνᾶ καὶ μάλιστα μὲ μιὰν ἀπὸ τὶς βασικὲς τῆς ὑποστάσεις.

Κέντρον Ἑρένης τῆς Ἀρχαιότητος
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΔΑΝΙΗΛΙΔΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BENNETT, MT II: E.L. BENNETT, Jr., «The Mycenae Tablets II, with an Introduction by A.J.B. Wace; Translations and Commentary by J. Chadwick», *TAPhS* 48:1, 1958, 1-122.
- BENNETT, *Olive Oil Tablets*: E.L. BENNETT, Jr., *The Olive Oil Tablets of Pylos. Texts of Inscriptions found, 1955, Minos*, Supl. II, Salamanca 1958.
- BENNETT-OLIVIER, PTT I: E.L. BENNETT - J.-P. OLIVIER (eds.), *The Pylos Tablets transcribed. Part I: Texts and Notes* (Roma 1973).
- CARRUBA, «Athena»: O. CARRUBA, «Athena ed Ares preellenici», *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 1967* (Roma 1968) 932-944.
- CHADWICK, «Potnia»: J. CHADWICK, «Potnia», *Minos* 5, 1957, 117-129.
- CHADWICK, *Decipherment*: J. CHADWICK, *The decipherment of Linear B²* (Cambridge 1967).
- CHADWICK, MT III: J. CHADWICK, «The Mycenae Tablets III», *TAPhS* 52: 7, 1962, 1-76.
- CHADWICK, *Myc. World*: J. CHADWICK, *The Mycenaean World* (Cambridge 1976).
- CHADWICK, KT⁴: J. CHADWICK - J.T. KILLEN - J.-P. OLIVIER, *The Knossos Tablets⁴* (Cambridge 1971).
- CHIRASSI-COLOMBO, «Pantheon»: I. CHIRASSI - COLOMBO, «Note sul pantheon miceneo in Creta: Riconsiderando la KN V52», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1971*, τ. Α' (Ἀθῆναι 1973) 376-402.
- DIETRICH, *Origins*: B.C. DIETRICH, *The Origins of Greek Religion* (Berlin - New York 1974).
- Documents*: M. VENTRIS - J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek²* (Cambridge 1973).
- GÉRARD-ROUSSEAU, *Mentions*: M. GÉRARD - ROUSSEAU, *Les Mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes* (Roma 1968).
- GODART, «Labirinto»: L. GODART, «Il labirinto e la potnia nei testi micenei», *RAAN* 50, 1975, 141-152.
- GUTHRIE, «Gr. Religion»: W.K.C. GUTHRIE, «Early Greek Religion in the light of the decipherment of Linear B», *BICS* 6, 1959, 35-46.
- HOOKE, *MG*: J.T. HOOKE, *Mycenaean Greece* (London 1976).
- VAN LEUVEN, «Potnia»: J.C. VAN LEUVEN, «Mycenaean Goddesses called Potnia», *Kadmos* 18, 1979, 112-129.
- MADDOLI, «Pantheon»: G. MADDOLI, «Studi sul pantheon miceneo», *AATC* 27, 1962-63, 51-130.
- MILANI, «Atena»: C. MILANI, «Atena e la Potnia micenea», *CISA* VIII, 1982, 29-42.
- MYLONAS, *MMA*: G. MYLONAS, *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton 1966).
- ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκ. θρησκεία*: Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Μυκηναϊκή θρησκεία: Ναοί, βωμοί καὶ τεμένη*. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 39 (Ἀθῆναι 1977).
- ΜΥΛΩΝΑΣ, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι*: Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι* (Ἀθῆναι 1982).
- ΜΥΛΩΝΑΣ, *Θρ. κέντρον*: Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Τὸ Θρησκευτικὸν Κέντρον τῶν Μυκηνῶν*. Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 33 (Ἀθῆναι 1972).

- NILSSON, *GGR* I³: M.P. NILSSON, *Geschichte der Griechischen Religion*³ I (München 1976).
- NILSSON, *MMR*²: M.P. NILSSON, *The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion*² (Lund 1950).
- PALMER, NRT: L.R. PALMER, «New Religious Texts from Pylos (1955)», *TPhS* 1958, 1-35.
- PALMER, «Observations»: L.R. PALMER, «Observations on the Linear B Tablets from Mycenae», *BICS* 2, 1955, 36-45.
- PALMER, *Interpretation*: L.R. PALMER, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts* (Oxford 1963).
- ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκ. ποίηση*: Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, *Μυκηναϊκή έπική ποίηση με βάση τα μυκηναϊκά κείμενα και τα όμηρικά έπη* (Αθήνα 1980).
- PUGLIESE CARRATELLI: G. PUGLIESE CARRATELLI, «Aspetti e problemi della monarchia micenea», *PP* 14, 1959, 401-431.
- REHAK, «Warrior Goddess»: P. REHAK, «New Observations on the Mycenaean 'Warrior Goddess'», *AA* 1984, 535-545.
- SACCONI, *CIM*: A. SACCONI, *Corpus delle iscrizioni in lineare B di Micene* (Roma 1974).
- STELLA, *Civiltà*: L.A. STELLA, *La civiltà micenea nei documenti contemporanei* (Roma 1965).
- TAYLOUR, «Citadel House»: W. TAYLOUR, «'Citadel House', Mycenae 1968 and 1969», *AAA* 3, 1970, 72-80.
- TAYLOUR, «Mycenae, 1968»: W. TAYLOUR, «Mycenae, 1968», *Antiquity* 43, 1969, 91-97.
- TAYLOUR, «New Light»: W. TAYLOUR, «New Light on Mycenaean Religion», *Antiquity* 44, 1970, 270-280.
- TAYLOUR, «New Aspects»: W. TAYLOUR, «New Aspects on Mycenaean Religion», *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory, Athens 1971* (Athens 1972) 76-81.
- TAYLOUR, *Well Built Mycenae*: W. TAYLOUR, *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavations within the Citadel at Mycenae 1959-1969. Fasc. 1: The Excavations* (Warminster 1981).

ΤΟ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

(Πίν. 54-57)

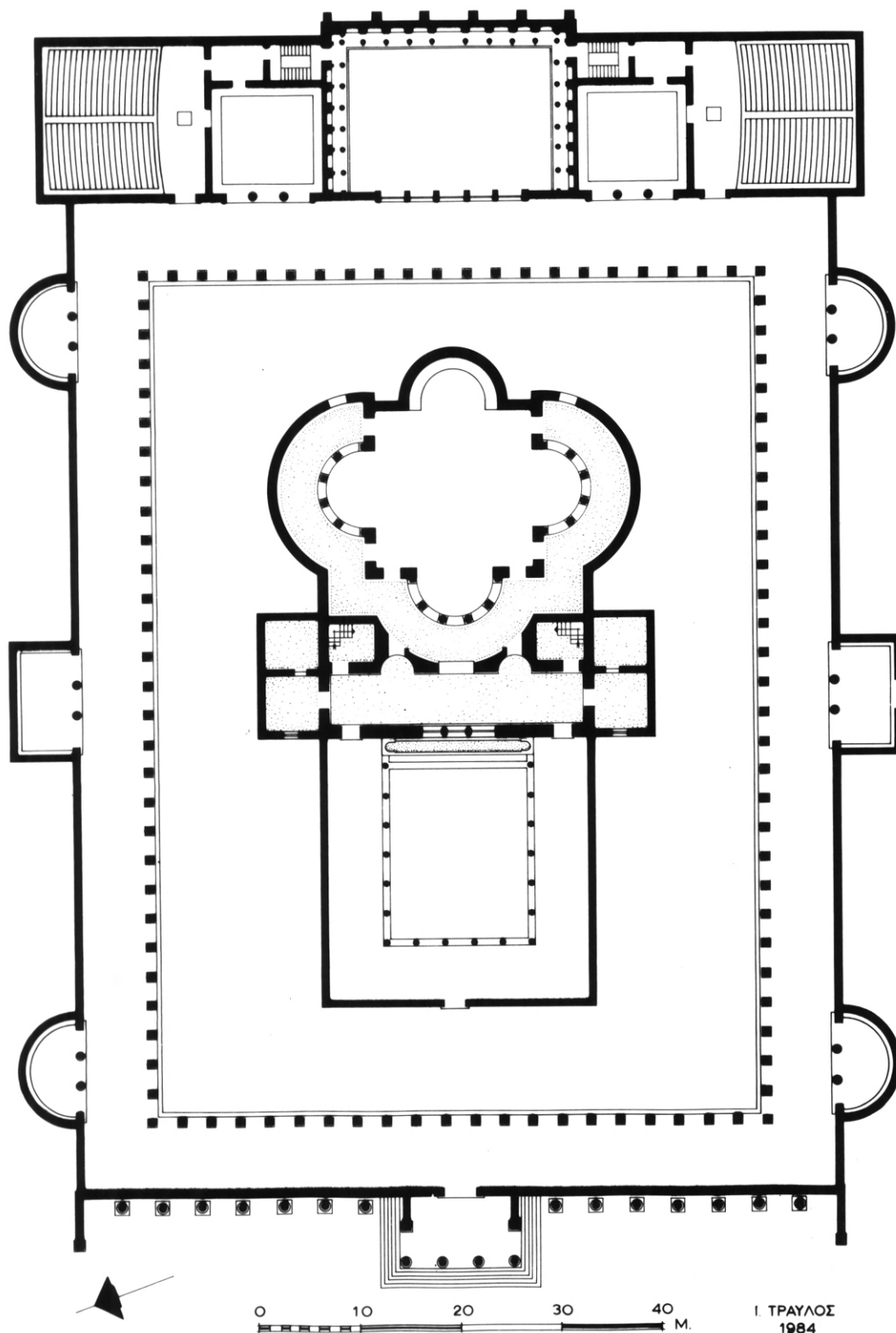
Τὰ νέα στοιχεία πού ἤρθαν στὸ φῶς, μὲ τὴν τελευταία ἔρευνα πού ἐπιχείρησα τὸν Ἰούνιο τοῦ 1980 στὸ χῶρο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα στὸ κέντρο τῆς Βιβλιοθήκης ἦταν μιὰ μνημειώδης παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία¹ (πίν. 54). Τὸ μέγεθός της δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἐπωνυμία τῆς «Μεγάλης Παναγίας», ὀνομασία πού κράτησε καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία πού χτίστηκε πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

Τὸ οἰκοδόμημα ἔχει ἀνεγερθεῖ στὸν ἄξονα ἀκριβῶς τῆς Βιβλιοθήκης· καταλαμβάνει ἑκτασὴ πλάτους 27.20 μ. καὶ μήκους 65.20 μ., ὅσο δηλαδὴ ἦταν περίπου τὸ μέγεθος τῆς δεξαμενῆς τῆς Βιβλιοθήκης, πού τὴ θέση της κατέλαβε ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία. Ὁ κυρίως ναὸς περιλαμβάνει μιὰ μεγάλη κεντρικὴ τετράγωνη αἴθουσα, πλευρᾶς 15.42 μ., πού ἀπολήγει στὰ ἀνατολικά σὲ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀψίδα ἱεροῦ, διαμέτρου 8.63 μ. (εἰκ. 1). Στὶς τρεῖς ἄλλες πλευρὲς ἀνοίγονται μικρότερες ἡμικυκλικὲς κόγχες, διαμέτρου 7.49 μ., πού ἡ καθεμιὰ τους ἔχει τέσσερις κίονες (πίν. 55α). Ἡ τετράγωνη αἴθουσα περιβάλλεται καὶ στὶς τρεῖς πλευρὲς ἀπὸ ἓνα δεῦτερο τοῖχο πού παρακολουθεῖ τὸ περίγραμμά της καὶ σχηματίζει, ἔτσι, γύρω ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα, ἓνα διάδρομο πλάτους 3.75 μ. Ἡ ἐπικοινωνία τῆς κεντρικῆς αἴθουσας μὲ τὸ διάδρομο αὐτὸ γινόταν ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες τῶν κογχῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ ἑξὶ ἀψιδωτὰ ἀνοίγματα, πού ὑπῆρχαν ἀνὰ δύο στὶς τρεῖς πλευρὲς, συγκεκριμένα ἀπὸ ἓνα ἀνοῖγμα δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὶς κόγχες. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀνοίγματα, στὸ ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αἴθουσας, διατηρεῖται ἀκέραιο (πίν. 55β).

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας σώζεται, σὲ ὕψος 1.25 μ., κυκλικὸς τοῖχος, ὁμόκεντρος μὲ τὴν ἀψίδα, πάχους 1.42 μ. Πρόκειται γιὰ τὸ σύνθρονο πού κατασκευάστηκε, ὅπως μπόρεσα νὰ διαπιστώσω μὲ τὶς τελευταῖες ἔρευνες, σύγχρονα μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ὀρθομαρμάρωση, πού ὑπάρχει στὴ βάση του, στερεώνεται στὸν τοῖχο μὲ ἰσχυρὸ κόκκινο κονίαμα, ἴδιο ἀκριβῶς μ' αὐτὸ πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στερέωση τῶν ψηφίδων τοῦ δαπέδου, τὰ ὁποῖα εἶναι σύγχρονα μὲ τὸ οἰκοδόμημα.

Στὴ δυτικὴ πλευρά, σ' ὅλο τὸ πλάτος τοῦ οἰκοδομήματος, ἐκτείνεται μιὰ ἐπιμήκης αἴθουσα, διαστάσεων 25.12 × 5.42 μ., πού χρησίμευε ὡς προθάλαμος καὶ ἀποτελοῦσε τὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Μὲ τὸν κυρίως ναὸ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τρεῖς θύρες, πού ἡ μεσαία καὶ μεγαλύτερη εἶχε πλάτος 3.54 μ. (πίν. 56). Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς ὑπῆρχαν δύο μικρὰ δωμάτια πού χρησίμευαν ὡς κλιμακοστάσια, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς σωζόμε-

1. Παλιότερα εἶχαν διατυπωθεῖ δύο διαφορετικὲς ἀπόψεις: σύμφωνα μὲ τὴ μιὰ τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα εἶχε χτιστεῖ ὡς Ἀναγνώστηριον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἄλλη ὡς παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία. Προσωπικὰ εἶχα ὑποστηρίξει τὴν πρώτη ἄποψη· βλ. ΠΑΕ 1950, 41-56.

Εικ. 1. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ στὸ κέντρο ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησίᾳ.

νες λίθινες βαθμίδες, για την άνοδο στον επάνω όροφο. Στο βόρειο και το νότιο άκρο του νάρθηκα υπήρχαν επίσης από δύο προσκτίσματα που επικοινωνούσαν απευθείας με το νάρθηκα.

Ένδιαφέρον για τη συμπλήρωση της αρχιτεκτονικής διάταξης του ναού είναι το γεγονός ότι στη δυτική πλευρά του υπήρχε αϊθριο, όπως αποδείχτηκε με τις τελευταίες ανασκαφές. Η ύπαρξη των μεταγενέστερων κτισμάτων και των έρειπίων του συγκροτήματος της παλιάς στρατώνας εμπόδιζαν για χρόνια την ανασκαφή στο τμήμα αυτό. Έτσι, από την εποχή των πρώτων σχεδίων ως το 1980, πίστευαν ότι ο ναός τελείωνε στη δυτική πλευρά του νάρθηκα. Μόνο μετά την κατεδάφιση των μεταγενέστερων κτισμάτων και την ανασκαφή στα δυτικά του νάρθηκα, σ' έκταση μήκους 7 μ. και πλάτους 18 μ., αποκαλύφθηκαν τοίχοι που συνδέονταν με το νάρθηκα και αποτελούσαν μέρος του αϊθρίου.

Το εξωτερικό πλάτος του αϊθρίου ακολουθεί το πλάτος του νάρθηκα, 26.10 μ., δεν έχει όμως ακόμη εξακριβωθεί πόσο έκτεινόταν προς Δυσμάς. Ωστόσο, το γεγονός ότι ολόκληρος ο ναός βρίσκεται μέσα στο χώρο του περιστυλίου της Βιβλιοθήκης, μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το μήκος του αϊθρίου θα πρέπει να έφτανε τα 26.70 μ. περίπου. Προς την πλευρά αυτή, τη δυτική, θα υπήρχε και η μοναδική είσοδος του ναού, απέναντι ακριβώς από το μνημειώδες πρόπυλο της Βιβλιοθήκης. Έσωτερικά, όπως δείχνουν οι παράλληλοι τοίχοι, σ' απόσταση 5.30 μ. από τον εξωτερικό τοίχο, θα υπήρχε στοά στις τρεις τουλάχιστον πλευρές του αϊθρίου. Στην τέταρτη πλευρά, μπροστά από τον νάρθηκα, δεν υπήρχε στοά και τουτό, γιατί στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε συμπαγές θεμέλιο από μικρές πέτρες και ασβέστη, πλάτους 1.80 μ. και μήκους 15.20 μ., που θα χρησίμευε ως βάση δεξαμενής-κρήνης, όπως ακριβώς στη βασιλική Β της Νικόπολης.

Ο τοίχος άλλωστε του νάρθηκα σώζεται στην πλευρά αυτή σε ύψος 1.20 μ. περίπου και έτσι αποκλείεται να υπήρχε είσοδος στο σημείο αυτό. Αντίθετα, όπως είναι τυπικό στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, στη θέση αυτή θα υπήρχε τρίλοβο παράθυρο· χαρακτηριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου με κιονόκρανο και επίθημα βρέθηκε εκεί κοντά στη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών του 1885². Παρόμοιο κιονόκρανο με επίθημα βρέθηκε, μπροστά από το νάρθηκα, και στην τελευταία ανασκαφική έρευνα, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη θα πρέπει να προέρχονται από το τρίλοβο παράθυρο του νάρθηκα. Δύο θύρες, στα άκρα των στοών των μακρών πλευρών του αϊθρίου, οδηγούσαν από το αϊθριο στο νάρθηκα (πίν. 57α-β).

Ο τρόπος της οικοδομής των τοίχων του ναού πολύ διαφέρει στα διάφορα τμήματά του. Οι τοίχοι του κεντρικού τμήματος της τετράγωνης αίθουσας έχουν πάχος 0.96 μ. και είναι χτισμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα με μεγάλους ορθογωνικούς μαρμάρινους και πώρινους λίθους που προέρχονται από αρχαία κτίρια. Έχει διατηρηθεί μεγάλο τμήμα της βορειοανατολικής γωνίας της τετράγωνης αίθουσας με το άψιδωτο άνοιγμα του διαδρόμου. Πολλά μαρμάρινα και πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από δεύτερη χρήση, ήταν επίσης συγκεντρωμένα σε μεγάλους σωρούς στον ελεύθερο χώρο του περιστυλίου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Τα κομμάτια αυτά μετακινήθηκαν τώρα και τοποθετή-

2. ΠΑΕ 1885, 13-25.

θηκαν σὲ κανονικὲς σειρὲς στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, στὸ χῶρο τῆς μεγάλης αἵθουσας τῆς Βιβλιοθήκης, καθὼς καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (πίν. 54).

Ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ποὺ περιβάλλουν τὴν κεντρικὴ αἵθουσα, εἶναι χτισμένοι μὲ μικρὲς πέτρες καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα ἀπὸ ἀσβέστη, ἐνῶ καθ' ὕψος παρεμβάλλονται κατὰ διαστήματα δύο ἢ τρεῖς σειρὲς μὲ ὀπτοπλίνθους. Τὸ μεγάλο πάχος αὐτῶν τῶν τοίχων – φτάνει περίπου τὸ 1 μ. – μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ναὸς εἶχε καὶ δεῦτερο ὄροφο, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνεται, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κλιμακοστασίων γιὰ τὴν ἀνοδο. Ὅλα τὰ δάπεδα τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει ἀρχικὰ νὰ καλύπτονταν μὲ μωσαϊκά, ποὺ πολλὰ τμήματά τους ἔχουν διασωθεῖ.

Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ καὶ ἡ χρονολόγησή του θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν σὲ σχέση μὲ τὶς μεταγενέστερες τύχες τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Ἀθήνας γενικότερα. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ 267 μ.Χ. καὶ ὅτι πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἵωνα ἐνσωματώθηκε στὸ ὑπερρωμαϊκὸ τεῖχος ποὺ χτίστηκε στὰ βόρεια τῆς Ἀκρόπολης. Πολὺ ἀργότερα ἐπισκευάστηκε τὸ περιστύλιο καὶ οἱ ἄλλες μεγάλες αἵθουσες στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Τότε θὰ πρέπει νὰ ἐγίνε καὶ ἡ ἰσοπέδωση τῆς αὐλῆς τοῦ περιστυλίου, καθὼς καὶ ἡ ἐπίχωση τῆς μεγάλης δεξαμενῆς. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἀναμφίβολα σχετίζονται μὲ τὴν ἐπιγραφὴ, τὴ λαξευμένη στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Βιβλιοθήκης: *Τῶν θεσμῶν ταμίην Ἐρκούλιον, ἀγνὸν ὑπαρχον/Πλούταρχος μύθων ταμίης ἔστησε σοφιστής*. Ὁ τιμώμενος Ἐρκούλιος χρημάτισε ὑπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 408-412 μ.Χ. Μὲ τὴ χρονολογία αὕτῃ συμφωνοῦν καὶ τὰ λίγα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ γέμισμα τῆς μεγάλης δεξαμενῆς στὸ κέντρο τῆς αὐλῆς τῆς Βιβλιοθήκης, πάνω στὴν ὁποία χτίστηκε ὁ παλαιοχριστιανικὸς ναός. Τὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου μ.Χ. αἵωνα, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ τέλος του.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ χρόνο τῆς οἰκοδομῆς τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τῶν τοίχων του θυμίζει ἓνα ἄλλο ἀθηναϊκὸ μνημεῖο, τὸ Γυμνάσιο τῶν Γιγάντων στὴν Ἀρχαία Ἀγορά, ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου μ.Χ. αἵωνα. Ὁ τετράκογχος ναὸς θὰ πρέπει νὰ χτίστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἵωνα ὡς μεγαλοπρεπὴς ἐκκλησίᾳ στὸ κέντρο τῆς πόλης³. Συγχρόνως τότε ἴσως νὰ κατασκευάστηκε καὶ ἡ πλατιὰ ὁδὸς ποὺ καταλήγει στὸ πρόπυλο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ. Ἡ ὁδὸς αὕτῃ, πλάτους 20 μ., μὲ στοεὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερά της, πλάτους 5.70 μ., ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιο τρόπο τὴ συνέχεια τοῦ τμήματος τῆς Ὀδοῦ τῶν Παναθηναίων ἀπὸ τὸ Δίπυλο ὡς τὴν Ἀρχαία Ἀγορά. Ἡ νέα ὁδὸς ἀρχίζει ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἡ Ὀδὸς τῶν Παναθηναίων στρίβει πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ καταλήγει, μετὰ ἀπὸ 2.20 μ.,

3. Ὁ Γ.Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος», *AE* 1929, 173-174, εἶχε χαρακτηρίσει τὸν τετράκογχον ναὸ ὡς παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησίᾳ· βλ. ἐπίσης Μ.Α. Sisson, «The Stoa of Hadrian at Athens», *BSR* 11, 1929, 70-71. Ὁ τετράκογχος ναὸς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸν περίφημον ναὸ τοῦ San Lorenzo στὸ Μιλάνο καὶ μ' ἄλλους τετράκογχους ναοὺς, ὅπως τῆς Φιλιππούπολης καὶ τῆς Ἀδριανούπολης στὴ Θράκη, καὶ τῆς Σεργιούπολης στὴ Μεσοποταμίᾳ· βλ. ἐπίσης W.A. CAMPBELL, *The Martyrion at Seleucia Pieria*, εἰς *Antioch on-The-Orontes*, III (Princeton 1941) 35-54.

στο πρόπυλο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, πού φαίνεται ὅτι σωζόταν ἀκόμη τότε ἀκέραιο⁴.

Ὁ τετράκογχος ναὸς καταστράφηκε στὰ τέλη τοῦ 6ου μ.Χ. αἰώνα· στὰ ἐρείπιά του χτίστηκε μιὰ τρίκλιτη βασιλική καὶ ἀργότερα, στὴ θέση της, ἕνας μικρὸς βυζαντινὸς ναός⁵.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

4. T. LESLIE SHEAR JR., *Hesperia* 40, 1971, 265.

5. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, *ΠΑΕ* 1950, 56-63.

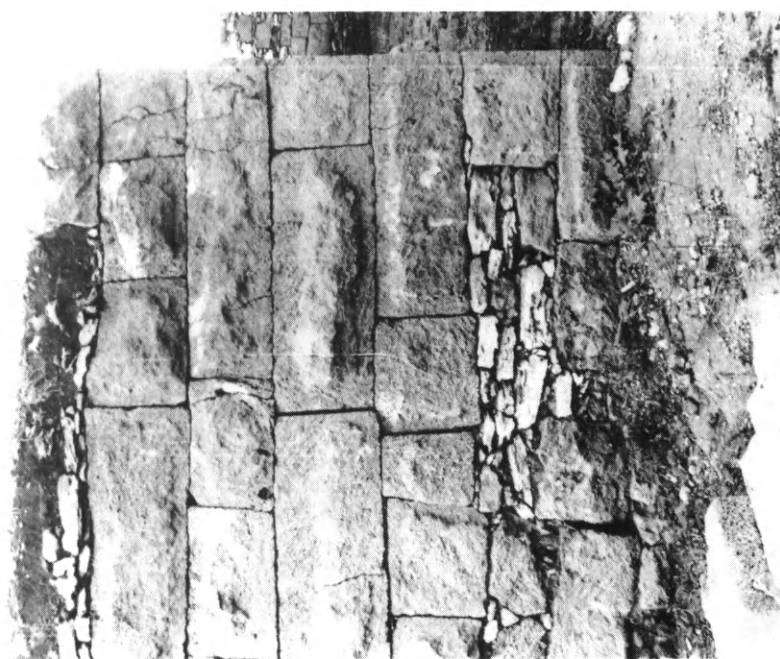
ΠΙΝΑΚΕΣ

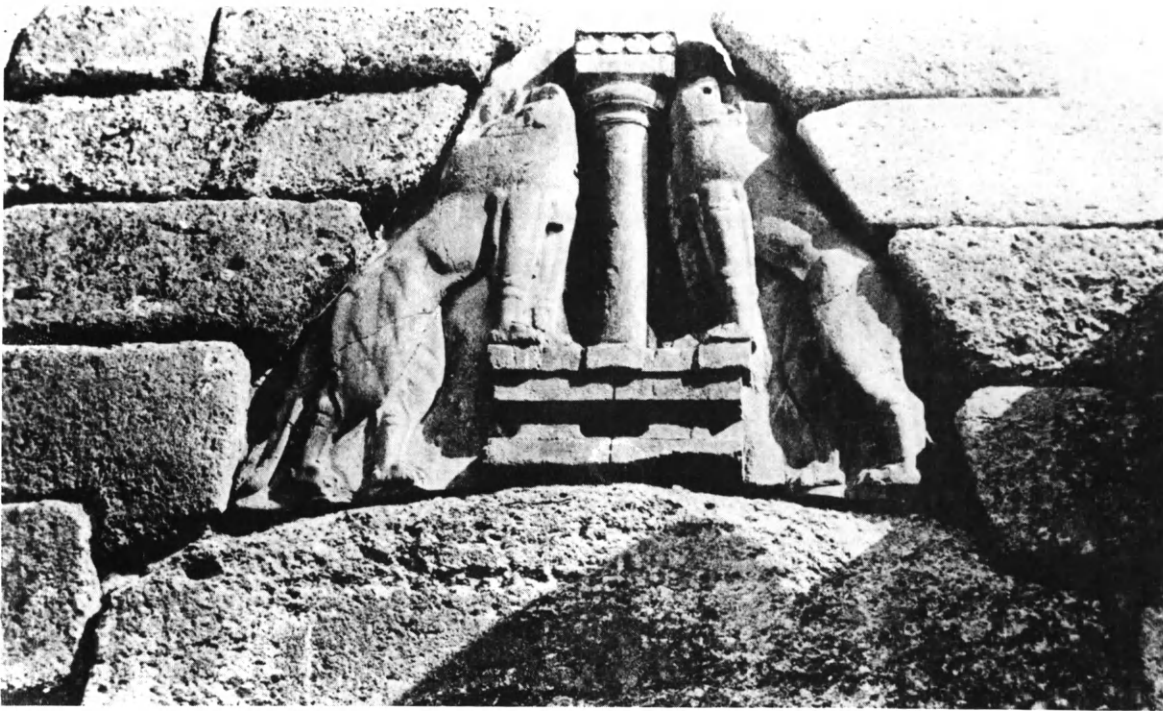
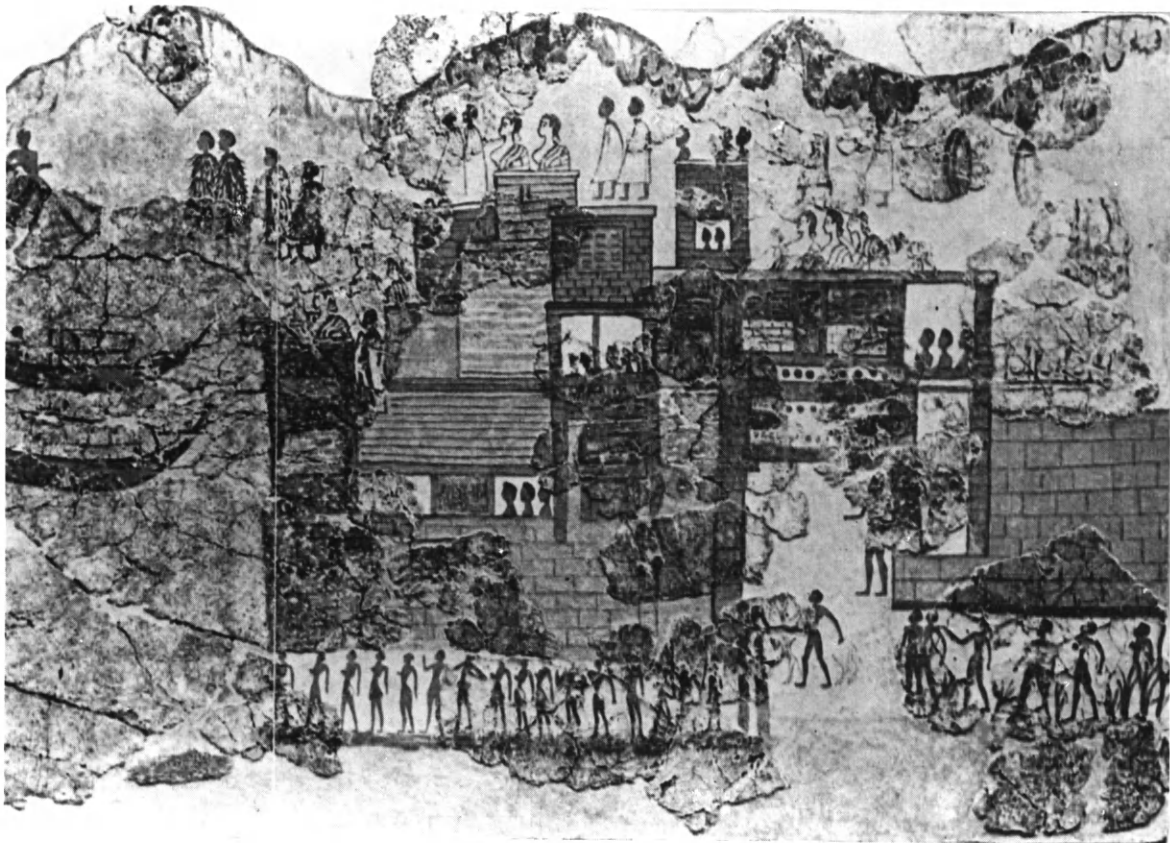
Spring Sanctuary at Eflatun Pinar southern Turkey (photo courtesy Max Hirmer).

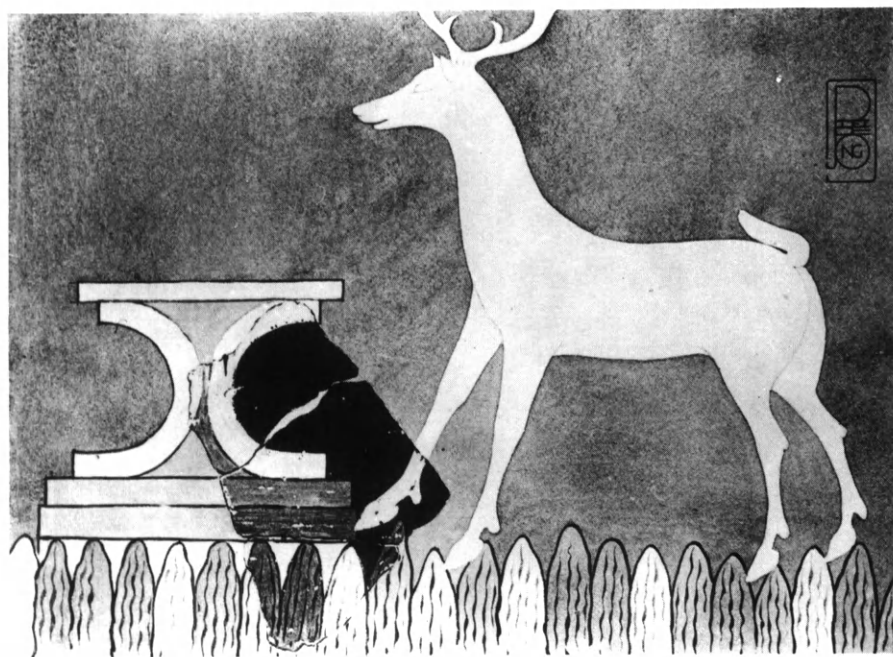
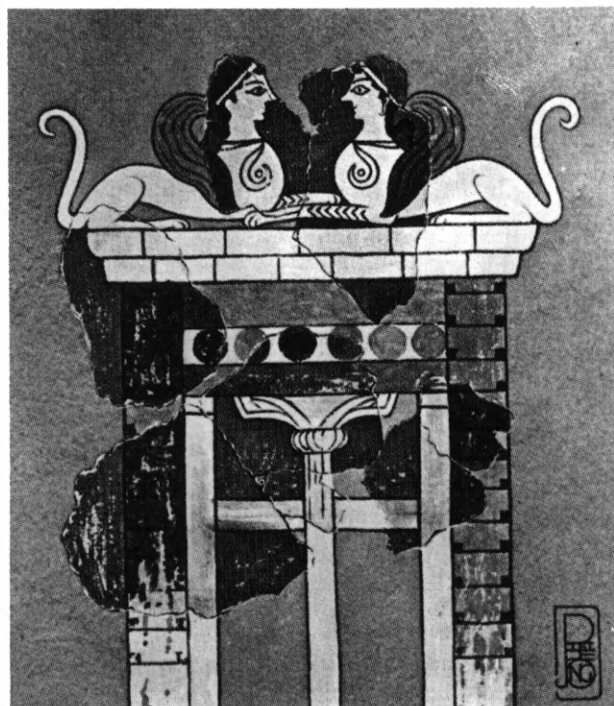
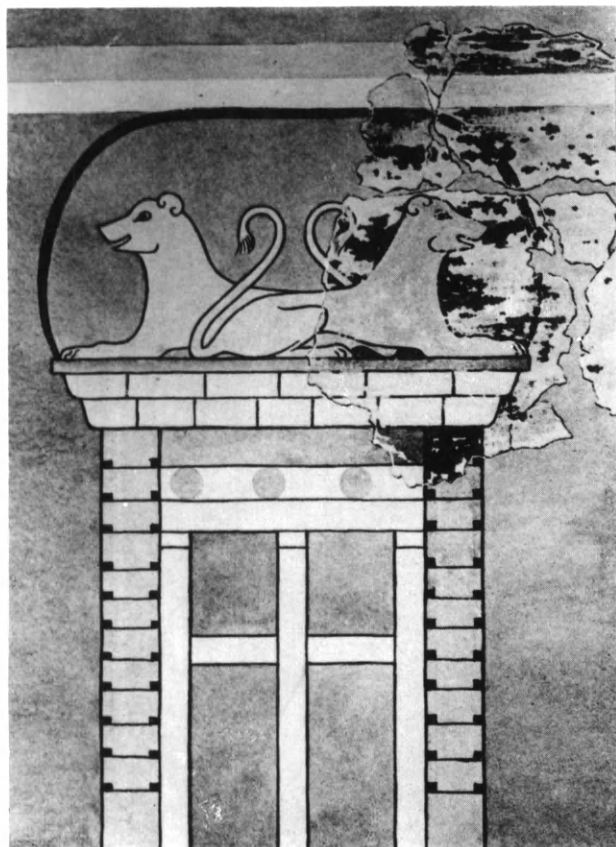
b. Kition inner facing blocks of Temple 2 (courtesy Cyprus Museum, Nicosia).

a. Ras Shamra-Ugarit, Court V (courtesy C.F.A. Schaeffer).

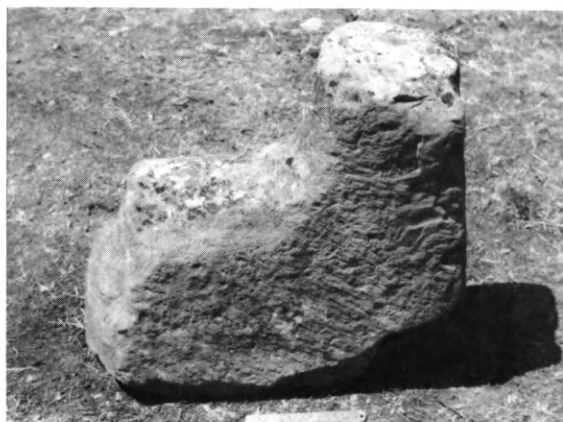
a. Detail of Third Town in Thera fresco (part of *Thera* VI, pl. 9). b. Lion Gate relief, Mycenae (J.W. Graham, *Palaces of Crete*, fig. 135).

- a. Lions over entrance in fresco from the Palace of Pylos (M. Lang, *Pylos* II, pl. 136, no. 2A2).
 b. Sphinxes over entrance in fresco from the Palace of Pylos (M. Lang, *Pylos* II, pl. I, no. 1A2).
 c. Deer next to altar in fresco from the Palace of Pylos (M. Lang, *Pylos* II, pl. 132, no. 3C20).

a

b

c

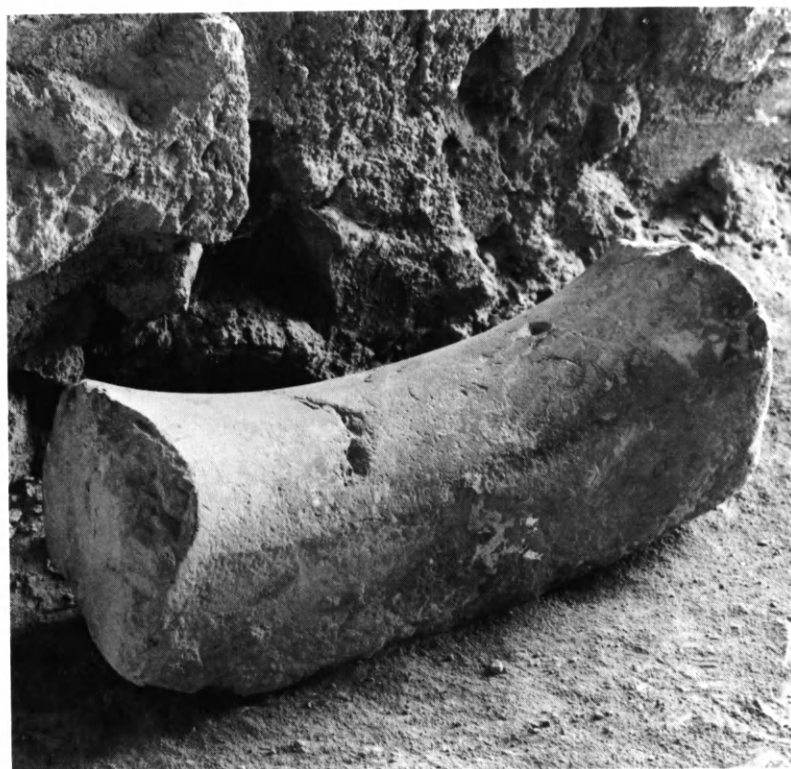

d

e

a - d. Fragment of Horns of Consecration from Mycenae. e. Restored Horns of Consecration in palace at Knossos.

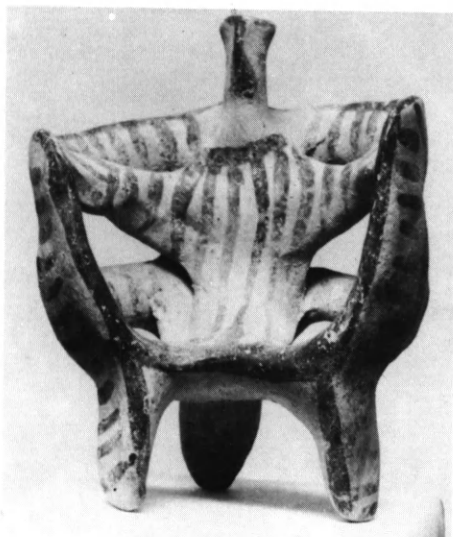
a. Block with mason's mark by Grave Circle A at Mycenae. b. Gypsum «Grand Piano» north-west of palace at Knossos. c. Horns of Consecration in palace at Knossos.

a. N° 80

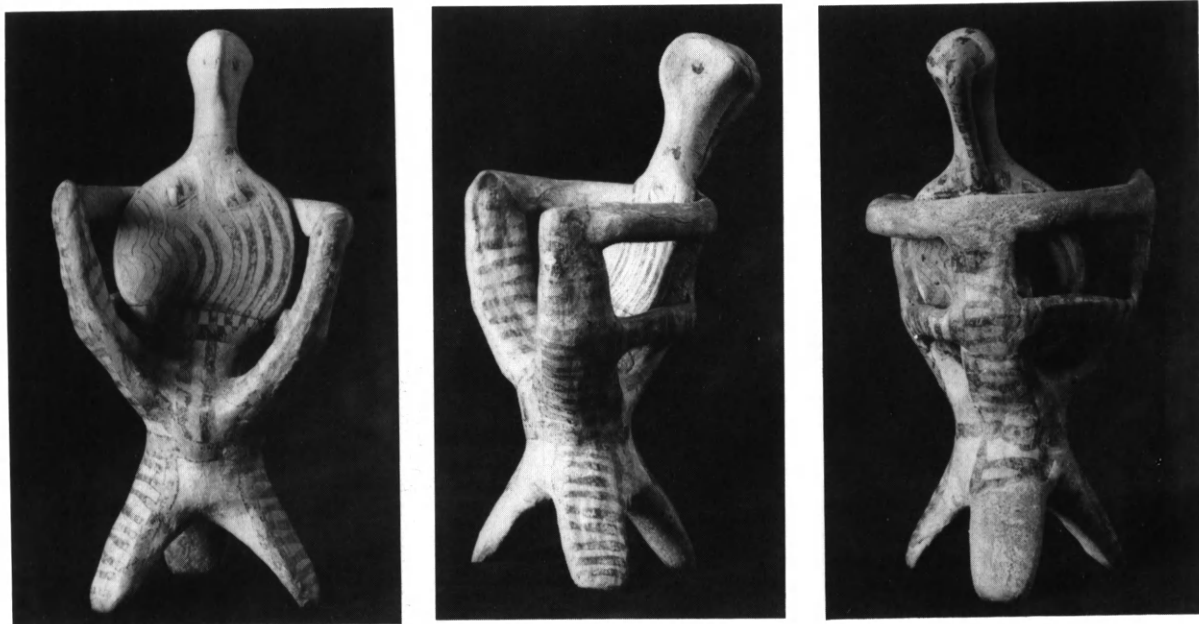
b. N° 55

c. N° 81

d. N° 43

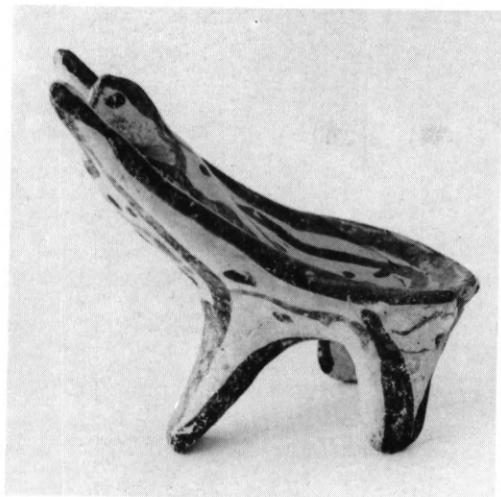

a. N° 78

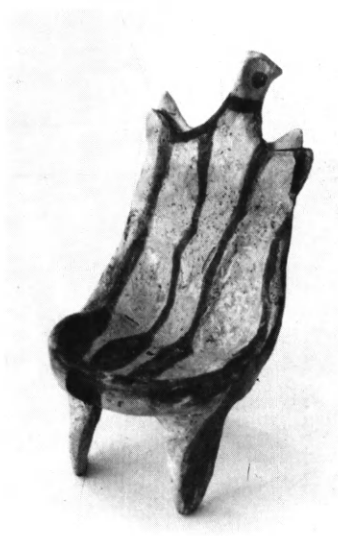

b. N° 57

a. N° 29

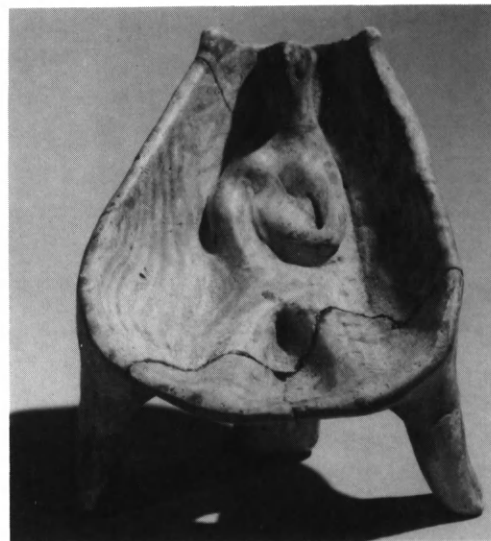
b. N° 28

c. N° 38

d. N° 42

b. N° 69

a. N° 70

c. N° 53

a. Cratère d'Enkomi

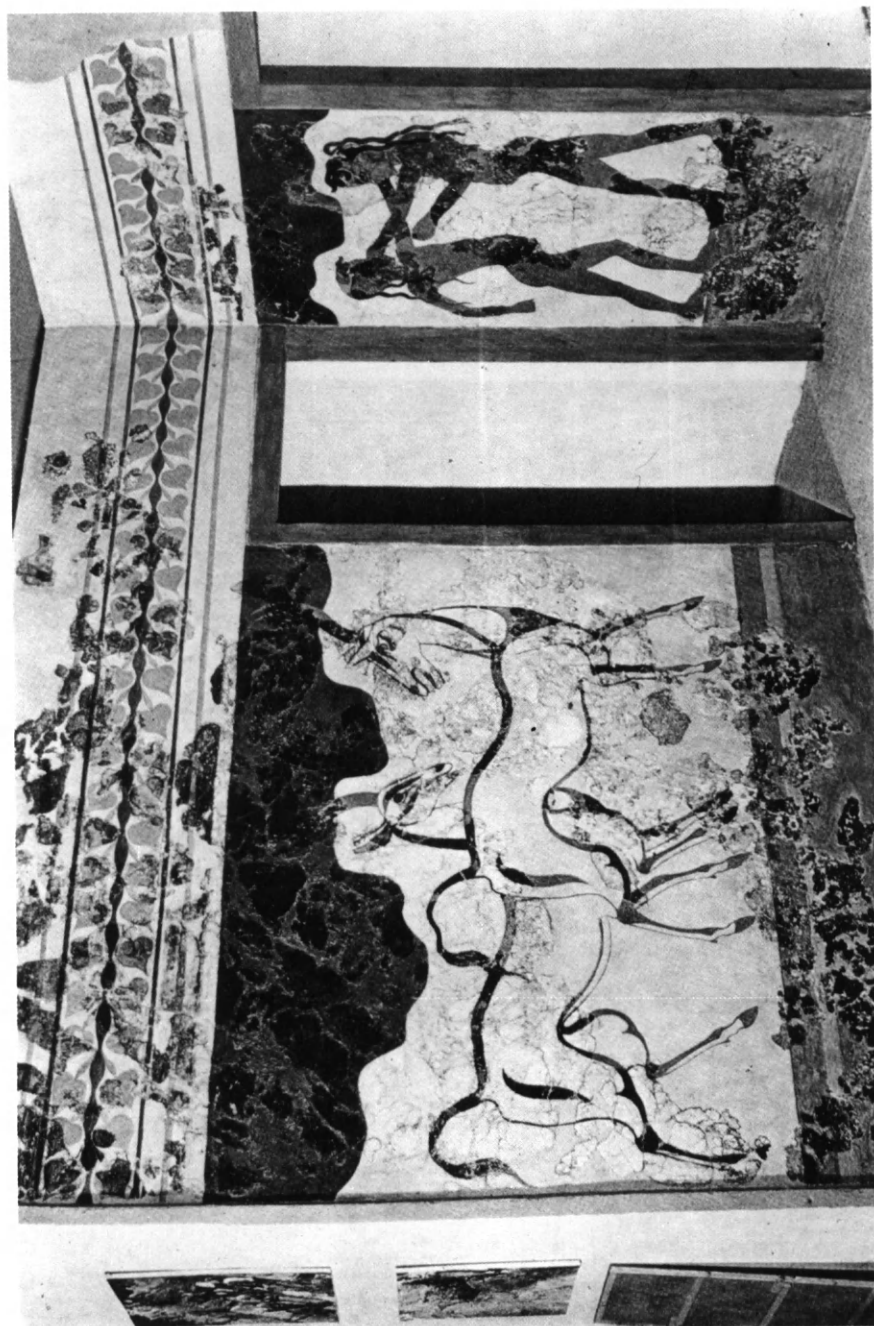
b. N° 66

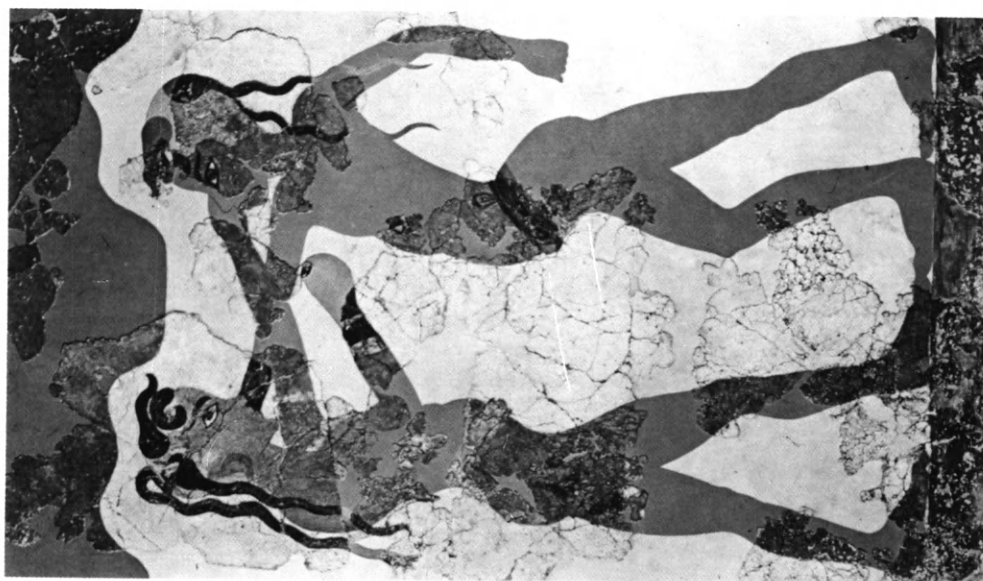
c. N° 60

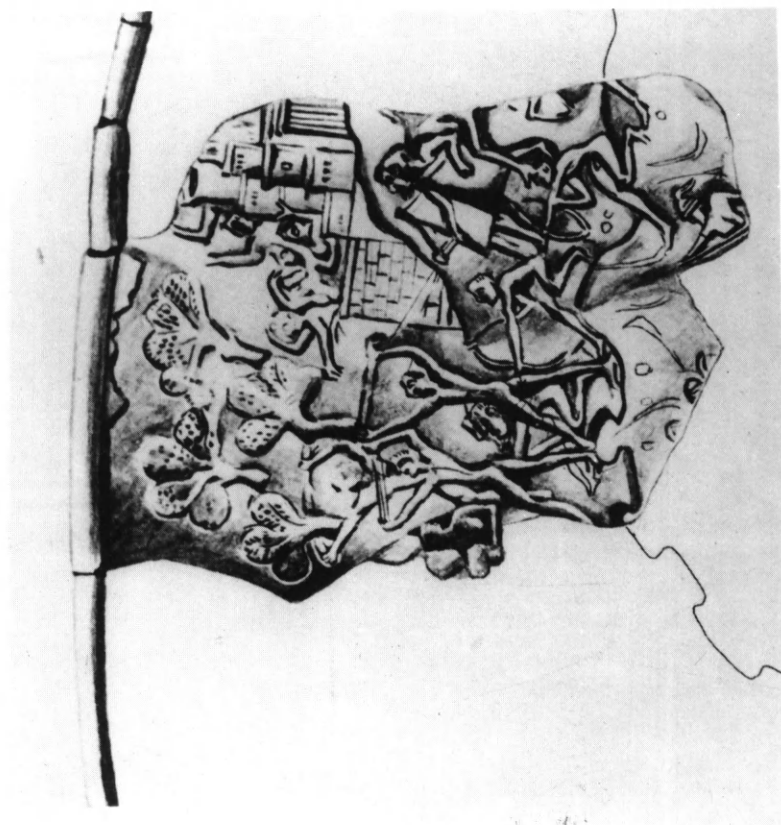
d. N° 30

Akrotiri. Frescoes in B1 (after Thera IV, 1971, colour plate D).

a. Akrotiri. B1: Boxing children (after Thera IV, 1971, colour plate E). b. Akrotiri. Xeste 3. A *mellogamos* nymphe?
(after Thera VII, 1976, colour pl. J).

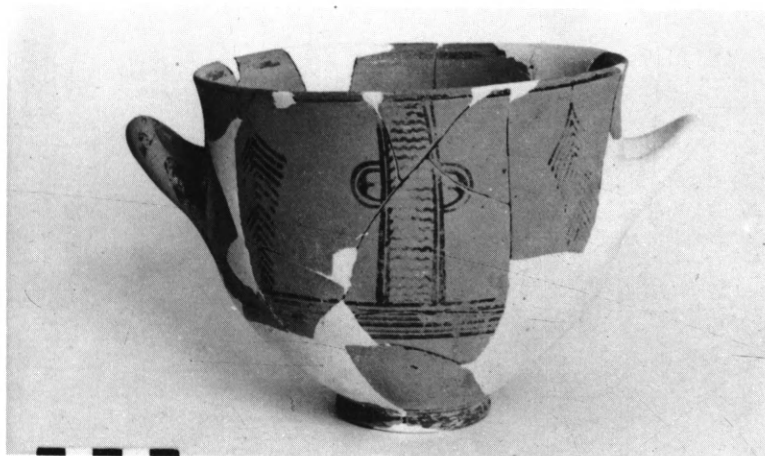
α. Θραύσμα ἀργυροῦ ρυτοῦ ἐκ Μυκηνῶν. β-γ. Θραύσμα ἀναγλύφου λιθίνου ἀγγείου ἐξ Ἐπιδαύρου.

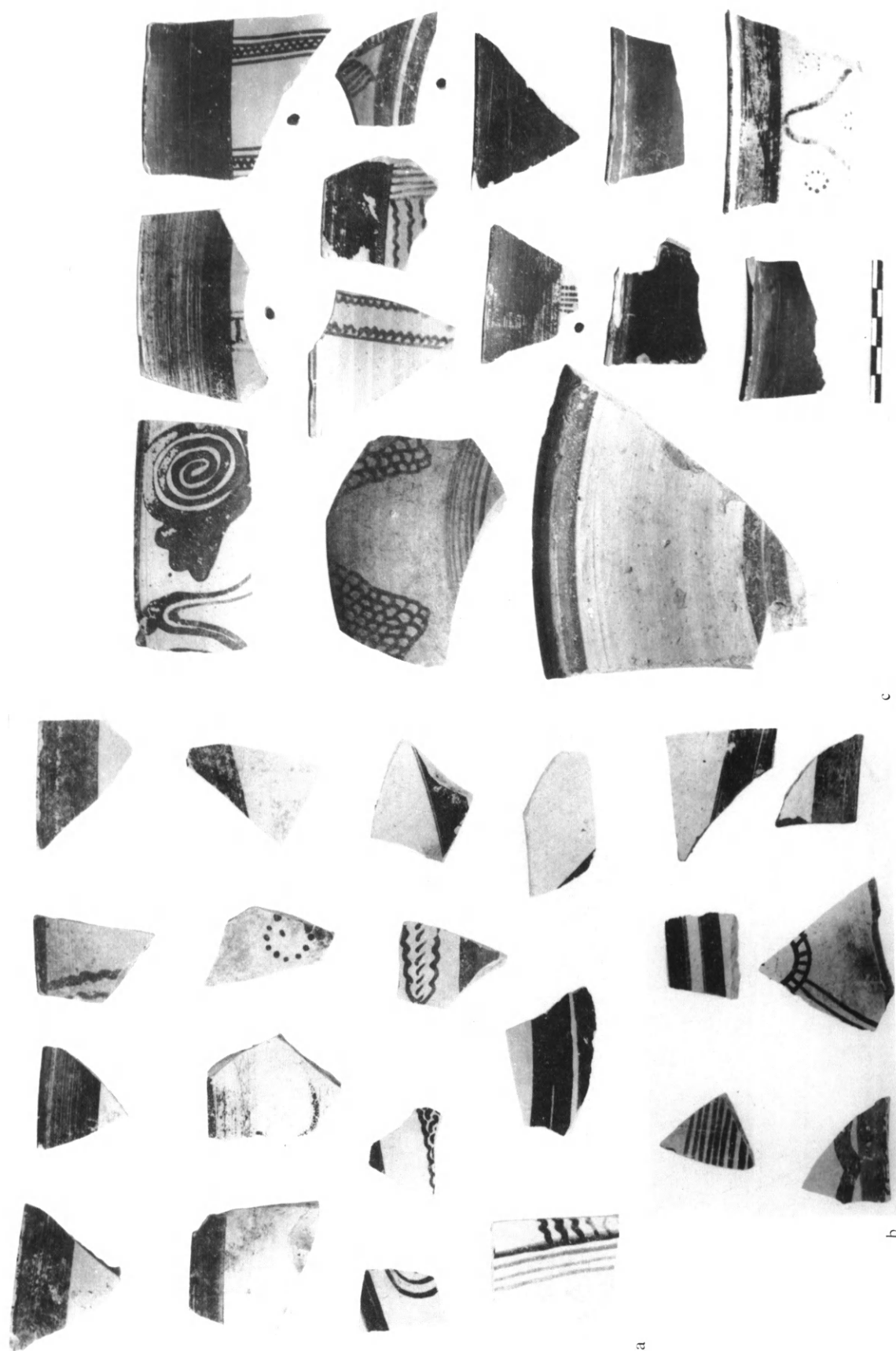
α-β. 'Ανάγλυφος παράστασις ἐκ Καΐρου.

Τὸ θαλάσσιο κύμα τῆς 1 Ἀπριλίου 1946 καὶ τὰ ἀποτελέσματά του στὴ νῆσο Χαβάη κατὰ δραματικὴ ἀναπαράσταση τοῦ Henri Passemard (*Ça m'intéresse*, première édition, 1981).

a. Main palace, bowl from destruction level. b. House of Columns, sherds from construction level.

a-b. House of Columns, sherds from last phase of occupation. c. Artisans' Workshop, sherds from destruction level.

a

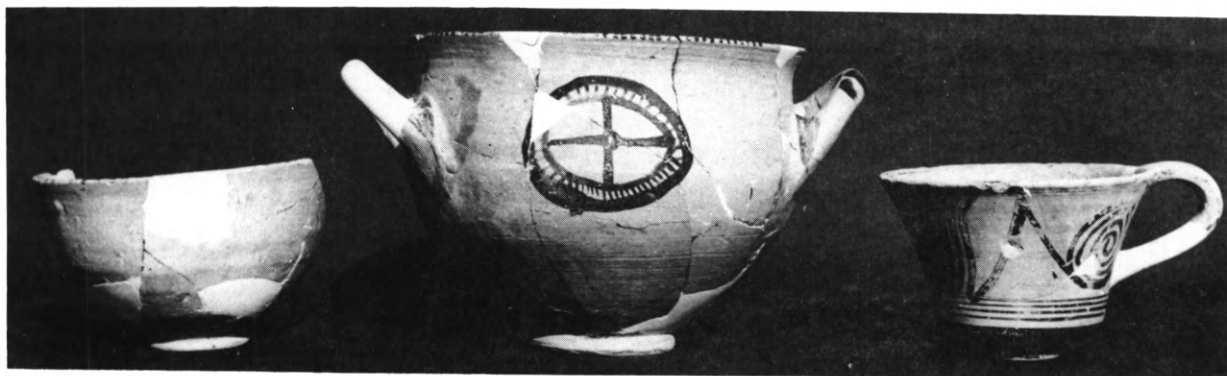
b

c

d

e

a-c. North Storeroom, pottery from floor deposit. d. House Gamma, bowl fragments from destruction level. e. Artisans' Workshop, pottery from destruction level.

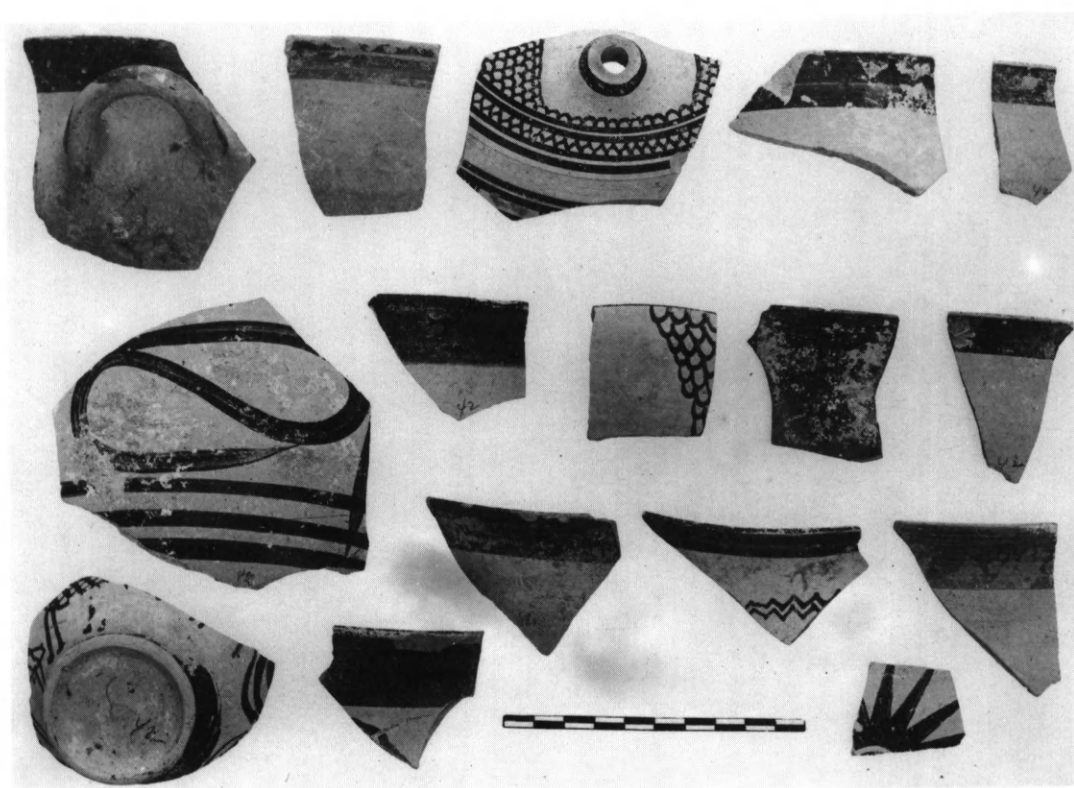
a

b

c

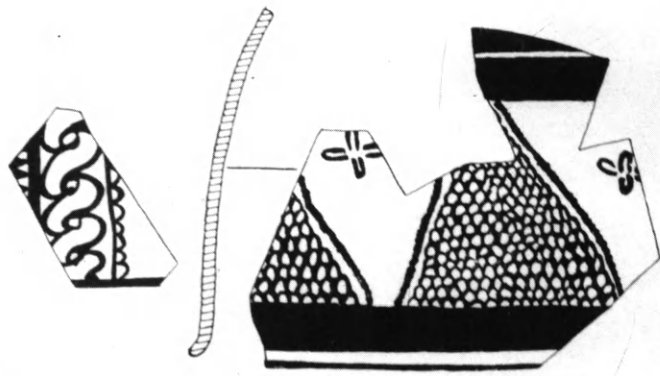

d

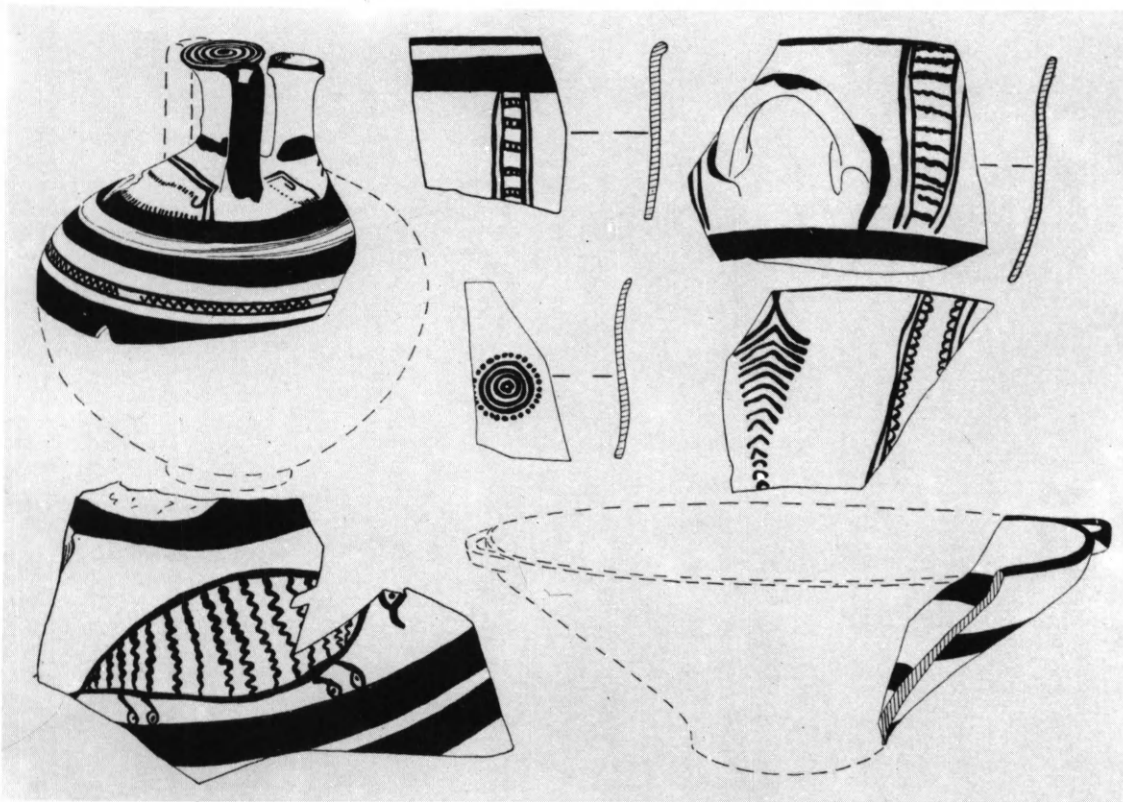
a. Bowl from fill of road in front of North Storeroom. b. House M, inscribed bowl from floor deposit. c. House B, stirrup jars from floor deposit. d. North fortification wall, pottery from casemates.

a

b

c

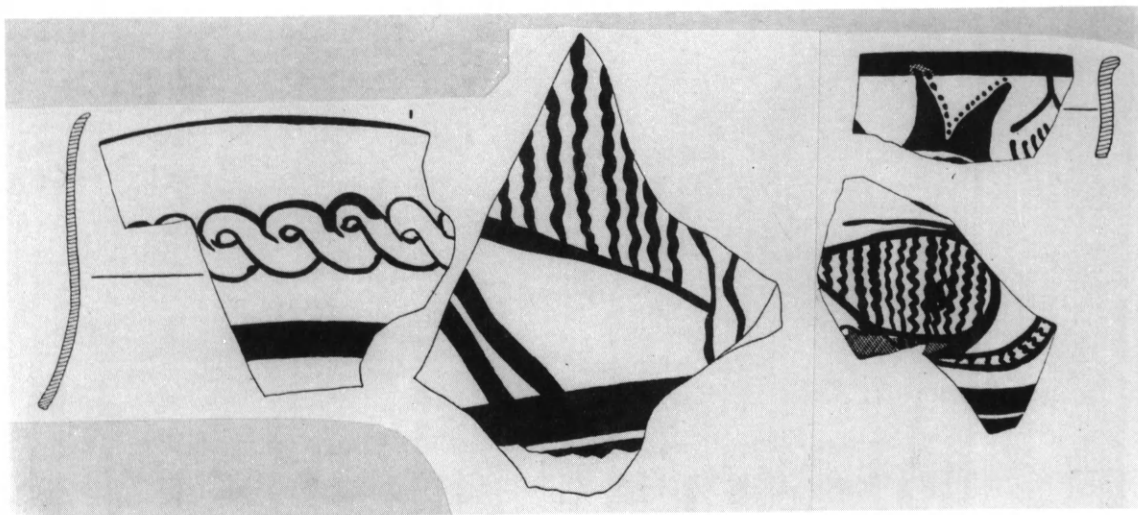

d

e

a-e. Lion Gate staircase, pottery from first layer.

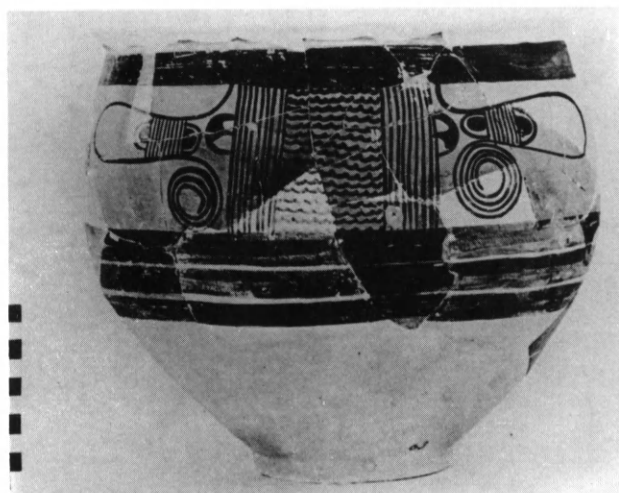
a

b

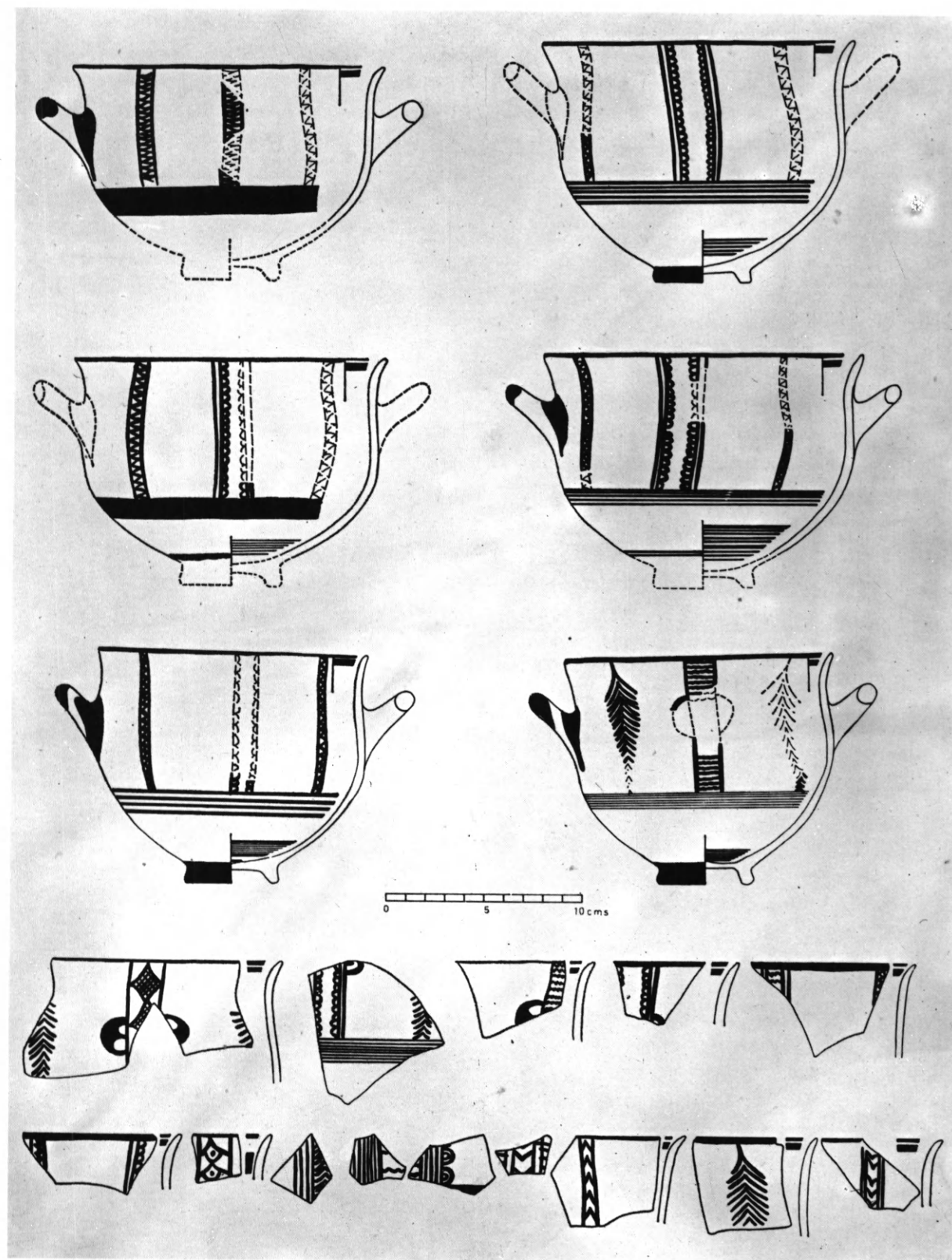

c

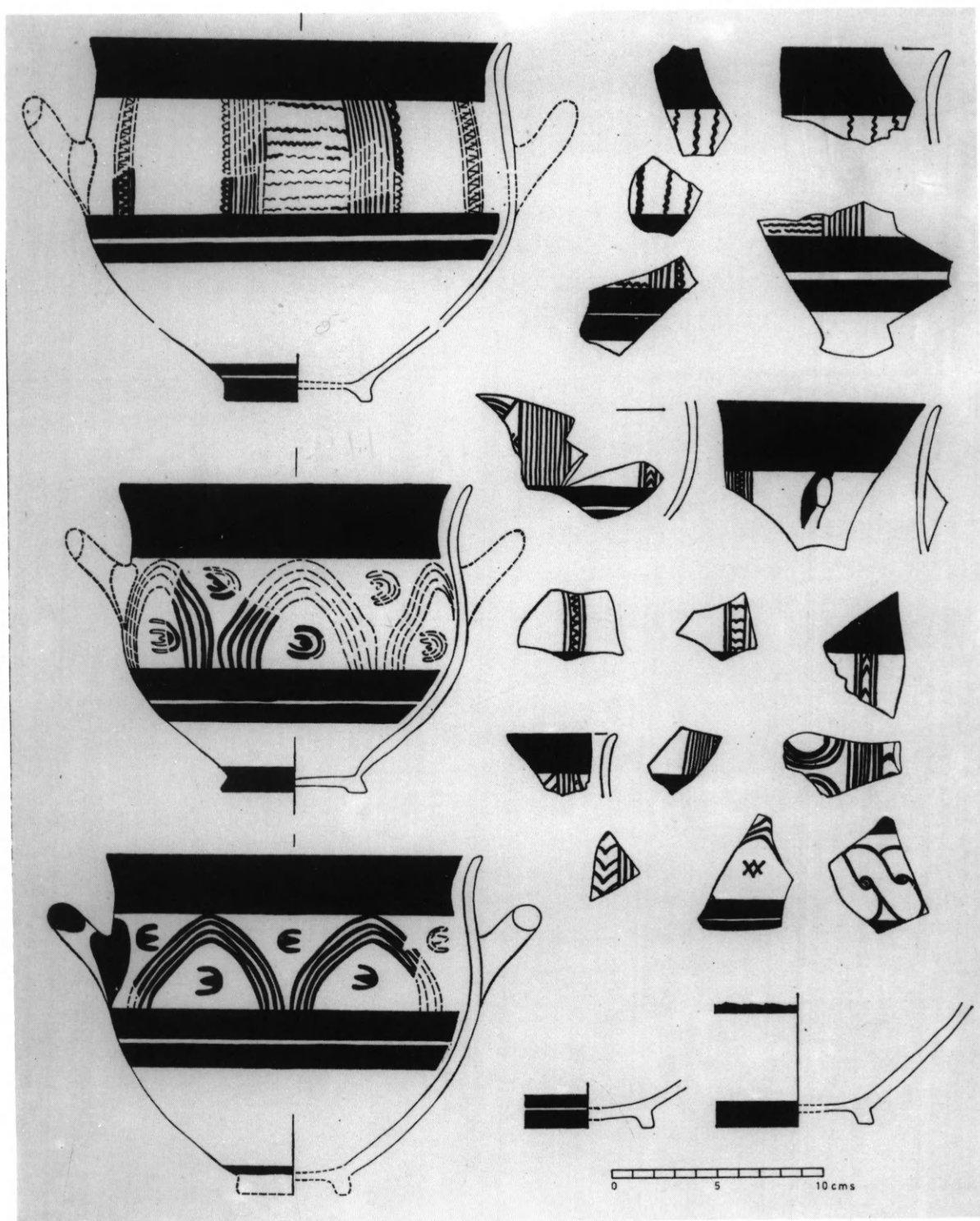

d

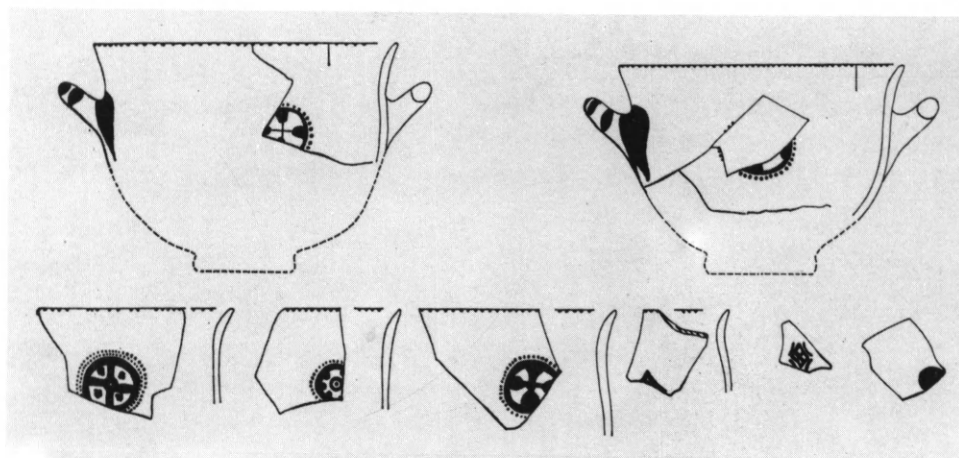
a. Lion Gate staircase, pottery from first layer. b-d. Granary, bowls from destruction layer.

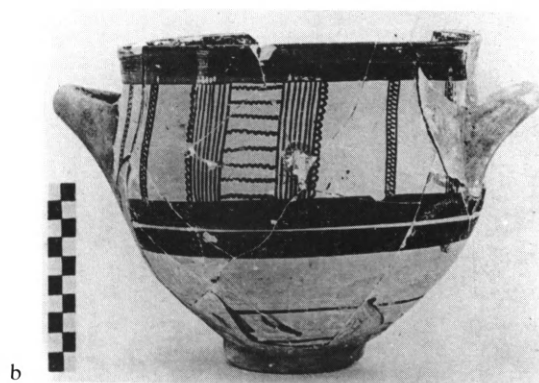
South House, bowls from destruction layer.

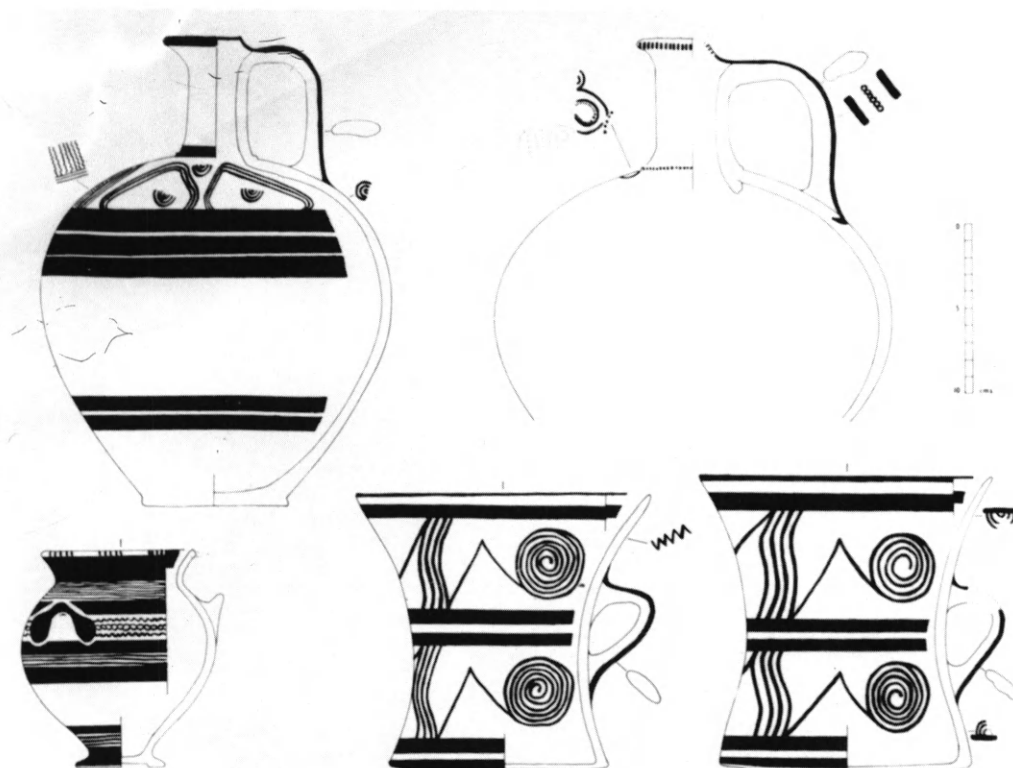
South House bowls, monochrome inside, from destruction layer.

a

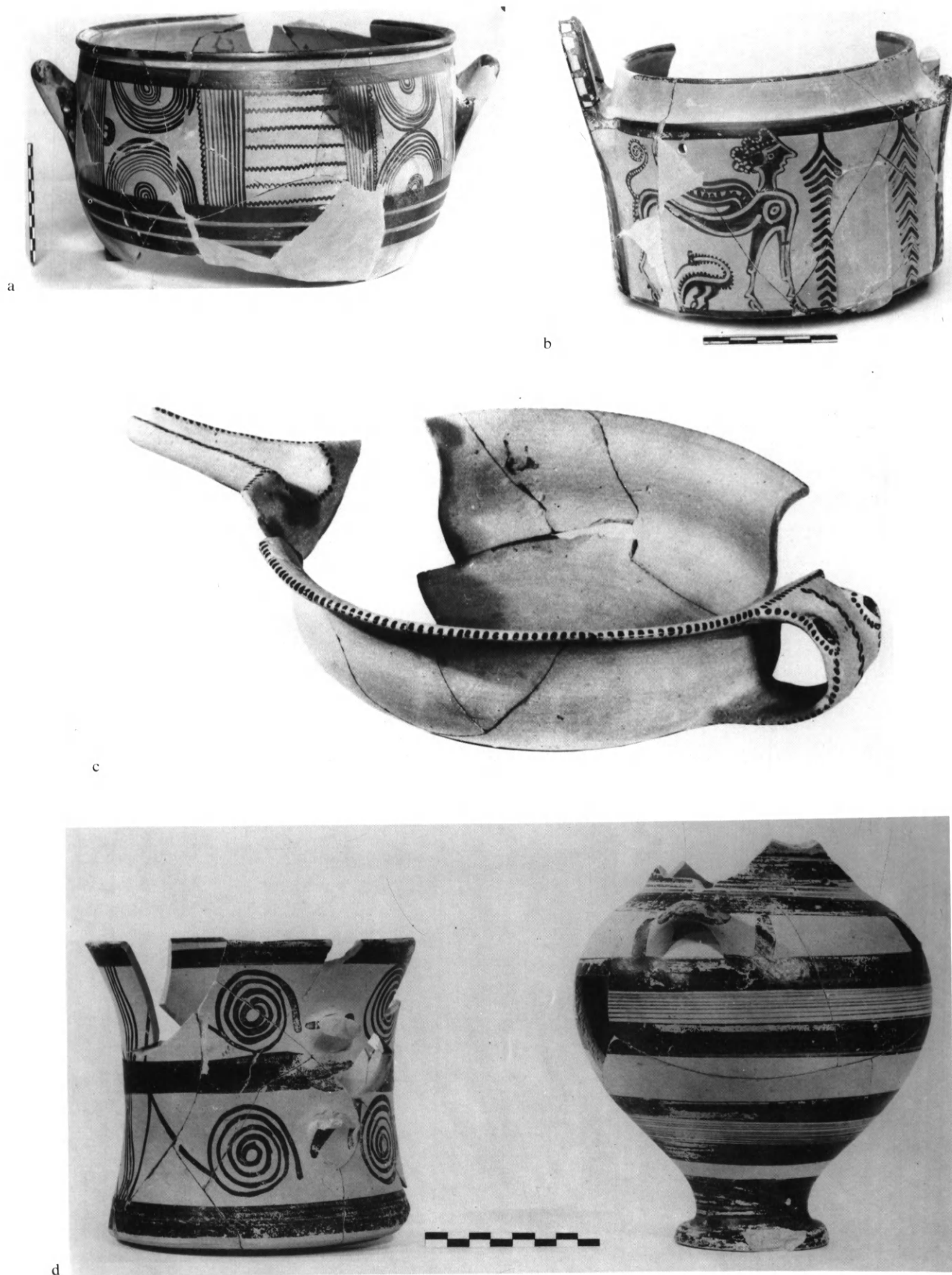

b

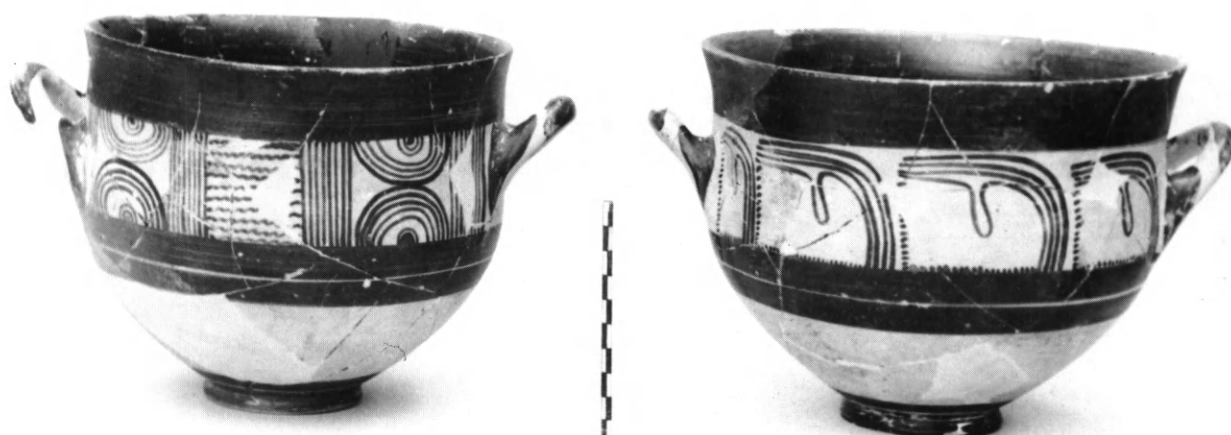

c

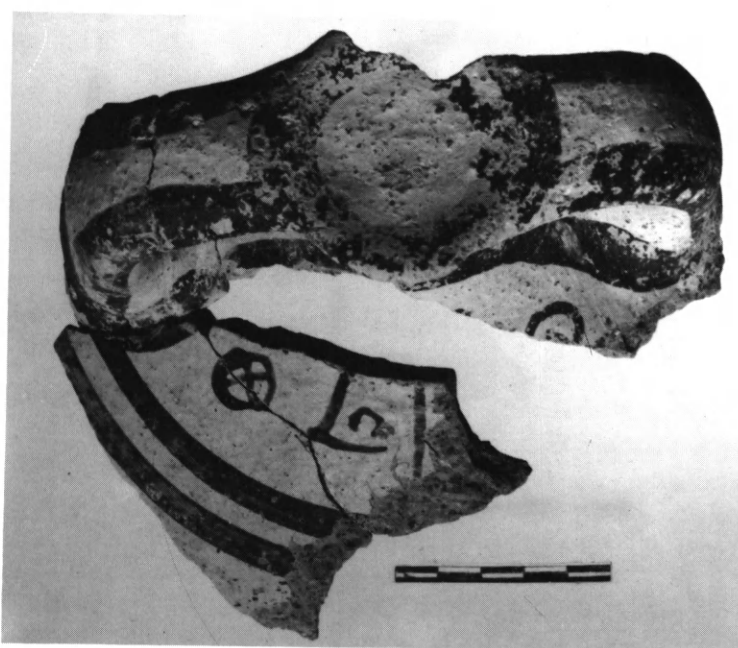
a. South House, rosette bowls from destruction layer. b. South House, bowl from destruction level. c. Corridor between South House and Cult Centre, pottery from destruction layer.

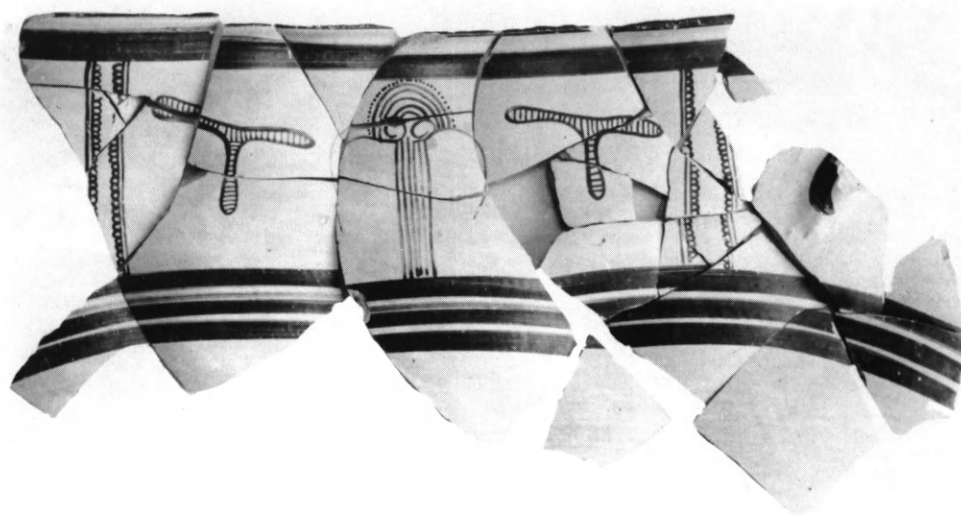
a-d. Cult Centre area, pottery from lower level of post-destruction dump.

a

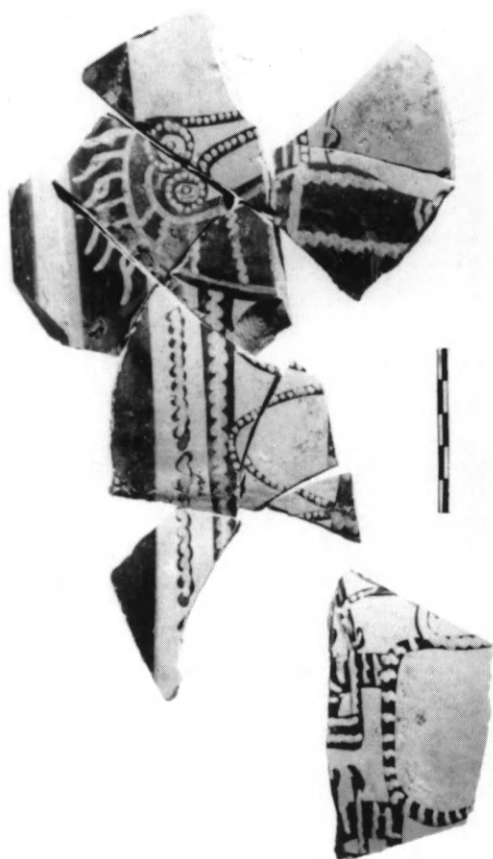

b

c

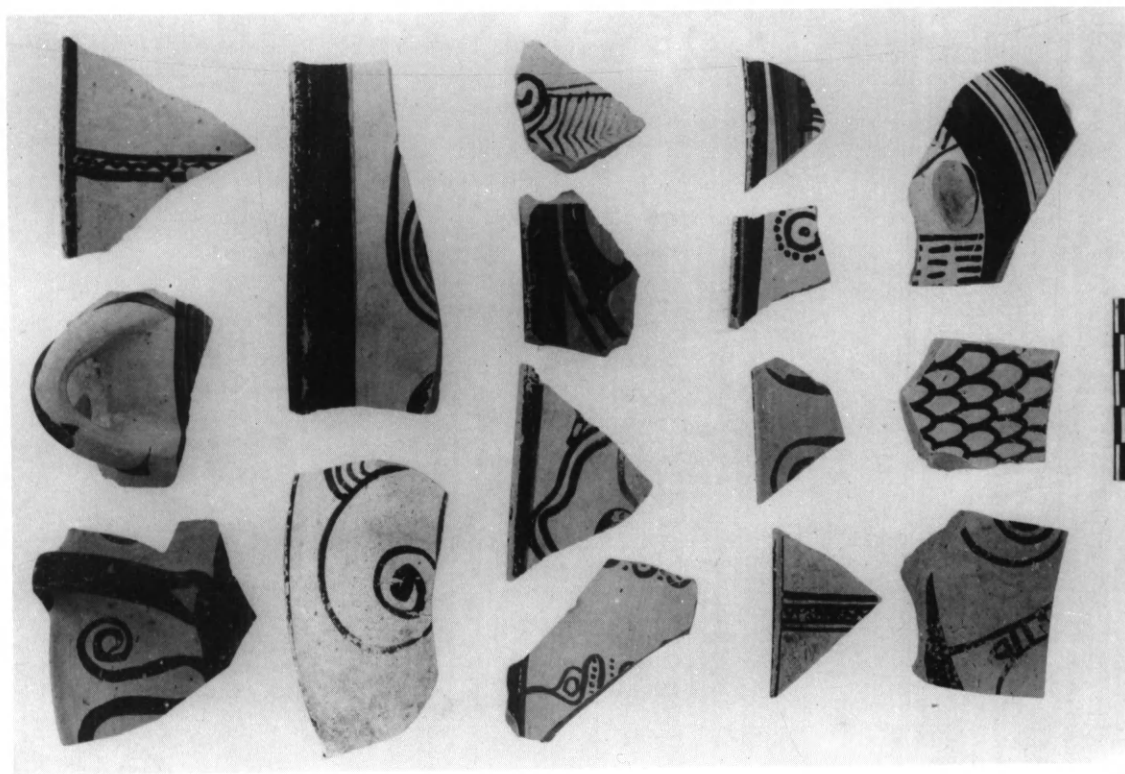
a-b. Cult Centre area, pottery from upper level of post-destruction dump. c. SW Building, crater from destruction level.

b

c

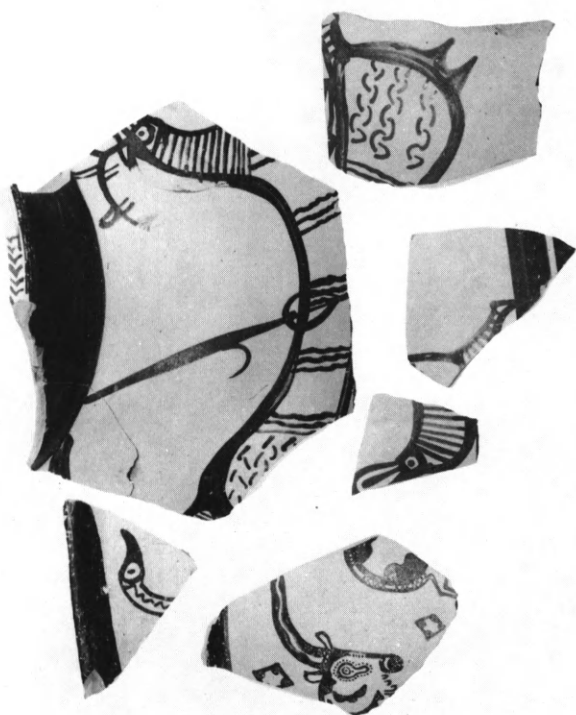
a

b-c. SW Building, fragments of pictorial crater from destruction level.

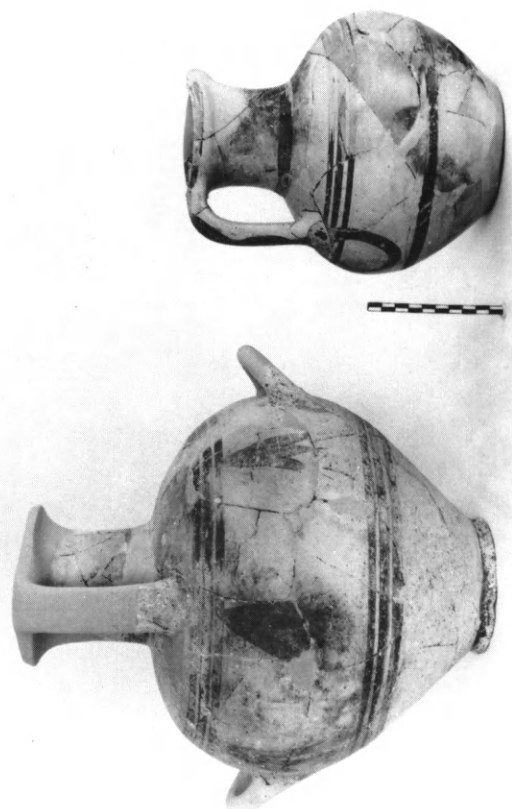
a. SW Building, pottery from destruction level.

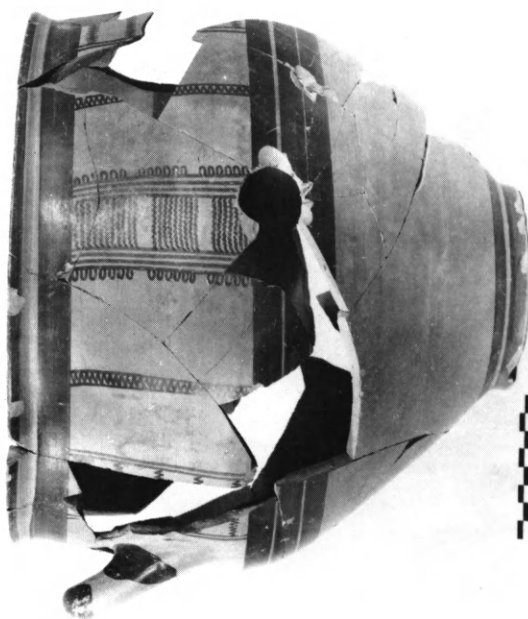
a

c

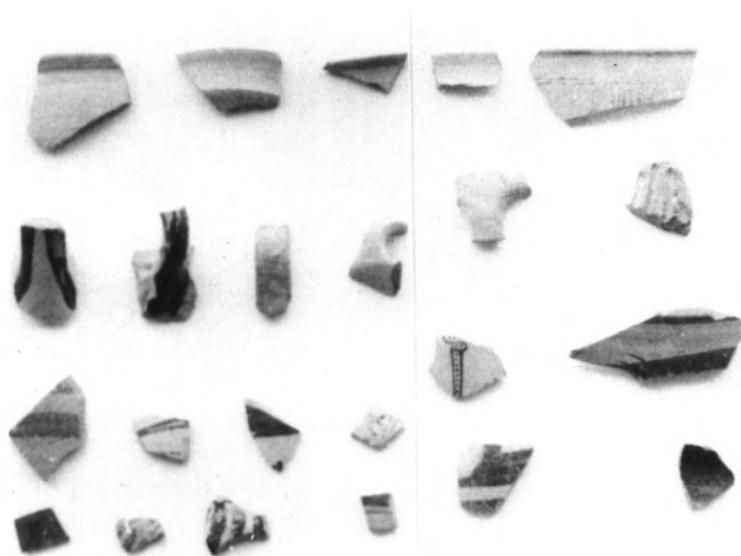

b

d

a. Hellenistic tower area, lekane from second LH IIIC level. b. Hellenistic tower area, pottery from last LH IIIC level. c-d. SE Quarter, pottery from occupation level.

a

b

c

d

e

a. Panagia House I, sherds dating occupation. b. Panagia House I, tankard from destruction level. c-d. Panagia House I, pottery from destruction level. e. Panagia House II, bowls from destruction level.

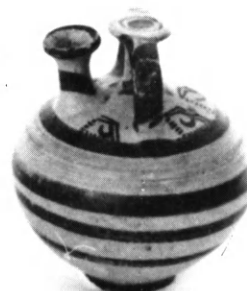
a

b

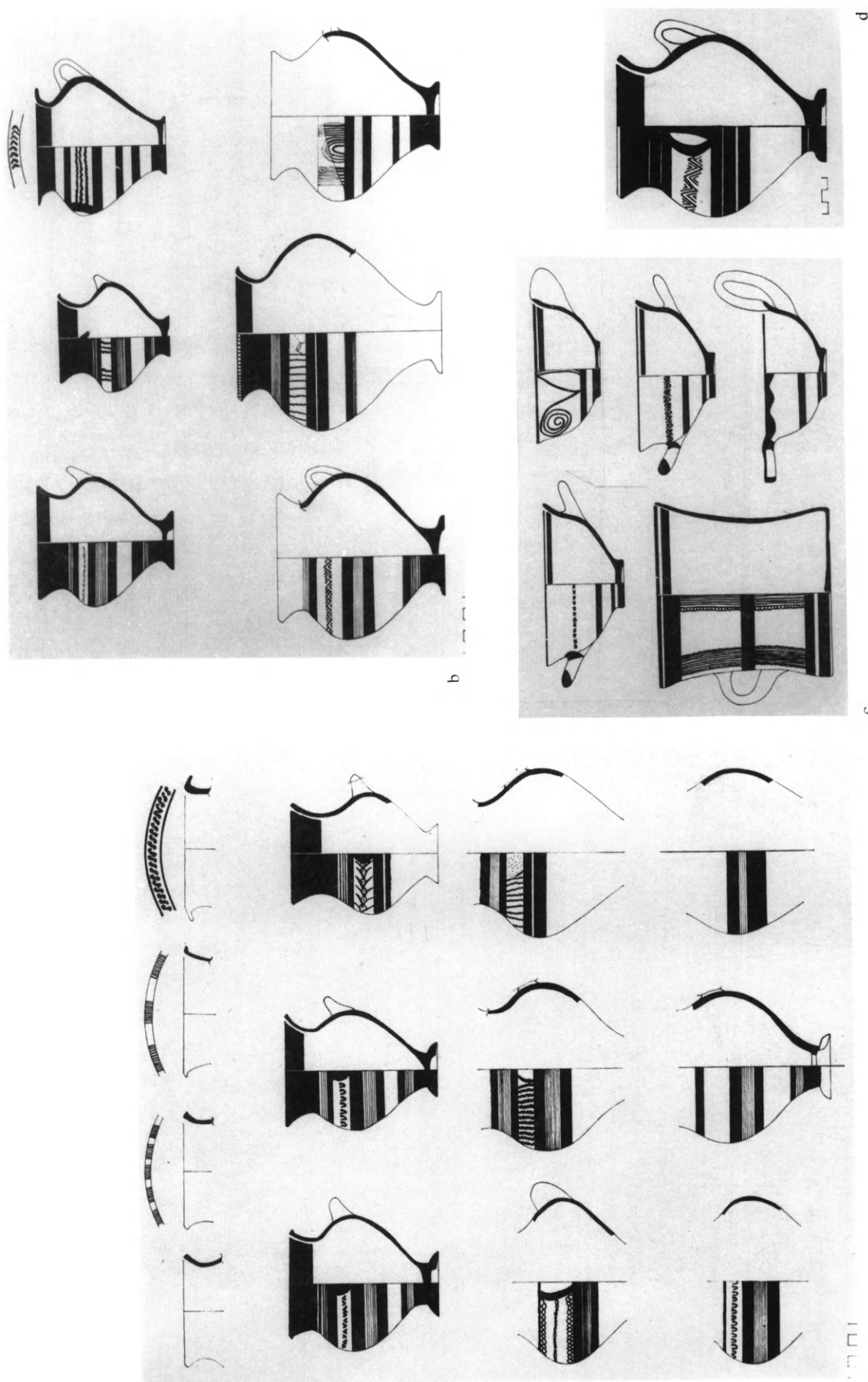

c

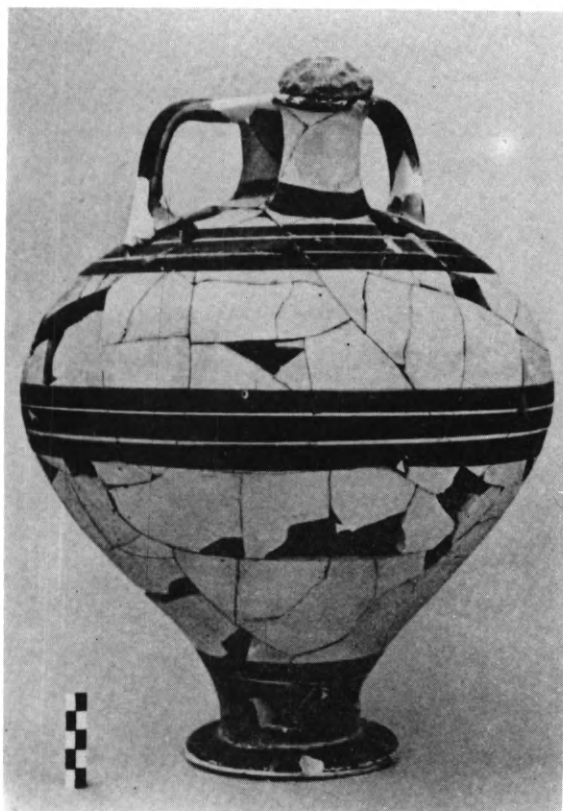

d

a. Panagia House II, crater from destruction level. b-d. Panagia House II, stirrup jars from destruction level.

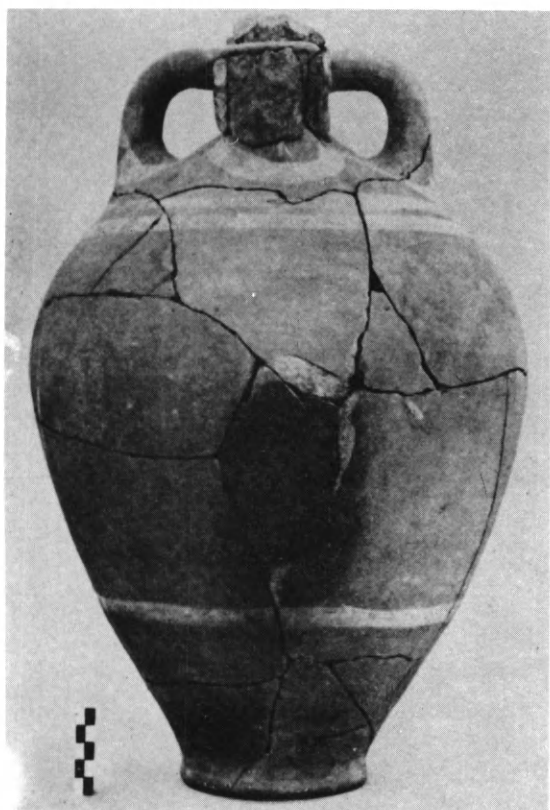
a-b. House of Sphinxes, stamniskoi from destruction level. c. House of Sphinxes, pottery from destruction level. d. House of Sphinxes, stamniskos from destruction level.

a

b

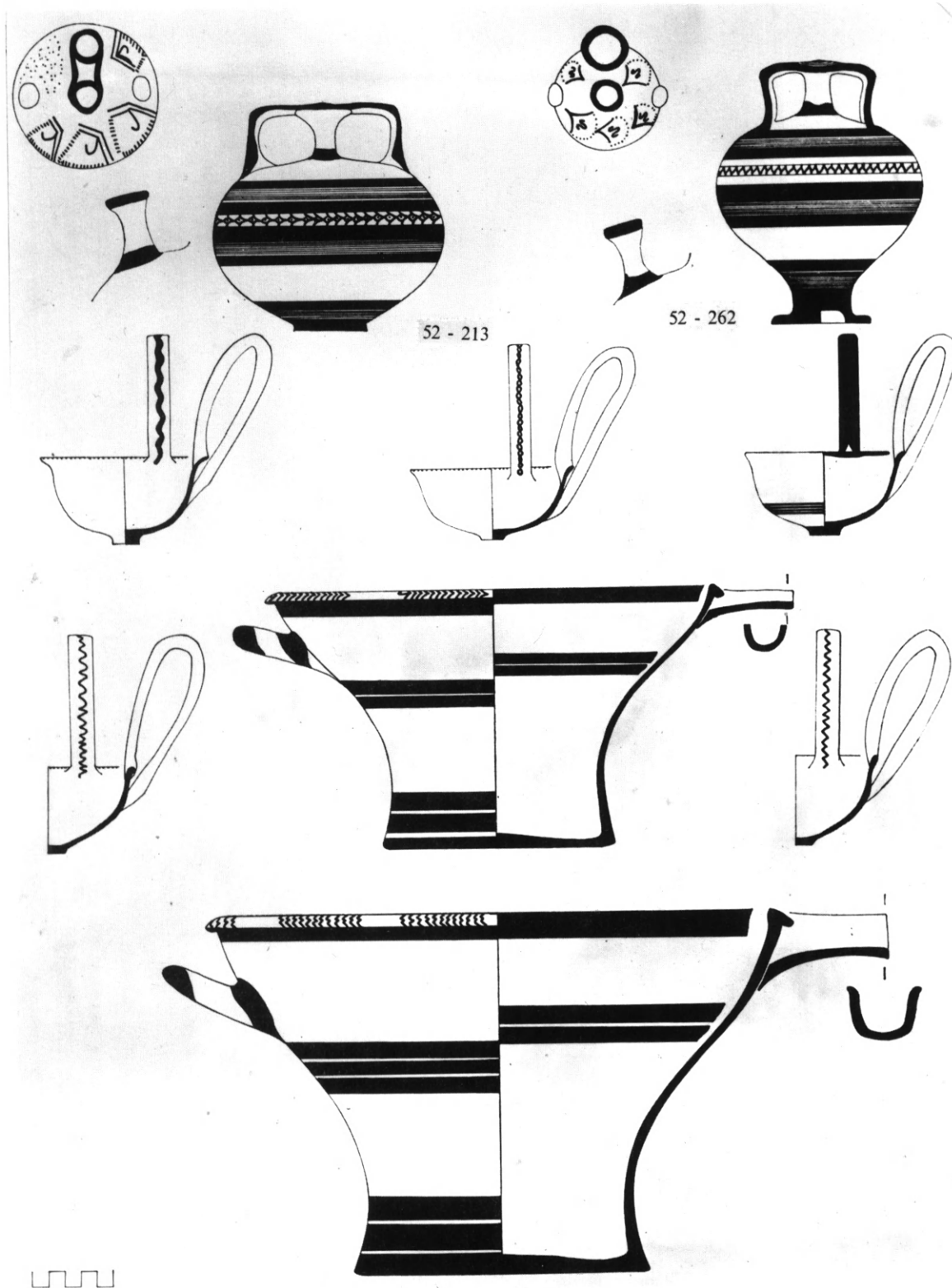

c

d

a-d. House of Oil Merchant, stirrup jars from destruction deposit.

House of Oil Merchant, pottery from destruction deposit.

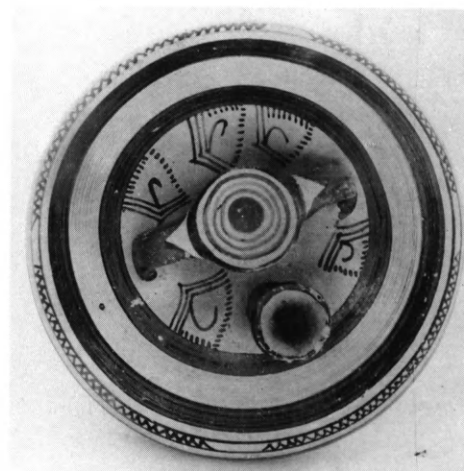
a

b

c

d

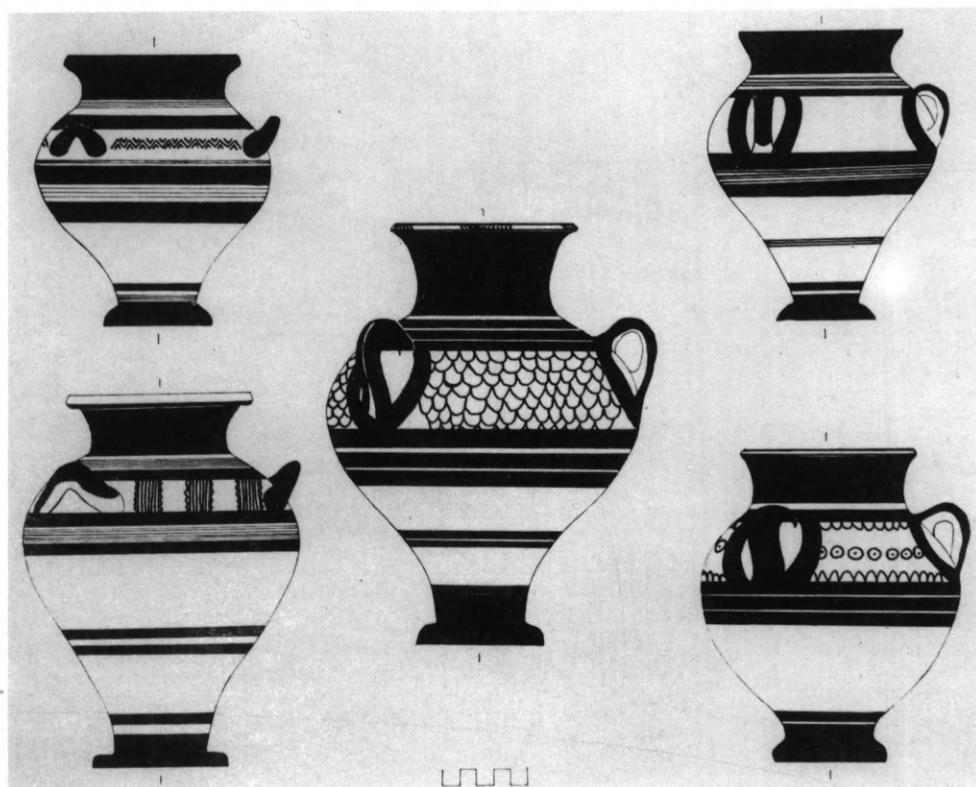
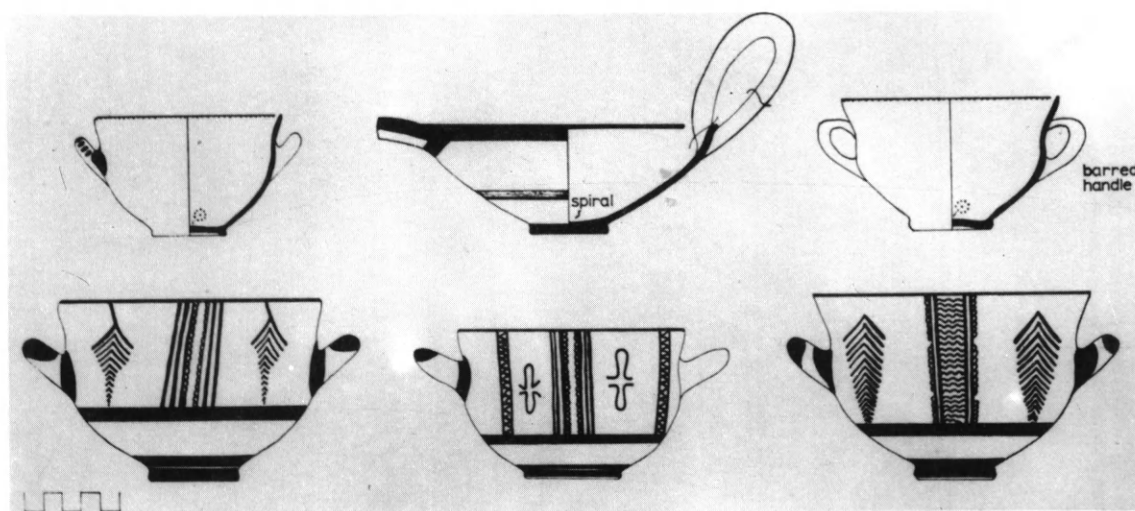

e

f

a-f. West House, stirrup jars and amphora from «bothros».

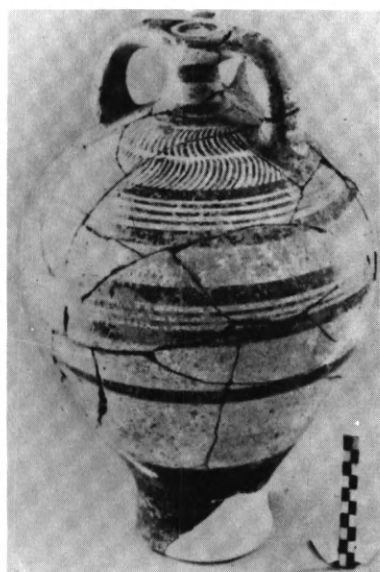
a. West House, stirrup jars from destruction deposit. b. West House, bowls from destruction deposit.
c. West House, stamiskoi from destruction deposit.

a

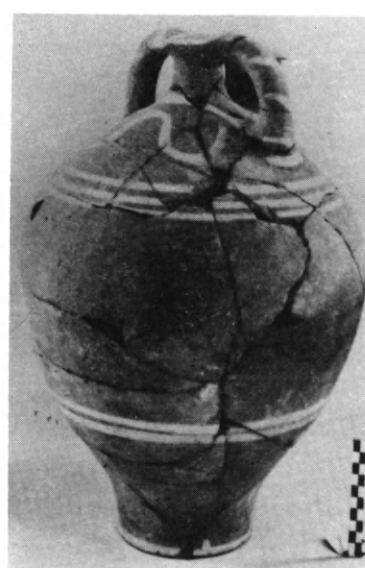
b

c

d

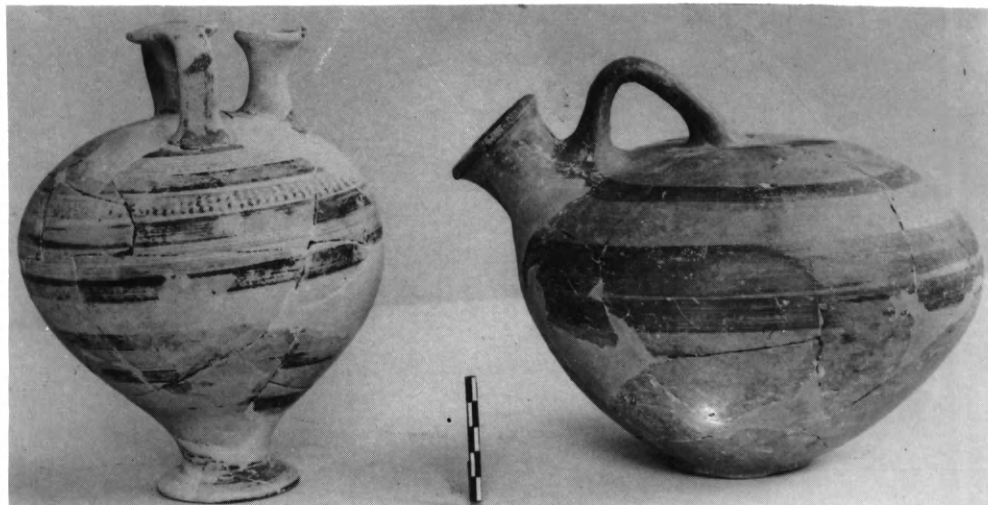

e

a. West House, pottery from destruction deposit. b. West House, pottery from destruction deposit.
c-e. House of Wine Merchant, stirrup jars from destruction deposit.

a

b

c

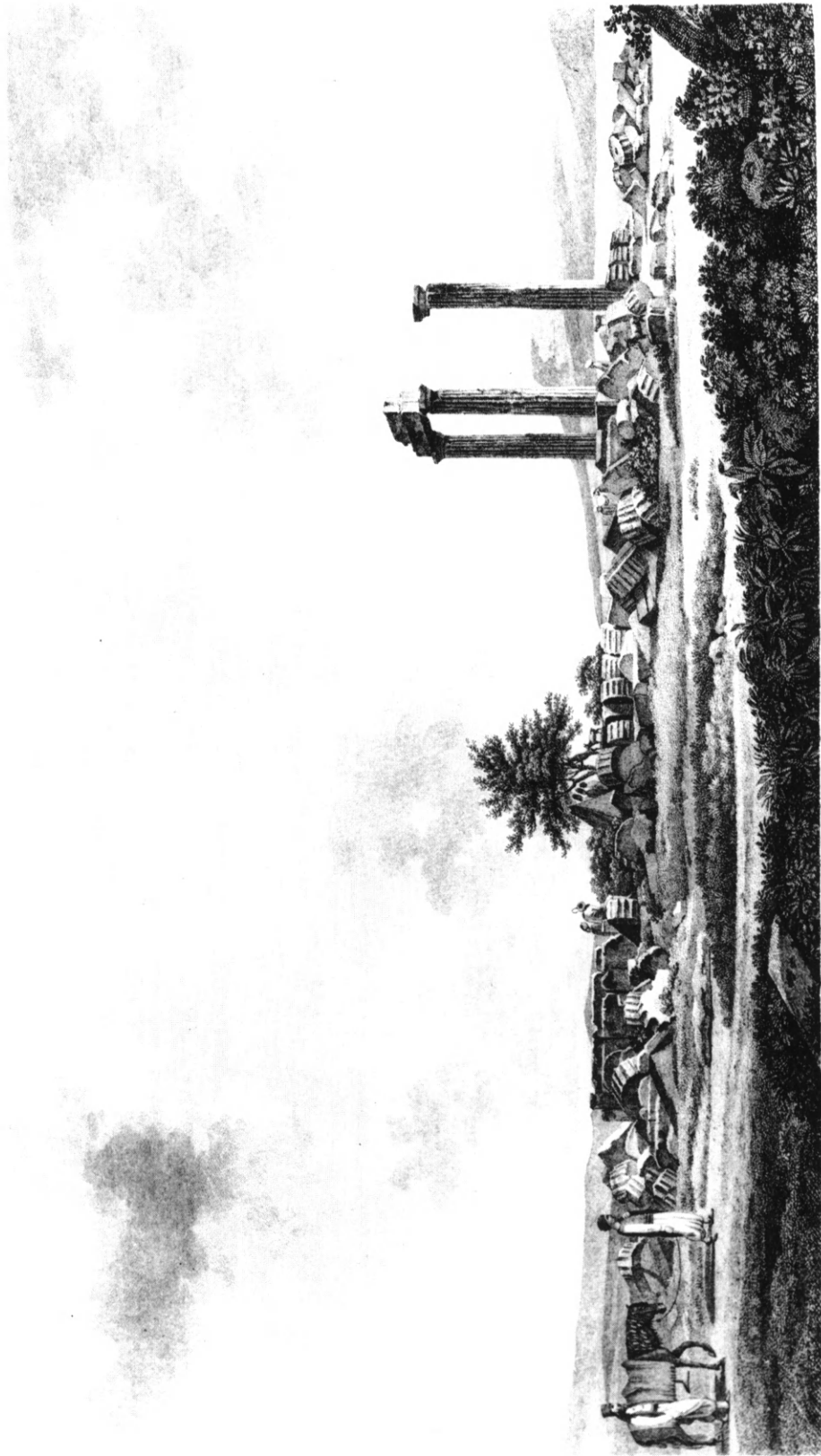

d

a. House of Wine Merchant, rhyton from destruction deposit. b-d. Plakes House, pottery from destruction deposit.

a. Southern interior stylobate of Temple of Zeus at Nemea from west with weathering around position of Corinthian columns. b. Foundations and first wall blocks of Apse of Basilica from south.

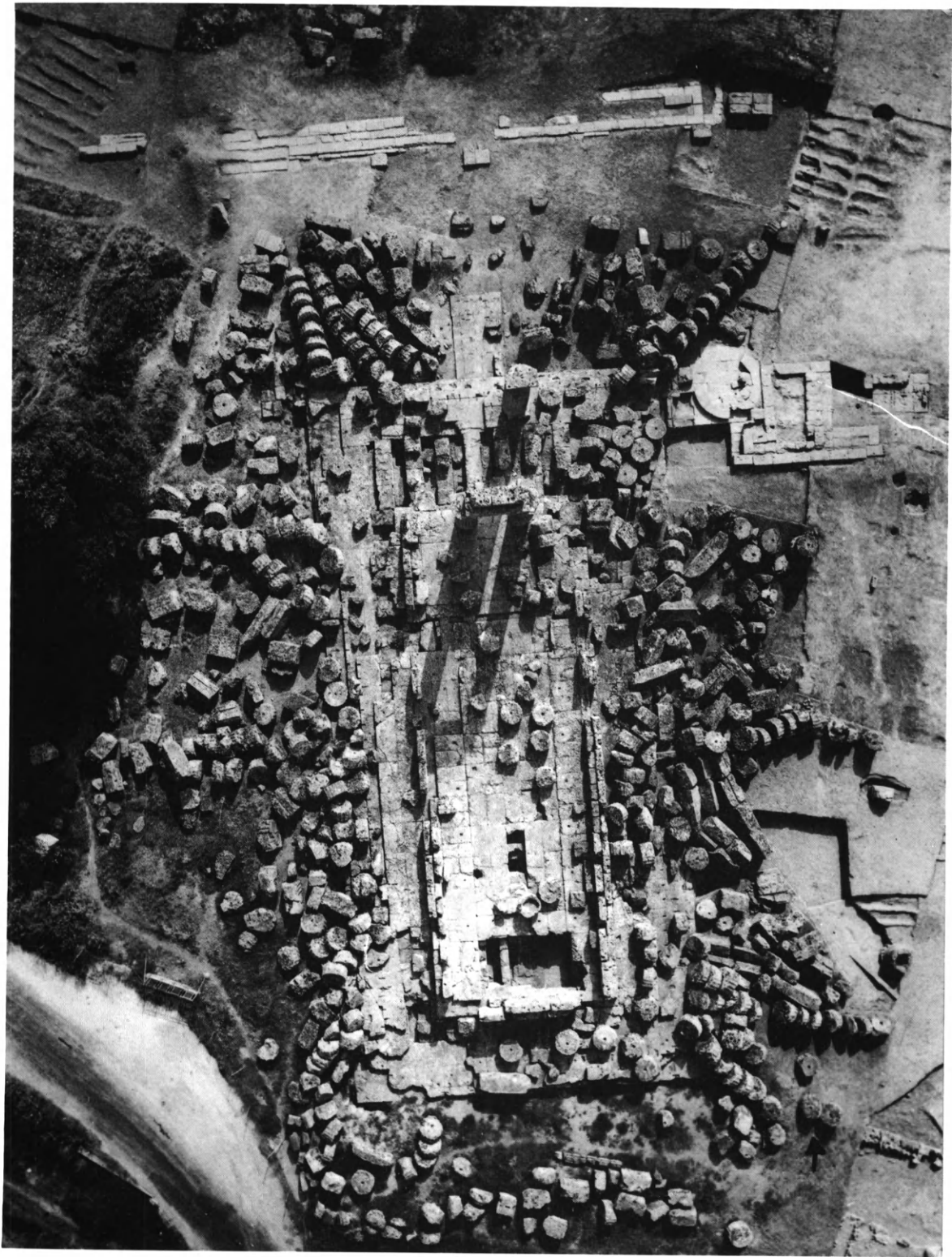
Temple of Zeus from the south in 1766.

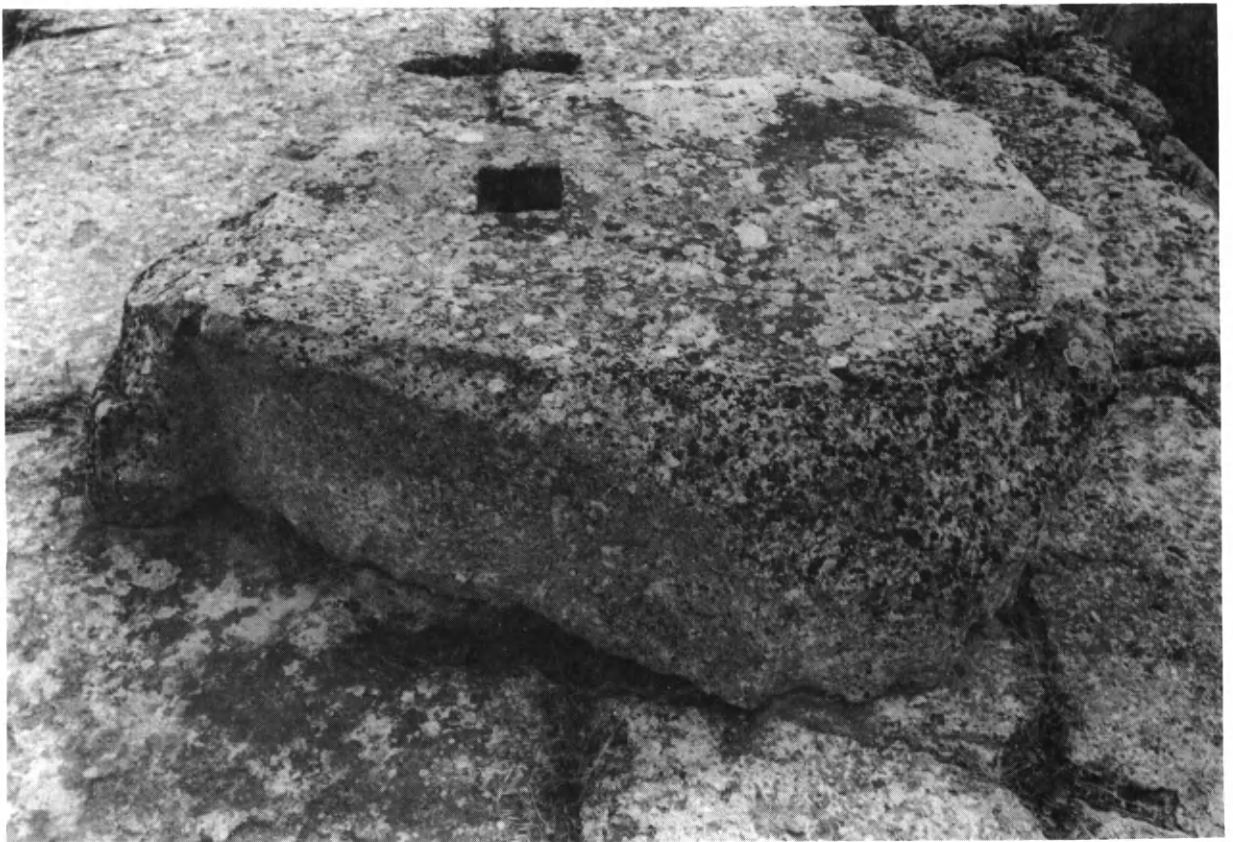
a. Detail of stylobate beneath standing pteron column from the east. Modern concrete to right of arrow.
b. Detail of pteron column, from west.

Temple of Zeus from the east in 1908.

Aerial view of temple in 1977.

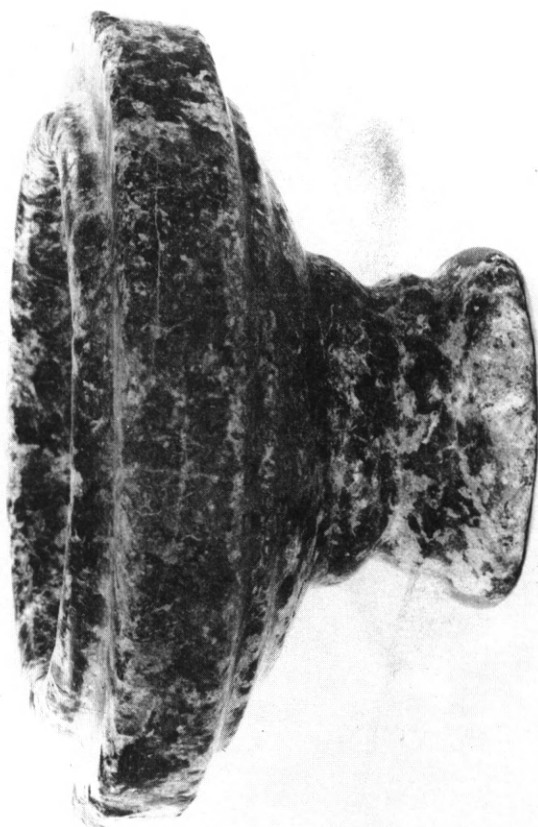
a. Stylobate block at northwest of temple, from west. b. Detail of cut surface on east side of stylobate block.

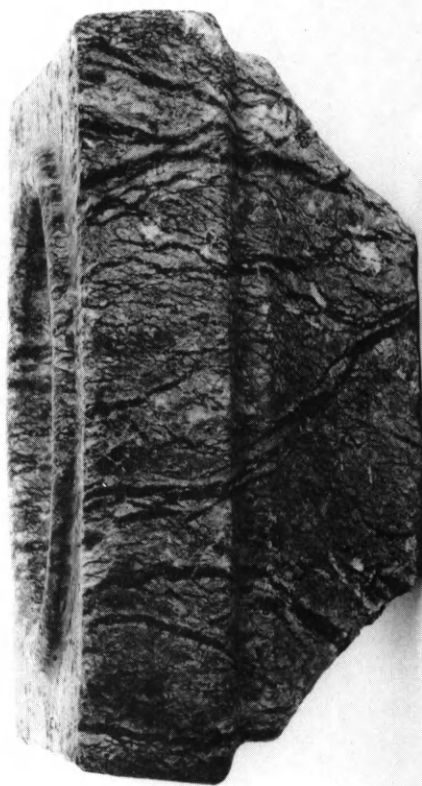
a. Southeast corner of temple with anta blocks beneath column drum, from northwest. b. Southeast corner of temple with anta blocks beneath column drum and on top of fragment of bottom step, from south.

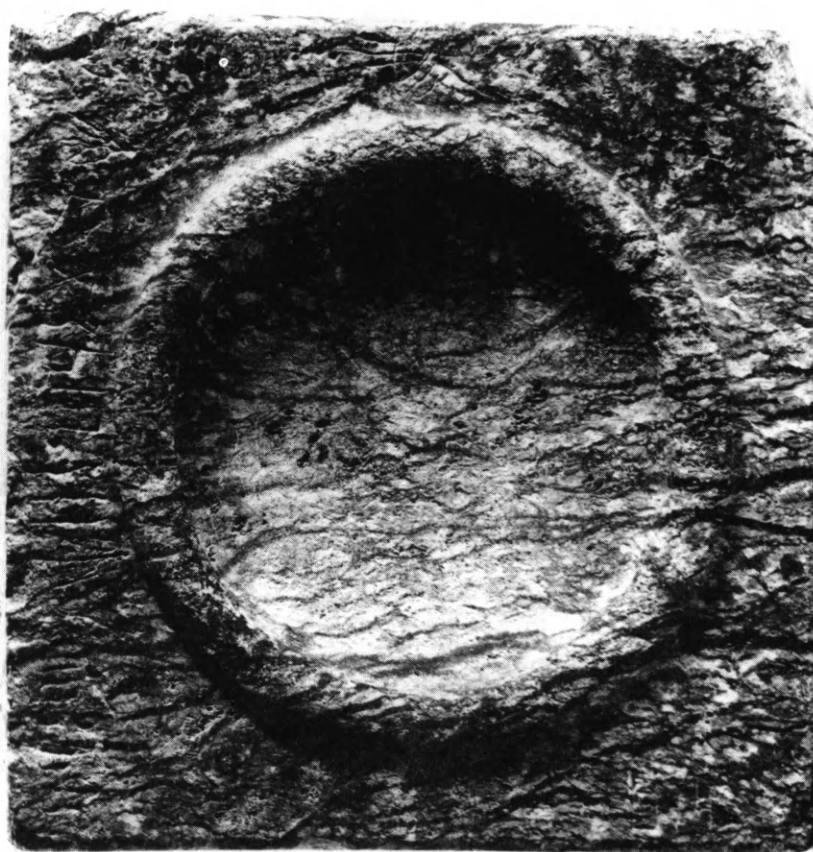
a. Early Christian cemetery on south side of temple, from south. b. Early Christian graves on north side of temple, from west.

α. ΜΗ. 3445. β. ΜΗ. 3749.

α. ΜΗ. 3459 β. ΜΗ. 3757 + ΣΥ 31/81 γ. ΜΗ. 3429

α. SY Za 1 (MH. 3459) β. SY Za 2 (MH. 3429) γ. SY Za 3 (MH. 3757 + SY 3181)

Μουσείο Σκύρου. Προθήκη 1. Στο μεσαίο ράφι εκτίθενται αντικείμενα από τη θέση «Παπαλαγούδη» και τα εισηγμένα κυκλαδικά αντικείμενα.

α

β

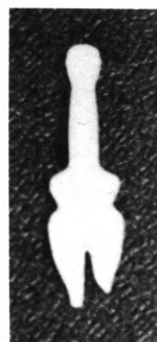
γ

δ

ε

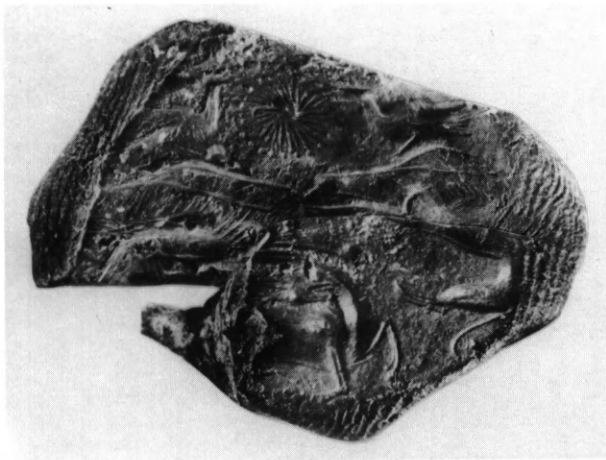

στ

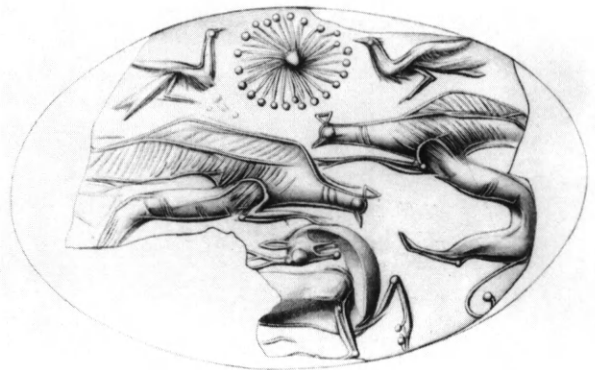
α-γ. Πρωτοκυκλαδικό πῶμα πυξίδας ἀπὸ τῆ Σκύρου. δ. Χρωματοθήκη ὀστέινη, Μουσ. Σκύρου ἀριθ. 543.
 ε. Χρωματοθήκη ὀστέινη, Μουσ. Σκύρου ἀριθ. 542 (Δ18). στ. Εἰδῶλιο κυκλαδικὸ ἀπὸ τῆ Μάνικα,
 οἶκ. Μπεληγιάννη, ἀνασκαφὴ 1984, τάφος 8.

a

b

c

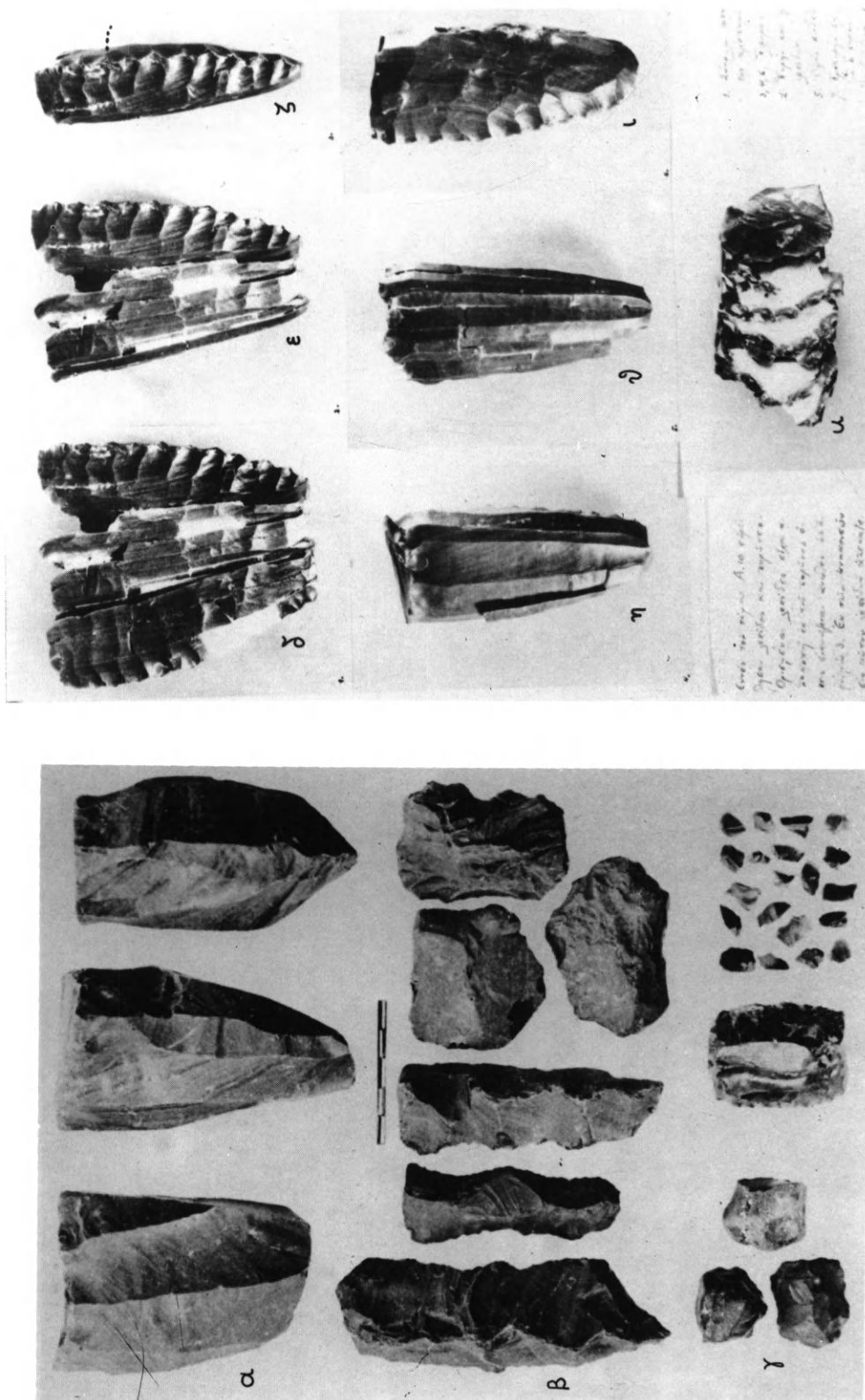

d

e

a. Tonabdrücke Iraklion Museum o. Nr. und Inv. Nr. 255. b. Fotomontage der beiden in Abb. a wiedergegebenen Abdruckfragmente. c. Motivzeichnung danach. d. Gipsabdruck eines heute verschollenen Lentoids des Archäologischen Museums der Universität Breslau. e. Tonabdruck Iraklion Museum Inv. Nr. 253 aus dem Palast von Knossos.

α. Προπυρῆνες. β. Χονδρά ἀπολεπίσματα. γ. Λεπτὰ ἀπολεπίσματα. Μικρολεπίσματα, προϊόντα ἐπέξεργασίας εἰς Μήλον. δ. Ἀποκατασταθεῖς προπυρῆν ἐκ πυρῆνος καὶ λεπίδων. ε. Πλαγία ὄψις τοῦ δ. ζ. Τμήμα πυρῆνος. η-ι. Ἐνδιάμεσα στάδια ἐπέξεργασίας (ἀπολεπίσεως). κ. Ἄνω ὄψις τοῦ ε.

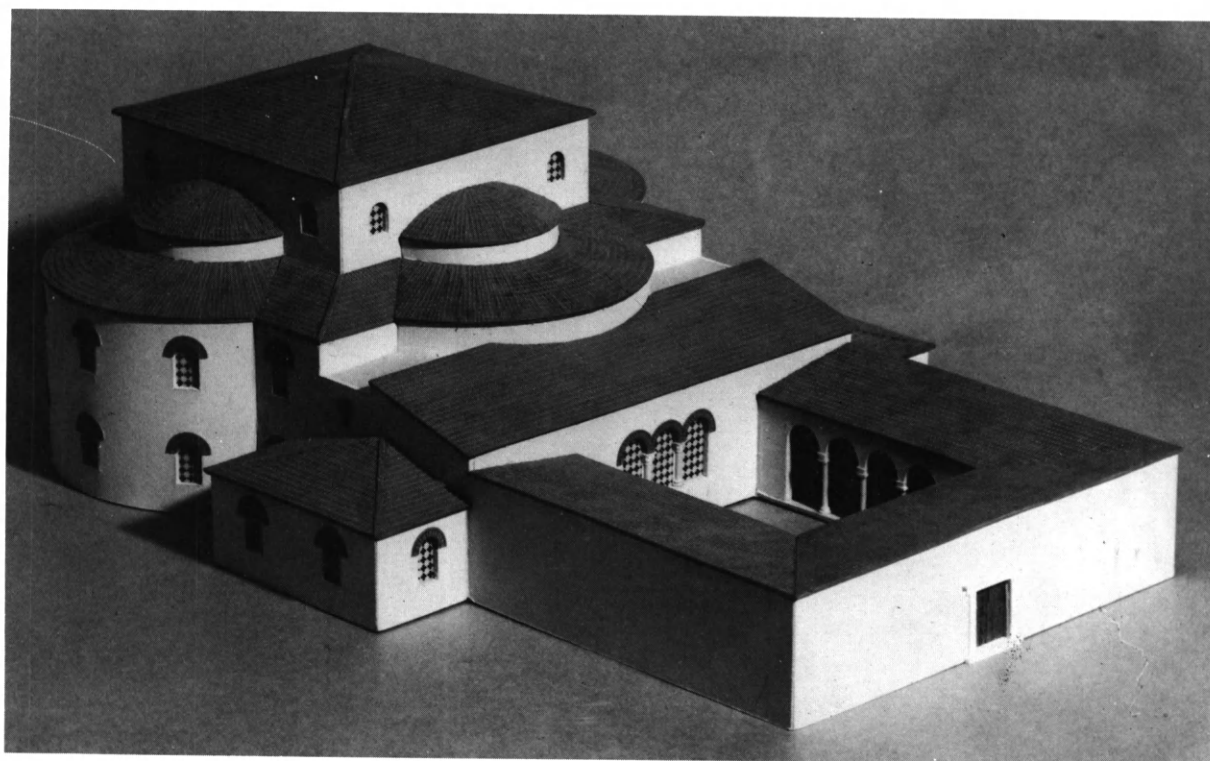
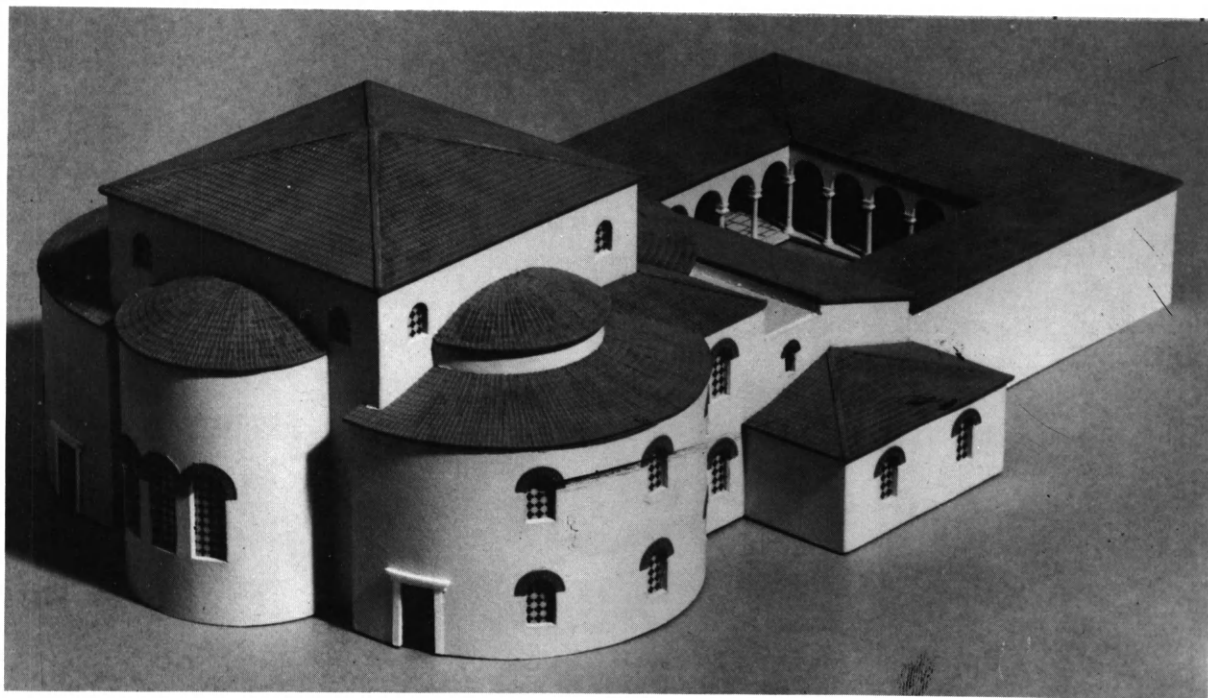
Γενική άποψη τής Βιβλιοθήκης του 'Αδριανού. Στην αΐλή του περιστυλίου τὰ ἐρείπια τοῦ τετράκογχου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

α. Ἡ βόρεια κόγχη τοῦ τετράκογχου ναοῦ. β. Ἡ βορειοανατολική γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ.

Λεπτομέρεια τού παλαιοχριστιανικού ναού με τὸ νάρθηκα καὶ τὴν κεντρικὴ θύρα.

α-β. Πρόπλασμα του τετράκογχου παλαιοχριστιανικού ναού. Ἀναπαράσταση Ἰ. Τραυλοῦ.

ΤΑ
ΦΙΛΙΑ ΕΠΗ

ΕΙΣ ΓΕΩΡΓΙΟΝ Ε. ΜΥΛΩΝΑΝ
ΔΙΑ ΤΑ 60 ΕΤΗ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
ΤΟΜΟΣ Α'
ΕΤΥΠΩΘΗΣΑΝ ΕΙΣ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟΝ ΤΟΥ 1986
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
«Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ» Α.Ε.